Treći međunarodni interdisciplinarni skup mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka

The Third International Interdisciplinary Conference for Young Scholars in Social Sciences and Humanities

2015

CONTEXTS

Zbornik radova
Book of Proceedings

www.ff.uns.ac.rs

Treći međunarodni interdisciplinarni skup mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka
KONTEKSTI
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
1. decembar 2015.
ZBORNIK RADOVA

The Third International Interdisciplinary Conference for Young Scholars in Social Sciences and Humanities
CONTEXTS
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
1 December 2015
BOOK OF PROCEEDINGS

http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2017/978-86-6065-409-2

ISBN
978-86-6065-409-2

Novi Sad
2017

FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITETA U NOVOM SADU

Za izdavača
Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš, dekanica Filozofskog fakulteta

Urednik
Doc. dr Željko Milanović

Tehnička redakcija
Kristina Ivšić

Lektura
Iva Tešić
Sanja Maričić Mesarović
Ana Halas
Ana Rimar
Željko Marković
Daniela Marčok

Pokrovitelj
Pokrajinski sekretarijat za nauku i tehnološki razvoj

FACULTY OF PHILOSOPHY,
UNIVERSITY OF NOVI SAD

For the publisher
Prof. Dr Ivana Živančević Sekeruš, Dean of Faculty of Philosophy

Editor
Doc. Dr Željko Milanović

Technical Editing
Kristina Ivšić

Proofreading
Iva Tešić
Sanja Maričić Mesarović
Ana Halas
Ana Rimar
Željko Marković
Daniela Marčok

Supported by
Provincial Secretariat for Science and Technological Development

PROGRAMSKI ODBOR/PROGRAMME COMMITTEE

Prof. Dr. Ivana Živančević Sekeruš	Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Prof. Dr. Jasmina Grković Major	Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Prof. Dr. Angela Richter	*Martin Luther* University of Halle-Wittenberg, Germany
Prof. Dr. Alla Tatarenko	*Ivan Franko* University of Lavov, Ukrajina
Prof. Dr. Björn Hansen	University of Regensburg, Deutschland
Prof. Dr. Aleš Debeljak	University of Ljubljana, Slovenia
Dr. sc. Boris Dudaš	University of Rijeka, Croatia
Dr. phil. Eugen Christ	Danube Swabian Cultural Foundation in Baden-Württemberg, Germany
Doc. Dr. Ioana Vid	West University of Timisoara, Romania
Prof. Dr. Vesna Požgaj Hadži	University of Ljubljana, Slovenia
Prof. Dr. Renate Hansen Kokoruš	*Karl Franzens* University of Graz, Austria
Prof. Dr. Ugo Vlaisavljević	University of Sarajevo, Bosnia and Hercegovina
Dr. Silvia Martínez Ferreiro	University of Barselona, Spain, University of Groningen, the Netherlands
Dr. Séverin Guignard	*Aix-Marseille* University, France

ORGANIZACIONI ODBOR/ORGANISING COMMITTEE

Prof. Dr. Ivana Živančević Sekeruš	Dean
Prof. Dr. Olivera Knežević Florić	Vice-dean for Financing
Prof. Dr. Biljana Šimunović Bešlin	Vice-dean for Education
Prof. Dr. Maja Marković	Department of English Studies
Prof. Dr. Dragan Prole	Department of Philosophy
Doc. Dr. Gordana Ristić	Department of German Studies
Prof. Dr. Eržebet Čanji	Department of Hungarian Studies
Prof. Dr. Ivan Jordović	Department of History
Prof. Dr. Bojana Stojanović Pantović	Department of Comparative Literature
Prof. Dr. Dejan Pralica	Department of Media Studies
Prof. Dr. Jovana Milutinović	Department of Pedagogy
Doc. Dr. Dejan Pajić	Department of Psychology
Doc. Dr. Tamara Valčić Bulić	Department of Romance Studies
Prof. Dr. Laura Spariosu	Department of Romanian Studies
Prof. Dr. Janko Ramač	Department of Ruthenian Studies
Doc. Dr. Anžela Prohorova	Department of Slavic Studies

Prof. Dr. Jarmila Hodolič	Department of Slovakian Studies
Prof. Dr. Pavle Milenković	Department of Sociology
Prof. Dr. Vladislava Ružić	Department of Serbian Language and Linguistics
Prof. Dr. Nikola Grdinić	Department of Serbian Literature

IZVRŠNI ODBOR/EXECUTIVE COMMITTEE

Prof. Dr. Sabina Halupka Rešetar	Department of English Studies
Doc. Dr. Bojana Vujin	Department of English Studies
MA Maja Bjelica Andonov	Department of English Studies
Doc. Dr. Jasna Šakota Mimica	Department of Philosophy
Doc. Dr. Kristina Dragović	Department of German Studies
Dr. Dietmar Unterkofler	Department of German Studies
Prof. Dr. Éva Hózsa	Department of Hungarian Studies
Prof. Dr. Vesna Manojlović Nikolić	Department of History
Doc. Dr. Boris Stojkovski	Department of History
Prof. Dr. Gordana Pokrajac	Department of Comparative Literature
Doc. Dr. Pavle Botić	Department of Comparative Literature
Doc. Dr. Vladimir Barović	Department of Media Studies
Doc. Dr. Jelena Kleut	Department of Media Studies
Prof. Dr. Zoroslav Spevak	Department of Pedagogy
Dr. Milena Letić	Department of Pedagogy
Doc. Dr. Aleksandra Trogrlić	Department of Psychology
Prof. Dr. Nenad Krstić	Department of Romance Studies
Doc. Dr. Diana Popović	Department of Romance Studies
MA Bojana Kovačević Petrović	Department of Romance Studies
Doc. Dr. Virđinija Popović	Department of Romanian Studies
MA Ivana Janjić	Department of Romanian Studies
Dr. Anžela Prohorova	Department of Slavic Studies
Prof. Dr. Ana Marić	Department of Slovakian Studies
Doc. Dr. Snežana Stojšin	Department of Sociology
Doc. Dr. Jovana Čikić	Department of Sociology
Doc. Dr. Dušanka Vujović	Department of Serbian Language and Linguistics
Prof. Dr. Nataša Dragin	Department of Serbian Language and Linguistics
Doc. Dr. Zorica Hadžić	Department of Serbian Literature
MA Iva Tešić	PhD student – volunteer
MA Irina Damjanov	PhD student – volunteer
MA Tomislav Bukatarević	PhD student – volunteer

MA Mile Živković	PhD student – volunteer
MA Isidora Gordić	Dean's Office
MA Kristina Ivšić	International Relations Office
Ljiljana Siriški	International Relations Office
Maja Hovanjski	IT Office
Zoran Milošević	IT Office
Igor Lekić	Publishing Division
Miladin Trifković	Technical Support
Jaroslav Kovač	Technical Support
MA Vukašin Živaljević	Technical Support
MA Jelena Relić	Interpreter
MA Jasna Milošević	Interpreter

RECENZENTI RADOVA/PEER REVIEWERS

Ksenija Šulović, Moises Moreno Fernandez, Olivera Knežević Florić, Milica Andevski, Boris Stojkovski, Goran Vasin, Vladimir Gvozden, Milica Pasula, Danijela Prošić Santovac, Jasmina Klemenović, Gordana Štasni, Aleksej Kišjuhas, Pavle Milenković, Jasna Jovanov, Željko Milanović, Vesna Bogdanović, Ferenc Nemet, Aniko Novak, Ivan Jerković, Dubravka Valić Nedeljković, Vladimir Barović, Srđan Šljukić, Zorica Hadžić, Nevena Varnica, Nada Buzadžić Nikolajević, Ivana Đurić Paunović, Eva Toldi, Nikolina Zobenica, Branka Jakšić Provči, Svetlana Tomin, Nataša Polovina, Milan Ajdžanović, Jasmina Dražić, Željko Marković, Dojčil Vojvodić, Vladislava Gordić Petković, Sonja Filipović Kovačević, Vesna Lazović, Marko Škorić, Gordana Ristić, Sanja Ninković, Radoslava Trnavac, Slobodan Bjelica, Ana Pajvančić Cizelj, Dušan Ristić, Biljana Šimunović Bešlin, Dragica Koljanin, Dragan Prole, Biljana Lungulov, Žolt Lazar, Željko Kaluđerović, Edita Andrić, Sonja Veselinović, Diana Popović, Mihajlo Fejsa, Aleksandar Mudri, Virna Karalić, Slobodan Vladušić, Sanja Paripović Krčmar, Nataša Kiš, Gordana Štrbac, Strahinja Stepanov, Tijana Palkovljević Bugarski, Marina Šimak Spevakova, Olga Panić Kavgić, Predrag Novakov, Sanja Maričić Mesarović, Maja Marković, Kristijan Eker, Jasmina Klemenović, Jasmila Hodolič, Ana Jovanović, Mirjana Pavlović, Aleksandra Hudymac, Marta Falkowska, Bojana Stojanović Pantović, Svetozar Dunđerski, Adam Svetlik, Milivoj Alanović

SADRŽAJ
CONTENTS

I LANGUAGES IN CONTEXT 17

Наташа Спасић
СУФИКСИ ЗА ОЗНАЧАВАЊЕ ЗАНИМАЊА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ – СТАНДАРД : ЖАРГОН – 19

Канаме Окано
РУСКИ ДЇЄСЛОВА РОТАЦИЇ З ПЕРСПЕКТИВИ ТИПОЛОҐИЙНОГО ПРЕУЧОВАНЯ ЛЕКСИКИ 39

Мила Драгић
ГЛАГОЛИ ИЗ ДОМЕНА ТОПЛОТЕ/ХЛАДОЋЕ КАО ИНТЕНЗИФИКАТОРИ 55

Милена Манић
О РАЗВИТКУ КАТЕГОРИЈЕ ЖИВО/НЕЖИВО У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ 79

Милорад Миљаковић
КОНЦЕПТ СМЕХА У АСОЦИЈАТИВНОМ СИСТЕМУ РУСКОГ ЈЕЗИКА 91

Јанко Ивановић
МОДЕЛОВАЊЕ РЕЧЕНИЦЕ СА ПРЕДИКАТСКИМ ИЗРАЗОМ *(ПО)ЗВАТИ КОГА* 103

Timea Tot
MANIPULACIJE JEZIKOM U VUČIĆEVOJ I ORBANOVOJ ZAVRŠNOJ KONVENCIJI PREDIZBORNE KAMPANJE 2014. GODINE 121

Соња Миловановић
ИМПЕРАТИВНОСТ У ПОЕЗИЈИ НОВИЦЕ ТАДИЋА 147

Катарина Јанковић Поповић
УЛОГА ПОЛИТИКИНОГ „КУЛТУРНОГ ДОДАТКА“ КАО ПОСРЕДНИКА У ПРОМОВИСАЊУ РАЗЛИЧИТИХ КУЛТУРА 161

II LANGUAGES IN CONTACT 183

Јелена Јосијевић
ЗНАЧЕЊА КОНСТРУКЦИЈА СА КОМПАРАТИВОМ ПРИДЕВА/ПРИЛОГА И АФИРМАТИВНИМ УНИВЕРЗАЛНИМ КВАНТИФИКАТОРИМА У СРПСКОМ И ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ..... 185

Mário Kyseľ
FRAZEOLÓGIA V SÚČASNOM POĽSKOM A SLOVENSKOM MEDIÁLNOM PRIESTORE..... 199

Sonja Rodić
THE LEXICAL FIELDS *FAT* AND *THIN* IN ENGLISH AND SERBIAN: A CONTRASTIVE ANALYSIS..... 215

Zvezdana Simić
NEMAČKI FRAZEOLOGIZMI SA KOMPONENTOM ZOOMORFNIH MITSKIH BIĆA I NJIHOVI EKVIVALENTI U SRPSKOM JEZIKU..... 233

Jasna Kapelan
KREATIVNI PRISTUP PREDAVANJU ENGLESKIH IDIOMA U OSNOVNOJ ŠKOLI 247

III LANGUAGE AND IDENTITY 261

Mile Živković
ODNOS IZMEĐU JEZIKA I ETNIČKOG IDENTITETA KOD MAĐARSKE NACIONALNE MANJINE SA PODRUČJA AUTONOMNE POKRAJINE VOJVODINE 263

Tomislav Bukatarević
VIRTUELNI IDENTITET I JEZIK 279

IV LITERARY CONTEXTS 297

Daniel Pinto Pajares
NOS ROBARON LAS PALABRAS: LA LITERATURA COMO FORMA DE SUBVERSIÓN 299

Мирела Авдагић
ПРЕДСТАВЕ „LIBERTAS“ У РИМСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ (M. A. LUCANI, *DE BELLO CIVILI*) 311

Bojana Kovačević Petrović
EVROPSKI UTICAJI NA FORMIRANJE MULTIKULTURALNOG IDENTITETA LATINSKE AMERIKE IZ VIZURE KARLOSA FUENTESA 319

Sanja Matković
DICKENS'S TIME PORTAL OR THE CONCEPT OF TEMPORALITY IN *A CHRISTMAS CAROL* 333

Ivan Fedechko
MYKHAILO KOTSIUBYNSKY. A TRIP TO THE COUNTRY OF FORGOTTEN ANCESTORS AND A SEARCH FOR ARCHETYPES 345

Maja Novković
FEMINIZAM I INTERTEKSTUALNOST U PROZNIM DJELIMA JANE JURÁŇOVE 355

Hargita Gažo
BEZDOMNOST I NOSTALGIJA (LASLO VEGEL: „MANJINSKA ELEGIJA”) 369

Olivera Miok
ANDREJ MAKIN IZMEĐU MISTIFIKACIJE I NUŽNOSTI: FENOMEN PSEUDO-PREVODA 379

Zlatomir Gajić
PESNIK – PEVAČ: OD MITA DO ROKENROLA 399

Zuzana Pojezdalová
ŠPECIFIKÁ PREKLADU BÁSNICKEJ ZBIERKY CZESŁAWA MIŁOSZA *TO* DO SLOVENČINY 413

Sanja Paša
KNJIŽEVNO DJELO ZADRANINA LUJE ĐURIĆA (1812. – 1861.) 423

Љиљана Бајац
МОТИВ ОТУЂЕНОСТИ У РОМАНУ БОРИСАВА СТАНКОВИЋА *НЕЧИСТА КРВ* 441

Милена Маринковић
ПОЕТИКА АНОНИМНИХ ДУБРОВАЧКИХ ДРАМА XVII ВЕКА 459

Марија Шљукић
ФЕНОМЕНОЛОШКИ ПРИСТУП ПРИПОВЕТКИ СТЕВАНА СРЕМЦА *ЛЕКСИК АЏИЈА* 473

Kristina Pranjić
RAZUMETI BREZ KONCEPTOV: ONKRAJ RAZUMA, V "ZAUMU" RUSKE AVANTGARDE 487

Giustina Selvelli
THE SIEGE AND URBICIDE OF LENINGRAD AND SARAJEVO: THE TESTIMONIES FROM LIDIYA GINZBURG AND DŽEVAD KARAHASAN 501

V PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY IN CONTEXT 513

Dejan Đorđić
PREVENCIJA POREMEĆAJA U SOCIJALNOM PONAŠANJU I ULOGA PROTEKTIVNIH FAKTORA U FORMIRANJU REZILIJENTNOSTI 515

VI EDUCATIONAL CONTEXTS 539

Kristina Krstić
MOGUĆA POLAZIŠTA U KREIRANJU PARTNERSTVA PORODICE I PREDŠKOLSKE USTANOVE 541

Ivan Lenard
ZADOVOLJSTVO SURADNJE SA ŠKOLOM – PERCEPCIJA RODITELJA RURALNE SREDINE 559

Dean Cikovac
ODNOS PEDAGOGIJE I PRAKTIČNE FILOZOFIJE U ANTIČKOJ FILOZOFIJI 577

Jovana Škorić
KA SOCIJALNOJ INKLUZIJI ROMSKE DECE U OBRAZOVANJU 593

Dorotea Vaš
ANALIZA STANJA BUKVARA NA MAĐARSKOM JEZIKU U VOJVODINI 607

VII HISTORY AND CULTURE - CONTEXTS AND INTERTWINING .. 619

Милан Чабрило
ЈЕЛЕНА АНЖУЈСКА У ИСТОРИОГРАФИЈИ – ПАРАДИГМА СПОНЕ КУЛТУРА И НАРОДА СРЕДЊОВЕКОВНЕ ЕВРОПЕ 621

Паулина Човић
ПРИЛОЗИ О ВЕЛИКОМ РАТУ У НЕДЕЉНИКУ *ПРОСВЕТНИ ПРЕГЛЕД* (1945–2015) 633

Горан Милосављевић
О КОНТИНУИТЕТУ СРЕДЊОВЕКОВНИХ ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИХ ГРУПА У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ: ВЛАСИ И ВОЈНУЦИ У ОЧИМА САВРЕМЕНЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ 655

Васиљ Јововић
НЕМАЊИЋИ У ПЕРИОДИЦИ НА ПРОСТОРУ ДАНАШЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ (1835-1941)..... 665

VIII CULTURE AND LANGUAGE IN PHILOSOPHICAL CONTEXT .. 681

Goran Rujević
SREDNJEVEKOVNI ARAPSKI LOGIČARI I GRAMATIČKE KATEGORIJE LOGIKE..... 683

IX THE INDIVIDUAL, CULTURE, SOCIETY 697

Ana Bilinović
(DE)KONSTRUKCIJA MATRIJARHALNE TEORIJE 699

X CULTURAL CONTEXTS AND THE MEDIA 721

Božana Mirkov
NAČINI UPOTREBE I (SAMO)PROMOCIJE STARIJIH ADOLESCENATA NA DRUŠTVENOJ MREŽI INSTAGRAM 723

Andrea Ratković
ULOGA MEDIJSKOG JEZIKA U IDEOLOŠKIM (RE)KONSTRUKCIJAMA PROŠLOSTI 737

I
LANGUAGES IN CONTEXT

Наташа Спасић
Филолошко-уметнички факултет
Универзитета у Крагујевцу
natally.spasic@gmail.com

УДК: 811.163.41’373.611
811.163.41'276

СУФИКСИ ЗА ОЗНАЧАВАЊЕ ЗАНИМАЊА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*
– СТАНДАРД : ЖАРГОН –

This paper discusses the issues related to the process of derivation *nomina agentis*. The main task was to compare the situation in the Serbian language standard (Classification of occupations of the Republic institute for statistics) with the situation in the jargon (the survey). The names of professions in the standard language generally have denotative meaning. In contrast to them the meaning of the jargon is connotative. The aim was to classify the corpus based on suffixes, origin, formative basis, to point out the similarities and differences between them. Also, we discussed about gender equality in names of jobs.

Keywords: occupation, *nomina agentis*, suffixation, standard language, jargon, gender equality.

Увод

У овом раду најпре ћемо дефинисати појмове *занимање*, *жаргон* и њему сродне *арго* и *сленг*, а потом настојати да остваримо циљ – да прикупимо што већи број лексема за називе занимања у српском стандардном језику (захваљујући Попису занимања Републичког завода за статистику) и у жаргону (путем анкете). Прикупљену грађу класификоваћемо према заједничким особинама: области; творбеној основи; издвојићемо најчешће коришћене жаргонизме настале процесом суфиксације; уочићемо најчешће творбене суфиксе у оба случаја.

Поставља се питање да ли жаргон обогаћује, или врши негативан утицај на језик. Претпостављамо да је употреба жаргона фреквентнија код млађих генерација и да се због слободнијег понашања и говора на овај начин чешће

* Рад је настао у оквиру пројекта *Динамика структура савременог српског језика* (ОИ 178014), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

експресивно изражавају мушкарци (Милорадовић 2009; Божиловић 2010; Зечевић 2013). Жаргонима у српском језику највише су се бавили Андрић (1976, 2005); Имами (2007) сачињавајући речнике жаргона и Бугарски (2003), који више пажње посвећује теоријским питањима, пишући књигу о жаргону. Омладински жаргон ће превасходно бити предмет нашег рада и очекујемо да тематски највише буде повезан са школом или факултетом, маштовит и креативан приликом грађења стилских средстава и израза. Необична поређења и вулгарне метафоре својеврстан су изазов стандардном и коректном изразу.

Иако је жаргон широко распрострањен вид говора који људи користе у свакодневној комуникацији, очекујемо већи број примера у стандардном језику са бројним суфиксима. Суфикси ће бити главна тема овог рада, а ослонац ће пружити досадашња истраживања М. Стевановић (1986), С. Бабић (1991), И. Клајн (2003).

Проверићемо и какво је стање у *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика*[1] и *Речнику српскохрватскога књижевног језика*[2] када су називи занимања у питању.

С обзиром на то да је питање родне равноправности новијег датума и још увек тема око које не постоји једно јединствено општеприхваћено мишљење у србистичкој литератури, полазимо од претпоставке да не постоји диференцијација у роду ни када су називи занимања у питању.

Темељни појмови

Занимање (гл. им. од *занимати* (*се*)). Оно чиме се неко бави, позив, струка, професија (РМС II: 170). Једно занимање чини скуп послова који су садржајно, технолошки и организационо у великој мери сродни и међусобно повезани.

Занимање (занимати се) – у стандардном српском језику поседује денотативно значење и два аргумента (*неко* се занима *нечим*, односно *за нешто*). Насупрот томе у жаргону (готово) свако занимање има конотативно значење, што ћемо видети детаљније у даљем току рада. Оно што им је заједничко, јесте генус сема – *човек као агенс*, односно вршилац радње (*тај*

[1] У даљем тексту РСАНУ.

[2] У даљем тексту РМС.

неко). Именице којима се означава вршилац радње или носилац занимања у лингвистичкој литератури су *nomina agentis* (или ређе *nomina professionis*).

Сленг, арго и кодови унутар група су скупови речи и израза који су мотивисани друштвеним и међуљудским функцијама језика (Brown 2006: 9727). *Жаргон*, као говор представника једне професије, друштвене средине, сталежа, предмет је нашег рада. Потиче од француске речи *jargon* што у буквалном преводу значи цвркут птица. Жаргон је посуђеница и означава језик у малом (Бугарски 2003: 107). У нешто ужем значењу за поједине жаргоне употребљавају се и алтернативни интернационални термини арго (фр. *argot*) и сленг (енг. *slang*), али и домаћи *шатровачки* и *фрајерски*.

Појмове који се тичу суфиксације као облика творбе, сматрамо да нема потребе детаљније образлагати. Нагласићемо само да се појам *инфикс* посматра најопштије и да подразумева сваку морфему која се умеће иза корена речи или иза суфикса, увек пре наставка за облик речи.

Методологија и поступак

Забележени називи занимања (у стандардном српском језику и у жаргону) дати су са синхронијског аспекта. Грађа је забележена на основу Републичког завода за статистику Републике Србије (2011. године) када је у питању стандардни српски језик, а путем анкете за изразе који се користе у неформалној комуникацији.

Анонимном анкетом (спроведеном у мају 2015. године) обухваћени су, пре свега, студенти Филозофског факултета у Нишу и ученици средњих школа, укупно 57. Након општег дела анкете (пол, узраст, степен образовања) уследила су и питања: „Да ли и колико често користиш жаргоне?“ Примећено је да наши испитаници, припадници млађих генерација, користе жаргоне у свом говору (чак 98,54% је одговорило са „да“) и то доста често (76,47% одговорило је да свакодневно користи жаргоне; када се нађе у познатом друштву 15,31%, а скоро 5% повремено их употребљава). На основу овога можемо рећи да чак и прекомерно користе жаргоне јер су адекватнији за изражавање сопственог психолошког идентитета и вербалног сензибилитета који је неоптерећен пуристичким предрасудама о језику. Управо из тог разлога, наши су испитаници били узраста између 15 и 25 година различитог пола (39 припадница женског пола : 16 мушког пола) и степена образовања. Након упутства и примера сваки од испитаника је имао задатак да наведе реч(и) коју користи када говори о некој

професији. За пример жаргонске речи дали су и објашњење, или написали реченицу у којој ту реч користе како бисмо добили адекватно објашњење. Из овако сакупљене грађе издвојени су примери који су настали суфиксацијом као специфичним видом творбе и класификовани према суфиксима, а поред сваког примера дато је тумачење.

Анализа резултата

Након прикупљања корпуса, приступили смо анализи забележених примера. Из ове, шире области занимања у оквиру које постоји много ужих дисциплина, навешћемо само карактеристичне примере (најфреквентније, специфичне, синонимне и сл.). Основни критеријум на основу којег ће грађа бити распоређена јесте творбена морфема, тачније суфикс. Издвојићемо најчешће суфиксе (од најпродуктивнијих ка мање фреквентним) и за поједине примере навести из ког су језика, којим су путем дошли у наш језик и које су најчешће творбене основе.

Најчешћи суфикси у стандардном језику

Суфикс **-ār** један од најпродуктивнијих именичких суфикса по мишљењу већине лингвиста (Стевановић сматра да потиче од латинског -*arius* (1986: 506), са чим се слаже и Клајн, али не искључује ни могућност да је овај суфикс -*арь* већ постојао у прасловенском (2003: 41–42)). У нашем раду примери за вршиоца радње са овим суфиксом су, заиста, бројни, а ми издвајамо само неке од њих: *апотека<u>р</u>*; *библиотека<u>р</u>*; *ветерина<u>р</u>* (адаптирани латинизми *apothecarius, bibliothecarius* итд. или од именица апотека, библиотека, што је вероватније јер у поређењу са другим језицима можемо закључити да је у српском реч о посуђеним дериватским обрасцима). Ту су и бројни други примери прозирне семантике са именицом (најчешће) или глаголом као творбеном основом: *злата<u>р</u>*; *књижа<u>р</u>*; *кува<u>р</u>*; *лека<u>р</u>*; *пека<u>р</u>*; *писа<u>р</u>*; *слика<u>р</u>*; *тапета<u>р</u>*; *чува<u>р</u>*; али и примери пореклом из латинског који нису мотивисани у српском: *канцела<u>р</u>*; *нота<u>р</u>*; *секрета<u>р</u>*.

Неретко долази и до палатализације када се основа завршава на неки од веларних сугласника па постоје извесне тешкоће приликом одређивања суфикса. Варијанта суфикса **-ар** (**-чар**) је у изведеницама са основом на -ц: *болнича<u>р</u>*; *гостионича<u>р</u>*; *посластича<u>р</u>*. Дилеме се јављају када су у питању лексеме : *граматича<u>р</u>*; *лирича<u>р</u>*; *математича<u>р</u>*; *сатирича<u>р</u>* и сл. Суфикс **-ичар** обавезан је у примерима *критичар*, *музичар* јер лексеме са суфиксом -

ик не би имале јасну ознаку за вршиоца радње у појединим косим падежима (*с *критиком* и сл.) (Клајн 2003: 43 према Кравар 1953).

Примећујемо да се овај суфикс најчешће додаје на именичке основе, а знатно ређе на глаголске (*вајар*; *зидар*; *писар*; *стругар*; *чувар*). Сасвим изузетно јављају се изведенице од заменичких основа (*свашта*р) и од бројевних (*десетар*), које издваја и Терзић (1999: 111).

Веома интересантну класификацију вршиоца занимања даје М. Анчић (1966: 223–224) која је посебну пажњу посветила суфиксу -ар и називе поделила тако да основа значи предмет који се производи, продаје; *лончар*; *месар*; *опанчар*; *паркетар*; *посластичар*; *рибар*; *стаклар*; *столар*; *чизмар*...

По називу робе, алата или оруђа: *ђубретар*; *лутка*р; *пошта*р; *фарбар* итд.

По месту рада: *банкар*; *болничар*; *домар*; *железничар*; *млинар*; *путар*; *собар*; *шумар* и др.

Следи још један веома продуктиван суфикс. У питању је формант **-ер,** страног порекла. Уколико је реч о кратком *ĕ*, вероватно је из немачког или енглеског језика, док дуго -ēр, најчешће, води порекло од француског *-eur* (*масер* < *masseur* адаптирани романизам – реч је о калку. Навешћемо још неке примере из Регистра: *акушер*; *амбалажер*; *аранжер*; *бигер*; *бижутер*; *боксер*; *брокер*; *вулканизер*; *гравер*; *дизајнер*; *диспечер*; *дублер*; *инжењер*; *молер*; *тренер*; *фризер*; *шинтер*; *шнајдер*; *штимер*...

И овај суфикс може бити и сложен, нпр.: **-ијēр**: (у галицизмима: *финансијер*; *хотелијер*) или **-атēр**: *декоратер*; *инсталатер*; *опетаретер*...

-ор. У првом реду је латински агентивни суфикс, чији су аломорфи **-тор, -ātор, -итор:** *администратор*; *амбасадор*; *имитатор*; *инспектор*; *коментатор*; *контролор*; *коректор*; *креатор*; *мајстор*; *наратор*; *професор*; *ревизор*; *рецензор*; *рецитатор*; *селектор* и др. Све ове посуђенице су и фонетски потпуно адаптиране у српском језику.

Веома продуктиван и данас је суфикс **-āч** испред кога понекад долази до јотовања: *извођач*; *произвођач*. Изведенице/деривати на **-āч** од глаголских основа јесу nomina agentis: *брусач*; *бушач*; *васпитач*; *возач*; *играч*; *ковач*; *кројач*; *ложач*; *певач*; *пописивач*; *свирач*; *чртач*; *чистач*; *шаптач*...

-(а)ц. Овај суфикс је присутан у изузетно великом броју изведеница, продуктиван и са именичким и придевским основама, ређе са глаголским. Нас управо интересују те глаголске основе са којима овај суфикс има опште релационо значење које се испољава у виду nomen agentis: *борац*; *глумац*;

ловац; *писац*; *продавац*; *саобраћајац*, *трговац*, али и *ватрогасац*; *дуборезац* и сл.[3]

Суфикс **-тељ у** руском и другим словенским језицима има своје преводне еквиваленте и изазвао је бројне полемике услед подељених мишљења о његовом пореклу и продуктивности. Неоспорно је да је овај суфикс словенског порекла и да се јавља у свакодневној употреби извесног броја nomina agentis: *водитељ*; *градитељ*; *редитељ*; *снимателељ*; *угоститељ*; *учитељ*;

-ја (палатална верзија суфикса **-а**): *возовођа*; *машиновођа*;[4]

Веома мали број речи има суфикс **-ӣк**, коме не претходи ***н***. *Н* може бити пореклом из основе као у именицама *благајник*; *цариник* или може бити спојница (интерфикс) као у примерима: *водник*; *градоначелник*; *заставник*; *наставник*; *погребник*; *помоћник*; *правник*; *радник*; *(брачни) саветник*; *уметник*; *уредник*. Лексема може бити и изведена од трпног придева на -н: *посланик*; или настала од придева на -ен + -ик: *свештеник*; *службеник*. Поред овог суфикса јављају се и примери са кратим *и* (**-ик**), грчког порекла, попут *академик*.

Сложена морфема **-ичāр** није суфикс у речима домаћег порекла, које смо већ поменули, са суфиксом -āр: *болничар*; *часовничар*, нити у речима: *атлетичар*; *ботаничар*; *гимнастичар*; *керамичар*; *механичар*; *музичар*; *политичар*; *физичар* (све су изведене суфиксом -чар као варијантом суфикса -ар (уз палатализацију) од именица на -ика). Овај суфикс, углавном, са значењем вршиоца радње, гради изведенице од именица на -ија: *историчар*; *хемичар*, али и на -ка: *аналитичар*; *електричар* и сл.

Број речи у којима је заступљен суфикс **-џија** знатно је већи од активног фонда. У наш језик је ушао преко турског језика (турско *-ǧu*), а данас је продуктивнији у жаргону,[5] него у стандардном језику. У нашем корпусу забележени су примери: *бојаџија*; *бомбонџија*; *бурегџија*.[6]

Интернационални, продуктивни суфикс **-ист(а)** је суфикс сродан суфиксу **-из(а)м** *акупунктуриста*; *артиста*; *економиста*; *есејиста*; *машиниста*; *сценариста* и сл. Стевановић (1964: 535) истиче да се овај

[3] Код последње две лексеме реч је о сложено-суфиксалним твореницама.

[4] Исто.

[5] Види Бугарски 2003: 39; детаљније у другом делу нашег рада.

[6] О утицају овог и других турских суфикса види детаљније Марков 1957: 151–170.

суфикс користи за присталице и припаднике учења и праваца у књижевности и уметности, у науци, политици, религији . Исти суфикс носе и спортисти у појединим дисциплинама: *ватерполиста*; *моториста*; музичари: *виолиниста*; *гитариста*; *пијаниста*; *(вокални) солиста*; у лингвистици, називи стручњака *лингвиста* – по језицима или породицама: *латинист(а), англист(а)*, *германист(а)*.[7] Одговарајуће научне гране означавају се изведеницама на -*истика* (Ђорић 2000: 218–219).

Напоредо са именицама на -иста, Стевановић наводи и именице на **-лог,** који се најчешће користи за именовање стручњака у појединим областима науке (1986: 510): *алерголог*; *анестезиолог*; *антрополог*; *археолог*; *астролог*; *биолог*; *вирусолог*; *гинеколог*; *патолог* и бројна друга стручна (специјалистичка) звања из области медицине, пре свега. Овај морфем у граматикама српског језика често се тумачи као суфиксоид: „везане морфеме сличне суфиксима, тј. стварно основе грчких, одн. латинских речи“ (Станојчић – Поповић 1994: 128).

Као суфиксоид/конфикс неретко се посматра и морфем **-граф**: *биограф*; *географ*; *дактилограф*; *сценограф*; *фотограф*.

Придевски суфиски **-скӣ/-чкӣ** додају се скоро искључиво на именичке основе при чему су честе фонетске промене пред суфиксом или у самом суфиксу: *агрономски*; *адвокатски*; *акустички*; *алпинистички*; *грађевински; електронски*; *технички (помоћник, теничар, инжењер)*.

Поменућемо и само један од суфикса који се употребљава за грађење лексема женског рода **-иља:** *вез**и**ља*; *дад**и**ља*[8] јер лексеме *везиљ и *дадиљ и не постоје.[9] Оправданије је у овом случају -*ља* посматрати као суфикс, а *и* као интерфикс.

[7] Овакве поделе у Регистру нема, већ само уопштено *лингвист(а)*. Види ниже.

[8] Пример *дадиља* Клајн, позивајући се на Скоков *Етимолошки речник*, тумачи као реч која у основном облику гласила *дадија* („балкански турцизам”) при чему је -ија измењено у -иља, аналогијом с дојиља (2003: 155).

[9] У стандардном српском језику форме за женски род изазивају посебну одбојност, пре свега због суфикса који је неизбежан у том случају и који додатно усложњава употребу јер је у свакодневном говору мушки род изједначен са основним обликом. То не значи да је употреба ових форми немогућа. Употреба родно осетљивог језика у Србији постаје израженија и захвата све више термина, а посебно називе занимања (види ниже).

Изненађује и податак да у Регистру нема професије (Дипломирани филолог – србиста, англиста и сл.),[10] а постоје занимања попут: *израђивач шешира, израђивач реса на тепиху, истоварач огревног дрвета, кладионичар, лепилац делова обуће* (и *обућар*, наравно). Претпоставља се да су ова занимања наслеђе неких прошлих времена када је много више било заната и, самим тим, занатлија. Притом за поједина занимања у Класификацији постоје синонимни облици: и *бебиситерка*, и *дадиља*, и *дечија гувернанта*; *дентиста* и *стоматолог*; *апотекар* и *фармацеут*; *зубарски асистент* и *зубарски помоћник*; *дијететичар* и *нутриционист*; *аналитичар финансијског пословања* и *финансијски аналитичар*. Поред *конобара* и *келнера* међу регистрованим занимањима су и *бармен*, и *точилац пића*, и *шанкер* итд. Напомињемо да у појединим примерима, које наводимо, постоји извесна нијанса у значењу, нису потпуни синоними, али су, неоспорно, усмерени на једну исту делатност. Познато је да је лексема центар језичког система и носилац значења без обзира на свој облик и граматичку функцију, као и то да се речи према пореклу деле на аутохтоне и стране, али сматрамо беспотребним да се у класификацији нађу и домаће и стране лексеме за једно исто занимање.

Називи занимања у жаргону српског језика

Занимање је, као што смо већ рекли, скуп послова и радних задатака (радних места) који су својим садржајем и врстом организационо и технолошки толико сродни и међусобно повезани да их обавља један извршилац који поседује одговарајућа знања, способности и вештине. Како ће тог извршиоца назвати наши испитаници, можемо видети у поглављу које следи.

Пошто је на овај начин (анкетом) прикупљена полазна грађа, у другој фази се приступило консултовању речника српског језика. Како је реч о новој појави, подложној честим променама, разумљиво је да РСАНУ и РМС не садрже овај материјал. Уколико се и нађе по који пример, у питању су речи које се данас, углавном, користе са помереном семантиком. Неки од забележених жаргона не застаревају, а неки су новијег датума. Оно што је у

[10] Ово напомињемо из личног искуства. Наиме, након завршених основних студија (државног факултета) за филологе није постојала могућност пријављивања на биро Националне службе за запошљавање јер такво звање не постоји у Регистру.

широј и чешћој употреби биће прво наведено, а потом ће на ред доћи специфичнији и ређи наставци.

Жаргон је манифестација човекове креативности, илустративан је са много аспеката и ко уме да „чита" говор других, много тога ће му се рећи само: од личног, стварног или жељеног стила, припадности одређеном миљеу, коефицијента интелигенције, психолошких карактеристика, образовања... Користи се и да би се умањила озбиљност неке ситуације или да би се сликовито дочарала нека појава. Жаргон је обележен специфичним језичким средствима, лексичким и фразеолошким, пре свега, а у појединим случајевима и граматичким и фонолошким (Бугарски 2003: 9). Основна подела жаргона могла би бити на: стручни, супкултурни и, овом приликом за нас најзначајнији, омладински тип жаргона при чему се последња два често могу преклапати, а постоји могућност да жаргон временом преко разговорног језика доспе и у стандардни језик.

Жаргони, по мишљењу Бугарског, настају:
- променом значења постојеће лексеме (*девојка – риба*);
- позајмљивањем, при чему се лексеме често модификују (*фаца*);
- премештањем слогова (*здраво – воздра*);
- скраћивањем (*поз, бус, факс*);
- слагањем (*шут-карта*);
- сливањем (*чопор + колективно > чопоративно*);
- суфиксацијом (*срчка, фотка, наркић*);
- свођењем на иницијале „ц" (*цабе*) (2003: 15–16).

Најчешћи суфикси у жаргону

Када су називи занимања у питању, срећу се примери настали скраћивањем: *профа* (професор), *доца* (доктор), *диша* (директор); позајмљивањем: *буца* (директор, управник); слагањем: *баба-сера* (чистачица; жена која наплаћује употребу јавног WC-а), али за нас овом приликом су најзначајнији примери добијени суфиксацијом, која је уједно и најважнији формални механизам грађења жаргонизама.

Најпре ћемо издвојити суфикс који је, вероватно, најрепрезентативнији за процес жаргонизације **-āк (са алтернативама: -њāк, -љāк)**:[11]

Забавњак, народњак, (извођач популарних народних, односно забавних мелодија); *слободњак* (слободни уметник или припадник неке друге професије), *безбедњак* (припадник службе безбедности); *муријак* (полицајац); *мировњак* (припадник мировних снага); *друштвењак* (полазник друштвеног смера у школи; представник друштвених наука); *природњак* (полазник природног смера у школи; представник природних наука); *црквењак* (верник, чест посетилац цркве, али се користи и као синоним за свештеника); *духовњак* (= црквењак); *вилењак* (власник виле, новопечени богаташ, бизнисмен).

Са формалне стране ове речи су, углавном, двосложне или тросложне (ређе вишесложне), увек истог акценатског обрасца – краткоузлазни акценат на претпоследњем слогу и дужином на последњем (вилѐњāк). У косим падежима претпоследњи слог носи дугоузлазни акценат (вилењáка). Речи попут ових, као уосталом и већина жаргона, отеловљују принципе језичке економије.

Следи суфикс који смо помињали када је било речи о стандардном језику: **-џија.** Раширен и одавно одомаћен суфикс турског порекла, вероватно као последица дуге изложености турском утицају. Експресивнији је од претходног суфикса. Првобитно је означавао носиоце појединих занимања: *бурегџија, дућанџија, јорганџија, казанџија*, али има и оних новијег датума које нису лексикографски регистроване: *компјутерџија* (радник на рачунару); *камионџија* (возач камиона); *пумпаџија* (радник на бензинској пумпи); *филмаџија*; *сликаџија* (људи који се баве филмском или ликовном уметношћу, или фотографијом); *кафеџија* (власник кафића или особа задужена за кување кафе). Са овим суфиксом Бугарски наводи и бројне друге примере у којима уочава комичан ефекат услед неусклађеног комбиновања архаизованог турског суфикса са основама различитог порекла (често из западних језика), а са значењима својственим модерној урбаној цивилизацији (2003: 40). Напомињемо да су у наш рад ушли само примери

[11] За овај суфикс Бугарски каже да је новијег датума. Наиме, јавља се још код Белића 1939. године, али тада није имао примену која нас овде интересује. Тек осамдесетих и деведесетих година XX века овај суфикс се, заједно са његовим изведеним алтернативама, почео јављати у жаргонима (Бугарски 2003: 22–25).

добијени анкетом и да тиме, сигурно, нису исцрпљени сви називи занимања који се могу срести у неформалној употреби.

Суфикс који следи веома је продуктиван управо за извођење именица којима се означава занимање, хоби, припадност некој друштвеној групи, спортској дисциплини и сл.

-āш: *бандераш* (електричар); *баскеташ* (≈кошаркаш); *мафијаш* (особа која се бави сумњивим, противзаконитим пословима); *муријаш* (полицајац); *рекеташ* (утеривач дугова); слично овоме је и *батинаш* (који може означавати и телохранитеља или особу која ради у обезбеђењу); *снајпераш*; (особа која рукује оружјем, тј. снајпером); *компјутераш*; *софтвераш*; *хардвераш* (последње три се односе на врсне познаваоце рачунара и/или њихових саставних делова). Овај, као и већина других суфикса, карактеристичан је за омладински жаргон, а поред фамилијарности, по стилској вредности најчешће је негативно експресиван, садржи обележја ироније, омаловажавања и подругљивости.

Интернационални суфикс **-ер**: *даркер*; *панкер*; *репер* (припадници омладинских група дефинисаних омиљеном музиком). Ови називи су преузети из енглеског језика. Такав је и *сурфер* у значењу оног који сурфује по таласима, али у последње време, све чешће и по интернету. Именице које подсећају на позајмљенице из немачког, али то нису: *дунстер* (мајстор који ради све послове, неквалитетно и површно); *шанер* (израз шанер је сленг. Потекао је од песме „Шано душо“. Некада је означавао ситног лопова, а данас се више користи за неког ко препродаје „маркирану“ робу). Често се у последње време може чути и *дилер*, али у значењу фармацеут.

Суфикс **-(ār)ош** готово се и не јавља изван низа речи блиских жаргонском супстандарду са негативно експресивним основама: *тезгарош; џепарош; тапкарош* (до профита долазе на превару, крађом, препродајом и сл.). Тезгарош се користи и за певаче (фолк) музике чији се наступи у жаргону зову *тезге*. У овим примерима оправданије је говорити о суфиксу -*ош* јер се -*а* налази у основи па се пре може сматрати инфиксом. Иста ситуација је и са -*р* у следећем примеру који морамо поменути кад већ говоримо о занимањима јер постоје и они који не раде ништа, односно живе на туђ рачун: *џабалебароши*.

И суфикс **-ло** се најчешће користи са ироничним или погрдним значењем у именовању занимања попут: *њушкало* (детектив); *пискарало, шкрабало* (књижевник, новинар); *мазало* (молер) и сл.

-(а)ц – суфикс домаћег порекла, фреквентнији у стандардном језику. У жаргону се најчешће употребљава да се изрази нека негативна психофизичка карактеристика. Када су називи занимања у питању, са овим суфиксом забележена су само два примера: *плавац* (полицајац); *металац* (поклоник (енг.) *heavy metal* музике).

Суфикс -ӣћ има традиционално деминутивно-хипокористичку семантику, афективно је обојен и подесан за жаргонизацију. Маркиран је као популаран, фамилијаран и омладински, уз изразиту ноту тепања донекле добија и ноту тривијализације: *профић* (професор); *психић* (психијатар); *наркић, џанкић* (чешће за конзументе опијата – наркомане, али понекад и у значењу дилера);

-а̀нт. Овај формант се често користи са значењем занимања или функције, може се срести у великом броју стандардних речи (неутрално значење), али га напоредо са тим срећемо у негативно маркираним изведеницама: *музикант; фабрикант; трафикант* (у значењу особе која се бави музиком, најчешће, свира; за власника/радника у фабрици или трафици) У овим примерима *-а* се може посматрати и као део основе. Онај који не ради: *забушант*.

Сличан овом је и суфикс **-а̄тор**: *шљакатор* (радник); *снагатор* (билдер, обезбеђење);

-уша је суфикс који се користи приликом грађења именица женског рода, домаћег порекла, са негативном конотацијом. Осим за јела и пића, често се користи за неморалне жене: *асфалт(ер)уша; намигуша; спонзоруша; фолкуша* (певачица турбо-фолка); *шалтеруша* (жена која ради на шалтеру).

-ка. Овај суфикс је веома продуктиван, посебно као стандардни творбени морфем за деривацију именица женског рода. При дубљој анализи открива скривене језичке могућности и испољава потенцијал за жаргонизацију у комбинацији граматичке функције и семантичко стилских вредности: *камењарка; радодајка, тротоарка* (све у значењу жена лаког морала); *реперка; рокерка; металка* (љубитељ, али и извођач појединих музичких жанрова); И пример: *певаљка* (погрдни назив за кафанску певачицу оскудно одевену и са непримереним понашањем) можемо творити суфиксом *-ка*, при чему ће *љ* бити инфикс, упркос чињеници да се овакви примери у литератури наводе са суфиксом -аљка.

Међу суфиксима који су заступљенији у стандардном језику него у процесу жаргонизације спадају:

-ан (вредност ових лексема потиче, углавном, од експресивне основе): *профан* (професор); *шабан* (најчешће се користи за певача на народним весељима, али и за сељака, при чему се не мисли на човека са села, већ се користи погрдно на неког ко нема манире и елементарну културу); *буџован* (важан, богат човек, често власник некретнина или политичар); *пицан* (манекен, модел).

-áнер. Суфикс који је у српски језик дошао посредством немачког. У нашем примеру употребљен шаљиво-иронично: *пицанер* (особа која се претерано „лицка“, „пицани“, срећује – често се користи за манекене или моделе као синоним претходног примера *пицан*).

-ā р: *шибицар* (особа која, обично на вашару или улици вара намештеном игром брзог премештања три кутије шибица од којих једна наводно покрива куглицу; ситан лопов).

-ица: *мисица* (самозвана лепотица); *фуфица, фаћкалица* („лака” жена, проститутка);

Постоји и известан број морфема који у језичком стандарду као творбени елементи имају слабу подлогу или је уопште немају. То су суфикси који се изван жаргона не јављају, па у складу са тим нису жаргонизовани него изворно жаргонски или тзв. „омладински“ суфикси (Бугарски 2003: 69).

Суфикс шпанског порекла **-ос** карактерише шаљиве и живописне комбинације латиноамеричког звука и ироничног значења; хумором неутралише негативну експресивност основа: *кримос* (криминалац); *наркос* (наркоман, дилер); али има и оних које нису стилски толико маркиране: *компањерос; пајтос* (пријатељ, али и пословни партнер, сарадник); *пензос* (пензионер).

Веома ретко се јављају речи са суфиксом **-андер** (аугментативни суфикс). Међу занимањима: *профандер* (професор). Такође жаргонски била би ова лексема употребљена и одсецањем сегмента -дер (*профан* + дер).

-кан : *џајкан; муркан; пајкан* (све у значењу полицајац);

-ара: *штекара* (користи се за себичну особу, али се у нашој анкети јавља као синоним за благајника).

За морфему **-оза** Бугарски каже да изгледа као да је преузет из дугачког низа учених интернационализама, али у жаргонској употреби поседује стилску вредност вербалног измотавања (2003: 80–81): *мафиоза* (мафијаш).

Као што можемо приметити, готово сви називи имају конотативно значење и то, најчешће, поседују негативну конотацију. Ипак, морамо напоменути да и суфикси могу бити полисемни и да је употреба одређених суфикса често последица субјективног осећаја, па јасно повлачење границе између стандардних и жаргонских израза није могуће. Упркос томе, неки суфикси попут -āк, -џија, -уша, могу се потпуно оправдано оценити као жаргонизовани, док суфикси као -ан, -āр, -ица, то нису упркос томе што учествују у образовању жаргонских лексема.

С друге стране, морамо нагласити да многа занимања у нашој анкети и нису права занимања, већ се користе како би се именовала активност појединаца који се налазе на маргинама једног друштва: *асфалт*е*руша; намигуша; спонзоруша; џепарош; рекеташ; шибицар.* Ако узмемо у обзир да се послом/професијом обезбеђују средства за егзистенцију, онда и наведене примере треба условно сврстати у групу занимања јер је варање људи, утеривање дугова или пружање сексуалних услуга уз новчану надокнаду њихов извор прихода.

Овога пута, семантички посматрано, нас је интересовала област занимања, тачније вршиоца занимања. Сви граматички форманти међусобно се разликују по врсти, раширености, продуктивности, степену експресивности, стилској вредности... Они су у граматичкој служби извођења именица, најчешће из именичких и придевских, ређе глаголских, прилошких или било каквих других основа. Неки од њих (-ка, -ос) додају се на скраћене или редуковане основе, док се други само њима додају чиме се дата реч продужује (-џија, -аш, -ер). Формални и семантички идентитет у највећем броју случајева остаје очуван. По граматичком роду, доминантнији су форманти мушког рода, изворно жаргонски или жаргонизовани (у мањој или већој мери).

Стандард ≈ жаргон?

Колико су заправо стандард и жаргон блиски, а колико различити, потврђују и следећи примери. Међу лексемама којима се означава неко занимање нашли су се и примери који се формално, али не и садржински поклапају са речима које се користе у жаргону, нпр.:

Вештак, полисемична именица, некада је означавала вештог човека, стручњака, у стандарду (судски вештак),[12] а у жаргону уопште не значи занимање (вештачко ђубриво, вештачка вилица, фалсификат);

Шминкер – у стандарду: човек задужен за улепшавање (шминкање), а у жаргону: човек склон помодарству, сноб.

У стандардном језику постоји више од сто назива занимања за професије из области здравства: у жаргону свега неколико (доца (уопштено), психић (психијатар), дилер (фармацеут) и сл.).

Поставља се питање да ли жаргон „квари“ један језик. Можемо констатовати да је немогуће избацити жаргон из употребе. Он одговара младима (и не само њима) и омогућава им да се изразе на њима својствен начин. Упркос томе жаргон и било који други вид нестандарне комуникације на известан начин нарушавају нормалну комуникацију, посебно уколико се користи у великој мери, али неоспорно богате један језик јер, како смо већ напоменули, поједине речи из жаргона временом могу добити статус лексеме (нпр. мазало, музикант).

Занимања и родни аспект

Данас се у србистичкој литератури могу јавити опречни ставови када је ова тема у питању па ћемо јој посветити мало пажње. Најпре, наклоњенији смо мишљењу лингвиста (И. Клајн, М. Ковачевић и др.) који заступају идеју да овакве промене у језику не утичу нужно на конкретне промене положаја жена у друштву и да претерано наглашавање и уношење лексема са јасном поделом на родове нарушава нормалну комуникацију.[13] Наравно, никако не треба одбацивати речи које су већ пронашле пут до говорника и природно се инкорпорирале у језик.

У самом тексту Републичког завода за статистику постоји посебно поглавље *Занимања и родни аспект* у којем се истиче да је „како се не би оптерећивала Класификација за потребе Пописа, већина занимања дата у мушком роду, осим карактеристичних занимања која су дата у женском

[12] Судски вештаци су, према статусу у правосудном систему, лица која имају задатак да утврде и разјасне чињенице за које је потребно стручно знање и искуство и изнесу мишљење које је засновано на научној основи и стучном ставу, а које је потребно за суд и странке које овим знањем не располажу.

[13] Међу најистакнутијим заговорницима употребе родно осетљивог језика јесте професорка Свенка Савић (2009: 301–320).

роду" (2011: 14). Та карактеристична занимања, како их они називају, малобројна су и углавном се односе на занимања која су се раније (али и данас, већим делом) везивала искључиво за жене (*везиља*, *дадиља*, *собарица*, *спремачица, геронтодомаћица* и др.). Једини примери назива занимања које можемо издвојити као дискриминишуће према мушкарцима јесу ((*Виша*) *анестезиолошка, болничка, одељењска, педијатријска, психијатријска* и сл.) *медицинска / стоматолошка сестра*.[14] Сличне њима су и именице Стевановићеве III врсте природног мушког, а граматичког женског рода на -а са значењем имаоца занимања или звања: *судија*, *владика*, *бурегџија*.

У оквиру државних институција посебно место заузима Војска Србије, која је, по природи посла, затворенија од осталих, а самим тим и отпорнија на покушаје увођења нових правила, као што су, конкретно, родно осетљиви називи чинова (Шарановић и др. 2014). Управо због тога овај рад је посебно привукао нашу пажњу.

У раду се предочавају чињенице (бројеви говоре о константном повећању униформисаних припадница система одбране, али и о проширивању подручја њиховог радног ангажовања). Након анкете уочено је да се без проблема могу увести родно осетљиви називи чинова. Препорука је да то буду: *разводница*, *десетарка*, *водница*, *заставница*, *потпоручница*, *поручница*, капетаница, *потпуковница*, *пуковница*, генералица), форме око којих постоји дилема (*мајорка*/*мајорица*) и форме које се одбацују (водникиња, генералка)[15] (Шарановић и др. 2014: 189–190).

Аутори су питање родне равноправности у систему одбране испитивали у зависности од пет критеријума: године рођења; године рада у систему одбране; статус; чин; учешће у рату на тлу бивше Југославије. Истраживање је показало да одбојност постоји: више међу млађим него међу старијим

[14] Познато је да је ово чест позив и припадника мушког пола и да њих у свакодневној комуникацији ословљавају са *медицински брат*.

[15] Објашњење за генералица/генералка могло би бити слично оном које Одбор за стандардизацију српског језика даје када је у питању дистинкција између именица читалац/читач (<http://www.isj-sanu.rs/rubrike/uploaded/odluke/Odluka%20Malog%20odbora%20Beogradski%20citac.pdf>. 25. 8. 2015). Није редак случај у српском језику да се именице које имају исту мотивну реч а различите суфиксе временом семантички разједначе и постану парономи. На тај начин употреба лексема се прецизира, што треба подржавати, јер је то начин лексичког богаћења српског језика. Генералка се у српском језику већ користи као лексема, али са потпуно другачијим значењем.

припадницима система одбране, што је у директној вези са друга два обележја – годинама радног стажа (одбојност се јавља више међу припадницима са мање радног искуства и чиновима (одбојност се јавља више код млађих официра и подофицира него код виших чинова); више код официра него код цивилних лица и више код припадника који нису учествовали у ратним дејствима него код припадника који имају ратно искуство. Одбојност коју исказују млађи припадници система одбране према употреби родно осетљивих назива чинова може се објаснити и страхом (код мушкараца страхом од додатне конкуренције која је све већа из године у годину, а код жена страхом од потенцијалне негативне реакције мушкараца на увођење родно осетљивих назива чинова.

Закључак

Занимање је статистичко-аналитичка категорија, према којој се разврставају послови, који су слични по садржају и захтевности. Примећено је да је много назива занимања, а посебно је велика диференцијација у стандардном језику. Често постоје називи и за веома уске области и предмете и начине рада, а уочен је и већи број назива занимања која стоје у синонимном односу.

Знатно мање има жаргона за називе занимања. Међу њима се, такође, јавља више назива за једно исто занимање. Највише занимања (у жаргону) у вези је са музичким жанровима и професорима, што и не чуди јер су управо то главна интересовања и преокупације омладине која, заправо, и користи те називе. Доста је и вулгаризама који су последица њиховог (не)образовања и бунта. Жаргони су чешћи у говору припадника мушког пола, али не можемо говорити о битној разлици јер је анкетом обухваћен знатно већи број припадница женског пола.

Жаргон учествује у сва три главна типа раслојавања у језику – социјалном, функционалном и територијалном. Дух аутентичног, урбаног, младалачког жаргона најчешће одликује лежерност, хумор, иронија, добронамерност. Такав говор је младима игра, забава и добар провод. Речи, посебно жаргонске, уколико умемо да слушамо могу открити много тога о ономе ко их изговара. Називи занимања у жаргону, углавном, поседују конотативно значење, негативно обојено, насупрот денотативном у стандардном језику.

Видели смо да се називи професија могу добити различитим облицима творбе у српском језику, али је за нас, овом приликом посебно значајна била деривација. Након разврставања и анализе прикупљене грађе, установљено је да су најчешћи суфикси:

За стандардни језик: -ар; -ер; нешто ређе -иста; -лог;

За жаргон: -ак (-њак, -љак); -аш и -ција.

Најчешће су изведенице добијене од именичке творбене основе, у оба случаја, а неретко су у питању биле позајмљенице, углавном из енглеског, немачког или турског језика.

Постоје и називи који се користе и у стандардном језику и у жаргону, а упућују на потпуно различите референте. Сматрамо и да је потребно кориговати и осавременити Регистар занимања који треба да прати потребе тржишта јер неке професије су унете по два пута, многи занати који се у Попису јављају већ дуги низ година не постоје, а њихово место заузела су друга занимања која уопште нису унета у Регистар.

Када је у питању родни аспект, употреба родно осетљивог језика у Србији постаје све израженија и захвата све више термина, а посебно називе занимања. Некада је министарка била жена министра, данас је назив занимања искључиво за особе женског пола. Ова подела присутна је, најчешће, у медијима, а у нашој грађи више је таквих примера у жаргону (психић, шалтеруша и сл.), међутим насупрот њима не стоје *психићка, *шалтеруш. Подједнако заступљени називи у којима се недвосмислено саопштава о коме се ради, углавном, односе се на заљубљенике у неки музички жанр. Тако имамо насупрот фолкеру, реперу, рокеру и сл. фолкерку, реперку, рокерку.

Иако су у истраживању учествовали испитаници који су припадници различитих генерација, чији је степен образовања на различитим нивоима, одговори које смо добили од њих били су приближно уједначени. Разлози оваквог исхода могу бити различити. Можда су приближни одговори условљени малом средином из које потичу сви испитаници, малом разликом у годинама, или чињеницом да у медијима, и у свакодневном животу већина омладине користи исту, или сличну лексику.

Истраживање се даље може наставити проширењем корпуса и повећањем броја испитаника територијално удаљених.

ИЗВОР

Класификација занимања. Београд: Република Србија: Републички завод за статистику, 2011. 10.5.2015. http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/user Files/ file/Metodologije/Klasifikacije/ G201113003.pdf

ЛИТЕРАТУРА

Андрић 1976, 2005: Д. Андрић, *Двосмерни речник српског жаргона и жаргону сродних речи и израза*, Београд: Zepter Book World.

Анчић-Обрадовић, М. (1966). Семантичка и морфолошка структура именица које значе лица изведених помоћу суфикса –ар. *Радови Филозофског факултета у Сарајеву, IV*, 207–228.

Бабић, С. (1991). *Творба ријечи у хрватском књижевном језику*. Загреб: ЈАЗУ – Глобус.

Божиловић, Н. (2010). Омладинске поткултуре и субверзивни идентитети. *Facta universitatis – series: Philosophy, Sociology, Psychology and History, 9/1*. 45–58.

Бугарски, Р. (2006). *Жаргон*. Београд: Библиотека XX век.

Зечевић, С. (2013). Улога жаргона у формирању друштвеног идентитета припадника студентске популације. *Баштина, 34*. 15–28.

Имами, П. (2007). *Београдски фрајерски речник*. Београд: ННК интернационал.

Клајн, И. (2003). *Творба речи у савременом српском језику; II део: суфиксација и конверзија*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ, МС.

Марков, Б. (1957). О наставцима -ана, -лија, -лук и -џија. *Наш језик, VIII, 5–6*, 151–170.

Милорадовић, С. (2009). Музички жаргон младих (I) Ледило свирка у Београду и гнать веселуху у Москви. *Гласник Етнографског института САНУ*, *LVII*, 27–50.

РМС (1967–1976). *Речник српскохрватскога књижевног језика* I–VI. у: Михаило Стевановић и др. (ур.), Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.

РСАНУ (1959 –). *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Савић, С. (2009). Упутства за стандардизацију родно осетљивог језика. у: Савић, С. и др. (ур.), *Род и језик*, Нови Сад: Футура публикације / Женске студије и истраживања, 301–320.

Станојчић, Ж. и Поповић, Љ. (1994). *Граматика српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стевановић, М. (1986). *Савремени српскохрватски језик*, I том. Београд:Научна књига.

Терзић, Б. (1999). *Руско-српске језичке паралеле*. Београд.

Ђорић, Б. (2000). Суфикс -ист(а) у српском стандардном језику. *Наш језик, XXXIII, н. с.*, 211–235.

Хлебец, Б. (2004). *Речник сленга* (Енлеско-српски, српско-енглески). Београд: Научна књига.

Шарановић, Ј., Димитријевић, И. и Вишацки, Т. (2014). Родно осетљив језик – искуства из Војске Србије. *Војно дело, 66/3*, Београд, 185–196.

*

Brown, Keith (ed.). *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 2nd Ed. Oxford: Elsevier, 2006.

Класификација делатности (2011). 21. 6. 2015. http://www.cekos.rs/sites/default/files/klasifikacija-cela.pdf

Одлука Одбора за стандардизацију српског језика. 25. 8. 2015. http://www.isjsanu.rs/rubrike/uploaded/odluke/Odluka%20Malog%20odbora%20Beogradski%20citac.pdf

Канаме Окано
Философски факултет,
Универзитет у Новим Садзе
okanovickaname@gmail.com

UDC: 811.161.2'373

РУСКИ ДЇЄСЛОВА РОТАЦИЇ З ПЕРСПЕКТИВИ ТИПОЛОҐИЙНОГО ПРЕУЧОВАНЯ ЛЕКСИКИ*

The aim of this paper is to analyse the semantics and distribution of the Ruthenian verbs describing rotation, and to reveal the typologically relevant and language-specific semantic parameters for the Ruthenian lexical system of rotation. The first part of the paper deals with a brief definition of the semantic field in question and introduces some relevant semantic parameters which are presented in the previous studies. The second part of the paper provides a semantic analysis of the Ruthenian rotation verbs which is based on the date from various texts and informant questionnaires. Attention is paid not only to the slight differences between these lexical units, but also to the possibility and conditions of replacement by other synonymic verbs. The third part of the paper analyses the semantic organisation of the Ruthenian lexical system and the lexicalisation strategy of the concept of rotation. The conclusion presents some initial results of the research provided in this paper and also deals with a perspective of further studies.

Keywords: Ruthenian language, verbs of rotation, semantics, lexicology, lexical typology.

1. Увод

У тей роботи ше буду розпатрац семантика и дистрибуция руских дїєсловох зоз значеньом ротациї зоз перспективи лексичней типолоґиї. Лексична типолоґия представя єдну з найактуалнєйших темох у обласци линґвистики и нєшка ше активно дискутує о єй приступох и методолоґийох з розличних поглядох. Як уж обачене у скорейших виглєдованьох, „ротация“ представя єден зоз периферних просторних концептох и тото семантичне

* Виглєдованє финансує наукови фонд Хеива-Накадзима (Токио, Япон). Автор виражує щиру подзековносц професором Михайлови Фейсови, Ксениї Сеґеди, Александрови Мудрому (Оддзелєнє за русинистику Философского факултета Универзитета у Новим Садзе), без чиїх совитох и помоци би нє настала тота робота. Окремну подзековносц автор виражує шицким информантом за участвованє у анкетованю.

польо ше состої з одредзеного числа дієсловних лексичних єдинкох (Solecka 1983; Прокофьева и Рахилина 2004; Круглякова 2010а; 2010б; Круглякова и Рахилина 2010; Rakhilina 2010 и др). Цо ше дотика руского язика, дієслова ротациї дотераз мало преучовани и обчекує ше їх детальна анализа хтора облапя нє лєм можлївосц заменьованя єдного дієслова зоз другим, алє и стратеґиї лексикализациї того семантичного поля. Попробуєме описац орґанизацию лексичней системи дієсловох ротациї у руским язику и потолковац типологийно релевантни и линґвоспецифични семантични параметри за тото семантичне польо.

2. Семантичне польо ротациї

Концепт „ротация“ представя периферну часц гипонимского поняца „рушанє у простору“, алє його структура ше розликує од типичного представяня о рушаню у простору. Прототипична ситуация рушаня ше звичайно представя як „субєкт хтори ше руша (Mover) оддалює ше од початней точки (Source), премесца ше по одредзеней траєкториї (Path) и сцигує по конєчну точку (Goal)“, алє у ситуациї ротациї часто нєт початней точки або конєчней точки, анї напряму рушаня и чежко одредзиц ясни сценарий як у ситуациї рушаня (Круглякова 2010б: 30). При описованю ситуациї кружного рушаня значну улогу бавя семантични компоненти „кружна траєктория (Trajectory)“, „субєкт рушаня (Trajector)“ и „стредок (Landmark)“ и прототипична ситуация ротациї ше може дефиновац як „субєкт рушаня ше премесца по кружней траєкториї у одрезденим стредку“ (Langacker 2002: 149–163; Круглякова 2010а: 9; Круглякова и Рахилина 2010: 242). Медзитим, обачуєме же мушиме вжац до огляду и постоянє других додаткових семантичних параметрох же бизме потолковали семантичне справованє и прикмети семантики каждого дієслова зоз поля ротациї. Тото семантичне польо звичайно ма од 3 до 10 лексеми у розличних язикох и його семантична орґанизация досц компликована. Дієслова зоз того семантичного поля маю досц блїзки значеня и часто ше справую як синоними хтори ше можу заменьовац єден з другим у одредзених контекстох, алє нєможлїве тримац их за подполни синоними бо вони лєм квазисинонимы и розликую ше по способе злучованя на семантичним, лексичним чи морфо-синтаксичним уровню (Апресян 1995; Рахилина и Резникова 2013 и др).

По резултатох лексично-типологийного виглєдованя дієсловох ротациї (Круглякова 2010а; 2010б; Круглякова и Рахилина 2010), семантичне польо

ротациї ше дзелї на три подредзени зони на основи двох найрелевантнєйших семантичних параметрох. Перши зоз найважнєйших параметрох представя место оси кружного рушаня и тот параметер дзелї тото семантичне польо на два часци: зона ротациї коло вонкашнєй оси (напр. планета коло Слунка) и зона ротациї нукашнєй оси (напр. ринґишпил, шлїзкач). Тота друга зона ше дзелї на ище два подредзени часци на основи другого найважнєйшого параметра: зона ротациї коло нукашнєй оси без цесного контакта зоз поверхносцу (напр. Жем коло своєй оси) и зона ротациї коло нукашнєй оси зоз цесним контактом зоз поверхносцу (напр. лабда, груда шнїгу). Кажда семантична зона ма свою нукашню семантичну орґанизацию хтора ше одредзує зоз типолоґично релевантнима семантичнима параметрами. Одношенє медзи тима зонами мож илустровац зоз ґрафиконом представеним на шлїдуюцим боку:

Табела 1

Три главни зони семантичного поля ротациї

1. Зона ротациї коло вонкашнєй оси

Напр.: [Шпански] *Los planetas giran alrededor del Sol*. ‘Планети ше обрацаю коло Слунка.’

(Круглякова 2010б: 31)

[Японски] *Kondoru wa wareware no zuzyou o senkaishita*. ‘Кондор закружел над нашима главами.’

(Рахилина и Круглякова 2010: 242)

2. Зона ротациї коло нукашнєй оси без цесного контакта зоз поверхносцу

Напр.: [Польски] *Wygrywał ten uczestnik, któremu bąk kręcił się najdłużej*.

‘Победзовал тот учашнїк, чия чиґра ше верцела найдлужей.’

[Анґлийски] *The skater hisses and spins in jump*. ‘Шлїзкач гвижджи и окруца ше у скоку.’

(Рахилина и Круглякова 2010: 244)

3. Зона ротациї коло нукашнєй оси зоз цесним контактом зоз поверхносцу

Напр.: [Русийски] *Упало одно бревно из грузовика и покатилось вниз по склону*.

‘Спадло єдно бревно зоз камиона и закотуляло ше долу по схилу.’

(Рахилина и Круглякова 2010: 243)

Перша подредзена зона представя семантичну зону ротациї коло вонкашнєй оси. По класификациї Круґляковей и Рахилиновей (2010: 242), у тей зони єст релевантни семантични параметри „траєктория кружного рушаня“ (рефлективна траєктория vs. нєрефлективна траєктория), „форма траєкториї“ (вихорова траєктория[1] vs. идеална кружна траєктория) и „стредок кружного рушаня“ (ротация над вонкашнїм ориєнтиром vs. ротация на истей поверхносци зоз ориєнтиром). Наприклад, русийски дїєслова *кружить* и *вращаться*, хтори виражую ротацию коло вонкашней оси, розликую ше по параметру „стредок кружного рушаня“: перша лексема ше хаснує за означованє кружного рушаня над вонкашнїм ориєнтиром (напр. *В небе кружит ястреб* ‘По нєбе кружи ястраб’), а друга виражує кружне рушанє на єднакей поверхносци зоз ориєнтиром (напр. *Земля вращается вокруг Солнца* ‘Жем ше обраца коло Слунка’) (Rakhilina 2010; Круглякова 2010б; Рахилина и Круглякова 2010).

Ротация, хтора класификована як друга зона, витворює ше коло нукашнєй оси субєкта без цесного контакта зоз поверхносцу и звичайно ше реализує без сущней пременки места. Релевантни семантични параметри за тоту зону представяю „живосц/аниматносц субєкта“ (живи субєкт vs. нєживи субєкт), „швидкосц ротациї“ (швидко vs. помали) и „количество окруцаня“ (єдноразова ротация vs. вельоразова ротация). Наприклад, польски язик розликує дїєслова ротациї по параметру „живосц субєкта“: дїєслово *wiercić się* виключно описує ситуацию кружного рушаня живого субєкта (напр. *Mój dziewięciomiesięczny synek wierci się przez sen* ‘Мой дзевецмешачни синочок ше верци през сон’) док дїєслово *kręcić się* означує ротацию нєживого субєкта (напр. *Wygrywał ten uczestnik, któremu bąk kręcił się najdłużej* ‘Победзовал тот учашнїк, чия чиґра ше верцела найдлужей.’) (Рахилина и Круглякова 2010: 244).

Треца зона ше одноши на котулянє, односно на ротацию коло нукашнєй оси зоз цесним контактом зоз поверхносцу. У тей зони маю уплїв на хасноване дїєсловох параметри „постоянє проґресивного рушаня“ (ротация зоз проґресивним рушаньом vs. ротация без пременки места) и „количество окруцаня“ (єдноразова ротация vs. вельоразова ротация). Наприклад, у сербским язику ше тота зона лексикализує зоз лексемами *котрљати се* и

[1] По угляду на нєровномирнє окруцанє вихору ґу горе.

ваљати се, перша зоз хторих ше хаснує за описованє ротациї зоз проґресивним рушаньом (напр. *Лопта се котрља према деци* ‘Лабда ше котуля ґу дзецом’) док друга вербализує ситуацию зоз ротацию без сущней пременки места (напр. *Кучићи воле да се ваљају по трави* ‘Пшички ше любя валяц по трави’) (Круглякова 2010а: 13).

3. Анализа

Нашо виглєдованє ше опера на податки зоз словнїкох, материяли з розличних текстох, а тиж так резултати анкети запровадзеней зоз бешеднїками руского язика. У руским язику ядро семантичного поля ротациї представяю шлїдуюци дїєсловни лексеми: *обрацац ше*, *окруцац ше*, *кружиц*, *верциц ше*, *круциц ше*, *ротирац ше*, *котуляц ше*, *валяц ше* и *виц ше*. Будземе розпатрац семантику каждого дїєслова ротациї и потолкуєме релевантни семантични параметри за руску лексичну систему ротациї.

3.1. Обрацац ше

Дїєслово *обрацац ше* представя найнєутралнєйши и централни член медзи другима дїєсловами зоз поля ротациї. Як ше видзи зоз прикладох наведзених у кнїжки Гелени Медєши (2013: 26), тото дїєслово описує розлични типи кружного рушаня и, кельо нам познате, ма найвекшу фреквенцию у ґрупи дїєсловох ротациї. При хасноваию того дїєслова нє релевантне чи ше субєкт руша коло своєй нукашнєй оси або коло вонкашнєй оси (пор. *Жем ше обраца коло своєй оси* и *Планети ше обрацаю коло Слунка*), алє ше обачує тенденция же *обрацац ше* волї ротацию нукашнєй оси як ротацию коло вонкашнього ориєнтира. Опатриме даскельо приклади[2]:

(1) *Юлин набива з найвекшим паньвашом, горе, долу, лїво, право, кадзи лєм ше обраци*. (ДюП, Горе у турнї.)

(2) *Вибера зоз орманчика єден масни помиток и обраца ше ґу мнє*. (ИМ, 197)

[2] За виражованє ступня исправносци прикладох хасновани шлїдуюци знаки: * – нєисправне вираженє; ?? – скоро нєисправне вираженє без моцней контекстуелней потримовки; ? – можлїве вираженє зоз контекстуелну потримовку.

Окрем того, дієслово *обрацац ше* нє розликує строго рушанє зоз полним кругом або зоз нєполним кругом док други дієслова ротациї нє прихильни ґу хасноваию у останїм значеню:

(3) *Професор ше роботовски обрацел и руша ґу дзвером кабинета*. (ИМ, 191)

(4) *Обрацали зме ше у напряме одкадз приходзели гласи*. (ДюП, Увидзиш ти свойо, Лаци.)

Кельо нам познате, за тото дієслово нє релевантни тиж так параметер „швидкосц рушаня“ и воно описує и швидку и нєшвидку ротацию. Найрелевантнєйши параметер за тото дієслово представя можлївосц контролованя ротациї: *обрацац ше* виражує ротацию, хтора ше находзи под контролу бешеднїка або субєкта, и чежко го хасновац у контекстох дзе виражене гаотичне кружне рушанє – пор. *Дзеци бегали вшадзи и* ??*обрацали* / *круцели ше коло древа*; *Ноцни мотильчок ше* ??*обраца* / *круци коло лампочки*. За розлику од других дієсловох зоз того семантичного поля, *обрацац ше* мож хасновац у ґенеричних контекстох. Кед ше роби о функциї або свойству субєкта, лєпше похасновац дієслово *обрацац ше*:

(5) *През облак сом патрел, як ше панорамске колєсо помали обраца*. (Анкета)

(6) *Шиваца машина погубена: єй ручка ше нє обраца*. (Анкета)

3.2. Окруцац ше

Дієслово *окруцац ше* описує ситуацию ротациї, хтора ше звичайно витворює зоз достаточну швидкосцу и повторює вецей раз. При хасноваию того дієслова место оси кружного рушаня нє релевантне и може виражовац и ротацию коло нукашнєй оси и ротацию коло вонкашнєй оси:

(7) *Жем ше окруца коло Слунка*. (РСС, 487)

(8) *Елеватор ноши сламу, а спод трешки плєва фурка, колєса ше окруцаю док на дворе трактор дурка*. (ЗГ08/09.2014: М. Скубан, Тлачидба.)

Семантика дієслова *окруцац ше* достаточно блїзка ґу семантики дієслова *обрацац ше* и у велїх контекстох можлїва замена єдного з другим (пор. Тот шлїзкач ше може обрацац / окруцац три раз у єдним скоку; През облак сом

патрел, як ше панорамске колєсо помали *обраца* / *окруца*), алє постоя сущни розлики: перше, дієслово *окруцац ше* нє може описовац ситуацию у хторей ше витворює єдноразова ротация зоз (нє)полним кругом и праве по тим ше розликує од дієслова *обрацац ше* хторе представя найнєутралнєйши член у тим семантичним полю (пор. *Чул сом же ме хтошка вола, обрацел / *окруцал сом ше назадок*). Друге, ротация хтора ше описує зоз дієсловом *окруцац ше* представя исторoдне рушанє бо ше повторює вельо раз и чежко розликовац кажде окруцанє. А при хасноваию дієслова *обрацац ше*, напроцив, маме ситуацию же мож розликовац кажде окруцанє субєкта (пор. *Ключ ше обрацел / ?окруцал у ключовей дзирки и дзвери ше отворели*).

3.3. Кружиц

Руске дієслово *кружиц* ше хаснує за описованє ситуациї кружного рушаня, при хторей ше субєкт руша по кружней траєториї коло вонкашнього ориєнтира, и тото дієслово ше нє може хасновац за означованє ротациї коло нукашнєй оси (оп. **Жем кружи коло своєй оси*). Тота лексема може виражовац даскельо розлични типи ротациї и типичну ситуацию представя кружне рушанє лєтаюцого субєкта (напр. ґовля, ластовка, авион, геликоптер) над ориєнтиром:

(9) *Авион ше спущел ище нїжей и упарто кружел понад пажицу*. (ДюП, Шитар.)
(10) *Шпацираюци ше по валалє, вошол сом до широкого двора у хторим стал вельки гордов. Над нїм кружели рої винових мушкох*. (ЗГ05.2015: Й. Алексич, Швето бананох.)

Друга ситуация, хтору описує тото дієслово, кружене на истей поверхносци зоз ориєнтиром. У тей ситуациї ше звичайно виражує потенциялно безкрайне рушанє субєкта (напр. бициґлиста, вожач) коло вонкашнєй оси:

(11) *Удало ше ми стануц на шедалку и наисце сом видзел оклопни кочи, праве на моєй жеми кружели, алє жандар нє допущел затримованє, влапел Шарґу за оглавок и сам помогол обрациц назад до валалу*. (ДюП, У вербинкох.)
(12) *Пробуюци влапиц птицу, вовки почали кружиц коло древа*. (Анкета)

Дієслово *кружиц* тиж так описує кружне рушанє у воздуху коло ориєнтира. При тим рушаню субєкти як кед би були привязани ґу вонкашньому ориєнтиру, вони облєтую коло нього, рушаю ше ґу ньому и пробую ше приблїжиц ґу ньому (Круглякова, 2010б, б.35). Типични приклад за тот тип ротациї представя облєтованє малих лєтающих инсектох коло ориєнтира:

(13) *Ноцни мотильчок кружи коло лампочки*. (Анкета)

Цикаве замеркованє же русийски коґнат (анґ. cognate) *кружить* нє свойствени описовац тоту ситуацию и за виражованє такей ситуациї ше хаснує дієслово *виться* хторе етимолоґийно у вязи зоз руским дієсловом *виц ше* (Круглякова 2010б: 35–36; ЭСРЯ т.1: 322).

3.4. Верциц ше

Дієслово *верциц ше* виражує кружне рушанє коло своєй нукашнєй оси, хторе ше витворює вельо раз и звичайно – нєпреривно. Субєкт за тот дієсловни предикат найчастейше представя чловек, односно живи ентитет и на перши попатрунок здабе на польски коґнат *wiercić się*, алє, за розлику од польского коґнату, дієслово *верциц ше* може ше хасновац зоз даєднима нєживима субєктами кед су способни сами витворйовац вельоразове кружне рушанє (напр. чиґра).

(14) *Прокоп ше верци на шедалки. Требало му то? Лєс густи, а шекера сиґурно нє тупа кед є у рукох младого чловека. Хто их зна цо то вони паратую*. (ДюП, Ружка.)
(15) *Победзовал тот учаснїк, чия чиґра ше верцела найдлужей*. (Анкета)

Алє обачує ше же ше тота лексема нє хаснує кед ше рушанє реализує як єдноразова ротация або ротация зоз нєполним кругом, и у таким случаю ше хаснує дієслово *обрацац ше* хторе нє розликує количество окруцаня. Пор. приклади нїжей:

(16) *Вчера вечар нє могол заспац и верцел ше у посцелї до рана*. (Анкета)
(17) *Алє нательо сом ше шкоблєл и обрацал по желєзней посцелї, же ше оцец аж рано здогаднул же под ножки моєй посцелї, котра була нароком*

принєшена и склопена за мнє, забул подложиц конзерви з воду, так же блощици зо мну зробели тото цо з другима нє могли, бо шицки други превжали мири охрани процив тей ноцней напасци. (ДюП, Капелмайстор.)

3.5. Круциц ше

Дїєслово *круциц ше* описує ситуацию нєровномирного або гаотичного кружного рушаня коло нукашнєй або вонкашнєй оси, и тота дїя ше витворює нєпреривно и вельоразово.

(18) *Ниа, ище треба напущиц и вилєтованє авионох през пойдов облачок, а праве витрик зацагнул одкадзшик од ярашу и авиони висше и длужей лєцели <u>круцаци</u> понад капуру ґу широким конаром каламеней ягоди под хтору хлопи найчастейше шедзели*. (ДюП, Riado repulo.)

Найрелевантнєйши параметер за тото дїєслово представя гаотичносц рушаня и воно ше нє може хасновац за означованє ротациї под контролу або нєшвидкого реґуларного рушаня (пор. *Кондор <u>кружел</u> / <u>ше *круцел</u> над нашима главами*).

3.6. Ротирац ше

Дїєслова *ротирац ше* описує механїчне рутинске кружне рушанє, хторе по своєй природи ровномирне и повторює ше вельо раз або реґуларно. Релевантни семантични параметер за тоту зону представя цикличносц ротациї, и тота лексема ше виключно хаснує за означованє окруцаня субєктох хтори ше рушаю або функционую зоз реґуларним темпом (напр. мотовидло, екран таблета/телефона):

(19) *Планети <u>ше ротираю</u> у истим напряму*. (Информант)
(20) *Екран таблета <u>ше</u> може <u>ротирац</u> за 90 ступнї*. (Информант)

Тото значенє ше може виражовац з помоцу других дїєсловох ротациї як *обрацац ше* и *окруцац ше*, и дїєслово *ротирац ше* може їх заменьовац у одредзених контекстох. Алє, за розлику од других дїєсловох ротациї, дїєслово *ротирац ше* строго виражує рутинске кружне рушанє и нє може ше хасновац кед ше описує гаотичне або нєрутинске кружне рушанє (пор. *Дзеци*

*бегали вшадзик и ше *ротирали / круцели коло древа*; *Вчера вечар нє могол заспац и *ротирал / верцел ше у посцелї до рана*).

3.7. Котуляц ше ~ валяц ше

У руским язику ше зона ротациї зоз цесним контактом зоз поверхносцу лексикализує зоз двома дїєсловнима лексемами, т.є. *котуляц ше* и *валяц ше*. Перше дїєслово описує ситуацию кружного рушаня хторе ше реализує по єдней поверхносци у провадзеню зоз проґресивним рушаньом, и субєкти рушаня часто маю округлу форму або способносц за рушанє (напр. лабда, груда шнїгу). Кед на позициї субєкта стої аниматни ентитет, *котуляц ше* описує ротацию живого субєкта по горизонталней або прикрей поверхносци у цесним контакту зоз ню (напр. дзеци по шнїгу, чловек по падини). Опатриме даскельо приклади:

(21) *Чловек оганя за калапом котри ше котуля по рознєшених громадох писку при новозапочатим будинку такой при драги*. (ДюП, Кошава.)
(22) *Хлоп ше пошлїснул зоз шнїгового брега и почал ше котуляц по падини*. (Информант)

Друга лексема, односно дїєслово *валяц ше* ше хаснує за означованє кружного рушаня зоз множеством окруцаньох коло своєй нукашнєй оси, чийо субєкти звичайно нє меняю сущно свойо место. Типични приклади такей ротациї представяю котулянє маси дробних предметох у розличних напрямох (напр. дробни пенєжи), або котулянє живих субєктох по даєдней поверхносци (напр. дзеци по шнїгу/пажици, мачка по жеми):

(23) (...) – *потим дас минуту ше валяме од шмиху и за брухи тримаме же бизме ше нє позасерали яке зме шмишне надумали*. (ИМ, 126)
(24) *Мож ше валяц по посипаним жице у гамбаре, вожиц ше на косачкох под шопу, пендрац ше по мурикох оборох и обеговац ше з Ахилом по беґель и назад*. (ДюП, Ахилова пета.)

3.8. Виц ше

Дїєслово *виц ше* облапя периферну семантичну зону кружного рушаня коло вонкашнєй оси, односно зону ротациї по рефлексивней траєкториї. Зоз тим дїєсловом ше описує рушанє по спиралней або габастей траєкториї

длугих гибких предметох, чия типична ситуация представя рушанє диму зоз комину:

(25) *Зоз коминох ше виє чарни густи дим*. (Анкета)

У тим прикладзе ше описує рушанє диму хтори звичайно меня свою форму, розширююци ше и звекшуюци ше по рефлективней траєкториї (Круглякова 2010б: 37). Тото дїєслово тиж так описує статичну слику зоз вельоразовима окруцанями желя и блюща коло длугого предмета:

(26) *Стебелко блюща ше виє по мрежастей огради*. (Анкета)

3.9. Периферия семантичного поля

Даєдни значеня кружного рушаня ше вербализую з помоцу дїєсловох хтори припадаю иншим семантичним польом и у руским язику у векшини случайох тоту улогу маю дїєслова зоз значеньом рушаня.

Дїєслово *заобиходзиц* виражує кружне рушанє зоз нєполним кругом, хторе ше звичайно витворює коло вонкашнього ориєнтира (ориєнтир ≠ конєчна точка рушаня). Зоз тим дїєсловом ше виражує рушанє хторе ше реализує зоз одредзеним цильом. Таке рушанє ма потенциялни конєц и у векшини случайох його циль представя сцигованє до даєдней точки у резултатох рушаня коло ориєнтира:

(27) *Заобиходзим вельку бару опрез уходу, гоч до нєй покладзени даскельо цегли же би ше нє набрало води до патики*. (ИМ, 96)

Дїєслово *керовац* представя синоним за дїєслово *заобиходзиц* (РСС: 321) и виражує обиходзенє коло вонкашнього ориєнтира, алє у сучасним язику ше частейше хаснує у метафоричним значеню, односно у значеню странєня або сцеканя од дакого/дачого зоз одредзену намиру:

(28) *Идзем, лєпше повесц подскакуєм, по тих и таких дражкох, керуюци барки, и цали час у себе повторюєм свойо нове мено, так же чежко розликовац чи то так черча клайбаси у моєй шкатулки, чи у мнє черчи мойо ритмичне жубротанє: Молотов, Молотов, Молотов…* (Дю. Папгаргаї, Министер на дробним дижджу.)

(29) *Медзитим, одвичательни апелую ше же би ше под час найвекших горучавох керовало длуге затримованє на слунку*. (РС: 9. юлий 2015.)

Дієслово *обиходзиц* тиж так описує кружне рушанє коло вонкашнього ориєнтира, алє тото рушанє звичайно нє ма одредзени циль и за хасноване того дієслова нє релевантне анї сциговане до конєчней точки рушаня, анї количество окруцаня:

(30) *Обиходзим штири пейц круги, лапам ше за удзверя, чарне опрез очох, тримам ше, помали капе и добре сом знова, стоїм, цо тераз?* (ИМ, 20)

(31) *Паметам, оцец ми приповедал, же и його паноцец у служби раз так поцагал за ухо, а вон такой идуци раз принєсол до служби даскельо паклочка попру и кед паноцец обиходзел з кадилом, вон тот мелки попер нагло розруцал коло себе, та ше цала церква нє могла змириц од киханя аж по „благословено царство“*. (ДюП, Горе у турнї.)

Окрем того, дієслово *обиходзиц* може описовац ротацию хтора ше звичайно реализує зоз вельоразовим рушаньом медзи вонкашнїм ориєнтиром и другим местом, и таке рушанє ше часто интерпретує як цикличне кружне рушанє (ориєнтир = конєчна точка рушаня).

(32) *Дополадня зме обиходзели тезґи и бутики а пополадню зме пошли на городске пристанїще*. (ВИ, Желєне и дзешати.)

Дієслово рушаня *ходзиц* ше хаснує за означоване кружного рушаня, хторе ше звичайно повторює даскельо або вельо раз у нєодредзених або розличних напрямох у рамикох одредзеного простору (по варошу, по хижи)[3]:

[3] У славянских язикох ше тото значенє звичайно виражує з помоцу дієсловох рушаня зоз применовнїкову конструцию *по*+$N_{Dat/Loc}$, алє у даєдних других язикох ше обачує тенденция же ше тото значенє описує зоз дієсловом ротациї – пор. шпански приклад *Mauricio daba vueltas por la habitación esperando las nosticias de su hermano* ‘Маурисио ходзел [букв. ‘давал окруцаня’] по хижи у обчекованю висткох од брата’ (Круглякова 2010б: 31) и японски приклад *Kare wa kanojo e no tanjoubi purezento o sagashinagara machinaka o arukimawatta* ‘Вон ходзел [букв. ‘ходзаци окруцал ше’] по центру варошу глєдаюци дарунок за родзени дзень за свою дзивку’ (приклад автора).

(33) *Ходзим по кею и нє бриґа ми же сом голи и одарти од комина и мура* (ИМ, 206–207).

(34) – *Цо же, майстор? Як же твой план? – видрижнює ше оцец кед збачел же ходзим по дворе як на колїкох.* (ДюП, Валькаре.)

4. Дистрибуция дїєсловох ротациї и орґанизация лексичней системи

У согласносци зоз резултатима нашей анализи запровадзеней у рамикох тей роботи, дистрибуция руских дїєсловох ротациї ше може демонстровац як цо у табели представеней нїжей.

Табела 2

Дистрибуция руских дїєсловох ротациї

1. Зона ротациї коло вонкашнєй оси	
обрацац ше	Нєутрална ровномирна ротация
окруцац ше	Швидка вельоразова ротация
кружиц	Ротация коло вонкашнього ориєнтира
круциц ше	Гаотична вельоразова ротация
ротирац ше	Механїчна ровномирна ротация
виц ше	Ротация зоз рефлективну траєкторию
2. Зона ротациї коло нукашнєй оси без цесного контакта зоз поверхносцу	
обрацац ше	Нєутрална ровномирна ротация
окруцац ше	Швидка вельоразова ротация
верциц ше	Вельоразова ротация ентитету хтори способни рушац ше
круциц ше	Гаотична вельоразова ротация
ротирац ше	Механїчна ровномирна ротация
3. Зона ротациї коло нукашнєй оси зоз цесним контактом зоз поверхносцу	
котуляц ше	Ротация зоз рушаньом
валяц ше	Ротация без пременки места

У руским язику семантичне польо ротациї творя 9 дїєсловни лексични єдинки, хтори маю достаточно блїзки лексични значеня. Зона ротациї коло вонкашнєй оси ше лексикализує зоз лексемами *обрацац ше*, *окруцац ше*, *кружиц* и *виц ше*, евентуално зоз лексемами *круциц ше* и *ротирац ше*. Зоз

шицких дієсловох зоз того семантичного поля найвекшу фреквенцию ма дієслово *обрацац ше*. Найцентралнєйши член тей семантичней зони представя дієслово *обрацац ше*, хторе може виражовац и єдноразову и вельоразову ротацию. Дієслово *окруцац ше* найчастейше описує швидку вельоразову ротацию и розликує ше од дієслова *обрацац ше* по швидкосци ротациї и можлївосци розликованя окруцаня. Дієслово *кружиц* описує ротацию коло вонкашнього ориєнтира док дієслово *виц ше* означує ротацию по рефлективней траєториї.

Зону ротациї коло нукашнєй оси без контакту зоз поверхносцу вербализую лексеми *обрацац ше*, *окруцац ше*, *верциц ше*, *круциц ше* и *ротирац ше*. Дієслова *обрацац ше* и *окруцац ше*, хтори виражую ротацию коло вонкашнєй и нукашнєй оси, частейше ше хасную за означованє ротациї коло своєй оси. Дієслово *верциц ше* углавним виражує вельоразову ротацию живого ентитету коло нукашнєй оси. А кед ше описує ситуациї зоз гаотичну ротацию, волї ше хасноване дієслова *круциц ше*. Семантична зона механїчного кружного рушаня ше лексикализує зоз дієсловом *ротирац ше* хторе виключно виражує механїчну ровномирну ротацию.

Семантичну зону котуляня зоз контактом зоз поверхносцу лексикализую два дієслова ротациї – *котуляц ше* и *валяц ше*. Дієслово *котуляц ше* описує ситуацию ротациї у провадзеню зоз проґресивним рушаньом док дієслово *валяц ше* ше хаснує за означованє ротациї субєктох по поверхносци зоз множеством окруцаньох без сущней пременки места.

5. Заключенє

У тей роботи представени резултати анализи семантики и дистрибуциї дієсловох ротациї у руским язику. За руску лексичну систему ротациї найрелевантнєйши семантични параметри представяю „место оси кружного рушаня“ (*кружиц* vs. *верциц ше*), „можлївосц контроли рушаня“ (*обрацац ше* vs. *круциц ше*), „количество окруцаня“ (*обрацац ше* vs. *окруцац ше*), „форма траєториї“ (*кружиц* vs. *виц ше*), „постоянє проґресивного рушаня“ (*котуляц ше* vs. *валяц ше*) и „аниматносц субєкта“ (*верциц ше* vs. *круциц ше*). Таке типологийне виглєдованє приказує же лексична система орґанизована достаточно зложено и компликовано, алє ма одредзену системносц хтора ше реализує з помоцу опозициї релевантних семантичних параметрох. Мушиме замерковац же у рамикох нашей анализи нє розпатрени хасноване тих дієсловох у метафоричних значеньох и за тото треба додатне и окремне

розпатранє зоз теорийну основу. У дальшим виглєдованю будзе розпатрена тота проблематика.

КОНСУЛТОВАНИ СЛОВНЇКИ

РСС: (2010). *Руско-сербски словнїк*. Нови Сад: Филозофски факултет Одсек за русинистику, Завод за культуру войводянских Руснацох.

СРС: (1995–1997). *Сербско-руски словнїк, I–II*. Беоґрад: Завод за уџбенике и наставна средства; Нови Сад: Универзитет у Новим Садзе – Филозофски факултет – Катедра за руски язик и литератеру, Дружтво за руски язик и литературу.

ЭСРЯ: Фасмер, Макс. (1986–1987). *Этимологический словарь русского языка, I–IV*. Издание второе, стереотипное. В четырех томах. Москва: Прогресс.

ЖРИДЛА ПРИКЛАДОХ

ВИ: Винаї. (2014). URL: http://vinaji.net/

ДюП: Папгаргаї, Дюра. (1999). *Запор: вибрана проза*. Нови Сад: Руске слово. Електронска верзия. URL: http://www.rusnaci.org/rusnaciorg/Knjizki/Zapor/zapor_2.htm

ЗГ: *Заградка. Часопис за дзеци*. Нови Сад: Руске слово.

ИМ: Медєши, Иван. (2011). *Шпаџири по сподку дунца*. Нови Сад: Студентски културни центар. [PDF]

РС: *Руске слово*. Нови Сад: Руске слово. URL: http://www.ruskeslovo.com/

ЛИТЕРАТУРА

Апресян, Ю.Д. (1995). *Избранные труды, том 1: Лексическая семантика*. 2-е издание. Москва: Школа «языки русской культуры».

Круглякова, В.А. (2010а). Семантика глаголов вращения в типологическом перспективе. Автореф. дис. ... канд. фил. наук. Москва: РГГУ.

Круглякова, В.А. (2010б). Коцептуализация вращения в испанском и русском языках. *Cuadernos de Rusística Española* 6, 29–54.

Круглякова, В.А., Рахилина, Е.В. (2010). Глаголы вращения: лексическая типология. *Труды международной конференции «Диалог 2010»*. Москва: Издательство РГГУ, 241–247.

Медєши, Гелена. (2013). *З червеним прецагнуте: язични поради з лекторских призначкох* (II часц). Нови Сад: Дружтво за руски язик, литературу и културу.

Прокофьева, И.А., Рахилина, Е.В. (2004). Родственные языки как объект лексической типологии: русские и польские глаголы вращения. *Вопросы языкознания*, 2004, 1, 60–78.

Рахилина, Е.В., Плунгян, В.А. (2007). О лексико-семантической типологии. Майсак Т.А. Рахилина Е.В. (ред.) *Глаголы движения в воде: лексическая типология*. Москва: Индрик, 9–26.

Рахилина, Е.В., Резникова, Т.И. (2013). Фреймовый подход к лексической типологии. *Вопросы языкознания*, 2013, 2, 3–31.

Langacker, Ronald W. (2002). *Concept, Image, and Symbol: The cognitive basis of grammar*, 2nd edition. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.

Rakhilina, E.V. (2010). “Verbs of rotation in Russian and Polish” Hasko, V., Perelmutter, R. (eds.) *New Approaches to Slavic Verbs of Motion*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 291–313.

Solecka, K.M. (1983). *Semantyka czasowników ruchu w języku macedońskim*. Katowice: Uniwersytet Śląski.

Мила Драгић
Филозофски факултет
Универзитета у Новом Саду
dragicmila20@gmail.com

УДК: 811.163.41.’367.625

ГЛАГОЛИ ИЗ ДОМЕНА ТОПЛОТЕ/ХЛАДОЋЕ КАО ИНТЕНЗИФИКАТОРИ*

This paper examines verbs with meanings related to the domain of heat (of fire) and cold, that can function as intensifiers when used in specific conditions and paired with certain nouns. The aim of this paper is syntactic and conceptual analysis of these verbs. Examples were found using Corpus of Contemporary Serbian Language SrpKor2013 and sorted into groups according to four structural models in which verbs appear as intensifiers. Method of conceptual analysis was used to explain cognitive mechanisms that connect domains of heat/cold with the domain of intensity. It is observed that these verbs usually connect with nouns that mark emotional states, conflicts or illnesses, most likely because these conditions cause increase or decrease in body heat, and this forms an experiential basis for metaphorical link between domains of heat and intensity.

Keywords: verbs, intensifiers, intensity, heat, cold, conceptual analysis.

1. Увод

Предмет овог рада су глаголи који својим примарним значењем припадају домену *топлоте (ватре)* и *хладноће*, а који у лексичким спојевима са именицама одређене семантике почињу да се понашају као својеврсни интензификатори, и извршена је њихова синтаксичка и когнитивнолингвистичка анализа. У многим случајевима ови глаголи се јављају у оквиру неке врсте перифрастичних и идиоматизованих конструкција у којима се семантички фокус помера са самог глагола на именицу која уз њега стоји, те у том споју глагол добија функцију модификатора (у нашем случају интензификатора), док именица носи информацију о процесу или стању, те је у семантичком смислу она центар

* Овај рад је настао у оквиру докторских студија Језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду, у оквиру предмета *Моделовање просте реченице и валентност речи*, под менторством проф.др Владиславе Ружић.

таквог споја (*горети од жеље, распирити сукоб, нада се гаси*). Посматрани су глаголи *горети, тињати, букнути/буктети, планути/пламтети, гасити (се), палити (се), распирити (се), хладити (се), следити (се)* и *смрзнути (се),* а грађа је ексцерпирана из електронског *Корпуса савременог српског језика SrpKor2013* Математичког факултета Универзитета у Београду. Одабран је новински функционални стил, а у оквиру њега преузимани су примери из дневних новина *Политика* (из периода 2000–2003. и 2005–2010)[1]. Сви наведени глаголи могу се јавити и са већим бројем префикса који значењу обично додају неку компоненту која мења тумачење у вези са интензитетом, иако се многи од њих понашају слично основном облику. Однос префиксираних и непрефиксираних глагола представља посебан проблем, а будући да предвиђени обим овог истраживања није велик, посматрани су били само облици без префикса[2]. Изузетак су случајеви глагола *следити (се)*, *смрзнути (се)* и *распирити (се)*, где су узети префиксирани облици као доминантни, будући да се облици без префикса у нашем корпусу не појављују у значењу интензификације.

1.1.Теоријски оквир и методе

1.1.1. Семантичко поље интензивности. Семантичко поље интензификације већина аутора смешта веома близу категорији степена, односно градуелности, те се сматра да се оштре границе између ових сфера не могу повући. Све ове категорије могле би се тумачити као део модалности, али и као самосталне категорије (Волф 1985; Кастронова 2006; Погорелова-Јаковљева 2013), припадају „тзв. квалитативно-квантитативним категоријама, те има мишљења да би се квантитет и квалитет могли тумачити као наткагорије у односу на поменуте" (Николић 2014: 27). Ауторка претходног навода интензификацију дефинише као количинску модификацију особине (која изражава отклон од норме) „која је важна за субјекте у комуникацији, с циљем истицања у први план важности те промене за субјекта" (Николић 2014: 30). Дакле, као основну разлику између

[1] Корпус прикупљених примера веома је обиман (300 примера), а укључује бројна понављања, те су за потребе анализе одабрани само репрезентативни примери и у овом раду приказано их је 70.

[2] У обзир су узимани примери у оба глаголска вида, осим у случајевима када се глагол пефективизује префиксацијом (која поред тога обично доноси још неке измене у значењу).

интензивности и њој сродних категорија, она наводи сферу субјективне интерпретације, односно прагматички аспект, те сматра да се поље интензивности може сматрати делом семантичке категорије степена, али и самосталном прагматичком категоријом (Николић 2014: 30).

Ана Јањушевић-Оливери, која се бавила начинима интензификације синтаксичких јединица у српском језику, раздваја термине *интентензификација* и *интензивирање*, при чему појаву која се тиче истицања степена заступљености особине или процеса/радње већег од нормалног, односно појачавање садржаја датог појма назива интензивирање, док интензификација за њу означава комуникативно, односно стилско-експресивно наглашавање одређеног садржаја, те интензивирање заправо сматра градуативном интензификацијом (Јањушевић-Оливери 2013: 543).

За потребе овог истраживања користићемо термин интензификација и под њим подразумевати истицање степена заступљености, односно количинске модификације особине или одређеног процеса, који одступа од очекиваног степена, или пак наглашавање тог степена из експресивних и других разлога. Под појмом интензификатор подразумевамо реч са малом количином семантичког садржаја чија је улога да модификује, односно појачава значење других јединица са којима долази у контакт и углавном обележава степен заступљености неке особине, стања или процеса обележеног неком другом речју: „An intensifier heightens or lowers the intensity of meaning of an item” (Crystal 1980: 188).

1.1.2. Перифрастични предикат. У првом делу рада анализирани су структурни модели у којима се јављају глаголи, те су проучени значење и облик именица са којима се удружују. Ко што је напоменуто, у великом броју случајева ови глаголи се појављују као интензификатори у перифрастичним предикатима или идиоматизованим изразима. Оваквим питањима и проблемом перифрастичног предиката у словенским језицима уопште бавила се пољска ауторка З. Тополињска. Она перифрастичним предикатским изразом назива формализацију „предиката у облику конструкције са две компоненте: *синсемантички глагол + номинализован израз*” (Тополињска 1982: 36), при чему поред девербативних и деадјективних именица у номинализоване изразе укључује и оне попут *киша, ветар, рат*, које се у српском језику не могу строго сматрати изведеницама од глагола или придева, али су релативно блиске појму nomen actionis. Перифрастични предикатски израз представља, дакле, вербалну

формализацију предиката чије је право језгро формализовано у одговарајућој именици. Именица носи тежину предикације, док глагол – осим граматикализиране категорије информације (време, начин, вид и др.) – уноси и разноврсне модификације у предикатско-аргуменатску структуру (Тополињска 1982: 36). Тополињска у перифрастичне предикатске изразе убраја и оне инхоативног и терминативног типа, односно изразе са фазним глаголима (*спопада га бес; губи наду*), затим оне који изражавају ескалацију у интензитету релације (*гнев расте*), као и каузативне изразе типа *изазвати забуну* (Тополињска 1982: 37–38)[3].

1.1.3. Концептуална анализа. Један од циљева истраживања јесте и утврђивање концептуалне повезаности између појмова *топлоте (ватре)/хладноће* и *интензитета*, и у те сврхе коришћена је метода концептуалне анализе. Ова врста анализе подразумева употребу и објашњавање когнитивних механизама као што су појмовна метафора и појмовна метонимија. Ово су основни организациони принципи човековог појмовног система и омогућавају повезивање апстрактних когнитивних домена, са конкретним, чулним, непосредно доживљеним доменима стварности (попут људског тела и природних сила), преко којих се ти апстрактни домени објашњавају и концептуализују. Лејкоф и Џонсон, као аутори који су утемељили овакав облик концептуалне анализе, суштину појмовне метафоре објашњавају као разумевање једне врсте ствари на основу друге: „The essence of metaphor is understanding and experiencing one kind of thing in terms of another“ (Lakoff and Johnson 2003: 5). Метафора, дакле, подразумева пресликавање структуре једног појма или појмовног домена на други појам или појмовни домен, омогућавајући његово разумевање. Најчешћи изворни домени су конкретни и везани за телесно

[3] Детаљније бављење појавом рашчлањивања предиката у нашој лингвистици започео је М. Радовановић у свом раду *Декомпоновање предиката (на примерима из српскохрватског језика).*

В. Ружић је о оваквим конструкцијама писала бавећи се проблематиком разврставања глаголских допуна. Она их дели на граматичко-семантичке и лексичкосемантичке, при чему под потоњима подразумева оне код којих се комплементом именује „само ситуација (акт, активност), а управном глаголском речју сигнализира се фаза у реализацији акта, егзистирање какве појаве, њена трансформација или модификација у било ком смислу (нпр. *почети истраживање; настаје мрак; влада тишина; претвара се у пару; изазвати гнев*)” (Петровић 1992: 125).

функционисање људи у физичком свету, а циљни домени, које разумевамо помоћу наведених изворних, јесу углавном апстрактни и неопипљиви (Кликовац 2004: 17–19). Метонимија је, с друге стране, когнитивни процес у којем један концептуални ентитет (изворни) омогућава менталну везу са другим концептуалним ентитетом (циљним) унутар истог домена. Основна карактеристика метонимије је то што су изворни и циљни домен блиски један другом у когнитивном процесу. Извор може обезбедити ментални приступ циљу само ако припадају истом домену.

2. Анализа структуре израза

2.1. На почетку анализе дајемо преглед примарних значења глагола ослањајући се на *Речник Матице српске* (у даљем тексту РМС). Глагол *горети* значи ‘бити у пламену, на ватри, на огњу сагоревати, уништавати се огњем’. Могућност овог глагола да означи интензитет даје се у одредници са назнаком *фигуративно* –‘бити обузет неким јаким осећањем’, односно ‘изражавати јако осећање’. *Буктети* и *пламтети* суштински представљају синониме, и имају значење ‘горети јаким пламеном’. Њихови видски парњаци *планути* и *букнути* у значењу имају истакнуту компоненту наглости, и донекле фазности, односно имају значење ‘нагло се разгорети’. *Тињати* има значење ‘горети слабо, без пламена (обично испод пепела)’, те имплицира прикривеност, притајеност. Глагол *палити* у корпусу је потврђен само у каузативном облику (‘чинити да нешто гори, изазивати горење ради грејања, кувања, светлости’). Облици глагола *гасити (се)* појављују се и у варијанти са повратном заменицом и у варијанти без повратне заменице (‘прекидати ватру или светлост’; ‘слабити, престајати, трнути (о ватри, светлости)’), као и *распирити/распиривати (се)* (‘пирећи, дувајући распалити/распаљивати ватру’; ‘распалити/распаљивати се’) и *хладити (се)* (‘чинити што хладним, одузимати чему топлоту’; ‘губити топлоту, постајати хладан’). Синонимни глаголи *следити се* и *смрзнути се* у корпусу се јављају само у повратној, медијалној варијанти (‘претворити се под дејством јаке студени у лед, смрзнути се, прекрити се леденом кором’). У наставку ћемо представити структурне моделе у којима се јављају посматрани глаголи.

2.2. Најфреквентнији структурни образац представља спој глагола и именице у номинативу. У овом обрасцу појављују се медијални глаголи *букнути/буктети, планути/пламтети, горети, тињати* и медијални облици глагола *гасити се* и *хладити се*, при чему прва три у споју са именицама

описују висок интензитет неког процеса или стања, као и глагол *распирити се*. Глагол *тињати* истиче стање ниског интензитета, које је уз то и прикривено, док глаголске лексеме *гасити се* и *хладити се* реферишу о опадању интензитета. Перфективни облици *букнути* и *планути* садрже и компоненту фазности и значењску нијансу изненадности, односно наглости. 3. Тополињска примере сличне поменутима сврстава у групу перифрастичних конструкција са инхоативним значењем, односно у групу предикација базираних на парафрази 'почиње да...' (Тополињска 1982: 37), при чему глаголи из ове групе поред тога изражавају и интензитет. Када кажемо да је *рат букнуо/плануо*, ми поред информације о томе да је 'нагло почео' неминовно сазнајемо нешто и о његовом интензитету.

2.2.1. Код глагола у овом моделу примећују се одређене правилности у погледу семантике њихових допуна. Најпре се издваја група лексема које обележавају неку врсту физичког или вербалног конфликта. То су именице *рат, конфликт, расправа, ривалитет, дебата, обрачун, битка, борба, сукоб, протест, отпор, револуција* и *устанак*. Неке од њих су девербативи (*расправа, обрачун, борба, битка, сукоб, протест, отпор, устанак*), док је и за оне које то нису заједничко то што у својој лексичкој семантици носе обележје опозитности, односно подразумевају однос супротстављености (најмање) два актера. *Рат, конфликт, распава, ривалитет, дебата обрачун, битка, борба* и *сукоб* морају се одвијати *између* две супротстављене стране, као што и *протест, отпор, револуцију* и *устанак* један актер мора покренути *против* другог. Учесници у описаним ситуацијама могу, али и не морају бити експлицирани у реченици. У нашим примерима, уколико су исказани, јављају се у облику социјативног генитива са предлогом *између,* при чему именица у генитиву мора бити у множини, или су означени двема именицама у генитиву једнине, при чему се испред прве налази предлог *између*, а са другом је повезује везник *и* (Антонић 2005: 165). Агенс, односно семантички субјекат може бити исказан и субјекатским генитивом, као у случају *протести Русије*, где није нужно поменути и супротстављену страну или узрочника протеста, док је могуће и експликативним дативом (Антонић 2005: 186) исказати само актера коме је агенс супротстављен (*отпор окупатору*). У неким случајевима конструкција се формално може рашчланити тако да глаголски део има функцију предиката у релативној реченици која се везује за номинализовани израз. Овај номинални део конструкције функционише као антецедент релативне

реченице, док у управној реченици може вршити различите функције и бити у различитим падежним облицима. У том случају се релативна заменица (*који, какав*) која повезује две реченице јавља у номинативу (*по питању рата који је тек букнуо; на површину сукоба који је [...] одавно тињао*).

букнути/буктети

- поли061229.txt[4]: *Зачуђујућа неслога унутар Савета безбедности по питању рата који је тек букнуо нагнала је врх УН да на неодређено време одложи даљу дебату...;* поли010701.txt:... *један национализам рађа други и да, уплетени у спиралу, воде у конфликте какви су и у Македонији букнули у фебруару*; поли000917.txt: ... *и већ су букнуле жестоке политичке расправе*; поли080621.txt: *Дебата о неискоришћеним, а импозантним резервама нафте дуж америчког приобаља букнула је ове седмице...;* поли000820.txt:... *годину дана пошто свом силом букти крвави обрачун између косметских Албанаца...*; poli070422.txt: *Као круна овог насиља букнуо је сукоб између самих Ирачана – шиита и сунита*; поли090228.txt: ... *после чега су у Атини букнули незапамћени нереди;* поли000831.txt: ... *да би политичари у овим врховима администрације проценили када ће и у којој мери букнути протести Русије, па и многих других земаља...*; поли060917.txt: *...али је - готово одмах после обарања Садама Хусеина са власти - букнуо отпор окупатору...*; поли070622.txt:... *боравио у овој северноафричкој земљи, док је тамо буктала револуција...*

планути/пламтети

[4] Скраћеницама се означавају тачна издања у којима су примери пронађени, на исти начин као што је то учињено у *Корпусу* (изузев што је текстуални део у *Корпусу* дат на латиници). Први део означава да је пример пронађен у новинама *Политика*, прве две цифре означавају годину, друге две месец, а трећи пар цифара односи се на дан када је дати чланак објављен (поли061229.txt = *Политика*, 29. 12. 2006). Примери који су означени скраћеницама типа *кулдод01_н.txt* преузети су из рубике *Политикини културни додаци*, при чему се цифре односе на годину у којој је чланак изашао (у наведеном случају, у питању је 2000. година). Ови чланци су на дати начин приказани у *Корпусу*, те је у раду преузет исти начин обележавања.

- поли010725.txt:... *и да је општи народни устанак у горњој Херцеговини плануо 24. јуна, после напада нацистичке Немачке на СССР...*; поли090420.txt:... *19. априла 1999. - плануле су изнова расправе...* 60. поли090828.txt: *Кромпирски рат између Перуа и Чилеа пламти упоредо са спором око граница...*; поли091212.txt: *Фалачијева је у Вијетнаму скакала падобраном на подручја где су пламсале битке и доживела, при том, срчани удар...*; поли080223.txt:... *председник привремене косовске владе Хашим Тачи изјавио је јуче да је насиље које је плануло у Београду успомена на еру Слободана Милошевића...*

тињати

~ поли010222.txt: *Изненадно избијање на површину сукоба који је, углавном мимо знања чланства одавно тињао у партијском врху безмало је извазвало шок...*; поли000920.txt:... *није благовремено искористила те клаузуле да би блокирала нови балкански конфликт који је тињао у женевском подземљу...*; поли001005.txt:... *а да борба за челну позицију у партији тиња...*; поли010520.txt: *Насиље које је тињало, просто је експлодирало крајем осамдесетих година..;* поли010614.txt: *Стари ривалитет између Војске Југославије и Министарства унутрашњих послова, који већ деценију тиња, ових дана се распламсао...*

2.2.2. Друга група обухвата именице које означавају различите емоције, расположења и ментална стања, као што су *жеља, жудња, љубав, мржња, нада, незадовољство, нетрпељивост, озлојеђеност, пркос, расположење, страст, сумња.* Већина именица из ове групе по пореклу су девербали или деадјективи, а у већини случајева уз ове конструкције се експлицира и доживљавач датог стања, али и тамо где остаје неисказан, номинализовани део конструкције по правилу захтева неку врсту одређења. Доживљавач је у нашим примерима исказан на неколико начина. У примеру *букнуо је и црногорски пркос* податке о семантичком субјекту добијамо из придева. Дубински субјекат може бити изражен и генитивом са предлогом *код* (*код нас већ дуго тиња сумња – ми већ дуго помало сумњамо*), субјекатским локативом са предлогом *у* (*у њој је горела жеља – она је јако желела*), док код ситуација које подразумевају два актера они могу бити изражени

беспредлошким субјекатским генитивом (*нетрпељивост две суседне државе букти – две суседне државе се никако не трпе)* или пак социјативним генитивом са предлогом *између* (*Букнула је љубав између Ризванур Рахмана и Пријанке Тоди – Ризванур Рахман и Пријанка Тоди су се нагло и јако заволели*). Уз многе девербативне именице, због глаголског садржаја који кондензују, јављају се различите врсте допуна (*сумња у веродостојност увезених лекова; жудња за савршенством и сл).*

букнути/буктати

~ поли010714.txt*: Букнуо је и црногорски пркос због војног и државног понижења Црне Горе 1918 . године...;* поли001116.txt: *Незадовољство је букнуло 13 . новембра...;* поли100414.txt*: ...јер нетрпељивост две суседне азијске државе букти од 1947...;* поли071104.txt*: Букнула је љубав између Ризванур Рахмана (30) и Пријанке Тоди (23).*

планути/пламтети

~ поли214_н.txt*: Самира је упознала пре операције. Убрзо је планула и љубав;* поли100214.txt: *Подићи ће се узајамна атмосфера! Планућe страсти!;* поли100228.txt*: Готово да нема познатог научника или уметника у чијем срцу не пламти жудња да се усели у Кнез-Михаилову 35...*

тињати

~ поли001208.txt*: Код нас већ дуго тиња сумња у веродостојност увезених лекова, која се распламсала после недавних промена у здравству;* поли010126.txt: *У свима њима тиња жеља да у пракси провере своје лекарско знање...;* поли010206.txt*: Доста добро, јер, да се не заваравамо, мржња је увек тињала*; поли010304.txt:... *али у Бачкој Паланци је тињала нада да Синтелон може да надмаши своје тренутне могућности...*

горети

~ поли090704.txt*: Њени стихови нам сведоче и да је у њој горела жеља, жудња, страст, за савршенством, за испуњењем, за љубављу...*

хладити се

~ поли010307.txt: *Хлади се почетни ентузијазам у иностранству за помоћ нашој земљи;* поли091207.txt: *Глобална забринутост климатским променама се полако хлади...*

гасити се

~ поли051122.txt: *После овога код мене се гаси оптимизам који сам имала*; поли071201.txt: *Међутим, како је Модиљани откривао и нека друга задовољства, страст ка допадљивом изгледу се гасила*; кулдод02_н.txt: *Док је Ван Гогова слава постхумно расла, Гогенова се за живота гасила.*

2.2.3. Трећа група именица која се може издвојити обухвата оне које означавају болести и појаве везане за њих. По нашим примерима, *буктати* и *тињати* могу *болест, епидемија, инфекција* и *грип.*

букнути/буктети

~ поли070120.txt: *Тумор му је одстрањен и изгледало је да ће све бити добро, али болест је поново букнула;* поли071112.txt: *...у предстојећем периоду не треба очекивати да ће епидемија поново букнути ...;* поли090430.txt:*...да се овај вирус преноси са човека на човека, али за нас није свеједно да ли инфекција букти у Мексику или у Аустрији;* поли081109.txt:*... војници, ..., недовољно храњени, десетковани грипом који је буктао...*

тињати

~ поли010620.txt*: На Косову већ дуже од месец дана траје и тиња озбиљна епидемија конго - кримске хеморагијске грознице.*

2.3. У споју са именским допунама у беспредлошком акузативу реализују се глаголи *распирити/распиривати, палити, гасити* и *хладити*, при чему прве две глаголске лексеме описују повећавање, а друге две смањивање интензитета процеса или стања означеног именицом. Ове структуре представљају формализацију каузатива и заснивају се на парафрази ‘проузрокује да’ (Тополињска 1987: 38). Глагол је овде носилац

каузације, као и интензитета појма у акузативу. У случају глагола *распирити*, присутна је и компонента фазности, коју уноси префикс. У примерима овог типа обично се експлицира активан или пасиван каузатор датог стања, и то најчешће именицом у номинативу у функцији граматичког субјекта, са обележјем *живо(+)* (*Председник америчке Федералне управе резерви Бен Бернанке распирио је додатно бојазан инвеститора)* или *живо(–) (овај детаљ у биографији београдског омбудсмана распирио је сумње у њену независност*). У зависности од значења именице, уз њу се могу јавити различите (обавезне или факултативне) одредбе и допуне.

Именице са којима се глаголи удружују у овом моделу припадају истим семантичким класама које су издвојене у претходном обрасцу. У највећем броју примера у питању су емоције и психичка стања (поред већ побројаних, овде се појављују и *бојазан, страх, знатижеља, полет, вера* и *радост*). У оваквим случајевима доживљавач емотивног стања може бити исказан субјекатским локативом са предлогом *у,* као и генитивом и придевским детерминатором. Глаголу *распирити* придружују се и лексеме које означавају неку врсту конфликта.

распирити/распиривати

~ поли060917.txt*: Међутим, овај детаљ у биографији београдског омбудсмана распирио је сумње у њену независност...;* поли070922.txt*: Председник америчке Федералне управе резерви Бен Бернанке распирио је додатно бојазан инвеститора у вредност улагања на америчком тржишту;* поли061120.txt*: Кошаркашице су после дуго времена распириле какаву-такву наду;* поли090528.txt:... *Северна Кореја је наставила да распирује страх у региону, при чему је директно припретила ратом свом јужном суседу;* поли091102.txt:... *Распирује дечју знатижељу и продубљује знање о архитектури, вајарству, сликарству...*

~ поли070109.txt: *Иако је и ово ново Бесоново филмско дело распирило расправе о месту овог аутора у европској филмској култури...;* поли091031.txt:... *вратила је неочекивано у живот један значајан датум националне историје и распирила контроверзну расправу у вези с догађањима ...;* поли070214.txt*: ... руководство Ирана усмерава испоруке оружја шиитским нерегуларним милицијама у Ираку, чиме распирује рат у тој земљи ...*

палити

~ поли080216.txt:... *и без пуно ријечи у нама палили наду да ћемо и ми једном видјети ту долину раскоши ...;* поли090513.txt*: Твоји пољупци, твоја уста све више и више пале моју чежњу да те прекријем похотним миловањима ...;* поли091104.txt*: У поподневним часовима на бини су се смењивали говорници који су у нама палили осећај патриотизма* ...

гасити

~ кулдод01_н.txt*: Младост заносно, али кратко, траје; зрелост већ гаси полет илузија, а старост унижава и једно и друго;* поли000906.txt*: Сазнање да их (додатно) закључава управо њихов најснажнији протежер, гаси још крхку наду да би преговори могли да се успешно окончају за годину - две дана;* поли090515.txt*: ... да је одрже због елементарне борбе за преживљавање која им краде време, одузима снагу и вољу, гаси веру и радост*.

хладити

~ поли070619.txt*: То више није само њена опробана тактика, да уочи великих и одлучујућих скупова хлади очекивања како би макар танку добит прогласила за велики успех ...;* поли001206.txt*: Социјални проблеми хладе националне емоције;* поли090218.txt*: Спор са Словенијом хлади жељу Хрвата за ЕУ;* поли080404.txt:... *гувернер поскупљује кредите, "хлади" набујалу домаћу потрошњ*

2.4. Спој глагола са предлошко-падежном конструкцијом *од+генитив* доминантан је образац у случају глагола *горети*. Медијални облици глагола *следити се* и *смрзнути се* у овом моделу заступљени су малим бројем примера. Допуна у виду каузативног генитива са предлогом *од* обично означава узрок, односно изазивач, како га назива М. Ивић, и обележава појам који својом појавом или природом изазива невољну, спонтану акцију исказану глаголом (Ивић 1954). Именицама су у нашем случају означене одређене емоције које, када се јаве у високом степену, изазивају одређене физиолошке реакције метафорично исказане глаголима. Када је реч о наведеним глаголима у овом контексту, тумачење ће, дакле, бити

специфично, будући да су питању идиоматизоване конструкције. Овакви примери наводе се као фразеологизми у *Frazeološkom rječniku hravatskoga ili srpskog jezika* Јосипа Матешића. Глагол *горети* овде се наводи у конструкцијама *горети од нестрпљења/стида/жеље,* које имају значења 'бити врло нестрпљив/осећати јак стид/јако желети'. Глаголи *следити се и смрзнути се* функционишу на исти начин. У оба случаја на снази су удружени механизми концептуалне метонимије и метафоре, у чије ћемо се разматрање упустити у другом делу анализе. Глагол у овим изразима, самим тим што означава последицу одређеног емотивног стања, добија и функцију квантификације интензитета емоције означене именицом, на којој је, заправо, семантички фокус. Може се приметити да се у овом моделу глагол увек удружује са именицама које означавају неку врсту емоционалног стања. Дакле, када се каже да неко *гори од жеље/нестрпљења/страсти/ љубави/узбуђења*, говори се заправо да је тај неко нешто 'веома жели', да је 'веома нестрпљив или узбуђен', односно да 'осећа интензивну љубав' или 'страст'.

Примери *следити се/смрзнути се од страха* имају значење 'јако се уплашити', односно 'осетити велики страх', и јављају се само са именицом *страх*. Видимо да и глагол *горети* и глаголи *следити се/смрзнути се*, упркос великој разлици у значењу, у датој конструкцији обележавају висок интензитет неког стања. У овим случајевима за тумачење је пресудна семантика именице, што ће такође бити детаљније објашњено у другом делу анализе. Наведени глаголи су медијалног типа, те је уз њих у типичном случају исказан доживљавач емоције или менталног стања, најчешће именицом (или заменицом) у номинативу са обележјем *живо (+)*, у функцији субјекта (*У Шапцу горе од узбуђења чланови нове српске партије...; неко у „Политици" ће се смрзнути од страха*).

горети

- поли070901.txt:...*Ђоковић се суочио с полетним и надахнутим 28-годишњим супарником који <u>је горео од жеље</u> да победи младог лава светског тениса*; кулдод00_н.txt: ...*и у очима Лизавете Ивановне, наизглед прорачунати Херман, који уствари изнутра <u>гори од</u> коцкарске <u>страсти</u>, личи на Наполеона*; поли091118.txt: ...*Америчка јавност <u>гори од нестрпљења</u> да се*...; поли090222.txt:... *чим видиш човека који заговара велику идеју, који*

гори од љубави за цео свет, бежи од њега; поли091018.txt: *...У Шапцу горе од узбуђења чланови нове српске партије Моја Русија...*

смрзнути се

~ поли060129.txt: *...која је некако подразумевала да ће се неко у "Политици" смрзнути од страха на помисао да писмо господина Ковачевића буде објављено*; поли070411.txt: *И онда да се смрзнемо од страха, баш као она шесторица мученика у оном блату...*

следити се

~ поли070606.txt: *Следила сам се од страха, јер је и мој муж погинуо од воза.*

2.5. Најмање фреквентан модел је спој глагола са именицом у беспредлошком инструменталу. У овом обрасцу појављују се само глаголи *букнути* и *пламтети.* У оба случаја уз поменуту конструкцију јавља се субјекат у номинативу, при чему је у првом случају у питању доживљавач, а у другом случају неживи носилац особине, док се у функцији семантичке допуне јављају именице које означавају осећања, односно особине (*страст, бес, искреност*).

букнути

~ поли100501.txt: *...полетјеће ноћас вјештице изнад кровова поливених млијеком мјесечине и нико неће остати разуман, букнуће људи страшћу и бијесом...*

пламтети

~ поли100205.txt: *Претња је уродила плодом, а [песма] "Запали ме" је наставила да пламти искреношћу до данашњих дана...*

3. Концептуална анализа: домени топлоте (ватре), хладноће и интензитета

3.1. Овај део рада биће посвећен анализи датих примера са становишта когнитивне лингвистике и теорије концептуалне метонимије и метафоре. Најпре ћемо се бавити конструкцијама које у себи садрже глаголе везане за домен ватре, тј. глаголе *горети, букнути/буктати, планути/пламтети, тињати, палити (се), распирити (се),* и *гасити (се)*. За разумевање начина на који су међусобно концептуално повезани домен ватре и домен интензитета, потребно је размотрити различите когнитивне процесе који се на сличан, али не и истоветан начин, испољавају у конструкцијама са именицама из различитих семантичких група.

3.1.1. Као што је у претходном одељку истакнуто, можемо приметити да се допуне глагола кроз све структурне моделе у већини случајева могу сврстати у једну од три групе: а) различита емотивна и ментална стања, како позитивна, тако и негативна (*жеља, нестрпљење, страст, узбуђење, жудња, љубав, мржња, нада, незадовољство, нетрпељивост, озлојеђеност, пркос, расположење, сумња, радост и сл*), затим б) нека врста конфликта (*рат, конфликт, расправа, ривалитет, дебата, обрачун, битка, борба, сукоб, протест, отпор, револуција* и *устанак)*, и в) појаве везане за какву болест (*болест, епидемија, инфекција, грип).*

3.1.1.1. Ступњеви у когнитивним процесима помоћу којих се повезују домен ватре и домен интензитета најлакше се уочавају код конструкција са именицама које означавају емоције. За емотивна стања карактеристично је да код особе која их доживљава у вишем степену проузрокују повишење телесне температуре: „...there is a very clear experiential basis for this mapping. When we engage in intense situations (actions, events, states), we produce body heat. This is especially clear in the case of such emotion concepts as anger and love…” (Kövecses 2002: 116). Психолошким истраживањима доказано је да су физиолошке промене попут знојења, промене срчаног ритма, крвног притиска, телесне температуре и шећера у крви веома важна одлика емоција (Крстић: 154; Екман 2011: 55–65). Описане појаве чине искуствену базу за први степен у разумевању апстрактних појмова, у нашем случају емоција, и овде је на снази метонимијски пренос ЕФЕКАТ ЗА УЗРОК (EFFECT FOR CAUSE) (Kövecses 2002: 156–157), односно МАНИФЕСТАЦИЈА ЕМОЦИЈЕ ЗА ЕМОЦИЈУ.

3.1.1.2. На претходно описаној метонимијској основи гради се метафора ЕМОЦИЈА ЈЕ ВАТРА (AN EMOTION IS FIRE) (Kövecses 2002: 116). Дакле, на основу физиолошке појаве коју проузрокују, извесна стања почињу да се поимају као висока телесна температура, затим долази до процеса генерализације, тј. телесна топлота почиње да се доживљава као топлота уопште. Топлота се онда метонимијски везује за ватру, те као крајњи резултат имамо концептуализацију одређеног стања као ватре: „The conceptual metaphor [...] arises from a generalization of body heat to heat. In this case, the metonymic vehicle (body heat) becomes the source domain of metaphor through the process of generalization" (Kövecses 2002: 156).

3.1.1.3. Последично, интензитет ватре почиње да се конципира као интензитет одређеног стања, те ту долазимо до метафоричког преноса ИНТЕНЗИТЕТ (ЕМОЦИЈЕ) ЈЕ ТОПЛОТА (ВАТРЕ) (Kövecses 2002: 116). Кевечеш наводи да је управо интензитет од централног значаја за већину метафора којима је ватра изворни домен, будући да је у руковању ватром за човека најважнији аспекат управо контрола и процена њеног интензитета: „... a major human cocncern with fire is its intensity; that is, we ask whether we have a fire that is appropriate for the purpose at hand" (Kövecses 2002: 116).

Узимајући у обзир све претходно изнете чињенице, закључујемо да је ланац контептуализације са свим прелазним ступњевима следећи: емоција проузрокује промене у телесној топлоти (метонимија); телесна топлота је топлота уопште (генерализација); топлота представља ватру (метонимија); ватра је емоција (метафора); интензитет, односно топлота ватре је интензитет емоције (разрада метафоре) (Kövecses 2002: 157).

3.1.2. Код конструкција са именицама које означавају конфликт и појаве везане за болест изостаје компонента телесног, те се до метафоре СИТУАЦИЈА/СТАЊЕ ЈЕ ВАТРА, односно ИНТЕНЗИТЕТ (СИТУАЦИЈЕ/СТАЊА) ЈЕ ТОПЛОТА/ИНТЕНЗИТЕТ ВАТРЕ не долази метонимијским путем. У овим случајевима метафора се заснива на потенцијалним сличностима изворног и циљног домена. Код спојева са именицама као што су *рат, конфликт, расправа, ривалитет, дебата, обрачун* и сл. важна је компонента разорности, која је својствена ватри, као и наведеним појавама. Рат и обрачуни различите врсте представљају опасност за појединца и његову околину, као и ватра. Ово својство више се везује за физичке и оружане обрачуне, него за вербалне, али је и сам појам вербалног сукоба концептуално повезан са сукобом физичке природе путем метафоре

РАСПРАВА ЈЕ РАТ (ARGUMENT IS WAR) (Kövecses 2002: 158). Попут ватре, и битке, револуције, борбе и устанци имају тенденцију да се просторно шире, захватајући све већа пространства и угрожавајући све већи број људи, па је могуће да је и компонента просторног ширења допринела повезивању ова два домена.

У спојевима са именицама које означавају болести и појаве везане за болести (*болест, епидемија, инфекција, грип*) веза између изворног и циљног домена такође се може пронаћи у компоненти просторног ширења, будући да су различите болести заразне, те се шире кроз популацију, од човека до човека, као што ватра има способност да се шири у простору, захватајући све већи број објеката. Болести, као и ватра, угрожавају човеково физичко благостање, а поред тога, многе болести се се испољавају кроз повишену температуру, те се и на тај начин могу повезати са ватром.

3.2. Поједине групе примера захтевају додатно објашњење. У примерима где се глагол јавља у споју са конструкцијом *од+генитив (...с полетним и надахнутим 28-годишњим супарником који <u>је горео од жеље</u> да победи младог лава светског тениса; У Шапцу <u>горе од узбуђења</u> чланови нове српске партије Моја Русија...)*, поред наведених механизама може се запазити и деловање метафоре ТЕЛО ЈЕ САДРЖАТЕЉ ЗА ЕМОЦИЈЕ (THE BODY IS A CONTAINER FOR THE EMOTIONS) (Kövecses 2002: 184), којој се придружује и метонимија ЕФЕКАТ (ПОСЛЕДИЦА) ЗА УЗРОК. Тело се у многим језицима доживљава као садржатељ за емоције и оваква концептуализација јасно је видљива у нашим примерима. Овај пренос ћемо објаснити на примеру *горети од жеље*. Дакле, ланац је следећи: интензивна жеља је ватра која гори у садржатељу, интензитет је толики да гори и сам садржатељ, односно носилац емоције/стања. Чињеница да је ватром захваћен и садржатељ додатно појачава компоненту интензивности у датом изразу. Примери *следити се/смрзнути се од страха* ‘јако се уплашити’ нешто су другачији будући да означавају доживљавање емоције у високом степену, иако се сами глаголи у својим примарним значењима не повезују са појмовима ватре и топлоте, за које смо утврдили да се везују за домен интензитета. Ови глаголи, напротив, имају значење ‘претворити се под дејством јаке студени у лед, прекрити се леденом кором’ (РМС), дакле односе се на домен екстремне хладноће, односно ниске температуре, те бисмо могли очекивати да оваква конструкција обележава веома низак интензитет процеса, емоције или стања. Страх је специфична емоција и за

разлику од већине осећања производи двоструке физиолошке реакције и понашања веома специфичне природе. С једне стране, то је сакривање, које се манифестује покушајем да угрожена јединка остане што мање видљива и сведе своје физиолошке процесе на минимум, док се с друге стране може јавити порив за бежањем, што се повезује са појачаном циркулацијом и повишењем телесне температуре, односно припремом тела за интензивну физичку активност. Ако се не би десила ниједна од ове две реакције, емоција страха могла би се сменити љутњом усмереном на првобитног изазивача страха, која би нам помогла да нападнемо, односно да се одбранимо, што опет посразумева припрему за акцију и појачање телесник функција (Ekman 2011: 205–206). Анализирани израз очигледно је последица првог случаја, а будући да се реалан осећај хладноће може искусити у стању великог страха (Ристић 2011: 122; Kövecses 2002: 71), те да и објективни физиолошки ефекти страха и хладноће могу бити веома слични (попут бледила и дрхтавице (Крстић 1988: 595)), јасно је како овим овим путем долази до формирања метафоре СТРАХ ЈЕ ХЛАДНОЋА (FEAR IS COLD) (Kövecses 2002: 71) и из ње изведене ИНТЕНЗИТЕТ СТРАХА ЈЕ ИНТЕНЗИТЕТ ХЛАДНОЋЕ. И у овом случају поменутим метафоричним преносима придружује се и метафора ТЕЛО ЈЕ САДРЖАТЕЉ ЗА ЕМОЦИЈЕ и метонимија ЕФЕКАТ (ПОСЛЕДИЦА) ЗА УЗРОК, те се висок интензитет страха описује високим интензитетом хладноће, толиким да се под њеним утицајем леди и сам садржатељ, односно доживљавач страха.

3.3. Однос садржавања и метафора ТЕЛО ЈЕ САДРЖАТЕЉ ЗА ЕМОЦИЈЕ долази до изражаја и у примерима попут *у њој је горела жеља, жудња, страст*, као и у примеру *у чијем срцу не пламти жудња.* У другом наведеном случају као садржатељ се не појављује читаво тело, него део тела, орган, односно срце. Кроз различите културе и веровања можемо пратити симболику срца као центра, пре свега, човековог емоционалног, али и интелектуалног живота (Chevalier, Gheerbrant 1983: 621). У литератури се налазе бројне потврде да се овај орган веома често доживљава као садржатељ за емоције и ентитете који за човека имају емоционалну вредност (Пипер, Драгићевић, Стефановић 2005: 65–66), односно као ‘центар човекових осећања’, при чему најчешће изражава радост, задовољство, жалост, страх, бол, бригу и љутњу (Ристић и Радић Дугоњић 1999: 207). Ова метафора кључна је и за разумевање структуре примера *букнуће људи страшћу и бесом*. Страст и бес се доживљавају као ватра, та ватра гори у

садржатељу, људском телу, односно људима, та ватра се појављује нагло и јаког је интензитета, и тај интензитет је толики да ватра захвата и садржатеља, који ће, последично, и сам букнути. Слично се дешава и у примеру *[песма] "Запали ме" је наставила да пламти искреношћу* – садржај песме је искрен, искреност је ватра, та ватра је интензивна и пламти, те и песма пламти.

3.4. Потребно је скренути пажњу и на глагол *хладити (се)* и примере у којима се он појављује (нпр. *Спор са Словенијом хлади жељу Хрвата за ЕУ; Хлади се почетни ентузијазам у иностранству за помоћ нашој земљи)*. У свом примарном значењу он подразумева одузимање, односно губљење топлоте, и то је основа на којој се граде метафоре за разумевање ових примера. Појаве означене именицама које се са њим удружују не концептуализују се као ватра, али ни као хладноћа, већ само као толота, односно топла материја. У ланцу концептуализације не долази до метонимијског повезивања генерализоване топлоте са појмом ватре, те се *очекивање, емоција, жеља, ентузијазам* и *забринутост* доживљавају као загрејане, топле супстанце, а степен загрејаности супстанце представља интензитет датог стања.

3.5. Степен и процес промене интензитета који сваки од глагола заступа може се представити једноставном схемом, како би се јасније видело у каквом односу стоје једни према другима:

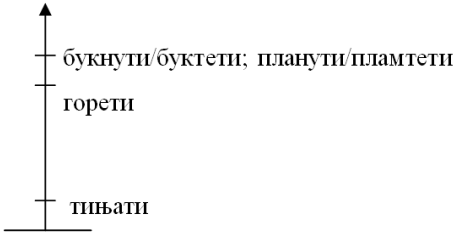

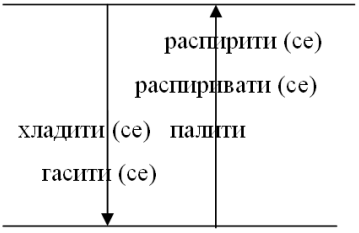

Као што можемо видети на левом дијаграму, глагол *тињати* означава веома низак степен постојања одређеног стања, емоције или испољавања неке особине, што је у складу са степеном интензитета ватре који овај глагол обележава у свом примарном значењу – ‘горети слабо, без пламена (обично испод пепела)’. Будући да одређена стања концептуализујемо као ватру, од

глагола *горети* могло би се очекивати да одражава неку средњу вредност, будући да ватра може постојати само ако гори, те би се ово стање лако могло схватити као нулта, немаркирана вредност. Примери, међутим, показују да глагол *горети* ипак интензификује значење именице са којом се удружује, те означава веома висок степен интензитета. Глаголи *планути/пламтети* и *букнути/буктети* маркирани су експресивношћу, те у изразима истичу виши степен интензитета ситуације од глагола *горети*. Ове глаголске лексеме, дакле, наглашавају *степен* у ком се стање или емоција у датом тренутку испољавају, за разлику од друге групе глагола који описују *процес опадања или раста* интензитета стања, емоције или ситуације. Ова разлика постоји и код перфективних облика *букнути* и *планути*, односно *распирити*, иако они на први поглед могу унети забуну. Прва два глагола значе 'нагло и интензивно почети', те истичу одређени моменат у коме је радња интензивна, док облик *распирити (се)* у спојевима са именицама има значење 'појачати (се)', те истиче промену у интензитету која се догодила. Синонимични глаголи *следити (се)* и *смрзнути (се)* изражавају стање веома високог интензитета описујући последице веома ниске температуре, и није их било погодно представљати на дијаграму са осталима, будући да су ипак специфични јер се везују за домен хладноће.

4. Закључак

4.1. Структурном анализом датог корпуса утврђено је да се посматрани глаголи појављују у четири структурна модела, у споју са именицама у номинативу, беспредлошком акузативу и инструменталу, као и са конструкцијом *од+генитив*. Номинализовани делови ових конструкција у семантичком погледу показују велику доследност, те се као допуне наведених глагола у првом реду срећу именице којима се означавају емоционална и психолошка стања, што и не чуди због накнадно објашњене повезаности ових појава са повишеном телесном температуром и ватром. На другом месту по заступљености налазе се именице које означавају неку врсту конфликта, и то најчешће насилног, што је опет логично због сличности у разорним ефектима које изазивају и ватра и физички сукоб, као и због тенденције просторног ширења коју обе појаве поседују. На трећем месту то су именице које означавају појаве везане за болест, које такође имају тенденцију да се шире, представљају опасност за човека, као и ватра, и поред тога повезују се и са повишеном температуром. Поменуте појаве у

појединим примерима не морају бити концептуализоване као ватра, већ само као топлота, што смо објаснили на примеру глагола *хладити (се)*.

4.2. Глаголи *следити се* и *смрзнути* се удружују се само са лексемом *страх*, што је последица двоструких физиолошких ефеката које ова емоција изазива, а који се у једном од својих видова могу повезати са хладноћом. Упадљив је и несразмеран однос између броја ових глагола (и броја примера са овим глаголима), и глагола који се везују за топлоту, односно ватру. Ово би могло бити последица чињенице да већи број стања као физиолошку манифестацију има повишење телесне температуре него њено евентуално смањење, односно расхлађивање тела, те да се тиме већи број стања концептуализује као ватра, а мањи број као хладноћа. Исто тако, процена интензитета и контрола интензитета ватре у људском искуству вероватно је важнија од процене степена хладноће, будући да руковање ватром представља велику опасност и захтева хитну реакцију. Број глагола којима се изражава висок интензитет, односно раст интензитета такође је већи од броја глагола којима се изражава низак интензитет, односно опадање интензитета. Висок интензитет било које појаве углавном представља већу потенцијану опасност, те је могуће да је због тога и језик развио већи број средстава којима се овакво стање може изразити.

4.3. Разумевање примера заснива се на релативно малом броју повезаних концептуалних механизама. Најважније су метафоре за интензитет, и то: ИНТЕНЗИТЕТ (НЕКОГ СТАЊА) ЈЕ ТОПЛОТА (ВАТРЕ) и ИНТЕНЗИТЕТ СТРАХА ЈЕ ИНТЕНЗИТЕТ ХЛАДНОЋЕ, које се удружују са метафором ТЕЛО ЈЕ САДРЖАТЕЉ ЗА ЕМОЦИЈЕ, и метонимијом ЕФЕКАТ (ПОСЛЕДИЦА) ЗА УЗРОК.

ИЗВОРИ

Корпус савременог српског језика SrpKor2013 (www.korpus.matf.bg.ac.rs)

Речник српскохрватскога књижевног језика. Нови Сад: Матица српска (1990).

Matešić, Josip (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

ЛИТЕРАТУРА

Антонић, И. (2005). Синтакса и семантика падежа. У: Пипер, Предраг и др. (2005). *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 119–344.

Драгићевић, Р. (2007). *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике.

Екман, П. (2011). *Разоткривене емоције. Разоткривање израза лица и осећања ради унапређивања комуникације и емотивног живота*. Београд: Завод за уџбенике.

Ивић, М. (1954). Узрочне конструкције с предлозима „од", „због", „из" у савременом књижевном језику. *Наш језик*, Нова серија, V/5-6, 186-194.

Јањушевић-Оливери, А. (2013). Функционално-семантичко поље вербалне интензификације у савременом српском језику. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, бр.43/2, 541–557.

Кликовац, Д. (2004). *Метафоре у мишљењу и језику*. Београд: Библиотека XX век.

Крстић, Д. (1988). *Психолошки речник*. Београд: „Вук Караџић".

Мразовић, П. и Вукадиновић, З. (2009). *Граматика српског језика за странце*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Николић, М. (2014). *Категорија степена у српском језику. Сложена реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Петровић, Владислава (1992). Прилог класификацији допунских конструкција у српскохрватском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXV, 2, 115-131.

Пипер, Предраг; Драгићевић, Рајна и Стефановић, Марија (2005). *Асоцијативни речник српскога језика. Део 1, Од стимулуса ка реакцији*. Београд: Београдска књига – Службени лист СЦГ – Филолошки факултет.

Радовановић, Милорад (1977). Декомпоновање предиката на примерима из српскохрватског језика. *Јужнословенски филолог*, књ. XXXIII, str. 53–80.

Ристић, Стана и Радић Дугоњић, Милана (1999). *Реч. Смисао. Сазнање (студија из лексичке семантике).* Београд: Филолошки факултет.

Тополињска, Зузана (1982). Перифрастични предикатски изрази на међусловенским релацијама. *Јужнословенски филолог* 35–48.

***

Chevalier, Jean-Louis и Gheerbrant, Alain; prevod Buljan, Ana (1983). Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Crystal, David (1980). *A first dictionary of linguistics and phonetics.* Boulder, CO: Westview.

Gross, James j. et al. (2010). Emotion and Emotion Regulation in Intergroup Conflict. An Anppraisal-Based Framework. In: *Intergroup Conflicts and Their Resolution.* New York/London: Psychology Press. Pages 83–105.

Kövecses, Zoltán (2000). *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling.* Cambridge: Cambridge University Press.

Kövecses, Zoltán (2002). *Metaphor. A practical introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Lakoff, George and Johnson, Mark (2003). *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press.

Милена Манић
Филолошки факултет
Универзитета у Београду
manic_milena@yahoo.com

УДК: 811.163.41'367.7

О РАЗВИТКУ КАТЕГОРИЈЕ ЖИВО/НЕЖИВО У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

In this paper we analyse the types of words that are traditionally associated with the animacy category in the contemporary Serbian language. Distinguishing animate and inanimate nouns by using syncretism of the accusative and genitive, is present since the old Slavic monuments, however, since this has not yet been established as a rule, the old form of the accusative which is equal to the nominative is still sporadically encountered. When, however, we're examining (looking at the) texts taken from the contemporary Serbian language, the matter is quite different. Animate masculine nouns are almost consistently identified by this syncretism.
Also, there is an unexpected encountering of syncretism of the accusative and genitive in the material, both in texts from the Old Slavic period, and from the modern Serbian language, when some syntactic or semantic reason is amidst. In that case, most often is the case of the personified use of certain nouns or marking atypical objects.

Keywords: accusative, genitive, syncretism, animate nouns, inanimate nouns, atypical object.

Увод

У раду је представљена анализа оних врста речи које се традиционално доводе у везу са категоријом аниматности у српском језику. Разликовање аниматних и инаниматних именица синкретизмом акузатива и генитива са извесним колебањима препознајемо још у старословенским споменицима.

С друге стране, грађу за савремени српски језик ексцерпирали смо из романа *На Дрини ћуприја* И. Андрића који је за потребе рада послужио као репрезент савременог стања. У том погледу рад представља преглед развоја категорије аниматности од старословенског до савременог стања.

---

* Овај рад је рађен у оквиру мастер студија Српског језика на Филолошком факултету у Београду на предмету Старословенски језик, под менторством доц. др Снежане Вучковић.

Преглед старословенског стања

У науци о језику познато је да морфолошка средства могу послужити за обележавање различитих семантичких категорија. Традиционално се сматра да тим категоријама у словенским језицима припада и категорија живо/неживо, тј. категорија аниматности. У словенским језицима који су очували падежни систем акузатив једнине аниматних именица мушког рода које се у номинативу једнине завршавају на сугласник једнак је облику генитива, док акузатив једнине инаниматних именица задржава облик номинатива.

У том погледу, синкретизам акузатива и генитива за аниматне референте може се сматрати иновацијом која се у словенским језицима јавља и пре првих писаних споменика о чему сведоче примери у којима се упоредо налазе и тзв. стари и нови акузативи за аниматне референте. У грађи из старословенског периода сусрећемо се са именицама које означавају живо биће и имају облик акузатива који је једнак са генитивом, али и са обликом акузатива који је једнак са номинативом. Ово колебање указује на чињеницу да ни сами преписивачи често нису били сигурни који облик треба употребити:

(1) Bxjstx xe egda bxjste tu¶jsplxni{= s= d#n#e roditi ej¶j rodi <u>sxjnx</u> svoj <u>prxvqn#c#</u>¶j povitx j¶j poloxi j vx qslehx¶(Зографско јеванђеље)
(2) Kr#{t# s= isusx¶ j vx£ide otx vodxj¶ j se otvrx£o{= s= emu¶ j vidq <u>duhx</u> boxji sxhod={t#¶ (Зографско јеванђеље)
(3) J pakxj posxla kx nimx drugxji <u>rabx</u>¶(Зографско јеванђеље)
(4) Prizovi <u>m*`#</u> svoi¶(Маријино јеванђеље)

У овим примерима сусрећемо се са именицама sxjnx, prxvqn#c#, duhx, rabx и m*`# које имају облик акузатива идентичан са номинативом, тзв. стари акузатив, иако означавају аниматне референте. С друге стране, занимљиво је указати на чињеницу да се исте ове именице у другим или чак истим текстовима (в. Зографско јеванђеље) јављају у тзв. новом акузативу, тј. са синкретизмом акузатива и генитива. О томе сведоче следећи примери:

(5) ¢a~=lo evan|eliq¶ jsus hvala <u>sxjna</u> boxiq¶(Зографско јеванђеље)
(6) Hynøq pusti{i <u>raba</u> tvoego vladxjko po glagolu tvoemu sx mirom#¶ (Зографско јеванђеље)

(7) Prizovi m*`a svoego¶(Асеманово јеванђеље)

Међутим, проучавање категорије аниматности у савременом српском језику не може се посматрати одвојено од истраживања у области рода именица, самим тим што је установљено да је управо ова категорија релевантна за објашњење структуре рода.[1] С тим у вези, треба указати на синтезу коју је Антоан Меје дефинисао као хипотезу о развоју категорије рода у индоевропским језицима. Он, заправо, у категорију рода уводи и врло важан, синтаксички критеријум, поред раније већ утврђеног морфолошког и семантичког.

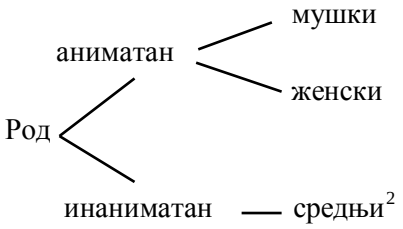

[2]

Ова схема приказује да се аниматним родовима у индоевропским језицима могу сматрати само мушки и женски, док се средњи род сматра инаниматним. Семантички разлог који је уједно и основа обавезног необележавања аниматних именица средњег рода може бити неизражавање једне за жива бића врло важне особине, особине пола, односно његова нерелевантност са аспекта говорника. Недавање информација о полу, овакве објекте издваја као мање важне, јер се они не препознају као индивидуална бића, те их говорници не маркирају као атипичне објекте, што редовно чине када је реч о одраслим јединкама. С тим у вези, примећено је да се облици именица средњег рода типа *ждребе, јагње, куче, маче, дете, теле* користе

[1] У савременим граматикама род се одређује као граматичка, а аниматност као семантичка категорија. Међутим, између ових двеју категорија могу се успоставити одређене везе, иако несумњиво припадају различитим нивоима. А. Меје је био један од првих лингвиста који су понудили решење за превазилажење овог проблема. О овоме више у: (Стефановић 2008: 37–41).

[2] Схема је дата према (Стефановић 2008: 37).

само када пол младунаца није важан за говорника. Када пак постане важан, употребљава се одговарајућа именица која није у средњем роду, па су то *ждребац, ждребица, дечак, девојчица* итд. Можемо претпоставити да је то због тога што млада бића нису у репродуктивном добу, те је неважно ког су пола.

Синкретизам акузатива и номинатива представља морфолошки знак различитости код именица средњег рода које су семантички обележене неизражавањем пола и тако их уједно чини другачијим од аниматних именица мушког рода.

Обавезно немаркирање аниматних именица синкретизмом акузатива и генитива такође је присутно код збирних именица и именица које означавају групу аниматних објеката, јер појединачни чланови групе као такви не занимају говорника – говорника занима само скуп чији су они део. Дакле, могуће је претпоставити да збирне именице за жива бића не обележавају аниматност, јер објекте у том случају не треба посматрати као атипичне, него као неиздиференцирану масу, што је даље слично збирним инаниматним именицама као типичним објектима (Стефановић 2008: 180). Треба истаћи чињеницу да синкретизам акузатива и генитива у овом случају доследно изостаје како у грађи из савременог српског језика, тако и у старословенским споменицима.

Као што је већ познато, сви словенски језици имају акузативну структуру у којој је семантички агенс кодиран као синтаксички субјекат, а пацијенс као семантички објекат. Међутим, када су се, као последица фонетских промена, облици акузатива и номинатива изједначили, постало је неопходно увести нови облик за акузатив (који је био једнак облику генитива). А. Меје је сматрао да је у двоаргументској структури са аниматним референтима где је један аргумент субјекат, а други објекат неопходно да они имају различите облике, јер у словенским језицима који немају фиксиран ред речи може доћи до двосмислености (Стефановић 2008: 39). Према томе, да би се разликовао облик падежа субјекта и падеж објекта, словенски језици су променили облик акузатива у семантички маркираним ситуацијама када је синтаксички објекат био аниматан и тиме избегли евентуалну двосмисленост у реченици. Пошто је у двоаргументским структурама објекат најчешће инаниматан, ова ситуација сматра се немаркираном, тј. типичном и у том случају не постоје разлози за увођење посебног облика за инаниматне референте, те они задржавају стари облик.

Исти случај био је и онда када су се у функцији субјекта и објекта употребљавала лична имена (упор. isusx vidq simonx), те је опште прихваћено мишљење да су лична имена у мушком роду била прва која су добила нови облик акузатива, будући да би у двоаргументској структури било немогуће разликовати субјекат од објекта. О томе нам сведочи велики број забележених примера из старословенских текстова:

(8) Tx bo jrodx¶posxlavx }tx joana¶(Зографско јеванђеље)
(9) J bq emu otxvq{tano duhom# sv=txjm#¶ne vidqti sxmrxti¶prqxde daxe viditw hrista gospodq¶(Зографско јеванђеље)
(10) Sly{avx xe jsusa¶ posxla kx nøemu star#c= j$dejskxj¶(Зографско јеванђеље)

С тим у вези, треба истаћи да синкретизам акузатива и генитива за аниматне синтаксичке објекте сигнализира чињеницу да је њихова позиција у двоаргументској структури инфериорна у односу на синтаксички субјекат. Дакле, употреба синкретизма у оваквим случајевима потенцира да синтаксички објекат има мању вредност и, на неки начин, нижи статус у односу на онај који би требало да поседује, имајући у виду да је његов референт аниматан. Аниматни објекти посматрају се као (прото)типични агенси и субјекти у реченици, а синкретизам акузатива и генитива управо то маркира.

С друге стране, када је реч о инаниматним објектима, треба нагласити да су они (прото)типични пацијенси и објекти у реченици, па је њихова вредност у поређењу са вредношћу субјекта без сумње мања, самим тим нема потребе за њиховим посебним обележавањем. У случају да се појави потреба да се инаниматан објекат види другачије од других типичних објеката, он може бити маркиран као да је аниматан, тј. може добити облик акузатива који је једнак са генитивом, као у примеру који следи.

Купио је **форд**.
Купио је **Форда**.[3]

Именица која најчешће обележава инаниматни референт може добити аниматни облик акузатива само ако јој се у контексту даје значајнија улога, па се због тога обележава као аниматна, или се, пак, аниматни референт може третирати као да је мање значајан у датом моменту и бити обележен употребом лексеме која уобичајено има инаниматно значење, што је ређи случај у српском језику.

Прихватање тезе да говорник има главну улогу у обележавању објеката као не(прото)типичних употребом синкретизма акузатива и генитива, отвара питање зашто се за ову улогу бира облик генитива. Лингвисти се слажу у томе да је основна мотивација била распрострањена употреба генитива као директног објекта у реченицама када је глагол негиран, као и у конструкцијама када је директни објекат у генитиву захтевао изражавање партитивности. Међутим, управо разлика између акузатива и генитива постала је релевантна за ширење новог маркера аниматности. Марија Стефановић (2008: 60–61) сматра да се акузатив користио за типичне објекте у нормалним транзитивним реченицама, док су се директни објекти у генитиву, а онда и нови акузатив идентичан генитиву, често користили у нетипичним ситуацијама. Тако је облик генитива постао облик резервисан искључиво за нетипичне објекте без обзира на то шта је представљало узрок њихове атипичности.

Пошто се идентичност облика акузатива и номинатива у словенским језицима појавила пре свега код именица мушког рода у једнини *-о промене, као и код неких именица *-ŭ и *-ĭ основе, генерално се сматра да је категорија аниматности проистекла из мушког рода, а да се тек касније у неким језицима проширила на женски род и то искључиво као резултат њиховог индивидуалног развоја.

[3] Стефановић (2008: 147–153) сматра да синкретизам акузатива и генитива у овом и сличним примерима треба сматрати колоквијализмом. Сличне ставове налазимо и у *Нормативној граматици српског језика*, где се истиче да називи аутомобила, различитих апарата и спортских тимова у акузативу имају облик као називи за неживо, док је други облик могућ само у разговорном стилу. Додатну забуну у избору једног, односно другог облика акузатива уноси и несигурност говорника у стварни статус имена, будући да су неки називи типова аутомобила заиста имена. О овоме више у: (Пипер и Клајн 2013: 60–61).

Светозар Николић (1987: 116) наводи да се у старословенским споменицима синкретизам акузатива и генитива јавља код властитих имена и имена животиња. Уколико се, пак, сретне и код имена предмета или збирних именица – ту је обично посреди персонификација. О случајевима персонификоване употребе одређених именица сведоче нам следећи примери:

(11) Ada sv=£ana poka£ati¶(Супрасалски зборник)
(12) Sego hlqba mari% rodi¶(Супрасалски зборник)
(13) Vqruite vx svqta¶(Маријино јеванђеље)
(14) Obli~itx mira o grqsq¶(Маријино јеванђеље)
(15) Vxstanetx bo }zykx na }zyka¶(Супрасалски зборник)

Ова напомена односи се само на именице мушког рода *-о промене, међутим, у грађи се сусрећемо и са појединим примерима именица мушког рода *-ŭ и *-ĭ основе, које будући да значе живо, имају облик акузатива који је једнак са генитивом. Ту се пре свега мисли на примере типа synx и gospodx.

По промени *-ŭ основе мењају се малобројне именице мушког рода. За њу је карактеристично да је још у старословенском периоду сва у колебању, то, заправо, значи да су ове именице у процесу прелажења у основе на *-о, чије наставке прима, али којима истовремено даје своје. У том погледу, занимљива је именица synx са највише посведочених примера.

С друге стране, најзаступљенија именица *-ĭ основе јесте именица gospodx која, такође, као аниматна, а под утицајем *-о промене, добија нови облик акузатива.

Аналогијом или генерализацијом, заједничке именице мушког рода у старословенском периоду временом су почеле да се понашају исто као личне именице, па се тако у грађи сусрећемо са следећим примерима:

(16) ¢a~=lo evan|eliq¶ jsus hvala sxjna boxiq¶(Зоографско јеванђеље)
(17) Bq svqtx jstinxnxj¶ jxe prosvq{text vsqkogo ~lovqka¶(Зоографско јеванђеље)
(18) I prjemx{e rxptaah* na gospod#na¶(Асеманово јеванђеље)
(19) I ne rodj{i nj o komxxe ne £#rj{j bo na ljca ~lovqkomx¶(Асеманово јеванђеље)

(20) Onx xe re~e¶ gospodi povelj mi prqxde {edx{u pogretj ot'ca moego¶(Асеманово јеванђеље)
(21) Na to sii pomxjslivx prqda u~itel%¶(Супрасалски зборник)
(22) Daxdx mi sego mrxtvaago vxkupq i boga¶(Супрасалски зборник)
(23) J v#vqste roditeløq otro= jsusa¶(Зоографско јеванђеље)
(24) Tqm# xe potrqb#no estx vxspomqn*ti i sxde apostola glâavx{a¶(Зоографски одломци)

Увид у савремено стање развоја категорије аниматности

Прикупљена грађа показује да се и у текстовима из савременог српског језика сусрећемо са синкретизмом акузатива и генитива када је реч о аниматним именицама. Михаило Стевановић (1986: 190–191) у својој граматици истиче да све именице мушког рода немају исти облик акузатива једнине. Код именица које означавају жива бића акузатив има наставак -а, док се именице које означавају било шта друго у акузативу једнине завршавају на сугласник, тј. имају облик акузатива који је једнак номинативу. Као што је већ познато, из неких синтаксичких или семантичких разлога може се јавити одступање од овог правила, мада је колебање око употребе једног или другог облика акузатива знатно смањено у односу на старословенско стање. С тим у вези, може се истаћи да у савременом српском језику долази до канонизовања правила, тј. категорије аниматности која се јавља још у првим писаним споменицима.

Као и у старословенским споменицима, именице које означавају лична имена доминирају у грађи:

(25) Све то заноси, расејава **Федуна** који премерава простор од једне терасе до друге или, ако стражи ноћу, наслони се на зид и певуши са ветром своје малоруске песме.
(26) Боље да нам кажеш сада све што знаш, него да испитују и муче **Јакова** кога су досада сигурно ухватили на граници.
(27) Застидевши се, он са претераном ревношћу пробуди **Стевана** и обојица наставише да страже до смене.

С друге стране, и заједничке именице које означавају жива бића имају облик акузатива који је идентичан са генитивом. О томе нам сведоче следећи примери:

(28) Било је невероватно да се турска девојка усуди да погледа швапског **војника**.

(29) Четвртог дана је девојка у пролазу, вребајући опет тренутак када нема никога на капији, упитала шапатом успламтелог **младића** када је његова идућа реда на стражи.

(30) Сељак је жмиркао лукаво и говорио извештачено, неким утањеним гласом, позивајући се стално на то да је он неписмен човек, сељак и заклињући се у свог **господара**, како је стално назвао у говору свога друга са страже.

(31) Својим држањем и изгледом он и није личио на **човека**, него на оличење дужности, на страшног свештеника правде, који је неприступачан слабостима и осећањима.

(32) Драженовићу је наређено да оде попу Николи и да са њим расправи: може ли Федун бити сахрањен у гробљу, иако је сам себи одузео живот, и да ли поп пристаје да окаје **покојника**.

(33) И онда се погодише потанко и опширно како ће Мерџан пренети **мртваца** када га скине са скела.

(34) Како не бих пустио у гроб **крштана човјека**?

Од свих побројаних примера најзанимљивије су именице *покојник* и *мртвак* које означавају мртва бића, али ипак имају облик акузатива који је једнак са генитивом као остале аниматне именице. С обзиром на то да ове именице означавају објекте који нису више живи, постаје логично да се њихов статус пре смрти сматра релевантним за овакав избор облика акузатива. Поред тога, треба скренути пажњу и на последњи пример, тј. на синтагму *крштана човјека* у којој се сусрећемо са придевом неодређеног вида који будући да се мења као именица, али и да одређује аниматну именицу, и сам регуларно добија облик акузатива који је једнак генитиву.[4]

Треба указати на још једну конструкцију која није тако честа у српском језику, реч је о облику акузатива идентичног са генитивом и то када се лична заменица *он* односи на инаниматну именицу. Неки лингвисти, а међу њима и

[4] На синтаксичком плану именичка категорија живог/неживог испољава се у особини именица да траже да им се зависни синтаксички елементи конгруенцијски прилагођавају у погледу изражавања категорије аниматности (Пипер и Клајн 2013: 60).

Миодраг Лалевић, сматрали су да је овај синкретизам изазван близином личне заменице за треће лице мушког рода које има облик *га* (Лалевић 1935: 53–55).

Видеше **изврнут** сто, па га онако **изврнута** и оставише.
Нађоше **оборен** храст, па га тако **оборена** и оставише.

Насупрот томе, у нашој грађи налазе се само придеви одређеног вида у којима се синкретизам акузатива и генитива не јавља само када придеви стоје уз именице мушког, већ и средњег рода. С обзиром на то да је овај синкретизам иначе карактеристичан за придеве одређеног вида, можемо закључити да у том погледу нема одступања у савременом српском језику.

Од самих почетака новијих истраживања категорије аниматности, одређеност се сматрала важним фактором који је утицао на увођење новог облика акузатива. С тим у вези, сматра се да су придеви одређеног вида и именице које су у грчком оригиналу имале одређени члан међу првима добили облик акузатива једнак генитиву.

Када је, пак, реч о неочекиваном обележавању категорије аниматности, у савременом српском језику сусрећемо се са следећим примером:

(35) Затим погледа још једном кроз прозор и сагледа **света** колико се у једној секунди може да види са тог скученог видика.

С обзиром на то да говорника не интересује појединац већ скуп, у наведеном примеру очекује се облик акузатива који је једнак номинативу. Разлоге одступања и примене другачијег облика можемо потражити у семантичким разлозима, будући да се именица *свет* сматра синонимом именице *људи*.

Закључак

Анализа обрађеног материјала који се по традицији доводи у везу са обележавањем категорије аниматности упућује на то да је синкретизам акузатива и генитива као маркер аниматности, заправо маркер атипичних објеката, а да синкретизам акузатива и номинатива обележава типичне објекте. Свакако, овде треба скренути пажњу на то да различити фактори

могу утицати на перцепцију објекта као типичног или атипичног. Један од најзаступљенијих јесте став говорника према датом објекту.

Семантика и облик генитива који се може користити као директан објекат у случајевима атипичне транзитивности проширила се касније аналогијом на све објекте који су били атипични – и то најпре на аниматне, јер су они типични субјекти, а не објекти. Тако се атипичност синтаксичке улоге аниматног референта маркирала морфолошки, синкретизмом акузатива и генитива. С обзиром на то да је већина атипичних објеката била аниматна, облик акузатива који је једнак генитиву био је прихваћен као маркер аниматности, а облик акузатива идентичног са номинативом као маркер инаниматности, односно типичности објекта.

Материјал показује да је најчешћа употреба синкретизма акузатива и генитива када се аниматном објекту даје име, јер су она типична за жива бића, пре свега за људе. Дајући објекту име, говорник га обавезно издваја и самим тим обележава на исти начин на који би и њих обележио као атипичне објекте. Даље, дајући нечему име, говорник га ставља у први план и издваја га као да има већу вредност од других чланова исте семантичке класе који немају име. Међутим, примери где се појављује облик акузатива једнаког генитиву за инаниматне објекте потенцира чињеницу да је употреба различитог, неочекиваног облика акузатива у конкретној ситуацији значила ништа друго до издвајање тог објекта из групе којој би иначе припадао у нормалној ситуацији. Управо ово издвајање објекта као посебно истакнутог, одређеног итд. даје могућност за његово обележавање новим обликом акузатива.

ИЗВОРИ

Андрић, И. (1981). *На Дрини ћуприја*. Београд: Просвета.

Николић, С. (1991). *Старословенски језик II*. Београд: Просвета.

ЛИТЕРАТУРА

Лалевић, М. (1935). Једна напомена поводом акузатива. *Наш језик* IV, 2, 53–55.

Николић, С. (1987). *Старословенски језик I*. Београд: Научна књига.

Пипер, П., Клајн, И. (2013). *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска.

Стевановић, М. (1986). *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма)*. *Књ. 1.* Београд: Научна књига.

Стефановић, М. (2008). *Категорија аниматности у српском и руском језику*. Нови Сад: Академска књига.

Милорад Миљаковић
Филозофски факултет
Универзитета у Новом Саду
darolim_90@hotmail.com

УДК: 811.161.1'373:159.942.3
159.942.3:81'23

КОНЦЕПТ СМЕХА У АСОЦИЈАТИВНОМ СИСТЕМУ РУСКОГ ЈЕЗИКА*

This paper analyses the concept of laughter and determines its lexicographical and psycholinguistic meaning. It examines the associative fields of lexemes: *смех*, *смешно*, *смешной* and *смеяться*. Among lexicographical meanings, we allocate those that have positive and negative connotations, whereas the analysis of verbal associations allocates the following meanings within the concept of laughter: a physical manifestation of laughter and a description of it, cause of laughter and emotions, the personality of the person who laughs, but also a negative attitude toward laughter which is confirmed by numerous proverbs in the Russian language.

Keywords: Russian language, concept, laughter, associations, linguoculturology.

Увод

Посебно место у лингвокултурологији заузимају истраживања која су комуникативно-културолошког карактера. Један од основних термина истраживања овога типа јесте ‘комуникативно понашање’, који најпре уводи Јосиф Абрамович Стерњин 1989. године (Кончаревић 2010: 189). Комуникативно понашање представља целокупност норми и традиција у комуникацији лингвокултурне заједнице, док међусобни удео реализованих норми и традиција у комуникативном понашању може да се разликује у разним комуникативним културама (Прохоров и Стернин 2011: 306). Посебно место у руском комунуникативном понашању имају ‘руски осмех’, аналогно њему ‘смех’, и специфичан однос према смеху.

Ричмонд наводи да руска мимика одражава актуелно расположење човека и да се расположење не скрива (према: Прохоров и Стернин 2011: 144–145). Осмех у руском комуникативном понашању није сигнал

* Рад је настао у оквиру научног пројекта Бр. 178002 (Језици и културе у времену и простору), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

пристојности и због тога се ‘руска свакодневна ненасмејаност’ често тумачи погрешно.

Списак пословица који наводе Прохоров и Стерњин (2011: 151–154) у својој монографији *Русское коммуниктивное поведение* сведочи о негативном ставу према смеху и шали, од којих ћемо овде навести само неке: *Смех без причины – признак дурачины; В шутках правды нет; Шутка до добра не доводит; И смех наводит на грех; Это смех перед слезами; В чем живет смех, в том и грех.* У пословицама се чувају неке особености општеприхваћеног понашања једног народа (између осталих, и комуникативног понашања), мада само значење пословица, као и лексикографско значење одређених речи, не мора бити актуелно за савременике. Традиција негативног односа према смеху је, врло могуће, наслеђена из хришћанске етике. У хришћанској етици се посебна пажња обраћа на грехе који се извршавају вербалним путем, међу којима се наводи и смех (Кончаревич 2006: 33). Узимајући у обзир да је смех (поред осмеха затворених уста, осмеха отворених уста, стидљивог осмеха, брбљања итд.) позитивна експресија која постоји још код новорођенчади, и да представља један од основних израза интеперсоналне комуникације (Kišjuhas 2015: 105), анализа асоцијативних поља добијених од савремених носилаца руског језика може помоћи да се утврди став представника руске лингвокултурне заједнице о овом важном сегменту у комуникацији и да се провери постојање позитивне или негативне конотације у односу на њега.

***Смех, смешно, смешной, смеяться*: лексикографско и психолингвистичко значење и стуктура концепта смеха**

Анализа асоцијативних поља је једна од најчешће коришћених метода за психолингвистичка истраживања. Резултати слободних асоцијативних експеримената систематично су представљени у асоцијативним речницима, међу којима је најзначајнији *Русский асоцитативный словарь* (РАС) Караулова из 2002. године.

Приликом анализе стимулуса у корпусу РАС, који својим лексикографским значењем улазе у номинативно поље концепта[1] смеха,

[1] „Значење својим семама даје одређене когнитивне карактеристике и компоненте, које образују концепт, али то је увек само део смисаоног садржаја концепта. За објашњавање

изабрана су четири стимулуса истог корена *смех, смешно, смешной* и *смеяться*, с обзиром на то да је концепт свакако шири од лексикографског значења истокоренских лексема, и да је његовој садржини блиско психолингвистичко значење, које се добија експерименталним методом (Попова и Стернин 2007: 99-100). Пошто се анализирају асоцијативна поља лексема које припадају различитим врстама речи, веома важним се сматрају примећене врсте односа које се јављају између стимулуса и реакције у асоцијативно-вербалној мрежи, где су реакције условљене ширином потенцијала за стварање граматичких веза (Стефановић 2005: 33), нпр. уколико је стимулус придев у облику мушког рода, постоји тенденција да ће реакције бити претежно именице мушког рода. То се потврђује на примеру асоцијативног поља стимулуса придева *смешной* у РАС, где је од 105 испитаника, осамдесеторо њих дало одговор са именицом у одговарајућем (мушком) роду, и само један од испитаника је дао одговор са именицом женског рода у номинативу множине. Укључивањем у анализу више стимулуса који именују исти концепт добили смо већи број реакција и смањили смо утицај морфолошког облика стимулуса на врсту и тип реакције.

Лексикографско значење

У речнику Ожегова *Словарь русского языка* (СРЯ) *смех* је окарактерисан на следећи начин: „*смех – выражение полноты удовольствия, радости, веселья или иных чувств отрывистыми характерными звуками, сопровождающимися короткими и сильными выдыхательными движениями*“ (Ожегов 2008: 722).

У СРЯ придев *смешной* је вишезначан: „*смешной – 1. Вызывающий смех; 2. Вызывающий иронический смех, насмешку; 3. Нелепый, несообразный (разг.)*“ (Ожегов 2008: 722). У истом речнику и глагол *смеяться* је вишезначан: „*смеяться – 1. Издавать смех; 2. над кем-чем; То же, что насмехаться; 3. перен., над кем-чем. Пренебрегать кем-чем-н., не знать страха перед кем-чем-н.; 4. перен. Говорить в шутку,несерьезно.*“ (Ожегов 2008: 722). Од свих побројаних лексикографских значења која улазе у оквир концепта смеха, већи је број оних који имају позитивну конотацију –

целокупног садржаја концепта обично су потребне многобројне лексичке јединице, тј. значења многобројних речи...“ (Попова и Стернин 2007: 93). [превод М.М.]

6 значења: *смех, смешной – 1, смеяться –1.2.3.4.* Мањи је број оних значења који имају условно речено негативну конотацију – 3 значења: *смешной – 2.3, смеяться –2.*[2].

Негативна конотација овде упућује на исмевање позитивно или неутрално маркираног концепта. Ова негативна конотација је у директној вези са субјективном оценом особе, која додељује особину 'смешан' у значењу 'онај који изазива ироничан смех или подсмех' и 'бесмислен, апсурдан' (*2. Вызывающий иронический смех, насмешку, 3. Нелепый, нессообразный (разг.)*) али и интенцијом те особе – 'исмевати' (*смеяться – 2. над кем-чем. То же, что насмехаться.)*.

Вербалне асоцијације и психолингвистичко значење

Како би се дошло до психолингвистичког значења лексема које улазе у концепт смеха, обрађују се асоцијативна поља лексема стимулуса, и групишу се на основу семантичке сличности у више група.

Асоцијативно поље лексеме *смех*[3] у РАС чини 57 различитих реакција, од којих је 40 индивидуалних. Свих 107 испитаника дало је реакцију на стимулус. Асоцијативно поље лексеме *смешно*[4] у РАС чине 54 различите реакције, од којих је индивидуалних 34. Од 104 испитаника само три нису

[2] Исмевати се може и негативно маркиран концепт, тако да из тог разлога ово значење улази у она значења која имају позитивну конотацију. Уколико се исмева концепт који је позитивно или неутрално маркиран, исмевање добија негативну конотацију.

[3] „СМЕХ – звонкий (9), радость (7), сквозь слезы (7), и слезы (6), веселый (5), громкий (5), истерический (5), и грех (4), заразительный (3), анекдот (2), весело (2), глупый (2), грех (2), детский (2), саркастический (2), слезы (2), юмор (2), +15 мин к жизни, балдеть, в глазах, вопль, гомерический, горький, девочка, дом, за дверью,задорный, заразный, звучный, здоровый, игрища, идиотский, истеричный, компания, куры, лошадиный, от души, отлично, плач, праздник, прекрасная улыбка, пугать, рефлекс, ржачка, следы, слышен, соседа, счастливый, телевизор, услышал, ха-ха, хохот, хрип, цирк, человека, шутка, эмоция (1).“ (Караулов, Черкасова, Уфимцева, Сорокин, Тарасов 2002: 599–600).

[4] „СМЕШНО - до слез (10), очень (8), весело (6), грустно (5), слышать (4), и грустно (3), подумать (3), сказать (3), смотреть (3), ужасно (3), анекдот (2), горько (2), грешно (2), думать (2), слушать (2), смех (2), хохо (2), шутка (2), юмор (2), безумно, было, быстро, гадко, глупо, говорить, говоришь, да и только, до ужаса, дьявольски, железо, жить, и все, корка, мне, над собой, не всегда, отчасти, офигительно, представление, Райкин, рассказать, рассказывает, редко, рот, сатира, сказано, смеяться, СССР, странно, страшно, так жить, улыбка, хорошо (1).“ (Караулов et al. 2002: 600).

имала реакцију на стимулус. Асоцијативно поље лексеме *смешной*[5] у РАС чине 52 различите реакције, од којих је индивидуалних 36. Од 108 испитаника само три нису имала реакцију на стимулус. Асоцијативно поље лексеме *смеяться*[6] у РАС чини 139 различитих реакција, од којих је 91 реакција индивидуална. Од 503 испитаника само два нису имала реакцију на стимулус. Мали број испитаника који нема реакцију на стимулус, сведочи о значају овог концепта.

Груписање на основу семантичке сличности реакција на стимулусе *смех, смешно, смешной* и *смеяться* дају нам следећу структуру концепта смеха:

1) Смех подразумева изражавање потпуног (очень (9), до упаду (8), долго (7), ужасно (4), балдеть, безумно, да и только, дико, до ужаса, донельзя, дьявольски, куры[7]) задовољства, радости, весеља и других осећања (весело (49), от души (26), радость (13), радоваться (12), веселый (11),

[5] „СМЕШНОЙ – человек (15), клоун (11), анекдот (10), случай (7), веселый (3), грустный (3), забавный (3), рассказ (3), весело (2), дурак (2), музей (2), ты (2), фильм (2), человечек (2), чудак (2), funny, артист, Б.Шоу, дедушка, донельзя, друг, живот, журнал, зверек, зверь, зуб, игрушки, король, кот, маленький, мальчик, милый, момент, наивный, неказистый, Никулин, очень, парнишка, поступок, район, Распутин, ребенок, слуга, спектакль, счастливый, ужасно, усатый таракан, хорошо, циркач, шут, юмор (1).” (Караулов et al. 2002: 600).

[6] „СМЕЯТЬСЯ – громко (69), над собой (45), весело (39), плакать (28), от души (25), заразительно (16), хохотать (13), радоваться (12), взахлеб (10), звонко (10), до слез (9), до упаду (8), улыбаться (8), долго (7), зубы (7), улыбка (7), анекдот (6), радость (6), в лицо (5), веселиться (5), ржать (5), хорошо (5), всегда (4), грустить (4), над кем-то (4), веселый (3), вслух (3), глаза (3), красиво (3), над чем-то (3), смех (3), счастье (3), веселье (2), вместе (2), во все горло (2), вовсю (2), всем (2), глупо (2), грех (2), задорно (2), над (2), над ним (2), над чем (2), над шуткой (2), сильно (2), хохот (2), широко (2), без последствий, без причины, валяться, веселое настроение, веселость, во весь голос, во весь рот, всерьез, вслед, всплеск, гаркнуть, говорить, голос, гомерически, горе, горевать, грусть, дарить, дико, ДНК, добрым смехом, дружный, дуб, дурак, жить, задористо, заливаться, заливисто, зло, искренне, искренний, исподтишка, казаться, касаться, комната, кот, лицо, любит, любить, маяться, мило, много, молча, над глупостью, над другом, над дураком, над игрой, над кем-либо, над людьми, над недостатками, над пороком, над чужим горем, настроение, невесело, ни о чем не думать, оскал, остаться довольным, острить, от счастья, отдых на природе, по-доброму, по-крупному, подруги, полезно, последний, последним, похрюкивать, радио, расхохотаться, рот, свет, светлый, слезы, слон, смешному, солнце, счастливо, тихонько, удовольствие, хором, хочется, хочу, цветы, целый день, часто, чаще, человек, Человек= который смеется, чисто, шутить, шутка (1).“ (Караулов et al. 2002: 600).

[7] Реакција *куры* се објашњава фразеологизмом *„Куры сдохли со смеху“* смејати се до крајње границе.

хорошо (7), веселиться (5), счастье (3), счастливый (2), веселое настроение, веселость, настроение, остаться довольным, от счастья, отлично, офигительно, счастливо, удовольствие, эмоция (1)).

У овој групи налазе се 174 реакције, које представљају 21,72% од укупног броја.

2) Смех подразумева физичку манифестацију, која се огледа у испрекиданим карактеристичним звуцима (*хохотать (13), взахлеб (10), хохот (3), хохо (2), гаркнуть, голос, заливаться, заливисто, расхохотаться, ха-ха, хрип, чисто (1)*), али и ескпресијом лица (*плакать (28), до слез (19), улыбаться (8), улыбка (8), сквозь слезы (7), зубы (7), глаза (3), рот (2), в глазах, во весь рот, зуб, лицо, прекрасная улыбка*), као и остатка тела (*живот, валяться, рефлекс*). Смејати се може (*громко (69), заразительно (16), звонко (10), красиво (3), сильно (2), широко (2), во все горло (2), вовсю (2), быстро, во весь голос, всплеск, гомерически*[8]*, добрым смехом, искренне, мило, по-доброму, по-крупному, тихонько*) тј. смех може бити (*звонкий (9), громкий (5), заразительный (3), саркастический (2), гомерический, заразный, звучный, здоровый, лошадиный, светлый*).

У овој групи налази се 267 реакција, које представљају 33,33% од укупног броја анализираних реакција.

3) У концепт смеха улази и оно што изазива смех и чему се смејемо:

– људи (*над собой (46), человек (16), клоун (11), над кем-то (4), дурак (3), над ним (2), ты (2), человечек (2), чудак (2), артист*[9]*, дедушка, дуб, друг, король, мальчик, над другом, над дураком, над кем-либо, над людьми, Никулин, парнишка, Райкин, Распутин, ребенок, слуга, циркач, шут*);

– прича, шала, ситуација (*анекдот (20), случай (7), юмор (5), шутка (4), рассказ (3), говорить (2), над шуткой (2), говоришь, поступок, рассказать, рассказывает, сказано, корка*[10]) У ситуације можемо сврстати и плашење (*пугать*), које изазива смех посматрача;

---

[8] Објашњава се у СРЈ: „*гомерический: гомерический смех (хохот) – неудержимый, необычайной силы смех [выражение идёт от описания смеха богов в поэме Гомера «Илиада»]”* (Ожегов 2008: 136).

[9] Реакције које су у номинативу биле су реакције на стимулус *смешной*, те се стога сврставају у семантичку групу узрок смеха.

[10] Реакција *корка* је разговорног карактера и означава смешну ситуацију. Порекло ове речи би се вероватно могло објаснити етимолошки: *корчиться от смеха*.

– медији, уметничка дела (*музей (2), фильм (2), Б.Шоу*[11], *журнал, представление, радио, сатира, спектакль, телевизор, цирк*);

– животиње (*кот (2), зверек, зверь, слон, усатый таракан*);

– природа (*солнце, цветы*);

– објекат који поседује особине (*забавный (3), милый, маленький, наивный, funny*);

– у концепт смеха улазе и исмевање и шала (*острить, смешному, шутить*), и често се исмевавају негативно маркирани концепти као глупост, порок (*над глупостью, над пороком*);

– смех је повезан и са концептом игре (*игрища, игрушки, над игрой*);

– смех може да буде и без разлога (*без причины)*;

– остале асоцијације (*над чем-то (3), над (2), над чем (2), ДНК, маяться, район, СССР*).

У овој групи налазе се 203 реакције, које представљају 25,35% од укупног броја анализираних реакција.

4) Смешно је оно што је бесмислено, апсурдно и незамисливо помислити, рећи, па чак и живети на одређени начин (*подумать (3), сказать (3), думать (2), жить (2), так жить*). У овој групи налази се 11 реакција, које представљају 1,37% од укупног броја анализираних реакција.

5) У концепт смеха улазе и негативан однос који говорници имају према смеху и смешном:

– смешно често прати и тужно, и неке од ових реакција су у односу антонимије са стимулусима (*и слезы (6), грустно (5), грустить (4), и грустно (3), грустный (3), слезы (3), горько (2), вопль, горе, горевать, грусть, горький, невесело, плач*);

– у психолингвистичком значењу смех и смешно прати и грех[12] (*грех (4), и грех (4), грешно (2)*) па чак и зло (*зло*), о чему нам сведоче пословице;

– негативан однос према смешном и смеху огледа се и у следећим реакцијама (*истерический (5), ржать (5), глупо (3), глупый (2), задорно (2), всерьез, гадко, задористо, задорный, идиотский, истеричный, неказистый, ни о чем не думать, оскал, похрюкивать, ржачка, странно, страшно*);

[11] За реакцију *Б. Шоу* претпостављамо да се односи на књижевна дела сатиричара и комедиографа Џорџа Бернарда Шоа, који је добитник Нобелове награде за књижевност.

[12] О томе нам сведоче и пословице (Прохоров и Стернин 2011: 149–154).

– уместо сажаљења, говорник се смеје туђој несрећи и недостацима (*над чужим горем, над недостатками*), тако тада исмевање добија негативну конотацију, с обзиром на то да објекат исмевања не може да промени своје недостатке или заобиђе несрећу која га је задесила;

– смеје се и онај ко зна целу истину, ко је мудрији (*последним, последний*[13]). Пресупонирани суд указује на то да постоји смех који претходи и који је непромишљен. Пословица „*Хорошо смеётся тот, кто смеётся последним*“ се изговора у говорној ситуацији, када се говорник брани, и покушава да преусмери негативно маркиран смех, који је упућен ка њему, његовом ставу или мишљењу.

У овој групи налазе се 78 реакција, које представљају 9,74% од укупног броја анализираних реакција.

6) У концепт смеха улазе и његове позитивне последице *(+15 мин к жизни, полезно*), али постоји и смех који је без последица (*без последствий*). Пресупонирани суд говори да смех може да има и негативне последице по онога ко се смеје. Те последице су исказане у претходној семантичкој групи ‘*Негативан однос говорника руског језика према смеху*’, тачније, у подгрупи ‘*смех прати грех и зло*’. У ову групу улазе 3 реакције, чији је процентуални удео од укупног броја анализираних реакција 0,37%.

7) Особа која се смеје (*детский (2), девочка, Человек= который смеется, человека*) може владати особином (*искренний*) и она воли и има намеру да се смеје (*любит, любить, хочется, хочу*).

У ову групу улази 10 реакција, које представљају 1,25% од укупног броја анализираних реакција.

8) У концепт смеха улазе и комуникативно понашање говорника и друштвене околности у којима се смех реализује:

– смех може бити директан (*в лицо (5), вслух (3), свет*), али и недиректан и прикривен (*вслед, исподтишка, молча*);

– смех се реализује у интимном окружењу (*вместе (2), всем (2), компания, мне, подруги, соседа, хором, дружный*) у затвореним просторима

[13] *Хорошо смеётся тот, кто смеётся последним* – Ко се задњи смеје, најслађе се смеје. [прим. аут.]

(*дом, за дверью, комната*)[14], и приликом празника, прослава (*веселье (2), отдых на природе, праздник*) и смех се доживљава као поклон (*дарить*);

– говорник често не учествује у ситуацији реализације смеха (*слышать (4), слушать (2), смотреть (3), услышал, слышен*) и доживљава смешно као делимично и ретко (*казаться, момент, не всегда, отчасти, редко*);

– смешно се доживљава као и нешто удаљено просторно (*за дверью*), али и временски, у прошлости (*было*). За концепт смеха се везују и дужи временски периоди и фреквентност (*всегда (4), часто, чаще, целый день*). У ову групу улази 55 реакција, које представљају 6,87% од укупног броја анализираних реакција.

Када се сабере број свих реакција, које су коришћене приликом груписања на основу семантике[15], добијамо 801 реакцију, а процентуални удео сваке од наведене семантичке групе концепта смеха приказан је у табели 1.

Табела 1

Процентуални удео семантичких група концепта смеха

Концепт смеха – Семантичке групе	Процентуална вредност (%)
Смех подразумева физичку манифестацију, која се огледа у испрекиданим карактеристичним звуцима, али и ескпресијом лица и остатка тела. Опис манифестације смеха.	**33.33%**
Узрок смеха и оно чему се смејемо. Исмевање и шала.	**25.35%**
Смех подразумева изражавање потпуног задовољства, радости, весеља и других осећања.	**21.72 %**

[14] На већ познату проблематику о интимности окружења и простора реализације смеха нам сведоче и Прохоров и Стерњин: „*В свое время на аналогичную проблему в сатирической форме указывал А. Райкин*: ‘*Смеяться надо в специально отведенных для это местах.*’“ (Прохоров и Стернин 2011: 150).

[15] Нису коришћене све реакције из РАС (нпр. *смех (5), смеяться* - зато што њих већ посматрамо као стимулусе) и реакције које су део индивидуалног искуства и не могу се на недвосмислен начин повезати са издвојеним и занемарљиве процентуално (нпр. *следы, касаться, железо* итд.).

Негативан однос који говорници имају према смеху и смешном.	**9.74%**
Комуникативно понашање говорника и друштвене околности у којима се смех реализује	**6.87%**
Смешно је оно што је бесмислено, апсурдно и незамисливо.	**1.37%**
Особа која се смеје, њене карактеристике и намере	**1.25%**
Последице смеха	**0.37%**

Структура концепта смеха

Концепт смеха подразумева вишеслојну структуру: 1) у чијем центру се налази физичка манифестације смеха и њен опис (33,33 %),

2) ближу периферију чине узрок смеха и оно што изазива смех (25,35 %), као и емоције и њихова интензивност (21,72 %).

3) У даљој периферији концепта смеха налазе се негативан однос који говорници имају према смеху (9,74 %) и комуникативно понашање и друштвене околности у којима се смех реализује (6,87 %).

4) На крајњој периферији у концепт смеха улази оно што је бесмислено, апсурдно и незамисливо (1,37 %), особа која се смеје, њене карактеристике и намере (1,25 %) и последице смеха (0,37 %).

Закључак

Приликом анализе руских пословица, утврђено је да велики број њих говори о смеху као нечему лошем и грешном. Ипак, негативна конотација концепта смеха, која је наслеђена из хришћанске етике, временом се променила, и концепт смеха међу савременим говорницима руског језика има позитивнију конотацију, што је потврђено анализом асоцијативних поља четири стимулуса *смех, смешно, смешной, смеяться.* Такође, у лексикографском значењу за ова три стимулуса (*смешно* нема своју речничку одредницу у СРЯ) истиче се да концепт смеха у већини значења (шест од девет) има позитивну конотацију, док се за мањи број (три од девет) издваја негативна конотација. Уколико се исмева позитивно или неутрално

маркиран концепт или се оцена *'смешан'* додељује позитивно или неутрално маркираним концептима, концепт смеха добија негативну конотацију. Такву потврду смо добили приликом анализе асоцијативних поља и формирања семантичке групе *„негативан однос говорника руског језика"* и подгрупе *„смех прати грех и зло"*, што објашњава велики број пословица у којима смех има негативну конотацију.

Приликом анализе асоцијативних поља и формирања психолингвистичког значења концепта смеха долази се до следећих резултата: (1) Концепт смеха подразумева манифестацију смеха и њен опис; (2) Говорницима руског језика веома је важан узрок смеха и емоције, као и њихова интензивност; (3) Мањи значај даје се негативном односу говорника руског језика према смеху и друштвеним околностима у којима се смех реализује; (4) У концепт смеха, мада на крајњој периферији, улази оно што је апсурдно, незамисливо, личност особе која се смеје, њене карактеристике и намере. Последице смеха су позитивне.

ИЗВОРИ

Ожегов, С.И. (2008). *Словарь русского языка*. Москва: издательство „Оникс".

Караулов, Ю.Н., Черкасова, Г.А., Уфимцева, Н.В., Сорокин, Ю.А., Тарасов. Е.Ф. (2002). *Русский ассоциативный словарь*. Москва: „АСТ-Астрель".

ЛИТЕРАТУРА

Кончаревић, К. (2010). *О неким аспектима комуникативне културе свештенства у српској говорној и социокултурној средини*. Стил, књ. 9, 189–200.

Кончаревич, К. (2006). *Коммуникативное поведение монашествующих в сербской речевой и социокультурной среде (ситуативная модель анализа)*. В Пипер, П. и Стернин, И.А. (Ред.). *Коммуникативное поведение. Вып. 22. Коммуникативное поведение славянских народов* (с. 28–54). Воронеж: «Истоки».

Попова, З.Д., Стернин, И.А. (2007). *Когнитивная лингвистика*. Москва: АСТ: Восток-Запад.

Прохоров, Ю.Е., Стернин, И.А. (2011). *Русские – коммуникативное поведение.* Москва: „Флинта"-„Наука".

Стефановић, М. (2005). *Од асоцијативног речника према асоцијативној граматици.* У Пипер. П., Драгићевић Р. и Стефановић.М.

Асоцијативни речник српскога језика. (I део; од стимулуса ка реакцији). (стр. 23–55). Београд: Београдска књига – Службени лист – Филолошки факултет у Београду.

Kišjuhas, A. (2015). *Telesne, individualne i društvene dimenzije emocija: ka razvoju integrisane sociološke teorije*. (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Јанко Ивановић
Филозофски факултет
Универзитета у Новом Саду
yansrbista@gmail.com

УДК: 811.163.41’367
811.163.41’37

МОДЕЛОВАЊЕ РЕЧЕНИЦЕ СА ПРЕДИКАТСКИМ ИЗРАЗОМ *(ПО)ЗВАТИ КОГА*[*]

In this paper a syntactic-semantic analysis of verb expression *zvati/pozvati koga* (to call someone), which is realized in certain syntactic connections, was conducted. First, its realizations in a simple sentence with the object-argument expression were allocated and after that its role in a position of direct predicate, which is clause dependent, was analysed. Categoric mark of transitivity of this predicate expression implies inclusion of object argument into its semantic potential and in context of a simple sentence it implies formalization of noun complement in accusative without preposition and adverbial complement with a preposition *u* or *na* (*in* or *on*). The goal of this paper is to show how from lexical semantic noun depends which preposition will be used.
This paper also covers dependant complement clauses that are directed by the verb predicate *zvati/pozvati koga* (to call someone). This research should show how predicate expression *zvati/pozvati koga* (to call someone) establish a complex semantic relation with a predicate of dependant clause, as well as what causes semantic-functional type of dependant clause.

Keywords: Serbian language, linguistics, syntax, semantics, telicity, verb *zvati/pozvati*, preposition *NA*, preposition *U*.

Увод

У раду је извршена синтаксичко-семантичка анализа глагола *позвати*, који се реализује у одређеним синтаксичким спојевима. Прво су издвојене његове реализације у простој реченици с објекатским аргументским изразом, а потом је разматрана његова улога у позицији управног предиката зависне клаузе. При том је показано како његовој полисемантичкој структури

[*] Овај рад је настао у оквиру докторских студија Језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду на предмету Моделовање просте реченице и валентност речи, под менторством проф. др Владиславе Ружић.

одговарају различите синтаксичке позиције и чиме је условљен семантичко-функционални тип зависне клаузе.

Предмет овог рада су, такође, и зависне допунске клаузе којима управља глаголски предикат *позвати,* будући да његов садржај, по правилу, мора бити употпуњен реченичним, без обзира на то што се то не види увек при синтаксичкој реализацији, нпр. *Позвао га је у посету / Позвао га је да га посети, Позвао га је на венчање / Позвао га је да дође или да присуствује венчању*. Ово истраживање треба, између осталог, да укаже на то како предикатски израз *позвати* успоставља сложен семантички однос са предикатом зависне клаузе и чиме је то условљено.

У раду се, такође, испитују начини којима се у српском језику предлошким конструкцијама изражава идеја теличности. Под теличношћу подразумевамо ситуације у којима субјекат реченице учествује у одређеној друштвеној активности, која се типично одиграва у простору одређеним локализатором, односно ситуације у којима субјекат реченице врши одређену радњу над локализатором (објектом те активности) (Ашић 2008).

Предикатски израз *позвати*, комплексне семантике, гради синтаксичке спојеве са именским аргументом у акузативу. Категоријално обележје прелазности овог предиката подразумева укљученост објекатског аргумента у његов семантички потенцијал, а на плану просте реченице формализацију именичке допуне у акузативу без предлога: *Позвао је друга/девојку/мајку.*

Утврђивање опште вредности једне лексичке јединице, једне речи, у овом случају глагола *позвати*, значи утврђивање њене семантиче структуре, њеног значења у оквирима семантичко-синтаксичког система датога језика. Семантичко-синтаксички језички систем састоји се, најпростије речено, од низа парадигматских и синтагматских система узајамно повезаних одређеним законитостима (Гортан Премк 1981: 91).

У анализи и систематизацији примера узимани су у обзир: семантички садржај глагола, обележја и распоред аргумената, везничка средства, кореференцијалност агенса и глаголски облици зависне клаузе.[1] Разматрана је и могућност експлицирања другог именског аргумента (директног објекта) у главној клаузи пред зависним везником, који може бити кореференцијалан

[1] Јасмина Московљевић (2007: 56–116) у својој студији детаљно објашњава параметре који служе за категоризацију појединих глаголских класа, па, између осталих, наводи и ротацију допуна, дистрибуцију комплементизатора.

с агенсом зависне предикације. Корпус је формиран од примера ексцерпираних из књижевних и публицистичких, првенствено новинарских текстова, који чине неетикетирани електронски корпус (ЕК).

Анализа

Глагол позвати

Примери са глаголом *позвати* посматрани су најпре према његовим основним значењским ликовима, али су при томе узета у обзир семантичка обележја, дистрибуираност и хијерархизација именског аргумента, да би се боље сагледале синтаксичке реализације предикатског израза и довеле у везу са семантичким.

У анализи смо пошли од предикатско-аргументске структуре са глаголом *позвати* у простој реченици и утврдили да њој одговарају три значењска типа.[2] Јасно је да објекатски аргумент с обележјем аниматност (живо) представља зависну предикацију (тзв. пропозитивни аргумент), која је имплицирана непосредно или посредно именичком лексемом. Тако се уводи 'дубински' реченични предикат типа *доћи: Позвао га је у кафану / Позвао га је да дође у кафану.*

– **позвати** + $Obj_Ž$ **(кога)**[3]

Значење глагола *позвати* описано је у РСЈ на следећи начин: 1) „гласом, покретом или гестом упутити некоме позив да дође и сл.“, 2) „упутити некоме усмени или писмени позив да би што обавио“, 3) „службено наложити некоме да се јави, да дође на одређено место“. У раду се првенствено бавимо првим значењем глагола, тј. оним примерима код којих се допуна у акузативу може развити у зависну финалну клаузу са глаголом типа *доћи* као њеним предикатом. Оваквој семантичкој дефиницији одговара следеће основно синтаксичко-семантичко окружење:[4]

---

[2] Упореди са семантичким дефиницијама у лексикографској обради тог глагола у једнотомном *Речнику српскога језика.*

[3] У раду су узети следећи симболи: Arg – за аргумент, P – за предикат, Obj – објекат, Nom – номинатив, Akuz – акузатив, ComplCl – комплементна клауза, Prez – презент, а индексима су означени први и други аргумент и предикат главне и зависне клаузе.

[4] Шире окружење укључује просторну и временску детерминацију, која је иначе имплицирана самом лексемом *позвати.*

$Arg_{1ž}$ (Nom: **ко**) + P + $Arg_{2ž}$ (Akuz: **кога**)[5]

У улози онога који позива је човек који свесно узима улогу првог партиципанта (учесника), а у позицији другог, објекатског партиципанта, такође је човек обухваћен датим чином.

***Предлози* у *и* на *уз глагол* позвати**

С обзиром на лексичкосемантичка својства предлози се могу поделити на димензионалне и недимензионалне. Значење првих обележава својеврсна мерљивост (димензионалност). С обзиром на особине те димензионалности они могу бити подељени у две групе: прву чине просторни (локални), а другу чине временски (темпорални) предлози. Недимензионалним предлозима својствено је неко од апстрактнијих значења, тј. значења која се тичу комплекснијих логичких односа[6] (Прањковић 2001: 7).

Основна и најчешћа значења предлога су просторна. Из њих су се најпре развила временска, а потом и недимензионална. То се види и по томе што већина предлога у српском језику има и просторна значења, а такви су и предлози *у* и *на*.

Поставља се питање како објаснити значења ових, али и осталих предлога. Даринка Гортан-Премк (1984: 36) покушала је у вези са овим да објасни које су лексичке особине предлога, каква су њихова граматичка својства и који би модел дефиниције одговарао и лексичком и граматичком садржају предлошке речи. Предлоге убрајамо у синсемантичне речи, у семантички несамосталне речи, заједно са везницима, бројевима, заменицама, узвицима и речцама. Семантички садржај предлога видимо, најопштије речено, у означавању релације између именичког појма у каквом падежном односу и управног члана синтагме. И означавање односа према именичком појму сматрамо примарном лексичком особином предлога, а

[5] Овде су дати рекцијски типови ради прегледности и семантичког обележја саме допуне. Сам глагол је индексиран бројем који указује на његов семантички лик.

[6] Таква су, на пример, значења модалности, инструменталности, кумулативности, ексклузивности, социјативности, трансгресивности, партитивности, финалности, каузалности, кондиционалности, итд.

означавање односа именичке речи према управном члану синтагме сматрамо граматичким својством предлога.[7] (Гортан-Премк 1984: 37)

Такође, граматичка својства предлога огледају се у обележавању падежних односа у које ступа именичка реч у зависности од семантике управне речи и валентности коју она има[8] (нпр. акузативна граматичка својства предлога *на* у примеру *стављам књигу на сто* према локативним у примеру *књига је на столу* и лексичка својства предлога *на* у наведеним примерима према истим с предлогом *у* – *стављам књигу у сто* и *књига је у столу*).

С друге стране, глагол *позвати* је глагол сложене рекције, те се уз обавезни директни објекат употребљава и допуна исказана предлошко-падежном конструкцијом у акузативу са предлогом *у* или *на*. Који ће од ова два предлога бити употребљен умногоме зависи и од лексичке семантике именице, што ћемо покушати и да утврдимо на основу примера ексцерпираних из електронског корпуса српског језика.

Основна функција сваког просторног предлога је да изрази спацијални однос између два ентитета, локализатора и објекта локализације. Тај однос по својој природи може бити статички или динамички, а у геометријском смислу простији или сложенији. У новијој лингвистичкој литератури уочено је и то да поред спацијалног значења неки просторни предлози могу, у одређеним контекстима, добити и додатне интерпретације, које упућују на специфичне врсте функционалних односа у којима се налазе субјекат реченице и допуна предлога.

Оно што је очигледно је то да избор предлога не зависи од тога да ли је глагол статичан или динамичан. Како онда објаснити чињеницу да се са неким именицама јавља предлог *на*, а са другима *у*?

Покушајмо да ову разлику објаснимо семантичком природом самих предлога. Предлози *на* и *у* могу се сматрати семантички врло једноставним, јер су за њихово дефинисање довољни базични мереотополошки предикати

---

[7] Нпр. предлог *на* означава примарно, лексички *горњу површину каквог предмета* и секундрано, граматички *површину на коју неко/нешто доспева или на којој се неко/нешто налази.*

[8] Валентност схватамо као способност глагола (и неких других речи) да управљају односом речи које се за њих везују, а рекцију као валентност директног типа, односно шире схваћено објекатског типа (Гортан-Премк 1977: 237-246).

(Ашић 2008). Међутим, чињеница да ова два предлога нису сасвим значењски испражњена, као и чињеница да теличка интерпретација не негира спацијалну интерпретацију, већ се надовезује на њу, објашњава зашто се са неким ентитетима употребљава *на*, а са некима *у*.

У првом случају ради се о дводимензионалним просторима без јаких граница (попут *поља, плажа и пијаца*), док се *у* користи за стриктно дефинисане затворене тродимензионалне просторе (као што су *зграде, школе, болнице*).

Душка Кликовац прави разлику између именица којима се означава простор, при чему издваја тзв. *садржатеље*, уз које се јавља предлог *у*, и тзв. *носитеље*, уз које се јавља предлог *на*.

Садржавање у просторијама и зградама илуструје велика група примера. То су просторије различитих врста и намена. Корпус наводи потврде за многе: поред *салона, трпезарије, купатила, оставе, тамнице, пећине, легла* итд., ту су и *сала, дворана, атеље* и сл. У неким случајевима није јасно да ли је у питању просторија или зграда *штала, појата, амбар, складиште* и сл. Реч може бити и о ограниченим просторима у оквиру зграде: *приземље, подрум, подземље, поткровље*[9], као и о целини састављеној од више просторија: *стан* (Кликовац 2000: 59).

Поред просторија, *садржатељи* могу бити и зграде: *кућа, чатмара, колиба, зграда, кула, вишеспратница, тврђава, бункер, здање, павиљон, палата* итд. Истој категорији припада и зграда у нестајању: *рушевине* (Кликовац 2000: 60).

Осим наведених грађевина-садржатеља, предлог *у* се, како запажа Душка Кликовац, јавља и уз именице које означавају неке институције као што су: *касарна, војна база, хотел, хан, школа, гимназија, позориште, биоскоп, музеј, библиотека, фабрика, болница, санаторијум, кафана, кантина, затвор, логор, манастир, црква, џамија* итд.

[9] *Таван* се, за разлику од *поткровља*, концептуализује као *носитељ* и употребљава с предлогом *на*, несумњиво због тога што је издигнут у односу на човекову уобичајену локацију. Насупрот томе, присуство крова на менталној слици јасно одређује *поткровље* као *садржатељ* (Кликовац 2000: 60).

Све ово потврђују и примери са предлогом *у* из електронског корпуса:

(1) Симовић каже да је Вукојевић тада отишао, а убрзо га је супруга позвала назад у стан, јер је имао хитан телефонски позив. (ЕК)
(2) Шерон је и њих позвала у спаваћу собу да би им саопштила то исто. (ЕК)
(3) „Касније ме је Иван В. Лалић, уредник „Просвете“, позвао у ту издавачку кућу, у којој сам и пензију дочекао“, каже Добрило Николић. (ЕК)
(4) Вишњевски се решио да је пропусти – позвао је у своју кућу, и представио јој своју многу незаконити децу. (ЕК)
(5) Уплашила сам се и за судбину целог позоришта, а не само једне представе и позвала у министарство управника Динуловића и редитеља Сају Јовановић. (ЕК)
(6) Тек касно, око једанаест часова, навратио је до Павке Жухрај, позвао га у двориште и нечујно га упитао: „Због чега је код вас данас био претрес?“ (ЕК)
(7) Данас је Дан победе, па су нас Руси позвали код њих у камп на журку. (ЕК)
(8) А њега, Селима, позвали су једнога дана у општину са обема женама. (ЕК)
(9) Непознати човек је пришао девојчици и позвао је у ауто. (ЕК)
(10) Хитну помоћ су позвали у школу и нико није био спреман на оно што их је дочекало. (ЕК)

У већини примера предлог *у* се јавља уз именице које се везује за неки тродимензионални простор (нпр. *соба, стан, камп, кућа, општина, министарство*), док се именице које се јављају са предлогом *на* везују за неки дводимензиинални простор без јаких граница (нпр. *поље, плажа, пијаца*)[10] или за именице којима се означавају неки догађаји (*вечера, ручак, састанак, самит, журка, разговор* и сл.), на којима ће лице које је позивано

[10] Душка Кликовац (2000: 79) сматра да то пре свега могу бити ограђене површине (*двориште, борилиште, тор* и сл.), затим ограничене површине – омеђене административним границама (*држава, општина* и сл.) или природним (*пустиња, камењар* итд.). Ауторка, такође, наводи да се неке од ових именица употребљавају и са предлогом *на*, али се у том случају идеја о граници локализатора потискује у други план.

имати учешћа и бити један од партиципаната. Дакле, од лексичке семантике именице зависи како ће бити исказана друга допуна глагола.

Примери са предлогом *на*:

(1) Још малолетни престолонаследник Александар Обреновић позвао је на свечану вечеру три своја намесника и све министре. (ЕК)
(2) Да би се ипак обештетио, позвао је на вечеру Радована, према коме је имао једну готово женствену слабост. (ЕК)
(3) Професор др Николић понудио је да на овом факултету ради даља лабораторијска испитивања својих проналазака и позвао га на симпозијум ради промоције уређаја којег је изумео. (ЕК)
(4) После пет месеци водитељ једне руске ТВ станице позвао га је на разговор уживо. (ЕК)
(5) Каже, средином 1911. године позвао га је на ручак и поверљив разговор Светозар Боторић, трговац и власник хотела „Париз“. (ЕК)
(6) Проширен састав лидера Јужна Кореја позвала је на самит Г-20 и лидере пет држава које нису чланице ове групе. (ЕК)
(7) Кинеска војска је позвала САД на састанак и ми у томе видимо позитиван сигнал да су Кинези спремни да обнове редовни војни дијалог. (ЕК)
(8) Иако се поп дива Мадона никада није стидела да покаже своје полуголо тело, ипак је фотографија којом је позвала фанове на концерт у Мајамију многе изненадила. (ЕК)
(9) Он је дао неко објашњење да су му рекли да га је доктор, кога је позвао на прославу, тражио пре него што су се око четрнаест часова срели. (ЕК)

Посебно су занимљиви ретки случајеви кад именица допушта оба предлога. Такав је случај нпр. са именицама које упућују на запремине испуњене водом, које се могу посматрати и као површине. Када је са њима употребљен предлог на, оне, уколико им то лексичка структура допушта, имају теличку интерпретацију:

– Позвао га је (да иду) на базен/море/реку/језеро.

Када се ове именице употребе с предлогом *у*, значење је искључиво спацијално, тј. субјекат је урођен у воду:

– Позвао га је (да уђе) у базен/море/реку/језеро.

Скренули бисмо овде пажњу на конструкцију *на море*, која је постала готово идиоматична и не подразумева било какав контакт са водом. Такође, у њој именица *море* никада не упућује на неко одређено море, које би могло бити антецедент анафоричној заменици, већ на боравак на мору:

– Позвао га је да иду на море. Оно је петсто километара удаљено од Новог Сада.

Слично понашање уочили смо и код именице *село*. Док конструкција *у село* има спацијални карактер и односи се на неко прагматички одређено, познато село, конструкција *на село* има идиоматско значење: *отићи у природу, заменити градски начин живота сеоским* не може анафорички упућивати на одређену насеобину, нпр.:

– А: Позвао га је да иду у село. Б: Да ли је то село у коме живи његова бака?
– А: Позвао га је да иду на село. *Оно се налази поред Ниша. /*У њему жели да проведе викенд.

Осим овог има и других изузетака, а то потврђују следећи примери:

(1) Убрзо <u>га је краљева наредба позвала у двор</u>, отишла сам у своје одаје, али сам била веома узбуђена и целе ноћи нисам ока склопила. (ЕК)
(2) Већ његов отац Аталос I <u>позвао га је на свој двор</u> и одликовао га својим пријатељством. (ЕК)

Видимо да се уз именицу *двор* јављају оба предлога, иако бисмо на основу претходних примера очекивали да се уз ову именицу јави предлог *у*. Вероватно на избор предлога утиче и семантика саме именице, јер се двор сматра узвишеним местом, те због тога долази до замене предлога *у* предлогом *на*. Слична је ситуација и са именицама *факултет* или *универзитет*. Ове именице означавају институције вишег степена, односно места која се везују за виши ниво образовања, те отуда и употреба овог предлога. *(Идем на факултет,* а не *Идем у факултет)*.

И Душка Кликовац запажа да институције могу бити и *носитељи*: *на универзитету, факултету, академији, клиници* итд. Како примећује и

Стевановић, реч је о високим школама (уз називе основних и средњих школа уобичајен је предлог *у*), неким културним установама, као и другим местима која имају „висок значај“ за човека (1979: 490–492). Додали бисмо да је у већини случајева у питању ниво образовања које дају (или подразумевају) наведене институције. Наиме, типичан *носитељ* је издигнута површина, а институције које дају „високо“ образовање или које се „високо“ вреднују концептуализују се као издигнуте у односу на ниво којим се човек уобичајено креће (Кликовац 2000: 63).

Увидом у знатно обимнији корпус могли бисмо уочити како семантика именице утиче на избор предлога, што ће и бити предмет мог даљег истраживања.

Глагол* позвати *у конструкцијама с немобилним презентом

– P_1 (позвати) + Obj (Akuz: живо) + CompCl (да + Prez)

Предмет овог рада су и реченице са обавезно немобилним презентом, чији агенс може бити једнак објекту глагола *позвати* или пак агенс зависне клаузе (Ag_2) може бити у плуралу, тј. да се укључи у агенс управне клаузе (Ag_1). Иначе, термин *немобилни презент* односи се на случајеве када је немогуће заменити презентски облик одговарајућим конјугационим облицима за одређивање прошлог односно будућег времена. Да је улога глагола *позвати* као управног предиката зависне клаузе комплексна, показаће нам и анализа примера.

Зависна реченица са везником *да* најфреквентнија је у служби допуне глаголу који функционише као предикат неке друге реченице. У таквом случају синтаксичко својство немобилности презента бива у првом плану условљено значењем глагола коме реченица са *да* служи као допуна (Ивић 1970: 43).

Презентом уз везник *да*, иначе, сигнализира се да ће се нешто догодити у временски неодређеном периоду, што се имлпицира семантичком јединицом: *да буде, да се деси то* (Ивић 1970). Клаузу уводи *да* са презентом, при чему агенси двеју предикација могу бити идентични $Ag_1 = Ag_2$, али и не морају $Ag_1 \pm Ag_2$. Оваквим реченицама са глаголом *позвати* у управној клаузи имплицирано је финално значење, јер неко позвива некога „са циљем“ да дође или уради нешто.

Зависна клауза уз глагол *позвати* се на функционално-семантичком плану може сматрати индиректно финалном, јер глагол *позвати* имплицира акцију кретања, која има финални карактер, нпр. *Позвао га је да га посети.*

– P_1 (позвати) + ComplCl (да + Prez)

Оваквој реализацији глагола *позвати*, који управља зависном клаузом, одговара, такође, прво значење дато у РСЈ с обзиром на то да се зависна клауза уводи глаголом типа *доћи.*

Клауза са везником *да* и презентом уз *позвати* има специфично финално значење када је у главној реченици експлициран директни објекат са семантичким обележјем живо:

Тако имамо следећи синтаксички образац:

– $Arg_{1ž}$ + P_1 + $Arg_{2ž}$ (Akuz: кога, шта) + CompCl (да + P_2: Prez).

Оваквим типом зависне клаузе управља глагол сложене рекције *позвати*. Овај и њему слични глаголи означавају радње адресоване на кога, односно вршене с каквом мотивацијом да објекат постане вршилац активности.

Носилац „прижељкиване“ активности обично је други учесник у ситуацији, односно објекат управне клаузе постаје субјекат зависне клаузе. Међутим, то могу бити и оба партиципанта истовремено (коагенси) ако се иницира таква активност која се може реализовати у заједници с оним коме је она намењена.

Јасно је да је свесна активност позивања увек окренута каквом циљу, а његова реализација, тј. завршетак самог циља позивања (нпр. долазак другог учесника), може допринети остварењу планиране радње, односно намере субјекта.

Када је предикат зависне клаузе дат у облику једнине, у таквим реченицама је у потпуности јасно да је објекат управне клаузе вршилац радње у зависној клаузи, а то потврђују и примери из електронског корпуса:

(1) После неколико приватних часова он <u>ме је позвао да се придружим</u> његовим ученицима латинског и грчког језика. (ЕК)

(2) Леове личне прилике биле су језуиту ускоро познате и састанак се завршио тиме што <u>је</u> Унтерпертингер <u>позвао Леа да га посети</u> у Педагошком заводу. (ЕК)

(3) Северина <u>га је позвала да присуствује</u> њеном венчању. (ЕК)

(4) Породица Флус, која је, такође, трговала текстилом и пријатељевала са Фројдовима, позвала је шеснаестогодишњег Сигмунда да проведе лето код њих, у родном месту Фрајбергу. (ЕК)

(5) Указујући на бројне пропусте у току претреса, Фонд је у саопштењу позвао Врховни суд Косова да врати предмет на поновно суђење. (ЕК)

(6) При крају обеда, Шатле је позвао свог супарника да декламује оду Сарданапал на умору, која се тада сматрала за ремек-дело. (ЕК)

(7) Чедомир Јовановић позвао је Велимира Илића да поднесе оставку и то схвати као шансу да добије више времена за шутирање новинара. (ЕК)

(8) Министар Саша Драгин позвао је прерађивачку индустрију да помогне примарним пољопривредним произвођачима повећањем цене откупа за њихове производе. (ЕК)

(9) „Надам се да ћемо ускоро потписати и споразум о полицијској сарадњи“, рекао је Дачић и позвао белгијског колегу да посети Србију. (ЕК)

(10) Како преноци АТА, Јеремић је позвао албанског колегу да званично посети Београд, што је шеф албанске дипломатије са задовољством прихватио. (ЕК)

Међутим, када се директни објекат са обележјем живо у управној клаузи јавља у облику једнине, могуће је да предикат зависне клаузе буде у облику множине. Тада се оба партиципанта могу истовремено сматрати субјектима, тј. коагенсима, јер је реч о таквој активности у којој оба агенса имају учешћа, што се види и из следећих примера:

(1) Када јој је рекао и позвао је да иду у шуму, где ће се формирати партизанске јединице за отпор непријатељу.[11] (ЕК)

(2) А Гроздин је позвао Павла да седну пред кућу, за ракију, испод дудова. (ЕК)

(3) Председник Косова Фатмир Сејдиу позвао је Бориса Тадића да се састану, уз „снажно присуство међународне зајднице“. (ЕК)

(4) Пилот ме је позвао у кабину да попијемо виски. (ЕК)

[11] Овде је на основу саме реченице јасно да ће њих двоје заједно отићи у шуму, што није увек случај, а то потврђују остали примери.

Када се директни објекат из управне калузе јавља у облику множине, онда функцију субјекта у зависној клаузи могу имати оба партиципанта истовремено или само други партиципант, тј. објекат управне клаузе. Да бисмо закључили да ли агенс управне клаузе узима учешће у реализацији друге радње, морамо узети у обзир шири реченични контекст, нарочито када се у функцији предиката зависне клаузе јављају повратни глаголи који уз себе имају речцу *се*. Тада на основу саме реченице није могуће утврдити да ли су Ag_1 и агенс Ag_2 заправо коагенси зависне клаузе и таквих примера је највише, нпр.:

(1) Вучић их је позвао да дођу у Владичин Хан наводећи да ће тамо после десетина година почети људи да се запошљавају. (ЕК)

(2) Зјуганов је, у знак протеста, позвао своје партијске другове да се одрекну свих руководећих функција у Парламенту. (ЕК)

(3) „Демофест“ је више од културе – изјавила је Габријела Крмпотић, загребачка продуценткиња, и позвала политичаре да дођу у Бањалуку и узму часове од младих из БиХ, Словеније, Хрватске, Србије и Македоније. (ЕК)

(4) Немачка канцеларка Ангела Меркел је, после терористичких напада у Француској и Данској, позвала Јевреје да остану у Немачкој и изнела им подршку и захвалност. (ЕК)

(5) Убрзо нас је позвала да уђемо у кућу. (ЕК)

(6) Мејлом је позвала своје пријатеље да дођу код ње и са собом понесу вино и кавијар. (ЕК)

(7) Брзо је позвао калуђере да оду и виде шта је.[12] (ЕК)

(8) Залм је позвао земље произвођаче да повећају испоруке на светско тржиште да би подржали развој светске привреде. (ЕК)

(9) „Сви смо позвани да носимо крст и наш је крст веома тежак и зато вас позивам да га заједно носимо“ поручио је Иринеј епископима. (ЕК)

(10) Генерални секретар Арапске лиге Есмат Абдал Мегид осудио је израелску „бруталну агресију“ и позвао Уједињене нације да предузму

[12] Код овог примера нисмо сигурни да ли је субјекат управне клаузе коагенс зависне предикације. Наиме, без ширег контекста немогуће је утврдити да ли ће они (калуђери) сами отићи или ће им се придружити и агенс главне реченице. Стога можемо рећи да овај облик множинског агенса понекад може ван контекста бити тумачен на два начина: као истоветан објекту радње позивања или као коагенс, тј. заједнички субјект зависне предикације.

„хитне кораке“ како би се на палестинске територије упутиле међународне снаге заштите. (ЕК)

(11) Председник СРЈ Војислав Коштуница позвао је све грађане да помогну успостављању правне државе, реда и мира. (ЕК)

(12) Плавокоси је мудро ћутао, а новопостала бака позвала нас је да сиђемо доле. (ЕК)

Постоје и примери у којима се оба партиципанта могу сматрати вршиоцима радње означене предикатом зависне клаузе у коју је укључен „објекат“ позивања:

(12) Позвао их је да се виде у граду. (ЕК)

(13) Она их је позвала да се друже како би побољшали њихове односе. (ЕК)

(14) Јелена Ђоковић у свом обраћању, малишане је позвала да се загрле објаснивши им да је љубав међу друговима веома важна.[13] (ЕК)

(15) И тек што је њихово познанство отпочело, позвали су их да вечерају (заједно) код њих у Харлијевој улици, где су узели под закуп за три месеца једну врло лепу кућу. (ЕК)

(16) Дошавши у Рудник 19. фебруара, Карађорђе је одмах позвао Турке Рудничане на разговор. [14] (ЕК)

(17) Очекујући мужа, Пелагија је туговала, осећала досаду без друштва, па је због тога у петак позвала сусетке да прекрате време.[15] (ЕК)

(18) Лидер групе није крио одушевљење резултатима, па се нашалио тако што је позвао све фанове да оду заједно **са њим** на кафу. (ЕК)

Као што можемо видети из последњег примера, понекад је реализација заједничке радње наглашена употребом социјативног инструментала.

Треба посебно напоменути да је у оваквим ситуацијама презент немобилног карактера и да се лако може заменити потенцијалом (уп. *Позвао их је да би се видели у граду*). Замењивање презента потенцијалом има овде за циљ да се нагласи намера агенса управне клаузе како би дошло до

[13] Код овог, као и код претходна два примера, узајамно-повратни глагол нам указује на то да су оба партиципанта коагенси зависне предикације.

[14] Позвао их је да разговарају.

[15] Могли бисмо рећи: *Позвала их је да* ***са њом*** *прекрате време.*

реализације заједничке акције чији су актери и агенс управне имплициране активности и објекат на кога се односи та активност.

Закључак

У овом раду акценат је стављен на то како се граде синтаксички спојеви са глаголом *позвати* у простој и сложеној реченици српског језика и како се то може довести у везу са семантиком именица које се јављају као његова допуна. Посебно су анализирани примери када овај глагол уводи зависну клаузу, као и примери у којима се јављају предлози *у* и *на*, при чему смо покушали утврдити како од лексичке семантике именице зависи који ће од ових двају предлога бити употребљен.

Да глаголска лексема *позвати* има комплексну семантику и синтаксичку реализацију у датом контексту, показало је ово истраживање којим је обухваћен корпус стандардног српског језика формиран од примера из књижевноуметничког и публицистичког дискурса. Повезивањем значења ове лексеме са њеним граматичко-лексичким окружењем и ширим контекстом, утврдили смо неке релевантне параметре којима су регулисане њене употребне вредности. Подаци о рекцијском окружењу глагола и категоријалном обележју самог глагола морају бити усклађени са њиховом семантичком интерпретацијом, а тај план, као и шири, прагматички, може бити релевантан у опредељивању за одређени синтаксички израз.

Такође, закључили смо да се теличка значења предлошких конструкција у српском језику јављају и са предлозима врло једноставне спацијалне семантике, као што су предлози *у* и *на*. Теличко значење се у њима јавља као резултат садејства више семантичких фактора, при чему веома важну улогу има лексичко значење саме именице уз коју се један од ових двају предлога јавља.

У свом основном значењу глагол *позвати* остварује предикатско-аргументску структуру са два персонална аргумента: *неко позива некога.* То, дакле, подразумева чин у коме имамо два партиципанта, од којих први свесно узима улогу онога који позива, а други има улогу објекта као „циља“ позивања, тј. онога „чији се долазак“ очекује. Тај предикатски израз отвара место и аргументу спацијалног типа, који се формализује као предлошки акузатив.

Такође, утврдили смо и то да предикатски израз *позвати* отвара место зависној реченичној предикацији, којом се употпуњује његов семантички

садржај. Јасно је и да објекатски аргумент из управне клаузе имплицира реченични предикат типа *доћи* уз агенс који је, по правилу, идентичан персоналном објекту позивања, односно могао би бити инкорпориран у клаузу типа: *Позвао га је (да иду „заједно“) у позориште*.

Питањима структурирања зависних допунских клауза и утврђивањем семантичких односа који се успостављају међу њиховим предикацијама треба посветити више пажње у будућим истраживањима. Основни циљ овог истраживања јесте да се на примеру глагола *позвати* у одређеном синтаксичко-семантичком контексту укаже на вишеструке начине повезивања дате глаголске лексеме с именским, односно реченичним допунама.

ИЗВОРИ

http:/www.korpus.matf.bg.ac.rs

ЛИТЕРАТУРА

Гортан-Премк, Д. (1977). О неким питањима двојаке глаголске рекције. *Јужнословенски филолог*, XXXIII, 237–246.

Гортан-Премк, Д. (1981). О неким проблемима синтаксичке норме у речнику САНУ. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 10/1, 91–95.

Гортан-Премк, Д. (1984). Обрада предлога у великим описним речницима. *Лексикографија и лексикологија,* Нови Сад – Београд: Матица српска, 35–41.

Ивић, М. (1970). О употреби глаголских времена у зависној реченици са везником *да*. *Зборник МС за филологију и лингвистику*, XIII, 1, 43–54.

Ивић, М. (2001). Неки увиди у конструкције типа *чекати некога/на некога* и *заборавити нешто/на нешто*. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLIV/1–2, 7–11.

Московљевић, Ј. (2007). *Огледи о глаголској поткатегоризацији.* Београд: Чигоја штампа.

Петровић, В. (2002). Допунска синтагма с предлогом *на* у речнику. *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*, Нови Сад – Београд, 219–225.

Речник српскога језика (ред. и ур. Мирослав Николић), Нови Сад: Матица српска, 2007.

Ружић, В. (2009). Глагол типа *чекати* као управни предикат. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LII/1, 191–204.

Стевановић, М. (1979). *Савремени српскохрватски језик II: Синтакса*. Београд: Научна књига.

Ašić, T. (2008). *Espace, temps, préposition.* Droz : Genève.

Ivić, M. (2002). *Red reči : lingvistički ogledi, četiri*. Beograd: „Biblioteka XX vek“ : Čigoja štampa : Knjižara „Krug“.

Klikovac, D. (2000). *Semantika predloga*. Beograd: Filološki fakultet.

Pranjković, I. (2001). *Druga hrvatska skladnja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Pranjković, I. (2007). Glagoli govorenja i njihove dopune. *Зборник Матице српске за славистику*, 71–72, 133–140.

Timea Tot
Filozofski fakultet
Univerziteta u Novom Sadu
timeatot90@gmail.com

UDK: 808.5:324(439)“2014“
808.5:324(497.11)“2014“

MANIPULACIJE JEZIKOM U VUČIĆEVOJ I ORBANOVOJ ZAVRŠNOJ KONVENCIJI PREDIZBORNE KAMPANJE 2014. GODINE*

Language manipulation in the final convention of pre-election campaign between Aleksandar Vučić and Viktor Orban in 2014. Politics and language are heedfully related: there is no successful politician without a good orator. This coursework deals with techniques of manipulation in the speech of politicians. The material is consists of articulation from the pre-election campaign anteriorly the parliamentary elections. The analysed contents are the final convention of politician Aleksandar Vučić from the Serbian Progressive Party and Viktor Orban from the Fides party. Hence, the most common techniques used to manipulate the language will be represented and in that event, their application will be illustrated by the aforementioned materials. A contrastive analysis of the two speeches will be shown. The aim of this work is to show the characteristic manifestation of manipulation of language and to establish what are the differences and similarities between the speeches of these two politicians, who came from two different, but adjoined countries.

Keywords: manipulation, language, politics, speech in campaign.

Uvod

Politika i jezik su u tesnoj vezi: nema uspešnog političara bez dobrog govornika. Po Tošoviću, stil političkog diskursa pripada administrativnom funkcionalnom stilu i pretežno se ispoljava usmeno – u obliku zvaničnih govora (Tošović 2002: 287). Uspešna upotreba jezika je neophodna za napredovanje na političkoj sceni. Manipulacija jezikom je osnova svakog političkog delovanja od Stare Grčke i Rima pa do danas (Vojinović Kostić 2014: 525). Ona je u službi ostvarivanja ličnih ili kolektivnih ciljeva.

---

* Rad je nastao samostalno u okviru doktorskih studija Jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu za *Treći međunarodni interdisciplinarni skup madih istraživača društvenih i humanističkih nauka Konteksti*.

Manipulacija (potiče od latinske reči „manus“ – ruka, to jest rukovati) ima najviše efekta kada je usmerimo na osećanja. Njen glavni cilj je da izazove neku emocionalnu reakciju kod slušalaca/gledalaca i da postigne nešto što koristi manipulatoru. Reči i rečenice koje ljudi izgovaraju ili pišu nisu samo skup gramatičkih ili sintaksičkih kategorija, nego oružje koje oblikuje živote ljudi (Podboj 2011: 124). Suština manipulacije je da se na silu usadi neko određeno shvatanje u čovekov um, a da on nije ni svestan toga. Tako on menja svoje staro mišljenje i počinje da razmišlja po volji manipulatora. Političari su svesni da njihova socijalna moć koja se zasniva na kontroli, umnogome zavisi od „pravilne“ ili „ciljane“ ili „odabrane“ upotrebe jezika i jezičkih sredstava, te stoga pažljivo pristupaju izboru jezičkih sredstava u izgradnji diskursa poruka koje upućuju ciljnoj grupi (Vojinović Kostić 2014: 528).

Politički govor je oružje kojim političari stiču poverenje učesnika u političkom životu i tako ostvaruju svoj cilj (Vojinović Kostić 2014: 526). Od načina formulisanja rečenica u velikoj meri zavisi kako će sagovornik tumačiti dati iskaz, to jest kojim će kontekstualnim pretpostavkama primalac poruke pristupiti, na osnovu kojih će se dalje odvijati interferencijalni proces (Stepanov 2013: 481). U radu se bavimo tehnikama manipulacija jezikom u govoru političara. U Srbiji je Srpska napredna stranka vladajuća stranka, a u Mađarskoj Fides (Fiatal Demokraták Szövetsége – Savez mladih demokrata). Po ideologiji, obe partije odlikuju nacionalni konzervatizam i evropeizam. Građu čine govori sa predizbornih kampanja pred parlamentarnim izborima, koji su održani 2014. godine, u Srbiji 16. marta, u Mađarskoj 6. aprila. Analizirani tekstovi su završne konvencije političara Aleksandra Vučića iz Srpske napredne stranke i Viktora Orbana iz stranke Fides. Završni miting Srpske napredne stranke je održan na Novom Beogradu, 11.03.2014, dok je skup Fides-a u Budimpešti, 29.03.2014. Izabrane partije su pobedničke stranke na pomenutim izborima.

Prikazaćemo koje su najčešće tehnike manipulacije jezikom, a zatim ćemo pokazati njihovu primenu na pomenutoj građi. Izvršićemo kontrastivnu analizu dva govora. Cilj rada je da prikaže karakteristična ispoljavanja manipulacije jezikom i da ustanovi koje su razlike i sličnosti između govora ova dva političara, koji potiču iz dve različite, ali susedne zemlje. S obzirom na to da se radi o govorima koji su bili namenjeni za postizanje rezultata na izborima (jer su bili predstavljeni na predizbornoj kampanji), očekuje se pojavljivanje brojnih strategija i tehnika koje su namenjene za manipulaciju u javnosti.

Teorijski okvir

Manipulacija jezikom je sada suptilnija i teže uočljiva nego što je to bila u nekim ranijim istorijskim periodima. Ona se bazira na slabostima, emocijama i potrebama onih koji su cilj manipulacije, kao i na autoritetu, socijalnom statusu i tome slično, samog manipulatora (Vojinović Kostić 2014: 525).

Da bi politički govor ostvario svoju ubeđivačku ulogu, mora da se koristi tehnikama manipulacije i propagande i to da bi ostvario svoje namere, ma kakve one bile, dobre ili loše (Vojinović Kostić 2014: 531). Vojinović navodi sledeće tehnike za postizanje određenog efekta kod javnosti ili pojedinca:

– dvosmislenost reči, rečenica ili celog govora;

– biranje leksema koje kod slušaoca izazivaju strah, nespokoj ili, suprotno od toga, sigurnost – neretko govornik posle upotrebe leksema ili rečenica kojima izaziva strah i nespokoj kod sagovornika, nudi, preko jezičkih sredstava, spasenje i sebe kao spasioca ili garanta bolje sadašnjosti;

– ad hominem imenovanje – govornik povezivanjem određene ličnosti sa idejom nastoji da navede slušaoca da odbaci ili ideju ili imenovanu osobu;

– nagla promena teme;

– ponavljanje bitnih delova govora;

– izvinjavanje kad to ne bismo očekivali ili kad se govornik izvinjava za nešto što svi znaju da nije njegovo delo, a sa ciljem nabrajanja ili skretanja pažnje na ono što je oponent učinio, a što nije bilo dobro;

– pauze u govoru;

– ironija;

– intonacija;

– sredstva neverbalne komunikacije itd.

Jezičko-stilska sredstva koja odlikuju politički govor su:

– presupozicije – pretpostavke;

– metafore;

– implikature – podrazumevanja;

– ponavljanja;

– eufemizmi;

– „pravilo broja tri“.

Američki lingvista, Noam Čomski se bavio pitanjima jezičkih stereotipa, ideologije i propagandi putem medija i politike. On je sastavio listu od deset

najčešćih i najefikasnijih strategija kojima uticajni organi postižu svoje ciljeve putem manipulacije stanovništvom (Chomsky)[1]. U radu ćemo istaći koje se strategije nalaze sa njegove liste u analiziranim govorima i u kojim oblicima se one ispoljavaju. Njegove strategije su sledeće:

– Strategija distrakcije/ometanja – pažnju javnosti treba preusmeriti od važnih pitanja da ne bi bilo vremena da se razmišlja o stvarima koje manipulator ne želi da otkrije;

– Problem – reakcija – rešenje – treba stvarati situaciju koja izaziva reakcije javnosti, nakon čega se nudi rešenje kojem bi se oni u normalnim okolnostima protivili;

– Strategija potpunosti promena – promene treba uneti postepeno da se javnosti promene ne učine naglima i na taj način javnost naterati da prihvata neprihvatljivo;

– Strategija odlaganja – javnost ima sklonost ka očekivanju da će se sve „sutra popraviti“, te da će se njihovo žrtvovanje verovatno izbeći. To daje javnosti više vremena da se navikne na ideju nekih promena;

– Upotreba dečijeg jezika – upotreba dečije intonacije dovodi slušaoca u zabludu. Obraćanje osobi kao da je u dobi od 12 godina reflektuje reakciju osobe lišene kritičkog osećaja kao i kod osobe od 12 godina;

– Korišćenje emocija – upotreba emotivnog registra omogućuje pristup nesvesnom za implementaciju i prihvatanje nepoželjnih ideja;

– Držanje javnosti u neznanju i prosečnosti – učiniti javnost nesposobnom da razume metode koje se koriste za njihovu kontrolu;

– Ohrabrivanje javnosti da bude zadovoljna svojom prosečnošću – promovisati stav u javnosti da je moderno i poželjno biti neobrazovan i vulgaran;

– Stvaranje osećaja krivice – usmeravanje pojedinca da veruje kako je on jedini krivac za svoju nesreću zbog neuspeha svoje inteligencije, svoje nesposobnosti ili nedovoljnog truda;

– Upoznati pojedinca bolje nego što on poznaje samog sebe – brzi razvoj nauke je omogućio pristup naprednom znanju o čoveku i na fizičkom i na psihičkom planu, to znači da sistem može da ima više kontrole i veću moć nad pojedincem nego što on ima nad samim sobom.

[1] http://noam-chomsky.tumblr.com/post/13867896307/noam-chomsky-10-strategies-of-manipulation-by 01. 08. 2015.

Dobro sastavljena beseda se sastoji od uvoda, razrade i zaključka (Vojinović Kostić 2014: 529). Moderna retorika pominje sledeće delove govora:

- koncept;
- primer;
- poenta;
- argumentacija.

U daljem tekstu daćemo analizu pomenutih političkih govora. Govore ćemo podeliti na sastavne delove. Analiziraćemo tekstove tako što ćemo izdvajati koje tehnike manipulacije su primenjene, navešćemo i primere iz korpusa, zatim kakvo značenje one prvobitno nose i odredićemo kojim jezičkim sredstvima su one izvršene.

Analiza korpusa

Analizirani politički govori se sastoje od sledećih delova:

- uvod;
- razrada;
- argumentacije;
- zaključak.

Uvod političkog govora

Uvod političke besede je vrlo bitan deo govora, jer je on tu da budi pažnju publike. Vučićevi i Orbanovi govori počinju pozdravljanjem publike. Oba političara u uvodu izdvajaju svoje koalicione partnere, prijatelje i publiku i zahvaljuju im se na podršci.

Vučić svoje partnere i prijatelje naziva po nadimcima: „Rasim, Aca Vulin, Velja, Vuk“, što deluje da su oni bliži narodu nego obični političari, ali i da su prijatelji, a to je važno za nas – da se lepo slažu. Orban ih naziva punim imenom.

Vučić u svojoj prvoj rečenici pored zahvaljivanja uvodi i izvinjavanje: „I još jedanput se izvinjavam hiljadama ljudi koji su ispred dvorane i koji moraju da nas gledaju na video bimu. Izvinjavam se (aplauz), izvinjavam se desetinama hiljada ljudi koji su ostajali ispred dvorana u Novom Sadu, u Čačku, u Aranđelovcu, mnogim drugim mestima gotovo svuda gde smo držali naše skupove u zatvorenom prostoru“. U ovom slučaju govornik se izvinjava na mestu gde to ne bismo očekivali i za nešto što svi znaju da to nije njegova greška. Pored skretanja pažnje s tim što je izrazio da vodi računa i o ljudima koji nisu uspeli da uđu u prostorije, suptilno je skrenuo pažnju i na to da ga ogromna masa sluša – da ima više desetina

hiljada pratilaca. On se u stvari lažno izvinjava jer mu je cilj da istakne ogroman broj posetilaca.

Orban u svom uvodu uvodi religiju, Boga: „Bog nam je pomogao da dođemo i do ovog dana“. Spominjanje Boga kod ljudi izaziva neku vrstu straha, pobožnosti. S tim što je on naveo da je njegova stranka imala božiju pomoć, daje sebi sigurnost da je Bog na njihovoj strani. U Orbanovim govorima spominjanje religije, isečak iz Biblije ili upućivanje na pobožne motive su česte pojave (Ballay)[2].

U drugom delu uvoda Orban objašnjava razlog skupa: „Za osam dana, sledeće nedelje, mi, Mađari, možemo da odlučujemo o svojoj budućnosti na slobodnim i demokratskim izborima. Kraj je četiri godine naše vlade. Nadamo se da je kraj tek prve četiri godine. Došli smo ovde danas da kažemo jedni drugima, da kažemo državi i svetu: još četiri godine želimo. Još četiri godine!“

Orban govori u prvom licu množine – u prvoj rečenici o budućnosti odlučuje narod, ali s tim što je ubacio i sebe. Teret odlučivanja o budućnosti i odgovornost prebacuje i na sebe. Dok je u sledećoj rečenici u stvari on taj koji se nada da će još ostati na vlasti, ali sa „nadamo se“ daje utisak da je to zajednička želja. Na taj način se postiže ritam i vera u magijsku moć izgovorene reči.

Ponavljanja su česta u političkom govoru. Orban četiri puta ponavlja sintagmu „četiri godine“. U prvom slučaju pominje da su već četiri godine oni na vlasti, u drugom traženje još jednog mandata izražava sa „nadamo se“, a u trećem primeru već jasno naglašava sa „želimo“, u poslednjem slučaju ga euforično ponavlja.

Orban je na kraju uvoda umetnuo svoja zahvaljivanja: „Čini mi se da je ovo sada pravo vreme i mesto, kada vam iz srca mogu reći: zahvalan sam vam! Zahvalan sam što ste mi dali šansu, poštovanje i čast da sam mogao četiri godine da vas služim kao premijer! Mogao sam da služim vas i svoju domovinu!“ On podređuje sebe narodu, budi osećaj da je on služio narodu, a ne obrnuto. U ovom delu on utiče na emocije naroda. Stavlja sebe u niži položaj, u položaj sluge. To odgovara strategiji korišćenja emocija Noama Čomskog. U nastavku uvodi metafore i dalje utiče na osećanja: „Od pokvarenog i neispravnog vozila smo napravili pouzdan, brz i smeo trkački automobil“. Apstraktnu stvar konkretizuje kroz metaforičan primer. Ne kaže ništa konkretno, samo uopšteno. Ne možemo znati da li misli na razvoj ekonomije, ili na zapošljavanje ili na smanjenje

[2] http://magyarnarancs.hu/publicisztika/befut_az_uresbe-orban_nyelve_es_a_vallasos_formak-69593 15.08.2015.

kriminala itd. Ovaj deo Orbanovog govora, prema Noamu Čomskom, odgovara strategiji držanja javnosti u neznanju i prosečnosti. On daje informacije, ali s njima ništa ne kaže.

Razrada

Razrada počinje izlaganjem problema ili poente, koja u kasnijem tekstu mora biti potkrepljena dobrim argumentima. Razrada oba političara počinje na sličan način: izdvajaju jednu sliku iz prošlosti i tu liniju vode kroz sadašnjost da bi stigli do budućnosti. Naime, govore o ranijem jadu naroda ili izdvajaju jednu stvar od onih koju su uradili za narod. U sadašnjosti je sada red na narodu, to jest da na izborima glasaju za njih, a oni će se zauzvrat u budućnosti boriti za bolji život naroda. Uprošćeno rečeno, poruka je da narod samo treba da izađe na izbore i ništa više!

Na početku razrade Vučićevog govora dobijamo informaciju da je on svestan toga kako ljudi žive po Srbiji, da je SNS dala sve od sebe, ali to za sada nije dovoljno. Upućuje na svoje uspehe, na rad stranke, zatim sledi nagla promena: naglašava da ljudi i dalje teško žive uprkos njihovim uspesima. Time je postigao da prenese poruku: treba im pobeda na izborima da bi ljudi lakše živeli: „Želim da vam kažem da sam obilazeći Srbiju jasno mogao da vidim koliko ljudi teško žive, kako ljudi jedva krpe kraj s krajem. U prethodnih godinu i po dana dali smo sve od sebe, da pokrenemo žestoku borbu protiv korupcije, da zaustavimo ekonomsko propadanje, dalji rast nezaposlenosti, ali ljudi i dalje teško žive“. U prvoj rečenici govori u prvom licu jednine: on je obilazio Srbiju i on je video kako ljudi teško žive; u drugoj rečenici kada je reč o teškom životu, nastavlja da govori u prvom licu množine. Time unosi osećajnost i želi da pokaže da nije otuđeni političar.

U drugoj rečenici ovog dela, bira lekseme tako da to kod slušalaca izaziva sigurnost, utisak nekog velikog uspeha, ali u stvari sa tim nije rekao ništa relevantno ili govori samo uopšteno: „dali smo sve od sebe da pokrenemo žestoku borbu protiv korupcije / dali smo sve od sebe da zaustavimo ekonomsko propadanje / dali smo sve od sebe da zaustavimo dalji rast nezaposlenosti“. Dali su sve od sebe što ne znači da su to i uradili. Naglašavanje svog truda i pokušaja uvek je alibi za neuspeh. Ovaj deo Vučićevog govora odgovara strategiji držanja javnosti u neznanju, kao što je to bio slučaj u uvodu Orbanovog govora.

U daljem tekstu, Vučić nastavlja da govori u prvom licu množine i tema je još uvek u vezi sa njihovim obavezama i zadacima. „Moramo da napravimo talase zapošljavanja, da bi naši radnici mogli da pokažu koliko su dobri, vredni, pošteni,

odgovorni i koliko mogu da budu bolji od svih drugih“. U ovoj rečenici govornik otkriva da je problem u zemlji nezaposlenost. Ipak, u fokusu pažnje (suprotno od očekivanog) nije nezaposlenost, već su osobine naroda. On hvali narod raznim atributima i tako uspeva za izvrši potpuno skretanje pažnje sa glavnog problema, jer se auditorijum od sada fokusira samo na pohvale, da neko ima poverenje u njih. U ovom delu on koristi strategiju distrakcije, preusmerava pažnju javnosti da ona ne bi imala vremena ili potrebu da razmišlja o bitnijim stvarima. „Za razliku od drugih, mi nećemo da lažemo i nećemo da obmanjujemo ljude. Nikome nećemo da govorimo da će situacija biti jednostavna i laka za rešavanje u periodu koji dolazi, u periodu koji je pred nama“. Rečenicu počinje sa „za razliku od drugih“ i u celom iskazu koristi samo negiranje. Time je naglasio da oni neće da rade nabrojane stvari, ali u stvari, cilj je bio da skrene pažnju na opoziciju, da je ona ta koja laže i obmanjuje narod.

Vučić je za glavnu temu svog govora izabrao korupciju i tu problematiku razvija u celoj razradi. Objašnjava njene negativne efekte. „Kao što znate prvi problem na koji smo naišli jeste korupcija. Korupcija davi Srbiju. Korupcija je problem za našu politiku, za našu administraciju, za naš pravosudni sistem, za naše poslovno okruženje, za našu ekonomiju. Korupcija koči naš ekonomski razvoj, narušava naš društveni napredak i šansu da sprovedemo promene“. Budi poverenje u narodu s tim što priznaje i prihvata korupciju kao problem. U svakoj rečenici ponavlja reč korupcija i sve segmente koji trpe njen negativni uticaj svrstava u zajednički, u „naš“. Zainteresovan je za emocije auditorijuma. Sugestivno odaje utisak čoveka kome je svega dosta i koji želi promene.

Orbanova razrada počinje sličnom tematikom. On se, takođe, vraća u prošlost kao i Vučić, samo što se on više zadržava na patnji naroda. „Mnogo žrtava, krvi i znoja su dali Mađari da bi mogli da odlučuju o sopstvenoj budućnosti u jednoj slobodnoj zemlji... Nismo sad slučajno došli baš ovde. Duh prostora, Trg heroja daje snagu i obavezuje. Ovde vlada duh onih heroja koji nisu popuštali ni uprkos svojim strahovima ni uprkos jačem protivniku, koji su sve do kraja istrajali i na kraju pobedili. To je ono što i mi želimo... Želimo da nas ovaj trg podseti na to da nikada nismo odustali. Da nas podseti na to da kada smo izgubili, nismo bežali. Trpeli smo i čekali odgovarajući trenutak. I posle dvadeset godina, kada je već svima bilo dosta, u aprilu 2010. smo napravili revoluciju, jednu ustavnu revoluciju. Da svi po celoj Evropi dobro čuju i razumeju: Mađarima ne treba ni komunizam, ni socijalizam, ne treba više maskenbal leve strane, čime takvi kao Bela Kun zabavljaju Evropu... I pokušali smo. Ono što nismo uspeli da uradimo za

dvadeset godina, to smo uradili za poslednje četiri godine“. Govornik koristi događaj iz istorije, govori o patnji u prošlosti da bi kroz to podsetio kako je Mađarima bilo pre njegove vladavine. Govor je u prvom licu množine, koristi zamenicu „mi“ i tako unosi i sebe u priču. Upotrebljava tehniku ad hominem imenovanje, povezuje ime Bele Kuna sa zabavom, neozbiljnošću i navodi slušaoca da odbaci takve ideje. Na izborima 2010. je prvi put pobedila stranka Fides, zbog toga izbor iz te godine imenuje revolucijom. U poslednjoj rečenici on u stvari suptilno hvali svoju stranku i sebe, jer su postigli rezultate koji se nisu postigli za dvadeset godina, to jest pre njegove vladavine. U ovom delu govora kroz metaforičan primer konkretizovao je apstraktnu stvar. Uporedio je dve situacije – situaciju u proteklih dvadeset godina i situaciju iz poslednje četiri godine – i tako je doprineo da se politički oponenti izvrgnu ruglu. Govornik drži pažnju auditorijuma na jednoj situaciji – prepričavanju istorije i pobede – ne dajući priliku za razmišljanje o drugim događajima.

Priču nastavlja na sledeći način: „Kada budu napisali priču o ove četiri godine...“ Prelazi u budućnost i nabraja šta su postigli u tom periodu. To u narodu budi zadovoljstvo i ponos. „Napisaće kako su Mađari pokušali nemoguće stvari, ali na kraju su sve uspeli; napisaće kako su Mađari čuvali svoja radna mesta i stvorili još stotine hiljada; napisaće kako su se oslobodili iz pomoćnog zagrljaja Međunarodnog monetarnog fonda... Pokazali smo da možemo i tako da pišemo istoriju. Ne samo oružjem, silom i krvlju, što je inače bio običaj na ovim prostorima“. U ovom delu česta su ponavljanja kao da njima želi da pojača istinitost izgovorenih iskaza, da su se oni zaista dogodili. Na dva mesta koristi ironiju: ironično spominje pomoć Međunarodnog monetarnog fonda kao i prostor gde se nalazi Mađarska.

Argumentacije

Argumentacije omogućavaju političaru da ostvari ubeđivačku ulogu govora. Preko njih objašnjava zašto je bitno izvršiti promene i zašto je neophodna podrška naroda. Pomoću argumentacije govornik potkrepljuje svoj govor. To može da uradi na dva načina, u slučaju kada govornik raspolaže dovoljnim brojem argumenata u svoju korist, uticaće na razum slušaoca, međutim, kada toga nema – ili nema dovoljno – onda treba ciljati na osećanja. Prilikom ovih govora tokom kampanje, oba političara su upotrebila više poruka sa kojima ciljaju na emocije. Pored toga, više puta ističu tuđe mane – verovatno zbog manjka racionalnih argumenata.

Vučićev govor dalje se bazira na kritikovanju opozicije. Na početku ispriča kraću anegdotu, kako je odbio da odgovori na lične napade. Time počinje stvaranje smetnje, haotične situacije što je takođe jedna od tehnika manipulacije. „Odbio sam u ovoj kampanji da odgovorim na sve lične napade, ni na jedan od tih ličnih napada nisam se osvrnuo. Čini mi se da su ljudi dobro to razumeli. Nije to bilo zato što nisam imao šta da odgovorim i nije to bilo zato što sam se nečega uplašio. To je bilo samo zato što vas i našu Srbiju mnogo više poštujem od njih. Zato što mislim i razmišljam o budućnosti Srbije, o tome da imamo pristojnu, normalnu i modernu zemlju. Moja ćutnja ne znači ni nezainteresovanost za probleme koje nam je donela korupcija i ekonomija koja je loša. Naprotiv, moja ćutnja znači da sam duboko zamišljen nad problemima koji su pred Srbijom, ali i te kako znam da za te probleme uz vašu, ali samo uz vašu pomoć, samo uz vašu veliku podršku imamo rešenje i stvari možemo da menjamo. Mi bez vas, dragi prijatelji, ne možemo da uspemo“. Od ovog dela govora pa nadalje ovaj govornik unosi sve više emotivnih misli i ocena. Koristi konstrukcije koje su negirane kao što su: „nije to bilo zato što, ne znači ni nezainteresovanost“. Priprema publiku da bude u emocionalnom stanju u kojem može da primi skrivenu poruku: da glasaju za njega. Vučić, u stvari, ovom porukom punom negacije stvara u glasačima osećaj krivice: ako oni ne budu pomogli njemu (ne budu glasali za njega), on ne može ništa da postigne sam, naime, problemi ostaju pred Srbijom. Ovde se stvara utisak da je sve pod kontrolom i krajnje promišljeno, reakcije nisu nagle ni impulsivne, ne naseda na smicalice. Želi da se prikaže kao odmeren i smiren čovek, trezven i racionalan.

Dalje u nastavku upotrebljava emotivni registar i stvara o sebi sliku zaštitnika. Želja svakog prosečnog čoveka je da živi u bezbednim okolnostima. Govornik iskorišćava tu opštepoznatu informaciju i pripisuje je sebi. Time će dobiti poverenje naroda, jer on izgovara tačno ono što javnost želi da čuje. „Hoću da svako dete bude sigurno, da svaki čovek bude siguran, a ne da izazivamo haos na srpskim ulicama, a plašim se da je to ono što tajkuni, njihovi politički eksponenti i prijatelji danas žele. I ne samo Dragan Đilas, već i mnogi drugi ekstremisti sa druge strane koji se od njega ne razlikuju“. Upućuje na svoje protivnike, a i konkretno imenuje Dragana Đilasa (iz stranke DS). On se smatra srpskim tajkunom, jer je svoje bogatsvo stekao naglo, na sumnjiv način. Imenuje samo njega, ali upućuje i na njegove prijatelje, to jest na stranku DS. Prezentuje njihove mane i loše namere, jer SNS-u, DS je najvažnija konkurentska partija. Zatim navodi i primere za napade DS-a protiv njih.

Kompanija Ikarbus je u saradnji sa Mercedes-om proizvela prototip Mercedes autobusa. Đilas je na to reagovao sledećom rečenicom: „Nije dovoljno zalepiti znak Mercedesa na Ikarbusov autobus da biste mogli da kažete da je Mercedes investirao u Ikarbus“, a zatim ga je nazvao lažnim srpskim Mercedesom. Pošto je ta Đilasova izjava bila neposredno pre Vučićevog govora, Vučiću je dobro poslužila kao primer za nezahvalnost opozicije. Njegov odgovor je bio sledeći: „Kažu, 'lažni srpski Mercedes'. Plod rada dve stotine osamdeset poštenih radnika, a već hiljadu, samo u toj fabrici, su ih ostavili bez posla. Plod rada tih radnika oni su nazvali 'lažnim Mercedesom'. A ja sam ovde, dragi prijatelji, da tim radnicima Ikarbusa kažem samo jednu stvar, taj čovek koji vređa vas, radnike, vaš trud, danonoćni trud, šezdeset dana ljudi nisu spavali, da bi pokazali da srpski radnik nije loš, već bolji od nemačkog radnika. Ja im ponosno kažem: Niko vas neće napadati, i kažem im: Taj čovek neće biti gradonačelnik Beograda!“ Vučić i dalje cilja na emocijalno stanje naroda. Bira reči sa kojima dokazuje kako brani narod. Upotrebio je dve stilske figure. Prva je poređenje koje je često u političkom govoru. Ono vrši svoju manipulativnu ulogu poredeći situacije, ljude, apstraktne pojmove. U ovom slučaju govornik je uporedio srpskog radnika sa nemačkim da bi ustanovio da srpski radnik može da bude bolji. A zna se kako Nemci rade i kakva je nemačka tehnologija. Druga stilska figura u ovom delu teksta je hiperbola. Preuveličava radnju sa ciljem da postigne veći stepen emocionalnosti. To postiže konstrukcijama: „danonćni trud; šezdeset dana ljudi nisu spavali“. Zatim, u poslednjoj rečenici menja intonaciju govora i pokazuje svoje diktatorsko lice. Tvrdi da Đilas ne može biti, to jest on neće dopustiti da bude gradonačelnik Beograda i u tom trenutku zaboravlja na to da o tome odlučuju glasači, a ne on.

Ponovo upotrebljava poređenje i izvršava skriveno kontrastiranje ljudi: upoređuje svoje glasače i DS-ove. To počinje tako što prvo postavlja retoričko pitanje: „A čime su se oni bavili u prethodnom periodu?“ Daje odgovor negativne konotacije na svoje pitanje. „Jedino što su uradili, uz podršku svojim tajkunima, uz korupciju i kriminal prisutnih svuda, razmišljali su kako nekoga da napadnu, kako nekoga da kritikuju...“ Temelj Vučićevog govora se bazira na temi korupcije i kriminala; oni se po celom tekstu prožimaju kao lajtmotiv. U ovom delu besede u kom razmatra negativne strane opozicije takođe se vraća na glavnu temu govora. Naglo menja kritikovanje hvaljenjem „svojih ljudi“. „Radimo tri puta više nego vi. Ustajemo tri sata pre vas, ležemo tri sata posle vas i radimo ceo dan za svoju zemlju i za svoj narod“. Pravilo broja tri je iskoristio na dva načina: po tri različita pojma je povezao u jednom segmentu – radimo, ustajemo, ležemo – a zatim im je

pridodao broj tri. Biranjem odgovarajućih leksema postiže familijaran ton. „Večeras ovde, u ovoj hali i širom naše zemlje postoje ljudi koji žele bolju Srbiju; marljivi muškarci i žene koji žele stabilnu ekonomiju; pošteni ljudi koji žele reformu koja će iskoreniti korupciju i kriminal iz našeg sistema; roditelji, bake i deke koji žele nove mogućnosti za našu omladinu kako bi mogli da zarade za život, da podižu porodice i da uživaju u životu. Građani, koji žele da vide da napredujemo umesto da nazadujemo“. Reči kao što su „baka“, „deka“, „omladina“, „porodica“ u ljudima bude osećaj sigurnosti i bezbednosti. Atributi koje je upotrebio takođe imaju pozitivnu konotaciju. Stvara se prijatna i prisna atmosfera: „marljiv, stabilan, pošten“.

Postavlja još jedno retoričko pitanje: „Ja neću da ćutim, mi nećemo da ćutimo, hoćete li vi da ćutite dragi prijatelji?“ U ovom pitanju ponovo je iskoristio tehniku pravila broja tri. Prvo prezentuje svoju odluku, on neće da ćuti, zatim pod „mi“ verovatno misli na svoju stranku i koalicione partnere i pod „dragim prijateljima“ imenuje narod i stavlja ga u položaj u kom treba da odlučuje. Ako pojedinac treba da bira, on će po ljudskoj prirodi izabrati onu stranu na kojoj stoji većina. Govornik je stvorio predstavu da većina stoji na njegovoj strani, dakle logično je da će na njegovo pitanje pojedinac da dâ odgovor po volji govornika da ne bi ostao izdvojen.

„Ono što je važno, ja želim vama najotvorenije, dragi prijatelji, da kažem, period pred nama nije lak, ali bolje imati pošten odnos prema svom narodu, nego govoriti kako će teći med i mleko kada pobedimo i da će sve biti jednostavno i lako. Čim čujete to od nekog političara, znajte da nije pošten, znajte da nije iskren, znajte da vam govori neistine“. Govornik koristi suprotnu strategiju od strategije odlaganja. Umesto da odlaže probleme i da dobije na vremenu on bira da bude direktan i korektan i tako iskrenošću stiče poverenje naroda. Metaforom „teći će med i mleko“ ponovo upućuje na opoziciju i na njene laži. Na kraju iz naroda izdvaja penzionere kao ciljnu grupu i fokusira se na to da utiče na njihovu svest. „Jedino ova koalicija, jedino ova lista, jedino snažna srpska ekonomija može da zaštiti srpskog penzionera. I jedino ona može da garantuje dobru penziju i sva njegova prava“. Govornik se koristi slabostima i potrebama ciljne grupe; penzionerima treba zaštitnik, a u ovom slučaju on se nudi kao spasilac i garant u budućnosti. Insistira na tome da se pezioneri odriču da glasaju za druge stranke.

Zajedničko u Vučićevom i Orbanovom govoru je to da se kod obojice ponavlja oslovljavanje naroda sa „Dragi prijatelji!“ S tim pozdravom počinje Orbanova argumentacija. Njegova prva argumentacija se temelji na teoriji da

Mađari treba da dokažu kakvi su oni zaista. Navodi atribute kao što su: „ujedinjeni, jaki, slobodni, savesni, hrabri, trezveni, humani i patriote.“ To hvalisanje odgovara tehnici koju je i Vučić primenjivao u svojoj argumentaciji. „Mnogi su se danas okupili ovde. I još mnogo ljudi nas od kuće prati. Više stotina hiljada i miliona Mađara. Koliko ljudi, toliko vrsta, toliko različitih i jedinstvenih života. Ali uprkos svakoj raznolikosti i jedinstvenosti nešto nas ipak spaja, privlači nas ka istom smeru i stavlja jedne pored drugih. Mi, svi imamo jednu zajedničku strast. Naša zajednička strast se zove: Mađarska“. Govornik se fokusira na važnost zajednice, na slogu i ističe njen značaj. Pokušava da naglasi da je zainteresovan za sve ljude u državi, to jest za sve Mađare (ali ne za ljude ostalih nacionalnosti) i to upućuje na nacionalističku tendenciju. Upotrebio je dvosmislene reči: pod „raznolikost“ i „jedinstvenost“ se kriju razlike na društvenoj lestvici, na nivou obrazovanja, materijalno stanje i tako dalje, dok u auditorijumu to budi pozitivne misli i utisak da su oni posebni. Utiče na kolektivnu svest i na emocije, jer bez njih ljudi ne bi imali verovanje u vrednosti niti energiju da mogu nešto da postignu. U Orbanovom govoru zemlja se dovodi u vezu sa porodicom, a premijer sa ocem ili glavom porodice.

U daljem tekstu nastavlja da budi nacionalizam. „Mi znamo šta znači biti Mađar. Niz Dunav i Ipelj, kroz Karpat planine, dole među vinograde Bačke, na dnu Hargite, svuda u ovom delu sveta biti Mađar znači hrabrost. Biti Mađar znači da si deo jedne velike i otvorene zavere, da ne dozvoljavamo ispuštati mađarsku reč iz sela i gradova gde žive Mađari, iz škola i crkvi“. Vraća se u prošlost i sa tim zbivanjima utiče na emocije auditorijuma. „Zaveru“, reč koja prvobitno ima negativnu konotaciju, on koristi u pozitivnoj. Po njemu je zavera to da ne dozvoljavaju da se „mađarska reč“ zaboravi u selima, gradovima, školama i crkvama. „Mađarska reč“ je u ovom slučaju metafora za jezik, kulturu i tradiciju. Velika mađarska kraljevina je pre 1921. godine obuhvatala današnju Mađarsku, iz Srbije Vojvodinu, deo Hrvatske, Rumunije i Slovačke. Nakon Trijanonskog sporazuma ona je izgubila veliki deo teritorije. Govornik u ovom delu govora podseća na to i nabraja prostore koji su nekada bili deo Kraljevine i u kojima još i danas žive Mađari kao nacionalna manjina. Međutim, Parlament Mađarske je 2010. godine (za vreme Orbanove vladavine) prihvatio zakon o pojednostavljenom postupku dobijanja mađarskog državljanstva. Time je Mađarska dobila mnogo novih državljana sa tih prostora, ali ujedno i mnogo novih glasača.

„Ako se pridržavamo najvažnijih zakona, ako ostanemo bastion hrišćanstva, ako umesto prokletstva podižemo svoja srca onda dobijamo ono što zaslužujemo:

možemo da zadržimo najlepšu državu sveta i nadu za srećan život“. Sledeće njegove reči više liče na pretnju, bira lekseme koje u slušaocima izazivaju strah i nespokoj. Naglo je promenio temu i ton govora, od priče o sreći je prešao u stanje u kojem se plaši. Upotrebio je metafore „bastion hrišćanstva“, „podići srce“ čime postiže slikovitost i pojačava intenzitet. Rečenicu počinje sa uslovnim veznikom „ako“ što dodatno daje utisak pretnje, jer u suprotnom slučaju ako ne žive tako kako se očekuje ne mogu da zadrže svoju državu ni nadu za srećan život. Govoriti ljudima da neće biti srećni u životu, čak i da će izgubiti nadu, stvara još veći pritisak na sposobnost odlučivanja. Izbor i dvosmislenost reči u ovom delu teksta se razlikuju od prethodnih i podsećaju na Vučićeve fraze kada je govorio o opoziciji.

U sledećem delu govora takođe možemo da uočimo nekoliko tema koje se javljaju i u Vučićevom govoru. Orban hvali prethodni uspešan period, ali i u budućnosti obećava uspeh. Spominje problem ekonomije i zapošljavanja, iste probleme sa kojima se kod nas i Vučić suočavao. „Velike stvari smo do sada uradili, ali videćete ovo je tek početak. Zaista velike stvari tek čekaju na nas. Sada treba i sada možemo da izgradimo novu mađarsku ekonomiju koja će svima omogućiti zaposlenje. Nemojte slušati one koji kažu da je ovo nemoguće. Oni koji su prošli kroz ove četiri godine znaju da slobodno možemo da izbacimo reč 'nemoguće' iz rečnika“. Orban takođe upućuje na opoziciju na sličan način kao što je to učinio Vučić, ništa ne precizira samo uopšteno priča. Koristi metaforu „izbaciti reč 'nemoguće' iz rečnika“ sa čime u stvari kaže da su Mađari sposobni za sve životne prepreke.

Na kraju svoje argumentacije Orban govori o šansama na izborima: „I na kraju o šansama. Da se ne lažemo, da pričamo otvoreno: zvezde dobro stoje, lepo su raspoređene. Na ovim izborima mi imamo najviše šansi. Ali pazite! Imati šansu još ne znači pobediti, svaki glas mora da se poštuje, potrebni su svi, kao što su potrebni i svačiji glasovi. Na kraju može da zavisi samo od jednog glasa“. Kada se slušaocu obraćamo frazom koja upućuje na to da će se nešto iskreno govoriti, on će i poverovati u tu informaciju. Njegova svest je ubeđena da će mu se govornik obraćati sa istinitošću, zato će mu i verovati uprkos tome šta je govornik zapravo hteo da kaže. S tim što govornik saopštava da će najverovatnije da pobedi, pokazuje samouverenost i utiče na one koji su još neodlučni. Ako su šanse za pobedu izgubljene većina će preći na pobedničku stranu. Po tom principu, ako se već svakako zna (ili je samo govornik tako rekao), da će Fides pobediti, bolje

glasati za njih nego izgubiti. Govornik koristi strategiju distrakcije, stvara haotičnu situaciju u kojoj se sam nudi kao spasilac.

Zaključak

Zaključak govora treba da bude efektivan i da sadrži misli koje ostavljaju poslednji jak i upečatljiv utisak na auditorijum.

Orbanov zaključak je kratak i jasan. Nastavlja da deluje na emocije publike, ne govori ništa što bi uticalo na razum, čak izražava i svoja osećanja. „Ponosan sam na to da već dvadeset godina mogu da se borim zajedno sa vama. Ponosan sam na četvorogodišnji zajednički rad i mi zajedno možemo da budemo ponosni na svoj dom i na mađarski narod koji je prošao kroz sve ovo. Ponosan sam i jedva čekam da sarađujem sa vama i naredne četiri godine. Visoko zastave! Napred ka pobedi! Napred Mađarska, napred Mađari!“ Izražava svoj ponos i više puta ponavlja da je ponosan. Upotrebljava dvosmislene fraze kao što su „boriti se zajedno“ – jer nisu išli u borbu, zatim „zajednički rad“ – vlast radi, narod u zajedničkom radu nema ulogu. Izražava samouverenost s tim što kaže da jedva čeka da sarađuje i naredne četiri godine – dakle, siguran je u svoju pobedu. Sa poslednjim frazama „napred Mađarska, napred Mađari“ daje još jedan impuls i povećava pobednički ambijent.

Vučićev zaključak je nešto duži. Sastoji se iz dva dela: pored toga što se zahvaljuje još jednom za sve i time daje još jedan udar na emocionalnu svest, on priča i jednu anegdotu da bi zadržao pažnju auditorijuma: „Dragi prijatelji, zahvaljujem svima vama na velikoj podršci. Vi znate da ja ne želim da govorim da ćemo biti zadovoljni ako postignemo bolji rezultat nego na prethodnim izborima. Mi uvek želimo više i želimo mnogo više. I hoću da vas zamolim da ih pobedimo ubedljivo, da ih pobedimo tako! Da im pokažemo da možemo da dobijemo više glasova nego svi oni zajedno, jer nemojte da smetnete s uma, budu li imali šansu u jednom danu, u jednom trenutku će se ujediniti da vrate sve na staro, da mogu one interese o kojima je Nebojša govorio, zajedničke interese tajkuna i političara ponovo da sprovode u delo“. Na sličan način se obraća narodu kao što je to bio slučaj u argumentaciji. Kaže da ne želi da govori da će narod biti zadovoljan ako on pobedi, dakle verovatno neće biti zadovoljan, jer je ovaj narod takav da uvek želi više. Govornik odlaže utisak pobede i rešavanja problema, jer je svestan toga da uprkos njegovoj pobedi neće još biti poboljšanja. Ponovo suptilno upućuje na opoziciju i više se fokusira na to da njima dokaže svoju pobedu, nego na želje naroda.

Zatim sledi kraća priča sa poukom: „Danas sam negde, doneli su mi ovi naši klinci i pokazali, stavili su negde neku moju sliku, nijedna moja slika nije mnogo lepa, nisu mogli baš mnogo da se pohvale; stavili su negde moju sliku i napisali: šesnaesti mart, gotov je. Ja njima ništa slično neću da poručujem, mi sa njima želimo da razgovaramo, mi sa svima želimo da razgovaramo, ali naš odgovor: najjače će se čuti baš tog šesnaestog marta!“ U svoju priču unosi i šalu na svoj račun, tako govor dobija familijarniji ton. Zatim šalu naglo menja ozbiljnijom temom. Sebe stavlja u poziciju žrtve i tako postiže dva efekta: budi negativne emocije kod auditorijuma prema opoziciji i pridobija simpatiju s tim što on ne želi ništa loše protivničkim strankama. Na kraju dolazi do naglašavanja ključnog datuma.

„Zato vas pozivam da svi na izbore izađete! Zato vas pozivam, dragi prijatelji, da povedete članove svojih porodica, familiju, svoje prijatelje da pokažemo da normalnu i pristojnu Srbiju ne mogu da pobede! Da ih pobedimo ubedljivo, svom snagom za radna mesta, svom snagom za reforme, svom snagom protiv korupcije, svom snagom za našu Srbiju! Broj 1 dragi prijatelji, živela Srbija, živeo Beograd, napred Srbija!“ Daje zadatak auditorijumu i cilja na kolektivnu svest kao što je to i Orban učinio. Dalje u fokus pažnje stavlja svoju opoziciju, naime, više puta ponavlja glagol „pobediti“ i naglašava pobedu nad njima. Ponavlja još i svoj slogan „svom snagom“. Na kraju daje još podatak pod kojim brojem je on na biračkoj listi i svoj govor završava isto kao i Orban sa frazom „živeli“.

Zaključci

U radu smo analizirali dva politička govora, jedan srpskog političara, Aleksandra Vučića i jedan mađarskog političara, Viktora Orbana. Prikazali smo kako političari mogu postići manipulativni efekat pomoću jezičkih sredstava. Za ostvarenje tih ciljeva su upotrebljeni svi nivoi jezičkog sistema. Pored jezičkih sredstava za manipulaciju za temelj smo uzeli i teoriju o manipulativnim strategijama Noama Čomskog.

U oba govora su česta ponavljanja, metafore i dvosmislene fraze. Političari vrlo precizno biraju lekseme da bi postigli slikovitost. Obojica su se intenzivno fokusirali da više utiču na emocionalnu svest auditorijuma nego na racionalnu. Orbanov govor se obrće oko kolektivne svesti, ali vrlo često se poziva i na religiju. Vučić se više zadržava na tome da naglasi negativnu stranu svoje opozicije.

Često su primenjivali srategiju distrakcije, stvorili su problem i sebe nudili kao rešenje. Držali su pažnju auditorijuma oko nebitnih stvari, a kada je bilo reči o dostignućima ili konkretnim planovima za budućnost, to nisu konkretizovali.

Bogato su upotrebiljavali emocionalni registar. Probleme nisu konkretno odlagali, već su obojica naglašavali kako ih čeka težak period. Direktno nijedan od njih nije primenjivao vokabular koji bi odgovarao strategiji dečijeg jezika Noama Čomskog. Međutim, njihova intonacija i tempo govora odgovaraju obraćanju uzrastu od 12 godina: govorili su polako, ključne stvari su naglasili i povisili intonaciju, a čak su ih i više puta ponovili. Možemo zaključiti da u govoru oba političara možemo otkriti strategije za manipulaciju, prema Noamu Čomskom. Potreba za manipulacijom zasniva se na ljudskoj osobini, na slabosti, jer je lakše povinovati se nego preuzeti odgovornost. Tako, postoji jaz između mogućnosti i potreba, kao i između stvarnosti i želja. Prema tome, politički govor treba da pruži nadu i veru u bolju budućnost, jer samo tako može da postigne svoj primarni cilj: da pridobije glasače.

LITERATURA

Ballay, Sz. (2008). *Befut az üresbe.* Orbán nyelve és vallásos reformák http://magyarnarancs.hu/publicisztika/befut_az_uresbe_-_orban_nyelve_es_a_vallasos_formak-69593

Chomsky, N. *10 strategies of manipulation by the media.* http://noam-chomsky.tumblr.com/post/13867896307/noam-chomsky-10-strategies-of-manipulation-by

Fidesz. Zvanična internet stranica http://www.fidesz.hu/

Podboj, M. (2011). *Manipulacija u političkom diskursu – kritički pristup. Hrvatistika.* Studentski jezikoslovni časopis, Filozofski fakultet, Osijek.

Radio-televizija Srbije http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/2208/Izbori+2014/1544860/%C4%90ilas%3A+DS+lider+u+opoziciji+ili+u+vlasti.html

Srpska napredna stranka. Zvanična internet stranica https://www.sns.org.rs/

Stepanov, S. (2013). Politički govor u ogledalu pragmatičkih i kognitivnih teorija. *Leksika – gramatika – diskurs.* Zbornik u čast Veri Vasić. Filozofski fakultet, Novi Sad.

Tošović, B. (2002). *Funkcionalni stilovi*. Beograd: Beogradska knjiga.

Vojinović Kostić, J. (2014). Jezik i manipulacija. *Istoriografija i savremeno društvo.* Zbornik radova, Filozofski fakultet, Niš.

PRILOZI:

U prilogu dajemo pregled u radu analiziranih političkih govora.

Prilog 1.

SNS, Aleksandar Vučić – Mitig, Beograd, 11.03.2014.
„SVOM SNAGOM U REFORME ”, „BUDUĆNOST U KOJU VERUJEMO”

Dame i gospodo, dragi prijatelji, veoma sam srećan što sam večeras ovde sa vama u Novom Beogradu, u rodnom gradu i zahvalan sam i još jedanput se izvinjavam hiljadama ljudi koji su ispred dvorane i koji moraju da nas gledaju na video bimu. Izvinjavam se (aplauz), izvinjavam se desetinama hiljada ljudi koji su ostajali ispred dvorana u Novom Sadu, u Čačku, u Aranđelovcu, mnogim drugim mestima gotovo svuda gde smo držali naše skupove u zatvorenom prostoru. I hoću da iskoristim priliku da se zahvalim svima vama, pre svega našim koalicionim partnerima, od Rasima, Ace Vulina, Velje, Vuka, svi koji su nam pomogli u ovoj kampanji da zajednički iznesemo teret. Hoću da se zahvalim svim mojim prijateljima u Srpskoj naprednoj stranci koji su vredno i marljivo radili, koji su vodili pristojnu kampanju, koji su predlagali rešenja, nudili planove u kojoj gotovo pa nikoga nismo platili i u kojoj smo retko odgovarali na optužbe i napade svih drugih.

Želim da vam kažem da sam obilazeći Srbiju jasno mogao da vidim koliko ljudi teško žive, kako ljudi jedva krpe kraj s krajem. U prethodnih godinu i po dana dali smo sve od sebe, da pokrenemo žestoku borbu protiv korupcije, da zaustavimo ekonomsko propadanje, dalji rast nezaposlenosti, ali ljudi i dalje teško žive. Zato je naša obaveza da u narednom periodu i kao što sam to i sada video u Ćupriji, kada dovodite Trak Lajt fabriku koja treba da zaposli 500 pa još 500 ljudi; kao što sam video u Nišu sa Džonson Elektrikom; kao što sam video u Priboju sa Sisu-om; kao što sam video u Smederevu sa PKC-om; od svih tih tačaka moramo da napravimo talase zapošljavanja, da bi naši radnici mogli da pokažu koliko su dobri, vredni, pošteni, odgovorni i koliko mogu da budu bolji od svih drugih. Za razliku od drugih, mi nećemo da lažemo i nećemo da obmanjujemo ljude. Nikome nećemo da govorimo da će situacija biti jednostavna i laka za rešavanje u periodu koji dolazi, u periodu koji je pred nama.

Kao što znate prvi problem na koji smo naišli jeste korupcija. Korupcija davi Srbiju. Korupcija je problem za našu politiku, za našu administraciju, za naš pravosudni sistem, za naše poslovno okruženje, za našu ekonomiju. Korupcija

koči naš ekonomski razvoj, narušava naš društveni napredak i šansu da sprovedemo promene.

Odbio sam u ovoj kampanji da odgovorim na sve lične napade, ni na jedan od tih ličnih napada nisam se osvrnuo. Čini mi se da su ljudi dobro to razumeli. Nije to bilo zato što nisam imao šta da odgovorim i nije to bilo zato što sam se nečega uplašio; to je bilo samo zato što vas i našu Srbiju mnogo više poštujem od njih. Zato što mislim i razmišljam o budućnosti Srbije, o tome da imamo pristojnu, normalnu i modernu zemlju. Moja ćutnja ne znači ni nezainteresovanost za probleme koje nam je donela korupcija i ekonomija koja je loša. Naprotiv, moja ćutnja znači da sam duboko zamišljen nad problemima koji su pred Srbijom, ali i te kako znam da za te probleme uz vašu, ali samo uz vašu pomoć, samo uz vašu veliku podršku imamo rešenje i stvari možemo da menjamo. Mi bez vas, dragi prijatelji, ne možemo da uspemo. Nisam odgovarao na lične uvrede i neću, ali ono što me pogodilo to je kada su počeli i kada pokušavaju da ruše stabilnost naše zemlje, kada pokušavaju da ruše stabilnost Srbije. Na to i takve stvari nikada neću moći, neću hteti i neću želeti da oćutim. Oni koji žele ukrajinski scenario u Srbiji, moraju da znaju da je pred njima bedem koji ne mogu da preskoče; motke, puške i sve drugo negde drugde da ih nose, u Srbiji ih neće upotrebiti ni protiv koga, ni protiv jednog građanina. Hoću da svako dete bude sigurno, da svaki čovek bude siguran, a ne da izazivamo haos na srpskim ulicama, a plašim se da je to ono što tajkuni, njihovi politički eksponenti i prijatelji danas žele. I ne samo Dragan Đilas, već i mnogi drugi ekstremisti sa druge strane koji se od njega ne razlikuju. Ali na moju molbu da ne napadaju Srbiju, da ne unose haos u Srbiju, oni su odgovorili napadom na radnike Ikarbusa, na srpski Mercedes. Kažu, lažni srpski Mercedes. Plod rada dve stotine osamdeset poštenih radnika, a već hiljadu, samo u toj fabrici, su ih ostavili bez posla. Plod rada tih radnika oni su nazvali lažnim Mercedesom. A ja sam ovde, dragi prijatelji, da tim radnicima Ikarbusa kažem samo jednu stvar, taj čovek koji vređa vas, radnike, vaš trud, danonoćni trud, šezdeset dana ljudi nisu spavali, da bi pokazali da srpski radnik nije lošiji, već bolji od nemačkog radnika, ja im ponosno kažem: Niko vas neće napadati, i kažem im: Taj čovek neće biti gradonačelnik Beograda! Beograd zaslužuje poštenu vladu i ljude koji će brinuti o njegovim interesima.

A čime su se oni bavili u prethodnom periodu? Jedno što su uradili, uz podršku svojim tajkunima, uz korupciju i kriminal prisutne svugde, razmišljali su kako nekoga da napadnu, kako nekoga da kritikuju. Pa kritikujte, imate i koga da kritikujete, uvek možete da kritikujete one koji rade i dobro je da to radite, a ja

vam kažem, ne možete da nas stignete. Radimo tri puta više nego vi. Ustajemo tri sata pre vas, ležemo tri sata posle vas i radimo ceo dan za svoju zemlju i za svoj narod. Večeras ovde, u ovoj hali i širom naše zemlje postoje ljudi koji žele bolju Srbiju; marljivi muškarci i žene koji žele stabilnu ekonomiju; pošteni ljudi koji žele reformu koja će iskoreniti korupciju i kriminal iz našeg sistema; roditelji, bake i deke koji žele nove mogućnosti za našu omladinu kako bi mogli da zarade za život, da podižu porodice i da uživaju u životu. Građani, koji žele da vide da napredujemo umesto da nazadujemo. Srbi, koji odbijaju da budu zastrašeni od strane tajkuna i ekstremista koji profitiraju gledajući propadanje naše zemlje. Šesnaestog marta, dragi prijatelji, svako će imati priliku da se čuje njegov glas, šesnaestog marta vi određujete korak kojim će naša zemlja krenuti ka boljoj budućnost. Ovi izbori se ne smeju olako shvatiti, uloge velikih, ekstremisti žele da mirno gledaju da puste da se reforme koje smo započeli, razmrse i ekonomski napredak koji smo doživeli, nestane, kako bi narod nastavio da se bori, teško da se bori sa nezaposlenošću i niskim životnim standardom. Ali ja neću da ćutim, mi nećemo da ćutimo, hoćete li vi da ćutite dragi prijatelji? U poslednjih osamnaest meseci položili smo temelj za promene, reformama koje se bore protiv korupcije, stabilizuju ekonomiju, privlače strane investicije, poboljšavaju naš imidž u svetu. Ali ono što je važno, ja želim vama najotvorenije, dragi prijatelji, da kažem, period pred nama nije lak, ali bolje imati pošten odnos prema svom narodu, nego govoriti kako će teći med i mleko kada pobedimo i da će sve biti jednostavno i lako. Čim čujete to od nekog političara, znajte da nije pošten, znajte da nije iskren, znajte da vam govori neistine i našim penzionerima hoću da poručim jednu stvar, slušali su od različitih političkih partija kako tobože štite njihove interese, jedino ova koalicija, jedino ova lista, jedino snažna srpska ekonomija može da zaštiti srpskog penzionera i jedino ona može da garantuje dobru penziju i sva njegova prava i to penzioneri koji su bolji od nas, jer su više napravili i uradili za ovu zemlju, treba da znaju.

Dragi prijatelji, u zahvalnost svima vama na velikoj podršci. Vi znate da ja ne želim da govorim da ćemo biti zadovoljni ako postignemo bolji rezultat nego na prethodnim izborima. Mi uvek želimo više i želimo mnogo više. I hoću da vas zamolim da ih pobedimo ubedljivo, da ih pobedimo tako! Da im pokažemo da možemo da dobijemo više glasova nego svi oni zajedno, jer nemojte da smetnete s uma, budu li imali šansu u jednom danu, u jednom trenutku će se ujediniti da vrate sve na staro i da mogu one interese o kojima je Nebojša govorio, zajedničke interese tajkuna i političara ponovo da sprovode u delo. Danas sam negde, doneli

su mi ovi naši klinci i pokazali, stavili su negde neku moju sliku, nijedna moja slika nije mnogo lepa, nisu mogli baš mnogo da se pohvale; stavili su negde moju sliku i napisali: šesnaesti mart, gotov je. Ja njima ništa slično neću da poručujem, mi sa njima želimo da razgovaramo, mi sa svima želimo da razgovaramo, ali naš odgovor: najjače će se čuti baš tog šesnaestog marta! I zato vas pozivam da svi na izbore izađete! Zato vas pozivam, dragi prijatelji, da povedete članove svojih porodica, familiju, svoje prijatelje da pokažemo da normalnu i pristojnu Srbiju ne mogu da pobede! Da ih pobedimo ubedljivo, svom snagom za radna mesta, svom snagom za reforme, svom snagom protiv korupcije, svom snagom za našu Srbiju! Broj 1 dragi prijatelji, živela Srbija, živeo Beograd, napred Srbija!

Prilog 2.

Viktor Orban, Fidesz, Budimpešta – 29. 03. 2014.

Köszöntöm Pásztor Istvánt, a vajdasági magyarok vezetőjét. Köszöntöm Joseph Daul elnök urunkat, az Európai Néppárt elnökét, aki megtisztelt bennünket látogatásával és támogatásával. És köszöntöm Önöket, a Békemenet résztvevőit. Isten hozta mindannyiukat!

Összesereglettünk hát ismét, az ország minden szegletéből Debrecentől Sopronig, Kézdivásárhelytől Szabadkáig és Beregszásztól Komáromig. A Jóisten megsegített bennünket, így ehhez a naphoz is elérkezhettünk. Nyolc nap múlva, jövő vasárnap mi, a magyar nép szabad és demokratikus választáson dönthetünk a jövőnkről. Véget ért hát kormányzásunk négy esztendeje. Úgy reméljük, az első négy esztendeje ért véget. Azért jöttünk ma ide, hogy elmondjuk egymásnak, elmondjuk az országnak és a világnak: még négy évet kérünk. Még négy évet!

Úgy tűnik, ez itt a megfelelő hely, pillanat és alkalom, amikor egyenesen, ahogy a szívemből jön, elmondjam, hogy hálás vagyok Önöknek. Hálás vagyok, mert alkalmat adtak, mert megadták nekem a tisztességet és dicsőséget, hogy négy évig miniszterelnökként szolgálhattam. Szolgálhattam Önöket és a hazámat. Nincs ennél felemelőbb küldetés és nagyobb megtiszteltetés. Együtt dolgozva Önökkel átalakítottuk Magyarországot. Átalakítottuk és megújítottuk, korszerűsítettük és áramvonalasítottuk. Lerobbant, döcögő és defektes járgányból üzembiztos, gyors és merész versenyautót építettünk. Egy hanyatló, a csőd szélén tántorgó, önbecsülését és önbizalmát vesztett Magyarországból olyan nemzetté emelkedtünk, amely napról napra erősödik, amelynek visszatért az önbecsülése és önbizalma. Olyan nemzetté, amely újra méltó régi nagy híréhez, és nagyszerű jövő előtt áll.

Jövő vasárnap egy szabad országban adjuk le a szavazatainkat. Még jól emlékszünk, nem volt ez mindig így. Rengeteg áldozatot hoztak, vért és verejtéket adtak a magyarok azért, hogy szabad országban szabadon dönthessünk a jövőnkről. Huszonöt évvel ezelőtt is ezen a téren találkoztunk. Itt kezdődött el minden. Itt, ezen a téren kezdődött Magyarország felszabadítása. Itt kiáltottuk oda a világnak egyenesen, a szeme közé, hogy megvetjük azokat, akik elárulják a hazánkat, és megvetjük azokat, akik megszálló idegenek zsoldjába lépnek. Ekkor kiáltottuk oda a világnak, hogy nem engedjük, hogy még egyszer elvegyék és eltemessék a jövőnket.

Nem véletlenül jöttünk hát éppen ide. A hely szelleme, a hősök tere erőt ad és kötelez. Itt azoknak a hősöknek a szelleme uralkodik, akik nem engedtek sem a

saját félelmeiknek, sem a túlerőnek, akik mindig kitartottak, és végül győzedelmeskedtek. Ezt akarjuk mi is. Azt akarjuk, hogy ez a tér emlékeztessen bennünket. Emlékeztessen arra, amikor fiatalok, bátrak és elszántak voltunk. Emlékeztessen arra, hogy húsz éven át izmot, inat és verejtéket nem kímélve küszködtünk és küzdöttünk becsülettel. Emlékeztessen arra, hogy amikor végre sikerült előrébb jutni, mindig megjelentek a régi elvtársak, akik az idő kerekét, s vele a mi életünket mindig visszalökték, és visszafordították a múltba. Emlékezzünk arra, hogy ez így ment húsz éven keresztül. De emlékezzünk arra is, hogy mi, akik ma itt vagyunk, sohasem adtuk fel. Arattunk fényes győzelmeket, és szenvedtünk súlyos, fájó vereségeket is. Amikor vereséget szenvedtünk, nem szaladtunk el, nem széledtünk szét, és nem kerestünk egyéni menekülő ösvényeket, hanem maradtunk, ki- és összetartottunk. Álltuk a sarat, és vártuk a pillanatot. És húsz év után, amikor mindenkinek elege lett a széthúzásból, elege lett a régi elvtársakból, akkor összefogtunk, és 2010 áprilisában csináltunk egy forradalmat, egy alkotmányos forradalmat. Hogy mindenki egész Európában jól hallhassa és értse, világgá kiáltottuk, hogy a magyaroknak nem kell többé sem kommunizmus, sem szocializmus, nem kell többé a baloldal jelmezbálja, amellyel a kunbélák már száz éve szórakoztatják Európát. Elég volt az álszent színjátékból, a munkásokra hivatkozó bürokratákból és nagytőkésekből, elég volt a hamisságból, a trükkökből és a hazugságból! Emlékezhetnek, felgyűrtük az ingünk ujját, és nekiveselkedtünk. Amit nem volt erőnk elvégezni húsz éven keresztül, azt négy év alatt elvégeztük. Elvégeztünk mindent, amit lehetett, néha úgy éreztem, még annál is többet.

Amikor majd megírják e négy év példátlan történetét, le fogják írni, hogy a magyarok 2010-ben a modern Európában páratlan egységet hoztak létre. Le fogják írni, hogy a magyarok bevezették a méltányos közteherviselést, és kiterjesztették a bankokra és a multikra is. Le fogják írni, hogy csodaszámba ment, amikor a csőd széléről visszarántották az országukat, és négy év alatt szolidan növekvő gazdaságot faragtak belőle. És, tisztelt Hölgyeim és Uraim, le fogják írni, hogy a magyarok lehetetlen dolgokra vállalkoztak, de végül sikeresen megküzdöttek a pénzvilág góliátjaival, a birodalmi bürokraták hadseregével és a dunai árhullámmal is. És le fogják írni, hogy a magyarok megvédték a munkahelyeiket, sőt munkahelyek százezreit teremtették. Leírják, hogy kiszabadították magukat a Nemzetközi Valutaalap segítő öleléséből, kiváltották falvaikat, városaikat, és kitörtek az adósságcsapdából. És le fogják írni, hogy farkasszemet nézve a fél világgal saját, nemzeti alkotmányt alkottak, visszatértek a keresztény

gyökereikhez, és egyesítették a Kárpát-medencében feldarabolt és a világban szétszórt nemzetüket. Megmutattuk, hogy így is lehet történelmet írni. Nemcsak fegyverrel, erőszakkal és vérrel, ahogy egyébként a világnak ebben a szegletében ez szokásban volt. Lehet összefogással, és lehet egységgel, áldozatvállalással, erőfeszítéssel, és lehet a magyar észjárást követve.

Kedves Barátaim!

Most következhet ennek a nagyszerű történetnek a második fejezete. Most azt kellene megmutatnunk, hogy amit tettünk, nem egyszeri fellángolás volt, hanem ráeszmélés, megvilágosodás és romjainkból való feltámadás. Nem egyszeri fényjelenség, hanem egy új korszak napvilága. Nem egyszeri virtus, nem felvillanás, hanem maga a láncoktól, pányvától és rozsdájától megszabadított jellemünk, a mi igazi énünk ez. Most azt kellene megmutatnunk, hogy mi, magyarok ilyenek vagyunk igazán. Egységesek és erősek. Szabadok és kötelességtudók. Bátrak és józanok. Emberségesek és hazafiak.

Kedves Barátaim!

Rengetegen gyülekeztünk ma össze. És sokan vannak, akik otthon vannak velünk. Sok százezernyi és milliónyi magyar. Ahány ember, annyi féle, annyi különböző és egyedi élet. De minden sokszínűség, különbözőség és egyediség mellett is valami összetart, egy irányba vonz, és egymás mellé állít bennünket. Nekünk, mindannyiunknak van egy közös szenvedélyünk. A mi közös szenvedélyünket úgy hívják: Magyarország. Mi, akik itt vagyunk olyan sokan, mint talán még sohasem a magyar történelem során, nem váltunk rabjává egyetlen politikai doktrínának és egyetlen ideológiának sem, a mi szívünket csak a hazánk volt képes rabul ejteni.

Kedves Barátaim!

Mi tudjuk, mit jelent magyarnak lenni. A Duna és az Ipoly mentén, végig a Kárpátok lábainál, lent a bácskai szőlőhegyek között, a Hargita alján, mindenhol a világnak ebben a sarkában magyarnak lenni bátorságot jelent. Magyarnak lenni azt jelenti, hogy része vagy egy hatalmas és nyílt összeesküvésnek, hogy nem engedjük kiszorítani a magyar szót a magyarlakta falvakból és városokból, az iskolákból és a templomokból. Része vagy egy nagy és nyílt összeesküvésnek, hogy Magyarországot magyar országnak tartsuk meg. Magyarnak lenni azt jelenti, hogy egyszerre vagy rebellis szabadságharcos és a megtartó rend odaadó őre. Magyarnak lenni azt jelenti, hogy sohasem vagy elégedett a kormányoddal, de ha kell, mindig kiállsz érte, mert tudod, hogy a hazádat szempillantás alatt elfoglalják, kifosztják, felprédálják, és még téged is földönfutó szegénylegénnyé tesznek a

saját országodban, ha nem áll az ország élén erős nemzeti kormány. Magyarnak lenni azt is jelenti, hogy rajtunk van az Isten áldása. Ezért állhatunk itt rokontalan és magányos népként ezer év után is. Ha betartjuk a legfőbb törvényeket, ha maradunk a kereszténység védőbástyája, ha átkozódás helyett inkább felemeljük a szívünket, akkor azt kapjuk, amit megérdemlünk: megtarthatjuk a világ legszebb országát és a hozzá tartozó boldog élet reményét. Olyan jövőt építhetünk magunknak, amelyben minden magyar megkapja az esélyt, hogy hasznos, értelmes és teljes életet teremtsen magának. És, Barátaim, magyarnak lenni azt is jelenti, hogy a hazád mindig többre képes, mint ahogy éppen teljesít. Magyarnak lenni kifogyhatatlan lehetőséget és kiapadhatatlan tehetséget is jelent, hogy mindig több van bennünk, mint amit eddig kihoztunk magunkból.

Kedves Barátaim!

Egy szó, mint száz: lehet eső, lehet sár, mi szeretünk magyarok lenni. És az elmúlt négy évben megmutattuk, hogy nemcsak szeretünk, de tudunk is magyarok lenni. Nagy dolgokat vittünk végbe, de meglátják, ez még csak a kezdet. Az igazán nagy tettek most várnak ránk. Most kell és most lehet megépítenünk a mindenkinek munkát adó, új magyar gazdaságot. Most kell és most lehet megállítanunk, és gyarapodásba fordítanunk a népességfogyást. Most kell és most lehet véglegesen biztonságba helyeznünk a magyar földet. Most kell és most lehet megadnunk a tisztes és biztonságos időskort. És most kell és lehet esélyt, felemelkedést és boldogabb nemzedéket nevelő iskolákat teremtenünk. Most kell és most lehet olyan Magyarországot teremtenünk, amely a gyerekeinket nemesebbé, okosabbá, erősebbé, vagyis különbbé teszi, mint amilyenek mi vagyunk. Ne hallgassatok azokra, akik azt mondják, hogy ez lehetetlen. Aki végigcsinálta a négy évet, tudja, hogy a lehetetlen szót bátran kihúzhatjuk a szótárunkból.

Kedves Barátaim! És végül az esélyekről. Ne kerteljünk, beszéljünk egyenesen: a csillagok jól állnak, és szépen vannak elrendezve. Ennek a választásnak mi vagyunk az esélyesei. De vigyázat! Az esélyesség még nem győzelem. Emlékezzetek 2002-re! Az esély nem szüli meg az eredményt, nem hozza el magától a győzelmet, azért dolgozni kell. Nekünk kell dolgozni, és keményen meg kell dolgoznunk érte. Sohase felejtsétek, hogy az esélyt be kell váltani. Nekünk kell beváltani mindannyiunknak közösen a következő nyolc nap munkájával. Nincs olyan esély, amit ne lehetne eljátszani. Aki megosztja a szavazatát, egységet bont. Aki egységet bont, hazardíroz. Ne feledjétek a választási harc első törvényét: egységben az erő. Egy a tábor, egy a zászló, csak a

Fidesz! Igen, minden egyes szavazatot meg kell becsülnünk, mindenkire és mindenkinek a szavazatára szükségünk van. Egyetlen vokson is múlhat. Tanultuk az iskolában: egy szög miatt a patkó elveszett, a patkó miatt a ló elveszett, a ló miatt a lovas elveszett, a lovas miatt a csata elveszett, a csata miatt az ország elveszett, máskor verd be jól a patkószeget! És ne lankadjatok, ne lankadjunk egészen vasárnap estig! Csak az az eredmény biztos, amit már kihirdettek. Ha úgy érzitek majd vasárnap este, hogy mindent kiadtatok magatokból, hogy jártányi erőtök sincs, és hogy alig álltok a lábatokon, akkor a győzelem nem marad el. Akkor, de csak akkor győzni fogunk. Fényes és nagy diadalt fogunk aratni.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Büszke vagyok arra, hogy több mint húsz éve harcolhatok Önökkel. Büszke vagyok a második rendszerváltásra, a közösen végigdolgozott négy évünkre, és mi együtt, közösen büszkék lehetünk a hazánkra és a magyar emberekre, akik mindezt végigcsinálták. Büszke vagyok, és alig várom, hogy együtt dolgozhassam Önökkel a következő négy évben is. Magasba a zászlókat! Fel, győzelemre!

Hajrá, Magyarország, hajrá, magyarok!

Соња Миловановић
Филолошки факултет
Универзитета у Београду
sonja.kovljanic@gmail.com

УДК: 821.163.41-14.09 Tadić N.

ИМПЕРАТИВНОСТ У ПОЕЗИЈИ НОВИЦЕ ТАДИЋА*

In this paper, we overview the imperativeness in the context of speech acts, that is communicative functions, we consider the scale of directivity in the imperative statements, as well as the use of appellative genres in the poetry by Novica Tadic. Research is based on the collection of poems "Devil's friend", for a number of reasons: the frequency of imperatives in this collection of poems, distribution of the imperativeness (in the title, in the chorus, as an independent statement – maxims, imperative series through the whole poem), genre transformation: imperative as a profanity, rosaries, prayers, etc., and also because this collection of poems belongs to the later Tadić's work, which, in terms of lyrical subjectivity is more complex than the one dating back to his earlier phases of work. By applying linguo-stylistic methods, the results show that in addition to the semantic range of the imperatives of primary and secondary importance (the commandments, prohibitions, warnings, advice, recommendations, requests...), and accordingly the breadth of the illocutive potential, the meaning of the imperativeness has a developmental characteristic in relation to the thematic-motif layers of the collection "Devil's friend", and that therefore it is one of its stylistic components.

Keywords: the imperativeness, imperative, directivity, illocutions, illocutive potential, lyrical I, speech.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ:

Једна од тематских константи у поезији Новице Тадића јесте говор, са њеним семантичким варијацијама – прича, приповедање, проповедање, оглашавање и сл. Транспозиција овог тематског упоришта и поетички и стилски је широка и вишезначна. Наиме, било да лирски јунаци припадају, како је у књижевној рецепцији поводом Тадићеве поезије више пута наглашено, демонском или хришћанском амбијенту, њихово је исказивање

* Овај рад је настао у оквиру докторских студија Наука о језику на Филолшком факултету у Београду, под менторством проф. др Милоша Ковачевића.

(презентовање) углавном вербално, а тада, готово по правилу, неуобичајено, стилски маркирано. Они кричу, кликћу, креште, пиште, фрфљају, моле се, шапућу, те је тако, рецимо, прегнанција једна од доминантних стислких фигура у поезији овог песника. Уз то:

> Ликови се, па и цели текстови, неретко граде и особитим односом аутора према говору. Тадић за наслове уме да наведе директни говор, тумачећи њиме лирску причу [...]. Он, затим, заснва текст на навођењу директног говора, или барем на мимикрији таквог навођења, подражава свакодневни говор, приређује туђи говор, чак и свој лирски дискурс приређује и прилагођава њима, заодевајући га у вео колоквијалног, све до технике сказа, те посеже за неким облицима усмене књижевности као уа литерарним предлоћком (клетва). (Потић 1995: 172).

И у ранијим и у познијим Тадићевим збиркама, у складу са осећањем света „од поруге до меланхолије" (Гордић 1995), препознају се различити облици апелативности, од оних где је интенција говорног лица очигледна, односно једнозначна (што су ретки случајеви), до оних код којих се стилски потенцијал видљив у примерима „танане вишезначности у привидној импулсивној изричитости" (Гордић 1995: 685). Будући да је импулсивној изричитости најчешће својствена императивност, издвајање императива и исказа са императивним значењем, с обзиром на тематско-мотивски слој песме, збирке, или читавог опуса Новице Тадића, заслужује детаљнији опис.

У овом раду императивност се разматра првенствено у контексту говорних чинова, односно комуникативних функција, апелативних жанрова као и појединих поетичких особености Тадићеве поезије. И сама граматичка парадигма овог глаголског начина и императивних израза указује на семантички распон илокутивних функција[1], што ће у раду бити посебно акцентовано. Истраживање се врши на збирци „Ђаволов друг", и то из

[1]Од граматикализованих облика исказивања императивности, основни је са предикатом у облику императива, мада императивност има и друге облике изражавања са значењем подстицања некога на нешто (инфинитив, футур први, конструкције да/нека + презент...). (Пипер и др. 2005: 661–662). „У оквиру српске просте реченице императивност обухвата више семантичких и прагатичних типова у зависности од неколико критеријума као што су интензитет директивности, социјални статус учесника у комуникацији, присуство других категоријалних значења и функција" (2005: 662), те илокутивни потенцијал може обухватати неколико илокутивних функција (Пипер и др. 2005: 986).

неколико разлога: фреквентности императива у овој збирци, дистрибуције императива (у наслову, у улози рефрена, као самосвојног исказа у форми максиме или уланчаног низа), до жанровских преображавања: императив у функцији клетве, бројанице, молитве, а такође и због тога што ова збирка песма припада познијем Тадићевом стваралаштву који је, у погледу лирске субјективности, сложенији у односу на раније фазе.[2]

*

Као синтаксичко-семантички облик којем је дијалог инхерентна особина, императив је веома чест у књижевноуметничком текстовима у којима доминира овај облик говора[3]**.** Када је нечија поезија, условно говорећи, претежно драмске а не дескриптивне или рефлексивне природе, као што је то поезија Новице Тадића, онда императив, као облик својствен појединим аплетивним жанровима (молитви, клетви, басми...) (Ајдачић 1991) постаје једно од доминатних карактеристика тзв. језичке слике света. Имајући у виду природу говорне ситуације, па и статус лирског субјекта, односно лирских сабеседника, код Тадића често удвојених, та слика света се непосредно одражава кроз комуникацију која је различито усмерена, па су и препознатљиве комуникативне функције аутоилокутивна, илокутивна и уоштено-илокутивна (Пипер и др. 2005: 989).

Како је у критици истакнуто, природа и статус лирског ја најчешће је амбивалентно или полиморфно (Миловановић 2014: 543; Микић 2010: 43–60; Јовновић 2009: 111–124; Лаковић 89–119; Радојчић 2009: 77–87). Лирска субјективност је „некад жртва зла, некад његов починилац, а некад и једно и друго” (Радојчић 2014: 94).

Мотив трансформације лирских јунака у оба смера – од световног ка сакралном и од сакралног ка демонском у поезији Новице Тадића у најужој је вези са императивом као обликом исказивања те трансформације (посебно код клетви, молитви итд.). Пошто Тадић „не прибегава покушају да унутарњу драматику света о коме говори подреди било коме од два

[2] Рецимо, С. Радојчић примећује промене у интонацији говора о злу чији је носилац лирска субјективност: „у познијим збиркама тај говор је удружен са изричитим, а не само имплицитним, говором о покајању и спасењу (Радојчић 2014: 97). Та изричитост је често императивног карактера.

[3] О употреби императива у зависности од природе књижевноуметничког текста в. Тошовић 2002: 206–207, Танасић 2005: 39–40.

супротстављена вредносна аспекта" (Микић 2010: 149) – демонском или божанском, штавише „сакрално и демонско код Тадића понекад замењују места" (Радојчић 2014: 94), и пошто је за његову поезију веома важна „могућност да се у једном тематском аспекту активирају различите тачке гледишта, а све са циљем да лирски говор у себе прими различите тонове, од оних који су примерени молитвеном обраћању до оних који гротескно-комично узказују на дубину поремећаја у систему вредности" (Микић 2010: 127), то често замагљује право, тачније једно значење исказа, или интенције говорног лица. Другим речима, транспонованом перформативношћу код имплицитно-перформативног облика исказа, „илокутивни напон моделује се на основу прагматичког контекста" (Пипер и др. 2005: 988–989), где је с обзиром на неједнозначну интенцију говорног лица илокутивни потенцијал вишезначан, односно илокутивни циљ може се декодирати на више начина. Међутим, постоје и други видови декодирања песма (нпр. „Стижу обећања"), уколико се, на основу текста песме, успостави импликацитно „читање" првобитне говорне ситуације (Радојчић 2009: 83–86, 2014: 91–93). А ако бисмо ишли до крајности такве импликације, видели бисмо да би и текст без облика императивности могао да се, са становишта ауторске интенције, посматра и као квазиимперативан уколико се као главне компонентне истакну неки други поетички чиниоци, рецимо лутајући мотиви у опусу овог песника или песме-карике одређеног тематског круга (рецимо песма „Отимач" према неким сличним песмам, посебно песми „Дошао си да ми тражиш песме" из збирке "Непотребни сапутници").

И у збирци „Ђаволов друг", и самој индикативног наслова када је реч о нашој теми, као и у неким другим Тадићевим збиркама мења се природа саговорника. У уводној песми, „У бифеу на углу", саговорник је проповедник-утвара, у појединим песмама саговорник је само лирско ја, заправо удвојено лирско ја, док је у последњем циклусу збирке „Тешко мени" реч о надређеном саговорнику – Господу. Дакле интерперсоналност, једно од семантичких одлика императива, овде је остварена у непосредном, индиректном или замишљеном контакту различитих лица, а под лицем се подразумева варијабилна скала „од идентификованог – преко уопштено личног – до имперсоналног, односно неидентификованог примаоца" (Бабић 2013: 52).

Из односа према саговорнику, био он стваран или замишљен, огледа се илокутивни потенцијал и илокутивни напон исказа, те се и значење императивности креће од типичне до периферијске, односно од јаког до слабог вербалног подстицаја на чињење или нечињење (Пипер и др. 2005: 660). Заправо, променом природе саговорника у песмама долази до преклапања различитих врста императивних исказа и њихових облика, типа савет и упозорење,

претња и упозорење, молба и препорука, забрана и савет, забрана и упозорење итд., па је најчешће основно значење императива (заповест) помешано с неким другим директивним значењима.[4]

Из тог укрштања настају двозначни случајеви илокуције, чије се свођење на једно значење поруке најчешће изневерава, или се оно боље сагледава тек у контексту збирке. А у таквом контексту, типична комуникација (дијалог) остварена је једино у уводној песми „У бифеу на углу”:

У бифеу на углу, нешто пре поноћи,
Он поче да проповеда.
Оставите се пушења, рече.
Оставите се алкохола,
Кафе и напитака
Оставите се празних разговора.

Не будали, узвратише углас.
Ко те је послао да провоцираш?
Радиш ли за неку компанију?
Чији си момак? Да си бар потпуно
Луд, па да ти поверујемо и да те
Испред свих као вођу истуримо.
Овако, теби враћамо сву твоју
Маглу. Спреми се полако,
Прикупи своје праменове,
Па назад, утваро, у ведру ноћ.

За будућностн на салвети записујемо:
”списе није писао, али је много проповедао”. (134)

У песми „У бифеу на углу”, представљањем наоко јасне ситуације – долазак проповедника пред гомилу људи, његово обраћањем њима и њихов одговоро – Тадић заправо гради загонетну ситуацију. Променом говорних перспектива, он преусмерава угао гледања, а тиме и реципијентовог доживљаја (перлокуцију), изневеравајући унапред готове представе. Питање које покреће песничка игра динамиком говорних лица (он – они, односно ви

[4] Заправо, код Тадића говотово да нема, или је има врло ретко, праве императивне реченице која се одликује нарочитом, заповедном интонацијом, а у писању узвичником.

– ти – ми), замењивањем адресанта и адресата индиректним и директним говором, а тиме и поигравањем ко има моћ да заиста проповеда (појединац : колектив), остаје отворено проблематизовано до краја текста. Према граматичким облицима у императивним и интерогативниом низу (*Ко те је послао да провоцираш? Радиш ли за неку компанију? Чији си момак?* [...] *Спреми се полако, Прикупи своје праменове, Па назад, утваро, у ведру ноћ*), хијерахијом у ословљавању: ви – ти, те потврдним и одричним обликом императива (*оставите се* : *не будали*) стиче се утисак да је моћ на колективном носиоцу исказа, односно неименованој маси, а да је проповедник као појединац усамљен. Међутим, овај дијалошко-полилошки тон из другог дела песме ситуацију моралне проповеди гротескно стилизује (време је тик пре поноћи), чиме јој се одузима и/или преокреће сврха: остаје отворено да ли је проповедник стваран или умишљен, а уколико је стваран, каква му је природа – правог или лажног проповедника. Тако посматрано, и представљена ситуација се дожиљава као трагичан или банализован догађај, а могуће и као апокалиптичан. Императивни, као и интерогативни икази, у овом случају само појачавају снагу илокутивног напона.

Иако се типичним обликом комуникације подразумева онај у којима се одвија дијалог између различитих лица, односно нетипичним онај у којем се лице обраћа само себи (Пипер и др. 2005: 600, 663), могло би се рећи да је у поезији често управо супротно. Уопште, за књижевно-уметнички функционални стил (осим, можда, у драмском стваралаштву), појава аутодијалога није неуобичајена, па се јавља и аутоимперативност као облик говорних чинова. У таквим, нетипичним облицима комуникације, када је о Тадићевој поезији реч, постоје случајеви код којих не можемо са сигурношћу да тврдимо да је интенција говорног лица усмерена на саговорника, односно да адресат и адресант нису једно биће. У тим случајевима двосмерне усмерености реч је о аутоилокутивним или упопштено илокутивним функцијама. Тако је и у примерима удвајања лирског ја, као рецимо у песми с императивним насловом „Наопако ми било”:

Ноћ је ветровита. Живци су ми
Попустили. Бриге ме троше.
Утваре се смеју. Ум ми се

Растресао. Видим тамна бића
Како скачу и пиште. Духови злобе

Криве мој рукопис. Не могу
Да прочитам што напишем.

Њишу се прозорски капци.
Неко уздахне, можда ја:
Наопако ми било,
И све се против мене окренуло

Удвајање лирског гласа (*Неко уздахне, можда ја*) ствара неједнозначан смисао обраћања: да ли се лирско ја свесно обраћа свом умишљеном двојнику, који би онда припадао утварама које га опседају, или себи самом упућује клетву због помисли да би тај неко могао бити он. Заправо, овде се, највероватније, клетвеним обрасцем исказује лажна клетва, односно преокреће се основна илокутивна функција.

У књизи „Ђаволов друг" има још песама са императивом у наслову: „Опомени се", „Удаљи их од себе", „Воли божанске речи", „Не забадај њушку", „Држи се подаље од учених", „Хвалите ме после смрти". Све оне тематизују отклон од гордости и надмености, што је према аутопоетичком Тадићевом исказу, чини се, била основна мотивацијом за настанак збирке:

> Лирски је субјект, у мојој књизи „Ђаволов друг", у сталним невољама, у искушењима која не престају. Његове се снаге троше, таленти губе. Нејак, раслабљен, он постаје ђаволов друг. Пад је неминован. Ђаволов друг је сваки човек – има ли тога који није врагу понешто попустио? А најискренију молитву упућује покајни грешник. (Хамовић 2013: IV, 289).

С појавом молитвеног тона или израженије хришћанске оријентације, у чему је књижевна критика готово сагласна, ова се тематика доследно надовезује на представљање препознатљиве песничке визије овога света.

Осим у песми „Хвалите ме после смрти", где је реч о илокутивној функцији, али и двоструком илокутивном циљу (иронија и меланхолија), у осталим наведеним песмама с импепративом у наслову комуникативна функција може бити и аутоилокутивна и уопштено-илокутивна, са развијеним илокутивним потенцијалом опомене, савета, упозорења, препоруке итд.

Опомени се да ће демон

Грешне помисли
Речи погрдне
Ђаволе изуме
За тебе приправити

У час
Који ти изабереш

У мери
Коју и одабереш

Господ погледао на тебе
Са небеса
И силом те благом оградио. („Опомени се”)

*

Удаљи их од себе.
Прохтеве подмукле,
Каприце и рђава хтења
Што пре отклони.
Изостави јела која тове,
Злосмрдија утробна;
Слабост опијања
надјачај како знаш.
Брбљања, шале, кикот,
Нек ти не буду у уху.
Очајање, неред, леност,
Нек ти не ткају покров.
Одгурни мале жеље
које маме, које лажу.
Страх ти доносе и
Живце кидају људи-скакавци.
Удаљи их од себе,

Да не би заборавио вечност. („Удаљи их од себе”)

У песми „Удаљи их од себе” опомене и савети исказују се императивним низом (*удаљи их, отклони, нек ти не буду… нек ти не ткају…*), а то императивно уланчавање с једне стране као да свој сврху испуњава поентирањем вечности: *Удаљи их од себе,/ Да не би заборавио вечност*, а с

друге као да смисао назначава у наставку таквих савета и добронамерних препорука, тако што се оне још више осамостаљују у контексту песме, циклуса, па и збирке. Наиме, у наредној песми „Воли божанске речи” три од пет самосталних исказа у виду максима и графички осамостаљених моностихова дати су у имеративној форми, сасвим благе директивности:

Воли божанске речи.
*
Греха се свога живо сећај.
*
Приљуби се уз тишину.

Директивне фунције упозорења и савета препознатљиве су и у другим наведним песмама, било да су дате само у оквиру почетне строфе „Гнусна гозба”:

Одврато поглед од њих.
Немој да их гледаш;
Немој да их слушаш.

или целе песме – „Не забадај њушку”:

Не забадај њушку
у хлеб, у Тело

Не забадај њушку
у вино, у Крв

Не прилази светињи
Без покајања и суза

Са страхом Божјим
Дочекај
И испрати сваки дан

Не забадај њушку у небеса.

Императивни исказ молитвеног тона, односно основна илокутивна функција молбе, остварена је и у улози рефрена, у песми „Безвредне похвале”: *Дај ми мрвицу, Господе, и исцели ме*, а песма од три стиха с императивом у наслову „Држи се подаље од учених”, с алузијом на библијску изјаву „Благо нишћима духом”, такође укршта различите илокутивне функције: основне упозорења/опомене, а пратећих савета, препоруке итд.:

Држи се подаље од учених.
Њихво знање је
грозница Земље.

Према доследном виђењу земље као пакла, осим духовних посрнућа, јунацима прете и телесне патње. У песми „Стижу обећања” овоземаљске муке хиперболично су представљене визијом телесне разградње пред јунакову операцију:

Стижу тамна обећања:
Сутра ће ми
Бубреге брати.

И ришкаће ме, и ломити.
Па ће ме каишати.
Па ће ме разносити.

У срцу ће ми бесови
тутњати.
Мене млети.

Могу, желе.
Сутра ће ме трошити.
И рах ветру предавати.

У позадини ових стихова, односно модалних исказа са глаголским обликом футура првог, могуће је деконструисати две супротне директивне функције: претњу, где би онда трансформација у исказ 1. л. множине била доследна: „Брећемо ти бубреге”, и као таква мало вероватна, или пак, што је вероватније, могуће је читаву песму видети као драматично унутрашње

проживљавање неизбежне будућности, где би чак заповест, наредбу или савет пред операцију лирско ја доживело као претњу, иако би директивна функција заправо била савет, препорука, помоћ. На такву могућност наводи реч *обећања*. И овде је заправо, изокренутом драматичном перцепцијом, помоћ виђена као претња, а могућност оздрављења као невоља, аполутни пораз.

У контексту описане визије света и лирског ја у том свету, смрт се види као жељено избављење. Читав последњи циклус „Тешко мени", од прве до последње песме, обликован је у форми обраћања Господу. Императивни искази овде су у знаку молитве, покајања, самоунижења, тужења лирског ја и слављења Господа:

Благодарим ти, Господе, што си ме кроз многе саблазни провео.
Али, бреме је моје тешко; живот мој међу људима, грозан је. Зато,
притекни, Милостиви. […] „Благодарим ти, Господе";

*

Боже, погледај на нашу
Кровињару. […]

Одузми од нас тугу.
Помилуј
Наше погнуте седе главе. („Боже, погледај")

Јер истиче време за покајање које је могуће у земаљском веку („Боже благи и преблаги");

*

Жива је још једна [жеља]: даруј ми, Преобилни, брзу и лаку смрт ("Молитва за непостидну смрт";

*

Смрти сав припадох, Тебе заборавих. Тешко мене, Господе мој.(„Тешко мене, Господе мој").

Императивни искази упућени су надређеном саговорнику, Господу, а „степен вероватноће да ће се остварити оно на шта упућује пропозиција директива, или степен хипотетичности чина зависи од два чиниоца – од

степена заинтересованости говорног лица за будућу радњу, који се огледа у интензивном подстицању на деловање, као и од степена заинтересованости адресата за чин који треба да оствари, што се декодира кроз илокутивну флексибилност поруке. (Пипер и др. 2005: 1025).

На крају, издвојимо и песму „Отимач" у којој нема императивог облика, али се могуће имплицитно императивно значење, уколико се позовемо на неке претходне песме из других збирки:

Нема песама,
Нема стихова.

Ни ватре
Ни пепела
Нема

Ничег нема.

Отимач је
И овде боравио.

Ово би песма била пример текстуалне референције унутар Тадићевог опуса. Наиме у збирци „Непотребни сапутници" постоји песма „Дошао си да ми тражиш песме", која тематизује неког неименованог напасника, лирског двојника можда, који од лирског ја тражи његове нове стихове. Одбијање тог замишљеног сабеседника у песми је наглашено, а дато је низом императивних исказа: *Дошао си да ми тражиш песме, видим те!/ Ништа не проговарај, ништа./ намам песма, немам стихова.* [...] *Песама, кажем ти, немам;/ и неће их ни бити/ задуго. Не опомињи ме/ Не преобраћај се у моју муку./ Само не у стихове,/ нек моје сузе падају у трње,/ папрат и коприве. Не брзај језиком/ не наваљуј тако.* [...] *Ниси ми добродошао, не почињи разговор.*

Песма „Отимач", дакле, наставак је тог (ауто)дијалога међу збиркама, и као таква могуће ју је реконструисати и као крајњу резинацију лирског субјекта.

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ:

У разматрању импративности и њених функција у збирци „Ђаволов друг”, и посредно ширем стваралаштву Новице Тадића, као једној од његових стилских доминанти, покушали смо да увидимо како се значење директивности оспољава и на микроплану и на макроплану текста. Тако, представљањем већине императивних исказа из ове збирке, назначили смо ширину илокутивних потенцијала појединих исказа, и видели распон илокутивног циља: код молитве (молбе), рецимо, он је махом једнозначан, па је такав и перлокутивни ефекат, док је код других директивних функција највећма вишезначан, чак и опречан, па су такви и перлокутивни ефекти.

Видели смо такође да је императивност код Тадића у најужој вези са лирском субјективношћу, те је због природе лирског ја она најчешће аутоилокутивне или уопште-илокутивне функције. С обзиром на мотивацију у настанку ове збирке и њеном тематско-мотивском развоју, распон илокутивностог потенцијала илокутивних фунција је широк и вишезначан.

ИЗВОР

Сабране песме (прир. Д. Хамовић), Подгорица : Матица српска, Друштво чланова у Црној Гори, 2013.

ЛИТЕРАТУРА

Ајдачић, Д. (2007). Апелативни жанрови усмене лирике, прузето 13. 01. 2016. http://www.rastko.rs/rastko/delo/10033

Бабић, М. (2013). Међуоднос императива и презента у изражавању значења директивности, у: Р. Симић (Ур)., *Српски језик* (стр. 45–60): Београд: Друштво за неговање српског језика.

Гордић, С. (1995). Песништво Новице Тадића: од поруге до меланхолије, *Летопис матице српске*, књ. 455 (4), 684–686.

Микић, П. (2010). *Песник тамних ствари*, Службени гласник: Београд

Миловановић, С. (2014). Верзије збирке *Напаст* Новице Тадића, Нови Сад: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, св. 2, 536–553.

Пипер и др. (2005), *Синтакса савременог српског језика* (*Проста реченица*), Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска.

Потић, Д. (1995), Сведок песмама, приказ књиге „Напаст” у *Свеске*, бр. 23, 171–175.

Радојчић, С. (2014), Појавни облици и функције зла у Тадићевој негативној поеми, у: Д. Лакићевић (Ур.), *Огњено перо Новице Тадића* (стр. 91–102), Српска књижевна задруга, Филолошка гимназија.

Радојчић, С (2009). Свет и анти-свет, Динамика значења, интенција и вредности у Тадићевој негативној поеми, у: Д. Хамовић, (ур.), *Новица Тадић, песник* (77–87) (Народна библиотека Стефан Првовенчани, Краљево.

Танасић, С. (2005). *Синтакскчке теме*, Београд : Београдска књига.

Тошовић, Б. (2002). *Функционални стилови*, Београд : Београдска књига.

Катарина Јанковић Поповић
Културни центар, Шабац
kc@gromnet.net

УДК: 316.7:050(497.11) POLITIKA

УЛОГА ПОЛИТИКИНОГ „КУЛТУРНОГ ДОДАТКА“ КАО ПОСРЕДНИКА У ПРОМОВИСАЊУ РАЗЛИЧИТИХ КУЛТУРА

Having in mind multidisciplinary approach of critical discourse analysis, for example texts “Politika”`s Cultural addition conducted the analysis in order to determine its discourse characteristics and the part that this addition has to transmit information about other cultures, their different cultural and value matrices. This approach also is trying to understand the relationship we/other, i.e. ourselves to our own culture and other cultures.

Keywords: critical discourse analysis, media, Cultural addition, cultural identity, we/other.

1. Увод

Критичка анализа дискурса представља савремен концепт у сагледавању језика у употреби, тј. дискурса и заснива се на разумевању дискурса као релативно стабилне употребе језика у односу на друге системе означавања, посредством којих је организован и структуриран друштвени живот. Према Ферклафу, такав приступ у проучавању језика тежи да „истражи друштвену интеракцију тако што се усмерава на лингвистичке елементе, али у исто време тежи да укаже на најчешће скривене детерминанте у систему језичких односа, као и на скривене ефекте које они могу имати на систем“ (Fairclough 2001: 4). Стога је дискурс схваћен као „облик друштвене праксе, а анализа дискурса као анализа начина на који текст делује унутар социокултурне праксе“ (Fairclough 1995: 7). Такав приступ у себе укључује различите концепте у које спадају дискурзивне праксе, идеологија, моћ и сл. који се примењују на различите комуникационе праксе. Управо због таквог приступа, метод критичке анализе дискурса погодан је за анализу текстова *Политикиног Културног додатка (КД)*, јер социокултурна пракса представља шири контекст у коме се јавља језик, укључујући психолошке, когнитивне, социолошке, и посебно културолошке аспекте комуникације, па бисмо тако и дискурс могли схватити као „анализу односа између језика и контекста у коме се он користи“ (McCarthy 2008: 5).

1.2. Предмет и циљ

Предмет рада су текстови додатка који седмично излази у дневним новинама *Политика* под називом Култура – уметност – наука, међу читаоцима познатији још и као Културни додатак. Премда се додатак бави и науком, теме из ове области нису посматране. Циљ рада је да се на основу комуникационе улоге коју текстови остварују кроз новински медиј утврди које су то дискурсне особине које су карактеристичне за *Политикин* КД, односно каква је његова улога као посредника у ширењу информација о другим културама. Кључни критериј при класификацији свих текстова био је однос *домаће/страно.* Посматрали смо само оне текстове у којима је њихова основна тема везана за информацију о другим културама, односно за њихове различите културне и вредносне матрице. Утврђивање дискурсних особина КД подразумева и анализу формалних критерија кроз идентификацију тема, а то је оно о чему се пише, којим жанром, одакле се нужно намеће и зашто се о нечему пише, али и ко пише и у ком контексту. Сходно томе, циљ рада је да се утврди однос медија према различитим културама. Овакав приступ истовремено је и покушај разумевања односа *ми/други,* тј. колико је наше друштво заинтересовано да сазна шта је то што у страним културама представља трајне вредности, шта је ново, или другачије у односу на наш културни образац, односно колико смо отворени за утицаје који долазе из других култура.

2. Дискурсне одлике *Политикиног* КД

По угледу на Ферклафову тродимензионалну перспективу у поимању језика у акцији, дискурс КД посматран је са три нивоа:

1. дискурс као текст;
2. дискурс као дискурзивна пракса;
3. дискурс као друштвена пракса.

Први ниво анализе, како ју је конципирао Ферклаф, подразумева утврђивање макроструктуре као и микроструктуре која се огледа у одабиру лексичких јединица, у синтаксичким конструкцијама, и уопште у структури текста. За ову перепективу каже се да је описна. Други, интерпретативни ниво, представља везу између текста и друштвеног контекста, а то се чини уз помоћ говорних чинова, кохеренције и интертекстуалности. Та веза се

остварује дискурзивном праксом, односно језичким деловањем које обухвата „производњу, кружење, дистрибуцију и потрошњу“ дискурса у друштву. Трећи, експланаторни ниво, тиче се друштвене праксе, нарочито односа између дискурса и моћи. Оваква тродимензионална концепција може се применити и на дискурс КД. Према оваквој стратификацији први ниво, или *микрониво*, представљао би све оно што је појединачно, појединачан текст/појединачни текстови, али и текст/текстови као делови целине КД. Други ниво, или *мезониво*, био би недељни лист *Политика* као део укупног простора штампаних медија у Србији, и као део укупног медијског простора у Србији. И коначно, трећи ниво или *макрониво,* чинио би укупан друштвено-историјски контекст у чијој основи је друштвено-економски и политички интерес и идеологија првенствено владајуће класе који се, према Ван Дејку, не разликују суштински од оних који је подржавају финансијски или на неки други начин (Van Dijk 1989: 23). Овакав тродимензионални приступ илуструје следећа табела:

Табела 1

Диксурс као текст	МИКРОНИВО описни	текст/текстови Културни додатак
Дискурс као дискурзивна пракса	МЕЗОНИВО интерпретативни	*Политика* медијски простор
Дискурс као друштвена пракса	МАКРОНИВО експланаторни	друштвеноисторијски контекст, моћ

2.1. Микрониво – Културни додатак

Овај ниво репрезентује сваки појединачан текст, као и сви текстови који чине КД. Седмични додатак почео је да излази 1957. године као подлистак у којем су објављивани разноврсни прилози посвећени култури, уметности и науци како у свету тако и код нас. Поред КД, *Политика* садржи редовну културну рубрику са својим уредништвом која је неизоставни део сваког броја овог дневника, па и суботњег, када излази КД. По одабиру тема, поред праћења „класичних“ културних догађаја – концерти, позоришне представе, премијере, и сл., и у *Политикину* културну рубрику, као и иначе у културне рубрике, „све више продиру теме посвећене поп култури, теме из савременог начина живота (*life style*), као и теме које негују култ личности“ (Rus-Mol, Zagorac Keršer 2005: 201). КД има сопствени импресум и уредника/уредницу

(у периоду узорковања грађе на месту уреднице била је Весна Рогановић, а сада је Ана Оташевић), а редакцију чини тим, такорећи спољних сарадника, међу којима су професори универзитета, писци, јавне личности од угледа из свих области културног, уметничког и јавног живота, како домаћи тако и страни. Самим тим, текстови КД су мање новинарски, дневно-информативни, а више ауторски чланци, краћи огледи или есеји, прикази и рецензије, интервјуи са савременицима или транскрипти различитих говора и предавања, колумне, полемике и слични текстови који имају за циљ да критички информишу своје читаоце, да буду посредници нових идеја и коначно да изрекну временски трајније судове о савременој култури. Зато можемо рећи да се текстови *Политикиног* КД обраћају затвореном кругу (високо)образоване читалачке публике, културним посленицима, односно кругу стручне јавности која је добро упозната и прати савремене токове у култури. Уређивачи *Политике* самим одабиром тема, распоредом и графичким положајем чланака и других невербалних прилога, имплицитно формулишу и идеолошку, односно идејну и политичку раван, тако да су, свесно или несвесно, дневнополитичка догађања увек налазила одјека и у прилозима о култури. КД се појављује као периодички текст који се, са становишта своје комуникативне функције, може поставити између информативног журналистичког дискурса и дискурса књижевнонаучних, односно уметничких часописа. Већи број текстова КД нема одлике типичних новинских жанрова, што је у вези са њиховим ауторством, већ су стално на граници, што представља књижевнопублицистички подстил, а то је гранични положај из публицистике према књижевности или према есеју. Текстови у којима се извештава о страним културама у посматраном корпусу потписују сарадници КД, и то кроз сталну рубрику*, Авенија Америка*, дописник Милан Мишић, или повремене, као што су *За Политику из Мадрида,* Јасмина Лазић, *Од нашег специјалног извештача из Беча,* Марина Бауер, *Специјално за Политику из Фиренце,* Снежана Симић. Такође, о ономе што долази из других култура пишу и сарадници и новинари других дневних или недељних листова, Хартмут Топф, новинар из Берлина, Младен Јаковић, новинар из Загреба, и др. О темама из страних култура пишу и новинари *Политикине* културне рубрике и то кроз различите текстове из савремене уметности или других актуелних културних збивања. Такође, о страним културама у КД пише се и посредством текстова преузетих из страних листова, нпр. амерички *Њујорк тајмс*, британски *Гардијан*, или италијански *Ил Пиколо*.

2.2. Мезониво – Политика

Политика је дневник са најдужом традицијом који је основан 1904. године, и због свог угледа и утицаја сматра се једном од националних институција у Србији. *Политика* је сарађивала са бројним значајним културним и научним ствараоцима, а њен КД[1] јединствен је периодички новински додатак. Културне рубрике у домаћој штампи претрпеле су низ промена од којих су оне из деведесетих година наовамо, услед распада СФРЈ и пораста национализма, а потом и транзиције која је донела нагло осиромашење и губитак средњег сталежа, по мишљењу многих теоретичара медија, понајвише оштетиле културу у Србији. Културне редакције готово свих српских медија ушле су у процес „трансформације“ (промена власништва медијских кућа у директној је вези са њиховом уређивачком политиком), на које се одражава и општа криза вредности у друштву. Власнички удео државе је и даље заступљен још само у *Политици* (49%), односно у новосадском *Дневнику*, када је реч о локалним листовима, док су сви други штампани медији у Србији, успешно или мање успешно, приватизовани. Према мишљењу многих новинара, културне редакције великих медија, каква је и *Политика*, дуго су одолевале притисцима и успевале да се одрже као оазе нешто слободнијег мишљења (Rus-Mol, Štefan i Zagorac Keršer, Ana Marija 2005: 203). Због дужине и континуитета у излажењу (од 1957), као и због тема и текстова које потписују еминентни аутори, *Политикин* додатак се издваја од осталих додатака о култури.

Када је у питању локална дневна штампа, културне рубрике се односе искључиво на информисање о актуелним локалним догађајима.

[1] Тек последњих неколико година још понеки штампани медији почињу са објављивањем неког облика додатка који се бави културом, и то пре свега домаћом, као што су „*Култура*“ у издању листа *Вечерње новости*, и *Блиц* са додатком који носи назив *„Књиге“,* у којем се представља како домаћа, тако и страна књижевна продукција. Иако се овај подлистак примарно бави књигом, и није сасвим релевантан узорак, с обзиром да је из једног домена уметности ипак смо га регистровали. Суботњи примерак дневних новина *Данас*, под називом „*Недеља*“ (јер новине не излазе недељом) такође се може сматрати једном врстом додатка. И у њему су заступљене и домаће и стране културне актуелности али више на начин дневног извештавања, без аналитичког односа према догађајима и темама.

2. 3. Макрониво – „мој“

Овај ниво представља дискурс као део друштвене праксе. Посматрано из перспективе *Политикиног* КД, ми заправо посматрамо укупан друштвено-историјски контекст у времену у којем се налазимо. С обзиром на то да су текстови из културе, објављени у периодичком издању као што је КД, увек непосредно укључени и у актуелне дискурсе друштвеноисторијског идентитета (Brake 1997: 54), као што су пре свих домен/дискурс политике, економије, друштва, али и спорта, забаве и сл., онда и КД, као периодички жанр и надређена текстовна целина, смештен у шире оквире новинског дискурса дневног листа, стално дестабилизује или указује на порозни карактер границе између њених текстова и политике. Стална напетост између публицистичког и политичког, која се изразито активира у часописном контексту, открива нам који текстови могу да послуже као инструменти идеолошког говора, а који се својом унутрашњом поетиком и структуром опиру било каквом идеолошком читању. Поред помног читања појединачног текста, у контексту периодике, постоји могућност, па чак и обавеза својеврсног дубински контекстуализованог читања[2]. Полазећи од општије тврдње да „се књижевни часописи и текстови у њима указују као места укрштања и сукобљавања различитих политичких и културних, а не само поетичких дискурса“ (Матовић 2007: 11), КД се може схватити као изразито продуктивно поље таквих укрштања и сукоба. Истовремено, веома је утицајно медијско средство које је изразито деведестих година прошлог века, услед распада СФРЈ и пораста национализма, рефлектовало и конституисало политички и културни профил српског друштва, који би се

[2] У КД од 28. маја 2011. године на насловној страници дата је рубрика *Песнички рукопис* (ова рубрика најчешће заузима трећу или четврту страну додатка, а изузетно ретко се налази на првој страници) и у оквиру ње песма академика Матије Бећковића, *Господе помилуј.* Текст песме, заједно са визуелним кодом који чине наслов додатка сталног фонта и четири изабране рубрике, налазе се у горњој половини листа, док целокупну доњу зону заузима дигитални принт Клаудије Роге, под називом *Рапорт 120305* на којој се налазе мултипиликована обнажена тела младе женске особе у положају најдубље молитве. Чињеница да је последњи и најтраженији хашки бегунац, Ратко Младић, ухапшен 26. маја 2011. године, непосредно пред излазак из штампе КД, могла би се довести у везу са оваквим изгледом насловнице. Наслов песме већ сам по себи носи јаку поруку, а сам избор песника (целокупна поетика као и политички ангажман и ставови овог писца на линији су промовисања традиционалних и патриотских вредности), као и комплетан визуелни код упућују на сагледавање ове странице додатка у контексту актуелних догађања.

условно могао раздвојити на два супротстављена модела, од којих бисмо један могли назвати националистичко-традиционалистичким, а други грађанско-космополитским (Бараћ 2010), тзв. *црна и бела Србија*. Други модел подржан је од стране уредништва КД, што значи да је на линији неговања прогресивног, модерног, проевропског духа, што би у крајњој линији требало да се одрази и на текстове у којима су заступљене теме из страних култура.

3. Анализа формалних критерија

Анализа формалних критерија спроведена је на корпусу који чини шестомесечни узорак текстова КД који су сакупљани у периоду од 8. јануара 2011. године до 25. јуна 2011. године. Прикупљена примарна грађа је обрађена по каталозима, где је сваки број представљен као посебан каталог у виду табеле у којој су текстови разврстани према домену и жанру, наслову, аутору, визуелном коду, датуму и страни. Обрађену примарну грађу чине двадесет четири каталога, или 192 стране, са 333 различита текста. На основу примарне грађе направљен је и узорак по критеријуму *домаће/страно* такође у форми каталога и то тако што је на основне параметре додат и наведени критериј. Да би се дошло до траженог узорка, било је потребно утврдити који су то текстови у којима се пише о страним културама, што није увек било лако због честог преплитања тема, па су у анализу ушли текстови које су потписали специјални дописници, и то из Мадрида, Беча и Фиренце, као и стални извештач и редовни колумниста, Милан Мишић, специјални коментатор из Америке, а и текстови који су преузети из *Њујорк тајмса*, *Гардијана* и *Ил Пикола*. У оно што припада страним културама, уврштене су и разне репортаже и путописи, као и интервјуи са странцима, како из области друштвеног и јавног живота тако и из света уметности. Највећи проблем био је приликом класификације оних текстова код којих је приступ теми еклектичан и свеобухватан, тј. у којима се културна и уметничка достигнућа појединаца или народа схватају као део светске културне баштине.[3] У таквим

[3] У КД од 8. јануара 2011. год. у тексту *Стварност А и Стварност Б,* Харукија Муракамија, дугогодишњег јапанског кандидата за Нобелову награду, писац анализира догађаје пре и после рушења зграда Светског трговинског центра у Њујорку. Постојала је дилема да ли овај

текстовима није могуће подвући јасну границу и тачно одредити да ли се предност даје ономе што носи обележје *домаће* или *стране* културе. Код таквих текстова бирани су они код којих је превага дата *страном* само у смислу поднебља о којем се говори. Од укупно 333 различита текста, у 106 текстова обрађене су теме које илуструју културне матрице страних земаља или су дате као поређење у односу на домаћу културну матрицу. Број текстова у којима се тематизује културновредносни образац страних култура чини нешто мање од једне трећине укупног броја текстова, што није мали проценат, па се може рећи да је једна од уређивачких стратегија КД праћење догађаја и тема које се односе на стране културе.

3.1. Заступљеност текстова по државама чије културе представљају

На основу добијеног броја текстова у којима се пише о страним културама, даљом анализом података утврђено је о којој се култури највише пише. Добијене податке илуструје следећа табела.

Табела 2

Заступљеност текстова по државама чије културе представљају

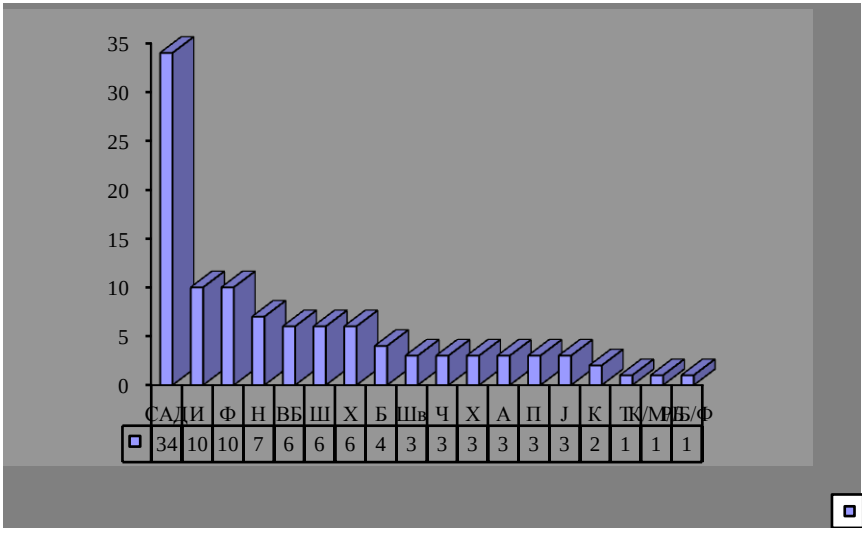

текст сврстати у податке о америчкој култури или јапанској. Како је текст преузет из *Њујорк тајмса* сврстан је у текстове који припадају америчком културном поднебљу.

САД (34), И – Италија (10), Ф – Француска (10), Н – Немачка (7), ВБ – Велика Британија (6), Ш – Шпанија (6), Х – Хрватска (6), Б –Босна (4), Шв – Шведска (3), Ч – Чешка (3), Х – Холандија (3), А – Аустрија (3), П – Пољска (3), Ј – Јапан (3), К – Кина (2), Т – Турска (1), К/М/Б – Куба, Мексико, Бразил (1), Р/Б/Ф – Румунија, Бугарска, Финска (1)

Највише је текстова који долазе из Америке, и то од сталног извештача Милана Мишића (*Авенија Америка*, стална колумна); један текст је из *Њујорк тајмса*, као и неколико текстова од спољних сарадника КД пореклом из Србије. У расподели моћи великих светских сила улога Америке у свету је доминантна, па је разумљиво што *Политика* на овом континенту има свог извештача[4]. У текстовима сталне колумне заступљенији су текстови из домена уметности, и то највише књижевности. То су прикази актуелних књига (*Кисинџер о Кини, Други живот Хемфрија Богарта*, и сл.), текстови о књижевној критици као и о Американки српског порекла Теи Обрехт, која је захваљујући сјаној критици доспела на насловну страну Књишке ревије, чувеног *Њујорк тајмса* (*Магични реализам са Балкана*). Извештач КД пише и о филму, и филмској индустрији, Холивуду и чувеној филмској награди „Оскар“ (*Права петља браће Коен, Дигитални допинг за Холивуд*, *Догодине у исто време* и сл.). Најчешће теме из домена културе односе се на интернет комуникацију и медије (*Наличје „Фејса“*, *Твитература, Твитер ругалица,* и сл.). Занимљив је текст нашег дописника са сипозијума Конференције словенских студија посвећене дисидентима комунизма, и то Михајлу Михајловићу, југословенском дисиденту (*Омаж онима који се нису слагали*). У текстовима из САД-а пише се и о познатим Србима који живе у Америци (нпр.: *Марина Абрамовић,* Влада Петрић*, Чарлс Симић* и др.). Бројношћу текстова као и континуитетом у излажењу чини се да је реч о популарисању културног обрасца који долази из Америке. Иако бисмо могли претпоставити да се ради о наметању једне културне матрице (америчке) као доминантне, у овим текстовима се не пише само о актуелним културноуметничким збивањима типичним за Америку, већ се оваква збивања посматрају и кроз

[4] У тексту *Политике* од 25. 1. 2016. год. „*Њујорк тајмс* у јуну 1939. год. започео текст на српском“, говори се о томе како је ову вест за *Политику* пренео њен специјални извештач из Америке, Момчило Јојић. Што значи да је део стратегије листа праћење догађаја са овог континента, када је то могуће.

призму познатих Срба у Америци, или американизованих Срба. Тако у тексту Чарлса Симића*, Поезија станује на мрежи,* чувени песник пише о свом искуству за време мандата песника лауреата у Вашингтону, али и томе да више воли сладолеџинице него седељке у Белој кући са Лором Буш. Сагледавањем текстова из угла теме показује се да је за КД битан податак о томе какав утицај остављају људи српског порекла у земљама о којима се извештава, конкретно у Америци. Из угла мале државе каква је Србија чини се да нам је таква информација важна. Иза Америке следеће по заступљености су Италија и Француска. У овим текстовима заступљеније су теме из уметности, и то из књижевности и визуелне уметности. Када се пише о француској култури више је тема из књижевности. О пријатељству међу двема државама пише се у тексту о шездесетогодишњици постојања Француског инстиута у Србији (*Не мора увек да се иде у Париз*, директорка института Паскал Делпеш). Теме из визуелне уметности заступљеније су у текстовима о италијанској култури (*Кип слободе у соларијуму* и сл.) које се односе на праћење значајних изложби као и Венецијанског бијенала. У мањем броју текстова пише се о култури, и то о филозофији и друштву из угла француске културе (*Саркозијев џогинг у шортсу до Јелисејске палате*, теоретичар Кристијан Салмон*)*. Следећа по заступљености је Немачка, а бројност текстова у вези је са чувеним сајмом књига у Лајпцигу на којем је и Србија излагала. Како је КД пратио овај догађај, већи број текстова односи се на сам сајам и интервјуе са немачким књижевницима. Пише се и о односу две државе (*српско-немачке везе*), односно о значајним Србима у Немачкој (*Знаменити Срби у Лајпцигу*). Текстови о немачкој култури део су пројекта *Култура сећања,* уз Аустрију, у којима се обе земље баве својом историјом из периода I и II светског рата. Текстови који долазе из Шпаније заступљени су због нашег извештача, а теме се тичу књижевности и сликарства (*Љосин Конго и остале приче, Надреализам, светлост или физиолошка естетика,* Јасмина Лазић). О култури у Великој Британији више се пише о темама из домена уметности него културе, а теме се тичу филма (*Истина није довољна за Оскара*), балета (*Стари и нови џиркуси*, 33. лондонски фестивал игре) књижевности и музике (*Нове приче Џулијана Барнса,* Славка Јовановић; *Гледам песме кроз ретровизор*, интервју са џез музичарем Петом Метинијем*)*. С обзиром на то да је реч о великим и значајним културним традицијама које репрезентују ове земље не чуди што је мање-више уједначена заступљеност текстова у којима се прате ове културне матрице, а

бројност текстова везана је и за актуелне културне догађаје у тим земљама. Поред наведених земаља у истом рангу заступљености се појављује и Хрватска. У таквим текстовима се пише о друштвеном и културном животу ове државе, што је у светлу догађаја из наше новије историје и очекивано, а то значи да је једна од уређивачких стратегија КД праћење дешавања у области културе и уметности у овој суседној држави (*Треба већ једном престати са тим националним кретенизмом*, Нобеловац Дарио Фо, лист *Пламен* из Загреба). Теме о којима се пише више се тичу „транзиционих“ проблема у култури које су често заједничке за обе државе (*Култура у Титовом забрану,* Марија Ђорђевић, *Када ће Србија добити портал за културу*, Вук Вукићевић), као и о двема државама после распада СФРЈ (*Ђинђић је изгледа прекорачио границу могућег*, интервју поводом годишњице Ђинђићеве смрти са хрватским филозофом Лином Вељаком). Одмах иза Хрватске следе текстови у којима се на сличан начин пише о култури у Босни (*Извештај из периферне земље*, збирка политичких есеја Душана Бабића). Иако су ове две суседне државе, некадашње републике СФР Југославије, могло би се очекивати да заступљеност текстова из ових културних средина буде већа. Одсуство текстова о некадашњим републикама СФРЈ, Словеније, Македоније и Црне Горе такође је сигнификантно. У односу на прве две државе као препрека стоји језичка различитост, али и културолошка (Словенија је и у некадашњој СФРЈ у Београду доживљавана као економски развијенија република, па тиме у културолошком смислу недоступнија, док је Македонија третирана као економски неразвијенија република, па је тиме интересовање за њену културу било мање). Следеће по заступљености су Шведска, Чешка, Холандија, Аустрија, Пољска и Јапан. Све ове државе представљају значајне културне средине, услед чега и занитересованост уредништва за њихове културолошке матрице. То посебно важи за Јапан који је и у географском и у филозофском смислу за нас далека цивилизација, као и култура овог поднебља. У текстовима КД представља се савремена јапанска књижевност (*Десет снова,* Марина Вулићевић), а теме се тичу последица нуклеарне катастрофе у Хирошими и односа света према њој (*Црна киша Хирошиме, Жртве Хирошиме нас посматрају*, писци о катастрофи). Слично важи и за Шведску која је део европског континента, тиме и европске културе, премда толико различите у односу на наш културни образац. С обзиром на економски стандард ове државе очигледно је да постоји интересовање за њену културу, и то преко књижевности где се

препоручује превођење књижевних дела са шведског (*Часне кости*, Пер Лагерквист, шведски Нобеловац). Заинтересованост за културу Чешке и Пољске тиче се заједничке, „источноблоковске“ културне матрице, као и положаја ових држава у ЕУ (*Европа и ЕУ*, Вацлав Хавел*, Има ли средња Европа културни идентитет,* Ристо Тубић), док су текстови из Аустрије у вези са историјским и културним везама које је Србија имала са овом државом током своје историје. Према параметру одсуства извештавања о некој држави, примећујемо да нема ниједног текста у којем се пише о култури Русије. О култури Кине пише се само у два текста и то из домена културе тј. друштва (*Маов политички дизајн,* Марина Бауер). Како је узорак грађе из 2011. године, поставља се питање да ли је због јачања политичких и трговинских веза две земље у актуелним бројевима КД интересовање за културу Кине веће. Шездесетих година прошлог века интересовање Европљана за Азију највише је било усмерено на Индију због тада популарног хипи покрета, док сада интересовање за ову економски и културолошки моћну државу у КД не постоји. По један текст односи се на културу држава јужноамеричког континента и то: Кубе, Мексика и Бразила, и то посредством музичке уметности кроз сталну колумну Војислава Пантића, *Цез скице*. По један текст посвећен је европским државама као што су: Румунија, Бугарска и Финска. О румунској култури писано је поводом смрти великог румунског писца Петруа Крдуа, а објављивани су и његови рукописи. Како Румуни имају статус националне мањине у Србији, очекивано је више текстова из ове културе али и из кулура осталих мањинских народа, пре свих Мађара. Међутим, таквих текстова у КД нема. Заступљеност појединих текстова често није део стратегије листа већ је део околности које су у вези са могућношћу сарадника да извештавају из неке државе.

3.2. Домен

Један од два кључна критерија за класификацију текстова јесте домен, а то је начин за идентификовање тема. Тако су текстови подељени у две групе, и то култура и уметност. У домен културе сврстане су све оне појаве које чине укупно друштвено наслеђе једне групе људи, научене обрасце мишљења и осећања као и њихове материјалне изразе, нпр. историја, филозофија, политика, музеологија и др. У домен уметности сврстани су њени најразличитији појавни облици.

Од 106 текстова, утврђено је да у домен културе спада 37 текстова, док 69 текстова припада домену уметности. Текстови у којима су обрађене теме које се тичу уметности скоро су дупло заступљеније од оних које се односе на културу.

3.3. Уметност

Текстовима из домена уметности обухваћени су различити уметнички облици. Тако књижевност представља најзаступљенији уметнички облик због честих приказа нових књига стране продукције, и интервјуа са значајним писцима или Нобеловцима. Следећа по заступљености је архитектура, што је и очекивано због сталне рубрике КД (*Архитектура у свету и код нас*, проф. др архитектуре Михајло Митровић). Следи сликарство, потом музичка уметност са сталном рубриком (*Цез скице,* Војислав Пантић). Мањи број текстова односи се на филм, позоришну уметност, балет и плес. У односу на наведене уметничке облике текстови у којима се пише о књижевности тематски су најзаступљенији. Следећа табела то и показује.

Табела 3

Уметност

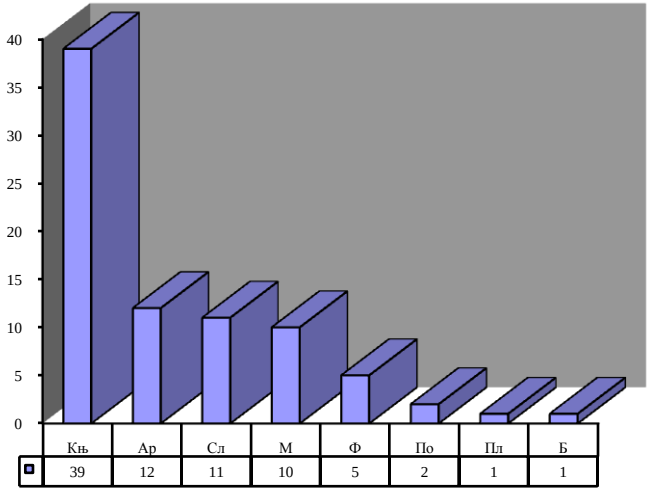

Књ – Књижевност (39), Ар – Архитектура (12), Сл – Сликарство (11), М – Музика (10), Ф – Филм (5), По – Позориште (2), Пл – Плес (1), Б – Балет (1)

3.4. Култура

Најзаступљеније теме из области културе тичу се друштвенополитичког живота. У таквим текстовима обрађује се питање тероризма у Америци (*Може ли Осама да изрони у литератури,* Зорана Шуваковић*)*, затим покушај анализе „Египатског пролећа“ (*Писци о Јасмин револувији*, Зорана Шуваковић), као и теме у којима се говори о хипокризији високоразвијених друштава, а које су на граници са темама које улазе у област „life style-а“, нпр. афера председника ММФ-а Доминика Штрос Кана (*Он воли секс, па шта,* Снежана Симић). Следеће по заступљености су теме у којима се пише о негативном утицају медија (*Изгубљени у културном врту*, Маја Ђорђевић), а потом теме из историје, пре свега због фељтона *Култура сећања* у којем се немачко-српски однос посматра кроз историјске догађаје током I и II светског рата. (*Неми терет очева за нашим столом,* Волфганг Клоц, *Памћење народа,* Јарослав Шонка *и др.*). Следећа по заступљености је музеологија, и то са темама у којима се посредством других култура проблематизује стање оваквих институција културе код нас, или се представљају чувене музејске збирке (*Дали и ми,* Влада Петрић). Заступљене су и теме које се тичу интернет комуникација и мас-медија. Услед високог степена преплитања тема није увек било лако разлучити које су теме ближе интеренет комуникацијама, а које медијима. Ове теме најчешће долазе из Америке, али и од наших теоретичара медија (*Шампион онлајн игрица на трону мита*, Станко Црнобрња) и везане су за „Твитер културу“ и феномен видео игара. Табела показује заступљеност домена из области културе.

Табела 4
Култура

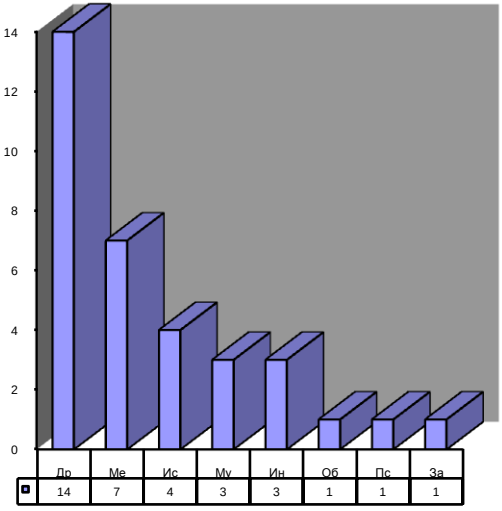

Др – Друштво (14), Ме – Медији (7), Ис – Историја (4), Му – Музеологија (3), Ин – Интернет (3), Об – Образовање (1), Пс – Психологија (1), За – Задужбинарство (1)

3.5. Жанр

Према жанровској подели текстова, најбројнији су типично новинарски жанрови – чланак и интервју, а затим и приказ. У форми приказа дати су различити уметнички садржаји, најчешће књижевна дела страних аутора. Следи репортажа, што је очекивано јер се подаци о разним културама управо добијају посредством овог жанра. Заступљена је и критика, јер се овим жанром тематизују проблеми домаће културе, али и проблеми глобалног друштва (*Чешемо се кључем од кавеза,* Чарлс Симић). Заступљен је и есеј који је у директној вези са ауторством текстова (*Да нема кризе још бисмо били бактерија,* Енрике-Вила Матас*)*. Фељтон доводимо у везу са пројектом *Култура сећања* из којег су проистекли објављени текстови. Текст о путовању по Финској написан је у форми путописа. Следећа табела илуструје наведене податке.

Табела 5
Жанр

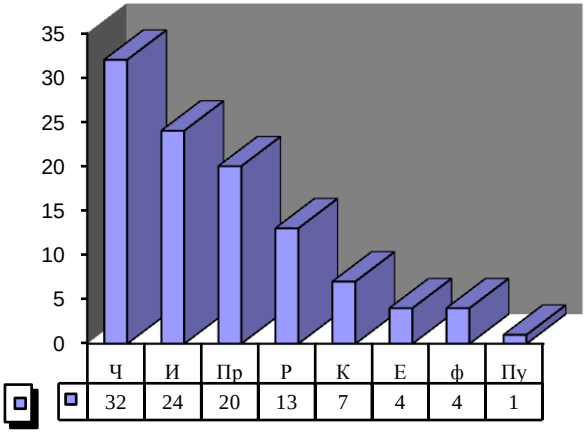

Ч – Чланак (32), И – Интервју (24), Пр – Приказ (20), Р – Репортажа (13), К – Критика (7), Е – Есеј (4), Ф – Фељтон (4), Пу – Путопис (1)

3.6. Аутор

Једна од специфичности КД је његов тим спољних сарадника, аутора текстова које чине професори универзитета, писци, јавне личности од угледа из свих области културног, уметничког и јавног живота. Највећи број текстова, потписали су сарадници и дописници из Србије. То су Милан Мишић, стални дописника из Америке, дописници из Беча, Мадрида и Фиренце, Марина Бауер, Јасмина Лазић и Снежана Симић, као и колумнисти, Војислава Пантића, *Цез скице*, и проф. арх. Михаила Митровића, *Архитектура у свету и код нас*. Ови текстови су мање новинарски, дневноинформативни, а више ауторски чланци. Поред сталних, текстове потписују и повремени сарадници КД, нпр. есеји проф. др Владе Петрића, теоретичара уметности, прикази књижевника и есејисте, Чарлса Симића, као и редитеља Станка Црнобрње. Следе текстови које су потписали новинари како *Политикине* културне редакције, тако и других листова, (Милорад Х. Јевтић, архитекта, критичар *НИН-а, Банкарски циклус*). Мањи број текстова потписали су страни аутори, а то су пре свега писци (*Култура сећања виђена из пера чешких и немачких писаца,* нпр.: Хартмунд Топф,

Волфганг Клоц и др.), или текстови преузети из страних листова, нпр.: Сван Петерс, часопис *Де Лесвол,* текстови Нобеловаца, (нпр. Пер Лагеквист, шведски Нобеловац) Душан Бабић, Сарајево, Надин Акунд, Америка и сл. Заступљеност текстова по критеријуму ауторства налази се у следећој табели.

Табела 6
Аутор

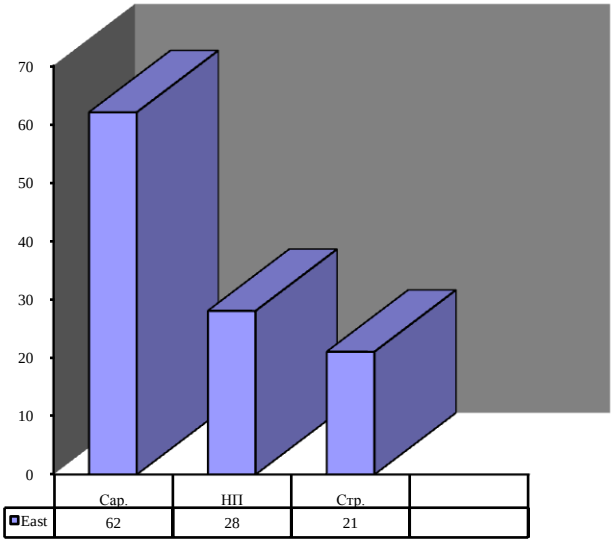

Сар – Сарадници (62), НП – Новинари Политике (28), Стр – Странци (21)

3. Закључак

Критичка анализа дискурса своју теоријску платформу заснива на два блиска појма: на појму идентитета и на појму идеологије. Идентитет (појединачни/колективни/национални) је комплексна категорија која људе одређује у социјално-историјско-културном контексту и базира се на друштвеном систему знања који дефинишемо као културу. Идеологије су друштвени конструкти који нам помажу да створимо друштвену (културну, политичку, лингвистичку и сл) слику света која нас окружује због чега су у директној вези са идентитетом. На који начин наше друштво сагледава себе, кроз које наративне праксе се идентификују друге културне матрице, и како

се дефинише различитиост између *нас и њих* у штампаном медију као што је КД можемо сагледати кроз податке добијене из анализе. Према броју текстова и темама о којима се пише о страним културама у КД се успоставља неколико типичних наратива према којима се наша културна матрица сагледава у односу на друге, и то: *ми/Америка*, као најдоминантнији наратив, *ми/Азија, ми/Европа,* као део заједничког идентитета који се може сагедавати из различитих сегмената, за које важе специфичне наративне праксе: *ми/западноевропске земље, ми/словенске земље, ми/некадашње републике СФРЈ, ми/националне мањине.*

3.1. Ми/Америка

Највећи број текстова је из САД-а и то од нашег сталног извештача Милана Мишића (*Авенија Америка*, стална колумна), из *Њујорк тајмса*, као и текстови спољних сарадника КД. Теме текстова тичу се и уметности и културе, што значи да смо веома заинтересовани да сагледамо културну матрицу ове државе не само из угла различитих уметничких дисциплина већ и да критички сагледамо и разумемо друштвене околности које одређују њену културну политику. Преко домена културе највише нас интересују комуникације путем интернета и медији. Уметност се највише поима кроз књижевност и филм. Оно што се показује као изузетно важно за овај наратив је потреба да се наш етницитет издвоји у односу на доминантну културну матрицу (америчку). Тако се у овим текстовима пише о познатим Србима који живе у Америци (нпр. *Марина Абрамовић, Чарлс Симић* и др.), и о младима који имају потенцијал да буду препознати (*Теа Обрехт*). Такође, битна је и идеолошка матрица, па се пише о значају појединаца који су се одупирали тоталитарном режиму (*Михајло Михајловић*, југословенски дисидент, *Омаж онима који се нису слагали*). Интересантна је потреба да се значај доминантне културне матрице на неки начин минимизира указивањем на једноставност малих народа и њихових ритуала, што се добро види у тексту Чарлса Симића о томе да више воли сладолецинице него седељке у Белој кући са Лором Буш (*Чарлс Симић, Поезија станује на мрежи).* Државе јужноамеричког континента, Бразил, Куба, и Мексико разумеју се кроз уметничке концепте џез музике.

3.2. Ми/Азија

Азијске државе о којима се пише у КД су Јапан и Кина. Преко јапанске књижевности деконструише се примарни наратив овог културног поднебља, а то је нуклеарна катастрофа у Хирошими и однос света према њој и њеним жртвама (*Црна киша Хирошиме, Жртве Хирошиме нас посматрају*, писци о катастрофи). КД према овом наративу показује респектабилан став. Култура Кине и даље се сагледава кроз поетику комунистичког тоталитарног режима (*Маов политички дизајн,* Марина Бауер).

3.3. Ми/Европа

Посматрано из угла укупног европског наратива показује се да је доминантан наратив КД заправо европски, јер је скоро дупло више заступљен од америчког. Овакав евроцентризам је очекиван јер културни маркери који су доминантни у Европи заправо постоје и код нас, а они се могу сагледати кроз различите сегменте.

3.3.1. Ми/западноевропске земље

Формирани наратив држава западне Европе у односу на нас је доминантан. Културно-уметничка матрица се поима и преко уметности и преко културе у зависности о којој је држави реч. Француска, Италија, Велика Британија, Холандија, Шпанија и др. разумеју се преко уметничких концепата, књижевности и сликарства највише, а потом и балета, филма, музике. Немачка и Аустрија у процесу су суочавања са својом историјом, тј. разорном политиком и њеним последицама које је наша земља претрпела током I и II светског рата. Успостављени наратив има форму искупљеника (Немачка/Аустрија) и жртве (Србија).

3.3.2. Ми/словенске земље

Наратив средњоевропских држава је нама веома близак, а садржан је у препознавању и разумевању сличних културних матрица до којих долазимо посредством књижевности. Најдоминантнији наратив овог односа јавља се преко културног маркера, а то је ЕУ (*Европа и ЕУ*, Вацлав Хавел*, Има ли средња Европа културни идентитет,* Ристо Тубић). Ове државе, некадашње жртве источноблоковске поделе, позване су да нам представе концепт Европске уније.

3.3.3. Ми/некадашње републике СФРЈ

Некадашње републике СФРЈ, Хрватска и Босна, деле потпуно исту културну матрицу, а успостављени наратив је заједнички за све државе. Он се пре свега поима преко културе, односно појава у друштву, а мање преко уметности. Друштвена питања тичу се проблема транзиције ових земаља и успостављања добросуседских односа кроз анализу догађаја после распада СФРЈ (*Ђинђић је изгледа прекорачио границу могућег*, интревју поводом гоишњице Ђинђићеве смрти са хрватским филзофом Лином Вељаком, *Извештај из периферне земље*, збирка политичких есеја Душана Бабића).

3.3.4. Ми/националне мањине

Наратив Србије је у односу доминације према њеним националним мањинама. Преко књижевности, са по једним текстом, пише се о култури Румуније и Бугарске. Друге државе мањинских народа у Србији као ни остале маргиналне групе (Роми, и сл.) нису видљиве у КД.

На основу анализе података посматраног узорка можемо рећи да КД у довољној мери прати догађаје и учествује у ширењу информација из страних култура.

ЛИТЕРАТУРА

Барић, С., Матовић В. (ур.) (2010). *Жанр и идентитет.* Жанрови у српској периодици. Зборник радова. Институт за књижевност и уметност. Матица српска. Нови Сад. Стр. 386 – 412.

Матовић В. (2007). *Српска модерна. Културни обрасци и књужевне идеје. Периодика.* Институт за књижевност и уметност. Београд.

Blommaert, J. (2005). *Discourse: A Critical Introduction*. New York: Cambridge University Press.

Fairclough, N. (1989; 2001). *Language and Power* (second edition). Essex: Pearson Education Limited.

Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis the Critical Study of Language.* New York: Longman.

Freeden, Michael. (2003), Ideology. A Very Short Introduction. Oxford: Oxford University Press.

McCarthy M. (2008). *Discourse Analysis for Language Teachers*.Cambridge: Cambridge University Press.

Rus-Mol Š. i Zagorac Keršer A.J. (2005). *Novinarstvo*. Clio, Beograd.

Van Dijk, T. A. (1989). Structures of discourse and structures of power. In J.A. Anderson (Ed.), *Communication Yearbook* 12, pp. 18-59. Newbury Park, CA: Sage.

Wodak, R. & Meyer, M. (2009). *Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory, and Methodology*, In Methods for Critical Discourse Analysis (2nd revised edition), eds. (London: Sage): (1–33).

II
LANGUAGES IN CONTACT

Јелена Јосијевић
Филолошко-уметнички факултет
Универзитета у Крагујевцу
jelenajosijevic@yahoo.com

УДК: 811.163.41'366.55:811.111'366.55

ЗНАЧЕЊА КОНСТРУКЦИЈА СА КОМПАРАТИВОМ ПРИДЕВА/ПРИЛОГА И АФИРМАТИВНИМ УНИВЕРЗАЛНИМ КВАНТИФИКАТОРИМА У СРПСКОМ И ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ

This paper aims at analyzing the possible meanings of sentential constructions which consist of an adjective/adverb comparative structure and a standard of comparison with an affirmative universal quantifier. In the literature on the Serbian and English language the role of such constructions in expressing superlative meanings has been recognized. However, it seems that it is not always the case with indefinite pronouns and determiners. Based on an extensive corpus analysis of both languages, this paper will introduce one restriction. In other words, the paper will show that only those constructions, in which a target of comparison logically belongs to a group of entities expressed by a standard of comparison, do have superlative meanings. If this is not the case, constructions do not have superlative meanings.

Keywords: comparative, superlative, affirmative universal quantifier, syntax, semantics.

Уводна разматрања

У раду се испитује значење реченичних конструкција са компаративом придева/прилога и са афирмативним универзалним квантификаторима у поредбеници у српском и енглеском језику. Анализама структурних модела перифрастичког суперлатива у српском језику (Ковачевић 2001; Јосијевић 2015) обухваћени су како модели афирмативне тако и модели негативне (лексичко-синтаксичке) суперлативности, чиме је србистика добила исцрпан опис реченичних структура са потврдним и одричним универзалним квантификаторима. У досадашњој англистичкој литератури овим структурама су се тек успутно бавили истраживачи генеративно-формалне оријентације. Имајући у виду да се у својим анализама они позивају искључиво на хипотетичке примере, англистика још увек није изнедрила

опис реченичних структура којима се изражава суперлативно значење. Јосијевић (2016) обимном корпусном анализом издваја реченичне структуре са афирмативним универзалним квантификаторима и на основу њих дефинише два модела перифрастичког суперлатива афирмативне суперлативности у енглеском језику. Тиме је учињен први корак у опису модела перифрастичког суперлатива у енглеском језику.

Иако су модели афирмативне лексичко-синтаксичке суперлативности у оба језика описани и дефинисани, на основу досадашње литературе стиче се утисак да реченичне конструкције овог типа нужно имају суперлативно значење. Међутим, ова корпусна анализа показаће да то није увек случај. У електронским корпусима два језика на богатом језичком материјалу анализа ће указати на примере где овакве конструкције немају значење суперлатива. На основу запажања изнетих у овом раду може се извести и својеврсно правило о значењима конструкција овог типа. Правило је примењиво на оба језика јер, као што ће рад показати, ограничење које смо уочили почива на универзалним логичким и семантичким принципима.

Преглед литературе

У србистичкој (сербокроатистичкој) граматичкој литератури (Brabec, Hraste i Živković 1947; Стевовић 1960; Стевановић 1979; Barić et al. 1979; Станојчић и Поповић 1997; Симић 2002; Клајн 2003; Silić i Pranjković 2005; Мразовић и Вукадиновић 2009) описана је синтетичка компарација придева и прилога. Ретко се помиње и могућност, а често и нужност, употребе перифрастичке (описне, аналитичке) компарације. Тек Ковачевић (2001) овом проблему придаје заслужену пажњу. Уз критички осврт на закључке које су у дотадашњој оскудној литератури о перифрастичкој компарацији изнели искључиво хрватски лингвисти (Maretić 1963: 220; Babić et al. 1991: 637–638; Težak 1991: 156-157; Kordić 1997: 21), Ковачевић први пут бележи и описује могуће граматикализоване моделе перифрастичког суперлатива који се у српском књижевном језику јављају уз основни модел:

НАЈВИШЕ/НАЈМАЊЕ + ПОЗИТИВ ПРИДЕВА/ПРИЛОГА.

Да је спектар модела перифрастичког суперлатива у српском језику чак и богатији но што је то описао Ковачевић уочила је Јосијевић (2015). Ауторка моделе класификује према Пиперовој (2002: 71) подели на

афирмативну и негативну (лексичко-синтаксичку) суперлативност. Код модела афирмативне суперлативности за суперлативно значење заслужни су афирмативни универзални квантификатори (опште заменице и заменички прилози универзалне квантификације), док код модела негативне суперлативности ту улогу имају одрични универзални квантификатори (одричне заменице и одрични заменички прилози универзалне квантификације и одричне егзистенцијалне безличне реченице) (Јосијевић 2015). Пипер (2002: 71) даље истиче да у оквиру негативне суперлативности постоји *суперлативност негирања вишег* и *суперлативност негиране једнакости*, где се код првог типа у конструкцији придеви/прилози јављају у облику компаратива, а код другог у облику позитива. Ова подела усвојена је и у раду Јосијевић (2015). Предмет овог рада су модели афирмативне суперлативности па ће само они и бити представљени у наставку. Такав приказ модела негативне суперлативности превазилази оквире и циљеве овог рада те ће овде и изостати. Издвојена су три модела афирмативне суперлативности:

КОМПАРАТИВ ПРИДЕВА/ПРИЛОГА + ОД + ГЕНИТИВ ОПШТЕ ЗАМЕНИЦЕ: *Она ми је <u>важнија од свега</u>* [→ *најважнија*]. *Он то зна <u>боље од било кога</u>* [→ *најбоље*]. (Ковачевић 2003: 43)

КОМПАРАТИВ ПРИДЕВА/ПРИЛОГА + НЕГО + ОПШТА ЗАМЕНИЦА: *Њега <u>више него ишта</u>* [→ *највише*] *боли смијех. Он то може урадити <u>лакше него ма/било ко</u> други* [→ *најлакше*] (Ковачевић 2003: 43)

КОМПАРАТИВ ПРИДЕВА/ПРИЛОГА + НЕГО + МЕСНИ/ВРЕМЕНСКИ ЗАМЕНИЧКИ ПРИЛОГ с префиксом *и-* или партикулама *ма* и *било*:

У нас има <u>више него игдје</u> [→ *највише*] *дијалеката. Сада сам желио службу <u>више него било кад</u>* [→ *највише*]. (Ковачевић 2003: 44)

Сва три модела садрже у својој структури општу заменицу или општи заменички месни/временски прилог универзалне квантификације. Суперлативна вредност добија се по истом логичком принципу – један члан

скупа поседује одређено својство или особину у вишој мери но остали чланови тог скупа. Виша мера својства изражена је компаративом придева или прилога, а свеукупност скупа ентитета из поредбенице општим заменицама или општим заменичким прилозима универзалне квантификације (Јосијевић 2015: 323).

Англистика, за разлику од србистике, проблематици перифрастичког суперлатива приступа из другачије перспективе. У граматичкој литератури помиње се само основни модел перифрастичког суперлатива (*most* + позитив придева/прилога) (Poutsma 1904: 283; Zandvoort & Van Ek 1975: 258; Swan 1980: 428; Quirk, Greenbaum, Leech & Svartvik 1985: 316; Asher 1994: 5103; Fowler 1996: 157; Biber, Conrad & Leech 1999: 188; Eastwood 2002: 196; Leech & Svartvik 2002: 274; Carter & McCarthy 2006: 347). Друге могућности изражавања суперлативног значења реченичним конструкцијама које у свом саставу немају морфолошки суперлатив у англистичкој граматичкој литератури се и не помињу. Ових конструкција дотакли су се аутори формално-генеративне теоријске оријентације (Schwarzschild & Wilkinson 2001; Krasikova 2008; Gajewski 2009; Beck 2010; Lassiter 2010; Aloni & Roelofsen 2011; Bobaljik 2012; Alrenga & Kennedy 2013; Djalali 2013). У радовима синтаксичара и семантичара формалне струје анализиране су само реченичне структуре у којима се уз компаратив придева јављају и заменице/детерминатори универзалне квантификације (нпр. *all* и *every*), али и заменице/детерминатори егзистенцијалне квантификације (нпр. *any*) које у овом контексту имају универзалну интерпретацију (Schwarzschild & Wilkinson 1999; Zepter 2003). Њихов основни циљ је да овај тип реченичних структура уклопе у дотадашње генеративне синтаксичке и семантичке теорије о компаративним конструкцијама, а како се без изузетка анализе заснивају на хипотетичким примерима, често истоветним, не може се ни очекивати да ће анализе овог типа изнедрити опис свих могућих видова перифрастичког суперлатива. Јосијевић (2016) на основу обимне корпусне анализе утврђује да се у корпусу енглеског језика све заменице/детерминатори и месни/временски прилози универзалне квантификације јављају у конструкцијама перифрастичког суперлатива и дефинише моделе:

КОМПАРАТИВ ПРИДЕВА/ПРИЛОГА + *THAN* + АФИРМАТИВНА ЗАМЕНИЦА/ДЕТЕРМИНАТОР

УНИВЕРЗАЛНЕ КВАНТИФИКАЦИЈЕ: *He's better than everyone else* [→ *best*]. *He's probably smarter than everybody* [→ *smartest one*] *sitting in this room. More imprecise than all* [→ *most imprecise*] *of these, however, were the scars of our fathers. Bardet proved to be stronger than each of* [→ *the strongest among*] *his companions. I'm more mature than anyone* [→ *most mature*] *here. It's more annoying than anything else* [→ *most annoying*]. (Josijević 2016)

КОМПАРАТИВ ПРИДЕВА/ПРИЛОГА + *THAN* + МЕСНИ/ВРЕМЕНСКИ ПРИЛОГ УНИВЕРЗАЛНЕ КВАНТИФИКАЦИЈЕ: *Since its harder than ever to find work* [→ *Now, it is hardest to find work*]. *And the farm's organic tradition is stronger than ever* [→ *Now, the farm's organic trandition in the strongest*]. *The cost of cigarettes is higher than anywhere else in the state* [→ *The cost of cigarettes is the highest in the state*]. *Our health care industry is so much more expensive than anywhere else in the world.* [→ *Our health care industry is the most expensive in the world*]. *The costs of living and doing business in New Hampshire are lower than elsewhere in the region* [→ *The costs of living and doing business in New Hampshire are the lowest in the region*]. (Josijević 2016)

Варијантност модела са заменицом универзалне квантификације у српском језику почива на чињеници да постоје две могућности у погледу типа поредбенице (*од* и *него* конструкција), док у енглеском језику постоји само једна могућност (*that* конструкција). Због тога је укупан број модела перифрастичког суперлатива са афирмативним универзалним квантификаторима у српском језику три, а у енглеском два.

Значења конструкција са афирмативним универзалним квантификаторима у поредбеници

Пре него што се приступи анализи значења конструкција са афирмативним универзалним квантификаторима у српском и енглеском језику мора се скренути пажња на терминолошке неусаглашености које постоје у србистици и англистици, а које су релевантне за овај рад. Прво, приликом дефинисања модела перифрастичког суперлатива у српском језику под појмом „опште заменице“ подразумевају се и именичке и придевске

заменице. У англистици, заменицама се сматрају само именичке заменице, док се придевске сврставају у детерминаторе. Овде ће се користити англистичка терминологија и правиће се разлика између детерминатора и заменица. Друго, англистика у опште заменице (*indefinite pronouns*) укључује и оне заменице које србистика назива општим (нпр. *свако, ико, ма ко, било ко*), али и неодређене (нпр. *неко*) и одричне (нпр. *нико*) заменице. У раду се користи термин *афирмативна заменица/детерминатор универзалне квантификације* који заправо обухвата групу заменица коју србистика назива општим. Србистика у оквиру ове групе прави даље поделу на опште заменице генерализације (*свако*) и опште заменице негенерализације (*ико, ма ко, било ко*). У англистици се заменице/детерминатори који одговарају српским општим заменицама негенерализације (детерминатор *any*, њиме творене заменице *anyone, anybody* и *anything* и заменица/детерминатор *either*) одвајају као засебна група и не подводе се ни под опште ни под неодређене заменице. Иако се традиционално третирају као егзистенцијални квантификатори, што им је сличност са неодређеним заменицама типа *неко* (*someone*), забележени су и случајеви где имају универзалну интерпретацију попут заменица генерализације. Модели перифрастичког суперлатива представљали би један од тих случајева, те се у овом контексту о њима може говорити као о универзалним квантификаторима, што се у овом раду и чини. Другим речима, у литератури је већ уочено да егзистецијални квантификатори у поредбеницама које следе компаративу имају универзалну интерпретацију (Schwarzschild & Wilkinson 1999; Zepter 2003), те се у овом контексту заједно са општим заменицама генерализације могу назвати афирмативним заменицама универзалне квантификације.

Модели афирмативне лексичко-синтаксичке суперлативности који представљају заправо реченичне конструкције које уз облик компаратива (синтетички или основни перифрастички) у поредбеници имају и афирмативну заменицу универзалне квантификације описани су и дефинисани у оба језика (Ковачевић, 2001; Јосијевић, 2016). На основу досадашње литературе стиче се утисак да реченичне конструкције овог типа нужно имају суперлативно значење. Међутим, да ли је заиста тако? Да бисмо дошли до одговора на ово питање мора се приступити корпусној анализи датих конструкција. У анализи енглеског језика коришћен је електронски корпус *COCA* (*The Corpus of Contemporary American English 1999 – 2015*) од преко 520 милиона речи, а у анализи српског језика *КССЈ* (*Корпус*

савременог српског језика, 2013) са преко 122 милиона речи. Прво је спроведена анализа енглеског језика на основу које ће се указати на одређене правилности у интерпретацији ових реченичних конструкција, а затим ћемо доказати и да исто правило важи и у српском језику.

Корпусна анализа је показала да конструкције са компаративом придева или прилога и афирмативном заменицом/детерминатором универзалне квантификације не морају нужно да имају суперлативно значење:

а) примери са детерминаторима универзалне квантификације:

The silence is worse than all the violence. ⇏ The silence is the worst. *Honesty is tougher than any tongue*. ⇏ Honesty is the toughest. *Their expressions spoke louder than any words*. ⇏ Their expressions spoke loudest. *The earth was softer than any carpet beneath her toes.* ⇏ The earth was the softest. *Human eye is better than any camera*. ⇏ Human eye is the best. *The furniture there was nicer than any she'd ever owned.* ⇏ The furniture there was the nicest. (COCA)

б) примери са заменицама универзалне квантификације:

The first music rehearsal was funnier than anything in the script. ⇏ The first music rehearsal was the funniest in the script. *But I saw beanbags on the floor, brighter than anything in our apartment back home.* ⇏ But I saw beanbags, the brightest thing in our apartment back home. *And so far, it's better than anything the Democrats have come up with.* ⇏ And so far, it's the best. *In his defense, he is working harder than all of the girls.* ⇏ In his defense, he is working hardest. (COCA)

Као што је приказано примерима из корпуса и њиховим реконструкцијама са синтетичким суперлативом, конструкције са компаративом придева/прилога и поредбеницом која садржи афирмативни универзални квантификатор немају увек значење суперлатива. У раду је спроведена даља анализа примера где овакве конструкције имају, а где немају суперлативно значење.

Суперлативна вредност компаративних конструкција са афирмативним универзалним квантификатором у поредбеници почива на истим логичким

принципима – један члан неког скупа поседује одређену особину или својство у вишој мери него остали чланови тог скупа (Јосијевић 2015: 323). Постоји могућност да ентитет из поређенице (*John/Џон*) у компаративној конструкцији припада скупу означеном поредбеницом, као у наредном примеру, и директна импликација је да тај ентитет одређено својство има у највишој мери, што доказују и реконструкције са синтетичким суперлативом:

John is faster than every boy in the team. ⇒ John is the fastest in the team.

'Џон је бржи од свих дечака у екипи.' ⇒ 'Џон је најбржи у екипи.'

Међутим, ентитет изражен поређеницом не мора увек да припада скупу ентитета означеним поредбеницом и реконструкције са синтетичким суперлативом показују да у том случају конструкције немају суперлативно значење:

John is faster than every girl in the team. ⇏ John is the fastest in the team.

'Џон је бржи од свих девојчица у екипи.' ⇏ 'Џон је најбржи у екипи.'

Као што се види на самим примерима, искази са компаративом придева/прилога и афирмативним заменицама универзалне квантификације немају нужно суперлативну интерпретацију. Резултати анализе намећу закључак да компаративне конструкције са афирмативним универзалним квантификаторима имају значење суперлатива онда када ентитет изражен поређеницом (*Џон*) припада скупу означеном поредбеницом (*дечаци*), а да у супротном случају такве компаративне конструкције имају значење компаратива.

Значење компаративних конструкција са афирмативним универзалним квантификаторима у поредбеници заснива се на семантичким и прагматичким принципима. То доказују и примери који су ван контекста и без знања о припадности ентитета означених поређеницама скуповима означеним поредбеницама двозначни:

(1) It's funnier than anything Shakespeare ever wrote. (2) He was young, but he was bigger than any of the Pommeroy boys. (3) She's (Hillary Clinton) *actually polling higher than any of the Republican candidates.* (COCA)

Контекст овде пружа једину могућност да се разграниче могућа значења исказа, односно да се одабере адекватна интерпретација. Исказ (1) (*It's funnier than anything Shakespeare ever wrote.*) може имати значење суперлатива уколико се заменица *it* односи на неко од Шекспирових дела (⇒ *It's the funniest play Shakespeare ever wrote.*). Међутим, конструкција нема значење суперлатива уколико се ради о комаду било ког другог аутора. Исти је случај и са примером (2) (*[...] he was bigger than any of the Pommeroy boys.*) где реченица има значење суперлатива (*He was the biggest among the Pommeroy boys*) уколико је субјекат (*He*) члан ове породице, тј. члан скупа који је у реченици означен као *Pommeroy boys.* Дилеме овог типа могу се разрешити дакле само у ширем контексту:

'A Servant of Two Masters' (adapted from Carlo Goldoni...): Classic comedy about crafty clown Truffaldino: "This is the funniest play this audience will have ever seen, and it's funnier than anything Shakespeare ever wrote." (COCA)

But down on the Fort Niles dock stood an unfamiliar big blond boy. He was young, but he was bigger than any of the Pommeroy boys. (COCA)

У оба случаја контекстом је одређено да заменицама (*it* и *he*) означени ентитети (драма *A Servant of Two Masters* и непознати крупни плави момак) не припадају скуповима који су означени поредбеницама (*anything Shakespeare ever wrote* и *any of the Pommeroy boys*), те и да зато немају значење суперлатива:

[...] and it's funnier than anything Shakespeare ever wrote. ⇏ and it's the funniest play Shakespeare ever wrote.

[...] but he was bigger than any of the Pommeroy boys. ⇏ but he was the biggest of the Pommeroy boys.

У последњем примеру (*She's* (Hillary Clinton) *actually polling higher than any of the Republican candidates.*) за раздвозначавање није довољан ни шири језички контекст већ одговарајуће знање о свету. Сходно правилу које је у овом раду формулисано, реченица би имала суперлативно значење када би Хилари Клинтон припадала скупу означеном као *републикански кандидати.* Међутим, познато је да је Хилари Клинтон кандидат демократа, па реченица нема суперлативну интерпретацију:

> *Hillary Clinton is polling higher than any of the Republican candidates.* ⇏ Hillary Clinton is polling highest of any Republican candidates.

Да уместо синтагме *Republican candidates* стоји *Democratic candidates*, реченична конструкција имала би суперлативно значење:

> *Hillary Clinton is polling higher than any of the Democratic candidates.* ⇒ Hillary Clinton is polling highest among Democratic candidates.

У литератури је већ било речи о томе да су механизми на којима почива могућност изражавања суперлативности конструкцијама овог типа универзални логички и да заправо представљају најчешћи вид изражавања суперлативности у језицима света, посебно код оних језика који немају синтетичку компарацију (Ultan 1972: 123; Bobaljik 2012: 64). Ограничења у интерпретацији компаративних конструкција са афирмативним универзалним квантификаторима у поредбеници која су у овом раду уочена у енглеском језику такође почивају на логичким принципима. Стога се може претпоставити да иста ограничења важе и у српском језику. Помоћу *Корпуса савременог српског језика (2013)* ове претпоставке су и потврђене:

> *Као човек био је бистрији од сваке наше реке.* ⇏ Као човек био је најбистрији. *Коњи су били бржи од сваке птице и сваког авиона.* ⇏ Коњи су били најбржи. *Алан Дигбе има више наступа на евро-сцени него сви моји момци.* ⇏ Алан Дигбе има највише наступа на евро-сцени. *Достојевски је био у праву када је говорио да је*

стварност фантастичнија од сваке литературе. ⇏ Достојевски је био у праву када је говорио да је стварност најфантастичнија. *У ДОС-у има људи који су више били у власти него било ко из ЈУЛ-а.* ⇏ У ДОС-у има људи који су највише били у власти.

У свим горенаведеним примерима ентитети изражени поређеницом не припадају скуповима означеним поредбеницама, те компаративне конструкције без обзира на присуство афирмативних универзалних квантификатора немају суперлативно значење, чиме је доказано да исто правило о значењима овог типа компаративних конструкција важи и у српском и у енглеском језику, што се и очекивало имајући у виду да суперлативна интерпретација ових реченичних конструкција почива на универзалним логичким принципима.

Закључна разматрања

У раду је анализирано значење реченичних конструкција које у свом саставу поред компаратива придева/прилога имају и афирмативне универзалне квантификаторе (заменице и детерминаторе). Иако се у досадашњој литератури о овим конструкцијама говори само у контексту изражавања суперлативног значења, ова анализа је показала да и у енглеском и у српском језику постоје извесна ограничења. На основу примера из богатог корпусног материјала формулисано је правило да уколико ентитет изражен поређеницом припада скупу израженом поредбеницом искази имају значење суперлатива. Уколико ентитет из поредбенице не припада логички том скупу, искази немају суперлативну интерпретацију. У основи лежи чињеница да се универзалност афирмативних заменица и детерминатора може ограничити на неки скуп коме ентитет из поређенице не мора да припада. Имајући у виду да се интерпретације ових исказа (и суперлативне и компаративне) заснивају на универзалним логичким принципима, не чуди ни подударност између два језика на овом плану. У раду је илустрована и улога коју контекст може имати у интерпретацији ових исказа. Као што смо на конкретним примерима из корпуса успели да покажемо, неретко је избор релевантне интерпретације могућ само у ширем језичком контексту, али и контексту заједничког знања о свету.

ИЗВОРИ

Витас, Д. (2003). *Корпус савременог српског језика*. Преузето са http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/

Davis, M. (2008). *The corpus of contemporary American English: 450 million words, 1900 – present*. Retrieved from http://corpus.byu.edu/coca/

ЛИТЕРАТУРА

Јосијевић, Ј. (2016, у штампи). Модели перифрастичког суперлатива са афирмативним универзалним квантификаторима у енглеском језику. *Philologia Mediana*, 8.

Јосијевић, Ј. (2015). Модели перифрастичког суперлатива у српском књижевном језику. *Philologia Mediana, 7,* 319–331.

Клајн, И. (2003). *Творба речи у савременом српском језику*. Први део: *Слагање и префиксација*. Београд –Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, Матица српска, Институт за српски језик САНУ.

Ковачевић, М. (2003). Перифрастичка компарација у српском књижевном језику. У М. Ковачевић (Ур.), *Граматичке и стилистичке теме*. Бања Лука: Књижевна задруга.

Мразовић, П. и Вукадиновић, З. (1990). *Граматика српскохрватског језика за странце*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Пипер, П. (2002). Степеновање у граматици и речнику. *Зборник матице српске за славистику, 61,* 59-78.

Симић, Р. (2002). *Српска граматика I*. Београд: Јасен.

Станојчић, Ж. и Поповић, Љ. (1997). *Граматика српскога језика, уџбеник за 1., 2., 3. и 4. разред средње школе.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стевановић, М. (1979). *Савремени српскохрватски I (граматички системи и књижевнојезичка норма).* Београд: Научна књига.

Стевовић, И. (1960). *Функционална граматика српскохрватског језика: приручник за наставнике.* Београд: Завод за издавање уџбеника.

Aloni, M. & Roelofsen, F. (2011). Indefinites in comparatives. *Proceedings of SALT, 21,* 19-38.

Alrenga, P. & Kennedy, C. (2013). No more shall we part: Quantifiers in English comparatives. *Natural Language Semantics, 22,* 1-53.

Asher, R. E. (1994). *The encyclopedia of language and lingusitics*. Oxford: Pergamon Press.

Babić, S., Brozović, D., Moguš, M., Pavešić, S., Škarić, I. i Težak, S. (1991). *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*. Zagreb: HAZU, Globus.

Barić, E., Lončarić, M., Malić, D., Pavešić, S., Peti, M., Zečević, V. i Znika, M. (1997). *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.

Beck, S. (2010). Quantifiers in than-clauses. *Semantics and Pragmatics, 3*, 1-72.

Biber, D., Conrad, S. & Leech, G. (2002). *Longman student grammar of spoken and written English*. Harlow: Pearson Education Limited.

Bobaljik, J. D. (2012). *Universals in comparative morphology: Suppletion, superlatives and the structure of words*. Boston: MIT Press.

Brabec, I., Hraste, M. i Živković, S. (1947). *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

Carter, R. & McCarthy, M. (2006). *Cambridge grammar of English: A comprehensive guide*. Cambridge: Cambridge University Press.

Djalali, A. (2013). *Gradability and the Logic of Adjectival Comparatives*. Retrieved March 25, 2015 from http://web.stanford.edu/~djalali/documents/handouts/djalali-cusp2013-handout.pdf.

Eastwood, J. (2002). *Oxford guide to English grammar*. Oxford: Oxford University Press.

Fowler, H. W. (1996). *A Dictionary of modern English usage*. Oxford: Oxford University Press.

Gejwski, J. (2009). More on quantifiers in comparative clauses. *Proceedings of Semantics and Linguistic Theory (SALT), 18*, 340-357.

Kordić, S. (1997). *Serbo-Croatian*. Munich –Newcastle: LINCOM Europa.

Kraskova, S. (2008). Quantifiers in comparatives. In A. Grøn (Ed.), *Proceedings of Sinn and Bedeutung, 12*, 337-352.

Lassiter, D. (2010). Explaining the restriction on the scope of the comparative operator. *Working Papers in Lingusitics, 16(1)*, 117-126.

Maretić, T. (1963). *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.

Poutsma, H. (1904). *A Grammar of late Modern English*: *For the use of continental, especially Dutch, students*. Groningen: P. Noordhoff.

Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). *Comprihensive grammar of the English language*. London – New York: Longman.

Raguž, D. (1997). *Praktična hrvatska gramatika.* Zagreb: Medicinska naklada.

Schwarzschild, R. & Wilkinson, K. (2002). Quantifiers in comparatives: A semantis of degree based on intervals. *Natural Language Semantics, 10/1*, 1-41.

Silić, J. i Pranjković, I. (2005). *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka sveučilišta*. Zagreb: Školska knjiga.

Swan, M. (1980). *Practical English usage.* Oxford: Oxford University Press.

Težak, S. (1991). Analitička i sintetička komparacija pridjeva. *Hrvatski naš svagda(š)nji*. Zagreb: Školske novine.

Ultan, R. (1972). Some features of basic comparative constructions. *Working Papers on Language Universals, 9*, 117-162.

Zandvoort, R. W. & Van Ek, J. A. (1975). *A handbook of English grammar.* London: Longman.

Zepter, A. (2003). How to be universal when you are existential: Negative polarity items in the comparative: Entailment along a scale. *Journal of Semantics, 20*, 193-237.

Mário Kyseľ
Univerzita Komenského, Bratislava
kysel.mario@gmail.com

UDC: 811.162.1'373.7:316.774
811.162.3'373.7:316.774

FRAZEOLÓGIA V SÚČASNOM POĽSKOM A SLOVENSKOM MEDIÁLNOM PRIESTORE

The contemporary Polish and Slovak media space is characterised by a relatively high frequency of occurrence of various kinds and variants of phraseological units. This thesis has been also confirmed by a Polish fiction television series of a medical background called *Lekarze* (*Lekári*) that was at the beginning of 2015 included into a programme broadcasting offer of the Slovak public television. The paper deals with phraseological units that occur in the series and analyses them in the original (Polish) language as well as in the target (Slovak) language from the point of view of the phraseological equivalence, adequacy of their translation and last but not least from the point of view of the language custom and literary language standards in both analysed languages.

Keywords: Television Series *Lekarze* (*Lekári*), Media Space, Media Coverage, Polish Phraseology, Slovak Phraseology, Phraseological Equivalence.

Súčasný mediálny priestor – televízne a rozhlasové vysielanie, internetové časopisy a diskusné fóra – sa v Poľsku, ako aj na Slovensku vyznačuje pomerne veľkým výskytom frazeologických jednotiek. Jednotlivé médiá sa snažia v konkurenčnom prostredí získavať divákov, poslucháčov a internetových používateľov, na čo využívajú rozličné jazykové prostriedky vrátane frazeológie. Frazémy vzhľadom na svoju povahu a vlastnosti, medzi ktorými dominuje najmä obraznosť a expresívnosť, predstavujú pre súčasný mediálny diskurz ideálne prostriedky na výstavbu textu.

V seriálovej produkcii ako súčasti mediálneho priestoru sú frazeologické jednotky tiež hojne zastúpené, čo potvrdzuje aj poľský hraný televízny seriál z medicínskeho prostredia *Lekarze* (*Lekári*), ktorý začiatkom roka 2015 zaradila do programovej vysielacej ponuky slovenská verejnoprávna televízia. Poľskí scenáristi sa pri písaní dialógov opierali nielen o odbornú terminológiu z lekárskeho, medicínskeho a farmakologického prostredia, ale snažili sa zachytiť aj aktuálny stav hovorového štýlu poľštiny, ktorý je blízky príslušníkom všetkých

generácií, čím dosiahli presvedčivosť a autentickosť výpovedí, a tým aj väčšiu schopnosť priblížiť sa divákom.

Analýza textovej predlohy, t. j. dialógových listín seriálu potvrdila, že frazémy staršieho i novšieho dáta tvoria neoddeliteľnú súčasť hovorového štýlu súčasného poľského jazyka. Pokiaľ ide o vymedzenie korpusu frazeologických jednotiek, v článku sú analyzované iba frazémy, s ktorými sa stretol spoluautor prekladu seriálu *Lekári* a zároveň autor tohto príspevku. Z celkového počtu 65 odvysielaných dielov sme sa konkrétne podieľali na preklade tridsiatich piatich častí, pričom sme súčasne získali ucelený prehľad o frazeológii vyskytujúcej sa v poľskom hranom seriáli. V príspevku sa okrem analýzy frazém vo východiskovom (poľskom) i v cieľovom (slovenskom) jazyku budeme venovať predovšetkým ich charakteristike z hľadiska frazeologickej ekvivalencie, ktorá zohráva pri prekladateľskom procese v prípade výskytu frazeologických jednotiek kľúčovú úlohu. Poľský jazykovedec Piotr Pęzik zdôrazňuje, že „jednym z zadań tłumacza jest zachowanie równowagi między oryginałem a przekładem w warstwie kolokacji, terminów, rzeczowników wielowyrazowych czy też idiomów“ (2012, 303). V článku sa budeme postupne venovať všetkým typom frazeologickej ekvivalencie – od jednotiek s absolútnou ekvivalenciou, cez parciálne ekvivalentné frazémy, a to nielen na formálnej (diferenciácia pádových rekcií, komponentov, prípadne celých frazém), ale aj na sémantickej úrovni, až po prípady, keď v slovenčine poľská frazeologická jednotka nemala alebo nemohla mať ekvivalent vzhľadom na špecifické zákonitosti, ktoré platia pri preklade audiovizuálneho textu.

Cieľom prekladaného textu je čo najvernejšie interpretovať nielen obsah, ale aj jazykové prostriedky, teda formu, pomocou ktorej je tento obsah vyjadrený v jazyku originálu, čiže vo východiskovom texte (porov. A. Mickiewicz 2007, 244). Uvedené kritérium platí aj pre frazeologické jednotky, ktoré sa z hľadiska komponentovej štruktúry, ale aj sémantiky zhodujú. Keďže poľština a slovenčina sú geneticky príbuzné jazyky, početnú skupinu frazém tvorili práve absolútne ekvivalenty. Do tejto skupiny patrili najmä jednotky bežne používané v každodennej komunikácii, keď si používateľ jazyka nemusí uvedomovať ich frazeologickú povahu. Zaznamenali sme pomerne vysoký výskyt frazém, ako napríklad dać komuś <święty> spokój : dať niekomu <svätý> pokoj („prestať si niekoho všímať“); czekać <na kogoś> całą wieczność : čakať <na niekoho> celú večnosť („čakať veľmi dlho“); trzymać kciuki : držať palce („želať úspech“); mieć dobre serce : mať dobré srdce („byť dobrým človekom“); z dnia na dzień : zo dňa

na deň („náhle, nečakane“). Keďže ide o absolútne ekvivalenty z hľadiska sémantiky i formy, nebudeme sa im podrobnejšie venovať, lebo z pozície prekladateľa sme v cieľovom jazyku využili existenciu rovnakej frazémy a pri prekladateľskom procese sme nemuseli riešiť problematiku ich prekladu.

Pre našu analýzu predstavuje podnetnejšiu skupinu súbor parciálnych ekvivalentov, pričom ich čiastočná zhoda sa môže prejavovať na formálnej alebo sémantickej úrovni, prípadne na obidvoch úrovniach zároveň. V nasledujúcich príkladoch spočíva parciálnosť ekvivalencie v odlišnostiach, pokiaľ ide o sféru lexiky, morfológie alebo syntaxe. Frazémy sú sémanticky identické, ale diferencujú ich gramatické, prípadne lexikálne zmeny, napríklad wziąć sobie coś do serca : zobrať si niečo k srdcu s významom „chápať, brať vážne niečo“ (jednotky sa odlišujú pádovou väzbou, kým v poľštine ide o genitívnu rekciu, v slovenčine je zaužívaná datívna rekcia); dostać kosza : dostať košom, t. j. „byť odmietnutý“ (poľská frazéma vyžaduje sufixálnu akuzatívnu rekciu charakteristickú pre životné substantíva, zatiaľ čo slovenčina disponuje inštrumentálnou pádovou väzbou); mieć kogoś w szachu : držať niekoho v šachu, čiže „ovládať niekoho, znemožňovať mu voľne konať“ (frazémy sa odlišujú verbálnym komponentom, pričom v prípade slovenskej jednotky verbálny komponent „držať“ má dynamizujúci charakter); maczać w czymś palce : mať v niečom prsty, teda „byť (tajným) účastníkom v niečom alebo niečoho“ (aj v tomto prípade sa frazémy odlišujú verbálnym komponentom, no vďaka poľskému slovesu *maczać*, ktoré je nositeľom významu „močiť/namáčať“, je poľský ekvivalent expresívnejší); być kwita : byť si kvit s významom „byť s niekým vyrovnaný, nebyť (si) nič dlžen“ (diferenciácia spočíva v nielen v počte komponentov, keďže poľská frazéma neobsahuje zvratné verbum, ale aj v tvare kľúčového komponentu, konkrétne nesklonného adjektíva v predikáte, ktoré má v poľštine samohláskové zakončenie prevzaté z výslovnosti francúzskej lexémy „quitte“).

V rámci parciálnej frazeologickej ekvivalencie sme sa okrem uvedených jednotiek, ktorých formálna diferenciácia je limitovaná pádovou rekciou, prípadne odlišným verbálnym komponentom[1], stretli aj s takými parciálne ekvivalentnými

[1] A. Mickiewicz dodáva, že „do sytuacji ekwiwalencji semantycznej z formalną zmianą leksykalną dochodzi, gdy jeden z komponentów zastąpiony jest w języku docelowym komponentem lub komponentami bliskoznacznymi“ (2007: 245).

dvojicami frazém, pri ktorých odlišnosť na formálnej úrovni je výraznejšie badateľná. Ide najmä o jednotky, ktoré sú konštrukčne a sémanticky identické, ale odlišujú sa realizáciou komponentov. Za ekvivalent poľskej frazémy robić z igły widły sme v slovenskom preklade zvolili frazeologickú jednotku robiť z komára somára („zveličovať, preháňať niečo"), hoci *Slovník súčasného slovenského jazyka H – L* (2011) pripúšťa aj alternujúci substantívny komponent slon. Z konštrukčného hľadiska sa frazémy v obidvoch jazykoch zakladajú na rovnakej myšlienkovej schéme „robiť z veľmi malej entity prehnane veľkú". Pri preklade sme uprednostnili možnosť, ktorú poskytovala frazéma robiť z komára somára, keďže pri nej bola splnená podmienka príslušnosti entít k totožnej kategórii. V poľštine ide o zahrotené kovové náčinie, v slovenčine o príslušníkov živočíšnej ríše, pričom komponenty frazém sa rýmovali, resp. zneli veľmi podobne. Túto podmienku nespĺňal lexikálny variant frazémy s komponentom slon, preto sme sa pri preklade pridržali rozšírenejšej podoby frazémy s komponentom somár.

Ďalší príklad parciálnej ekvivalencie tohto typu sme zaznamenali pri preklade poľskej frazémy robić sobie jaja <z kogoś>. Tu sme uvažovali nad slovenskou frazémou robiť si <z niekoho> dobrý deň („niekoho si doberať, uťahovať si z niekoho"). Poľská frazéma je však expresívnejšia, keďže pomenovanú osobu prirovnáva k predmetu živočíšneho pôvodu *jajo*, teda „vajce". Nakoniec sme sa priklonili k frazéme s nominálnym subštandardným, hrubým komponentom sranda – robiť si <z niekoho> srandu, lebo sme museli mať na zreteli, že ide o text audiovizuálneho prekladu, pri ktorom je dôležitý aj počet slabík, čo by sa malo – pokiaľ možno – v originálnom, ako aj cieľovom jazyku zhodovať. V slovenčine registrujeme tiež frazému s pejoratívnym, vulgárnym komponentom rozšírenú najmä medzi príslušníkmi mladšej generácie – robiť si <z niekoho> riť, ale tento variant frazeologickej jednotky sme sa rozhodli nevyužiť, keďže nie je všeobecne známy a rozšírený.

K expresívnejším, pejoratívnym frazémam príznačným pre hovorový štýl patrí takisto dvojica frazeologických jednotiek coś jest do dupy : niečo je na hovno („nanič, zle"), ktorá sa v texte seriálovej predlohy vyskytuje viackrát. Expresívnosť determinuje v obidvoch prípadoch pejoratívne substantívum, ktoré sa však v analyzovaných jazykoch líši. Pokým v poľštine ide o pejoratívny somatický výraz pre sedaciu časť tela, v slovenčine sme zvolili frazému, ktorej

kľúčovým komponentom je exkrement.[2] Frazémy sa však odlišujú aj prepozičnými komponentmi, ktoré vzhľadom na svoju povahu následne ovplyvňujú pádové rekcie: kým v poľštine frazéma disponuje genitívnou prepozíciou *do*, slovenská frazéma adjektívnou predložkou *na*.

V prípade geneticky príbuzných jazykov platí, že počet absolútne ekvivalentných frazém je veľký, pričom ich rozsiahlu skupinu tvoria jednotky so somatickým komponentom. Existujú však aj prípady, keď to neplatí, ako pri ekvivalente poľskej frazémy mieć coś na głowie („musieť niečomu čeliť, mať povinnosť niečo riešiť"). V slovenskom preklade sme však zvolili frazému s iným kľúčovým somatizmom mať niečo na krku s identickým významom. V slovenčine registrujeme aj jednotku mať niečoho (niekoho) plnú hlavu, ale vzhľadom na situačný kontext a veľký počet slabík v slovenčine by takýto preklad nebol vhodný.

ELŻBIETA: Nie dzwonią.
KRZYSZTOF: No, ale pamiętaj, co ci mówili. Są wakacje, dzieci uciekają z domów. Policja **ma** mnóstwo takich spraw **na głowie** teraz.
ELŻBIETA: On by nie uciekł.
KRZYSZTOF: Rozmawialiśmy z wszystkimi matkami jego kolegów. Nikt nic nie wie.

ELŻBIETA: Nevolajú.
KRZYSZTOF: No, ale vieš, čo povedali. Sú prázdniny, deti zvyknú utiecť z domu. Polícia **má** teraz veľa takýchto prípadov **na krku**.
ELŻBIETA: On by neutiekol.
KRZYSZTOF: Rozprávali sme sa so všetkými mamami jeho kamošov. Nikto nič nevie.

Ďalším podobným príkladom je parciálne ekvivalentná dvojica padło komuś na mózg : padnúť na hlavu („prestať uvažovať rozumne, zhlúpnuť"). Poľština disponuje konkrétnym somatickým substantívnym komponentom *mozog*, ktorý je

[2] Slovenčina však rovnako disponuje parciálne ekvivalentnou frazémou s totožným významom *niečo je na <milú> riť*, ktorá sa odlišuje od poľskej frazémy v menšej miere, keďže kľúčový substantívny komponent je zhodný v obidvoch analyzovaných jazykoch, ale v širšom kontexte celej repliky sme pokladali za vhodnejšie aplikovať práve uvedené prekladateľské riešenie.

považovaný za centrum všetkých rozumových, myšlienkových a kognitívnych procesov, pokým v slovenčine zaznamenávame všeobecnejšiu lexému *hlava*. Diferenciu pozorujeme aj v štruktúre frazémy, keďže v poľštine osoba vystupujúca vo frazeologickej jednotke je paciensom, zatiaľ čo v slovenčine agensom. Pôvodná motivácia v prípade obidvoch frazém je však zhodná, keďže v poľštine aj slovenčine je motivantom vzniku frazémy skutočnosť úderu do hlavy – a čo je pre poľštinu dôležité – ide o miesto, kde sa nachádza mozog.

Tretí typ parciálnej ekvivalencie spočíva v zachovaní identického významu, ale s mierne odlišnou obraznosťou a iným usporiadaním komponentov frazém. Ako prvú uvádzame poľskú frazému podnieść coś z kolan („povzniesť niečo, dopomôcť niečomu"). V slovenskom preklade sme zvolili z hľadiska formy parciálny ekvivalent postaviť niečo na nohy. Rozdielny somatický komponent a zároveň mierne odlišná obraznosť obidvoch frazém sa však nepremieta do ich sémantiky, teda „povzniesť (povznášať) niekoho, niečo; dopomôcť (dopomáhať), pomôcť (pomáhať) niekomu k niečomu". Uvedená diferencia je pozoruhodná najmä s prihliadnutím na inú skutočnosť: ak sa denotát stále nachádza v spomínanej veľmi zlej, nepriaznivej situácii, obidva jazyky disponujú absolútne ekvivalentnými frazémami byť na kolenách : być na kolanach.

Vzhľadom na skutočnosť, že analyzovaný frazeologický materiál pochádza zo seriálu z medicínskeho prostredia, je prirodzené, že pri preklade sme sa stretli s viacerými frazémami so somatickým komponentom. Príkladom tohto typu parciálnej ekvivalencie so zachovaním zhodného významu, ale s rozdielnym zastúpením komponentov, je tiež dvojica frazém mieć na kogoś oko : nespustiť z niekoho oči („sledovať, starostlivo a uprene pozorovať"). Hoci kľúčový somatizmus sa odlišuje realizáciou gramatického čísla, v obidvoch analyzovaných jazykoch je motivácia vzniku frazémy rovnaká, lebo vďaka oku ako párovému zrakovému orgánu človek môže sledovať a pozorovať svet okolo seba, v našom prípade vnímať a vyhodnocovať zdravotný stav pacientov.

Odlišné zastúpenie komponentov s mierne odlišnou obraznosťou sme zaznamenali aj v prípade dvojice frazém być na wagę złota : mať cenu zlata („mať vysokú, nevyčísliteľnú hodnotu"). Okrem rozdielneho verbálneho komponentu sa uvedené frazeologické jednotky odlišujú aj z hľadiska merného porovnania vzácneho žltého kovu. Kým v poľštine motivovalo vznik frazémy hmotnostné vyjadrenie miery, ale aj význam zlata ako mimoriadne cennej komodity, v slovenčine je zdôraznená jeho vysoká peňažná hodnota.

Pri preklade sme sa stretli aj s poľskou frazémou chować głowę w kołdrę, pre ktorú sme zvolili prekladateľské riešenie strkať hlavu do piesku („nebrať na vedomie nejakú skutočnosť“). Poľská frazeologická jednotka je totiž synonymom frazémy chować głowę w piasek <jak struś>, čím sme pri preklade zachovali rovnakú sémantiku.

Ako posledný príklad tohto typu parciálnej ekvivalencie uvádzame poľskú frazému charakteristickú pre hovorový štýl robić kogoś w konia, teda „nebrať niekoho vážne, s úctou“. Kľúčovým komponentom je zviera, ktoré sa aj v slovenčine vyskytuje ako súčasť nadávok. Absolútne ekvivalentnou frazémou však slovenčina nedisponuje, preto sme sa pri preklade rozhodli pre parciálne ekvivalentnú frazému s iným zoonymickým *komponentom – robiť <si> z niekoho somára*. Motiváciou pre vznik obidvoch frazém bolo hanlivé vnímanie domácich zvierat z radu kopytníkov, ktoré sa najmä v minulosti využívali na nosenie nákladov, na jazdu alebo do záprahu, t. j. na práce, ktoré možno vnímať ako podradné.

Parciálnosť ekvivalencie predchádzajúcich frazeologických jednotiek oscilovala okolo ich formálnej úrovne, pričom, pokiaľ ide o sémantickú úroveň, frazémy boli zväčša absolútne ekvivalentné, prípadne istá diferencia sa vyskytovala v stupni ich odlišnej obraznosti. Pri preklade sme sa však stretli aj s takými jednotkami, ktoré v slovenčine nemajú absolútne, ani formálne parciálne ekvivalenty, dôsledkom čoho sme museli uvažovať nad frazémami s čiastočne ekvivalentným, resp. synonymickým významom. Prvým príkladom tohto typu je poľská frazéma coś jest <palcem> na (po) wodzie pisane s významom „niečo nie je isté, nemožno s tým počítať“. Najskôr sme uvažovali nad slovenskou frazémou stavať vzdušné (veterné) zámky, ale usúdili sme, že do situačného kontextu sa ako prekladateľské riešenie nehodí. V preklade sme sa nakoniec rozhodli pre opisné, nefrazeologické riešenie vychádzajúce z kontextu danej situácie, ktorým sme jednoznačnejšie zachytili význam celej výpovede. Spätne analyzujúc náš preklad však zisťujeme, že princíp prekladu frazémy frazémou sme mohli zachovať, keby sme v cieľovom jazyku použili ekvivalent byť postavený na piesku v podobe: To všetko je postavené na piesku.

ELŻBIETA: Na razie prezydent mi zaproponował, żebym popracowała jako pulmonolog. A jak cierpliwie dotrwam do końca śledztwa, to dostanę dotację i zapewni mi powrót do Copernicusa.

PEKOLD: Świetnie. Tylko że, wiesz, mają być wybory...
ELŻBIETA: **To wszystko palcem na wodzie pisane**.
PEKOLD: Dlaczego nie chcesz pracować jako lekarz?
ELŻBIETA: Bo długo nie praktykowałam. Nie wiem, czy ja bym się na co dzień odnalazła.

ELŻBIETA: Zatiaľ mi primátor navrhol, aby som pracovala ako pulmonologička. A ak trpezlivo vyčkám do konca vyšetrovania, dostanem dotáciu a zabezpečí mi návrat do nemocnice.
PEKOLDOVÁ: Super! Ale vieš, v tom čase majú byť voľby...
ELŻBIETA: **Môžu to byť z ich strany len prázdne sľuby**.
PEKOLDOVÁ: A prečo tu nechceš pracovať ako lekárka?
ELŻBIETA: To som už dávno nerobila. Neviem, či by som si tak rýchlo zvykla.

Druhým príkladom tohto typu ekvivalencie je preklad poľskej frazémy pi razy drzwi, ktorá nesie význam „približne, okolo“, prípadne „žartovne ako vzorec na výpočet niečoho alebo odhad niečoho“. Motiváciou pre vznik tejto frazémy bol matematický vzorec násobenia navzájom nesúrodých a nenásobiteľných entít, čo potvrdzuje skutočnosť, že druhý násobený komponent je alternujúci, keďže poľština pozná tiež realizáciu frazémy v podobe pi razy oko. Pri preklade do slovenčiny sme sa snažili nájsť ekvivalent s podobnou sémantikou a nakoniec sme sa vzhľadom na širší kontext rozhodli pre frazeologickú jednotku hovoriť z brucha („bez prípravy, bez rozmyslenia“) tak, aby sme zachovali pravidlo prekladu frazémy frazémou.

JARO: Nie męczyć, nie forsować. Widzimy się za dwa dni.
ORDA: Ale tak **pi razy drzwi**... to ile to jeszcze potrwa?
JARO: **Pi razy drzwi** to ci ci powiem, że... ze trzy miesiące.

JARO: Nezaťažovať, nenamáhať. Uvidíme sa o dva dni.
ORDA: A **povedz z brucha**.. koľko to ešte potrvá:
JARO: **Z brucha** ti môžem **povedať**, že.. zo tri mesiace.

Prekladateľskou výzvou bola tiež poľská frazeologická jednotka móc z kimś konie kraść („niekto, kto v človeku vzbudzuje bezhraničnú dôveru; niekto, kým si je človek istý“). Vzhľadom na sémantiku poľskej frazémy sme uvažovali nad dvomi prekladateľskými riešeniami – aj do voza aj do koča („vhodný na všednú aj sviatočnú príležitosť“), keďže táto frazeologická jednotka je v slovenčine polysémantická a používa sa aj ako pochvalné či uznanlivé vyjadrenie o osobách ženského pohlavia („žena, ktorá dokáže tvrdo pracovať i dôstojne, veľkolepo vystupovať na verejnosti“), rozhodli sme sa pre iný slovenský ekvivalent dať za niekoho <aj> ruku do ohňa („byť pevne presvedčený o statočnosti niekoho, ručiť za niekoho“).

ZOFIA: Co z obietnicą?
ALICJA: Nic nie powiedziałam, oczywiście, ale to jeszcze gorzej bo oni teraz...
ZOFIA: Wiem... Oni są kochani. Bo **z moją rodziną można konie kraść**. Bardzo ich kocham, bardzo. Ale pani doktor ja naprawdę nie mogę się z nimi dzielić wszystkimi szczegółami.

ZOFIA: Čo so sľubom?
ALICJA: Nič som nepovedala, samozrejme, ale je to ešte horšie, lebo oni teraz...
ZOFIA: Viem... Oni sú úžasní. **Za moju rodinu dám ruku do ohňa**. Mám ich veľmi rada, veľmi. Ale pani doktorka, veď viete, že ja im naozaj nemôžem povedať úplne všetko.

Na vyjadrenie prílišnej otvorenosti, úprimnosti s použitím silných argumentov sa v poľštine používa frazéma przywalić (strzelić, palić) z grubej rury. Motiváciou jej vzniku je porovnanie unáhleného spôsobu a obsahu výpovede bez sebareflexie so streľbou zo zbrane väčšieho kalibru. Keďže slovenčina nedisponuje absolútnym ani formálne parciálnym ekvivalentom, najskôr sme uvažovali nad použitím slovenskej frazémy povedať niečo na plnú hubu zdôrazňujúcej priamosť a otvorenosť výpovede. Po zohľadnení kontextu sme sa však nakoniec rozhodli pre riešenie odpáliť niečo vo veľkom štýle.

ŁĄCKI: Wykopałeś od razu wszystkie trupy. Będzie śmierdziało.
KARKOSZKA: Niedobrze?
ŁĄCKI: Może lepiej najpierw puścić tamnten artykuł, a potem dopiero wywiad z tobą.
KARKOSZKA: Gadałem z tym dziennikarzem. Sam zaproponował, żeby od razu **z grubej rury przywalić**.

ŁĄCKI: Vytiahol si hneď všetky tromfy z rukáva. Bude to smrdieť.
KARKOSZKA: To je zle?
ŁĄCKI: Možno najskôr treba zverejniť tamten článok, a až potom rozhovor s tebou.
KARKOSZKA: Rozprával som sa s tým novinárom. Sám mi navrhol, aby **sme** to **odpálili vo veľkom štýle**.

Ako posledný príklad parciálnej ekvivalencie uvádzame frazému nie wziąć się z pogody s významom „neuskutočniť sa bezdôvodne, len tak“. V slovenčine sme absolútny ani parciálny ekvivalent – pokiaľ ide o formálnu úroveň – nezaznamenali, preto sme sa rozhodli pre prekladateľské riešenie z ničoho nič („zrazu“).

ELŻBIETA: Czy według pana, panie prezydencie, powinnam była czekać aż wybuchnie epidemia? Bo szpitala przecież nie mogłam zamknąć, prawda?
ŁĄCKI: Bez demagogii proszę. Ta żonglerka pieniędzmi nie jest zgodna z prawem. Poza tym strajk **nie wziął się z pogody**. Ktoś do tego doprowadził.

ELŻBIETA: Alebo vy, pán primátor, si myslíte, že som mala čakať, až kým vypukne epidémia? Lebo nemocnicu som predsa nemohla zatvoriť, však?
ŁĄCKI: Nešírte tu demagógiu. A tým prehadzovaním peňazí ste jasne porušili zákon. Okrem toho štrajk sa neobjavil **z ničoho nič**. Niekto za tým stál.

Ako sme už naznačili, poľština a slovenčina sú geneticky príbuzné jazyky, čo potvrdzuje tiež skutočnosť, že z hľadiska frazeologickej ekvivalencie sme

v analyzovanom texte zaznamenali najviac absolútne a parciálne ekvivalentných jednotiek. Našli sa však aj také prípady, keď sa v slovenčine frazeologický ekvivalent nevyskytoval. Bezekvivalentné frazémy sú typické najmä pre hovorový štýl, teda pre spontánne, situačné dialógové repliky. Komponentmi frazém v rámci tejto skupiny sú nielen spisovné, ale často aj nespisovné slová, čo z hľadiska pretransponovania textu do cieľového jazyka predstavuje pre prekladateľa i apretora seriálovej predlohy najväčší problém.

Ako prvý príklad uvádzame poľskú frazeologickú jednotku nie ma bata s významom „takáto možnosť neprichádza do úvahy". Kľúčový komponent bat je však nositeľom významu „konský bič", takže motiváciou pre vznik frazémy môže byť analogické prirovnanie k reálii z dávnejších čias, pri ktorej ak pohoničovi chýbal bič, nemohol ovládať povoz (záprah, koč). Keby sme chceli zachovať aspoň čiastočnú mieru ekvivalencie, museli by sme použiť frazému vyhodiť si niečo z hlavy. Vzhľadom na to, že poľská frazéma má podobu pomerne krátkej a úsečnej repliky, pri preklade nás limitoval takisto počet slabík, preto sme sa rozhodli pre riešenie to nepôjde, ktoré nezachováva expresívnosť poľskej frazémy, ani mieru frazeologickej ekvivalencie, ale najlepšie vystihuje zmysel a význam danej repliky.

ŁUKASZ: Ty go zapytasz ile waży?
TADEUSZ: To może ty go zapytasz. Co? **Nie ma bata**, stary. On nie wejdzie do tomografu.
ŁUKASZ: A na USG nic nie zobaczymy.

ŁUKASZ: Spýtaš sa ho, koľko váži?
TADEUSZ: Ty sa ho radšej spýtaj. Čo? **To nepôjde**, starec. Nezmestí sa do tomografu.
ŁUKASZ: A na Ú-ES-GÉ nič neuvidíme.

K pomerne frekventovaným poľským lexémam v hovorovom štýle patrí slovo czad, ktoré okrem významu „čad" („tmavý produkt horenia") nemá v slovenčine – pokiaľ ide o slangové použitie – absolútny prekladový ekvivalent, pričom vyjadruje pocit radosti, eufórie a dokonalej zábavy. Vyskytuje sa tiež ako komponent frazémy so stavbou slovesnej syntagmy dać czadu s významom „urobiť všetko pre to, aby si poslucháči alebo diváci odniesli čo najlepšie pocity z predstaveného výkonu". Použite tejto frazeologickej jednotky je limitované

kontextom hudobných vystúpení, koncertov a festivalov. Motiváciou jej vzniku bolo pravdepodobne obrazné prirovnanie vrcholného výkonu hudobníkov, ktorý je sprevádzaný dymovými efektmi a následnou eufóriou divákov. Pri preklade do slovenčiny sme vzhľadom na absenciu frazeologického ekvivalentu použili sloveso s preneseným významom rozbaliť („predviesť umelecký výkon neočakávane dobre“).

ALICJA: Zadzwonił pan do niej?
CYPRIAN: Tak. Obiecałem, że rzucę granie, jeżeli wróci do mnie. No szkoda, bo teraz jak mam nareperowane serducho, to **mógłbym dać czadu**.

ALICJA: Zavolali ste jej?
CYPRIAN: Áno, sľúbil som, že sa vzdám saxofónu, ak sa ku mne vráti. Škoda, lebo teraz, keď už mám opravené srdce, **by som to vedel rozbaliť**.

O tom, že význam slov sa môže z diachronického pohľadu zmeniť, svedčí aj poľská lexéma foch, ktorá sa pred niekoľkými desiatkami rokov v poľštine vyskytovala iba v pluráli a znamenala „vrtochy, rozmary“. Dnes ju už registrujeme aj v slangovom jazyku mládeže, pričom nesie význam „urážka“ a vyskytuje sa tiež v singulári. Vystupuje aj ako komponent frazémy strzelić focha, teda „uraziť sa“. Aby sme z hľadiska prekladateľskej ekvivalencie zachovali zhodnú mieru expresivity, vzhľadom na absenciu frazeologického ekvivalentu sme sa rozhodli pre prekladateľské riešenie hrať urazeného, hoci sme zvažovali aj použitie slovesného komponentu s preneseným významom oduť sa.

SYLWIA: Chce pan o tym porozmawiać, czy dalej będzie pan **strzelał focha**, doktorze?
ORDA: Jeśli siostra mnie znajdzie, to porozmawiamy. Czemu nie?

SYLWIA: Chcete sa o tom porozprávať alebo ešte budete **hrať urazeného**, pán doktor?
ORDA: Ak ma nájdete, môžeme sa o tom porozprávať. Prečo nie?

Na vyjadrenie samostatnosti a nezávislosti od iných osôb disponuje poľština frazémou być Zosia samosia. Motiváciou vzniku tejto frazémy je hlavná postava básnickej zbierky pre deti Juliana Tuwima o dievčati, ktoré chce všetkému čeliť samo. Pokiaľ ide ortografický zápis, zaznamenali sme niekoľko verzií, ktoré sa odlišovali veľkými začiatočnými písmenami, prípadne použitím spojovníka. Vzhľadom na to, že slovenčina nedisponuje podobne rýmovaným a úsečným ekvivalentom, rozhodli sme sa pre nefrazeologické opisné riešenie všetko zvládnuť sama.

LIDKA: Mamo, ja wiem, że ty **jesteś Zosia Samosia**, żeby nikomu nie zawracać głowy.
ZOFIA: Takie geny...
LIDKA: Ale jeśli chodzi o zdrowie, to nie kombinujemy.

LIDKA: Mami, ja viem, že ty chceš **všetko zvládnuť sama**, a nikoho nechceš otravovať.
ZOFIA: To sú gény...
LIDKA: Ale pokiaľ ide o zdravie, nesmieš si vymýšľať.

Posledným príkladom frazeologickej bezekvivalentnosti je prípad poľskej frazémy coś jest warte mszy, ktorá je v skutočnosti aktualizáciou okrídlenej frázy Henricha IV. Navarrského Paryż wart jest mszy (slov. Paríž stojí za jednu omšu), ktorý bol zástancom hugenotov. Ak sa však chcel vo Francúzsku ujať trónu, musel konvertovať na katolicizmus, keďže Francúzsko bolo majoritne katolícke. Frazéma teda nesie význam „niečo veľmi hodnotné, do čoho sa oplatí investovať“. V slovenčine sa však tento okrídlený výrok nefrazeologizoval, na základe čoho tu nemožno hovoriť o aktualizovanej jednotke niečo stojí za omšu. Zvažovali sme použitie frazémy mať cenu zlata, ktorá však nedisponuje významom vzťahujúcim sa na výhodnosť investície. Preto sme sa rozhodli pre nefrazeologické riešenie, ktoré presnejšie vyjadruje význam.

KARKOSZKA: Panowie obejrzeliście wszystko, przyznacie, że ten szpital... O, **wart jest mszy**. Chyba nie wątpi pan, panie Janik?
HERR JANIK: Tak. Do widzenia.

KARKOSZKA: Páni, videli ste všetko, a musíte priznať, že do tejto nemocnice... **sa oplatí investovať**. Azda súhlasíte, pán Janik?

HERR JANIK: Áno. Dovidenia.

Pri získavaní súboru frazeologických jednotiek zo seriálu *Lekári* (*Lekarze*) sme vychádzali z tézy, že frazémy majú v súčasnom mediálnom diskurze, najmä vďaka obraznosti a expresívnosti vysokú frekvenciu výskytu. Naša analýza textovej predlohy a explikácia frazeologických jednotiek túto tézu jednoznačne potvrdili, čo podľa slov poľského jazykovedca Jana Miodeka (2012) svedčí tiež „o ich stylistycznej atrakcyjności i wyjątkowej ekspansywności", vďaka čomu sú považované za „jeden z najważniejszych językowych znaków czasu po roku 1989."

Zároveň – čo vyplýva aj z analyzovaných príkladov – audiovizuálny preklad ako špecifická kategória v rámci translatologických disciplín má isté osobité zákonitosti, ktorých sa musí prekladateľ v prekladateľskom procese pridržať (porov. Diaz-Cintas 2009, Kozáková 2013). V článku upozorňujeme takisto na slabičnú dĺžku východiskového textu, ktorá by mala byť identická aj v cieľovom jazyku. Okrem toho pri audiovizuálnom preklade je potrebné porovnávať preklad s obrazovým materiálom a pozorovať pohyb úst hercov porovnávajúc ich s prekladom v cieľovom jazyku.

Ako sme v príspevku naznačili, z hľadiska ekvivalencie nie je vždy možné preložiť východiskový text obsahujúci frazeologickú jednotku absolútnym alebo aspoň parciálnym ekvivalentom, keďže limitujúcim prvkom môže byť nielen prekladová bezekvivalentnosť poľskej frazémy, ale napríklad aj časová limitácia v rámci hovorenej repliky, prípadne, ako sme už spomenuli, značná odlišnosť nadabovanej výpovede voči pohybu úst herca (porov. Kozáková 2015). Prekladateľ si teda túto podstatnú vlastnosť audiovizuálneho prekladu musí pri prekladateľskom procese plne uvedomovať a prihliadať na dĺžku a počet slabík v jazyku originálu. Rovnako musí ovládať diferencie v rámci parciálne ekvivalentných frazém na formálnej úrovni a nenechať sa ovplyvniť napríklad odlišnou pádovou rekciou frazémy vo východiskovom jazyku. V neposlednom rade musí mať tiež na zreteli, že „kompetencje tłumacza, który przekłada związki frazeologiczne, są w dużej mierze uzależnione nie od znajomości warstwy leksykalnej języka, ale od znajomości realiów społecznych, obyczajowych, kulturowych, historycznych." (A. Mickiewicz 2007, 243).

ZDROJE

Buffa, F. (1993). *O poľskej a slovenskej frazeológii*. Bratislava: VEDA.

Buffa, F. (1998). *Frazeologický slovník poľsko-slovenský*. Prešov: Náuka.

Głowińska, K. (2012). *Słownik frazeologiczny*. Poznań: IBIS.

Iglikowska, T., Kurkowska, H. (1966). *Mały słownik frazeologiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego

Mlacek, J. (2001). *Tvary a tváre frazém v slovenčine*. Bratislava: STIMUL – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. (2006) Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda.

Skorupka, S. (1985). *Słownik frazeologiczny języka polskiego A-P*. Warszawa: Wiedza powszechna.

Skorupka, S. (1985). *Słownik frazeologiczny języka polskiego R-Ż*. Warszawa: Wiedza powszechna.

Želonka, J. (2013). Špecifiká prekladu audiovizuálnych textov: polysemiotický rozmer audiovizuálneho prekladu. *Prekladateľské listy 2 – teória, kritika, prax prekladu*. Bratislava, Univerzita Komenského v Bratislave.

LITERATÚRA

Diaz-Cintas, J. (2009). *New Trends in Audiovisual Translation*. Bristol: Multilingual Matters.

Kozáková, L. (2013). Koncepcia audiovizuálneho prekladu. *Letná škola prekladu 12: odkaz Antona Popoviča, zakladateľa slovenskej prekladovej školy*. 149-158. Bratislava: SSPOL, SSPUL.

Kozáková, L. (2015). Dabingový prekladateľ a dabingový úpravca teoreticky a prakticky. *Prekladateľské listy 4: teória, kritika, prax prekladu*. 103-119. Bratislava, Univerzita Komenského v Bratislave.

Mickiewicz, A. (2007). Ekwiwalencja frazeologiczna w czeskim tłumaczeniu Dziadów cz. III Adama Mickiewicza. *Bohemistyka VII*. 243-264.

Miodek, J. (2012). *Strzelać focha.* Retrieved Nov 28, 2015 from:
http://www.gazetawroclawska.pl/artykul/704127,jan-miodek-strzelac-focha,id,t.html

Mlacek, J. (1980). Frazeológia a preklad. *Slavica Slovaca*, 15. 225-236. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV.

Pęzik, P. (2012) NKJP w warsztacie tłumacza. *Narodowy Korpus Języka Polskiego*. 301-311. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. (2011) Red. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: Veda.

Sonja Rodić
Faculty of Philosophy,
University of Novi Sad
sonja.rodic@gmail.com

UDC: 811.111'367.623:811.163.41'367.623

THE LEXICAL FIELDS *FAT* AND *THIN* IN ENGLISH AND SERBIAN: A CONTRASTIVE ANALYSIS*

The aim of the paper is to analyze the lexical fields of adjectives FAT and THIN in English and Serbian using the method of contrastive linguistic analysis. The analysis is limited to 22 English adjectives which are compared and contrasted with adjectives in the corresponding lexical fields in Serbian: *DEBEO* and *MRŠAV*. English adjectives were analyzed by means of isolating their diagnostic features and comparing the meanings. Their Serbian correspondents or translation equivalents were established using bilingual English-Serbian and monolingual Serbian dictionaries. In both lexical fields in English it is possible to find formal correspondents of 9 out of 11 English adjectives, although there are cases when meanings can be characterized as similar rather than completely identical. Also, translation equivalents are suggested for the remaining 4 adjectives.
Key words: adjectives, contrastive analysis, English, Serbian, fat, thin.

Introduction

The aim of the paper is to analyze the lexical fields of adjectives FAT and THIN in English and Serbian using the method of contrastive linguistic analysis. The analysis is limited to 22 English adjectives: 11 in the lexical field FAT and 11 in the lexical field THIN. The selected English lexemes are contrasted with Serbian on the semantic level in order to find formal correspondents or translation equivalents of the English lexemes. Also, the lexemes are mutually contrasted within their own lexical field: the comparison of lexemes in one lexical field, whose meaning has been precisely described by means of componential analysis, should provide insight into relations between meanings, i.e. similarities and differences, which in turn shows how a lexicon of a language is organized.

* This paper was written under the supervision of Professor Tvrtko Prćić, as part of the doctoral course *Contrastive Lexicology*, within the studies of Language and Literature at the Faculty of Philosophy, University of Novi Sad.

Similar English-Serbian contrastive analyses so far have dealt only with nouns and verbs.[1] Therefore, the present analysis is probably the first English-Serbian contrastive linguistic research applying the method of componential analysis to the lexical fields of adjectives. Aside from that fact, the reason for choosing lexical fields FAT and THIN is primarily the existence of fine and varied differences between their members. Namely, there are different components that make up the meaning of an adjective, e.g. height, gracefulness, strength, etc. By separating components that have a diagnostic role it will be possible to obtain a more precise definition of that meaning.

Theoretical Framework

Contrastive analysis in linguistics involves comparison of languages with the aim of establishing and explaining their mutual similarities and differences (Đorđević 2000: 1). Relations between elements of two languages can be established in two ways: by translation equivalence or formal correspondence. Translation equivalence is characterized as an approximate equality of meaning (but not form). To establish translation equivalence one has to start from a universal feature and find out how that feature is realized in the languages compared. That common feature is called *tertium comparationis* or the third element according to which the comparison is conducted (Đorđević 2000: 54). Formal correspondence means finding elements in two languages that are identical both in form and in meaning (Đorđević 2000: 58). Specifically, in lexical contrasting, a formal correspondent is a word in L_2 whose form, function and content correspond to the word with the same content in L_1 (e.g. Serbian *kuća* and English *house*). An equivalent has to be found if there is no such word in L_2's lexicon, i.e. in the case of a lexical gap. An equivalent is a linguistic means in L_2 whose form, function and content correspond to the word with the same content in L_1 (e.g. Serbian *deda i baba* for English *grandparents*) (Prćić 2011: 170-171).

Since the present contrastive analysis is carried out on the semantic level, it is necessary to specify what meaning is. According to one of the contemporary views proposed by Prćić (2008: 48) "descriptive meaning of a lexeme consists of two complementary components – sense and denotation, which in connection with association, i.e. associative meaning, determine (textual) reference of a lexeme."

[1] Some of the most significant are those that deal with verbs of looking (Filipović 2004: 217-230), cooking (Radić-Bojanić 2005: 119-124) and walking (Kljakić 2013: 193 - 215).

In short, sense is "an ordered set of a sufficient number of descriptive features used to define a class of extralinguistic entities" (Prćić 2008: 50); denotation is "a relationship between a lexeme and the corresponding class of extralinguistic entities", while reference involves identifying one or more entities from that class in a specific communication situation. The division into sense, denotation and reference in this model is taken from Lyons (1977), with the addition of association, which is defined as a group of additional features that limit reference (Prćić 2008: 48).

If we want to study meanings of words, the most natural procedure is to decompose a meaning into its components (Dragićević 2007: 65). Decomposition of a word's sense into its semantic features or components[2] is probably the best method to precisely describe meanings of lexemes and compare meanings in two languages. But, the question is: *What exactly are semantic components?* Lyons (1977: 317) interprets them as atomic units and the sense corresponding to the concept as a molecule. Concentrating on formal description of word-meaning, Leech (1981: 90) breaks down word sense into its minimal components or features. The author notes that meanings of words can be expressed in the form of combinations of these features, i.e. *componential definitions* which are seen as formalized dictionary definitions. Lehrer (1974: 46) also defines lexical items in terms of semantic components and states that "Semantic components (or features) are theoretical constructs which can characterize the vocabulary of a language". Lipka (2002: 125) considers features to be theoretical units of metalanguage which can be used not only for analysis and description on the semantic level, but on the levels of phonetics, phonology, morphology and syntax.

Not denying the practicality of this approach, several authors have identified issues regarding type, nature and universality of these components. For instance, one of the biggest problems is the theoretical status of semantic components: are they part of natural language, in which case there is the problem of circularity of the dictionary, or they have a special status, in which case the problem is how to explain what they actually are (maybe concepts?) (Lehrer 1974: 47). Overall, it can be said that the general attitude is reflected by Lipka (2002: 125), who states that, despite numerous difficulties and problems, it would be surprising to

[2] As Dragićević (2007: 67) notices, many different terms have been used in semantic research to refer to semantic components: *semes*, *sememes*, *semantic markers*, *components*, *atomic predicates* etc, which can lead to confusion.

condemn feature analysis, having in mind the success its application has yielded in various languages.

For a few times in this paper a reference has been made to words that belong to the same "domain", "set" or "lexical field".[3] It is necessary to explain how such a "set" is formed and organized. Namely, lexemes that constitute the lexicon of a language are related to each other in various ways. The field theory provides a way to describe those relations by treating a related set of words that belong to a domain (Lehrer 1974: 7). The lexical field analysis aims to reveal the relationship of each lexical item to one another and to the general term (Lehrer 1974: 1). A lexical field is defined as a type of organization of the lexicon based on grouping of lexemes according to relatedness of meaning (Prćić 2008: 138).

Crucial to lexical fields is the sense relation of *hyponymy*. Hyponymy refers to the inclusion of sense of a more general lexeme in the hierarchy, such as *fat*, into the sense of a more specific lexeme, such as *burly*. The more general lexeme is superordinate lexeme or *hyperonym* and the more specific lexeme is subordinate lexeme or *hyponym* (Prćić 2008: 121-122). A hyponym shares all the relevant diagnostic features with its hyperonym but contains at least one more feature (Nida 1975: 84). For example, the sense of *thin* (*having very little fat or flesh on the body*) is included in the sense of *slim*, but *slim* contains the additional feature of *attractive*. Such inclusions of meaning play an extremely important part in determining relevant sense components: each included meaning has all the components of the including meaning plus at least one more. For adjectives, the usual diagnostic test for determining hyponymy works like in the following example: *To be obese is to be fat in a certain way* (Cruse 1986: 294).

The analysis of a lexical field based on the components of meaning of each lexeme where words are mutually compared according to shared components and contrasted according to different components is often referred to as componential analysis (CA in further text) (Nida 1975). In order to differentiate a lexeme from other lexemes in the same field, it is necessary to identify components that are

[3] The terminology is again quite confusing. Thus, Cruse (1986) speaks of *lexical configurations*. Lehrer (1974) uses the terms *semantic field* and *lexical field* synonymously. However, semantic fields can be regarded as segments within the overall semantic space and belong to extralinguistic reality, while lexical fields are their concrete realizations (Prćić 2008: 138). Further, Lipka (2002: 168) distinguishes between *lexical field* (consisting of simple or complex lexemes) and *word-field* (containing only morphologically simple items).

diagnostic, i.e. "necessary and sufficient features which will permit the most efficient system for distinguishing the objects in question" (Nida 1975: 39). Therefore, it is important to point out that CA does not aim at describing all the characteristics of each type of the related event but only those that serve to separate one meaning or a set of meanings from the others (Nida 1975: 61). CA can be compared with the process of defining a word in lexicography; parts of the definition are actually semantic components (Geeraerts 2010: 76). As Lehrer (1974: 46) aptly puts it, a dictionary definition is actually an "informal componential analysis". For example, the definition of *lanky* in the lexical field THIN as 'thin and tall with long limbs and moving awkwardly' consists of components 'thin', 'tall', 'long limbs' and 'ungraceful' where the last feature distinguishes it from *rangy* 'thin and tall with long limbs', which lacks the component of 'moving awkwardly'.

CA has often been the object of criticism. Cruse (1986), for instance, takes into account a variety of versions of componential analysis by relevant authors and criticizes some aspects of the method. He questions psychological reality and universality of sense components and characterizes it as "unconvincing" since its applications so far have been limited to few areas of vocabulary and a small number of languages (Cruse 1986: 333). In an attempt to defend componential analysis, Leech admits that the application of componential analysis is relatively limited, but does not see it as a sufficient reason to throw it away. He argues that it can be accommodated within a "more powerful model of meaning" and does not see the universality of features as an obligatory part of the model (Cruse 1981: 117). Also, one of the most controversial aspects has been the view of features as binary, i.e. a feature is either there or not (typically marked by + and -). However, some authors' versions of componential analysis, such as Nida's (1975) which is taken in this paper, are far more realistic in that they do not presuppose universality of features, or seek to find the most simple, indivisible sense atoms and do not insist on the binarism of diagnostic features.

Methodology of the Research

Eleven adjectives were selected in each lexical field based on two criteria: their frequency and diversity (to include representatives of different subgroups within a field). The following adjectives were selected from the lexical field FAT: *beefy, burly, chubby, dumpy, hefty, obese, plump, rotund, stocky, stout, portly* and

the following from the lexical field THIN: *gaunt, lanky, lean, rangy, scrawny, skinny, slender, slight, slim, willowy, wiry*.

The first step was to formulate a definition of each lexeme which would contain all diagnostic features. The components were extracted from definitions given in several monolingual dictionaries. There was compiled a universal list of components included in the meanings of all lexemes within the same field. Only those that have a diagnostic role within the analyzed set were kept.

The second step was contrastive analysis in relation to Serbian. Several bilingual English-Serbian dictionaries served as a starting point in establishing formal correspondents and translation equivalents of these adjectives. In order to check whether sense components of the given translations matched those of the English lexemes, their meanings were extracted from monolingual Serbian dictionaries. In case none of the translations in bilingual dictionaries were adequate, the next stage was to look for lexemes in Serbian whose components would match the original. Finally, if there were no results, a translation equivalent was found.

Such a method not only made it possible to fully compare and describe similarities and differences between English and Serbian lexemes in the two fields, but also to bring to light certain problems concerning the inadequacy of translations in bilingual dictionaries and definitions in monolingual dictionaries. These will certainly be exemplified in the results discussion in greater detail. However, at this point, it seems necessary to reflect on how they influenced the method of analysis. More often than not, bilingual dictionaries provide a group of several synonyms for the user to choose from. These synonyms are used circularly, i.e. they reoccur in translations of words in the same lexical field. The following two words can serve as an illustration: *chubby* ('bucmast, debeljuškast') vs *plump* ('debeljuškast, punašan, bucmast'). This chaotic situation is probably a consequence of the intention to cover a wide range of possible contexts of the original word (i.e. not only to describe human figure, but objects, figurative senses, etc.). Still, it is often the case that none of them is the most adequate formal correspondent. Therefore, the translations only served as a rough guide or a pool of options to consider. The definitions in the monolingual dictionaries are quite scarce and imprecise; they rarely give true sense components or whole definitions but rather consist of a vague and incomplete definition and/or a few synonyms (e.g. *debeo*-'pretio, mastan, tust'; *nabijen*- 'zdepast, debeo'). Therefore, it was difficult to decide which (and if any) of the several given translations is the

real correspondent of the English term. This does not mean, however, that the analysis is subjective or less fruitful. On the contrary, careful consideration of available material and decisions based on an objective analysis have proved to be quite productive. In the very least, it is a step forward toward more accurate translations of English adjectives in the given lexical fields.

Results of the Research

The results for the two lexical fields are presented in separate sections. At the end of each section there is a table that summarizes the results: English lexemes with their diagnostic features and their Serbian correspondents/translation equivalents.

Adjectives in the Lexical Field FAT

All the adjectives in this lexical field share the common meaning of *fat* 'having too much fat or flesh on the body' in English or *debeo* 'koji ima previše masnog ili mišićnog tkiva' in Sebian. Also, each item in the lexical field has at least one additional feature that narrows its meaning.

First to be considered is the adjective *beefy* (FAT + STRONG + MUSCULAR) and its Serbian correspondent *mesnat*. The correspondents of *beefy* in bilingual dictionaries do not cover all its components of meaning. One of the frequent translations is *mišićav* (eng. *muscular*) implying that someone has big muscles, which is only one component. Another translation is *krupan* which emphasizes physical dimensions but does not imply that someone is strong and muscular. The search for an adjective with the same components in monolingual dictionaries has shown that *mesnat* would be the best correspondent in this case. It clearly states that somebody is large, covered with a fat layer of flesh, but also muscular and strong.

In the case of *burly* (FAT + STRONG + HEAVY) the translation equivalent in Serbian is *krupan i snažan*. The most frequent translation is *krupan* which means that a person is physically large but he/she lacks the attribute of strong. Another correspondent is *kršan*, but its meaning in Serbian does not quite match that of the original. *Kršan* is used to describe a person who is of harmonious build and handsome, which cannot be applied to someone who is *burly*. After rejecting the potential correspondents, the remaining option was to consider the translation equivalent *krupan i snažan*, which is among the offered solutions. The definitions of *krupan* and *snažan* in monolingual dictionaries (*krupan* 'koji je velikih širokih

kostiju, koji je fizički izrazito razvijen; pun, debeo, jedar' and *snažan* – 'pun snage, moćan, jak') indicate they are closest to the source meaning because they characterize a person as possessing bulkiness of figure and physical strength.

Hefty (FAT + STRONG + HEAVY + BIG) also has the translation equivalent *krupan i snažan*. Compared to the previous adjective, *hefty* more strongly implies that someone is big in size. However, it seems that in Serbian this distinction cannot be expressed that precisely, as reflected in the fact that translations in bilingual dictionaries are almost identical. According to dictionary definitions, the combination of adjectives *krupan* and *snažan* is the most adequate to render *hefty* into the target language: *krupan* carries the meaning of bigness and *snažan* adds strength.

The formal correspondent of *stocky* (FAT + STRONG + SHORT) is *nabijen.* Bilingual dictionaries give two correspondents: *zdepast* and *stamen*. The monolingual Serbian dictionary definition of *zdepast* is 'onizak a podebeo, dežmekast (o čoveku); koji nije vitkih lakih oblika, nezgrapan', which at first sight seems to match the original (*fat* and *short*). The problem with *zdepast* is that it implies clumsiness, while the original rather emphasizes solidity and compactness of the body. *Stamen*, on the other hand, does involve those qualities but it lacks the feature *short.* Since the correspondents have been proved inadequate, the next step is to look for another solution. The adjective that is the most suitable in this case is *nabijen* because it means that someone is relatively short and broad and puts adequate emphasis on the component *strong.* It has to be noted though that it was not possible to check the validity of this choice in monolingual Serbian dictionaries, since the 'definition' of *nabijen* consists of two synonyms: *zdepast* and *debeo*.

The Serbian correspondent of *chubby* (FAT + PLEASANT + HEALTHY + ROUND) is *bucmast* ('koji je punih debelih obraza; okrugao; podebeo'). The choice was not problematic since the consulted bilingual dictionaries give *bucmast* as the first and sometimes only correspondent.

Dumpy (FAT + SHORT) has the correspondent *zdepast* (see the definition above), as it is simply defined as 'fat and short' in the consulted monolingual English dictionaries.

The formal correspondent of *plump* (FAT + PLEASANT + ROUND) is *zaobljen*. It was not easy to decide on the formal correspondent because *plump* is regularly translated by a pile of synonyms (*debeljuškast*, *bucmast*, *obao*, *mesnat*, etc.). The exception is the *Password bilingual dictionary* which gives a single

correspondent: *punašan*. However, this adjective does not seem adequate, primarily because it does not have the explicit component *round*. It seems that *zaobljen* best reflects the original meaning because it means that someone has a rounded body shape and is fat in such a way that their form looks 'full' (which is frequently stated in dictionary definitions).

Portly (FAT + ROUND) has the formal correspondent *omašan*. This adjective is mostly used to describe older or middle-aged men of imposing appearance, but the components common to all English monolingual dictionary definitions are *fat* and *round*. Surprisingly, translations in the monolingual Serbian dictionaries often disregard those two diagnostic features and focus on the imposing appearance; *dostojanstven, uzoran, naočit* are among the first given. In the multitude of offered translations, *omašan* was chosen as the most suitable correspondent. In RMS *omašan* is vaguely described with reformulations of the term: 'povelik, pozamašan' which do not make it clear what the adjective implies when applied to human appearance. Despite another lack of means to check the correspondent's true meaning in Serbian monolingual dictionaries, this adjective seems to involve the necessary components, plus the connotations of an imposing appearance and older age.

For *rotund* (FAT + SHORT + ROUND), *okrugao* was chosen as the formal correspondent. When it refers to the human figure, this adjective seems to be the closest match to the original meaning (although the dictionary definition 'debeo, debeljuškast, punačak' is not of much help). This translation, however, is favoured in the consulted bilingual dictionaries.

As for *stout* (FAT + SHORT + ROUND + HEAVY), the formal correspondent is *krupan*. The translations of *stout* are quite discordant. Apart from its hyperonym *debeo* (eng. *fat*), which is by definition not precise enough, the translations are *bucmast* and *snažan*, which are inadequate, and *debeljuškast* which is deminutive of *fat* and again imprecise. Finally, one of the suggested translations is *krupan*, which is chosen as the most suitable correspondent of *stout* primarily due to the fact that it places the appropriate focus on bigness and heaviness which separates *stout* from other similar adjectives.

The last adjective to be considered is *obese* (FAT + EXTREMELY) whose formal correspondent in Serbian is *gojazan*. In both *obese* and *gojazan*, the component of meaning that narrows the shared meaning of *fat*/*debeo* is the excessiveness of fat on the body.

The results are summarized in *Table 1*. The analyzed English adjectives are given in the first column on the left. The top row contains all diagnostic components; if a certain component is present in the meaning of an adjective, its presence is marked by a + in the appropriate row. The last column (on the right) contains Serbian formal correspondents and translation equivalents (underlined).

Table 1.
The analyzed lexemes in the lexical field FAT with their diagnostic semantic components and their Serbian formal correspondents or translation equivalents (underlined).

English	*strong*	*heavy*	*short*	*big*	*muscular*	*pleasant*	*healthy*	*round*	*extremely*	Serbian
beefy										*mesnat*
burly										*krupan i snažan*
chubby										*bucmast*
dumpy										*zdepast*
hefty										*krupan i snažan*
obese										*gojazan*
plump										*zaobljen*
portly										*omašan*
rotund										*okrugao*
stocky										*nabijen*
stout										*krupan*

Adjectives in the Lexical Field THIN

Lexemes in this lexical field all share the meaning of their hyperonym *thin* 'having very little fat or flesh on the body' in English or *mršav* 'koji ima nedovoljno masnog i mišićnog tkiva' in Serbian. Naturally, each lexeme in the lexical field contains at least one more feature that restricts the scope of its meaning.

Gaunt (THIN + UNHEALTHY) has the equivalent *mršav i ispijen.* Gaunt describes somebody who is thin in an unhealthy way, usually because of illness or

suffering. Two dictionaries suggest *suvonjav* 'pomalo suv, tanušan, mršuljav', which does not necessarily mean bad health. An option worth considering is *usahao*. However, the definition of *usahnuti* states that someone's skin is wrinkled and dried, which is not mentioned in any definition of *gaunt*. A better solution would be *ispijen*, which implies a bad physical state. The issue is that *thin* is not mentioned in the definition, and indeed, a person does not necessarily have to be thin. Therefore, it was required to add the missing element *mršav* (eng. *thin*).

As for *lanky* (THIN + TALL + LONG LIMBS + MOVING AWKWARDLY), its Serbian correspondent is *štrkljast*, which is defined as 'dugonog, kraka(s)t'. *Štrkljast* is used to describe a person who is thin and clumsy, although these are not mentioned in the Serbian definition itself.

Slim (THIN + ATTRACTIVE) has the formal correspondent *vitak*. The definition of *vitak* emphasizes *tall* rather than *attractive*. However, all the consulted bilingual dictionaries offer *vitak* as the first (or only) translation. Some other alternatives include *tanak* 'visok a uzak, vitak, protegljast', which is close in meaning but still does not necessarily mean that a person is attractive, and *slabašan* 'dosta slab, nejak, nemoćan' which is completely inadequate because *slim* does not involve weakness (none of the dictionary definitions mentions the feature *weak*).

Slight (THIN + DELICATE) is translated by *loman* as its formal correspondent. It denotes delicate build, but does not describe an attractive figure but rather someone who is small and weak at the same time. The correspondents offered include *lagan, tanak* and *slabašan*, which were all dismissed as inadequate. First of all, *lagan* only means that someone is not heavy; *tanak* involves the feature *tall* which is absent from *slight* (in fact, it rather implies that a person is *short*) and *slabašan*, which, as explained above, focuses on weakness (someone who is weak is not necessarily thin). The search for an appropriate correspondent in the monolingual dictionaries has indicated that *loman* would be an adequate correspondent, despite its rare and somewhat marked usage. Its meaning is 'tanak, vitak, koji se lako izvija, pokreće, gibak (o stasu, struku, odnosno o osobi sa takvim stasom') which has the component of *thin* and puts sufficient amount of emphasis on fragility, the characteristic that is in focus in all English definitions.

Skinny (THIN + UNATTRACTIVE) is translated as *mršav i neprivlačan* (translation equivalent). In monolingual English dictionaries *skinny* is simply defined as 'thin and unattractive'. The most precise way to render this meaning into Serbian is by using the equivalent *mršav i neprivlačan,* which is also provided in one of the bilingual dictionaries.

Scrawny (THIN + UNATTRACTIVE + UNHEALTHY) has the formal correspondent *kržljav*. This adjective refers to a person who is weak and underdeveloped. Among the translations available in bilingual dictionaries is *mršav*, which is not specific enough. Other possible correspondents include *koščat* or *koštunjav* which merely mean that a person has strong and prominent bones. Theoretically, a person who has prominent bones does not have to be unhealthy, weak or underdeveloped. The word in Serbian that is suggested here as the most adequate to be the correspondent is *kržljav* ('koji je u rastu zaostao, koji se nije potpuno razvio'). The definition does not mention the feature *thin*, but the word does adequately describe a scrawny figure: if it is not developed enough, it means that it is most probably thin.

Slender (THIN + ATTRACTIVE + DELICATE) is translated by the formal correspondent *vitak*. *Slender* is used to characterize a figure that is attractively and gracefully thin. The translation *vitak* is again favoured in the dictionaries and accepted as a correspondent in this case, although the component *delicate* is not as emphasized as in the original. Potential translation equivalents *vitak i nežan*, *vitak i delikatan* are more precise and closer to the original meaning and could work in certain contexts, but it seems that in most cases they would be less elegant and practical translations.

Lean (THIN + STRONG + HEALTHY) also has *vitak* as its Serbian correspondent. *Lean* implies that somebody is fit and strong due to a lot of exercise or physical work. *Vitak* is somewhat underspecified, though, because it does not contain the component of physical strength. Still, it is preferred over the potential translation equivalent *vitak i snažan* for the same reason as in the case of *slender*: although the equivalent is more precise, stylistically, it would not work as well as the chosen correspondent, at least not in a wide variety of contexts.

Wiry (THIN + STRONG) is translated using the correspondent *žilav*. *Wiry* and *lean* are both used to describe someone who is *thin* but *strong*, but strength is more prominent in *wiry*. Related to that is the interesting question of prominence of semantic components. For example, *thin*, *strong* and *healthy* all combine to make up the meaning of *lean*, but: Do they all have equal share in the final product? Do they carry the same weight? By translating with *vitak i snažan* we would give an equal status to *thin* and *strong*, but maybe *thin* has a more crucial role than *strong*, despite the fact that they are both indispensable meaning components of *lean*. To answer this question is very difficult, maybe even impossible. At the same time, it is one of the reasons why the formal correspondent is chosen instead of the translation equivalent in the cases of *slender* and *lean*.

For *rangy* (THIN + TALL + LONG LIMBS) *tanak* was chosen as the correspondent. There are several possible options in the dictionary: *mršav*, *dugih udova*, *tanak*, *vitak*, *gibak*. Most of these cover only a part of the components, but *tanak* seems to fit best because it has the features *tall* and *thin*, while long limbs are implied.

Finally, the correspondent of *willowy* (THIN + TALL + ATTRACTIVE) is *vižljast*. The bilingual dictionaries give the equivalent *visok i vitak*. However, in this case it was possible to find the correspondent because the two components are combined in the Serbian word *vižljast*.

The results are summarized in *Table 2*. English adjectives are listed in the first column on the left while the column on the right end contains their Serbian correspondents and one translation equivalent (underlined). The semantic components of English adjectives are listed in the top row and their presence is marked by a +.

Table 2.
The analyzed lexemes in the lexical field THIN with their diagnostic semantic components and their Serbian formal correspondents or translation equivalents (underlined).

English	*tall*	*strong*	*long limbs*	*attractive*	*unattractive*	*healthy*	*unhealthy*	*moving*	*awkwardly*	*delicate*	Serbian
gaunt							+				*mršav i ispijen*
lanky	+		+					+			*štrkljast*
lean		+				+					*vitak*
rangy	+		+								*tanak*
scrawny					+		+				*kržljav*
skinny					+						*mršav i neprivlačan*
slender				+						+	*vitak*
slight										+	*loman*
slim				+							*vitak*
willowy	+			+							*vižljast*
wiry		+									*žilav*

Discussion

Twenty-two adjectives in the lexical fields FAT and THIN in English have been analyzed by means of componential analysis which has provided an insight into their mutual relations. English lexemes have been compared to Serbian lexemes in the corresponding lexical fields *MRŠAV* and *DEBEO*. The aim of contrastive English-Serbian analysis is to determine formal correspondents, or translation equivalents, and establish similarities and differences between the two languages.

The following table (*Table 3*) contains the formal correspondents of the analyzed English adjectives in the lexical field FAT.

Table 3.
English adjectives in the lexical field FAT and formal correspondents in Serbian

English Adjectives (FAT)	Serbian formal correspondents
beefy	*mesnat*
chubby	*bucmast*
dumpy	*zdepast*
obese	*gojazan*
plump	*zaobljen*
portly	*omašan*
rotund	*okrugao*
stocky	*nabijen*
stout	*krupan*

As shown in Table 3, for 9 out of 11 English adjectives it was possible to find formal correspondents. In practice, there are cases when meanings can be characterized as similar rather than completely identical or it was not possible to check the validity of the final choice. The latter is the case with *stocky* and *rotund*. Then, *omašan*, Serbian correspondent of *portly*, does not have such a strong implication of dignity and old age as the original. *Stout* and *krupan* are not completely identical either. *Stout* seems to be narrower in meaning: it does not only describe someone as big and heavy as *krupan* does, but also has the components ROUND and SHORT.

Table 4.
English adjectives in the lexical field FAT and translation equivalents in Serbian

English Adjectives (FAT)	Serbian translation equivalents
burly	*krupan i snažan*
hefty	*krupan i snažan*

Burly and *hefty* share the translation equivalent *krupan i snažan* (Table 4). Although they share the components STRONG and HEAVY, the two English adjectives are not identical because *hefty* puts more emphasis on big physical dimensions. Having that in mind, the chosen translation equivalent may be closer in meaning to *burly* than *hefty*.

Table 5.
English adjectives in the lexical field THIN and formal correspondents in Serbian

English Adjectives (THIN)	Serbian formal correspondents
lanky	*štrkljast*
lean	*vitak*
rangy	*tanak*
scrawny	*kržljav*
slender	*vitak*
slight	*loman*
slim	*vitak*
willowy	*vižljast*
wiry	*žilav*

As shown in *Table 5* above, formal correspondents were found for most of the analyzed adjectives in the lexical field THIN: 9 out of 11. *Lean*, *slender* and *slim* have the same correspondent (*vitak*), although differences definitely exist between the three and *vitak* is closest to *slim*. As for *slight*, its correspondent *loman* is more stylistically marked and could not be suitable for use in a wide range of contexts.

Table 6.
English adjectives in the lexical field THIN and translation equivalents in Serbian

English Adjectives (FAT)	Serbian translation equivalents
gaunt	*mršav i ispijen*
skinny	*mršav i neprivlačan*

Gaunt has the equivalent *mršav i ispijen* as in Serbian it was not possible to find an adjective describing a person who is very thin as a consequence of illness, hunger or worry. The addition of another element was necessary in the case of *skinny*.

It should be noted that the analysis has been hampered by the mentioned deficiencies in bilingual English-Serbian and monolingual Serbian dictionaries used. Also, in some cases, the meaning of formal correspondents is not completely identical to the original. The fact is that some English adjectives contain more specific components of meaning. Furthermore, a Serbian correspondent may contain all the components present in the original, but the salience and mutual relations of these components may not be the same as that of the original. Finally, the stylistic factor cannot be ignored if we want to end up with a usable correspondent or translation equivalent. Maybe a certain word is the most suitable in terms of semantic components, but is archaic or a translation equivalent is too elaborate or awkward.

REFERENCES

Cruse, D. A. (1986). *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dragićević, R. (2007). *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Đorđević, R. (2000). *Uvod u kontrastiranje jezika*. Četvrto dopunjeno izdanje. Beograd: Filološki fakultet.

Filipović, S. (2004). Semantika glagola gledanja u engleskom i srpskom jeziku. *Prilozi proučavanju jezika,* 35, 217–230.

Geeraerts, D. (2010). *Theories of Lexical Semantics*. Oxford: Oxford University Press.

Kljakić, S. (2013). Contrastive Analysis of Verbs of Walking in English and Serbian. *Komunikacija i kultura online, 4* (IV), 193-215.

Leech, G. (1981). *Semantics*. 2nd edition. Harmondsworth: Penguin Books.

Lehrer, A. (1974). *Semantic Fields and Lexical Structure*. Amsterdam: NorthHolland Publishing Company.

Lipka, L. (2002). *English Lexicology*. Tübingen: Gunter Narr.

Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Nida, E. A. (1975). *Componential Analysis of Meaning*. The Hague, Paris: Mouton.

Prćić, T. (2008). *Semantika i pragmatika reči*. Drugo, dopunjeno izdanje. Novi Sad: Zmaj.

Prćić, T. (2011). *Engleski u srpskom*. Drugo izdanje. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Radić-Bojanić, B. (2005). Kontrastivna analiza glagola kuvanja u engleskom i srpskom jeziku. *Prilozi proučavanju jezika,* 36, 119–124.

DICTIONARIES

American Heritage Dictionary Online. https://www.ahdictionary.com/

Cambridge Dictionary Online. http://dictionary.cambridge.org/

Drvodelić, M. (1990). *Englesko-hrvatski ili srpski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.

Filipović, R. (ur.) (1993). *Englesko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.

Nikolić, M. (ur.) (2007). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.

Oxford Advanced Learner's Dictionary (6th edition) (2000). Oxford: Oxford University Press.

Oxford English Dictionary Online. http://www.oed.com/

Philips, J. (2006). *Oxford English-Serbian Student's Dictionary*. Oxford: Oxford University Press.

Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika. I-VI. (1967). Novi Sad i Zagreb: Matica srpska i Matica hrvatska.

Summers, D. (ed.) (2002). *Longman Language Activator*. Harlow: Longman.

Zorić, V. (ur.) (1997). *Password, English Dictionary for Speakers of Croatian*. Zagreb: Školska knjiga.

Webster's New Dictionary of Synonyms (1984). U.S.: Merriam Webster.

Zvezdana Simić
Filozofski fakultet
Univerziteta u Novom Sadu
zvezdana.simic.ns@gmail.com

UDK: 811.112.2'373.7:2-264
811.163.41'373.7:2-264

NEMAČKI FRAZEOLOGIZMI SA KOMPONENTOM ZOOMORFNIH MITSKIH BIĆA I NJIHOVI EKVIVALENTI U SRPSKOM JEZIKU*

The paper aims to contrast German idioms containing components of zoomorphic mythical creatures with their equivalents in the Serbian language. The term „zoomorphic mythical creatures" implies all unreal and imaginary beings originating from different myths and mythologies. The method of contrastive analysis is used for comparing the idioms of the source (German) and the target (Serbian) language in order to determine their morphological, lexical and semantical similarities and differences. Given that the aforementioned creatures have a mythological background, the paper also analyses the influence of myths on the literal and/or phraseological meaning of the excerpted idioms. The model of equivalence is based on Velimir Petrović's contrastive model and includes total, partial and zero eqiuvalence. A total of 47 idioms were excerpted from (phraseological) monolingual and bilingual dictionaries, as well as Röhrich's (2004[7]) idiom collection. The results of the contrastive analysis show that the partial equivalence (16 in total) followed by zero equivalence (11 in total) is most represented, whereas the total equivalence (2 in total) is least found.

Keywords: zoomorphic mythical creatures, contrastive phraseology, German, Serbian.

Uvod

Zoomorfna mitska bića neizostavni su deo usmene i pismene tradicije svih kultura i naroda. U pričama, legendama i mitovima nastalim u pokušaju razumevanja fizičkog i spiritualnog sveta, ona predstavljaju simbole ljudskih osobina, osećanja i ponašanja (Rosen 2009: 10,12). Iako je većina modernog društva odbacila mogućnost njihovog postojanja, ustalivši se kroz proces frazeologizacije, ove mitske životinje i dalje su prisutne u nemačkom

* Rad je nastao u okviru doktorskih akademskih studija na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu (modul: jezik) na predmetu Nemačko-srpska kontrastivna jezička istraživanja pod mentorstvom doc. dr Sanje Ninković.

frazeoleksikonu kao dokaz uticaja narodnog verovanja i mitologije na jezik. Posmatrano iz ugla kontrastivne analize, postavlja se pitanje da li su kod srpskih ekvivalenata prisutne (iste ili različite) mitske komponente, i u kojoj se meri polazni i ciljni frazeologizmi poklapaju ili razlikuju na morfosintaksičkom, leksičkom i semantičkom nivou.

Ciljevi i metode istraživanja

U radu se analiziraju nemački frazeologizmi sa komponentom zoomorfnih mitskih bića i njihovi ekvivalenti u srpskom jeziku. Pojam „zoomorfna mitska bića“ obuhvata sve nestvarne i izmišljene likove sa životinjskim obličjem poreklom iz različitih mitova i mitologija. Frazeologizmi polaznog (nemačkog) i ciljnog (srpskog) jezika porede se metodom kontrastivne analize, kako bi se ustanovile sličnosti i razlike na morfosintaksičkom, leksičkom i semantičkom nivou. Budući da navedene komponente imaju mitsku pozadinu, pored kontrastivnog aspekta, u radu se takođe analizira uticaj mitova na frazeološko i/ili bukvalno značenje datih izraza. Iz jednojezičnih i dvojezničnih (frazeoloških) rečnika, kao i Rerihove zbirke frazeologizama (Röhrich 2004[7]) ekscerpirano je ukupno 47 frazeologizama, od toga 29 nemačkih i 18 srpskih. Model ekvivalencije rada oslanja se na kontrastivni model Velimira Petrovića[1] i obuhvata tri kategorije: *potpuna ekvivalencija* (poklapanje na morfosintaksičkom, leksičkom i semantičkom nivou), *delimična ekvivalencija* (odstupanje na morfosintaksičkom i/ili leksičkom, kao i poklapanje na semantičkom nivou), *nulta ekvivalencija* (odsustvo frazeologizma sa istim značenjem u ciljnom jeziku). Radi jasnije strukture, frazeologizmi su grupisani prema zoomorfnim mitskim komponentama.

[1] Pored kategorije *totalne ekvivalencije* (potpunog poklapanja na morfosintaksičkom, leksičkom i semantičkom nivou), Petrović (1988: 351–366) razdvaja morfosintasičke i leksičke razlike ekvivalenata u 3 zasebne ekvivalentske kategorije: *ekvivalencija sa delimičnom morfosintaktičkom razlikom* (poklapanje na semantičkom i leksičkom, te odstupanje na morfosintakisčkom nivou), *ekvivalencija sa delimičnom leksičkom razlikom* (poklanje na semantičkom i morfosintaksičkom nivou, kao i odstupanje na leksičkom), i *ekvivalencija sa delimičnom morfosintaksičkom i leksičkom razlikom* (poklapanje isključivo na semantičkom nivou), pri čemu neekvivalentne prevode značenja frazeologizama autor definiše terminom *slobodne kombinacije reči*.

Kontrastivna analiza

Drache

Zmaj ili Drache (lat. draco; starogr. drákōn 'ogromna zmija'), zastrašujući gorostasni reptil, neretko predstavljen kao krilata neman otrovnog daha koja bljuje vatru, jeste univerzalno biće raznih mitologija i folklora, i veoma zastupljena frazeološka komponenta u nemačkom jeziku (MGKL 1906[6]: 154–155; Röhrich 2004[7]: 329; Eason 2008: 35). U radu smo izdvojili 13 reprezentativnih polaznih frazeologizama sa navedenom leksemom, od kojih je jedan *wie ein Drache auf seinen Schätzen liegen* (doslovno: *ležati kao zmaj na svom blagu*) (Röhrich 2004[7]: 330). Zahvaljujući svom dobrom vidu (drákōn < starogr. dérkomai 'oštrovid'), zmaj je u mnogim mitovima čuvar teško dostižnih dragocenosti (jabuke Hesperida, zlatno runo, blago Nibelunga), što oslikava i navedeni nemački izraz (Steiner 1891: 273; Spavieri 2000: 176; Kuehn 2011: 59). Srpski ekvivalent *drhtati nad svakim dinarom*, koji takođe opisuje veoma škrtu osobu, se pri tome u velikoj meri razlikuje morfosintaksički i leksički razlikuje od navedenog polaznog: imenica predloško-padežne konstrukcije *auf seinen Schätzen* (= na svom blagu), kojoj prethodi prisvojna zamenica *sein*, stoji u dativu množine, dok se imenica konstrukcije *nad svakim dinarom*, proširena opštom zamenicom *svaki*, nalazi u lokativu jednine (Weinberger 2012: 304). Pored toga, izraz polaznog jezika sadrži glagolsku komponentu *liegen* (= ležati), a ciljni *drhtati*. Za razliku od nemačkog frazeologizma, kod srpskog izraza takođe nije registrovana poredbena konstrukcija poput *wie ein Drach*e (= kao zmaj).

Zmaju se pripisuju i pozitivni aspekti vezani za materijalna dobra, te i izraz *er hat den Drachen* (doslovno: *on ima zmaja*), koji je ukorenjen u verovanje da zmajevi donose blago niz dimnjak,[2] označava sticanje novca (Wolf 1857: 22; Толстој и Раденковић 2001: 65; Röhrich 2004[7]: 330–331). Gledano sa kontrastivnog aspekta, srpski ekvivalent *doći do zelene grane* razlikuje se kako morfosintaksički, tako i leksički od polaznog izraza: dok se glagolska leksema *hat* (= ima) nalazi u prezentu, *doći* ima oblik infinitiva. Isto tako, kod srpskog frazeologizma nije prisutna leksema u funkciji subjekta (*er* = on), niti objekta (*den Drachen* = zmaja), već predloško-padežna konstrukcija u genitivu *do zelene grane* (PCJ 2007: 209).

[2] Nasuprot tome, izraz *es ist noch kein Drache ins Haus geflogen* (doslovno: *zmaj još nije uleteo u kuću*) označava nedostatak novca (Röhrich 2004[7]: 330).

Sa druge strane, simbolika zmaja se dovodi u vezu i sa grčkim junakom Kadmom koji je, savladavši čudovište, posejao zmajeve zube u zemlju. Iz njih su kasnije iznikli ratnici Sparti (starogr. Spartoí „posejani") nastavljajući ciklus borbe među sobom (Hard 2004: 296; Coleman 2007: 307; Brewer 2014: 244). Shodno tome, frazeologizmi „zmajevo seme klija" tj. *die Drachensaat geht auf* , kao i *izići će delo na videlo*, ukazuju na loše posledice koje će se vremenom pokazati (Röhrich 2004[7]: 330–331; PCJ 2007: 262). Za razliku od polaznog izraza, ekvivalent ciljnog jezika ne sadrži glagolsku komponentu u trećem licu prezenta (*geht auf* = klija) već u trećem licu futura (*izići će*). Pored leksičkih razlika subjekata *delo* i *die Drachensaat* (= zmajevo seme), kod nemačkog izraza isto tako nije zastupljena predloško-padežna konstrukcija u akuzativu *na videlo*, što upućuje i na morfosintaksičko odstupanje datih ekvivalenata.

Frazeologizam *das ist eine Drachensaat* (doslovno: *to je zmajevo seme*), takođe vodi poreklo iz pomenutog grčkog mita, i opisuje uzrok ili povod sukoba, tačnije *seme razdora* (PCKJ 1990[2]: 365; Röhrich 2004[7]: 331). Gledano sa kontrastivnog aspekta, srpski ekvivalent ne sadrži subjekat *das* (= to), niti predikat *ist* (= je), a umesto složenice *Drachensaat* (= zmajevo seme), kod ciljnog izraza su zastupljene dve lekseme: *seme* (nominativ) *razdora* (genitiv). Isto odstupanje imenskih leksema (*Drachensaat*; *seme razdora*), ali i glagolskih (*aussäen* =*posejati*; *sejati*) odlikuje i ekvivalente koji označavaju izazivanje sukoba: *Drachensaat aussäen* (doslovno: *posejati zmajevo seme*) i *sejati seme razdora* i (PCKJ 1990[2]: 365; Wolf 1976[2]: 331).

Analogno bajkama u kojima se junak obračunava sa ovom nemani, nemački frazeologizam *dem Drachen Zähne ausbrechen wollen* (doslovno: *želeti izbiti zmaju zube*) označava pokušaj smirivanja ljutitog čoveka. Srpski ekvivalent *sabiti kome rogove u glavu* se uprkos istom značenju morfosintaksički i leksički razlikuje od datog nemačkog izraza: dok imenica *dem Drachen* predstavlja objekat u dativu, u srpskom ovu funkciju vrši zamenica *kome*. Somatske komponente u akuzativu takođe se leksički razlikuju (*Zähne*, *rogovi*), kao i glagolske (*ausbrechen wollen*, *sabiti*) (Röhrich 2004[7]: 330; Matešić 1982: 577). Pored toga, izraz polaznog jezika ne sadrži predloško-padežnu konstrukciju *u glavu*.

U nemačkom jeziku takođe je registrovana varijanta sa složenicom *Giftzähne* (*der Drache hat seine Giftzähne verloren*, doslovno: *zmaj je izgubio svoje otrovne zube*) sa značenjem „postati blag". Navedeni izraz sa strukturom rečenice (subjekat *der Drache*, objekat u akuzativu množine *seine Giftzähne*, glagol u trećem licu perfekta *hat verloren*), morfosintaksički i leksički odstupa od srpskog

ekvivalenta *uvući rogove* koji sadrži glagolsku leksemu u infinitivu (*uvući*) i imenicu u akuzativu množine (*rogove*) (Röhrich 2004[7]: 330; Оташевић 2007: 880).

Ukupno 6 frazeologizama sa komponentom *Drache* pri tome ne nalaze odgovarajući ekvivalent u srpskom jeziku. Jedan od njih jeste *ein Drach ist ausgefahren* (doslovno: *zmaj je poleteo*) koji opisuje razlivanje planinskog potoka i koji počiva narodnom verovanju alpskih krajeva o vodenom zmaju. Pored navedenog, u nemačkom frazeoleksikonu su posvedočeni i izrazi vezani za zmajevo sklonište poput *in die Höhle des Drachen gehen* (doslovno: *ići u zmajevu jamu*), koji označava posetu svadljivom čoveku, kao i *den Drachen aus der Höhle locken* (doslovno: *mamiti zmaja iz jame*, 'mamiti nekoga') (Schöpf 1988: 46; Röhrich 2004[7]: 330–331).

Ovo mitsko biće neretko je i sinonim za supruge i tašte u pojedinim šaljivim izrazima. Time i *sie ist ein wahrer Drache/Hausdrache* (doslovno: *ona je pravi zmaj/kućni zmaj*) opisuje svadljivu ženu, dok *jemandem Drachenfutter mitbringen* (doslovno: *doneti kome hranu za zmajeve*) označavaju smirivanje tašte ili supruge darivanjem slatkiša (Laude 1995: 95). Budući da *Drache* takođe predstavlja igračku letećeg zmaja, šetnja sa suprugom se u nemačkom jeziku može na komičan način opisati izrazom *den Drachen steigen lassen* (doslovno: *dizati zmaja u vis*) (Küpper 1987: 172; Röhrich 2004[7]: 330–331).

Lindwurm

U evropskoj mitologiji susrećemo se sa posebnom vrstom zmaja zvanog lindvurm, bićem nalik (bes)krilatoj zmiji sa dve ili četiri noge i otrovnim ujedom (Brodsky 2015: 51). Sam naziv je pri tome tautološki, budući da vodi poreklo od starovisokonemačke reči *lint* koja označava „zmiju", kao i *wurm* („crv, zmija; zmaj") (Simmler 2002: 81; Li 2003: 38). Analogno tome, predstojeća 2 ekscerpirana frazeologizma, za koje nije posvedočen ekvivalent u srpskom jeziku, opisuju dugački red turističkih vozila ili kamiona (*blecherner Lindwurm*, doslovno*: limeni lindvurm*) i dugu karnevalsku povorku (*närrischer Lindwurm*, doslovno: *karnevalski lindvurm*), čija dužina svakako asocira na telo zmije (Küpper 1987: 498).

Basilisk

Bazilisk, petao sa zmajskim repom (ili zmija sa petlovim krilima) treće je zmijoliko stvorenje koje nalazi mesto u frazeologiji nemačkog jezika (Gerbran i

Ševalije 2009[2]: 49; Grafton, Most & Salvatore 2010: 121). U navedenim izvorima smo pronašli samo jedan frazeologizam sa navedenom komponentom, a to je *einen Basiliskenblick haben* (doslovno: *imati pogled baziliska*). Kao kralj svih otrovnica (starogr. basilískos „mali kralj"), verovalo se da ova hibridna životinja poseduje smrtonosni dah i pogled, pa time i navedeni ekvivalent označava oštro i ljutito posmatranje nekoga (Busch, Ries & Haberland 2002: 387; Röhrich 2004[7]: 157). Za razliku od nemačkog frazeologizma, ekvivalent srpskog jezika *šibati nekoga pogledom* se leksički i morfosintaksički razlikuje, budući da ne sadrži glagolsku leksemu *haben* (= imati), već *šibati*. Pored toga, kod ciljnog izraza je prisutna zamenica *nekoga*, umesto neodređenog člana i složenice u akuzativu *einen Basiliskenblick* (= pogled baziliska), kao i leksema u instrumentalu *pogledom* (Оташевић 2007: 668).

Scylla und Charybdis

Potpuno ekvivalentni izrazi *zwischen Scylla und Charybdis* i *između Scile i Haribde* (između dve opasnosti) vode poreklo iz mita o Odiseju, koji se na svojim putovanjima zatekao suprostavljen Scili, šestoglavoj nemani sa dvanaest nogu, i Haribdi, još strašnijem čudovištu koje ispod stene guta morsku vodu zajedno sa brodovima i mornarima (Röhrich 2004[7]: 5853–5854; Оташевић 2007: 896; Šipka 2010: 18–19). Iz priloženih izvora ekscerpirali smo ukupno dva nemačka izraza sa navedenom komponentom, od kojih drugi predstavlja dospevanje iz loše situacije u goru: *aus der Scylla in die Charybdis geraten* (doslovno: *dospeti iz Scile u Haribdu*). Navedeni nemački ekvivalent na semantičkom planu odgovara srpskom izrazu *pasti s konja na magarca*, ali ne i na leksičkom i morfosintaksičkom: dok je kod polaznog frazeologizma prisutan glagol *geraten* (= dospeti), ciljni sadrži leksemu *pasti*. Pored toga, predloško-padežna konstrukcija *aus der Scylla* se sastoji iz predloga *aus* (= iz) i dativa imenice *Scylla*, pri čemu se *s konja* nalazi u genitivu. Predlozima koji zahtevaju akuzativ *in* (= u) i *na* takođe prethode različite imenske komponente: *Charybdis* (zoomorfno mitsko biće) i *magarac* (zoonim).

Höllenhund

Kerber (nem. Höllenhund = pas pakla), u grčkoj mitologiji predstavlja višeglavog besmrtnog psa sa repom zmaja i zmijskim glavama na leđima (Gerbran i Ševalije 2009[2]: 361). Kao budni čuvar ulaza u podzemni svet, ova zver živima brani ulaz, a preminulima izlaz iz carstva mrtvih, te se u nemačkom jeziku svako pomno posmatranje na slikoviti način opisuje izrazom *aufpassen wie ein*

Höllenhund (doslovno: *motriti/ biti obazriv kao pas pakla*) (Küpper 1987: 357; Gerbran i Ševalije 2009[2]: 361). Navedeni ekvivalent predstavlja jedini frazeološki izraz koji smo u korišćenim izvorima pronašli, pri čemu se isti semantički poklapa sa srpskim ekvivalentom *motriti što bez daha* (Matešić 1982: 68). Uprkos podudaranju glagola *aufpassen* i *motriti*, ciljni izraz se ipak morfosintaksički i leksički razlikuje od polaznog, budući da ne sadrži poređenje *wie ein Höllenhund* (= kao pas pakla), već zamenicu *što* u akuzativu, te predloško-padežnu konstrukciju u genitivu *bez daha*.

Werwolf

Werwolf, čovek preobražen u vuka (stvn.[3] wêr „čovek"), u mnogim kulturama predstavlja simbol bojazni i nasilja koje vreba ispod glazure društva (Fontana 1993: 84; Petzoldt 2003[3]: 181 Gerbran i Ševalije 2009[2]: 84). Iz korišćenih izvora izdvojili smo ukupno 3 frazeologizma sa datom komponentom, od kojih je jedan *einen wie einen Werwolf fürchten* (doslovno: *bojati se koga kao vukodlaka*). Navedeni izraz koji opisuje veliki strah od nekoga, u srpskom jeziku odgovara varijanti *bojati se koga kao kuge* (Mrazović i Primorac 1991: 296; Röhrich 2004[7]: 1719). Posmatrano sa kontrastivnog aspekta, ciljni ekvivalent razlikuje se isključivo leksički, prema imenici koja označava zarazu (*kuga*), a ne zoomorfno mitsko biće (*Werwolf*).

Slično vukovima čije su obličje preuzeli, vukodlaci noćima zavijaju, trče na četiri noge, i divljački napadaju životinje i ljude (Guiley 2004: 318). Verovanje o njihovoj zverskoj prirodi uticalo je i na nastanak izraza *es ist ein Werwolf* (doslovno: *to je vukodlak*), koji označava veoma lošu i opasnu osobu, *zlu kao vrag* (Mrazović i Primorac 1991: 756; Röhrich 2004[7]: 1719). Strukturom rečenice (subjekat *er*, glagol *ist*, imenski deo predikata *ein Werwolf*), nemački ekvivalent u potpunosti odstupa na leksičkom i morfosintaksičkom nivou od ciljnog izraza, koji sadrži pridevsku leksemu *zao* i poredbenu konstrukciju *kao vrag*.

Vođen nagonima, ova zver je rob nezasitive gladi za sirovim životinjskim i ljudskim mesom, a analogno tome se za svaku osobu koja prekomerno jede u predelu Hesena kaže: „on ždere kao vukodlak", tj. *er frisst wie ein Werwolf* (Guiley 2004: 318; Röhrich 2004[7]: 1719). Srpski ekvivalent *jesti kao ala* takođe sadrži komponentu zoomofnog mitskog bića (*ala* = Drache), pri čemu je kod istog umesto glagolske komponente *frisst* (= ždere) u trećem licu jednine prezenta

[3] Starovisokonemački (nem. Althochdeutsch).

prisutna leksema *jesti* u infinitivu (Kovačević 2002: 37). Pored navedenog morfosintaksičkog i leksičkog odstupanja, izraz u srpskom nema strukturu rečenice, te ne sadrži leksemu poput *er* (= on) u funkciji subjekta.

Phönix

Feniks (lat. i starogr. Phoenix), ptica zlatnih i purpurnih krila, koja pred kraj svog života u plamenu izgori da bi se iz pepela ponovo rodila, jeste simbol besmrtnosti, uskrsnuća i neuništivog ljudskog duha (Adelung 1798[2]: 766; Fontana 1993: 110; Röhrich 2004[7]: 1180; Gerbran i Ševalije 2009[2]: 218). U korišćenim izvorima smo pronašli samo jedan polazni frazeologizam sa navedenom komponentom, *sich wie ein Phönix aus der Asche erheben*, koji poput potpuno ekvivalentnog srpskog izraza *(dići) se kao feniks iz pepela* opisuje oporavak ili uzdignuće nakon prividnog sloma i predstavlja internacionalizam (Kovačević 2002: 37; Röhrich 2004[7]: 1180; Piirainen 2014: 156).

Einhorn

Jednorog je opštepoznato mitsko biće sa telom konja, magarca ili koze i izvijenim šiljatim rogom na čelu (Petzoldt 2003[3]: 54). Uprkos svojoj sitnoj građi, ovi kopitari su smatrani brzim, divljim i neukrotivim životinjama, koje je samo devica svojom lepotom mogla dovoljno opčiniti da joj se približi, prisloni glavu u krilo, i time dâ lovcima priliku da ga uhvate (Pierer 1858: 547; Suckling 2007: 24). Lov na jednoroge predstavlja motiv koji se provlači kroz hrišćanstvo, a takođe je opisan izrazom *das Einhorn zu fangen versuchen* (doslovno: *pokušati uloviti jednoroga*) (Dolle-Weinkauff & Ewers 2010: 75). Dati izraz, koij opisuje poteru za nečim što ne postoji, predstavlja jedini posvedočeni frazeologizam sa komponentom navedenog mitskog bića, i ne nalazi odgovarajući ekvivalent sa istom semantikom u ciljnom jeziku (Röhrich 2004[7]: 367).

Pegasus

Iako se Pegaz (lat. Pegasus > starogr. Pégasos) prvenstveno vezuje za grčke mitove, postoji mogućnost da ideja o besmrtnom konju gracioznih krila prevazilazi okvire antičke Grčke, te da vuče poreklo iz Starog Egipta (Hausman & Hausman 2003: 165). Naime, u Abidosu 2000. godina p. n. e. postojao je hram boga Ozirisa sa svetim bunarom koji je nosio ime slično krilatom konju: Pega (Conway 2001: 30). Kult staroegipatskog boga po nekim pretpostavkama prenesen je u Korint, gde nalazi mesto kraj svetog izvora (gr. pēgē) Hippokrēne, koje su

čuvale sveštenice sa maskama konja: Pegae (Conway 2005: 85). Prema grčkom mitu, samo vrelo (hippos „konj", krēnē „izvor" = konjski izvor) nastalo je udarcem Pegaza o kamen, i bilo je posvećeno muzama, polubogиnjama koje su inspirasale pesnike, davajući onima koji su iz njega pili pesničke i muzičke sposobnosti (TCD 1998: 760; Eason 2008: 87; Chrístou & Papastamatis 2009: 26). Shodno tome, Pegaz kao miljenik muza i mitski stvoritelj izvora inspiracije predstavlja simbol pesničkog nadahnuća i kreativnosti, a jahanje ili penjanje na njega u izrazu *den Pegasus besteigen/reiten* pisanje pesama, tj. (uz)let poetskog stvaralaštva. (London 1850: 532; Hirsch, Kett & Trefil 2002: 40; Röhrich 2004[7]: 1146–1147; Gerbran i Ševalije 2009[2]: 689; Brumble 2013). Iz priloženih izvora smo naveli isključivo navedeni izraz, za koji pri tome nije posvedočen ciljni ekvivalent sa istim ili sličnim značenjem. Uprkos tome, pesničku simboliku krilatog konja nalazimo u jugoslovenskoj književnosti: „Al zato trubadur nisam ja, ni jahač / pegaza, što oblak mu pod kopitom gori." (Begić 1998: 24).

Elbe(n)tritsch, Wolpertinger, Rasselbock, Dieldapp

Iz korišćenih izvora ekscerpirali smo po jedan frazeologizam za svaku od sledećih mitskih komponenti: elbe(n)trič, volpertinger, raselbok i dildap[4]. Ovo su samo neka od mnogih mitskih životinja karakterističnih za nemačko govorno područje,[5] za koje se smatralo da poseduju veoma vredno krzno. Pomenuto narodno verovanje omogućavalo je lovcima da naivce i strance ubede kako ove izmišljene životinje mogu uloviti, te stoga i izraz *der ist so dumm, mit dem kann man Elbe(n)tritsche fangen* (doslovno: *toliko je glup da se sa njim mogu uloviti elbetriči/elbentriči*) postaje sinonim za veoma glupe osobe, koje *nemaju daske u glavi* (Röhrich 2004[7]: 375–376; Оташевић 2007: 558). Dati ekvivalenti se leksički i morfosintaksički u potpunosti razlikuju, budući da se nemački frazeologizam sastoji od dve nezavisne rečenice, za razliku od *nemati daske u glavi*, gde se glagolska leksema nalazi u infinitivu.

Pored pomenutog bojažljivog ali neuhvatljivog bića nalik ptici falačke i južnonemačke regije, u Bavarskoj nailazimo na volpertingera, zeca ili lasicu sa rogovima srndaća, veprovskim kljovama, ptičjim prednjim nogama, krilima

[4] Budući da ne postoje adekvatni srpski nazivi za ove mitske životinje, njihova imena smo u radu transkribovali na srpski.

[5] Tu su i Giritze (Alzas), Ellgriesli (Švajcarska), Greiß/Kreißen (Gornja Bavarska), Trappen (Meklenburg), Bäwer (Južni Šlezvig), Bunsen/Bucksen (Holštajn) i Rosbock/Rosemock (Istočna Pruska) (Röhrich 2004[7]: 375–377).

jastreba i lisičjim repom (Wishart 2004: 307; Brunvand 2006, str. 831). Za razliku od gore pomenutog nemačkog frazeologizma, izraz *Wolpertinger schießen gehen* (doslovno: *ići u lov na volpertingere*) ne opisuje glupu osobu, već pokušaj da se uradi nešto što je skoro nemoguće, poput *ispravljanja krive Drine* (Röhrich 2004[7]: 1744; Оташевић 2007: 372). Gledano sa kontrastivnog apekta, kod nemačkog ekvivalenta su prisutne dve glagolske lekseme *schießen gehen* (= ići loviti, ići u lov na), a u srpskom glagol *ispraviti*. Isto tako, srpski ekvivalent sadrži pridevsku i imensku komponentu *krivu Drinu* u akuzativu jednine, dok se imenica *Wolpertinger* nalazi u akuzativu množine, što upućuje na leksičko i morfosintaksičko odstupanje datih izraza.

Leksema *Rasselbock*, koji predstavlja tirinšku i meklenbušku podvrstu volpertingera, takođe je deo izraza *mit jemandem Rasselböcke fangen können* (doslovno: *moći s nekim loviti raselbokove*) vezanog za poteru na izmišljenu divljač. Navedeni frazeologizam, čije je značenje 'smatrati nekoga glupim', pri tome ne nalazi ekvivalent sa istom semantikom u datim rečnicima (Röhrich 2004[7]: 651).

Uprkos tome što u okviru pokladnih igara dildap predstavlja bučnog seljaka, nespretnjaka ili prostog, nezgrapnog čoveka koji skače ili tapka po daščanom podu (nem. Dielenboden), u oblasti lova on poput raselboka spada u podvrstu volpertingera, a analogno izrazu sa leksemom *Elbe(n)tritsch*, frazeologizam *ein Dieldapp/Dilldapp sein* (doslovno: *biti dildap*) takođe opisuje veoma glupu osobu, ili *zavezanu vreću* (Matešić 1982: 650; Röhrich 2004[7]: 375–377; Hartl 2005: 28–29). Gledano sa kontrastivnog aspekta, navedeni ciljni ekvivalent se razlikuje na leksičkom nivou (*ein Dieldapp/Dilldapp*; *vreća*), ali i na morfosintaksičkom, budući da sadrži pridevsku leksemu *zavezan*, ali ne i glagol *sein* (= biti).

Zaključak

Kontrastivnom analizom kojom je obuhvaćeno 47 frazeologizama ustanovljeno je da delimična ekvivalencija predstavlja najfrekventniju ekvivalentsku kategoriju (ukupno 16 primera), u okviru koje se 14 primera razlikuje na morfosintaksičkom i leksičkom nivou,[6] a 2 isključivo na leksičkom.[7]

[6] U delimično ekvivalentne izraze sa leksičkim i morfosintaksičkim razlikama spadaju sledeći frazeologizmi: (1) *wie ein Drache auf seinen Schätzen liegen – drhtati nad svakim dinarom*; (2) *er hat den Drachen – doći do zelene grane*; (3) *die Drachensaat geht auf – izići će delo na videlo*; (4) *das ist eine Drachensaat – seme razdora*; (5) *dem Drachen Zähne ausbrechen wollen – sabiti kome*

Istraživanje je takođe pokazalo da je nulta ekvivalencija veoma zastupljena kategorija (ukupno 11 primera),[8] dok je potpuna ekvivalencija (ukupno 2 primera)[9] najmanje prisutna. Pored toga, zbir delimične (55%) i potpune ekvivalencije (7%) upućuje na to da 62% polaznih i ciljnih ekvivalenata imaju isto značenje, dok 38% nemačkih frazeologizama ne nalazi ekvivalent sa istom semantikom u srpskom jeziku.

IZVORI

Duden. (1998). *Duden: Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten, 11*. Mannheim: Dudenverlag.

Kovačević, Ž. (2002). *Srpsko-engleski frazeološki rečnik*. Beograd: Filip Višnjić.

Küpper, H. (1987). *Wörterbuch der deutschen Umgangssprache*. Stuttgart: Klett.

Mrazović, P. i Primorac, R. (1991). *Deutsch – serbokroatisches phraseologisches Wörterbuch: Deutsche idiomatische Wendungen und ihre serbokroatischen Entsprechungen*. Beograd: Narodna knjiga Beograd.

Matešić, J. (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

Röhrich, L. (2004[7]). *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten, 1-3*. Freiburg: Herder.

rogove u glavu; (6) *der Drache hat seine Giftzähne verloren – uvući rogove*; (7) *einen Basiliskenblick haben – šibati nekoga pogledom*; (8) *aus der Scylla in die Charybdis geraten – pasti s konja na magarca*; (9) *aufpassen wie ein Höllenhund – motriti što bez daha*; (10) *es ist ein Werwolf –zao kao vrag*; (11) *er frißt wie ein Werwolf – jesti kao ala*; (12) *der ist so dumm, mit dem kann man Elbe(n)tritsche fangen – nemati daske u glavi*; (13) *Wolpertinger schießen gehen – ispraviti krivu Drinu*; (14) *ein Dieldapp/Dilldapp sein – zavezana vreća*.

[7] Ekvivalenti sa isključivo leksičkim razlikama su: (1) *Drachensaat aussäen – sejati seme razdora* i (2) *einen wie einen Werwolf fürchten – bojati se koga kao kuge*.

[8] U frazeologizme za koje nije posvedočen ekvivalent sa istim značenjem ubrajaju se: (1) *ein Drache ist ausgefahren*; (2) *in die Höhle des Drachen gehen*; (3) *den Drachen aus der Höhle locken*; (4) *sie ist ein wahrer Drache/Hausdrache*; (5) *jemandem Drachenfutter mitbringen*; (6) *den Drachen steigen lassen*; (7) *blecherner Lindwurm*; (8) *närrischer Lindwurm*; (9) *das Einhorn zu fangen versuchen*; (10) *den Pegasus besteigen/reiten*; (11) *mit jemandem Rasselböcke fangen können*.

[9] Grupu potpuno ekvivalentnih frazeologizama čine: (1) *zwischen Scylla und Charybdis – između Scile i Haribde* i (2) *sich wie ein Phönix aus der Asche erheben – (dići se) kao feniks iz pepela*.

Weinberger, H. (2012). *Kroatisch/Serbisch-Deutsches phraseologisches Wörterbuch angeordnet nach semantischen Gruppen*. Wien: Facultas-Verlag.

Wolf, F. (1976[2]). *Moderne deutsche Idiomatik: Alphabetisches Wörterbuch mit Definitionen und Beispielen*. Ismaning: Hueber.

Оташевић, Ђ. (2012). *Фразеолошки речник српског језика*. Нови Сад: Прометеј.

РСЈ. (2007). *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска.

РСКЈ. (1990[2]). *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска.

LITERATURA

Adelung, J. C. (1798[2]). *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart: Mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten , besonders aber der Oberdeutschen, 3*. Leipzig: Breitkopf & Sohn.

Begić, H. (1998). *Lirika Saliha Alića*. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje.

Brewer, E. C. (2014). *Dictionary of Phrase and Fable: Giving the Derivation, Source, or Origin of Common Phrases, Allusions, and Words that Have a Tale to Tell*. Cambridge: Cambridge University Press.

Brodsky, L. (2015). *The Esoteric Codex: European Dragons*. Raleigh: Lulu.com.

Brumble, H. D. (2013). *Classical Myths and Legends in the Middle Ages and Renaissance: A Dictionary of Allegorical Meanings*. London: Routledge.

Brunvand, J. H. (2006). *American Folklore: An Encyclopedia*. New York, London: Garland Publishing Inc.

Busch, W., Ries, H., & Haberland I. (2002). *Die Bildergeschichten: Spätwerk*. Hannover: Schlütersche.

Coleman, J. A. (2007). *The dictionary of mythology: An A-Z of themes, legends and heroes*. London: Arcturus.

Conway, D. J. (2001). *Magickal, Mystical Creatures: Invite Their Powers Into Your Life*. St. Paul: Llewellyn Publications.

Conway, D. J. (2005). *Elemental Magick: Meditations, Exercises, Spells, and Rituals to Help You Connect with Nature*. Franklin Lakes: Career Press.

Chrístou, P., & Papastamatis, K. (2009). *Griechische Mythologie: Der Trojanische Krieg, die Odyssee und die Äneis*. Firenze: Bonechi.

Dolle-Weinkauff, B., & Ewers, H. H. (2010). *Kinder- und Jugendliteraturforschung 2009/2010*. Frankfurt am Main, Berlin: Institut für Jugendbuchforschung der Johann Wolfgang Goethe-Universität, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz.

Eason, C. (2008). *Fabulous creatures, mythical monsters, and animal power symbols: A handbook*. Westport: Greenwood Press.

Fontana, D. (1993). *The secret language of symbols: A visual key to symbols and their meanings*. San Francisco: Chronicle books.

Gerbran, A. i Ševalije, Ž. (2009[2]). *Rečnik simbola*, Novi Sad: Stylos art.

Grafton A., Most G. W., & Settis S. (2010). *The classical tradition*. Cambridge, Massacheusets, London: Belknap Press of Harvard University Press.

Guiley, R. (2004). *The Encyclopedia of Vampires, Werewolves, and Other Monsters*. New York: Infobase Publishing.

Hard, R. (2004). *The Routledge Handbook of Greek Mythology: Based on H. J. Rose's* Handbook of Greek Mythology. London: Routledge.

Hartl, A. (2005). Der Wolpertinger: Ein bayerisches Phänomen oder doch nur eine Kopie?, In Hartl A., Jeske I., Moraru D., Stretter M. (Eds.), *Augsburger Volkskundiger Nachrichten, 1* (S. 20–40). Augsburg: Universität Augsburg – Europäische Ethnologie/Volkskunde.

Hausman, G., & Hausman, L. (2003). *The Mythology of Horses: Horse Legend and Lore Throughout the Ages.* New York: Three Rivers Press.

Hirsch, E. D., Klett, J. F., & Trefil, J. S. (2002). *The New Dictionary of Cultural Literacy*. Boston: Houghton Mifflin.

Kuehn, S. (2011). *The Dragon in Medieval East Christian and Islamic Art*. Leiden, Boston: Brill.

Laude, R. (1995). *Hinterpommersches Wörterbuch: des Persantegebietes*. Köln: Böhlau.

Li, Y. (2003). Der entgegengesetzte Dualismus – Das Schlangenbild in deutschen und chinesischen Mythen, Sagen und Maerchen. In Zh. Yushu und H. G. Kemper (Eds.), *Literaturstraße Chinesisch-deutsches Jahrbuch für Sprache, Literatur und Kultur, 4* (S. 25–45). Würzburg: Königshausen & Neumann.

London, M. (1850). *The entertaining naturalist: Being popular descriptions, tales, and anecdotes of more than five hundred animals, comprehending all the quadrupeds, birds, fishes, reptiles, insects, etc ....* London: H.G. Bohn.

MGKL. (1906[6]). *Meyers Großes Konversations-Lexikon, 5*. Leipzig: Bibliographisches Institut.

Petzoldt, L. (2003[3]). *Kleines Lexikon der Dämonen und Elementargeister*. München: C. H. Beck.

Petrović, V. (1988). Phraseologie im Fremdsprachenunterricht. In *Deutsche Sprache, 4*. Mannheim: Institut für Deutsche Sprache, 351–361.

Pierer, H. A. (1858). *Pierer's Universal-Lexikon, 5*. Altenburg: Verlagsbuchhandlung von H. A. Pierer.

Piirainen, E. (2014). Widespread Idioms in Europe and Beyond: The Lesser-Used European Languages and the "Lexicon of Common Figurative Units". In E. Arsenteva (Ed.), *Phraseology in Multilingual Society* (pp. 156–174). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Rosen, B. (2009). *The mythical creatures bible: The definitive guide to legendary beings*. New York: Sterling.

Schöpf, H. (1988). *Fabeltiere*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt.

Simmler, F. (2002). Pseudomorpheme. Ermittlungsmethoden, Typologie und Sprachgeschichte. In M. Habermann, P. O. Müller, H. H. Munske (Eds.), *Historische Wortbildung des Deutschen* (S. 75–104). Tübingen: M. Niemeyer

Spavieri, G. (2000). *Science and Myth*. Portland: Conscious Publishing.

Steiner, K. J. (1891). *Die Tierwelt nach ihrer Stellung in Mythologie und Volksglauben, in Sitte und Sage, in Geschichte und Litteratur, im Sprichwort und Volksfest*. Gotha: E. F. Thienemanns Hofbuchhandlung.

Suckling, N. (2007). *Unicorns*. Wisley: Facts, Figures & Fun.

TCD. (1998). *The Chambers dictionary*. Edinburgh: Chambers.

Wishart, J. D. (2004). *Encyclopedia of the Great Plains*. Lincoln: University of Nebraska Press.

Wolf, J. W. (1857). *Beiträge zur deutschen Mythologie: Zweite Abtheilung*. Göttingen: Dietrichsche Buchhandlung.

Толстој, М. С. и Раденковић, Љ. (2001). *Словенска митологија: енциклопедијски речник*. Београд: Zepter Book World.

Jasna Kapelan
Filozofski fakultet
Univerziteta u Novom Sadu
majakol@abakusbp.net

UDK: 811.163.41'373.72:371.3

KREATIVNI PRISTUP PREDAVANJU ENGLESKIH IDIOMA U OSNOVNOJ ŠKOLI*

The paper is about the way the experimental and the controlled group of the pupils of the eighth grade of primary school acquire twenty English idioms (traditional sayings) and how they translate them into Serbian and to which extent various creative activities help them in doing that. Only the pupils of the experimental group had an opportunity to study idioms through theoretical explanations and creative exercises and then both the pupils of the experimental and of the controlled group did two tests. The aims of the research for both groups are the following: proving the fact that the pupils know the meaning of the idioms, although they make mistakes in writing or formulating them and giving the most adequate answers in both tests for precise traditional sayings which they hear in their everyday life, and more close answers for the idioms they are unfamiliar with, showing their high motivation for understanding the meaning of the idioms. It is also expected that the experimental group will give better examples because the pupils practiced the idioms before the introductory test, and do the final test more successfully thanks to creative activities which were conducted between these two tests and achieve better results in both tests, since the teacher explained the idioms to them first, and then they practiced them through different examples and in various contexts. The results of the final test showed that the pupils of the experimental group provided more correct answers than those of the controlled one.

Keywords: idioms, traditional sayings, reception, translation, pupils, primary school, English, Serbian

Uvod

Ovaj rad bavi se idiomima (tradicionalnim izrekama) koje usvajaju eksperimentalna i kontrolna grupa učenika osmog razreda osnovne škole. Cilj

---

* Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija Jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu na predmetu Gramatika i diskurs, pod mentorstvom doc. dr Milivoja Alanovića.

istraživanja je da se dokaže da ukoliko učenici prave greške u pisanju idioma ili ih drugačije formulišu, to ne znači da oni ne znaju značenje idioma, što treba i da pokažu koristeći idiome u situacijama koje su sami osmislili. Međitim, od učenika eksperimentalne grupe očekuje se da smišljaju kreativnije primere, budući da su oni pre uvodnog testa vežbali idiome. Nadalje, analiza grešaka koje su učenici eksperimentalne i kontrolne grupe pravili u uvodnom i završnom testu treba da pokaže da su učenici obe grupe drugi test uradili mnogo bolje nego prvi, i to zbog primene kreativnih aktivnosti između njih. Međutim, očekuje se da učenici eksperimentalne grupe ostvare bolje rezultate od učenika kontrolne grupe na oba testa zbog toga što im je prvo teorijski objašnjeno sve što je potrebno da znaju o tradicionalnim izrekama, i što su ih nakon toga uvežbavali kroz razne primere pre prvog testa. Nadalje, očekuje se da učenici obe grupe ostvare najbolje rezultate na testovima u vežbama sa kratkim i preciznim tradicionalnim izrekama čije značenje mogu lako da razumeju zahvaljujući određenim rečima u njima i kojima su izloženi u svojoj sredini i na časovima engleskog i srpskog jezika, a to su, npr. *Time flies (Vreme leti)*. Procenjuje se da su izreke kao što je *Home is where your heart is (Gde ti je srce, tu ti je dom)* većini učenika poznate, pa samim tim i lakše za razumevanje. Međutim, pošto je moguće da ih ne znaju svi učenici, očekuje se da će oni davati manje tačnih, ali mnogo približnih odgovora za njih i tako dokazati da su veoma motivisani za izradu zadataka sa engleskim tradicionalnim izrekama. U nastavku rada biće prikazani teorijski okvir i metodologija istraživanja sa rezultatima, kao i zaključci sprovedenog istraživanja.

Teorijski okvir

U ranijoj literaturi (Strässler 1982), postoji mali broj lingvista koji su se bavili teorijom idioma, a neki od njih su: Blumfild (Bloomfield 1933), Haris (Harris 1951), Čomski (Chomsky 1965), Ulman (Ullmann 1962), Lajons (Lyons 1968; 1977) i Vajnrajh (Weinreich 1969). Smatra se da je Vajnrajh (Weinreich 1969) preteča proučavanja forme idioma, a on ističe da je idiom kompleksni izraz čije se značenje ne može izvesti od značenja njegovih elemenata. Dakle, ovaj autor zapostavlja značenje idioma, a njih proučava iz generativne perspektive. On smatra i da idiomi treba da budu posmatrani kao poseban deo vokabulara, pa bi svaki rečnik trebalo da sadrži i određeni spisak idioma. Dugo se smatralo i da su idiomi nepromenljive metafore, što je postalo

upitno u poslednjih nekoliko godina (Lakoff 1987; Kövecses & Szabo 1996). Naime, značenje idioma ne može se predvideti na osnovu značenja posebnih reči od kojih se on sastoji. (Cruse 1986; Lakoff 1987).

Od savremenih definicija idioma u današnjoj literaturi preovladava stav Prćića (2008) prema kojem je idiom redovan, a nekad i sistematski spoj najmanje dve semantičke i funkcijske lekseme, a u većini slučajeva i više njih, u okviru date sintagme ili rečenice, npr. *Still waters run deep (Tiha voda breg roni).* Prćić (2008) dalje tvrdi da kada su u pitanju forma, funkcija, sadržina i upotreba, idiom predstavlja manje kompaktnu celinu. Svaki jezik ima svoju karakterističnu strukturu idioma, iako se mogu pronaći i određena preklapanja, pa i poklapanja među jezicima. Idiom obrazuje posebnu jedinicu leksikona i posebnu odrednicu u rečniku.

Po uzoru na Kartera (Carter 1987: 59), sa idiomima je moguće izvršiti i ,,kreativne modifikacije i transformacije", kao i zamene pojedinih leksema da bi se postigli jednokratni, komunikativni efekti npr. humoristični i ironični, a primeri za to su sledeći: *She twists her husband round her little finger – in fact, round all her fingers. (Ona vrti svog muža oko malog prsta – u stvari, oko svih prstiju); We arrived at the last but one minute (Stigli smo u pretposlednjem trenutku).*

Prćić (2008) zaključuje da se prototip idioma sastoji od spojeva koji su i sadržinski i formalno idiomatizovani, a pri tome ih karakteriše (a) visoka neprozirnost celine koja je nastala putem dekrementacije; (b) nemogućnost zamenljivosti pojedinih leksema i (c) relativno visoka postojanost, tj. postojanje vrlo male mogućnosti podvrgavanja celine transformacijama i/ili modifikacijama. Ove kriterijume najviše zadovoljavaju prvo tradicionalne izreke i diskursne formule, a zatim i većina bezglagolskih fraznih leksema, koje uključuju fiksne binome, poredbe i frazne imenice. Svi oni idiomi koji se po nekim svojim karakteristikama, sadržinskim i/ili formalnim udaljavaju od idiomatizovanosti a približavaju kompozitivnosti, odstupaju od opisanog prototipa. Najbliži prototipu su idiomi koji su i sadržinski i formalno idiomatizovani, pa onda samo sadržinski, dok su najudaljeniji oni koji su samo formalno idiomatizovani.

Tipologija idioma koju predlaže Prćić (2008) zasnovana je na strukturno-funkcijskim kriterijumima. Idiomi se po toj osnovi dele na: a) frazne lekseme koje se dalje dele na bezglagolske frazne lekseme, koje

uključuju i fiksne binome, poredbe i frazne imenice, te glagolske frazne lekseme koje uključuju i frazne glagole; b) diskursne formule i c) izreke, čiji su podtipovi tradicionalne i popularne izreke. Budući da se ovo istraživanje bavi tradicionalnim izrekama, u nastavku rada biće opisane njihove karakteristike. Prema Prćiću (2008), tradicionalne izreke izražavaju neku mudru misao, istinu ili verovanje, koje se zasniva na iskustvu i posmatranju i to na kratak, jezgrovit, a ponekad i duhovit način. Obuhvataju poslovice (uglavnom nepoznatog porekla), zatim odomaćene aforizme i epigrame, čije poreklo je utvrđeno, mada ne uvek i opštepoznato. Uglavnom su sadržinski neprozirne, i to u većoj ili manjoj meri, što je ilustrovano sledećim primerima: *The early bird catches the worm (Ko rano rani dve sreće grabi); Every cloud has a silver lining (Svako zlo ima svoje dobro); The pot calls the kettle black (Rugao se lonac tendžeri (da je crna)); Out of sight, out of mind (Daleko od očiju, daleko od srca); There's no smoke without fire (Nema dima bez vatre).* Tradicionalne izreke se u većini slučajeva mogu skratiti samo na svoj prvi deo, jer su ukorenjene u kulturi i tradiciji date jezičke jedinice i to formalno, sadržinski i redovnom upotrebom. Primer za to je sledeći: *A bird in the hand (Bolje vrabac u ruci) ...is worth two in the bush,... (nego golub na grani).*

Budući da su tema ovog rada poslovice, kao jedna vrsta tradicionalnih izreka, trebalo bi navesti njihove osnovne osobine. Naime, Jovanović-Simić (2011: 25–47) tvrdi da strukturu poslovica i osnovne jezičke mehanizme i stilske postupke kojima su sazdane možemo bolje shvatiti proučavanjem kulturološkog, sociološkog, psihološkog i funkcionalnog konteksta kao komunikativnog. O poslovicama treba da sudimo na osnovu poznavanja njihove prirode i sastava. Isto tako, poslovice imaju i etički značaj, a zbog svoje moralne vrednosti, one poseduju važnu ulogu u vaspitavanju mladih ljudi. Zatim, oblik poslovica je fiksiran, po čemu one ispoljavaju frazeološki karakter izraza koji omogućava da se utvrde i ustale forme i celovitost veze izraza, a ne same reči izdvojene iz te veze. Poslovice iznose filozofska reagovanja i stiču svevremenski karakter. Ritmičnost poslovičkih formi doprinosi muzičkom efektu. Sklad i simetričnost oblika omogućavaju unutrašnju misaonu ravnotežu. Prilikom izučavanja poslovica treba voditi računa o sintaksičkoj strukturi, kao i o semantičkoj podlozi.

Nadalje, kako Mršević-Radović (2008: 2) ističe, za proučavanje frazeologije i nacionalne kulture jezik folklora koji je ušao u osnovicu srpskog

jezika predstavlja jedan od najvažnijih izvora i u folklornom korpusu najveću vrednost za frazeologiju nose upravo Srpske narodne poslovice. (Stefanović Karadžić 1969). Dakle, kada je u pitanju korpus ovog rada zalazimo u oblast paremiologije, a kada je u pitanju pristup i način istraživanja, u domen kontrastivne lingvistike. Đorđević (2000) definiše kontrastivnu analizu kao lingvistički postupak pri kojem otkrivamo koji elementi u sistemu jezika A odgovaraju elementima u jeziku B, tj. kako se sistematskim poređenjem dva ili više jezika dolazi do sličnosti i razlika između opisa tih jezika. Pod terminom ekvivalencija koji koristimo pri proučavanju jezika podrazumevamo približnu jednakost značenja. Ekvivalentne konstrukcije su one koje se kao takve bar nekada pojavljuju prilikom prevođenja sa jednog jezika na drugi. Analizom grešaka učenika koji uče strane jezike, pored samih grešaka otkrivamo i razloge njihovog nastanka. Određene greške učenika nastaju zbog razlika između maternjeg i stranog jezika, a kod nekih postoje različiti razlozi za njihovo pojavljivanje. Stoga, analiza grešaka vezana je za pedagošku i psiholingvističku situaciju, jer je reč o procesu učenja jezika.

Metodologija istraživanja

Istraživanje se sprovodilo u Osnovnoj školi „Vuk Karadžić“ u Bačkoj Palanci, u kojoj autorka ovog rada predaje engleski jezik, među ukupno trideset šest (N=36) učenika odeljenja VIII1 i VIII3 među kojima je bilo osamnaest (N=18) dečaka i osamnaest (N=18) devojčica, odnosno, u svakom odeljenju je bilo po devet (N=9) dečaka i devet (N=9) devojčica. Odeljenje VIII1 bilo je eksperimentalna grupa, a odeljenje VIII3 kontrolna grupa. Po uspehu u dosadašnjem školovanju, a posebno iz engleskog jezika, sastav odeljenja bio je približno isti. Istraživanje se sprovodilo tokom školske 2011/ 2012. godine i trajalo je jedan mesec.

Ciljevi istraživanja bili su sledeći: dokazivanje da učenici poznaju značenje idioma iako prave greške u pisanju idioma ili ih različito formulišu, davanje boljih i preciznijih primera koje su smišljali učenici eksperimentalne grupe, jer su oni imali priliku da vežbaju idiome pre uvodnog testa, uspešnija izrada završnog testa obe grupe zbog kreativnih aktivnosti koje su izvršavali između testova, kao i ostvarivanje boljih rezultata učenika eksperimentalne grupe i na uvodnom i na završnom testu zbog toga što su od nastavnice najpre saznali na koje načine se definišu idiomi, a zatim ih uvežbavali kroz mnogo primera u raznim kontekstima pre uvodnog testa. Pored toga,

očekivalo se da će učenici obe grupe pružiti najviše tačnih odgovora za jasne tradicionalne izreke iz svog svakodnevnog okruženja, npr. *Time flies (Vreme leti)*. Iako se pretpostavljalo da će izreke kao što je *Home is where your heart is (Gde ti je srce, tu ti je dom)* biti poznate većini učenika, nije se isključila mogućnost da će oni za njih pružiti manje tačnih, ali više približnih odgovora, ali i da će pokazati svoju motivisanost za otkrivanjem i razumevanjem značenja većine engleskih tradicionalnih izreka.

Prilikom odabira tradicionalnih izreka za ovaj rad želeli smo da one budu raznolike i bilo ih je ukupno dvadeset (N=20). A kada se uporede sadašnje poslovice sa onima koje je Vuk Stefanović Karadžić prikupljao, može se zaključiti da su one pretrpele svojevrsne promene. Naime, neke poslovice su ranije imale i drugi deo rečenice, što je ilustrovano sledećim primerom: *Prijatelj se u nevolji poznaje kao zlato u vatri.* Određene poslovice razlikovale su se samo delimično, npr. *Kad mačka kod kuće nije onda se miši vesele,* a većina poslovica je slična kao danas ili čak ista, npr. *Krv nije voda; Gvožđe se kuje dok je vruće.* Međutim, poslovice u vreme Vuka Stefanovića Karadžića i danas nose isto značenje, a njihov oblik se menja kako se jezik razvija, pa tako danas imamo poslovice savremenog jezika, kao što su: *Kako seješ, tako ćeš i žnjati; Svako zlo ima svoje dobro.*

Korpus ovog rada sastojao se u većoj meri od onih tradicionalnih izreka koje su u oba jezika (i u engleskom i u srpskom) semantički podudarne i čija je upotreba identična ili bar veoma slična, da bi učenici što lakše došli do odgovarajućih prevodnih ekvivalenata. Dakle, odabrane su one poslovice za koje se smatralo da su većim delom učenicima nepoznate i apstraktne, pa se nije očekivalo od njih da pronađu najvernije ekvivalente za njih, kao što su: *Birds of feather, flock together (Svaka ptica svome jatu leti); You reap what you sow (Kako seješ, tako ćeš i žnjati); Blood is thicker than water (Krv nije voda); Too many cooks spoil the broth (Puno babica – kilavo dete); Every cloud has a silver lining (Svako zlo ima svoje dobro); Strike while the iron is hot (Gvožđe se kuje dok je vruće).* Međutim, među njima bilo je i onih poslovica koje su svojom tematikom i raznim kontekstima u kojima su mogle da se upotrebe bile bliske većini učenika, pa samim tim pružile i mogućnost lakog otkrivanja njihovog značenja, a to su poslovice: *A friend in need is a friend indeed (Prijatelj se u nevolji poznaje); Better late than*

never (Bolje ikad nego nikad) i *When the cat's away, the mice will play (Kad mačke nema, miševi kolo vode.).* Drugu grupu činile su poslovice za koje se smatra da će ih većina učenika lakše prepoznati i bolje razumeti njihovo značenje, jer one predstavljaju savremenije tradicionalne izreke koje se mogu češće čuti u svakodnevnom govoru, a to su: *Easier said than done (Lakše je reći nego učiniti); Time flies (Vreme leti); All's fair in love and war (U ljubavi i ratu sve je dozvoljeno); Beauty is in the eye of the beholder (Lepota je u oku posmatrača); Home is where your heart is (Gde ti je srce, tu ti je dom); Practice makes perfect (Vežbom do savršenstva.); Finders keepers (Ko nađe – njegovo je); Kill the goose that lays the golden eggs (Ubiti gusku koja nosi zlatna jaja); A stitch in time saves nine (Bolje sprečiti nego lečiti); Don't count your chickens before they're hatched (Prvo skoči, pa onda reci: ,,Hop!"); Let sleeping dogs lie (Ne diraj lava dok spava).* Dakle, prilikom odabira tradicionalnih izreka za ovo istraživanje, vodilo se računa o uzrastu i nivou znanja učenika, kao i o ostalim faktorima koji bi mogli uticati na učenike, kao što su: nedostatak motivacije za rad na času zbog preopterećenosti brojnim obavezama kao i vremena za izradu testova. Zbog toga su se birale uglavnom kraće tradicionalne izreke koje su prozirne i koje su bliže okruženju učenika, odnosno one koje su oni mogli da čuju i koriste u svakodnevnom govoru, ali i one koje su neprozirne i čije značenje nije uvek lako odgonetnuti, da bismo proverili kako se učenici snalaze kada im je vokabular delimično ili potpuno nepoznat. Nastojalo se da zadaci na testovima i vežbanjima budu jasni i precizno formulisani da bi učenici mogli da ih urade za vreme predviđeno za rad. Testove je trebalo završiti u toku jednog časa, a vežbe su trajale kraće, u proseku po petnaest minuta na svakom času u periodu od mesec dana, koliko je i trajalo istraživanje.

Kada su se birale kreativne aktivnosti za ovo istraživanje vodili smo se stavom Tornberija (Thornbury 2002: 75–77) koji smatra da bi reči trebalo što više uvežbavati kroz razne primere u različitim kontekstima, a manje prevođenjem, jer, iako je prevođenje direktan put do značenja reči, ono ne doprinosi razvoju kreativnosti kod učenika, jer oni ne moraju da ulože mnogo napora da bi shvatili značenje reči prevođenjem, pa je zbog toga brzo i zaborave. Zbog toga se prevođenje u ovom radu ne koristi kao način na koji se uče reči i izrazi, već kao sredstvo za kontrastivnu analizu, odnosno, za upoređivanje tradicionalnih izreka na engleskom i na srpskom jeziku, tj. kao sredstvo za pronalaženje sličnosti i razlika u kontrastivnoj analizi engleskog i srpskog jezika.

U nastavku rada biće opisane kreativne aktivnosti koje su se sprovodile tokom ovog istraživanja. Najpre, eksperimentalna grupa učenika je pre uvodnog testa imala priliku da se sa idiomima upozna putem teorijskih objašnjenja, a zatim da spaja idiome i definicije na engleskom jeziku, kao i da poveže odgovarajući idiom i njegov prevod na srpski jezik i da spoji idiome sa određenim slikama. Postoji veliki broj slučajeva u praksi kada učenici odlično rade zadatke na engleskom jeziku, ali kada se analiziraju rezultati njihovih prevoda na srpski jezik, primećuju se neočekivane greške, pa prevođenje može da pruži nastavniku potpuniju sliku učeničkog izražavanja, pogotovo pri pokušaju preslikavanja tradicionalnih izreka sa jednog jezika na drugi. Zatim, pošto se u današnje vreme u literaturi sve češće zastupa stav da učenike ne bi trebalo učiti samo kako neki zadatak treba da se izvrši, nego i tome koje greške ne bi trebalo praviti (Prćić 2011), na testovima im je bila zadata i vežba u kojoj je trebalo da pronađu i isprave greške u idiomima. Naime, u uvodnom testu učenici su ispravljali greške u idiomima i prevodili rečenice sa njima, a nakon toga usledili su rezultati testa sa objašnjenjima i analizom grešaka. Zatim, pošto je dokazano da učenici bolje pamte reči i izraze vizuelnim putem, prilikom pripreme za test i sprovođenja kreativnih aktivnosti kroz grupni rad u periodu usvajanja tradicionalnih izreka, koristili smo dvadeset slika koje na duhovit i upečatljiv način prikazuju značenja idioma. Dakle, pre završnog testa učenici eksperimentalne i kontrolne grupe ponaosob, bili su podeljeni u četiri grupe i dobili su po pet idioma koje su spajali sa određenim slikama. U tri grupe bilo je po pet (N=5) učenika, a u jednoj grupi po tri (N=3) učenika. Da bismo podstakli učenike da što više govore na engleskom jeziku, zadali smo im vežbu u kojoj u parovima jedni drugima objašnjavaju značenja engleskih idioma kroz situacije u kojima bi oni koristili te idiome.

Posle ovih kreativnih aktivnosti usledio je završni test koji se sastojao iz dve vežbe, a to su: ispravljanje grešaka u idiomima i prevođenje rečenica sa idiomima, a posle njega učenicima su saopšteni rezultati testa i izvršena je njihova analiza. Učenici kontrolne grupe radili su sve ove zadatke, osim aktivnosti koje su se sprovodile pre uvodnog testa, putem kojih se eksperimentalna grupa učenika upoznavala sa idiomima kroz teorijsko objašnjenje i spajanje engleskih idioma i definicija, kao i kroz povezivanje odgovarajućih idioma i njihovih prevoda na srpskom jeziku i putem spajanja idioma sa određenim slikama. Shodno tome, budući da je kontrolna grupa učenika radila uvodni test bez teorijskog objašnjenja i praktičnih vežbi, očekivalo se da će rezultati i uvodnog i završnog testa eksperimentalne grupe biti bolji u odnosu na kontrolnu grupu, što se i obistinilo.

Rezultati istraživanja

U sledećoj tabeli pruža se analiza ispravljanja grešaka eksperimentalne grupe učenika u određenoj tradicionalnoj izreci na taj način što je najpre data tradicionalna izreka sa netačnom rečju podvučenom u njoj, a zatim pravilno ispravljena reč i broj učenika, a nakon toga i nepravilno ispravljena reč i broj učenika, i na kraju, broj učenika koji nisu uradili zadatak. Za prikaz analize ove vežbe izabrane su tri tradicionalne izreke, od kojih prva dva primera upućuju na savremenije tradicionalne izreke koje se mogu češće čuti u svakodnevnom govoru, pa se za njih smatra da će ih učenici lakše prepoznati i bolje razumeti njihovo značenje, a to su: *Finders keepers (Ko nađe njegovo je)* i *A stitch in time saves nine (Bolje sprečiti nego lečiti)*. S druge strane, treći primer odnosi se na poslovicu za koju se smatra da je učenicima nepoznata i pomalo apstraktna, pa se od njih i ne očekuje da pronađu najverniji ekvivalente za nju, a u pitanju je poslovica: *Birds of feather, flock together (Svaka ptica svome jatu leti)*. Trebalo bi naglasiti i činjenicu da su učenici samostalno morali da odluče koja reč nije odgovarajuća u određenoj izreci i da je podvuku, što im je i predstavljalo dodatni izazov u izradi ovog zadatka.

Tabela 1

Analiza ispravljanja grešaka eksperimentalne grupe učenika u tradicionalnim izrekama

Tradicionalna izreka sa netačnom rečju podvučenom u njoj	Odgovori učenika i broj učenika		
	Pravilno ispravljena reč/ i broj učenika	Nepravilno ispravljena reč i broj učenika	Broj učenika koji nisu uradili zadatak
1 Finders thinkers.	*keepers (15)*	*keapers (2,) takers (1)*	*(0)*
2 A stitch in time saves eight.	*nine (17)*	*(0)*	*(1)*
3 Birds of feather flock forever.	*together (13)*	*there (2), togeder (1)*	*(2)*

Analiza rezultata

Na osnovu Tabele 1, odnosno, analize ispravljanja grešaka eksperimentalne grupe učenika u tradicionalnim izrekama može se ustanoviti da je svih osamnaest (N=18) učenika podvuklo neodgovarajuću reč u prvom dva primeru, dok jedan (N=1) učenik nije uradio drugi, a dva (N=2) učenika nisu uradila treći primer, pa samim tim nisu ni podvukla neodgovarajuću reč u njemu. Međutim, u primeru *A stitch in time saves eight* skoro svi učenici pravilno su ispravili podvučenu reč, dok je za primer *Finders thinkers* to učinilo petnaest (N=15) učenika, što je takođe zavidan broj. Primer *Birds of feather flock forever* bio je teži za razumevanje, budući da je trinaest (N=13) učenika pravilno ispravilo grešku u njemu. Kada su u pitanju nepravilno ispravljene reči u tradicionalnim izrekama u ovim primerima, može se zaključiti da su učenici grešili u pisanju reči i da su smatrali da treba da bude napisana neka sasvim druga reč u izreci, ali sve to se javljalo u malom broju slučajeva. Na osnovu ove vežbe moglo bi se ustanoviti da je nastavnica greške u izrekama birala koristeći melodičnost i dinamičnost poslovica, pa su učenici greške lakše pronalazili i ispravljali ih, što je i bio cilj ove vežbe, budući da je ona prilagođena uzrastu i nivou znanja učenika. Iako se u prvi mah može učiniti da ova vežba pomaže samo u prepoznavanju tradicionalnih izreka, može se zaključiti i to da je ona i od velike koristi u razumevanju samih tradicionalnih izreka, pošto učenici moraju dobro da razmisle o njihovom značenju da bi ispravili greške u njima. Isto tako, može se ustanoviti i to da, iako se kod učenika pojavljuju greške u pisanju idioma ili ih oni drugačije sastavljaju, oni ipak poznaju značenje idioma, jer su ih odlično upotrebljavali u različitim kontekstima.

Nadalje, rezultati govorne vežbe u ovom istraživanju, odnosno primeri koje su učenici sastavljali, prevedeni su na srpski jezik i pokazuju da i učenici eksperimentalne i kontrolne grupe većinu idioma razumeju, jer su uspešno smišljali svoje primere, a i nabrajali osobe u odeljenju, ili u svom okruženju kojima ovi idiomi odgovaraju. Pa ipak, bolje i preciznije primere dali su učenici eksperimentalne grupe, što je i opravdano, jer su oni uvežbavali idiome pre uvodnog testa. Na primer, dok učenici kontrolne grupe nisu u potpunosti razumeli značenje idioma *Beauty is in the eye of the beholder (Lepota je u oku posmatrača)*, jer su ga zamenili idiomom *Lepota dolazi iznutra*, budući da su ga objašnjavali tako što su govorili *da su unutrašnje osobine čoveka bitne*, učenici eksperimentalne grupe rekli su da *nisu svi ukusi isti – nekome je lepa ona devojka,*

a nekom drugom nije. Zatim, učenici kontrolne grupe nisu u potpunosti razumeli ni idiom *Kill the goose that lays the golden eggs*, jer su ga objasnili tako što je reč *o bogatom čoveku koga neko može ubiti* ili na taj način što *nije sve u novcu* ili *što pare ljude kvare*. Međutim, učenici eksperimentalne grupe u potpunosti su shvatili značenje tog idioma, jer su objasnili da, *ako neko namerno zatvori fabriku koja je dobro poslovala i donosila dobru zaradu, on ubija gusku koja nosi zlatna jaja.* Za ostale idiome učenici obe grupe davali su slične kreativne primere, pa ovom prilikom neke od njih i iznosimo. Na primer, idiom *Practice makes perfect* objašnjavaju tako što *ako neko vežba redovno, on može postići vrhunske rezultate u sportu ili u učenju, na primer.* Zatim, značenje idioma *Finders keepers* većina učenika je razumela, jer su naveli primer da *kad nešto pronađeš, na primer, olovku, zarezač, onda je to tvoje*. Ni idiom *A friend in need is a friend indeed* nije predstavljao poteškoću učenicima, jer su ga objasnili time što *je pravi drug onaj koji se nađe u nevolji, koji je uvek tu za tebe, koji ti pomaže da uradiš domaći zadatak, na primer, ili onaj koji te uvek sasluša i savetuje kada imaš neki problem*. *Better late than never* slikovito objašnjavaju: *bolje je malo zakasniti na čas odeljenjskog starešine, pa ne dobiti neopravdani, nego ne doći uopšte*. *Let sleeping dogs lie* shvataju tako što *ne treba dirati nekog ko je neraspoložen ili nervozan.* Za idiom *Birds of feather, flock together* učenici navode primer *da se svako druži sa sebi bliskim ljudima po načinu razmišljanja ili po profesiji* a za idiom *You reap what you sow – moraš se suočiti sa posledicama onoga što si uradio, na primer, ako nisi učio za kontrolni zadatak, nećeš dobiti dobru ocenu, ili ako ogovaraš nekoga, ta osoba će se verovatno naljutiti na tebe kada za to sazna*. Značenje idioma *Too many cooks spoil the broth* slikovito opisuju na taj način što *previše ljudi ili više njih upropasti situaciju, na primer, kada previše đaka zaliva cveće u učionici, oni obično prospu vodu.* Za idiom *Every cloud has a silver lining* tvrde da *sve ima svoje dobre i loše strane, na primer, ako na početku školske godine dobiješ slabu ocenu, imaš više vremena da je popraviš do kraja polugodišta.* Zatim, za idiom *When the cat's away, the mice will play* imamo primere*: kada nema glavnog, ostali se vesele, na primer, kada nema mame i tate kod kuće, mi ne učimo nego igramo kompjuterske igrice, ili kada nastavnici nisu u učionici, mi ne sedimo na svom mestu.*

Na osnovu ovih primera eksperimentalne i kontrolne grupe učenika mogao bi se izvesti zaključak da su učenici iskazali svoju kreativnost u smišljanju primera i slikovitih situacija u kojima se mogu upotrebiti određeni idiomi, a kao što se i očekivalo, to su uspešnije činili učenici eksperimentalne grupe.

Zatim, na osnovu analize grešaka koje su učenici eksperimentalne i kontrolne grupe pravili prilikom izrade uvodnog i završnog testa može se izvesti zaključak da su učenici obe grupe završni test uradili mnogo bolje nego uvodni, i to upravo zahvaljujući kreativnim aktivnostima koje su se sprovodile između ova dva testa. Zatim, učenici eksperimentalne grupe pokazali su bolje rezultate od učenika kontrolne grupe i na uvodnom i na završnom testu zbog pružene prilike da sa nastavnicom teorijski saznaju nešto više o idiomima, a posebno o tradicionalnim izrekama i da ih uvežbaju kroz brojne primere u različitim kontekstima pre uvodnog testa. Zatim, učenici obe grupe dali su najviše tačnih odgovora u obe vežbe na oba testa za tradicionalne izreke koje su kratke, precizne i jasne i čije je značenje lako odgonetnuti na osnovu pojedinih reči u njima i koje se mogu čuti u svakodnevnom govoru na srpskom jeziku i na časovima engleskog i srpskog jezika (proučavajući književna dela) ili prilikom slušanja muzike, koristeći internet i gledajući filmove na engleskom jeziku, a to su, npr. *Time flies (Vreme leti)* i *Better late than never (Bolje ikad nego nikad),* a iznenađujuće je što među primere koje je najviše učenika tačno uradilo spada i poslovica *Blood is thicker than water (Krv nije voda).* Iako smo procenili da će većina učenika lakše razumeti značenje sledećih izreka: *Home is where your heart is (Gde ti je srce, tu ti je dom); Beauty is in the eye of the beholder (Lepota je u oku posmatrača); Practice makes perfect (Vežbom do savršenstva); All's fair in love and war (U ljubavi i ratu sve je dozvoljeno)*, ispostavilo se da su najmanje tačnih odgovora učenici obe grupe dali upravo za te izreke, iz razloga, kako su učenici i sami istakli, jer nisu svi imali prilike često da ih čuju u svom okruženju, ni na srpskom ni na engleskom jeziku. Međutim, učenici su za ove primere dali mnogo približno tačnih odgovora, što nam ukazuje na to da nisu odustali od traganja za rešenjima zadatka, nego su ponudili prihvatljiva rešenja i na taj način su dokazali da su veoma motivisani za pronalaženjem značenja koje se krije u engleskim tradicionalnim izrekama i da su razumeli njihovo značenje, iako ne za sve primere u potpunosti.

Zaključak

Nakon sprovedenog istraživanja može se zaključiti da su ciljevi istraživanja u potpunosti ostvareni. Naime, iako su pravili greške u pisanju idioma ili ih

formulisali na razne načine, učenici su uspeli da shvate značenje idioma. Zatim, rezultati završnog testa pokazali su da su obe grupe učenika ostvarile mnogo bolje rezultate sa više tačnih odgovora i da je veći broj učenika uradio sve primere na testu. Učenici su dali najviše tačnih odgovora za tradicionalne izreke koje su kratke i čije se značenje lako može dokučiti i koje učenici mogu čuti u svakodnevnom govoru na srpskom jeziku i na časovima engleskog jezika, kao i prilikom upotrebe engleskog jezika i van učionice, na primer, putem slušanja muzike i gledanja filmova na engleskom jeziku. Primer za to bi mogao biti: *Time flies*. Za idiome koji im nisu bili od ranije poznati davali su prihvatljiva rešenja. Nadalje, kao što se i očekivalo, rezultati testa učenika eksperimentalne grupe bili su bolji u odnosu na kontrolnu grupu i u uvodnom i u završnom testu, što nam ukazuje na to da učenici mogu da ostvare najbolje rezultate kada se njima prvo teorijski objasne idiomi, a zatim se oni uvežbavaju u različitim kontekstima, putem kreativnih aktivnosti, kao što je spajanje slika i izreka u grupi jer se na taj način reči bolje pamte i posle dužeg vremena.

IZVORI

Stefanović Karadžić, V. (1969). *Srpske narodne poslovice*. Beograd: Nolit.

LITERATURA

Bloomfield, L. (1933). *Language.* New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc.

Carter, R. (1987). *Vocabulary: Applied Linguistic Perspectives.* London: Allen & Unwin.

Chomsky, N. (1965). *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, Massachusetts Institute of Technology.

Cruse, D. A. (1986). *Lexical Semantics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Đorđević, R. (2000). *Uvod u kontrastiranje jezika*. Četvrto, dopunjeno izdanje. Beograd: Filološki fakultet.

Harris, Z. S. (1951). *Methods in structural linguistics*. Chichago: University of Chicago Press.

Jovanović-Simić, J. (2011). Neka pitanja teorije o poslovicama. *Uzdanica,* VIII/ 2, 25–47.

Kövecses, Z. & Szabó , P. (1996). Idioms: a view from cognitive semantics. *Applied Linguistics,* 17–3: 326–355.

Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind.* Chicago: The University of Chicago Press.

Lyons, J. (1968). *Introduction to Theoretical Linguistics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Lyons, J. (1977). *Semantics. 1 – 2.* Cambridge: Cambridge University Press.

Mršević-Radović, D. (2008). *Frazeologija i nacionalna kultura.* Beograd: Književnost i jezik.

Prćić, T. (2008). *Semantika i pragmatika reči.* Drugo, dopunjeno izdanje. Novi Sad: Zmaj.

Prćić, T. (2011). *Engleski u srpskom.* Drugo izdanje. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Strässler, J. (1982). *Idioms in English. A pragmatic analysis*. Tübingen: Gunter Narr, Verlag.

Thornbury, S. (2002). *How to Teach Vocabulary.* Pearson, Longman, London.

Ullmann, S. (1962). *Semantics: An Introduction to the science of meaning.* Oxford: Basil Blackwll & Mott.

Weinrich, U (1969). Problems in the analysis of idioms. In J. Puhvel (Ed.), *Substance and Structure of language* (pp. 23–81). Berkeley and Los Ageles: University of California Press.

III
LANGUAGE AND IDENTITY

Mile Živković
Filozofski fakultet
Univerziteta u Novom Sadu
milezivkovic@yahoo.com

UDK: 316.722:811.511.141(497.113)

ODNOS IZMEĐU JEZIKA I ETNIČKOG IDENTITETA KOD MAĐARSKE NACIONALNE MANJINE SA PODRUČJA AUTONOMNE POKRAJINE VOJVODINE*

Ethnic identity is a construct where an individual determines oneself as belonging to an ethnic community, based on objective and subjective factors. This research examines the relation between language and ethnic identity in the Hungarian national minority in Vojvodina. Using a poll, the knowledge of Serbian and Hungarian is examined, along with quality and quantity of use and informants' attitude towards belonging to the Serbian and Hungarian communities. There were 29 informants chosen using the method of random sample. Analysis shows that Hungarian is used more frequently and in more occasions than Serbian. More informants relate to themselves as belonging to the Hungarian community and gravitate towards the Hungarian ethnic identity. Furthermore, using Hungarian has a neutral influence on the awareness of Hungarian ethnic identity with a correlation coefficient r = .02, meaning that this awareness can be sourced in other factors. On the other hand, using Serbian has a positive influence on the awareness of Serbian ethnic identity, r = .36.

Keywords: ethnic identity, language, national minority, Hungarian, Serbian.

Uvod

Identitet je osećaj sopstvene pripadnosti pojedinca nekoj društvenoj grupi i predstavlja jedinstvo ličnosti koje ga odvaja od bilo kog drugog pojedinca. Etnički identitet je konstrukt pri kom pojedinac na osnovu nekoliko objektivnih i subjektivnih činilaca (jezik, teritorija, običaji, zajedničko poreklo, istorija, kolektivno sećanje) sebe određuje kao pripadnika jedne etničke zajednice.

---

* Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija Jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu na predmetu Sociologija identiteta, pod mentorstvom prof. dr Dragana Kokovića.

Ovim istraživanjem ispituje se odnos jezika i etničkog identiteta kod pripadnika mađarske nacionalne manjine u Autonomnoj pokrajini Vojvodini. Anketom na mađarskom i srpskom jeziku ispituje se znanje oba jezika kod ispitanika, kvantitet i kvalitet korišćenja mađarskog i srpskog, kao i njihov stav o pripadnosti srpskoj i mađarskoj zajednici. Hipoteza istraživanja je da će se uz frekventnije korišćenje jezika u raznim situacijama kao i uz bolje poznavanje jezika, javiti veća sklonost ispitanika da se izjasne kao pripadnici jedne etničke zajednice.

Analizom rezultata utvrđuje se da većina ispitanika bira mađarski kao jezik ankete, kao i da se mađarski jezik generalno koristi češće i u više prilika nego srpski. Posledično, više ispitanika navodi da se oseća pripadnicima mađarske zajednice i da teže ka mađarskom etničkom identitetu. Ipak, daljim tumačenjem dolazi se do toga da korišćenje mađarskog jezika ima neutralan uticaj na svest o mađarskom etničkom identitetu, te da se svest o ovom identitetu može pronaći u nekim drugim faktorima. Sa druge strane, korišćenje srpskog jezika ima pozitivan uticaj na svest o srpskom etničkom identitetu.

Pojam jezika, etničkog identiteta i nacionalne manjine

Jezik

Kako navodi Prćić (1997: 13), jezik je sistemski organizovan skup jedinica i pravila za njihov kreativan i prikladan izbor, kombinovanje i upotrebu, prvenstveno sa funkcijom sporazumevanja, koji na taj način posreduje između dva aspekta spoljašnje stvarnosti, oličene u supstanci sadržaja i supstanci izražaja. Prikladniju definiciju jezika za ovo istraživanje pruža Bugarski (2005: 84), koji kaže da je jezik čoveku svojstvena sposobnost društvenog opštenja putem artikulisanog sistema verbalnih znakova koji omogućuje oblikovanje misaonih sadržaja i njihovo prenošenje u vidu govornih poruka. Bugarski dodaje da je za jezik ključno da čoveka obeležava kao ljudsko biće, člana zajednice i pojedinca, kao i da jezik služi kao znak raspoznavanja i važan simbol etničke, nacionalne i druge grupne pripadnosti. Stojković (1993: 120) navodi da je jezik moćan medij svesti grupe, tj. društva kao komunikativne i egzistencijalne zajednice, kao i da jezik sadrži sećanja na prošlost i predstavlja instrument savremenih praktičnih aktivnosti. Stojković (1993: 124) takođe spominje još jednu bitnu karakteristiku jezika, a to je da je savremena postavka nacionalnih država koja počiva na aksiomu *jedna država-jedna nacija-jedan jezik* neistinita za većinu postojećih država.

Identitet

Koković (2005: 316) definiše identitet kao osećaj sopstvene pripadnosti koji se razvija procesom diferencijacije, ali navodi i da ga je moguće definisati kao osećaj pripadnosti nekoj društvenoj grupi (etničkoj, kulturnoj, nacionalnoj, konfesionalnoj itd.). Konačno, identitet je jedinstvo ličnosti koje označava njegovu neistovetnost s bilo kojim drugim pojedincem.

Bugarski (2005: 67) tvrdi da se pod pojmom identiteta obično u obzir uzima skup i kontinuitet suštinskih svojstava po kojima se neka grupa ljudi ili pojedinac definišu naspram drugih i tako obezbeđuju svoju samoistovetnost. Drugim rečima, to je osećanje pripadnosti jednom kolektivu, tj. svest o sopstvenoj ličnosti. Bugarski dalje navodi da je za pojam etničkog identiteta ključan etnicitet, u koji ulazi niz objektivnih (jezik, teritorija, religija, običaji) i subjektivnih činilaca (verovanje u zajedničko poreklo, mitologizovana istorija, kolektivna sećanja i simboli). Stoga je etnički identitet zasnovan sociološki, a ne biološki, i time podložan promenama, delimično i u celosti. Drugim rečima, etnički identitet nije trajan već je konstrukt zavisan od spleta raznih okolnosti. Bugarski takođe tvrdi da je udeo etničkog identiteta u životima društava i pojedinaca po pravilu manji u brojčano jakim zajednicama, dok je jači kod ugroženih manjina koje pod pretnjom asimilacije obično imaju psihološku potrebu za isticanjem svoje posebnosti. S obzirom na podrobnost, definicija identiteta Bugarskog je ona koja će biti korišćena u ovom istraživanju.

Etnička (nacionalna) manjina

Stojković (1993: 105) navodi da se pridev „etnički“ u savremenoj, kulturno-političkoj upotrebi često koristi da bi se njime označila određena kulturna, religiozna, jezička, rasna ili bilo koja druga manjina. Nadovezujući se na ovo, Stojković pominje pojam etničke grupe, koji se odnosi na pripadnost na osnovu subjektivnog verovanja u zajedničke pretke, odnosno u zajedničko poreklo.

Stojković (2002: 43) manjinu definiše kao grupu koju karakteriše nedostatak moći u odnosu na većinu, ma koji bio osnov njenog konstituisanja, dodavši da su za konstituisanje manjina neophodne zajedničke vrednosti, verovanja i samoopažanja. Teritorijalno-politički, Stojković (2002: 44) etničku manjinu definiše kao socijetalnu celinu unutar jedne države, koja je prostorno situirana na jedan od tri načina:

a) u pograničnom prostoru države;
b) u unutrašnjosti državnog prostora i
c) disperzovana na celoj teritoriji države ili samo u nekim njenim delovima.

Bugarski (2005: 80) pravi razliku između termina *etnička* i *nacionalna* manjina. Po njegovom mišljenju, etničke manjine odlikuju se etnokulturnom posebnošću, koja je najčešće posledica drugačijeg porekla od onog većinske populacije. Sa druge strane, ako etnička skupina ima matičnu državu van granica države u kojoj živi, onda se naziva nacionalnom manjinom.

Mađarska nacionalna manjina u Vojvodini

Mađarska populacija koja živi na području Republike Srbije smatra se nacionalnom manjinom. Prema Bugarskom (2005: 80), nacionalne manjine odlikuju se etnokulturnom posebnošću, najčešće zbog drugačijeg porekla od onog većinske manjine, a pored toga, ove skupine imaju matičnu državu izvan granica one u kojoj žive.

Prema podacima iz poslednjeg popisa Republike Srbije iz 2011. godine[1], ukupan broj Mađara koji živi u Srbiji je 253.899, što čini 3,53% od ukupne populacije Srbije. Od ovog broja, čak 251.136 (98,91%) živi na području Autonomne pokrajine Vojvodine, što čini 13,00% stanovništva ove pokrajine. Jezik koji koriste je mađarski, a najveći deo ove populacije je rimokatoličke veroispovesti. Mađarski je jedan od šest službenih jezika pokrajine Vojvodine. Po podacima iz istog popisa, u Srbiji postoji pet opština sa većinskim mađarskim stanovništvom (više od 50%) i to su Kanjiža, Bačka Topola, Senta, Ada i Mali Iđoš. Bitno je navesti i da postoje i 3 opštine sa značajnim udelom mađarske populacije (od 30 do 49,99%), a to su Subotica, Čoka i Bečej. Konačno, postoji 12 opština gde je udeo mađarske populacije od 10 do 29,99%.

Ustavom Republike Srbije, mađarskoj nacionalnoj manjini zagarantovana su jednaka prava kao i većinskom srpskom stanovništvu, gde se uključuje ravnopravno korišćenje jezika. Stoga ne čudi da u AP Vojvodini postoje samostalni mađarski mediji, novine, udruženja, političke stranke i drugi vidovi organizacije nacionalnih manjina. U opštinama sa većinskim mađarskim stanovništvom, neretko postoje posebna odeljenja u školama gde se predaje na mađarskom jeziku, a u zvaničnim institucijama se srpski i mađarski paralelno koriste.

[1] http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf

Stojković (2002: 45) spominje paradoksalnu situaciju u vojvođanskom gradu Adi, gde je odnos manjine i većine stanovništva jedinstven pošto Mađari kao manjina predstavljaju većinski udeo stanovništva. S obzirom na to da je obrazovanje omogućeno na mađarskom jeziku sve do završetka srednje škole, mladi se suočavaju sa problemom jer zbog nepoznavanja srpskog jezika (potpunog ili delimičnog) imaju veoma ograničen izbor viših škola i fakultetskih ustanova. Često se dešava da se mladi odluče za studiranje u Mađarskoj, gde u većini slučajeva ostaju da žive.

Kako navode Lazar i Marinković (2001), mađarski nacionalni identitet u Vojvodini naročito je došao do isticanja nakon druge polovine 18. veka. Autori takođe navode da se tokom vremena kroz koegzistenciju naroda i kultura stvorio poseban način razmišljanja gde se javlja regionalni identitet sa jedinstvenim svojstvima. Naime, kao jedno od najbitnijih obeležja vojvođanskog regionalnog identiteta, ispitanici navode zajedničke vrednosti. Istraživanje je pokazalo da se većina Vojvođana identifikuje sa mestom (gradom ili selom) iz kojeg potiču a koje je u Vojvodini, dok veće prostorne jedinice (Srbija, region, Balkan) nemaju toliku važnost. Štaviše, među manjinama koje preferiraju lokalnu pripadnost u odnosu na druge, najviše se ističu Hrvati (63,2%) i Mađari (51,2%).

Za ovo istraživanje korisno je spomenuti i rad Racove (2014), koja je istraživala oblike multikulturalizma mađarske nacionalne manjine kod mladih u opštini Mali Iđoš u AP Vojvodini, sa većinskim mađarskim stanovništvom. Kako autorka navodi, kontakt između srpskog i mađarskog stanovništva ograničen je na nekoliko domena života, i to u zatvorenim sredinama, poput škola i učeničkih domova. Nadovezujući se na to, Racova iznosi da se većina kontakata mađarske omladine odvija sa odraslima i mladima u mađarskom delu populacije. Nasuprot tome, kontakt sa srpskom populacijom karakteriše društvena udaljenost. Autorka navodi da su ispitanici uzrok ovome videli isključivo u neznanju srpskog jezika, a ne u nacionalističkom stavu. Pored toga, srpski se smatra svojevrsnim *lingua franca* za komuniciranje na relaciji manjina-većina. Uprkos tome što su faktički manjinsko stanovništvo, ispitanici su naveli da se ne smatraju manjinom u etničkom, već čisto u jezičkom smislu. Direktno povezano sa znanjem mađarskog jezika, jedan broj ispitanika se izjasnio spremnim da studira u Mađarskoj. Ipak, druga polovina ispitanika navodi da se osećaju kao da ne pripadaju ni Srbiji, ni Mađarskoj, i da se u obe države osećaju kao nacionalna manjina.

Imajući na umu navedenu statistiku, kao i pomenuto istraživanje, očigledno je da je pitanje jezika veoma bitno za status mađarske nacionalne manjine u AP

Vojvodini, kao i u njihovoj matičnoj zemlji. S obzirom na to da je manjinsko mađarsko stanovništvo u jednom delu AP Vojvodine zapravo većinsko, kao i činjenicu da je komunikacija između srpskog i mađarskog stanovništva otežana zbog neznanja srpskog jezika, korisno je ispitati kakav je stav pripadnika mađarske nacionalne manjine o sopstvenom etničkom identitetu, naspram korišćenja jezika.

Istraživanje

Cilj ovog istraživanja je da se utvrdi odnos između korišćenja srpskog i mađarskog jezika kod pripadnika mađarske nacionalne manjine i njihovog ličnog, subjektivnog stava o svom etničkom identitetu. Hipoteza istraživanja je da postoji jasno podudaranje između frekventnosti i načina upotrebe jezika, sa jedne strane, i osećaja pripadnosti određenoj naciji, sa druge strane. Glavno sredstvo ispitivanja je anketa (u prilogu) kojom se ispituju sledeći parametri:

- kontekst i svrha (za šta se jezik koristi);
- veze (sa kime se komunicira na jeziku);
- lokacija (gde se komunicira na jeziku);
- frekventnost (koliko često se komunicira na jeziku);
- subjektivni stav o etničkom identitetu.

Anketa uključuje pitanja zatvorenog tipa sa odgovorima koji se rangiraju na skali. Kako bi se na samom početku istražio stav ispitanika prema jeziku, ponuđeno im je da biraju da anketu rade na srpskom ili mađarskom jeziku. Pored pitanja o korišćenju jezika i stavu prema svom etničkom identitetu, od ispitanika je zatraženo da samostalno procene svoj nivo znanja mađarskog i srpskog jezika u četiri sfere: razumevanje, govor, čitanje i pisanje. Podaci iz ankete su obrađeni u Microsoft Excel-u korišćenjem testiranja hipoteze putem p-vrednosti i testiranja koeficijenta korelacije.

Što se uzorka tiče, u anketi je učestvovalo 29 ispitanika, od čega je bilo 11 muškaraca i 18 žena. Jedna od anketa nije u potpunosti ispunjena, tako da je isključena iz krajnjih rezultata. Raspon godina ispitanika bio je od 22 do 52 godine, dok je središnja starost ispitanika bila 29,5, sa standardnom devijacijom od 6,78. Kriterijum odabira ispitanika je bio slučajan. Od ukupnog broja ispitanika, njih 7 (25%) je odlučilo da anketu uradi na srpskom, dok je anketu na mađarskom ispunio 21 ispitanik (75%). Kao ograničenja ovog istraživanja trebalo bi navesti to da je većina ispitanika sa visokim stepenom obrazovanja (sa stečenom fakultetskom diplomom ili su u toku fakultetskog obrazovanja), kao i to da su

ispitanici uglavnom stanovnici Novog Sada i okolnih opština, te da nisu obuhvaćene sve opštine AP Vojvodine sa značajnim udelom mađarskog stanovništva. Pored ovoga, računanje korelacija vršeno je na relativno malom uzorku koji nije dovoljan za donošenje potpuno pouzdanih zaključaka. Uzevši sve navedeno u obzir, ovo je prevashodno pilot istraživanje, i za dobijanje značajnijih i tačnijih rezultata bilo bi potrebno opširnije istraživanje sa značajno većim uzorkom.

Diskusija

Na početku ankete, od učesnika je zatraženo da na skali od 1 do 4 procene sopstveno znanje srpskog i mađarskog jezika (1 – osnovno, 2 – srednje, 3 – napredno i 4 – na nivou maternjeg jezika). Srednja vrednost znanja mađarskog za sve ispitanike je visoka i iznosi 3,9, dok je srednja vrednost srpskog nešto niža - 3,41. Takođe je bitno primetiti da su svi ispitanici koji su odabrali da anketu rade na srpskom sebi dali najveće ocene što se tiče znanja ovog jezika. Statistički (p^2=.6) razlika između znanja mađarskog i srpskog jezika nije značajna, što znači da se dalji rezultati ne mogu pripisati neravnomernom znanju dva jezika, što je suprotno zaključcima koje je Racova (2014) donela u svom istraživanju.

Korišćenje mađarskog i srpskog jezika ispitano je na skali od 1 do 5 (1 – nikad, 2 – retko, 3 – ponekad, 4 – skoro uvek i 5 – uvek). U tabelama 1 i 2 nalaze se srednje vrednosti za korišćenje oba jezika.

Tabela 1

Vrednosti korišćenja za srpski jezik

1. Sa porodicom komuniciram na srpskom jeziku	1.89
2. Na poslu/u školi komuniciram na srpskom jeziku	3.14
3. U svakodnevnim situacijama (u prodavnici, banci, pošti itd.) komuniciram na srpskom jeziku	3.71
4. Sa prijateljima i poznanicima komuniciram na srpskom jeziku	2.82
5. Gledam TV na srpskom jeziku	2.43
6. Čitam knjige i novine na srpskom jeziku	2.78
7. Pisanu komunikaciju (mejlovi, poruke, pisma) obavljam na srpskom jeziku	2.78
8. Na društvenim mrežama komuniciram na srpskom jeziku	2.5

[2] Statističko testiranje hipoteze putem p-vrednosti

Tabela 2
Vrednosti korišćenja za mađarski jezik

1. Sa porodicom komuniciram na mađarskom jeziku	4.39
2. Na poslu/u školi komuniciram na mađarskom jeziku	3.14
3. U svakodnevnim situacijama (u prodavnici, banci, pošti itd.) komuniciram na mađarskom jeziku	2.5
4. Sa prijateljima i poznanicima komuniciram na mađarskom jeziku	3.64
5. Gledam TV na mađarskom jeziku	3.53
6. Čitam knjige i novine na mađarskom jeziku	3.61
7. Pisanu komunikaciju (mejlovi, poruke, pisma) obavljam na mađarskom jeziku	3.46
8. Na društvenim mrežama komuniciram na mađarskom jeziku	3.64

Iz poređenja pojedinačnih vrednosti za korišćenje jezika može se videti da je jedina značajnija razlika u korišćenju jezika u komunikaciji sa porodicom, gde se mađarski koristi u statistički značajnijoj meri (p=.014). Ipak, kada se uporede srednje vrednosti za sve upotrebe srpskog jezika (srednja vrednost - 2,76) sa vrednostima za mađarski (srednja vrednost - 3,49), evidentna je značajna razlika u korist mađarskog jezika − p=.015. Uopšte uzev, skoro sve vrednosti su veće za korišćenje mađarskog jezika, uz dva izuzetka. Ispitanici navode da jednako (srednja vrednost 3,14) koriste srpski i mađarski na poslu i u školi, dok je zanimljivo da je jedina vrednost gde je srpski korišćeniji od mađarskog u svakodnevnim situacijama – prodavnici, banci pošti i slično, gde je odnos srednjih vrednosti 3,71, naspram 2,5 u korist srpskog. Ovo se može objasniti time da u velikom broju naselja sa mađarskom nacionalnom manjinom službenici nisu obavezni da znaju oba jezika sredine.

Kako bi se dobio stav ispitanika o proceni etničkog identiteta, na kraju ankete postavljena su im pitanja o pripadnosti nacionalnoj manjini, kao i pripadnosti mađarskim i srpskim zajednicama (tabela 3).

Tabela 3
Stav ispitanika o etničkom identitetu

1. Osećam se kao pripadnik/pripadnica nacionalne manjine	3.32
2. Osećam se kao pripadnik/pripadnica mađarske zajednice	3.61
3. Osećam se kao pripadnik/pripadnica srpske zajednice	2.39
4. Osećam se kao ravnopravan pripadnik/pripadnica mađarske i srpske zajednice	3.39

Kao što se iz ovih vrednosti može videti, ispitanici sebe smatraju više kao pripadnike mađarske zajednice (srednja vrednost 3,61), naspram srpske zajednice (srednja vrednost 2,39). Takođe je zanimljivo primetiti da se 66% (srednja vrednost 3,32) ispitanika oseća kao da su pripadnici nacionalne manjine. S obzirom na to da u anketu nisu uključeni podaci o mestu u kome ispitanici žive, ova informacija se nažalost ne može dovesti u vezu sa time koji je udeo mađarske manjine u ukupnoj populaciji mesta življenja. Možda najzanimljivije od svega je to da je čak 67% ispitanika izjavilo da se osećaju kao ravnopravni pripadnici obe zajednice.

Uopšte uzev, može se zaključiti da je veći broj ispitanika naveo kao jaču tvrdnju da se oseća prpadnikom mađarske zajednice. Međutim, generalno češće korišćenje jezika nije u snažnoj korelaciji sa tvrdnjom da ispitanik pripada mađarskoj zajednici. Naime, kada se porede vrednosti za ukupno korišćenje mađarskog jezika, dobija se koeficijent korelacije r^3= 0.02, što je skoro neutralna vrednost. Sa druge strane, poređenjem vrednosti za ukupno korišćenje srpskog jezika i tvrdnje da ispitanik pripada srpskoj zajednici, dobija se značajniji koeficijent pozitivne korelacije - r = 0.36. Iako se možda čini da su ovi rezultati protiv intuicije (kao i ukupnog skora za tvrdnju o identitetu), ovo se može objasniti činjenicom da za one koji koriste srpski više, to je element koji značajno utiče na ličnu svest o etničkom identitetu, dok je za ispitanike koji mađarski jezik koriste više ovo neutralan faktor pri proceni etničkog identiteta. Ipak, poredivši unakrsno, postoji slaba negativna korelacija (r = -0.11) između korišćenja srpskog jezika i tvrdnje o mađarskom etničkom identitetu. Nasuprot toga, korelacija između većeg korišćenja mađarskog jezika i odabira srpskog kao etničkog identiteta je negativna

[3] Statistički test koeficijenta korelacije

i znatno jača (r = -0.44). Korelacija korišćenja oba jezika u odnosu na tvrdnju za jednaku pripadnost obema grupama je pozitivna i iznosi r = 0.36 za oba jezika.

Što se tiče pojedinačnih vrednosti o korišćenju jezika, za srpski jezik su one sve u pozitivnoj korelaciji sa izjavom da ispitanik oseća da pripada srpskoj zajednici. Kao najjače se izdvajaju korišćenje srpskog na društvenim mrežama (r = 0.38), sa prijateljima (r = 0.35) i sa porodicom (r = 0.32), u odnosu na izjavu o pripadnosti srpskoj zajednici.

Sa druge strane, poređenjem pojedinačnih rezultata za korišćenje mađarskog jezika sa izjavom o pripadnosti mađarskoj zajednici, dobijaju se znatno raznovrsniji rezultati. Tako postoji skoro neprimetna negativna korelacija kod korišćenja mađarskog jezika u komunikaciji preko interneta (r = -0.06), za čitanje knjiga na mađarskom jeziku (r = -0.04), u svakodnevnim situacijama (r = -0.19) i za gledanje televizijskog programa na mađarskom (r = -0.24). Ipak, najjača pozitivna korelacija je u odnosu korišćenja mađarskog u komunikaciji sa porodicom i tvrdnje za pripadnost mađarskoj zajednici, r = 0.43.

Zaključak

Iz navedenih rezultata ankete, može se pre svega zaključiti da je većina učesnika odabrala da anketu radi na mađarskom, čime se od početka pokazala pristrasnost ka ovom jeziku. Ovo je potvrdila i procena znanja jezika, na kojoj je srednja vrednost znanja mađarskog veća od one za srpski jezik.

Što se korišćenja jezika tiče, evidentna je razlika između srpskog i mađarskog , iz čega se vidi da se mađarski koristi generalno više. Primetno veći broj ispitanika se izjasnio da se oseća kao pripadnik mađarske zajednice . Bitno je primetiti da je najnaglašenija razlika u korišćenju jezika u komuniciranju sa porodicom, dok se srpski od mađarskog koristi više samo u svakodnevnim situacijama, poput onih u prodavnici, banci i slično.

Izvođenjem koeficijenta korelacije, dokazano je da uprkos većem rezultatu na pitanju u vezi sa pripadnošću zajednici, korišćenje mađarskog jezika ima tek jedva primetnu pozitivnu korelaciju sa svešću o mađarskom etničkom identitetu. Sa druge strane, korišćenje srpskog jezika, u vezi sa izjavom o pripadnosti srpskoj grupi, ima izrazito jači pozitivni koeficijent korelacije. Suprotno tome, odnos između korišćenja srpskog jezika i mađarske pripadnosti ima blagi negativni koeficijent korelacije, dok odnos mađarski jezik-srpska pripadnost ima znatno jaču negativnu korelaciju.

Kao zaključak može se navesti da u slučaju mađarskog jezika kod mađarske nacionalne manjine, samo korišćenje mađarskog jezika ne igra ključnu ulogu u određivanju etničkog identiteta pojedinca. Stoga se može pretpostaviti da je korišćenje jezika samo jedan od elemenata koji pripadnike mađarske nacionalne manjine veže za mađarski etnički identitet. Korišćenje srpskog jezika u većoj meri negativno utiče na svest pojedinca o mađarskom nacionalnom identitetu. Sa druge strane, korišćenje srpskog jezika pozitivno utiče na svest pripadnika mađarske nacionalne manjine o pripadnosti srpskoj grupi.

Imajući na umu rezultate ovog istraživanja, potencijalne ideje za dalji rad uključivale bi veću grupu ispitanika, sa područja svih opština AP Vojvodine sa značajnim udelom mađarskog stanovništva. Bilo bi potrebno ispitanike testirati na ostale elemente etničkog identiteta, kako bi se utvrdilo koliki tačno uticaj na etnički identitet ima samo jezik u odnosu na ostale faktore. Takođe bi bilo poželjno u istraživanje uključiti i pripadnike drugih nacionalnih manjina poput rumunske, rusinske, slovačke, romske itd.

PRILOG

Hvala vam što učestvujete u ovoj anketi. Anketa je potpuno anonimna i njeni rezultati koristiće se isključivo za potrebe istraživanja na jednom od predmeta doktorskih studija jezika. Molimo vas da na pitanja odgovorite što iskrenije kako bi rezultati bili tačniji. Hvala unapred na pomoći!

Pol: M Ž

Starost: _____

Molimo vas da na sledećoj skali ocenite sopstveno znanje jezika:

1 – OSNOVNO
2 – SREDNJE
3 – NAPREDNO
4 – NIVO MATERNJEG JEZIKA

1. Mađarski jezik – razumevanje	1	2	3	4
2. Mađarski jezik – govor	1	2	3	4
3. Mađarski jezik - čitanje	1	2	3	4
4. Mađarski jezik - pisanje	1	2	3	4
5. Srpski jezik - razumevanje	1	2	3	4
6. Srpski jezik – govor	1	2	3	4
7. Srpski jezik – čitanje	1	2	3	4
8. Srpski jezik – pisanje	1	2	3	4

Molimo vas da na sledećoj skali zaokružite broj sa tvrdnjom koja je istinita za vas.

1 – NIKAD
2 – RETKO
3 – PONEKAD
4 – SKORO UVEK
5 – UVEK

1. Sa porodicom komuniciram na srpskom jeziku	1	2	3	4	5
2. Na poslu/u školi komuniciram na srpskom jeziku	1	2	3	4	5
3. U svakodnevnim situacijama (u prodavnici, banci, pošti itd.) komuniciram na srpskom jeziku	1	2	3	4	5
4. Sa prijateljima i poznanicima komuniciram na	1	2	3	4	5

srpskom jeziku					
5. Gledam TV na srpskom jeziku	1	2	3	4	5
6. Čitam knjige i novine na srpskom jeziku	1	2	3	4	5
7. Pisanu komunikaciju (mejlovi, poruke, pisma) obavljam na srpskom jeziku	1	2	3	4	5
8. Na društvenim mrežama komuniciram na srpskom jeziku	1	2	3	4	5

1. Sa porodicom komuniciram na mađarskom jeziku	1	2	3	4	5
2. Na poslu/u školi komuniciram na mađarskom jeziku	1	2	3	4	5
3. U svakodnevnim situacijama (u prodavnici, banci, pošti itd.) komuniciram na mađarskom jeziku	1	2	3	4	5
4. Sa prijateljima i poznanicima komuniciram na mađarskom jeziku	1	2	3	4	5
5. Gledam TV na mađarskom jeziku	1	2	3	4	5
6. Čitam knjige i novine na mađarskom jeziku	1	2	3	4	5
7. Pisanu komunikaciju (mejlovi, poruke, pisma) obavljam na mađarskom jeziku	1	2	3	4	5
8. Na društvenim mrežama komuniciram na mađarskom jeziku	1	2	3	4	5

Molimo vas da na sledećoj skali zaokružite koliko su navedene tvrdnje istinite za vas:

1 – POTPUNO SE NE SLAŽEM
2 – UGLAVNOM SE NE SLAŽEM
3 – NEMAM STAV
4 – UGLAVNOM SE SLAŽEM
5 – POTPUNO SE SLAŽEM

1. Osećam se kao pripadnik/pripadnica nacionalne manjine	1	2	3	4	5
2. Osećam se kao pripadnik/pripadnica mađarske zajednice	1	2	3	4	5
3. Osećam se kao pripadnik/pripadnica srpske zajednice	1	2	3	4	5
4. Osećam se kao ravnopravan pripadnik/pripadnica mađarske i srpske zajednice	1	2	3	4	5

Köszönjük, hogy részt vesz ebben a felmérésben. A felmérés teljesen anonim és az eredmények kizárólag kutatási célokra lesznek használva az egyik doktori tanulmányi nyelvi tantárgyon. Kérjük, válaszoljon a kérdésekre őszintén, hogy az eredmények minél pontosabbak legyenek. Előre is köszönjük a segítségét!

Neme: F N

Életkora: _____

Kérjük értékelje nyelvismeretét az alábbi skála alapján:

1 – ALAPVETŐ
2 – KÖZEPES
3 – HALADÓ
4 – ANYANYELVI SZINT

1. Magyar nyelv - megértés	1	2	3	4
2. Magyar nyelv - beszéd	1	2	3	4
3. Magyar nyelv - olvasás	1	2	3	4
4. Magyar nyelv – Írás	1	2	3	4
5. Szerb nyelv - megértés	1	2	3	4
6. Szerb nyelv – beszéd	1	2	3	4
7. Szerb nyelv – olvasás	1	2	3	4
8. Szerb nyelv – írás	1	2	3	4

Kérjük értékelje milyen mértékben érvényesek önre a táblázatban adott kijelentések (az alábbi skála alapján):

1 – SOHA
2 – RITKÁN
3 – IDŐNKÉNT
4 – MAJDNEM MINDIG
5 – MINDIG

1. A családtagokkal szerb nyelven kommunikál	1	2	3	4	5
2. A munkahelyen / iskolában szerb nyelven kommunikál	1	2	3	4	5
3. A mindennapi helyzetekben (bolt, bank, posta, stb) szerb nyelven kommunikál	1	2	3	4	5
4. A barátokkal és ismerősökkel szerb nyelven kommunikál	1	2	3	4	5

5. A TV-t szerb nyelven nézi	1	2	3	4	5
6. Könyveket és újságokat szerb nyelven olvas	1	2	3	4	5
7. Az írásbeli kommunikációt (e-mailek, üzenetek, levelek) szerb nyelven végzi	1	2	3	4	5
8. A szociális hálózatokon szerb nyelven kommunikál	1	2	3	4	5

1. A családtagokkal magyar nyelven kommunikál	1	2	3	4	5
2. A munkahelyen / iskolában magyar nyelven kommunikál	1	2	3	4	5
3. A mindennapi helyzetekben (bolt, bank, posta, stb) s magyar nyelven kommunikál	1	2	3	4	5
4. A barátokkal és ismerősökkel magyar nyelven kommunikál	1	2	3	4	5
5. A TV-t magyar nyelven nézi	1	2	3	4	5
6. Könyveket és újságokat magyar nyelven olvas	1	2	3	4	5
7. Az írásbeli kommunikációt (e-mailek, üzenetek, levelek) magyar nyelven végzi	1	2	3	4	5
8. A szociális hálózatokon magyar nyelven kommunikál	1	2	3	4	5

Kérjük értékelje milyen mértékben érvényesek önre a táblázatban adott kijelentések (az alábbi skála alapján):

1 - HATÁROZOTTAN NEM ÉRTEK EGYET
2 - INKÁBB NEM ÉRT EGYET
3 - NINCS VÉLEMÉNYE
4 - INKÁBB EGYETÉRT
5 - HATÁROZOTTAN EGYETÉRT

1. Úgy érzem magam mint a nemzeti kisebbség tagja Nemzeti kisebbség tagjának érzi magát	1	2	3	4	5
2. Úgy érzem magam mint a magyar közösség tagja A magyar közösség tagjának érzi magát	1	2	3	4	5
3. Úgy érzem magam mint a szerb közösség tagja A szerb közösség tagjának érzi magát	1	2	3	4	5

4. Úgy érzem magam mint egyenrangú tagja a magyar és a szerb közösségnek A magyar és a szerb közösség egyenrangú tagjának érzi magát	1	2	3	4	5

LITERATURA

Bugarski, R. (2005). *Jezik i kultura* (Vol. 147). Biblioteka XX vek.

Koković, D. (2005). Kulturni i etnički identitet. *Sociološki godišnjak, 3*, 119-130.

Lazar, Ž., & Marinković, D. (2001). Regional Identity. *Essays on Regionalisation, Subotica: Agencija lokalne demokratije, Otvoreni univerzitet*, 177-186.

Majstorović, S. (1979). *U traganju za identitetom*. Beograd: Prosveta.

Prćić, T. (1997). *Semantika i pragmatika reči*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Rácz, K. (2014). Vernacular Multiculturalism: Hungarian Youth in Vojvodina. In: What Do Ideas Do?, ed. A. Lisiak, N. Smolenski, Vienna: IWM Junior Visiting Fellows' Conferences, Vol. 33.

Republički zavod za statistiku (2012*). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji*. Posećeno 31. januara na http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf

Stojković, B. (1993). *Evropski kulturni identitet*. Prosveta.

Stojkovic, B. (2002). *Identitet i komunikacija*. Beograd: Čigoja stampa

Tomislav Bukatarević
Filozofski fakultet
Univerziteta u Novom Sadu
tbukatarevic@gmail.com

UDK: 004.738.5:316]:81

VIRTUELNI IDENTITET I JEZIK*

The subject of this paper is language form and use related to the identity one assumes in virtual spaces. By defining the virtual identity in its relation to the personal, virtual space, and virtual communities, the aim of this paper is to show the influence of language on building the virtual identity, and also the influence of virtual communities on language learning and development through the process of language socialisation. The paper analyses the virtual communities on social networks and in mass multiplayer online games, as the most common. The language in focus is English, considering its dominance on the internet; in this regard, the paper will show its influence on the use of other languages online, particularly Serbian. Finally, the paper will show the influence of assuming multiple identities and living in virtual space on language and its use in the physical world.

Keywords: language, virtual identity, language socialisation, virtual communities.

Pojam identiteta

Identitet se može posmatrati kao zbir karakteristika na osnovu kojih se određena osoba raspoznaje. Koković navodi da je „identitet izvor smisla i iskustva pojedinca, određene grupe ili naroda". (Koković 2008: 119). Zagorka Golubović definiše identitet kao „organizaciju mentalne strukture kako kognitivnih tako i afektivnih karakteristika koje predstavljaju percepciju individue i grupe o samoj sebi kao o različitom biću, u skladu sa sobom a odvojenom od drugih, sa razumnim stepenom koherencije u ponašanju, potrebama, motivaciji i interesima" (Golubović 2003:162).

Razvojem novih komunikacionih i informacionih tehnologija, pre svega Interneta i virtuelnog prostora čije je on oličenje, dolazi do toga da virtuelni svet prodire u aspekte društvenog i privatnog života formirajući tako nov oblik identiteta, tzv. *virtuelni identitet.* Virtuelni identitet bi se mogao definisati kao

* Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija Jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu na predmetu Sociologija identiteta, pod mentorstvom prof. dr Dragana Kokovića.

skup kognitivnih i afektivnih karakteristika koje predstavljaju percepciju individue i grupe o samoj sebi kao o različitom biću u virtuelnom prostoru. I kao što nam virtuelno okruženje na internetu dozvoljava da prevazilazimo okvire tela, prostora i vremena, ono nam takođe dozvoljava da prevaziđemo granice ličnog identiteta i proširimo ga novim, virtuelnim identitetom. Virtuelni identitet se može posmatrati kao ekstenzija ličnog – projekcija karakteristika našeg ja prilagođena bivstvu unutar mreže, prvenstveno prevazilaženjem okvira prostora, vremena i tela. Stiven Džouns postavlja pitanje: „Šta mislimo ko smo kad smo onlajn, i šta želimo biti kad smo tamo?" (Džouns 2001: 35).

Internet i komunikacija

S obzirom na to da je jezik primarno sredstvo komunikacije, neophodno je osvrnuti se na obeležja komunikacije, te i obeležja interneta kao sredstva komunikacije. Internet je nastao krajem šezdesetih godina dvadesetog veka u obliku ARPANET-a, mreže koja je nastala kao projekat Ministarstva odbrane SAD-a usled potrebe za stabilnom komunikacijom na kompjuterskoj mreži. Modernizaciju doživljava osamdesetih godina umrežavanjem regionalnih akademskih mreža, a popularizaciju i komercijalizaciju devedesetih godina istog veka.

Internet je „visoko razvijeno sredstvo komunikacije koje dobija sve širu upotrebu i na koje projektujemo svoje nade, snove, sreće i fantazije" (Džouns 2001: 5). Ruškof navodi da za ulazak na internet „čovek napušta i telo i mesto, i postaje biće sačinjeno od reči" (Ruškof 1994: 35 prema Džouns 2001: 31). Ono što internet čini posebnim za razliku od ostalih medija jeste interaktivnost. Prenošenje ideja i shvatanja ne teče jednosmerno, već se obavlja u oba smera – primalac poruke je potencijalno i pošiljalac. Dobar primer te interakcije nasuprot klasičnim medijima jeste to što novinske stranice na internetu pružaju mogućnost čitaocima da ispod vesti ostave svoj komentar kako bi se dobila povratna informacija i mišljenje javnosti. Sama interakcija podrazumeva komunikaciju, koja je u virtuelnom svetu prvenstveno verbalna, s obzirom na to da čovek na internetu prestaje da bude biće od krvi i mesa, već postaje biće od reči. Sa sociološkog stanovišta, Koković definiše komunikaciju na sledeći način: „Komunikacija je forma opštenja, interakcija na simboličkom planu, razmena informacija među ljudima pomoću znakova i simbola. Komunikacija je prenošenje sadržaja datog u formi značenja u prostor društvenog događanja. Informacije se prenose usmereno, a primaju selektivno" (Koković 2007: 19).

Komunikacija se na internetu prvenstveno odvija pisanim putem, a u pogledu vremena može se odvijati na dva načina:

1) Sinhrona komunikacija – komunikacija pojedinaca ili grupa u realnom vremenu, bilo spontana ili na određenu temu. Komunikacija se odvija preko određenih intertekstualnih servisa, u okviru masivnih višekorisničkih igara, kao i preko ćaskaonica na društvenim mrežama ili u posebnim programima.
2) Asinhrona komunikacija – komunikacija pojedinaca ili grupa sa vremenskim razmakom između slanja i primanja poruke. Takva je komunikacija putem imejla, društvenih mreža (statusi na Fejsbuku, tvitovi), komentara na informativnim stranicama, digitalnih informatora i slično.

Razlike između socijalne interakcije unutar grupa na mreži i socijalne interakcije neposrednim kontaktom jesu razlike u telesnoj blizini, mediju komunikacije i višku informacija. U neposrednom kontaktu sagovornici su blizu jedan drugoga, dok se na mreži pojam prostora negira (mogu biti udaljeni hiljadama kilometara ili sedeti za istim stolom u kafiću). Komunikacija u neposrednom kontaktu prvenstveno je verbalna usmena, dok je na mreži najčešće verbalna pisana. Neposredna komunikacija obiluje neverbalnim elementima, koji mogu pružati redundantne informacije; u komunikaciji na mreži neverbalni elementi jesu u službi komunikacije, pošiljalac ih bira i samim tim nema redundantnosti.

Virtuelna stvarnost

Ekspanzija interneta, prvenstveno u pogledu umrežavanja sveta i društva, te i razvoj ostalih tehnoloških dostignuća doveli su do stvaranja nove stvarnosti, posredovane internetom – virtuelne stvarnosti. Virtuelna stvarnost (VR) se označava kao nepostojeći svet simuliranog događanja u koji se ulazi uz pomoć računara i drugih tehničkih pomagala. Ona se može objasniti kao posredno proizvođenje stvarnosti putem tehnike (Koković 2007: 179).

„Krajnja virtualna stvarnost predstavlja filozofsko iskustvo, o to po svoj prilici iskustvo nečeg uzvišenog ili nečeg što budi strahopoštovanje... Krajnja svrha virtualnog sveta je poništavanje ograničenja ‘usidrenog’ sveta – ne da bismo besciljno i besmisleno lutali, već da bismo tražili sidrište na uvek novim mestima” (Heim 1993: 37 prema Bromberg 2001: 200). Mnogi navode da je iskustvo virtuelne stvarnosti slično drugim izmenjenim stanjima svesti, poput

snova, vizija, halucinacija i sl. (Sherman & Judkins 1992: 123 prema Bromberg 2001: 202). Takođe je možemo uporediti sa halucinogenim drogama, kako u pogledu izmenjenog stanja svesti, tako i u pogledu zavisnosti koja se javlja među korisnicima, odnosno, težnje da se što više vremena provodi u kiber-prostoru.

„Iako virtuelna stvarnost možda jeste 'samo oruđe', 'samo igra' ili 'samo još jedan oblik komunikacije', ona je vrlo moćna te ponekad može korisnicima pomoći da preobraze svoj osećaj jastva" (Bromberg 2001: 209). Bromberg navodi četiri socijalne funkcije koje za korisnike ima virtuelna stvarnost (Bromberg 2001: 204):

1. Izolirani pojedinci pronalaze utehu u komunikaciji posredstvom računara.
2. Igra identiteta – korisnici menjaju identitete kako im odgovara.
3. Nepredvidiva erotska privlačnost virtuelne stvarnosti – fantazija i mašta se često koriste zajedno sa simulacijom na računaru kako bi se ispunile zajedničke fantazije.
4. Ovladavanje vlastitom okolinom – u virtuelnoj zajednici, kombinacija računarskih i verbalnih veština znači visoki status i prestiž, što dozvoljava upravljanje virtuelnom okolinom.

„Novak navodi da je koren fascinacije virtuelnom stvarnošću obećanje kontrole nad svetom putem moći svoje volje... to je stari san o magiji koji se napokon približava buđenju u neku vrstu stvarnosti" (Novak 1993: 228 prema Bromberg 2001: 207).

Uz nove generacije mobilnih telefona koji su zasnovani na povezivanju sa mrežom, zavisnost od interneta dobija nove dimenzije. Internet je sada dostupan tokom dvadeset i četiri časa, a komunikaciju putem telefona sve češće zamenjuje komunikacija putem interneta na telefonu zahvaljujući raznim aplikacijama za prenos teksta, slike i zvuka. Ljudi tako provode vreme na mreži i dok hodaju, jedu, dok su u društvu, ili na poslu. Pomalo smešan primer ove integracije interneta u ostale sfere života jesu posebno obeležene staze na trotoaru za pešake koji koriste mobilne telefone dok hodaju, koje su najpre uvedene u Kini.

Da li se virtuelna stvarnost može smatrati Ožeovim nemestom? Po njegovoj definiciji „'Nemestom' označavamo, dakle, dve komplementarne ali različite stvarnosti: s jedne strane, prostore stvorene radi određenih ciljeva (transporta, tranzita, trgovine, zabave), a s druge odnos ljudi prema tim prostorima. Mada se te dve stvarnosti delimično i u svakom slučaju zvanično preklapaju (ljudi putuju, kupuju, zabavljaju se), one se ne mogu poistovetiti. Naime, nemesta posreduju određen skup odnosa prema sebi i drugima koji je samo u zaobilaznoj vezi s

navedenim ciljevima: kao sto antropološka mesta stvaraju organsku socijalnu mrežu, tako nemesta stvaraju ugovornu usamljenost (Ože 2002: 89). Analizom virtuelnih zajednica dolazi se do zaključka da su one način da se nemesto prikaže mestom. Umesto organske socijalne mreže koju stvara antropološko mesto, nemesto virtuelnih zajednica na internetu simulira mesto i stvara virtuelnu socijalnu mrežu. Korisnik virtuelnih zajednica može biti izolovan u fizičkom pogledu, ali to ne podrazumeva samoću. Pavel Kertis tvrdi da „ukoliko neko provodi mnogo vremena družeći se s ljudima koji su udaljeni tisuće kilometara, ne možemo reći da se povukao u sebe. On ne izbegava društvo. On ga aktivno traži. Možda to čini aktivnije od bilo kog u svojoj blizini" (Curtis 1992 prema Bromberg 2001: 204).

Jezik i internet

Jezik interneta se ne može uporediti sa jezikom ostalih medija, prvenstveno zbog toga što je komunikacija na internetu dostupna različitim slojevima društva, različitim uzrastima, i gotovo celoj planeti. Tako da, za razliku od govora na radiju, televiziji i u štampi, gde je govor prvenstveno obrazovnog tipa, jezik na internetu je hibridizovan i nosi dodatna obeležja digitalne pisane komunikacije. Pri komunikaciji na internetu u određenim krugovima ili grupama dolazi do jezičke socijalizacije. Jezička socijalizacija predstavlja model razvoja jezika na osnovu koga se postaje govornik nekog jezika učešćem u određenim govornim zajednicama. „Kao razvojni proces... jezička socijalizacija predstavlja mnogo više od učenja da se proizvedu gramatički ispravne rečenice. To je i učenje da se jezik koristi društveno i pragmatički prikladno, na načine koji imaju smisla lokalno, i kao sredstvo uključivanja u svakodnevnu interakciju i aktivnosti sa drugima, i formiranje istih" (Gareth 2008: 190, prema Thorne, Black, & Sykes 2009: 803).

Takav je slučaj sa učešćem u grupama na društvenim mrežama, forumima, masivnim višekorisničkim igrama na mreži i slično. Sve te grupe predstavljaju svojevrsne *virtuelne zajednice*, od kojih svaka koristi jezik prilagođeno svojim potrebama. Virtuelne zajednice su „društvene grupe koje nastaju na Mreži kad dovoljan broj ljudi vodi javne diskusije dovoljno dugo i sa dovoljno ljudskih emocija, da stvori mreže osobnih odnosa u kiber prostoru" (Harasin 1993: 5 prema Džouns 2001: 165). Virtuelna zajednica se može definisati kao grupa ljudi umrežena na internetu u srodnom cilju, koja deli srodna interesovanja, i čiji članovi komuniciraju na bar jednom zajedničkom jeziku. Koković za virtuelne zajednice navodi da njihovo formiranje predstavlja jedan od četiri nivoa kulture

interneta, te da su one „ponovo izmislile društvo i dramatično proširile područje primene kompjuterskog umrežavanja" (Koković 2007: 91).

Ključni za opstanak i razvoj virtuelne zajednice jesu jezik i identitet. „U komunikaciji, a to je primarna aktivnost, poznavanje identiteta onih sa kojima komunicirate ključno je za shvatanje i procenjivanje interakcije" (Donath 2004: 126). Prema Džounsu komunikacija uspostavlja i održava zajednicu (Džouns 2001: 164). Novi članovi zajednice usvajaju jezik od starijih. To mogu biti novi izrazi, nove metafore, skraćenice, akronimi, idiomi, ili pak idiolekti koji ne moraju biti idiomatizovani i imati upotrebu van konkretne zajednice. „Korištenjem tih izraza izražava se identifikacija s online zajednicom – nešto nalik na usvajanje lokalnog naglaska kad se preselite u novo područje" (Donath 2004: 138). Ukoliko je komunikacija na mreži na nekom drugom jeziku osim engleskog, izvesno je da će sadržati dosta anglicizama. Rob Šilds smatra da „veliki deo komunikacije posredovane računarom, međutim, ostaje jednostavan; kratke poruke ispisane romaniziranim verzijama lokalnih jezika, ili vrlo često, engleskim jezikom" (Shields 2001: 25). S obzirom na zvaničnu statistiku od marta 2015, koja kaže da je 55,1 %[1] sadržaja na internetu na engleskom jeziku, kao i da najviše korisnika interneta komunikaciju obavlja na engleskom (28,6%, od decembra 2013.), primećuje se anglofona dominacija u jeziku interneta. Tako je engleski jezik postao svojevrsna *lingua franca* među korisnicima interneta, što je još jedno obeležje interneta kao sredstva globalizacije. Tvrtko Prćić navodi laku audio-vizuelnu dostupnost uz pomoć tehnoloških dostignuća, dvojno usvajanje i funkciju dopunskog jezika kao nova svojstva koja izdvajaju engleski od ostalih stranih jezika. „Zabava i računarstvo, nazivi i opisi raznovrsnih proizvoda, i reklamni slogani, posvuda u svetu gotovo bez izuzetka 'govore' engleskim jezikom i time umnogome doprinose širenju pojave koja bi se mogla nazvati jezička angloglobalizacija" (Prćić 2005: 15).

Dominantnost engleskog jezika na mreži i nije nelogična, s obzirom na to da je internet tekovina zapadne kulture, nastao u SAD i tamo doživeo svoju prvu ekspanziju i komercijalizaciju. Rob Šilds smatra da je „internet još uvek područje zapadnjaka ili zapadno-obrazovanih elita koje su u bliskom dodiru sa zapadom" (Shields 2001: 25). Džouns navodi da „specifično američka svojstva interneta kao što su upotreba engleskog, tehnički razvoj i vrednosni sistem korisnika strukturišu njegovu upotrebu širom sveta" (Džouns 2001: 11). Postavlja se pitanje da li

[1]Izvor: http://w3techs.com/technologies/overview/content_language/all

internet sa naglaskom na engleskom jeziku zapostavlja specifične lingvističke skupine. I pored toga što je blizu 50% korisnika interneta u Aziji, što postoje regionalne verzije globalnih društvenih mreža, forumi i grupe na ostalim jezicima, tastature sa dijakritičkim simbolima, „programska struktura i logika interneta i njegovih operacijskih protokola čvrsto su ukorenjene u engleskom jeziku i zapadnjačkoj ideji o tome šta je zdrav razum, utemeljenoj na iskustvu". Ne samo da engleski jezik ima lingvističku hegemoniju na mreži, već on često isključuje oni koji ga ne govore te je za korišćenje interneta poželjno imati jače komunikacione sposobnosti na engleskom jeziku (Bromberg 2001: 187).

Stoga jezičkom socijalizacijom na internetu korisnici kojima engleski nije maternji jezik, učešćem u zajednicama na mreži razvijaju svoje poznavanje engleskog jezika u nekom obliku, ali time neminovno narušavaju i jezičku kulturu svog maternjeg jezika. Takav proces učenja stranog jezika razlikuje se od učenja jezika u učionici. Cilj učenja jezika u učionici najčešće je dostizanje određenog nivoa znanja jezika. Učenjem jezika putem jezičke socijalizacije na mreži cilj je ili kratkoročan – pružiti/dobiti određenu informaciju, obaviti određen zadatak, ili dugoročan – postati punopravan član određene virtuelne zajednice. Jezik, njegova pragmatična upotreba određuje pojedinca, to jest, čini njegov identitet i tako mu pomaže da se identifikuje sa grupom, što je u slučaju mreže pitanje grupnog virtuelnog identiteta.

U svom opisu nemesta, Ože objašnjava rasprostranjenu upotrebu osnovnog engleskog jezika: „U tom smislu je rečita činjenica da se u tehnologiji komunikacije ili u marketing koristi basic English: to ne znači toliko pobedu engleskog nad ostalim jezicima, koliko invaziju univerzalno razumljivog rečnika koji je preplavio sve jezike. Dakle, tu je najvažnija potreba za terminologijom koja će biti jednaka svuda i prisutna širom planete, a ne to što je u pitanju baš engleski. Lingvistička redukcija (ako tako nazovemo opadanje semantičke i sintaksičke kompetencije u prosečnoj govornoj praksi) više je posledica navedene opsednutosti planete određenim rečnikom, nego smišljenog potiskivanja drugih jezika od strane samo jednog, njegovim nastojanjima da zarazi sve ostale" (Ože 2002: 105).

Lingvistička redukcija koju navodi Ože prisutna je u većem ili manjem nivou od zajednice do zajednice na mreži. Sama upotreba emotikona u komunikaciji na mreži ilustruje tu pojavu. Ukoliko je virtuelna zajednica mlada, a međunarodnog je karaktera, veća je verovatnoća da će jezik komunikacije biti sveden na sintaksički i semantički minimum, dovoljan za prenošenje poruke. Takva komunikacija uzrok

je naizgled bezazlenim greškama u upotrebi engleskog jezika, koje su uzele toliko maha da su sve prisutnije u komunikaciji na internetu. Takve greške ogledaju se pre svega u ortografiji, u nepravilnoj upotrebi homofonih reči (npr. *you're/your, principle/principal, they're/their/there*) i javljaju se i među izvornim govornicima. Data redukcija i rasprostranjenost grešaka ozbiljno narušavaju jezičku kulturu, ne samo engleskog, već indirektno i ostalih jezika u koji prodiru elementi engleskog. Međutim, jezik se u okviru virtuelnih zajednica razvija i obogaćuje kako se i zajednica razvija, što će se videti na primeru istraživanja Henkoka i Penje (Hancock & Peña 2006 prema Thorne et al. 2009) u analizi igara na mreži.

Identitet i jezik virtuelnih zajednica

„Što se tiče pripadnosti grupi, jezik je ključni čimbenik – identifikacijska pločica – i za samopercepciju i za percepciju izvana" (Saville-Troike 1982 prema Donath 2004: 137). Najčešće zajednice koje se formiraju na internetu jesu zajednice na društvenim mrežama, forumima i masivnim višekorisničkim igrama (MMO). U ovom radu biće prikazane društvene mreže i MMO igre, s obzirom na to da komunikacija na forumima ima odlike javne komunikacije na društvenim mrežama, te da forumi bivaju potisnuti. Ono što forume još održava jeste veća anonimnost korisnika, te mogućnost da na određenu temu raspravljate sa nepoznatim ljudima.

Prvi korak u identifikaciji u virtuelnom svetu jeste jezički, a to je korisničko ime. Donat navodi „da je korisničko ime važan, ali ograničen oblik online identifikacije. Važan je jer je rasprostranjen: sve poruke moraju imati korisničko ime u zaglavlju. Predstavlja ključnu oznaku identiteta pojedinca: iako odnos između korisničkog imena i osobe u stvarnom svijetu nije uvijek jedan naprama jedan (neki pojedinci imaju zajedničke račune, dok ih drugi imaju nekoliko), korisničko se ime općenito shvaća kao nešto što se odnosi na jednu osobu (ili ličnost). Osim toga, ono može pružiti kontekstualne podatke o autoru koji su, iako šturi, često jedini podaci u poruci" (Donath 2004: 135).

Društvene mreže – identitet i jezik

Društvene mreže se mogu definisati kao vrsta višekorisničkog internetskog servisa koji se javlja u obliku platforme, prozora ili stranice; prvenstvena uloga mu je komunikacija između korisnika, a neretko je i promotivne i komercijalne prirode. Prvi oblik društvene mreže na internetu javio se još 1979. godine o okviru Juzneta (UseNet), koji je omogućio korisnicima komunikaciju putem informatora.

Kako je sve više domova imalo računare osamdesetih godina, tako se povećala potreba za razvojem društvenih medija na internetu. Prvi komercijalniji servis bio je IRC (Internat Relay Chat) koji je razvijen 1988. godine na Univerzitetu u Oulu u Finskoj, a popularnost mu je trajala i tokom naredne decenije. Prva među društvenim mrežama kakve danas znamo bio je sajt *Six Degrees*, stvoren 1997, koji je omogućavao korisnicima da postave svoj profil i sprijatelje se sa ostalim korisnicima. Početkom dvehiljaditih ekspanziju doživljavaju sajtovi *LikedIn* i *MySpace*, a razvijaju se i sajtovi za objavljivanje fotografija *Photobucket* i *Flickr*, kao i sajt za razmenu video zapisa *YouTube* (pokrenut 2005.), što je označilo prekretnicu u komunikaciji posredstvom računara. Danas su najrasprostranjeniji i najpopularniji sajtovi *Facebook* i *Twitter*, međutim, postoji mogućnost ujedinjenja korisničkog profila sa više mreža kako bi ono što neko objavi na jednoj mreži stiglo do što većeg broja ljudi koji su na različitim mrežama.

Na društvenim mrežama svaki korisnik stvara svoj profil, koji predstavlja njegov identitet na toj mreži, dopunjuje ga fotografijom i informacijama o sebi. Međutim, ono što društvene mreže omogućavaju i zbog čega deluju privlačno mnogima jeste to što se na društvenoj mreži može izgraditi identitet kakav se želi. Slika korisnika može biti bilo šta, a ime i podaci se ne moraju poklapati sa stvarnima. Nije retka pojava da korisnik pored svog „pravog“ profila ima još jedan ili više lažnih. Tako jedna osoba preuzima nekoliko identiteta. Može se reći da je učešće na društvenim mrežama jedna velika igra identiteta – napuštamo lični identitet i preuzimamo virtuelni identitet, koji nije jednoobrazan, već je nestalne, protejske prirode, menja se po potrebi. Da li se može tako govoriti o podvojenoj ličnosti u okviru virtuelnog identiteta? Preuzimanje više identiteta se ne može olako shvatati. „Za određenog pojedinačnog ili kolektivnog aktera može postojati mnoštvo identiteta. No takvo je mnoštvo izvor stresa i protivurečnosti u samopredstavljanju i društvenom delovanju zato što se identitet mora razlikovati od onoga što su sociolozi tradicionalno nazivali ulogama i raspodelom uloga. No identiteti su snažniji izvori smisla nego uloge zbog procesa samoizgrađivanja i individuacije koju uključuju” (Koković 2008: 122). Međutim, premda je lako promeniti svoje ime u virtuelnom svetu i dati pogrešne informacije o polu, uzrastu, nacionalnoj pripadnosti, obrazovanju i dr., jezik predstavlja krajnji indikator nečijeg stvarnog identiteta. Možete se na internetu predstavljati kao šezdesetogodišnja žena iz Francuske, ali ćete druge u to uveriti jedino u upotrebi odgovarajućeg idiolekta te i doslednosti u tome. Ukratko, reči nas i kriju i otkrivaju na internetu.

Komunikacija na društvenim mrežama je asinhrona, poruka ne dostiže do primaoca nužno istog trenutka, ali i sinhrona, jer većina takvih mreža u okviru sebe omogućava ćaskanje između dva ili više korisnika u realnom vremenu. Ono što karakteriše komunikaciju na društvenim mrežama jeste to da je ona prvenstveno pisanog tipa, mada se može komunicirati i postavljanjem raznovrsnog multimedijalnog sadržaja. Obeležja takvog jezika slična su obeležjima jezika komunikacije SMS porukama – pisani govor koji nastoji da bude bliži usmenom govoru. Džouns navodi da „u kompjuterski posredovanoj komunikaciji naše reči postaju naši sekundanti, naša druga 'ja' čije živote sledimo dok se kreću od jedne poruke do druge, stalno citirane (i tako žive) ili arhivirane (tako miruju) ili zaboravljene (i time mrtve). Naša ja, s druge strane, loguju se da bi videla šta su naše reči iskovale, kakve su druge reči/živote stvorila (od drugih ja)" (Džouns 2001: 46). Na taj način ono što napišemo na društvenoj mreži predstavlja nas same, avatar našeg virtuelnog identiteta, na osnovu koga nas primaoci poruke identifikuju, kako u virtuelnom svetu, tako i u stvarnom. Tako se može reći da su reči proizvod čoveka, ali i da je čovek proizvod reči.

Dodatak verbalnoj komunikaciji na društvenim mrežama jesu *emotikone* i *emodžiji*, koji su grafički prikazi emotivnog stanja učesnika komunikacije. Emotikone su tipografički prikazi izraza lica koji služe da prenesu emocije u prvenstveno u digitalnoj pisanoj komunikaciji. Iako su emotikone bile poznate i ranije u obliku grafema u časopisima, smatra se da su današnje emotikone nastale 1982. godine kao predlog informatičara Skota Falmana sa Univerziteta Karnegi Melon u Pitsburgu. Naime, Falman je predložio da se kombinacije znakova interpunkcije :-) i :-(redom koriste kako bi se izjave u onlajn komunikaciji označile kao šaljive ili ozbiljne. Ubrzo nakon toga je nastala kovanica emotikona od emociona ikona. Korak dalje otišlo se stvaranjem emodžija (*emoji*), koji za razliku od emotikona nisu spoj interpunkcijskih znakova, već stvarne minijaturne slike. Neki ih nazivaju i likovno predstavljenim emotikonama. Emodžiji su nastali krajem devedesetih godina prošlog veka kao proizvod japanske komunikacione kompanije NTT DoCoMo, a naziv emodži na japanskom znači piktogram. Obe vrste grafičkog prikaza emocija jesu primer ekstenzije virtuelnog identiteta korisnika. Oni odražavaju ljudsku težnju da virtuelni identitet što više približe pravom, ličnom identitetu. To je u skladu sa tvrdnjom Roba Šildsa da internet stvara krizu granica: „Internet stvara krizu granica između zbiljskog i virtuelnog, između vremenskih zona te između bliskih i dalekih prostora. Iznad svega, stvara krizu granica između tela i tehnologije, između našeg osećaja sebstva i osećaja

prema našim promenljivim ulogama: likovi koje glumimo ili šeširi koje nosimo menjaju se u različitim situacijama" (Shields 2001: 31). Ljudima nije bilo više dovoljno da se identifikuju samo po rečima, čime ih je uslovljavala digitalna pisana komunikacija, već su svoje „ja" preneli i grafičkim putem u okviru teksta. Kada primalac dobije poruku sa emotikonom/emodžijem koji predstavlja lice sa određenom emocijom, on to lice identifikuje sa pošiljaocem. Pored toga, emotikone i emodžiji prate princip jezičke ekonomičnosti jer se koristi malo da bi se iskazalo mnogo. Takvo korišćenje jezika na internetu posledica je *hibridizacije*. Hibridizacija je proces recikliranja postojećeg lingvističkog, semiotičkog i kulturološkog materijala sa novom upotrebom. Kao takva, hibridizacija se može smatrati pravim izdankom postmodernog društva. Torn i grupa autora daju primer hibridizacije na mreži kao „spajanje tekstualnih i konverzacionih stilova kojima korisnici kombinuju konvencije štampanog teksta sa lingvističkim i paralingvističkim obeležjima neposredne konverzacije u cilju stvaranja novog načina komuniciranja koji prevazilazi granice tekstualnih medija i koristi se brzinom razmene elektronskih informacija" (Thorne et al. 2009: 804).

Lam u svom istraživanju jezika kineskih tinejdžera u dijaspori želi da pokaže da su alternativa učionici engleskog onlajn ćaskaonice za pripadnike dijaspore u SAD-u. Na konkretnom primeru dva srednjoškolca koji su imali problem da uspostave društvene veze sa anglofonim drugovima iz škole, Lam je pokazao da su se oni oslobodili jezičke nesigurnosti i stekli više prijatelja ćaskajući na mreži sa tinejdžerima u istoj situaciji. S obzirom na to da su u komunikaciji na mreži koristili romanizovanu verziju kantonskog kineskog sa dodatkom engleskih reči i izraza, oni su postepeno engleski tečnije koristili. Lam smatra da „virtuelna kultura i prihvatanje zamene koda, neformalnog registra i upotrebe hibridnog jezika, omogućavaju da se usvoji nov identitet putem jezika" (Lam 2004 prema Thorne et al. 2009: 806).

Prćić govori o identifikacionoj ili dubinski integrativnoj motivaciji – što je „motivacija za učenje engleskog jezika koju pokreće snažna želja učenika/studenta da se identifikuju s onim što oni smatraju da su jezički, kulturno i drukčije prestižna i pomodna anglofona društva, posebno Sjedinjene Američke Države i da se integrišu u ta društva – bar psihološki i površinski" (Prćić 2005: 18-19).

Igre na mreži, identitet i jezik

Masivne višekorisničke igre na mreži (MMOG – Massive multiplayer online games) jesu komercijalni virtuelni svetovi na mreži koji postoje u realnom

vremenu, na kojima korisnici imaju svog avatara koji predstavlja njihovo ja u tom svetu. Prvi grafički virtuelni svet nastao je 1974. godine u vidu igre *Mazewar* na ARPANETu (*Rat u lavirintu*), u kome se igrači kretali u trodimenzionalnom lavirintu i upucavali jedni druge. Pravom pretečom današnjih MMO igara smatraju se MUD-ovi (Multi-User Dungeon), nastali 1978. na univerzitetu u Eseksu i bili su avanturističke igre zasnovane na tekstu u kojima su umreženi korisnici preuzimali određene uloge i išli u fiktivnu avanturu. Razvojem računarske tehnologije, takve igre napuštaju granice teksta i pružaju korisniku audiovizuelni osećaj trodimenzionalnog prostora. Danas postoji više od stotinu MMO igara. Među najpopularnijima je igra *World of Warcraft*, koja postoji od 2004. godine i koja danas broji preko deset miliona korisnika širom sveta.

MMO igre su simulacija stvarnosti. Igrači razgovaraju i sarađuju jedni sa drugima, nadmeću se, ali i sukobljavaju i ubijaju. Takvi svetovi imaju i razvijen lični ekonomski sistem, primera radi, na osnovu bruto nacionalnog dohotka po glavi stanovnika zemlje u igri *Everquest* ta zemlja je 2002. godine po bogatstvu rangirana između Rusije i Bugarske. Zbog dostignuća tehnike, bogatstva grafike i zvuka, te i mogućnosti koje se igraču pružaju u takvim svetovima, MMO igre predstavlja „udice“ za odvođenje u virtuelnu stvarnost. Virtuelna stvarnost deluje stvarnije od stvarnosti. Koković smatra da „boravak na kiber-prostoru može vremenom dovesti do metamorfoze ličnosti i stvaranja novog, virtuelnog identiteta” (Koković 2007: 183). [Korisnici virtuelnih igara] „u svojim sanjarenjima i maštanjima mogu izmisliti svet koji realno ne postoji, ali u koji mogu toliko duboko da zađu da on postaje njihovo sopstveno ja. Posebno se uživljavajući u taj izmišljeni svet mladi ljudi mogu da pomešaju svet virtuelnog i svet realnog” (Koković 2007: 183). Ono što takve igre odvaja od doživljaja televizije jeste učešće. Gledalac postaje punopravni učesnik dešavanja na ekranu i tako dobija prividan osećaj moći. Bodrijar navodi „da nismo više gledaoci, već učesnici predstave i sve smo više deo njenog toka” (Bodrijar 1998: 37). „S Virtuelnom realnošću i svim njenim posledicama prešli smo u krajnost tehnike, u tehniku kao ekstreman fenomen. S one strane kraja, nema više ni reverzibilnosti, ni tragova, čak ni nostalgije za prethodnim svetom. Ta hipoteza je mnogo opasnija od one o tehničkom otuđenju, ili hajdegerovskom nerasuđivanju. Naime, ona pretpostavlja projekat nepovratnog iščezavanja, u najčistijoj logici vrste, projekat jednog potpuno realnog sveta, u kojem bismo, suprotno od Mišoovog umetnika, podlegli iskušenju da ne ostavimo trag” (Bodrijar 1998: 44-45).

Heder Bromberg smatra da „virtuelna stvarnost nudi iluziju interaktivnog, individualnog zadobijanja moći. Korisnik izlazi iz navijačke gomile i postaje akter, virtuelno realizujući personalizovane snove" (Bromberg 2001: 203). MMO igre nisu samo igre avanture, već kao što je to slučaj i sa društvenim mrežama, to su igre identiteta. Unutar jedne igre možete takođe imati više junaka kojima upravljate, a samim tim i više identiteta. Hauard Rajngold navodi da „jednom kada se nađete unutar MUD-a možete biti muškarac ili žena, ili nešto sasvim drugačije. Možete biti kolektivni identitet. Za korisnike MUD-ova Mreža je samo cesta kojom moraju putovati kako bi došli do virtuelnih mesta na kojima borave njihovi drugi identiteti" (Rheingold 1993: 148, prema Bromberg 2001: 205).

Igrači se mogu kretati i obavljati zadatke u MMO igrama individualno, ali zarad lakšeg boravka u virtuelnom svetu i obavljanja pojedinih zadataka, oni neminovno moraju formirati zajednice. U virtuelnim svetovima u okviru MMO igara zajednice mogu biti dvojake: prvo, to mogu biti jednokratne grupe, oformljene u svrhe dostizanja određenog cilja (pronalaženje blaga, pobeda nad neprijateljem i sl.), ili to mogu biti dugotrajne grupe, sa svojom hijerarhijom, pravilima, a neretko i posebnim načinom komunikacije. MMO igre su napravljene da imaju mogućnost formiranja zajednica u okviru svojih svetova i rangiranja članova u njima.

Komunikacija između igrača u virtuelnom svetu obavlja se preko posebnog interfejsa i zasnovana je na tekstu. S obzirom na međunarodni karakter tih igara, igrači prevashodno komuniciraju na engleskom jeziku, ukoliko nisu sa istog govornog područja. Međutim, prilikom upoznavanja novih saigrača, prva komunikacija biće na engleskom, dok se ne utvrdi odakle su ti igrači. Ponekad se na osnovu svima vidljivog imena igrača može zaključiti njihov jezički identitet, te i nacionalni. Kao i u ostalim ćaskaonicama na internetu, igrači u komunikaciji obilno koriste i emotikone, akronime i skraćenice. Korak dalje u neverbalnoj komunikaciji u virtuelnom svetu MMO igara predstavljaju *emote* – pripremljene programirane skripte kojima se virtuelni lik animira kako bi izrazio nešto govorom tela (izrazi lica, klimanje glavom, ples, osmeh i sl.).

Istraživanje koje su sproveli Henkok i Penja pokazalo je da iskusniji igrači u MMO igrama imaju značajnu ulogu u jezičkoj socijalizaciji novih igrača. Na osnovu analize komunikacije u jednoj od igara na mreži, zabeleženo je više socioemotivnog razgovora nego jednostavne komunikacije u vezi sa određenim zadatkom. Isto tako je utvrđeno da iskusniji igrači koriste više sredstava komunikacije u virtuelnom svetu, kao i da su im poruke i pozitivnije u pogledu

socioemotivnog sadržaja. Valentnost proizvodnje poruke i forma u sprezi su sa nivoom iskustva; po principu jezičke socijalizacije, novi igrači jezički napreduju uz napredovanje u igri (Hancock & Peña 2006 prema Thorne et al. 2009: 811-812). Zabeleženo je da neki igrači koriste dodatna softverska sredstva u komunikaciji, kao što su programi za grupne usmene razgovore na mreži, poput *Skajpa* (*Skype*) ili *Vajbera* (*Viber*). Omogućavanjem usmene komunikacije kao dopune boravka u virtuelnom svetu stiče se iluzija neposredne komunikacije. To je dobar primer toga da igrači – naseljenici virtuelnih svetova – teže ka tome da virtuelno približe stvarnom.

I pored pozitivnih primera socijalizacije i jezičke socijalizacije, boravak u virtuelnom svetu MMO igara ima svojih posledica po boravak u stvarnosti. Da li igra identiteta prestaje kada igrač isključi računar? Koliko svog virtuelnog identiteta on nosi sa sobom dok napušta virtuelni svet? Koliko jezičkog materijala i navika iz virtuelne komunikacije on prenosi u komunikaciju u stvarnom svetu? Koković smatra da je boravak u virtuelnom svetu u redu dok se procesi u njemu „odvijaju u granicama normalnog, ako se realni svet ne zamenjuje onim nepostojećim" (Koković 2007: 183). Može se zaključiti da je virtuelno okruženje bezbedno sve dok lični identitet ne trpi, odnosno, biva zapostavljen u korist virtuelnog. Dešava se, međutim, da pojedini korisnici računara borave u virtuelnim svetovima toliko dugo da zapostavljaju i čak i zaboravljaju na fiziološke potrebe. To je još jedan indikator toga da ulaženje u virtuelni identitet predstavlja raskid sa telesnim. Heder Bromberg navodi reči jednog od svojih ispitanika – igrača u virtuelnom svetu na mreži: „Često postajem odvojen od okoline i prekomerno svrstavam stvari u zasebne kategorije. To naročito važi kad sam za računarom, jer se čini da postajem odvojen od svog tela, i to ne samo kad sam unutar MUD-a ili igram neku igru ili sam priključen na internet, već uvek kad sam za računarom. Gubim osećaj za vreme te ne osećam glad ili umor. Često zaboravljam na obroke te na kraju jedem u bizarne sate" (Bromberg 2001: 208).

Upotreba srpskog i engleskog jezika na mreži

Boravak u virtuelnom svetu često podrazumeva komunikaciju osoba koje ne dele maternji jezik, a kao što je navedeno, ta komunikacija je najčešće na engleskom jeziku. Međutim, u okviru komunikacije na maternjem jeziku na internetu, a naročito u virtuelnim zajednicama sa istim maternjim jezikom, neminovno dolazi do hibridizacije stranog i maternjeg jezika. Hibrid srpskog i engleskog Prćić naziva *anglosrpskim* i smatra da ta pojava na duže staze dovodi do

bar delimične jezičke i kulturne asimilacije, i do bar delimične uniformnosti izražaja te, vrlo verovatno, mišljenja (Prćić 2005: 18). Dobar primer hibridizacije srpskog jezika na internetu vidimo u korišćenju slova W, koje ne postoji u srpskom, a može se videti na društvenim mrežama umesto srpskog V, naročito među tinejdžerima (npr. *wolim te*).

Upotreba anglicizama, prvenstveno iz oblasti računarstva i video-igara, karakteristika je komunikacije u srpskim virtuelnim zajednicama na internetu. Najčešće su u pitanju reči koje nisu česte u svakodnevnoj komunikaciji te ih igrači ne umeju odmah prevesti sa engleskog, već koriste reč u izvornom obliku (npr. *spam, download, booster*). Takođe se u komunikaciji među srpskim korisnicima koriste engleske skraćenice i akronimi, npr. OMG, BRB, LOL. Ono što je zanimljivo jeste interferencija virtuelnog i ličnog identiteta kada u svakodnevnoj neposrednoj komunikaciji sagovornici koriste engleske skraćenice, ali ne izgovorene na engleskom, već po principu jedno slovo = jedan glas (npr. OMG /əʊ em dʒɪ/ izgovara se kao /omg/). Vasić, Prćić i Nejgebauer sastavili su *Rečnik novijih anglicizama* (2001) u kome navode 950 anglicizama u upotrebi u savremenom srpskom jeziku. Nažalost, broj anglicizama u upotrebi u srpskom biva sve veći. Međutim, karakteristično za virtuelne zajednice jeste to da je jezik koji se upotrebljava u zajednici često izolovan, odnosno, da se takav jezik ne koristi često van konkretne zajednice, van mreže. To znači da takvi anglicizmi ostaju prvenstveno deo virtuelnog identiteta i ne prodiru u svakodnevnu komunikaciju na srpskom jeziku.

Zaključna razmatranja

Zahvaljujući novim tehnološkim dostignućima, virtuelni prostor sve više prodire u sferu društvenog i privatnog života, a njegovi korisnici pored personalnog identiteta izgrađuju i virtuelni, koji dozvoljava prevazilaženje granica mesta, vremena i tela, što uzrokuje njegov dalji razvoj. Jezik koji se koristi na internetu dobar je pokazatelj, a i graditelj virtuelnog identiteta, budući da smo na internetu bića predstavljena rečima – naše korisničko ime, reči i izrazi koje koristimo, gde ih i sa kim koristimo služe da nas drugi identifikuju na mreži. Jezik u komunikaciji na internetu drugačiji je od jezika u ostalim medijima, dostupan je ljudima različitih slojeva društva, različitog uzrasta, sa različitih prostora, a ima obeležja digitalne pisane komunikacije. Jezik se na internetu razvija u okviru virtuelnih zajednica procesom jezičke socijalizacije, što predstavlja model razvoja jezika na osnovu koga se postaje govornik nekog jezika učešćem u određenim

govornim zajednicama. Najčešće virtuelne govorne zajednice jesu na društvenim mrežama, forumima i masivnim višekorisničkim igrama. S obzirom na dominaciju engleskog jezika na internetu koja je odlika jezičke angloglobalizacije, veliki deo komunikacije na internetu obavlja se na engleskom jeziku, što utiče na to da korisnici razvijaju svoje znanje engleskog jezika, ali i identifikuju se sa anglofonim društvima. Ono što razlikuje takvo učenje jezika od onoga u učionici jeste učenje jezika zarad ispunjenja određenog neposrednog cilja. Takvo znanje bi svakako trebalo dopuniti učioničkim jer je takva upotreba jezika okarakterisana lingvističkom redukcijom, odnosno, opadanjem semantičke i sintaksičke kompetencije u redovnoj govornoj praksi – upotrebljava se što manje reči, što kraćeg oblika, a često se umesto reči koriste ideogrami kako bi se pokazao emotivni stav govornika, što predstavlja približavanje neposrednoj komunikaciji u pogledu neverbalnih sredstava komuniciranja. Iako se internet u svojoj osnovi može smatrati ožeovskim nemestom, upravo su virtuelne zajednice te koje od nemesta na internetu simuliraju mesto, odnosno, stvaraju virtuelnu socijalnu mrežu, ukidajući tako usamljenost svojstvenu nemestu. Još jedna karakteristika boravka u virtuelnim zajednicama jeste preuzimanje više identiteta, ali je jezik krajnji ključ za preuzimanje i tumačenje identiteta na mreži. No duži boravak na mreži, pored dobrih primera socijalizacije i jezičke socijalizacije, može biti štetan po lični identitet i jezik. Prvo, boravkom u virtuelnom prostoru uskraćuje se ispoljavanje personalnog identiteta u spoljnom svetu, a samim tim i prirodna upotreba jezika u obliku neposredne usmene komunikacije. Drugo, jezička redukcija se iz virtuelnog prostora prenosi u stvarni svet i govorne osobine pojedinca te se u usmenoj komunikaciji mogu čuti reči i izrazi tipični za komunikaciju na mreži. Krajnost toga, na šaljiv način, bilo bi korišćenje sličica sa emotikonama u neposrednom razgovoru.

LITERATURA

Bodrijar, Ž. (1998). *Savršen zločin.* Beograd: Beogradski krug.

Bromberg et al. (2001). Kontradikcije u kiberprostoru, kolektivni odziv, u: U R. Shields (Ur.), *Kulture interneta* (pp. 185-195). Zagreb: Jesenski i Turk.

Bromberg, H. (2001). Jesu li MUD-ovi zajednice? Identitet, pripadnost i svijest u virtualnim svjetovima. U R. Šilds (Ur.), *Kulture interneta* (pp. 197-209). Zagreb: Jesenski i Turk.

Donnath, J.(2004). Identitet i prijevare u virtualnoj zajednici. U R. Senjković, I. Pleše (Ur.), *Etnografije interneta* (pp. 125-159). Zagreb: Ibis grafika.

Džouns, S. (2001). *Virtuelna kultura : identitet i komunikacija u kiber-društvu*. Beograd: Biblioteka XX vek, Čigoja štampa.

Golubović, Z. (2003). Kako se građani identifikuju. U Z. Golubović, I. Spasić, Đ. Pavićević, *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999-2002* (pp. 162-174). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Koković, D. (2007). *Društvo i medijski izazovi - Uvod u sociologiju masovnih komunikacija*. Novi Sad: Novinarska biblioteka, Odsek za medijske studije, Filozofski fakultet.

Koković, D. (2008). Kulturni i etnički identitet. *Sociološki godišnjak (Nacija i moderno društvo)* 3, 117–129.

Ože, M. (2005). *Nemesta, uvod u antropologiju nadmodernosti*. Beograd: XX vek.

Prćić, T. (2005). *Engleski u srpskom*. Novi Sad: Zmaj.

Shields, R. (2001). Virtualni prostori, stvarne povijesti i živuća tijela. R. Shields (Ur.), *Kulture interneta* (pp. 23-34). Zagreb: Jesenski i Turk.

Thorne, S. L., Black, R. W., & Sykes, J. (2009). Second language use, socialization and learning in Internet interest communities and online gaming. *The Modern language journal* 93, Focus issue, 802-821.

Vasić, V., Prćić, T. i Nejgebauer, G. (2001). *Rečnik novijih anglicizama : Du ju spik anglosrpski?* Novi Sad: Zmaj.

IV
LITERARY CONTEXTS

Daniel Pinto Pajares
Universidad de Vigo
danielpinto_92@hotmail.es

UDC: 81'1:82.0

NOS ROBARON LAS PALABRAS: LA LITERATURA COMO FORMA DE SUBVERSIÓN

The ordinariness of words has taken them off a subversive value that has been noticed in this article. Human language offers to us an unlimited capacity which, nevertheless, restrict us its true shape, different languages. The aim of this work is to enclose the only tool that can give us back an essence not only symbolic, but especially revolutionary. This tool cannot be other one than literature, since through it, *Homo sapiens* recovers his thinking character that allows him to conceive culture as an emancipating way. In this paper, I will firstly introduce the topic to highlight its relevance. Secondly, I will talk about the language as a subversive faculty. In front of this, I will thirdly show how human languages betray this potentiality that, finally, the literature recovers.

Keywords: Human language, culture, languages, emancipation, literature.

Introducción

El campo de la literatura posee el poder de construir al ser humano a través del rol social que juega el lenguaje entendido como facultad intrínsecamente humana. La literatura ha de entenderse no únicamente como un arte capaz de remover sentimientos sino también como una herramienta de cambio social. Una de las facetas de las sociedades contemporáneas es el nivel cultural, todo ese mundo simbólico mediante el que representamos la realidad y que debe ser arma de las capas bajas de la sociedad sin parapetarse en la marginalidad. La nueva cultura nacida de una concepción distinta del mundo ha de disputar el espacio a la cultura dominante. Para Antonio Gramsci, la hegemonía alternativa a la dominante tiene que librar una guerra de posiciones con el fin de subvertir los valores establecidos y encaminar a la gente hacia un nuevo modelo social (Gramsci 1979).

En este artículo, se abordan los conceptos de lenguaje y sociedad como elementos paralelos a la literatura. El objetivo es demostrar que la literatura es una herramienta lingüística que, mediante el lenguaje como mediador, puede llegar a ser un recurso potencialmente subversivo. Las características del lenguaje son

absolutamente revolucionarias y solo hace falta una chispa, la literatura, que detone semejante carga.

El lenguaje y su potencialidad subversiva

A lo largo de la historia de la lingüística se han formulado diferentes hipótesis y teorías con respecto al origen del lenguaje. En esta ocasión, nos interesan dos corrientes de pensamiento: la ambientalista y la innatista. La primera suponía que el ser humano nace como una tabla rasa siendo la experiencia en el entorno ambiental quien le otorga la capacidad de hablar. La segunda, en cambio, ha insistido en el carácter congénito de dicho aprendizaje. Ambas tesis han convivido en una proporción semejante de aceptación hasta que las propuestas generativistas de Noam Chomsky se han afianzado (Beorlegui Rodríguez 2007: 584).

Para este lingüista estadounidense (ibíd.), todas las personas poseemos una dotación innata que en un primer momento se encuentra en estado cero pero que el contacto con el ambiente social correspondiente hace que el lenguaje se plasme en una lengua determinada.

Chomsky caracteriza al lenguaje como una gramática universal, es decir, un conjunto de principios y reglas que comparten todas las lenguas (Chomsky 2002: 134). El emisor, nativo de determinada lengua, es capaz de producir proposiciones espontáneas que nunca antes se habían pronunciado y el receptor, también nativo, las entiende a la perfección. Tomemos la oración siguiente, totalmente inventada en el momento en el que escribo: *Ayer pude ver en el parque de enfrente de tu casa cómo una cigüeña enorme recogía palitos del suelo y los llevaba al nido que estaba construyendo*. Es altamente probable que la oración anterior no se haya producido nunca. Sin embargo, yo, como hablante nativo de castellano, la he generado sin pararme a pensar en concordancias gramaticales de ningún tipo. A su vez, el receptor nativo de castellano la ha entendido perfectamente sin necesidad de analizar la correcta utilización de los tiempos verbales.

En cierta medida, puede resultar abstracto este carácter infinito del lenguaje, pero es fácilmente demostrable en tanto que las oraciones siempre se pueden alargar. No puede existir una oración que sea la más larga porque siempre se le pueden añadir nuevos sintagmas. Si nunca existe una oración que sea la más larga, es evidente que el número de oraciones posibles en una lengua es infinito. Tal y como asegura Chomsky, “el hecho crucial del lenguaje humano es la potencialidad de formar oraciones nunca antes formadas y de entender oraciones nunca antes oídas” (Chomsky 1970: 35). Por consiguiente, la gramática universal se define

como el conjunto finito de leyes que permiten producir un número infinito de expresiones orales.

Pese a existir comunicación en algunas especies animales como las abejas, solo la comunicación humana cuenta con un nivel de abstracción mayúsculo. Dicho nivel se puede justificar con el análisis que Ferdinand de Saussure hizo sobre los signos lingüísticos. Para este lingüista, el signo es dual porque está formado por un significante – la imagen acústica, la huella física (sonora) – y un significado – la representación mental de una realidad, la idea – (Saussure 2007: 40).

Veamos un ejemplo: la representación mental de *madre* es común a todas las personas, independientemente de su lengua materna, puesto que todos somos capaces de reconocer una mujer, o hembra en el caso de los animales, que ha tenido descendencia. Sin embargo, cada comunidad lingüística elegirá un significante diferente: para un hausa será *uwar*, para un francés será *mère*, para un uzbeco será *ona*, para un holandés será *moeder*, para un ecuatoriano será *madre* o para un maorí será *whaea*. Como vemos, la idea de "madre" no está vinculada a un significante concreto sino que cualquiera de los anteriores es válido. Esto conduce a Saussure a afirmar que el signo lingüístico es "*inmotivado*, es decir arbitrario en relación con el significado, con el cual no tiene nexo ninguno natural en la realidad" (Saussure 2007: 94). La realidad es universal, pero la palabra es particular.

Una vez descritos los dos elementos que forman el signo lingüístico, es necesario indagar en su servicio a concepciones particulares del mundo. A continuación voy a comentar algunos ejemplos.

En primer lugar, en latín *famulus* – de donde deriva nuestra palabra *familia* – significa *esclavo*. Las familias romanas, que albergaban parientes de diferentes generaciones y lazos de sangre, también reunían en su interior a los esclavos. De modo que al hablar de *familia* se alude literalmente a un conjunto de esclavos (Bordelois 2003: 50).

Por otro lado, recordemos que la palabra latina *tripalium* – que daría lugar a *trabajo* –, significa *tres palos* y aludía a una forma de tortura aplicada en la Edad Media que conducía a la rotura de los huesos del castigado (ibíd.: 63). Así, al llegar a casa hablamos del trabajo sin percatarnos del oscuro origen de esta palabra.

Un último ejemplo revela que los conquistadores españoles negaron a los indígenas latinoamericanos el concepto de *alma*, y los nazis exterminaron a los

judíos, a los que previamente habían denominado *unmenschen* (*no humanos*) (Monedero 2012: 53). En ambos casos, los que disponían de las armas negaron a los débiles su propia esencia humana. Se podría concluir que quien nombra, manda, y quien acepta las denominaciones es un subordinado. La conexión entre lenguaje y poder no es fortuita, pues dominando las palabras, se domina la mente.

Con todo esto no se pretende desacreditar el sentido actual de las palabras, pues las lenguas cambian con el tiempo. Sin embargo, convendría acercarse a los orígenes para observar cómo se han modificado intencionalmente ciertos significados. Esta inquietud por retrotraernos a la etimología nos conduce al *ethymon* (procedente del griego *ἔτυμος*), es decir, lo cierto. En la Grecia clásica, el significado veraz de las palabras había que buscarlo en el momento inaugural en el que se pronunciaron por primera vez. El escritor austriaco Karl Kraus afirmó que "cuanto más de cerca contemplamos una palabra, más lejos esta mira" (Kraus 1990: 98). Seamos científicos de las palabras, analicémoslas con lupa y averigüemos quién es el responsable de que la "democracia" consista en el poder de las multinacionales.

Habiendo quedado claro que al hablar de lenguaje nos referimos a una facultad estrictamente humana, el lenguaje puede ser subversivo en la medida en que ordena nuestro mundo simbólico. Mediante el lenguaje representamos la realidad gracias a los signos lingüísticos compartidos en nuestra comunidad de hablantes. El lenguaje es subversivo porque sus características se oponen a la sociedad de la opulencia en la que estamos inmersos. Se podría decir que el modelo capitalista ofrece una esclavitud muy sutil a través de bienes de consumo costosos, agotables y no compartidos con la sociedad. Frente a ello, el lenguaje es gratuito, infinito y solidario.

Es por ello que las clases dominantes amordazan al lenguaje, vulneran su potencialidad y silencian su riqueza. La transformación social se encuentra en numerosas situaciones, y también en los intercambios lingüísticos, en los diálogos en la mesa familiar, en las riñas adolescentes o en los merecidos descansos de los trabajadores en la puerta de la fábrica. Porque el lenguaje es una tecnología social perfecta que permite trasladar pensamientos desde una mente a otra, posibilitando, de este modo, la comprensión del *ego* y el reconocimiento del *alter*.

La lengua y su impotencia subversiva

Si, como he señalado, el lenguaje es una facultad natural e innata del género humano, la lengua no es más que la manifestación de esa facultad. La lengua es la

forma particular que toma el lenguaje para constituirse como un medio de comunicación entre miembros de una misma comunidad lingüística. Un niño nacido en Perú y otro en Islandia poseen la misma capacidad de lenguaje, pero sus condiciones ambientales hacen que adquieran lenguas completamente distintas. Es, por tanto, la lengua una confluencia de una dotación genética y de la influencia externa, sirviendo esta última como el detonante de la lengua materna.

Las lenguas del mundo implican una riqueza incuestionable para la humanidad. No obstante, a la hora de planificar esa subversión social y cultural que nos interesa, las lenguas se sitúan enfrente de nuestro objetivo porque el poder reside en ellas. Para Roman Jakobson (ápud. Barthes 1973: 68), un idioma se define menos por lo que permite decir que por lo que obliga a decir. Hablar una lengua, sea la que sea, implica transmitir una ingente cantidad de información de la que normalmente no somos conscientes porque pertenece a la propia estructura del idioma. Cada lengua elige sus categorías gramaticales, de modo que la visión del mundo de una comunidad de hablantes concreta se heredará a las generaciones futuras imponiéndoles, por tanto, esquemas mentales determinados.

Como hablante de español, mi lengua me obliga a elegir el grado de cordialidad con el que trataré a mi interlocutor – *tú* o *usted* –. Asimismo, la relación espacial y temporal debo marcarla tomando como punto de referencia al sujeto de la oración: en la frase "estoy aquí" se infiere que el lugar geográfico al que alude el adverbio deíctico *aquí* corresponde con el espacio que ocupa el hablante.

Por ejemplo, el chino mandarín interpreta el futuro mediante adverbios, lo cual se traduce en que aquellos hablantes identifican dimensiones diferentes a los tiempos pasado y presente, por un lado, y al futuro por otro lado. Asimismo, mientras que el castellano puede marcar morfológicamente el pasado, presente y futuro – *trabaj**ó**, trabaj**a**, trabaja**rá*** –, el inglés solo puede marcar morfológicamente el pasado y el presente – *work**ed**, Works* –, pero no el futuro – ***will** work*, ***be going to** work* –. (Comrie, Matthews & Polinsky 1997: 89).

La lengua ibo solo conoce ocho adjetivos que marcan color, dimensión, edad, etcétera, de modo que estos hablantes entienden el resto de cualidades mediante otros procesos. Sin salir del mundo de los adjetivos, el grado de los mismos se expresa en español a través de otras palabras – ***muy** alto* –, mientras que el inglés lo hace igual – ***more** beautiful* – o con morfología – *bigg**er*** –.

En yidín, una lengua australiana, *yuyurungul* significa "ruido de la serpiente cuando se desliza por la hierba". Como vemos, el yidín sintetiza la información mientras que los hispanohablantes estamos obligados a desglosarla.

El castellano puede referirse a distintos modos de caminar pero siempre teniendo como base el lexema verbal, en este caso *caminar*. Sin embargo, en sona, lengua bantú hablada en Zimbabue, existen hasta doscientos verbos diferentes que indican diversas formas de caminar. A continuación reproduzco una lista exigua (Comrie et al. 1997: 89):

- *Chakwair*: caminar por un sitio con barro produciendo chapoteo.
- *Chwakatik*: caminar haciendo ruido de quebrar ramas.
- *Dowor*: caminar largo rato descalzo.
- *Donzv*: caminar con un bastón.
- *Duduk*: caminar hacia atrás.
- *Kokonyar*: caminar encorvado.
- *Kunzvur*: caminar sin descanso.
- *Mbey*: recorrer un área caminando.
- *Mbwembwer*: caminar arrastrando el cuerpo o el culo.
- *Minair*: caminar contoneando las caderas.
- *Panh*: caminar un trecho largo.
- *Pfumbur*: caminar levantando polvo.
- *Pushuk*: caminar con una vestimenta muy corta.
- *Rauk*: caminar a zancadas.
- *Rindimar*: caminar altivamente.
- *Shwitair*: caminar casi desnudo.
- *Vefuk*: caminar doblado por un gran peso.

Hay quien podría sospechar que este autoritarismo de la lengua que acabo de ejemplificar escaparía a un género discursivo palmariamente objetivo: el lenguaje científico. Las verdades de la ciencia son incuestionables en tanto que ideas y procesos. Sin embargo, cuando se trata de utilizar la lengua para traducir con palabras las distintas observaciones y teorías, ni siquiera el lenguaje científico se escapa de la traición de los consensos lingüísticos. La oración "el agua hierve a cien grados" manifiesta una verdad categórica; no obstante, su verbalización contiene elementos que impone la lengua: el presente de indicativo en castellano

se puede referir tanto a una verdad universal como a un acontecimiento que ocurre en el momento del habla. Por tanto, *el agua hierve a cien grados*, ¿qué significa? ¿Que siempre hierve a esa temperatura o que solo lo hace en este preciso instante? Como vemos, resulta imposible romper las cadenas que imponen las lenguas.

La literatura como trampa de la lengua y arma subversiva

El poder fue definido por Max Weber como "la probabilidad de que un actor dentro de una relación social esté en condiciones de hacer prevalecer su voluntad al margen de la base sobre la que descansa dicha probabilidad" (ápud. Castells 2009: 35). El poder puede aparecer en los intercambios sociales, en las manifestaciones culturales, en los consensos simbólicos, en las modas, en la publicidad y también, como hemos demostrado, en la lengua. La lengua nos dicta determinadas categorías de las que parece no haber escapatoria. Sin embargo, para recuperar esa libertad y esa subversión que nos brinda, como ya dijimos, la facultad innata del lenguaje, no queda más remedio que hacerle trampas a la lengua. Y este juego revolucionario se encuentra, invariablemente, en la literatura (Barthes, 1973).

El lenguaje nos brinda algo más que una transmisión del pensamiento; también nos proporciona la capacidad de moldear, como si de un objeto de barro se tratase, esa traducción de ideas. Los pintores, escultores o músicos están condenados a la tiranía del medio, pues un objeto material externo a ellos – sea la pintura, el mármol o el piano – es su dependencia. Sin embargo, hay una categoría de artistas completamente independiente: el poeta. El poeta disfruta del medio más fluido de todos, el lenguaje, ese instrumento que le permite desarrollar sin límites las posibilidades de su expresión.

En este sentido, el poeta conoce el grado máximo de la libertad por dos motivos fundamentales. En primer lugar, porque su herramienta de trabajo es el lenguaje con el cual ordenamos nuestro mundo simbólico y cuyas características sociales – gratuito, inagotable y compartido – se oponen a la sociedad de la opulencia – preciada, limitada y egoísta –. En segundo lugar, el poeta es libre en tanto que puede jugar con el contenido y la forma de sus obras sin límite alguno: crea obras y las puede dotar de tantas apariencias como le plazca porque la capacidad expresiva del lenguaje es ilimitada.

Al hablar de poetas y de poesía, cometeríamos un grave error si limitásemos el campo semántico a un género literario determinado. Ya que hemos hablado de recuperar el *ethymon*, es decir lo cierto o lo real, adentrémonos en la fundación de

la palabra *poesía*. Este vocablo procede del griego *ποίησις* ("poíesis", *creación*) que, a su vez, deriva del verbo *ποιέω* ("poiéo", *crear*, *fabricar*). Así pues, la poesía consiste en crear algo, en desmenuzar los recuerdos, sentimientos, anhelos o impresiones de la mente humana y plasmarlos a través de la palabra. Una palabra poética, la más bella de todas, que se enfrenta a la palabra oficial. Y es en este sentido como hemos de entender la poesía.

La poetisa argentina Alejandra Pizernik describe esta "creación" exaltante del modo siguiente:

A semejanza del amor, del humor, del suicidio y de todo acto profundamente subversivo, la poesía se desentiende de lo que no es su libertad o su verdad. Decir libertad o verdad y referir estas palabras al mundo en que vivimos o no vivimos es una mentira. No lo es cuando se las atribuye a la poesía: lugar donde todo es posible (Pizernik 1975: 67).

Si existe un espacio donde se une un carácter permanente de libertad y de belleza, podemos sospechar que ese lugar se llama poesía, o en su sentido amplio, literatura. Resultaría desacertado marcar una ruptura entre la literatura y la poesía, puesto que la primera no es tan solo una disciplina artística y la segunda no se limita a un género literario. Ambos lemas han de entenderse como construcción de algo dentro de un espacio totalmente libre y original.

La literatura es capaz de burlar las imposiciones de la lengua porque goza de cualidades que permiten jugar con ella, crear ambigüedades, potenciar el ritmo, referirse a algo utilizando recursos simbólicos e incluso alterar la rígida gramática de la lengua. Hemos de mirar más allá de la propia sustancia de la literatura, porque su arma revolucionaria es la forma, es decir, la capacidad de modular el lenguaje al antojo del poeta con el objetivo de otorgar una significación especial a lo que dicen esas palabras habituales. Las figuras retóricas y los tropos son mecanismos de expresividad que matizan el lenguaje a través de toda una carga intrínseca de afectividad. De este modo, disfrutamos de auténticas cargas emocionales como las siguientes:

- „Tanto dolor se agrupa en mi costado,
  que por doler me duele hasta el aliento" (Hernández 2010: 11).

- „Y fui como un herido por las calles
  hasta que comprendí que había encontrado,
  amor, mi territorio de besos y volcanes" (Neruda 2003: 52).

- „De piedra, los que no lloran.
  De piedra, los que no gritan.
  De piedra, los que no ríen.
  De piedra, los que no cantan“ (Alberti 2003: 33).

A través de recursos estilísticos como la hipérbole en el primer ejemplo, la metáfora en el segundo o el paralelismo en el tercero, la palabra poética moldea el mensaje y le da forma confiriéndole la excelencia estética.

El crítico soviético Víktor Shklovski aportó el concepto de *extrañamiento* en su obra *El arte como recurso*, sosteniendo que la cotidianeidad provoca que se pierda la frescura de la percepción de los objetos (Todorov 2002: 55). La rutina se caracteriza por la repetición, al igual que la lengua. Un acto es entendido como rutinario cuando no hay sorpresas, cuando se asimila como un hábito; y la lengua funciona en tanto que se repite en la cotidianeidad por un grupo determinado de hablantes. Por tanto, la repetición genera estereotipos y consensos sociales que son la principal figura del poder. El ministro de Propaganda de Adolf Hitler, Joseph Goebbles, entendió hábilmente la repetición como un rasgo intrínseco de la lengua y afirmó que “una mentira repetida mil veces se convierte en una verdad” (Georg Reuth 2009: 340).

Cuando se escucha hablar de la *globalización*, a menudo se olvida que su referente no es más ni menos que el imperialismo comercial. Los telediarios suelen hablar de *daños colaterales* para referirse a civiles bombardeados en tal o cual guerra. El Gobierno estadounidense se refiere a *procedimientos de facilitación de ulterior información* para evitar la dureza de la palabra *tortura* (Monedero 2012: 121). Por consiguiente, la literatura pretende destruir ese enmascaramiento de la verdad que supone la repetición y la cotidianeidad.

La literatura es un agente moldeador del lenguaje, pues no solo se centra en el contenido de la obra sino especialmente en su forma, en la estética de la oración. Nuestra civilización parece conformarse únicamente con el efecto, con la reacción que le provocan los acontecimientos de la obra literaria. Se conforma así un objeto perteneciente al mundo de la mercancía, donde se adquiere una historia que haga sobresaltarse de un modo u otro. Pero nuestra sociedad parece olvidar el trabajo productor, las manos que moldean el lenguaje y cuyo fruto no es tan solo contenido sino especialmente forma.

La palabra debe abandonar su confinamiento en los medios de comunicación y conquistar aquel espacio liberador que ayuda a completar el proceso de

humanización que se dio nuestra especie tras la aparición de la cultura. Deteriorar la palabra supone en última instancia una lenta autodestrucción a la cual le sigue el exterminio de la cultura. Y la cultura es precisamente un aspecto que nos diferencia de cualquier otra especie animal; la cultura es quien nos hizo erguirnos y dejar atrás la sabana; la cultura es quien nos enseñó a derretir el metal y moldearlo a nuestro antojo; la cultura es quien nos permitió elevar edificios hasta rozar las nubes; la cultura es quien relata la historia de la humanidad de un modo sublime; la cultura es Brecht, Petrarca, Baudelaire, Poe, Lorca, Da Vinci, Carpentier o Maalouf; en definitiva, la cultura es quien abre un halo de luz en la tribu y rompe el cerco de oscuridad.

Platón expulsa a los poetas de la ciudad porque los considera imitadores; pero nada más lejos de la realidad: los poetas son creadores subversivos. Al hacer esto, el filósofo griego está reconociendo la capacidad violenta que conlleva la poesía. Violencia contra la injusticia y contra la opresión, porque la palabra poética siempre va a violentar la palabra oficial.

Conclusión

A lo largo de estas páginas, he resaltado el poder de la facultad humana del lenguaje. En tanto que facultad innata en los humanos, es una de las características más relevantes para diferenciarnos de otras especies animales. En tanto que producto social, el lenguaje se opone a la sociedad de la opulencia y del consumo gracias a su carácter gratuito, infinito y solidario. Sin embargo, no podemos decir lo mismo de su plasmación en la realidad: la lengua. Esta supone un autoritarismo feroz en la medida en que pone al hablante en una situación continua de elección y, diga lo que diga, el hablante no es libre de transmitir exclusivamente la idea que desee. Por ello, se hace imprescindible recurrir a la literatura como medio emancipador a través del moldeamiento del lenguaje. La forma que otorga la palabra poética a las ideas resulta inconmensurablemente subversiva porque sus circunloquios y recursos retóricos sortean las imposiciones primarias de la lengua.

La dominación de unos hombres sobre otros se enmascara tras una falsa cortina de legitimidad que se consigue mediante el poder simbólico, el cual se encuentra en numerosas instituciones sociales, como en este caso lo es la lengua. La lengua como instrumento de opresión legitima la exclusión y naturaliza la dominación. Es en el sentido de la dirección cultural gramsciana donde hemos de jugar un papel extraordinario para cimentar una hegemonía cultural no subalterna, sino alcanzando la plena naturalidad intelectual. Para ello, los poetas, o creadores,

se sirven de la palabra poética, aquella que cuenta en grado máximo con la subversión más digna de los hombres y mujeres. Porque la nobleza de la especie humana no puede ser otra que alcanzar los anhelos de libertad, de igualdad y de fraternidad y gracias a la literatura ascendemos varios peldaños en esta empresa. La poesía es revolucionaria porque es bella y es bella porque es revolucionaria.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Alberti, R. (2003). *Antología poética*. Córdoba (Argentina): Ediciones del Sur.

Barthes, R. (1973). *El placer del texto*. París: Siglo XXI.

Beorlegui, C. (2007). El lenguaje y la singularidad de la especie humana. *Thémata. Revista de Filosofía, 39*, 583-590.

Bordelois, I. (2003). *La palabra amenazada*. Buenos Aires: Libros del zorzal.

Castells, M. (2009). *Comunicación y poder*. Madrid: Alianza.

Chomsky, N. (1970). *Aspectos de la teoría de la sintaxis*. Madrid: Aguilar.

Chomsky, N. (1996). *Nuestro conocimiento del lenguaje humano. Perspectivas actuales con un desarrollo introductorio del programa minimalista*. Concepción: Universidad de Concepción.

Chomsky, N. (2002). *On Nature and Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Comrie, B., Matthews, S. & Polinskym M. (1997). *The Atlas of Languages. The Origin and Development of Languages Throughout the World*. Londres: Bloomsbury.

Georg Reuth, R. (2009). *Goebbels: Una biografía*. Madrid:La esfera de los libros.

Gramsci, A. (1979). *Scritti Politici*. Roma: Riuniti.

Hernández, M. (2010). *Antología poética de Miguel Hernández*. Matarò: Instituto Damià Campeny.

Kraus, K. (1990). *Escritos*. Madrid: Visor.

Monedero, J. C. (2012). *El gobierno de las palabras. Política para tiempos de confusión*. Caracas: CIM.

Moreno Cabrera, J. C. (1997). *Introducción a la Lingüística. Enfoque tipológico y universalista*. Madrid: Síntesis.

Neruda, P. (2003). *Antología poética*. Córdoba (Argentina): Ediciones del Sur.

Pizernik, A. (1975). *El deseo de la palabra*. Barcelona: Ocnos.

Saussure, F. (2007). *Curso de lingüística general*. Buenos Aires: Losada.

Todorov, T. (2002). *Teoría literaria de los formalistas rusos*. México: Siglo XXI.

Мирела Авдагић
Филозофски факултет
Универзитета у Београду
mirela.avdagic@gmail.com

УДК: 821.124.02-13 Lucanus M. A.

ПРЕДСТАВЕ „LIBERTAS“ У РИМСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ (M. A. LUCANI, *DE BELLO CIVILI*)*

Complex and ramified, concept of Liberty represents one of the crucial hallmarks of a Roman identity, and it is very common in the works of all periods of the Latin literature. In this paper, focus is placed upon the transformation of this concept in the new historical circumstances, transitional period between the Republic and early Roman Empire, as stated in epic *De bello civili* by Mark Aeneas Lucan, an author from the first century AD. What constitutes Roman notion of „Libertas”, whether and how are these aspects connected and interdependent, and finally, what are theirs practical and symbolic meanings in Lucan's work, would represent expected clarifications that will result from this work.

Keywords: Libertas, Lucan, Roman, early Empire.

Увод

Грађански рат[1] Марка Енеја Лукана, римског аутора из првог столећа нове ере, недовршено је дело. Казивање се грубо прекида у десетој књизи, остављајући Цезара међу пламеновима пожара у Александрији 47. године п.н.е. У десет књига налазимо поетски приказ дешавања које је у многоме одредило даље токове римске историје.[2] Ово дело није меродавно као историјски извор; аутор је више склон субјективном него објективном приповедању. Тешко га је по својој суштини сместити само у један

---

* Рад је настао у оквиру докторских студија Класичних наука на Филозофском факултету у Београду, под менторством проф. др Ненада Ристовића.

[1] Дело се често назива и *Фарсалија*. Више историјских података о делу и писцу видети у уводу Lucan 1962.

[2] Деветог августа 48. п. н. е, сукобили су се Цезар и Помпеј у близини Фарсала у Тесалији. Иако бројчано надмоћнији, Помпеј је изгубио битку, која представља прекретницу у римској историји, будући да је неколико дана касније, након бекства у Египат, убијен и тиме је први део грађанских ратова првог века п. н. е. завршен са Цезаром као победником. За детаљнији опис прилика које су довеле до овог сукоба видети Crook, Lintot & Rawson 2008.

жанровски оквир; формом епа (хексаметар) и заносном снагом појединих чисто епских епизода, историјском темом и мноштвом елемената који се с правом могу сматрати реторичким, успева да измакне јасном одређивању. Пластичност описа појединих епизода довољан је разлог је за неке од истраживача да разматрају и сам књижевни квалитет овог дела. Ипак, захваљујући, са друге стране, неким другим карактеристикама успевало је да вековима привлачи интерес. Заузима издвојено место у књижевној историји епске поезије, будући да се и хронолошки и самом својом формом налази између златног и сребрног периода римске књижевности, Вергилија са једне, и тзв. царске епике са друге стране. У овом раду фокус је на доживљају и приказу Слободе који аутор доноси. Слобода је била један од неколико елемената римског идентитета и као таква заузимала је истакнуто место у свеколикој књижевној продукцији римског народа. Луканов концепт Слободе унеколико се разликује од дотадашњих приказа, будући да је у његовом делу приметан зачетак трансформације поимања „Libertas“. Ова промена видљива је кроз два аспекта, политичку и правну димензију Слободе, која ћемо тумачити кроз корелацију са идејама мира и рата.[3]

Између *Републике* и *Слободе*

Једно од кључних обележја златног периода епске римске књижевности јесте њена повезаност, а у појединим случајевима, и условљеност општим друштвено-историјским околоностима. Римски писци склони су изоловању одређених историјских тренутака као полазишних тачака за појашњење бројних друштвених појава. Један такав тренутак био је и свргавање последњег римског краља, Луција Тарквинија. Овај моменат узима се као одредница почетка Републике, политичког уређења које се у већини случајева узима за еквивалент концепту Слободе (Wirszubski 1968: 5). За Римљане је слобода наступила када су збацили краљеве, и од тада је сваки узурпатор власти, ма колико да је тежио апсолутизму, настојао да задржи макар привид републиканског уређења. Лукан, који живи средином првог века н.е, у време када је то уређење *de facto* нестало, у ламенту над славном римском прошлошћу, најпре и сам изједначава идеју Слободе са несталим државним уређењем. За њега Слобода је коначно умрла још пре стотину

[3] О „Libertas“ је писао (Wirszubski 1950). За исцрпније тумачење видети поменуту студију. Овај рад прати идејну линију концепта Слободе изнету у овом делу.

година, у бици код Фарсала. Већ у првим стиховима наговештена је централна тема дела, самоубиство државе које се огледа у слому дотадашњег њеног уређења:

Bella per Emathios plus quam civilia campos,
Iusque datum sceleri canimus, populumque potentem
In sua victrici conversum viscera dextra
Cognatasque acies, et rupto foedere regni
Certatum totis concussi viribus orbis
In commune nefas, infestisque obvia signis
Signa, pares aquilas et pila minantia pilis. (Luc.*De bell*. 1.1-7)[4]

За ову несрећу оптужује саму Рому, персонификовани Рим, будући да је дозволила себи да постане плен тројице тирана (tribus dominis). Ипак, идеју Слободе Лукан не везује за мир већ инсистира да је бољи и рат него државно уређење које није Република:

Cum domino pax ista venit. Duc, Roma, malorum
Continuam seriem clademque in tempora multa
Extrahe, civili tantum iam libera bello. (Luc. *De bell*. 1. 670-672)[5]

На сличан став наилазимо и у следећим стиховима:

[4] Тренутно не постоји превод *Грађанског рата* на српски језик. Овде наведени преводи одређених стихова у прози припадају аутору рада.

Певаћу о ратовима са Ематских поља,страшнијим од грађанских, правди
пред злочином устуклој, и како је моћни
народ победничку десницу према сопственој
утроби окренуо. Певаћу о сукобима сродника и како је,
када је савез тирана покидан, уздрмани
свет свим силама у свеопшти грех похрлио.
Као да су непријатељске сусреле се заставе и
орлови противника, копља запретила копљу.

[5] Са миром доћи ће и тиранин. Развуци,
Рома, зала непрекидни низ, и несрећу
протегни на још дужа времена, јер само
док је грађанског рата слободни бићемо.

Trahimur sub nomine pacis. (Luc. *De bell*. 4.222) [6]

Већ из првих књига, дакле, стиче се утисак да су концепт Роме и концепт Републике код Лукана заправо лице и наличје једне исте идеје – Слободе. Рим је Република, а Република је Слобода, Луканов је суд. Ова идеја не усваја мир као свој саставни део; штавише, жеђ за ратовањем и освајањем сматра делом онога што Рим јесте. Слобода није општа идеја која се може применити како на римски, тако и на друге народе. За Лукана слобода је стечено право искључиво римског грађанина да ужива благодети и буде део републиканског државног уређења. Нестанком оваквог уређења, нестало је и римског грађанина као таквог, и читава држава је својевољно прешла у ропство.

Умерено мрачни тон овог одељка драстично је интензивиран у седмој књизи, када Лукан сасвим отворено наступа, не кријући се ни иза једног од својих ликова, и тешко очајава над немоћи својих савременика да промене свој ропски статус:

Maius ab hac acie quam quod sua saecula ferrent
Volnus habent populi; plus est qum vita salusque
Qud perit: in totum mundi prosternimur aevum.
Vincitur his gladiis omnis quae serviet aetas
Proxima quid suboles aut quid meruere nepotes
In regnum nasci? pavide num gessimus arma
Teximus aut iugulos? alieni poena timoris
In nostra cervice sedet. Post proelia natis
Si dominum, Fortuna, dabas, et bella dedisses. (Luc. *De bell*. 7.638-646) [7]

---

[6] Робоваћемо, под именом мира.

[7] Већа но што је њихово доба то могло
поднети, задата је овом битком рана
народу; Више од благостања и живота
изгубљено је: сва долазећа доба робоваће
покорена овим мачем. Чиме су синови и
унуци заслужили у тиранији да се роде?
Јесмо ли ми дрхтаво уперили копља или
принели грла мачу? Казна због туђег кукавичлука
на наш је врат пала. Рођенима после битке ако си
већ тиранина, Фортуно, дала, и ратове си могла дати.

Недостатак избора и прилике да се нешто промени, будући да је све одлучено још одавно, најболнији је показатељ тренутног стања. Једна битка била је довољна да одлучи „Рим шта ће бити” и једино што сада преостаје јесте да се живи са свим оним речима „којима већ толико дуго лажемо тиране“. Ипак, не можемо да се не запитамо да ли је непоседовање избора заправо избор, и колико је жал за Републиком претрпео од прагматичног чувања главе на раменима. Идеја немоћи наставља да се развија и у следећим стиховима:

Volturis ut primum laevo fundata volatu
Romulus infami conplevit moenia luco,
Usque ad Thessalicas servisses, Roma, ruinas.
De Brutis, Fortuna, queror. Quid tempora legum
Egimus aut annos a consule nomen habentes?
Felices Arabes Medique Eoaque tellus,
Quam sub perpetuis tenuerunt fata tyrannis
Ex populis qui regna ferunt sors ultima nostra est,
Quos servire pudet. (Luc. *De bell*. 7.437-445).[8]

и коначно кулминира у очај. Лукан доводи у питање смисао слободе, оправданост историјског развоја, да би на крају позавидео онима који никада нису ни спознали њу и њене предности, и постидео се због ропства који његови савременици свесно прећуткују и подносе. Делимично оправдање за такву ситуацију проналази у чињеници да Рим више и не насељавају његови

[8] Откако је Ромул зидине повољним летом
јастреба поставио и испунио мноштвом
озлоглашеника, па све до тесалске коби,
требало је да робујеш, Рома. На Бруте,
Фортуна, тужим се. Зашто смо у време закона и
година по конзулима названим живели?
Срећни су Арапи, Међани и источни
крајеви, који су под тиранским удесом
непрестано били. Од народа који подносе
тиране, најгора је судба нас који са стидом
робујемо.

грађани већ „отпад света”, те се једино у том светлу може разумети његова инертност по питању слободе: грађански рат за Слободу у његово време нема ко да поведе. То га, међутим, не спречава да позива на преврат, сматрајући да је и смрт бољи избор од ропства:

> Non tamen ignavae post haec exempla virorum
> Percipient gentes, quam sit non ardua virtus
> Servitium fugisse manu, sed regna timentur
> Ob ferrum, et saevis libertas uritur armis
> Ignorantque datos, ne quisquam serviat, enses.
> Mors, utinam pavidos vitae subducere nolles,
> Sed virtus te sola daret. (Luc. *De bell*. 4. 575-581)[9]

Другачије, и у самој основи, рекло би се, парадоксално тумачење слободе јесте да су исте оне границе које омеђују слободу, заправо, њени синоними (Bartsch 2001). Овакво тумачење у знатној мери појашњава промену до које је дошло у Лукановом виђењу „Libertas“ у односу на дотадашње представе. Рушење законских граница премештањем превелике концентрације моћи у руке једног појединца, насупрот традиционалном приступу идеално избалансиране власти који је био одлика римског друштва све од оснивања Републике, потом кршење неписаних моралних међа да човек који себе сматра достојним да далеко премаши умереност и бескрупулозно зграби и отме све што жели прелази преко самог разума и мере прописане од самих богова и прети да поремети мир, коси се са дефиницијом Слободе као републичког уређења у Риму, коју је суштински карактерисала једнакост између супротстављених појмова слободе и живота унутар дозвољених и познатих оквира и граница. Цезар је представљен као

---

9 Не само да плашљиви народи након овог
примера јунаштва увидети неће колико не
би била мучна одважност сопственим рукама
од смрти утећи, него да и тирани од мача
страхују и Слободу жари распомамљено
оружје; не знају да дати су мачеви како
нико не би робовао. Камо среће, Смрти,
да живот страшљивцима не узимаш, већ
да те једино врлина дарује!

рушилац те границе, отелотворени принцип хаоса и силе која помера све пред собом потпуно лишен поштовања за традицију и величину Рима. Вођен надљудском силом, Цезар искрсава као одлучни противник Слободе, премда се бори под њеном заставом:

Ut ventum est parvi Rubiconis ad undas,
Ingens visa duci patriae trepidantis imago
Clara per obscuram voltu maestissima noctem,
Turrigero canos effundens vertice crines,
Caesarie lacera nudisque adstare lacertis
Et gemitu permixta loqui: „Quo tenditis ultra?
Quo fertis mea signi, viri? si iure venitis,
Si cives, hoc usque licet.“ (Luc. *De bell.* 1.185-192)[10]

Али није стао. У правом епском маниру колосалност катастрофе која ће наступити антиципирана је изгледом Роме. Римски народ је тај који јецајући моли Цезара да се заустави, ако за законе зна, и да не иде у даља освајања и разарања носећи њихову заставу. Дакле, исти тај народ је онај који поштује границе и законе, и који не жели да са њиховим нестанком нестане и Слободе и њих самих.

Слобода је била онај подразумевани *sine qua* Римљанин није био Римљанин у основном законском смислу, и који му је доносио мноштво могућности и повластица у поређењу са неслободним делом становништва. Из овога би се могло закључити да су заправо „Libertas“ и „Civitas“ означавале једну те исту идеју, јер једино је римски грађанин уживао сва права, лична и политичка која чине „Libertas“. Та и таква слобода захтевала је за себе одговарајућу подлогу у виду политичког уређења, која је мање или више успешно отелотворена у време Републике. Узбуркано прво столеће п.

[10] Кад стиже до вала маленога Рубикона,
указа се војсковођи узвишени лик дрхтаве
отаџбине. Усред мрачне ноћи блиста њено
тужно лице, око торњоносног темена просуле
се седе, рашчупане власи, голих мишица стаде,
и кроз јецаје прозбори: „Куда хрлите даље?
Куда носите моје барјаке, војници? Ако са законом,
ако као грађани долазите, овде је граница.

н. е. први пут је озбиљно затресло ову творевину, а њено потпуно рушење уследило је век касније. Лукан који живи средином првог века нове ере сведок је завршетка тог процеса и његов „Грађански рат“ може се тумачити као посмртни говор Слободи.

Пишући о прошлости, Лукан описује садашњост. Иронија која с времена на време провејава из стихова понекад је тешко уочљива. Оно што најпре упада у очи јесте мрачна немоћ, присилна а уједно и практична помиреност човека са условима у којима живи. Док говори о онима који су у једно прошло доба одлучили о његовој садашњости, ми јасно можемо наслутити лик и идентитет онога који пише ове редове, огорченог и помало заједљивог циника, вечито растргнутог између идеала славне прошлости и тмурне свакодневице, који себе и поред свег богатства и положаја који ужива сматра за роба. Понекад из њега завапи и стоичко учење, које онда потпуно потисне Лукана републиканског идеалисту и смело се запита да ли је било какав идеал довољно добар да се зарад њега жртвује ма и један људски живот. Концепт „Libertas”, дакле, у првој половини I века н.е. најпре битно мења своје оквире, да би потом и потпуно ишчезао будући да је дошло до промене оних услова који су га суштински дефинисали. Луканово дело представља почетак те промене и као такво значајно је за проучавање.

ЛИТЕРАТУРА

Bartsch, Shadi (2001) *Ideology in a cold blood: A reading of Lucans „Civil War”,* Harvard University Press.

Crook, J. A., Lintot Andrew, Rawson Elizabeth (2008) *The Cambridge Ancient History, The Last Age of the Roman Republic, 146 – 43 B.C, volume IX,* Cambridge University Press.

Lucain (1962), *La Pharsale, Livre Premier,* édition, introduction et commentaire de Pierre Wuilleumier et Henri Le Bonniec, Presses Universitaires de France, Paris.

Lucan (1962), *The Civil War,* with an English translation by J. D. Duff, Harvard.

Wirszubski, Charles (1950), *Libertas as a political idea at Rome during the late Republic and early Principate,* Cambridge, at the University Press.

Bojana Kovačević Petrović
Filozofski fakultet
Univerziteta u Novom Sadu
bojanakp@ff.uns.ac.rs

UDK: 316.722(4):821.134.2(72)-31.09 Fuentes C.

EVROPSKI UTICAJI NA FORMIRANJE MULTIKULTURALNOG IDENTITETA LATINSKE AMERIKE IZ VIZURE KARLOSA FUENTESA*

What is the cultural identity of Latin America and how Europe infuenced its formation, these are the issues which we will deal in this paper, trying to find answers to them within the reflections of various scientists, but especially inside the literature of one of the most significant Hispanic American writers, Carlos Fuentes, who was searching for identity of Mexican and Latin American people through his entire work. The polemic discovery of the American continent in 1492 produced crossbreeding, absorption and integration of different civilizacions, races, cultures, spiritualities. Exploring the continuity of that uniquely complex and rich culture, Conquista and Reconquista of the New World, imperialist era, golden age, baroque, Goya's time, the independence of the colonies, modern currents, we shall explore European influences on the formation and maturation of the Indo-European, Afro-European, Creole and Mulatto society in the constant search for autonomy and identity.

Keywords: Carlos Fuentes, Latin America, Europe, identity, multiculturality.

Uvodne napomene

Identitet Latinske Amerike spada u jednu od najčešće obrađivanih tema kada je reč o tom geografskom podneblju i kulturološkom prostoru. Reč je o temi koja već više od jednog veka nadahnjuje naučnike i književnike na raznovrsne pristupe proučavanja i raznolika, tradicionalna i moderna poimanja. U ovom radu pokušaćemo da sagledamo kako je na identitet hispanoameričkog čoveka, društva i kontinenta uticala evropska kultura i tradicija i da ukažemo na njegovu osobenu multikulturalnost. Predočićemo stavove nekolikih stručnjaka iz više oblasti koje se dotiču ove interdisciplinarne teme, a veći deo našeg istraživanja biće zasnovan na

* Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija na Filološkom fakultetu u Beogradu na predmetu Interdisciplinarnost u istraživanju jezika i društva 1, pod mentorstvom prof. dr Jelene Filipović.

tumačenju razmišljanja meksičkog pisca Karlosa Fuentesa (Carlos Fuentes, 1928–2012) koji se kroz svoje delo, tokom pola veka duge karijere, bavio upravo potragom za identitetom pojedinca i zemalja kontinenta na kojem je rođen. Obrađujući tu temu već od svojih prvih knjiga: zbirke priča *Los días enmascarados* (*Prerušeni dani*, 1954) i romana *La región más transparente* (*Najprozračniji kraj,* 1958), Fuentes je temeljno proučavao kako prehispansku tako i neposrednu prošlost Meksika i Latinske Amerike, do tančina spoznao probleme latinoameričkog čoveka i društva u kojem živi i vrlo rano kroz fikciju počeo da predočava svoju viziju budućnosti tog kontinenta. Smatrajući da je ključ za razumevanje hispanoameričkog čoveka reč *mestizaje* (mešavina rasa), kao i da unutrašnji sukob tamošnjeg pojedinca vuče poreklo od sukoba Starog i Novog sveta, Karlos Fuentes je prvi put o tome progovorio u svom ranom romanu *Las buenas consciencias* (*Čiste savesti*, 1959), knjizi eseja *Tiempo mexicano* (*Meksičko vreme*, 1971) i svom kapitalnom delu *Terra Nostra* (1975). Ipak, knjiga koju većina proučavalaca Fuentesovog dela smatra naročito značajnom za razumevanje latinoameričkog identiteta je *El espejo enterrado* (*Zakopano ogledalo*, prvo izdanje 1992; drugo, prošireno i dopunjeno, 2012), nastala povodom obeležavanja pet vekova od otkrića Amerike, i samim tim trenutka kada je počelo ukrštanje, apsorbovanje i integrisanje više različitih civilizacija, rasa, kultura, duhovnosti. Kroz Fuentesovo izučavanje kontinuiteta tih jedinstveno složenih i bogatih kultura, konkiste i rekonkiste Novog sveta, imperijalističkog doba, Gojinog vremena, sticanja nezavisnosti od kolonija, kao i istorije matične Španije, sagledaćemo evropske – a naročito španske – uticaje na formiranje i sazrevanje tog indoevropskog, afroevropskog, kreolskog i mulatskog društva.

Poimanja identiteta i multikulturalnosti

Da bismo se bavili evropskim uticajima na formiranje multikulturalnog hispanoameričkog identiteta, neophodno je da definišemo te često i široko upotrebljavane pojmove vezane za čitav niz naučnih disciplina i društvenih pojava. Ukoliko uzmemo u obzir da je identitet „skup obeležja po kojima se jedna osoba (grupa, nacija) razlikuje od svih drugih“ (Klajn i Šipka 2007: 483), te da se „u psihološkom smislu identitetom pre svega označava slika o sebi samom (lični mentalni model osobe), samovrednovanje i individualizacija“ i da „u interakciji unutar društvenih zajednica svako od nas preuzima niz društvenih uloga koje prepoznajemo kao društveni ili kulturni identitet“ (Filipović 2009: 21), nužno je da imamo u vidu i njegove specifične karakteristike kada je reč o Latinskoj Americi.

Naime, taj kontinent je tokom svoje istorije više puta menjao ime (Las Indias, potom Novi Svet, a od XVII veka Amerika), uglavnom u skladu sa težnjama moćnih osvajača. Termin Latinska Amerika ustanovljen u Francuskoj 1860-ih godina, a pojam hispanski potekao je iz intelektualnog miljea Frankove Španije. Dok je u Evropi *država* nastala nakon *nacije*, na latinoameričkom kontinentu taj proces je tekao u suprotnom pravcu. Sve te okolnosti dovode nas do često postavljanog pitanja: da li se uopšte može govoriti o Latinskoj Americi kao jednoj celini? Karlos Tinerman Bernhajm (Carlos Tünnermann Bernheim) tvrdi da ne može, da njih ima „tantas como países o subregiones la componen, por lo que cualquier pretensión de reducirla a una sola entidad no es más que aceptar, a sabiendas, un mito o una ficción”[1] (2007: 2). Smatrajući da je termin Latinska Amerika nedovoljno precizan, latinoamerikanista i redovni profesor na meksičkom Tehnološkom institutu Monterej Dejan Mihailović kaže da je, s njegove tačke gledišta, za to područje najprikladniji termin Afro-indo-ibero Amerika, budući da je, kao što je Nikaragvanac Augusto Sesar (César) Sandino isticao, reč o kontinentu sa „tri zajednička korena, tri plemenita metala koji se spajaju i koji na izvestan način poštuju i domorodačke tradicije prehispanske Amerike i evropsko nasleđe i afričko prisustvo. Naime, današnja Latinska Amerika u antropološkom i kulturnom smislu predstavlja, u najboljem određenju samog pojma, ta tri kontinenta“ (Mihailović 2016).

Kada je o multikulturalnosti reč, pre svega želimo da izrazimo nedoumicu oko termina za koji smo se u ovom radu opredelili. Premda smo se nosili mišlju da upotrebimo pojam *multikulturni* ili *višekulturni*, koji bi takođe vrlo precizno odredili podtemu našeg istraživanja, naposletku smo se odlučili za *multikulturalni* zbog odrednica u Velikom rečniku stranih reči i izraza Ivana Klajna i Milana Šipke: „*multikulturan*, koji se odnosi na više kultura, koji obuhvata kulture više raznih naroda“ i „*multikulturalnost*, prožimanje i zajednički život više kultura, više oblika kulturnog života u jednoj sredini, zemlji ili državi“ (2007: 799).

U složenoj istoriji latinoameričkog kontinenta pojam multikulturalnosti je novijeg datuma i od osamdesetih godina dvadesetog veka evoluirao je u aktivni proces „de reformas constitucionales que buscan reconstruir los Estados

[1] „...ima ih isto koliko i zemalja ili podregiona koje ih čine, te je svaka namera da se svedu na jednu celinu puko i svesno prihvatanje mita ili fikcije.“ (Prev. aut.)

entendidos como entidades pluriculturales y multiétnicas“[2] (Rodríguez Pinto y Domínguez Ávila 2011: 52) zvani „nova multikulturalnost“. I kao što meksički nobelovac Oktavio Pas (Octavio Paz) ističe da „naspram raznovrsnosti rasa, jezika, težnji i država prehispanskog sveta, Španci ustanovljavaju jedan jedini jezik, jednu jedinu veru, jednog jedinog gospodara“ (Paz 1995: 85), on ukazuje i na to da brojne kulture latinoameričkih naroda, uprkos složenom i na mahove nedostižnom zadatku koji je pred njih postavila istorija, uspevaju da se odupru uticajima i da održe ili ponovo uspostave svoje izvorne oblike, baš kao što „sličnost koja se zapaža između verskih, političkih i mitskih shvatanja indoevropskih naroda, na primer, ne poništava originalnost svakog od njih ponaosob“ (1995: 79).

Jedan od ključnih evropskih uticaja na Hispansku Ameriku i najčvršća veza koja spaja 19 zemalja tog kontinenta je svakako španski jezik. Pet vekova nakon što je dospeo na to tlo, španski jezik je kao maternji, prema zvaničnim podacima Instituta Servantes, 2015. godine govorilo 470 miliona ljudi, dok je broj onih koji ga govore u svetu dostigao 559 miliona[3]. Premda je španski jezik zvaničan u 19 zemalja Latinske Amerike, na tom području postoji i veliki broj autohtonih jezika, od kojih su mnogi u opasnosti od odumiranja[4].

Crna legenda

Istorijska kontroverza stara više od pet vekova, takozvana „crna legenda“, *leyenda negra*, zasnovana je na „Opinión contra lo español difundida a partir del siglo XVI“[5] (*Diccionario de la lengua española* RAE 2001: 1371). Iako je španska književnica, aristokratkinja i prva profesorka na nekom španskom univerzitetu – na katedri za neolatinske književnosti na Centralnom Univerzitetu u Madridu – Emilija Pardo Basan (Emilia Pardo Bazán) govorila o „crnoj legendi“ u Parizu 1899, smatra se da je taj pojam prvi put upotrebio istoričar, sociolog i prevodilac pri španskom Ministarstvu, Hulijan Huderijas (Julián Juderías) 1914. godine.

[2] „...ustavnih reformi koje teže da rekonstruišu Države u smislu višekulturnih i multietničkih entiteta.“ (Prev. aut.)

[3] Izvor: http://eldiae.es/wp-content/uploads/2015/06/espanol_lengua-viva_20151.pdf (4. januar 2016.)

[4] Za dalja istraživanja: http://www.unicef.org/honduras/tomo_1_atlas.pdf i http://www.unicef.org/honduras/tomo_2_atlas.pdf (4. januar 2016)

[5] „Anti-španskom mišljenju koje je počelo da se širi u XVI veku.“ (Prev. aut.)

U prilog surovosti i nasilnosti španskih osvajača govore Bartolome de las Kasas (Bartolomé de las Casas) u delu *Kratak izveštaj o uništenju Indija* (*Brevísima relación de la destruición de las Indias* 1552), Ernan Kortes (Hernán Cortés) u svojim pismima-hronikama upućenim kralju Karlosu (Karlu) V *Cartas de relación* (1519-1526), a utemeljeno je i mišljenje da je genocid počeo samim otkrićem Amerike 1492. godine, „que no es más que un punto en un largo proceso muy complejo“[6] (del Castillo 2013: 61). S druge strane, brojna svedočanstva kazuju da je Kolumbo morao da upotrebi maštu kako bi uverio španskу kraljicu Izabelu I (Isabel I de Castilla) da je ulaganje španske krune imalo smisla jer je tobože otkrio velika bogatstva koja su se ogledala u šumama, biserima i zlatu (iako se nijedan kralj u to nije lično uverio, budući da je prvi španski vladar koji je posetio Ameriku bio Huan Karlos I, koji je bio na prestolu od 1975. do 2014).

„Crna legenda“ temeljno je opisana u delu *Povest o hispanoameričkoj crnoj legendi* (*Historia de la leyenda negra hispanoamericana* 1943) argentinskog istoričara Romula Karbije (Rómulo Carbia), a njome se decenijama bavio i profesor hispanoameričke istorije na Univerzitetu u Granadi Migel Molina Martines (Miguel Martínez), od studije *La leyenda negra* (1991) do članka *La Leyenda Negra revisitada: la polémica continúa* (2012). Rezultati novih istraživanja iz 2015. godine, koje ćemo prepustiti sudu vremena, kazuju da su američki narodi bili biološki nespremni za evropske bolesti i da je čak 95% stanovništva podleglo epidemijama[7].

U svojim razmišljanjima o Španiji i Novom svetu, Karlos Fuentes piše da u svesti Latinoamerikanca postoje mnogi stereotipi, mnoge „Španije“; jedna od njih je „Španija iz ’crne legende’: inkvizicije, netolerancije i kontrareforme“ (Fuentes 2013: 123), druga „Španija bikova, Karmen i flamenka“ treća „Španija majka (...) surovog konkistadora i svetog misionara“ (2013: 131). Ipak, do pravog spoja dva kontinenta došlo je rođenjem prvog meleza (*mestizo*), a smatra se da je to bio sin španskog osvajača Ernana Kortesa (Hernán Cortés) i pripadnice astečkog naroda Malinalji Tenepatl (Malinalli Tenépatl). Zaljubljenik u viteške romane, propali student i maštoviti sanjar, Ernan Kortes imao je 19 godina kada se zaputio u Novi svet, a 34 godine kada je stigao u Meksiko i, zahvaljujući iluziji domorodaca da je božanstvo koje je poslalo proročanstvo, dobio na dar Malintzin, la Malinće, donja

[6] „Koje je samo jedna tačka u dugom i veoma složenom procesu.“ (Prev. aut.)

[7] Izvor: http://www.abc.es/espana/20150428/abci-mito-genocidio-america-201504271956.html (2. januar 2016).

Marinu – lepu Indijanku koju su roditelji prodali u roblje. Ona je postala Kortesova ljubavnica i njegov prevodilac, „žena konkistadora, izdajnica Indijanaca“ (Fuentes 2013: 1451) i uz njenu pomoć Kortes se, nakon što je 1519. godine spalio brodove kako bi sprečio povlačenje, odvažio da 1521. godine sa nekoliko stotina ljudi pođe u meksičku prestonicu i pokori poslednjeg astečkog vladara Moktesumu (Montesumu), u čijoj palati su „čak i zidovi bili od zlata“ (2013: 1489). U jednoj od najvećih bitaka u istoriji Kortes „no solo destruyó el más grande centro del poder indígena y religioso en Norteamérica hasta aquel tiempo. También escenificó, en las figuras de Cortés y Moctezuma, uno de los grandes choques entre civilizaciones opuestas que el mundo jamás haya visto“[8] (2013: 1504).

U svom drugom esejističkom delu, takođe od ključnog značaja za razumevanje hispanoameričkog identiteta, *Lavirint samoće* (*El Laberinto de la soledad* 1950), Oktavio Pas čitavo poglavlje „Los hijos de la Malinche“ (Sinovi Malinće) posvećuje osetljivoj i nepresušnoj temi Majke, Device, *Chingade*, meksičke Eve, zaključujući da „neobično zadržavanje Kortesa i Malinće u mašti i osećajnosti današnjih Meksikanaca otkriva da su oni nešto više nego istorijski likovi: oni su simboli jednog tajnog konflikta, koji još nismo razrešili“ (Paz 1995: 74).

Simbol ogledala

U gradu Verakrusu, postojbini porodice Fuentes, meksički pisac tvrdi da se nalazi „el puerto de ingreso para el cambio, y al mismo tiempo el hogar perdurable de la identidad mexicana“[9] (Fuentes 2013: 76). Naime, evropski i američki osvajači ušli su u Meksiko upravo kroz prestonicu olmečke kulture, naroda u čijim grobnicama su pronađena ogledala „cuyo propósito, ostensiblemente, era guiar a los muertos en su viaje a inframundo“[10] (Fuentes 2013). Podsećajući da je meksičko-katalonski pesnik Ramon Širau (Ramón Xirau) nazvao jednu od svojih knjiga *L'Espil Soterrat* (*Zakopano ogledalo*) i naglašavajući da je u središtu njegovog istoimenog dela ogledalo koje gleda iz Amerike na Mediteran i obratno,

[8] „...ne samo što je uništio dotadašnji najveći centar domorodačke i verske moći u Severnoj Americi, već je otelotvorio, u figurama Kortesa i Moktesume, jedan od najvećih sukoba između suprotstavljenih civilizacija koji je svet ikada video.“ (Prev. aut.)

[9] „Ulazna luka za promene i istovremeno stalni dom meksičkog identiteta.“ (Prev. aut.)

[10] „Čija je svrha, navodno, bila da vodi mrtve na njihovom putu u podzemlje.“ (Prev. aut.)

Fuentes ukazuje na višestruku simboliku tog predmeta s obe strane okeana. Takođe, u najznačajnijem književnom delu ne samo za Servantesa kao pisca već i za celokupno špansko govorno i literarno područje, *Don Kihote* (*Don Quijote*), Vitez od ogledala pokušava da izleči veleumnog plemića odnosno maštoglavog idalga od njegovog ludila, dok „El viejo hidalgo tiene un espejo en su mente, y en él se refleja todo lo que Don Quijote ha leído y que, pobre loco, considera fiel reflejo de la verdad“[11] (Fuentes 2013: 84). A na obali sa španske strane Dijego Velaskes (Diego Velásquez) na slici *Las Meninas* (*Mlade plemkinje* 1656) – grupnom portretu koji prikazuje scenu sa španskog dvora – prisutnoj i u sva tri dela romana *Terra Nostra*, „od prvog poglavlja, kada nas Polo Febo uvodi u priču u Parizu, pa do čuvene partije karata koju u istom gradu igraju likovi iz velikih romana hispanoameričke književnosti“ (Kovačević Petrović 2015: 121), poigrava se prostorom i svetlom, naglašava značaj dvorskog slikara u doba Filipa IV i pomoću odraza kralja i kraljice u ogledalu uvodi sasvim originalnu igru pogleda u čijem središtu je posmatrač slike kao svedok umetničkog dela.

Glavno božanstvo astečke religije, Teskatlipoka, zvani „Zadimljeno ogledalo“, bio je rođeni brat „Pernate zmije“, Kecalkoatla, boga kiše i vetra, tvoritelja sveta i čovečanstva prema mitu iz srednjoameričkih predanja. Teskatlipoka je pomoću varljivog crnog ogledala obmanuo svog brata koji je u njemu video „masku svog lažnog identiteta, prepoznao je svoju tamnu stranu, pa se uplašio sopstvenog lika...“ (Eskivel 2007: 88), a „činilo se da upravo to i Španci čine u slučaju Indijanaca, samo nekim novim blistavim ogledalima“ (2007: 71). Podsećajući na legendu o Kecalkoatlu i ogledalu, Fuentes ukazuje i na „el cruel espejo social de *Los caprichos* de Goya, donde la vanidad es ridiculizada y la sociedad no puede engañarse a sí misma cuando se mira en el espejo de la verdad“[12] (Fuentes 2013: 92). Ipak, u uvodnom tekstu drugog izdanja knjige *El espejo enterrado*, postavljajući retoričko pitanje – nama, sebi, uvek u dijalogu sa sobom i čitaocem – da li bismo se saglasili da ogledalo istovremeno odražava stvarnost i projektuje maštu, Fuentes nudi ključno tumačenje ogledala kao simbola: „Los espejos simbolizan la realidad, el Sol, la Tierra y sus cuatro

[11] Stari idalgo u glavi ima ogledalo, u kojem se ogleda sve što je Don Kihote pročitao i što, siroti ludak, smatra vernim odrazom istine. (Prev. aut.)

[12] „Surovo društveno ogledalo Gojinih *Kapriča*, gde je taština ismejana i društvo ne može da prevari samo sebe kada se pogleda u ogledalu istine.“ (Prev. aut.)

direcciones, la superficie y la hondura terrenales, y todos los hombres y mujeres que la habitamos[13]“ (Fuentes 2013).

U odličnom članku „Ogledalo kao simbol identiteta“ (*El espejo como símbolo de identidad*) u časopisu *Estudios políticos* koji tromesečno objavljuje Nacionalni Autonomni univerzitet u Meksiku, Enrike Dijas Alvares (Enrique Díaz Álvarez) ističe da „entre líneas Fuentes usa el espejo para decirnos siempre algo más”[14] i da je „la presencia de este objeto en su obra permanente, obsesiva y misteriosa“[15] (2003: 227). On tvrdi da je reč/simbol „ogledalo“ jedan od protagonista njegovih dela, i izračunava da se u romanu *Najprozračniji kraj* (*La región más transparente*) pojavljuje trideset i četiri puta, u *Smrti Artemija Krusa* (*La muerte de Artemio Cruz*) dvadeset osam, *Kristalnoj granici* (*La frontera de cristal* 1995) petnaest i *Godinama sa Laurom Dijas* (*Los años con Laura Díaz* 1999) šezdeset sedam puta. Mi bismo tome dodali još nekoliko romana u kojima je ovaj, po svoj prilici za Fuentesa ključni simbol, višestruko prisutan: u romanu *Promena kože* (*Cambio de piel* 1967) spominje se 64 puta, u delu *Terra nostra* (1975) čak 277 puta, u knjizi *Stari gringo* (*Gringo viejo*, 1985) 55 puta, u esejima *Zakopano ogledalo* (*El espejo enterrado*) 41 put, u noveli *Inesin instinkt* (*El instinto de Inéz*, 2001) 13 puta i u romanu *Orlov presto* (*La silla del águila* 2003) 21 put. To nas navodi na zaključak da je ogledalo – simbol identiteta – u Fuentesovom delu sveprisutno tokom pola veka njegovog stvaralaštva.

Heterogenost identiteta Hispanske Amerike

U svojoj misiji književnika u potrazi za identitetom svog naroda, „Fuentes cumple el papel del representante del mundo al que pertenece y de la cultura y tradición en las que están arraigados sus orígenes“[16] (Šulović 2013: 668) i pišući o Latinskoj Americi, kaže: „Po mom mišljenju, Atlantik ne predstavlja ambis, već most“ (Fuentes 2005: 103). Uprkos tome što je „španska država pretvorena otkrićem Amerike u kolonijalnu metropolu počinila u Americi sve greške i nepravde koje poznaje istorija kolonijalizma u svetu“ (Soldatić 2002: 15), ona se

[13] „Ogledala predstavljaju simbol stvarnosti, Sunca, Zemlje i četiri strane sveta, površine i dubine naše planete, i svih muškaraca i žena koji je naseljavaju.“ (Prev. aut.)

[14] „Između redova Fuentes koristi ogledalo da bi nam uvek rekao nešto više.“ (Prev. aut.)

[15] „Prisustvo tog predmeta u njegovom delu je stalno, opsesivno i tajanstveno.“ (Prev. aut.)

[16] „Fuentes ostvaruje ulogu predstavnika sveta kojem pripada i kulture i tradicije u kojima su duboko usađeni njegovi koreni.“ (Prev. aut.)

ipak razlikuje od drugih kolonijalnih velesila po tome što je „uz svu svoju vezanost za kulturnu metropolu doprinela stvaranju nacija koje su izgradile sopstveni identitet i kulturu, i našle put sopstvene samostalnosti i samosvojnosti“ (Soldatić 2002). Karlos Fuentes smatra da je Španija na izvestan način „opšte mesto“ latinoameričkog kontinenta i da su „A través de España, las Américas recibieron en toda su fuerza a la tradición mediterránea“[17] (Fuentes 2013: 103). Iako tvrdi da su španski osvajači dolaskom u Novi svet doneli tamošnjim narodima „barem polovinu njihovog bića“ (2013: 108), Fuentes takođe naglašava da su „todas las sociedades indígenas de las Américas, a pesar de sus múltiples fallas, eran civilizaciones jóvenes y creativas. La conquista española detuvo su movimiento, interrumpió su crecimiento y las dejó con un legado de tristeza (...)“[18] (2013: 1519). Drugim rečima, „nasilni proces evangelizacije i pokrštavanja, koji je podrazumevao velike žrtve, kako u redovima katoličke crkve tako i u redovima domorodačkog stanovništva“, u velikoj meri je uništio prehispanski svet, „jer je srašćivanjem i nasilnim pokrštavanjem praktično zatro sve originalne kulture. Stoga je to evropsko prisustvo, evropsko nasleđe, u svesti latinoameričkog čoveka uvek spojeno sa pojmom prakse nasilja i destrukcije“ (Mihailović 2016).

Smatrajući da tema identiteta opseda Latinsku Ameriku još od kraja XV i početka XVI veka, odnosno od perioda otkrića, osvajanja i kolonizacije tog podneblja, Dejan Mihailović naglašava da ti ključni istorijski događaji nisu samo promenili tok istorije na američkom i evropskom kontinetu, već i tok svetske istorije, a „kroz tu nasilnu i asimetričnu integraciju i kroz političku dominaciju kolonijalnog sistema koji je podelio svet na metropolu i na periferiju, gde je Latinska Amerika nažalost bila 350 godina periferija, moderni evropski svet se obogatio, a latinoamerički je osiromašio“ (Mihailović 2016) i zaključuje da je pojam identiteta usko povezan sa pojmom blagostanja, koje se nikada nije dogodilo u latinoameričkoj istoriji.

Početkom XXI veka i dvadeset godina nakon prvog izdanja knjige *Zakopano ogledalo* objavljene povodom pet vekova od otkrića Amerike, Karlos Fuentes je objavio autobiografski rečnik pojmova pod nazivom *En esto creo* (*U to verujem*). Progovarajući o identitetu i multikultularnosti svoje zemlje u esejima posvećnim

[17] „Preko Španije, Amerike su dobile svu snagu i punoću mediteranske tradicije.“ (Prev. aut.)

[18] „Sva domorodačka društva Srednje i Južne Amerike, uprkos njihovim mnogobrojnim manama, bila su mlade i kreativne civilizacije. Španско osvajanje je zaustavilo njihovo kretanje, prekinulo njihov razvoj i ostavilo im u nasleđe tugu.“ (Prev. aut.)

Meksiku i Latinskoj Americi, Fuentes je u toj knjizi počeo da sumira svoju višedecenijsku potragu za identitetom sopstvenog naroda: „Potraga za nacionalnim identitetom – nacija/veroispovest – vekovima nas je podsticala. Vera u sopstveni identitet predstavlja pretkopernikanski način doživljaja svemira. Ona nam daje opravdanje da stečeni identitet ne zamenimo osvojenom raznolikošću. Upravo u toj tački, nacionalni i lični identitet pretvaraju se u podsticajni izazov“ (Fuentes 2005: 140–141).

Tvrdeći da je hispanoamerički identitet neraskidivo povezan sa španskim, takođe mnogostrukim, koji je počeo da se formira mnogo pre prvih istorijskih zapisa, Fuentes barok smatra izmeštenom umetnošću, sasvim drugačijom od evropske, i poredi ga sa ogledalom u kojem hispanoamerički čovek konstantno može da vidi svoj mutantski identitet (Fuentes, 2013: 2702). Razmišljajući o Latinskoj Americi kao podneblju na kojem je ukorenjena i afrička kultura i religija, on zaključuje: „Možda je ovakvo indo-afro-latinoameričko sjedinjavanje bilo nužno kako bi se izgradio most preko Atlantika, da bi se nadvladao ambis prezira i sukoba, ne bismo li prepoznali svoj lik i u svojoj drugoj polovini koju predstavlja Španija“ (Fuentes 2005: 106). Ali, u poglavlju „Život i smrt domorodačkog sveta” (Vida y muerte del mundo indígena) on takođe piše o tome da je Amerika nekada bila pusta i prekrivena ledom, da su svi njeni stanovnici odnekud došli pre više desetina hiljada godina i da su tek nakon otkrovenja poljoprivrede, 7500-2500 godina pre Hrista, dobili prvo zrno kukuruza, „zahvaljujući Kecalkoatlu, pernatoj zmiji, tvorcu čovečanstva“ (Fuentes 2013: 1219), a time i prvo zrno svog identiteta. Mnogo vekova kasnije, hispanoamerička društva, na putu ka nezavisnosti, sve svesnija svog osobenog identiteta, sve više su uviđala da njihova potraga za kulturnim obeležjima nisu vezana ni za civilizaciju ni za varvarstvo već da predstavljaju „un equilibrio inteligente y bien gobernado entre lo que éramos capaces de tomar del mundo y lo que éramos capaces de darle al mundo. (...) Tuvimos miedo de ser nosotros mismos, obligándonos a ser algo distinto, francés, norteamericano o inglés.”[19] (2013: 4189).

Takođe treba imati u vidu da se u XIX veku Latinska Amerika okrenula Francuskoj, u potrazi za novim nadahnućem i uzorima. Francuska je bila „nuevo

[19] „Inteligentna i dobro kontrolisana ravnoteža između onoga što smo bili u stanju da uzmemo od sveta i onoga što smo bili kadri da mu damo. (...) Plašili smo se da budemo to što jesmo, primoravajući sami sebe da budemo nešto drugo, francusko, severnoameričko ili englesko.“ (Prev. aut.)

templo de la libertad“[20] (2013: 3983), visoki slojevi su počeli da oponašaju evropske modele oblačenja, arhitekture, književnosti, ideologije, a usled masovne imigracije iz Evrope, početkom XX veka broj stanovnika u gradovima se za vrlo kratko vreme višestruko uvećao.

U epilogu knjige *Zakopano ogledalo* nastalom 2010. godine, kada je Hispanska Amerika obeležavala dva veka od početka borbe za nezavisnost Meksika i čitavog kontinenta, Karlos Fuentes sabira i sažima sve pobede i poraze naroda koje vezuju kultura i jezik i pojedince koji su naročito doprineli njihovom procesu samoidentifikacije. Među njima ističe Andresa Belja (Andrés Bello), tvorca *Gramatike američkog španskog jezika* (*Gramática de la Lengua Española de las Américas*), Dominga Faustina Sarmijenta (Sarmiento), autora jednog od ključnih hispanoameričkih romana XIX veka, *Facundo o Civilización y barbarie* (*Fakundo ili Civilizacija i varvarstvo*) i nikaragvanskog pesnika Rubena Darija (Rubén Darío). Fuentes u završnom tekstu proširene verzije *Zakopanog ogledala*, u kojem je „u intraistorijskom dijalogu progovorio o jeziku, mitovima, bogovima, muzici, umetnosti, hrani, ličnostima koje su obeležile razne epohe njihovih složenih povesti, kako bi rastumačio kulturni identitet Latinske Amerike“ (Kovačević Petrović 2015b: 69), zaključuje da je latinoamerički čovek od XIX veka grčevito tragao za identitetom i da ga je napokon našao, ali da je pred njim novo iskušenje: „Ahora tenemos una tarea más ardua: pasar de la identidad adquirida a la diversidad por adquirir. Diversidad política – moral – personal – sexual – ideológica. Ser lo que somos gracias a las diferencias que nos distinguen.[21] (2013: 5292-5300).

Slično mišljenje deli i Dejan Mihailović (2016) koji smatra da je „prava reč da se približimo temi identiteta Latinske Amerike u stvari *varidedad* (raznolikost) i heterogenost“ i to područje naziva „jedinstvom reči u mnoštvu slika“. Premda na latinoameričkom kontinentu dominira katolicizam, treba imati u vidu da tamo postoje i protestantske zajednice, prehispanskih politeisti i afrički običaji i verovanja. „Sve se to sažima u nešto što će se kasnije nazvati ’sinkretizam u religiji’, ali isti taj sinkretizam postoji i u običajima, i u tradiciji, i u sistemima vrednosti i u onome što zovemo svakodnevna kultura“ (Mihailović 2016).

[20] „Novi hram slobode.“ (Prev. aut.)

[21] „Sada imamo jedan teži zadatak: da sa stečenog identiteta pređemo na raznolikost koju treba da steknemo. Političku – moralnu – ličnu – seksualnu - ideološku raznolikost. Da budemo to što jesmo zahvaljujući osobinama koje nas razlikuju jedne od drugih.“ (Prev. aut.)

Zaključna razmišljanja

Burna istorija Latinske Amerike i izgradnja identiteta tamošnjeg čoveka i društva počela je mnogo pre dolaska evropskih osvajača i otkrića tla za koje se u Evropi decenijama smatralo da pripada azijskom kontinentu. Formiranje Hispanoamerikanca vezano je za Španca i Mediteran, *Mare Nostrum* kao mesto susreta Evrope, Azije i Afrike, tri kontinenta koja su zahvaljujući španskim osvajačima i doseljenicima najrazličitijeg porekla, afričkim robovima i domorodačkim narodima objedinjena na području Latinske, Hispanske, Iberijske Amerike.

Smatrajući da je multikulturalnost najveće bogatstvo kontinenta na kojem je rođen, Karlos Fuentes je za sebe najčešće govorio da je Latinoamerikanac. Duboko zainteresovan za identitet svog naroda, kao pisac, mislilac i čovek, decenijama je kroz svoje romane, eseje i članke tragao za odgovorom na pitanje da li je Latinska Amerika kroz pojedinca i društvo pronašla svoj indo-afro-iberoamerički identitet, osvojila svoju slobodu i pomirila se sa sopstvenom istorijom otvorivši sve njene, prošle, sadašnje i buduće horizonte. Latinoamerički kontinent, vekovima eksploatisan i siromašen, ipak je mnogo toga dobio: jedinstveno, slojevito i privilegovano kulturno bogatstvo. Taj razuđeni mikrokosmos jedinstvene lepote i snage, stvoren na višestrukim čvrstim temeljima, uspeo je, uprkos istorijskim, društvenim i političkim turbulencijama, da očuva ključne osobine svog/svojih identiteta, stekne samopouzdanje kroz stoleća i u XXI veku pogleda u oči ostatku sveta, kako bi u ovom veku dobio novi zadatak: premošćavanje, prihvatanje i poštovanje međusobnih razlika koje čine njegovo bogatstvo.

LITERATURA

Céspedes del Castillo, G. (2013). *América Hispánica (1492-1898)*, Kindle Edition. Madrid: Marcial Pons.

Díaz Álvarez, E. (2003). El espejo como símbolo de identidad en la obra de Carlos Fuentes. *Estudios políticos, Núm. 33, séptima época, mayo-agosto 2003*, 217–233.

Diccionario de la lengua española (2001). Madrid: Real Academia Española.

Eskivel, L. (2007). *Malinče*. Beograd: Dereta.

Fuentes, C. (2013). *El espejo enterrado*, Kindle edition. Pamplona: Leer-e. ISBN: 978–84–15983–10–1

Fuentes, K. (1985). *Terra Nostra*. Vol. 1 i 2. Beograd: grupa izdavača.
Fuentes, K. (2005). *Ono u šta verujem*. Beograd: Narodna knjiga.

Filipović, J. (2009). *Moć reči. Ogledi iz kritičke sociolingvistike*. Beograd: Zadužbina Andrejević.

Klajn, I. i Šipka, M. (2007). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.

Kovačević Petrović, B. (2015). Pogled na evropsku istoriju i kulturu u romanu *Terra Nostra* Karlosa Fuentesa. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Knjiga XL-I (2015), 107–128.

Kovačević Petrović, B. (2015b). Zakopano ogledalo. *Karlos Fuentes: Ćak Mol*. Vršac: KOV. 69–70.

Mihailović, D. (2016). Lična komunikacija, 3. januar 2016.

Pas, O. (1995). *Lavirint samoće*. Beograd: Geopoetika.

Rodríguez Pinto, S. y Domíngugez Ávila, C. F. (2011). Sociedades plurales, multicultiralismo y derechos indígenas en América Latina. *Política y Cultura, 35*, 49–66.

Soldatić, D. (2002). *Prilozi za teoriju novog hispanoameričkog romana*. Beograd: Filološki fakutet i Kragujevac: Nova svetlost.

Šulović, K. (2013). La actualidad mexicana en la novela de Carlos Fuentes *Ádan en Edén*. *Jezici i kulture u vremenu i prostoru. Tematski zbornik*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 665–669.

Tünnermann Bernheim, C. (2007). *América Latina: identidad y diversidad cultural. El aporte de las universidades al proceso integracionista*. *Polis* [En línea], 18 | 2007, Publicado el 23 julio 2012, consultado el 12 enero 2015. URL :http://polis.revues.org/4122 DOI : 10.4000/polis.4122.

Sanja Matković
Josip Juraj Strossmayer
University of Osijek
smatkovic87@gmail.com

UDC: 821.111-93-31.09 Dickens Ch.

DICKENS'S TIME PORTAL OR THE CONCEPT OF TEMPORALITY IN *A CHRISTMAS CAROL*[*]

One of the main themes of Charles Dickens's novel *A Christmas Carol* is the phenomenon of time, a concept that sparked Dickens's interest. Hans Meyerhoff's *Time in Literature* provides valuable theories applicable for the interpretation of time in this novel, such as explanations of the nature of time, its features in dreams, the perception of time and temporality, as well as its impact on identity. Employing the philosophical theory of Hans Meyerhoff, this paper deals with the influences of temporality and time ghosts on the main character Ebenezer Scrooge. It demonstrates that Dickens's preoccupation with time is reflected in the placement of clocks throughout the story, each symbolizing Ebenezer Scrooge's change of identity and understanding of temporality. It furthermore describes the process in which Scrooge, from a man with a capitalist worldview, becomes a good Christian with the help of three time ghosts, who take him to the past, the present, and the future. This reading reveals new insights into the nature of time-bending performed by the ghosts, providing evidence for the dreamlike functioning of time. By systematically placing the events into a time frame, it is proved that time in this novel is chaotic and surreal. In the end, it is concluded that Scrooge's experience results in the dramatic change of his identity, enabling him to understand and accept his temporality.

Keywords: *A Christmas Carol*, temporality, bending of time, time ghosts, identity.

Introduction

Time has been the subject of study of many disciplines throughout centuries, from physics and biology to philosophy and psychology. Although such a common and seemingly simple concept, time has been quite a challenging phenomenon to be explained, so many prominent scholars, like St. Augustine, Newton, Einstein, and Kant had their own perspectives on the nature of time.

[*] The paper was written within the doctoral studies Literature and Cultural Identity at the Faculty of Humanities and Social Sciences, Osijek, as a part of the course called Basics of Literary Anthropology, mentored by Leo Rafolt, PhD, associate professor.

Preoccupation with time started to increase especially with the industrial, scientific, and economic revolutions and has reached its peak in the 20th and 21st century. The interests and attitudes of the society, as well as scientific discoveries have always been reflected in literature, but in some instances literature also has the power to shape the world and society. One such example is time: literature, especially science fiction with its innovative ideas such as time travel, paved the way for new scientific discoveries (cf. Gruic-Grmuša 2013) and aroused great interest of the society in time. *A Christmas Carol*, a ghost story about time travel by Charles Dickens, is one of the first time travel stories. In this novel Dickens represents a change of personality of an old miser named Ebenezer Scrooge, which can be realized only through an intervention of three ghosts, who take the protagonist to the past, the present, and the future, all in the same night, thus bending time in impossible ways.

Dickens's and Scrooge's preoccupation with time

As one of the main themes of the story, time was an interesting concept for Dickens as well as his contemporaries (cf. Hempill 2007). In fact, time, as one of the distinctive elements of Dickens's novels, has both a metaphysical quality and a physical presence: it can be seen or heard, as well as be evident in the transformations of one's environment (Hempill 2007: 17-8). Therefore Dickens places clocks and references to time on critical points of his narrative, so Scrooge seems to be haunted not only by the spirits but also by clocks representing the passage of time.

The first clock depicted in *A Christmas Carol* appears at the very beginning of the novel. It is a church clock, the bell of which is portrayed as "gruff" and "always peeping slily down at Scrooge" (Dickens 2010: 12), as if it, as a representative of time, holds a grudge against Scrooge. The church clock is disguised in fog, significantly foreshadowing Scrooge's unclear and murky understanding of his temporality. For him, time is money, and wasting time means losing money, so he is reluctant to give a paid day off for Christmas to Bob Cratchit, his clerk, whom Scrooge commands to come earlier to work the day after Christmas. Scrooge's standpoint is in accordance with the attitudes of the modern time: "the value of time became a function of the values produced and consumed in time" (Meyerhoff 1960: 108), representing the capitalistic system. Furthermore, in accordance with capitalist values, Scrooge lives only in and for the present. He, namely, pushed his past and memories to the back of his mind, and he does not

contemplate about the future at all. It means that he lives by the principles of the modern time explained by Meyerhoff (1960): "Time was useless as soon as it was worn out, as old clothes are useless; that is, the past was dead and useless; and 'looking backwards' upon oneself and history was a waste of time" (108).

Clocks and their chimes continue appearing throughout the novel. When Marley's ghost visits Scrooge, he informs his friend about the arrival of three spirits on three successive nights at certain times. While Scrooge awaits the visit of the ghosts, he is doing almost nothing except paying attention to the clock announcing the spirits. Expecting the Ghost of Christmas Past, Scrooge wakes up around midnight and hears probably the same church clock that was heard striking at the beginning of the novel. Confused by the time, he checks it on his repeater. Waiting for the spirit, he listens to the church bells chiming quarters until they strike one, when the Ghost appears. Moreover, waiting for the Ghost of Christmas Present, Scrooge "was taken with a violent fit of trembling" (Dickens 2010: 40) when the bell strikes one, and nobody appears. Again he is counting minutes until he decides to check the ghostly light coming from the adjoining room. During the spirit's visit, the chimes are heard ringing a quarter to twelve and then twelve, marking the disappearance of this ghost and the arrival of the Ghost of Christmas Yet to Come as the last stroke of twelve ceased to vibrate. Clocks seem to be tightly related to the appearance and disappearance of the ghosts, which is in accordance with their nature considering the fact that they are time ghosts.

The last time in the novel when chimes are heard ringing is at the end of the story, when Scrooge is a changed person who finally understands his temporality. As opposed to the dark description of the bells at the beginning of the narrative, the bells are now represented in a completely different light: "He [Scrooge] was checked in his transports by the churches ringing out the lustiest peals he had ever heard. Clash, clash, hammer; ding, dong, bell! Bell, dong, ding; hammer, clang, clash! Oh, glorious, glorious!" (Dickens 2010: 75). Apart from the glorious bells alone, the whole atmosphere is completely changed, for there is no mist anymore, but a bright, sunny day. The disappearance of fog that was enveloping the church tower symbolizes the change of Scrooge's mind and his acceptance of temporality.

Spirits

In order for Scrooge to be changed and to accept his temporality, he has to come to the realization of who he was, how he has been changing through time, who he is now, and what the consequences of his present life are. According to

Meyerhoff (1960), in the modern times it becomes particularly challenging to accept one's past:

> It is . . . increasingly difficult to identify with the changes in one's own personal history, which has been full of breaks, gaps, and displacements. It now requires a special effort, special skill and training, or a peculiar frame of mind, to keep in touch with the past, to reconstruct one's own personal biography according to a coherent, unified, and significant pattern. (109)

Finally, Meyerhoff (1960) notices the progressive decline of people's "sense of identity and continuity with the past" (109). Following this reasoning, Scrooge is unwilling and unable to keep in touch with the past and his identity. For this reason, he has to be taken to a journey through time and space, compared by Angus (1972) to a "sermon acted out in a dream" (182). Although time travel and time machines became popular only in 1895 with *The Time Machine* by H. G. Wells, 52 years earlier, in 1843, Dickens uses another means of traveling through time; namely, he introduces the supernatural power of time ghosts as a technique to go back and forth in time since "in literature the ghost story offered a way of anchoring the past to an unsettled present by operating in a continuum of life and death" (Cox and Gilbert 1991: IX).

The first spirit is the Ghost of Christmas Past, who takes Scrooge to his past, explaining that "these are but shadows of the things that have been" (Dickens 2010: 27). Scrooge is confronted with the memories of Christmases throughout his life: he sees himself as a younger and an older schoolboy, as an apprentice, and finally as a man in the prime of life, who has become greedy and has changed so much through time that his fiancée is leaving him. Living only in and for the present, Scrooge forgot his past. However, Meyerhoff (1960) claims that nothing can be forgotten since "memory is indestructible", and what seems to be forgotten is "only pushed aside, buried, or repressed, i.e., not accessible to our conscious selves" (57). In accordance with this, while visiting the past, Scrooge's memories come to the surface again and affect his personality. In the end, the ghost shows Scrooge a memory that is not his: he witnesses a conversation about himself between his former fiancée and her husband, whereby he gains a valuable insight into the society's perception of him. During this voyage the main protagonist is the exact opposite from the ill-humored man from the beginning of the story: he becomes very emotional at the sight of his former self, and his feelings range from excitement to nostalgic happiness and sadness, sometimes all at the same time.

Although seeing the past, especially the last memory, represents so much torture for Scrooge that he begs the spirit to remove him from there, he cannot change what happened. However, seeing the past can change Scrooge, and this is what indeed happens. Faced with his repressed memories and thus with the understanding of his identity, Scrooge's nature already begins to alter.

Scrooge is then visited by the Ghost of Christmas Present, who takes him first to the city streets on Christmas morning. It is interesting that, unlike the Ghost of Christmas Past, this ghost has an ability to change events: he sheds drops of water from his torch on people quarrelling, and harmony is magically restored. To explain, this ability symbolizes the fact that the present is not fixed, unlike the past, and that in the present choices can still be made. The spirit then takes Scrooge to Bob Cratchit's home, where he informs him that Bob's son Tiny Tim will die "[i]f these shadows remain unaltered by the Future" (Dickens 2010: 49). Since Scrooge is taken to see Bob Cratchit's family and Tiny Tim, it is implied that he is the one who can alter the present and thereby the future by being a better person. After that, Scrooge is taken to various places where people celebrate Christmas, such as a miners' hut, a lighthouse, a ship, and his nephew's home. In all of these places, including his clerk's home, Christmas is being joyfully celebrated regardless of the participants' social status. Scrooge and the ghost have been traveling the whole night and the ghost grew clearly older, informing Scrooge that his life is very brief and that it ends that night. Hempill (2007) explains that "the Ghost, like the present time, is continuously dying and fading into the past while simultaneously being reborn as a new present" (52). As shown above, Scrooge was taken to the present in order to understand that Christmas should be celebrated joyfully, to learn what will happen to Tiny Tim if he does not change, and to realize that he has a family with which he can spend Christmas if he accepts his nephew's invitation.

Finally, the Ghost of Christmas Yet to Come shows Scrooge a bleak future that will come true if he stays the same. Under the spirit's guidance, Scrooge witnesses conversations about a man's death, after which he watches people selling the man's belongings after he had died, including his blankets and bed curtains that a woman took down while his corpse was lying there. The ghost then takes Scrooge to see a room with a bed, "and on it, plundered and bereft, unwatched, unwept, uncared for, was the body of this man. . . . He lay in the dark, empty house, with not a man, a woman, or a child to say he was kind to me in this or that, and for the memory of one kind word I will be kind to him" (Dickens

2010: 67-8). This sight is followed by a conversation between a man and his wife, who are relieved that their merciless creditor is dead. The spirit then shows Scrooge the Cratchit family after Tiny Tim's death. All this time Scrooge is unaware that the dead man is actually him. The last thing that the ghost shows him is his grave, which is the point when he finally realizes that he was the dead man from all the events he witnessed. Successfully scared by the future and with a completely transformed understanding of temporality, Scrooge eventually promises: "I will honour Christmas in the Past, the Present, and the Future. The Spirits of all Three shall strive within me" (Dickens 2010: 72-3).

Bending of time

As has been noted, the spirits confront Ebenezer Scrooge with a series of events from his past, present, and future. But the question arises as to what actually the relationship between the past, the present, and the future is, and in which ways the time spirits bend time.

According to Meyerhoff (1960), the concept of the order and direction of time sequences the time in one direction only, meaning that time is irreversible and can only run from the past to the future (20, 64). This notion implies that the direction of time is the most significant aspect of time for humans since it makes death an integral part of human life. In Meyerhoff's (1960) view, it is no wonder that "the transitoriness of life, time's inexorable march toward death" became an important topic for poets, religious thinkers, and philosophers (66). It is also a topic that Charles Dickens was interested in and fascinated with, which is reflected in *A Christmas Carol*, where ghosts having the power to bend time change the qualities of time, i.e. its order and direction, for the purpose of teaching Scrooge that to be a good Christian and consequently to deserve eternal life in Heaven, he must live in the past, the present, and the future. Naturally, "the appearance of a ghost immediately constitutes a disruption in the linearity of time. The mere presence of the ghost as *revenant* announces a past that is not past, a past that exists uncannily, simultaneously alongside the present" (Chitwood 2012: 74). However, apart from the fact that the presence of these ghosts already disrupts time, they also have an ability to take the main character to the time that is already gone or to the time that has not happened yet.

The arrival of the spirits is announced by Marley's ghost: "Expect the first [Spirit] tomorrow when the bell tolls One. . . . Expect the second on the next night at the same hour. The third, upon the next night when the last stroke of Twelve has

ceased to vibrate" (Dickens 2010: 21). At the first sight, time travel in *A Christmas Carol* seems to be very logically organized: Scrooge is first taken to the past, then to the present, and finally to the future. But on second thought, it is clear that time in this novel is rather chaotic and surreal. Namely, Scrooge is visited by Marley's ghost on the evening of December 24th, after which he falls asleep and wakes up at twelve o'clock. He is confused because it was past two in the morning (December 25th) when he went to sleep, so he considers the options that the clock is not correct, or that something has happened to the sun, and that it is actually noon. The first ghost comes at one o'clock in the night of presumably December 26th and takes Scrooge to a series of events in the past, each distanced several years from another. After the insight into the past, Scrooge is in his bed again and falls asleep. It remains unclear how long the travel to the past lasted and whether Scrooge was sleeping for the rest of the day after the trip. The next thing that happens is that he wakes up the next night at one, right on time for the visit of the Ghost of Christmas Present. This ghost is the most problematic of all because of the nature of the present, which, namely, lasts for a moment, and then it is gone, belonging to the past. Besides, if the second ghost visited Scrooge on December 26th, this one comes on December 27th, which means two days after Christmas, so he must take Scrooge to the past, to December 25th. However, the end of the story reveals that time was reset each night, and that all spirits visited Scrooge on the same night, specifically, on the night between December 24th and 25th. In this case this spirit takes Scrooge to the near future, and not the present. He shows him what happens on the Christmas day from the morning to the evening at different locations. Dickens (2010) reports: "It was a long night, if it were only a night; but Scrooge had his doubts of this, because the Christmas holidays appeared to be condensed into the space of time they passed together" (57). As soon as the spirit disappeared, the Ghost of the Christmas Yet to Come appears. He takes Scrooge to the Christmas day when he died. The last visit ends with the disappearance of the spirit, and Scrooge is back in his bed. Scrooge does not know which day it is, so a boy in the street informs him that it is Christmas, which means that the spirits have done it all in the same night, the night of Christmas Eve, and not, like Marley's ghost announced, in three successive nights. Based on all the evidence above, time in *A Christmas Carol* functions like in a dream, which is characteristic of fantastic

literature, in which, according to Todorov (1987), "the time and space of the supernatural world . . . are not the time and space of everyday life"[1] (122). Meyerhoff (1960) explains that subjective experiences – such as sleeping, dreaming, and fantasizing – offer the most vivid characteristics of "continuous flow, duration, and dynamic association" (25). He further clarifies the way in which time functions in dreams:

> There is a continuous flow and a complete intermixture of "before" and "after" or past and future suspending these objective categories and, strange as it may be to ordinary logic, encompassing all the events of one night or the accumulated store of experience constituting one lifetime, even extending beyond the frontiers of individual experience and memory to "enduring" aspects of the life of mankind. (25)

Similarly, Fromm (1957) reports about the negligence of the categories of space and time in dreams, and his description strikingly coincides with Scrooge's experience, supporting the assumption that Scrooge's time travel is in fact a dream. He points out that in dreams we can see dead people as if they were alive again, as well as witness past events, which appear as if they were occurring in the present. Apart from that, Fromm (1957: 4) observes that events that could not happen simultaneously in reality take place at the same time in dreams. He adds that the laws of space are likewise not applied in dreams:

> It is simple for us to move to a distant place in an instant, to be in two places at once, to fuse two persons into one, or to have one person suddenly be changed into another. Indeed, in our dreams we are the creators of a world where time and space, which limit all the activities of our body, have no power. (4-5)

Parallelism furthermore continues when he compares dreaming to a visit by nothing less than either friendly or unfriendly ghosts, who disappear in the morning (5-6). The aforementioned characteristics of a dream are to be observed in Scrooge's experience. In it, time is completely disordered, i.e., Scrooge travels from the present to the past, then again from the present to an alternative present, then to the "actual" present, from there to the future and back to the present. He is

[1] My translation.

confronted with the Christmases of his whole lifetime, but his dream also includes other people's experiences, not only Scrooge's. Besides, he sees people who are now dead and moves easily to distant places.

Generally speaking, in opposition to the information that the spirits will visit Scrooge on three nights in succession, they all visit him on the night between December 24th and 25th in the way that time resets itself when the next ghost should appear and take him to a journey through time. In this way, the nature of time is disrupted several times on the level of order and direction, which means that time in this novel functions like in dreams.

Identity and time

Regardless of the origin of the time travel in the novel, the fact remains that it changed Ebenezer Scrooge. It is important to realize that time carries significance for people since human life is lived under the influence of time because "the question, what *am* I, makes sense only in terms of what I have *become*" (Meyerhoff 1960: 27-8). Correspondingly, "[w]hat we are, we are only in and through time; but we are also constantly changed in and by time" (Meyerhoff 1960: 29).

A Christmas Carol reveals Scrooge's development in and by time. From a lonely schoolboy who likes to read, he becomes a man whose fiancée leaves him because the passion towards money has taken root in him. Through time, his greed increases, and he becomes a cold-hearted misanthrope, whose fate is to be doomed like his late friend Marley. For that reason, a supernatural intervention should be made; that is, he should be taken on a voyage through time to realize what he is by understanding what he has become. During this process, "by means of a nightmare vision" (Angus 1972: 183) and "intimidated by the awful howl" of Marley's ghost and then by the Spirits waiting for him in the night (Hobsbaum 1977: 89), Scrooge's personality is developing in another direction, that is, in the direction of becoming a proper Christian. At the beginning of the novel, Scrooge is a heartless miser who believes that Christmas is a humbug. As soon as he enters the world of past Christmases, his grumpy behavior undergoes a change: he becomes highly sentimental, and the feelings of both happiness and sadness are overwhelming his heart. Touched by the past, he wishes that he gave something to a boy singing a Christmas carol at his door the previous night. Moreover, he would like to be able to say something to his clerk, whom he has been treating quite badly. Finally, he cannot bear the fact uttered by his former fiancée's husband: that he is alone in the

world. During this voyage, Scrooge was able to witness the process of becoming what he is today. Visited by the Ghost of Christmas Present, Scrooge discovers the true meaning of Christmas, learns what he is now through the eyes of others, and, seeing his clerk's family, he changes his attitudes towards the poor and sick. By the arrival of the Ghost of the Christmas Yet to Come, Scrooge seems to have already finished the change of his personality. However, this ghost's task is to present the final consequences of Scrooge's identity and scare him with a possible future in order to consolidate the change of his personality. Drastically transformed by what he has seen traveling through time, Scrooge becomes like a boy: light, happy, merry, giddy, and he declares: "I will live in the Past, the Present, and the Future! ... The Spirits of all Three shall strive within me" (Dickens 2010: 74).

Having traveled through time, Scrooge is now able to embrace his past experiences and learn from them, accept himself and his fellow creatures, live *in* the present, but not *for* the present, and have the future in mind in order to deserve eternal life in the Heavenly Kingdom. In other words, Scrooge finally understands and accepts his temporality, which results in the change of his identity.

Conclusion

Charles Dickens, like his contemporaries, was interested in the nature of time, which he used as one of the main topics of *A Christmas Carol*. In this novel, the main character is haunted both by clocks representing the passage of time and by time ghosts. The clocks are tightly related to the (dis)appearance of the ghosts and to the change of his personality, which is possible only through a supernatural intervention of time ghosts, who bend time by changing its features, such as order and direction. Time in *A Christmas Carol* is quite chaotic; namely, Marley's ghost informs Scrooge that three ghosts are going to visit him during three successive nights, but they all come in the same night, taking him to the past, present, and future, which is possible only if time reset itself. This means that time in this novel functions like in a dream. Since time is closely related to identity, time ghosts are able to affect the change of Scrooge's identity, which is what they succeed in. At the end of the novel, Scrooge becomes like a child again and decides to live in the past, the present, and the future.

REFERENCES

Chitwood, B. (2012). *A Victorian Christmas in hell: Yuletide ghosts and necessary pleasures in the age of capital*. Retrieved 8 Jan. 2015 from: http://epublications.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1180&context=dissertations_mu

Cox, M, and R. A. Gilbert. (1991). Introduction. In Cox, M. and R. A. Gilbert (Eds.), *The Oxford book of Victorian ghost stories* (pp. IX-XX). By. Oxford: Oxford University Press.

Dickens, C. (2010). *A Christmas carol* (pp. 1-79). In *Christmas books*. Ware: Wordsworth Classics.

Fromm, E. (1957). *The forgotten language: An introduction to the understanding of dreams, fairy tales and myths*. New York: Grove Press.

Gruic-Grmuša, L. (2013). The transformations in the understanding of temporality in postmodern literature. *Americana: E-journal of American Studies in Hungary, 9*(1). Retrieved from: http://web.b.ebscohost.com/ehost/external?sid=8072cfc7-81aa-4815-ad34-3e7356a91c3b%40sessionmgr111&vid=8&hid=116

Hempill, G. (2007). *The anxiety of presence: Charles Dickens and the self in time* (Doctoral dissertation). Retrieved from: https://books.google.hr/books?id=ZD39Y2Upo4oC&printsec=frontcover&dq=The+anxiety+of+presence:+Charles+Dickens+and+the+self+in+time&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwiJ8oHS79HKAhXFLHIKHbDPBTIQ6AEIGjAA#v=onepage&q=The%20anxiety%20of%20presence%3A%20Charles%20Dickens%20and%20the%20self%20in%20time&f=false

Hobsbaum, P. (1977). *A reader's guide to Charles Dickens*. London: Thames and Hudson.

Meyerhoff, H. (1960). *Time in literature*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Todorov, C. (1987). *Uvod u fantastičnu književnost*. Trans. Aleksandra Mančić-Milić. Beograd: Pečat.

Wilson, A. (1972). *The world of Charles Dickens*. Harmondsworth: Penguin Books.

Ivan Fedechko
Masaryk University in Brno
ivan.fedechko@starlev.com.ua

UDC: 821.161.2.09 Kocjubins'kiî M. M.

MYKHAILO KOTSIUBYNSKY. A TRIP TO THE COUNTRY OF FORGOTTEN ANCESTORS AND A SEARCH FOR ARCHETYPES

In the given paper, we appeal to the themes of cooperation of literature and trips as a source of authors' inspiration. The first part of the report includes a brief description of the role of trip to Kryvorivnia village (Hutsulshchyna) – which is called Ukrainian Athens due to its popularity among Ukrainian writers of the beginning of the 20th century – in the performance resume of Mykhailo Kotsuibynsky. The thesis of the second part of the report and the main subject of the research is an analysis of Mykhailo Kotsuibynsky's work *Shadows of Forgotten Ancestors* (1911) taking into account mythological criticism and the search for archetypal images as an expression of collective and not conscious in the central characters' thoughts and actions.

Keywords: archetype, myth, literature, trips, image, cause.

In the modern era of globalization, it could be said that travelling became an apparent mainstream activity of people's behavior. Tourism in all its forms has become a very popular way of spending free time. Or not only free. There are people who adjust their lifestyle so that it may seem to be one big journey or endless wonderings around the most interesting and diverse corners of our planet. There are those who embark on a journey to find themselves and rethink their understanding of the world and their lives. Yet most people travel without giving this any logical explanation. Obviously, the forerunner of the modern touristic journey, in any sense of the word, was any type of wanderings carried out by our ancestors. The main factors that prompted them to wander were either the need to find new territories suitable for living and different types of activities or human curiosity and desire to understand the world. We may assume that a travel is an archetypal action, a heritage of our ancestors that were migrating for centuries and populated a large part of our world.

The sphere of tourism underwent a lot of changes from the pilgrimages around Europe and to the Holy Land to the beginning of the organised tourism in the middle of the 19th century, the father of which is Thomas Cook, and to the

foundation of industry and its formation as a mass phenomenon. Writers also played a considerable role in the promotion of travels. Here could be mentioned such works that describe travels as *Journey from Paris to Jerusalem* by Chateaubriand, *Walks Through Rome* by Stendhal (1829), *Impression Of* **Travel**: *In* **Egypt** *And Arabia Petraea* by Alexandre Dumas, *Book of Travels* by Gustave Flaubert (1845), or *Italian Letters* and *English Letters* by Karel Capek. Some of these writers such as the Frenchman Alexandre Dumas (the father) or the Czech Karel Capek pointed out all sorts of juicy details in the traditions and customs of certain areas and with the help of this attracted attention of tourists to the described countries.

Often the travels themselves could be the impetus for the writing of literary works. A great example of the Ukrainian literature of the beginning of the 20th century is the work of Mykhailo ***Kotsiubynsky*** Shadows of Forgotten Ancestors that was written under the impression of the author's stay in Hutsulshchyna[1]. For several years the writer was in correspondence with the famous Ukrainian folklorist Volodymyr Hnatyuk. In 1910, returning from Italy, Kotsiubynsky together with Hnatyuk went on his first trip to Hutsulshchyna to the village of Kryvorivnia that is situated in the very heart of the Ukrainian Carpathians. A year later, Kotsiubynsky came back to Kryvorivnia, this time not for rest but to examine life, manners and customs of Hutsuls, got acquainted with their folklore, and recorded the dialect and names of plants. Apparently, he was interested in this region as a writer and researcher of life. In his letter of that period to Eugen Chykalenko, he wrote such words of admiration: "*If you knew what a magnificent nature is here, what interesting people Hutsuls are, with rich and peculiar mentality, with exuberant imagination, strange customs and language!*. The writer does not idealize life in the Carpathians. In his novel, there is no blind admiration of exotic ethnography. On the contrary, in the novel we could see the description of difficult, even harsh living conditions in this region: tragic cases frequently happen to loggers, hard work of shepherds and cattle breeders, hard farming and constant struggle with natural elements. Hutsulshchyna is not rich in crop areas, therefore the main occupations of its inhabitants were, and in some places still remain, cattle and sheep breeding. Thus, they treated cattle that fed them in a special way, tried to protect them from evil spirits, told fortunes of them.

[1] Ethno-cultural region located in the southeastern part of the Ukrainian Carpathians.

In the novel *Shadows of Forgotten Ancestors*, it is not clearly indicated where, in which village the action takes place. There is only the mention of the range Ihrets that is situated not far from the village of Kryvorivnia and there is also mentioned the neighboring village Yavoriv in the children's game of the main heroes Ivan and Marichka. Maybe, the author deliberately did not connect the novel to any particular location to give it greater mystery because the story described in the novel could happen in any mountain village. However, the film with the same title shot in 1964 by Dovzhenko National Feature Film Studio helped to connect the novel *Shadows of Forgotten Ancestors* to Kryvorivnia. Sergei Parajanov[2] was its director and scriptwriter. In the film, the main character Ivan, having arrived to the mountain pasture-ground, introduced himself as Petro Paliychuk's son from Kryvorivnia. The shooting took place in Kryvorivnia and its surroundings. The inhabitants of the village were involved in the mass and ritual scenes. Moreover, the house-grazhda where some scenes of the film were shot is the same where one Mykhailo Kotsiubynsky and Ivan Franko once stayed. Now it is the museum.

The village of Kryvorivnia, which we are talking about, is not an average place of the Ukrainian Carpathians. It is often called Ukrainian Athens [3]. For a long time, it was an artistic center, a fashionable resort where not only Kotsiubynsky but many other writers and public figures stayed. Ivan Franko liked having a rest there. It is because of him that this place became popular among such Ukrainian writers as Lesia Ukrainka and her best friend Olha Kobylianska, Osyp Makovei, who Olha Kobylianska was in love with, and their mutual friend Vasyl Stephanyk. The historian and public figure Mykhailo Hrushevsky, the writer and composer Hnat Khotkevych, the artist Ian Trush and others also visited that place. Not only Ukrainian writers came to the village. The famous actress of her time Olha Knipper, Anton Chekhov's wife, was also recreating there. Several museums remained in Kryvorivnia in memory of those bohemian times.

[2] Sergei Parajanov – an Armenian and Ukrainian film director and script writer that is considered to be one of the greatest geniuses of cinematography of the 20th century. Together with the Ukrainian writer Ivan Chendey he wrote the screen script for the film *Shadows of Forgotten Ancestors*. The famous Ukrainian actor Ivan Mykolaychuk played the main part in the film *Shadows of Forgotten Ancestors*.

[3] The expression belongs to the Ukrainian ethnographer Volodymyr Hnatiuk.

By strange coincidence, Kryvorivnia, the village in the centre of the amphitheatre of high and picturesque mountains, with its legendary visitors of the beginning of the last century, the place where Mykhailo Kotsiubynsky drew inspiration for his novel *Shadows of Forgotten Ancestors*, that became a classic of Ukrainian literature, and where one of the best Ukrainian (Soviet) films was shot, remained unnoticed by Ukrainian tourists. People come here but, if compared to the other mountain resorts of the Ukrainian Carpathians, their number is small. Who knows, maybe it is for the best… Poor transport connection and, to some extent, isolation from other large cities, except Verkhovyna, slowed down the development of Kryvorivnia and nearby villages, the building of big hotels and cottages in the conditions of "wild capitalism" and the absence of the common sense.

Such isolation allowed Kryvorivnia and its inhabitants to keep "shadows of already forgotten ancestors", their prototype, their individuality, their Platonic Eidos. Because of this, we could still meet molphars here, learn incantations, incredibly reach in poetics, rhythm and melodics, hear a loud play on trembita that heralds someone's death, and see how people dance arkan[4] high in the mountains. All this helps us to understand that things that were born here centuries ago do not change or die. They are constant and strong due to the deep tradition and their isolation. Here one could still meet old Hutsul women whose exact age is not known to anyone and who will gladly tell you how they gathered berries with Franko and Kotsiubynsky. If only anyone of Hutsul molphars could return Franko to Kryvorivnia at least for a moment but not into the 20th century but in the 21st, he would have remembered every path he walked along once upon a time. The reason of it is that time has stopped in this village and, fortunately, the cruel hand of civilization could not ruin either the archetype of the village, or the romance of simple and, at the same time, mysterious Hutsul life.

From the very beginning of Mykhailo Kotsiubynsky's work Shadows of Forgotten Ancestors we plunge into the archaic world of Hutsuls of the beginning of the 20th century. Because of the fact that her child cries at nights, grows poorly and also because her little Ivan: «"дивився на неню таким глибоким, стареч розумним зором[5]" (Коцюбинський М. 1979: 135), the mother of this protagonist

[4]Arkan – an old Ukrainian male dance.

[5] "looked at his mother with such a profoundly wise and ancient gaze" (here and after English text from Marco Carynnyk's translation)

thinks that it is not her child but that the midwife tried badly and did not fumigate the house in some places and a she-devil managed to exchange the child for her imp. When the boy got a little older, at the age of seven he was able to find helpful herbs and knew:

> що на світі панує нечиста сила, що áрідник (злий дух) править усім; що в лісах повно лісовиків, як пасуть там свою маржинку (худобу): оленів, зайців, і серн; що там блукає веселий чугайстир, який зараз просить стрічного в танець та роздирає нявки; що живе в лісі голос сокири. Вище по безводних недеях (диких верхах гір) нявки розводять свої безконечні танки, а по скелях ховається щезник[6] (Коцюбинський М. 1979: 136).

also Ivan was able to tell about:

> русалок, що гарної днини виходять з води на берег, щоб співати пісень, вигадувать байки і молитви, про утопельників, які по заході сонця сушать бліде тіло своє на каменях в річці. Всякі злі духи заповнюють скелі, ліси, провалля, хати й загороди та чигають на християнина або на маржину, щоб зробити їм шкоду[7] (Коцюбинський М. 1979: 136).

While believing in God and professing Christianity, people that live in the Ukrainian mountains still do not cease to believe in the existence of other forces – forces of nature. Mykhailo Kotsiubynsky defined Hutsul family life well with the following words from the novel: **“**Для праці – будні, для ворожіння – свято[8]” (Коцюбинський М. 1979: 163).

Tetiana Saiapina, one of the researchers of Kotsiubynsky’s oeuvre, writes that although the term and the theory was not developed at that time, “Kotsiubynsky

[6] "He knew that evil forces rule the world, that the evil spirit of the aridnyk reigns over all, that the woods are full of forest demons who graze deer and hares like cattle, that the merry chuhaistyr – who rends wood nymphs from limb to limb-roams about, inviting passers-by to join him in dance, and that the sound of the ax lives in the forest. Higher up, on the distant waterless peaks, wood nymphs dance endlessly, and the shcheznyk (“the Vanisher”) hides in the cliffs."

[7] "water nymphs who emerge onto riverbanks on clear days to sing songs and make up tales and prayers, and about the drowned men who dry their pale bodies on river boulders after sunset. All manner of evil spirits inhabit the cliffs, forests, ravines, cottages, and enclosures, lying in wait to harm Christian folk or cattle."

[8] "weekdays for work and holidays for magic"

almost deliberately depicts a range of archetypes. In one of the letters from the 1910th the writer wrote: Indeed, our ancestor lives in us, we bear him in ourselves, his instincts, habits and preferences, we yearn for him …"[9]

We will try to analyze the novel through the prism of mythological criticism of the main examples of characters' archetypal thinking.

The time and spatial archetypes: time in the novel is organized according to the cosmogonic model and calendar rites: Christmas – Malanka – Warm George – Kupala Night. The spatial model described in the novel makes us return to the myth of the World Tree that is a manifestation of the universal integrated structure of the world. We could find the myth of the World Tree in different versions in folklore of different unrelated peoples that confirms its archetypal nature. In Kotsiubynsky's work, the myth of the World Tree is transformed in its iconic synonymic image of the World Mountain where the top is identified with the mountain, the bottom is water and space settled by people occupies the middle ground between them. An abyss is the transitional link in the chthonic world. The coloristics of the novel: two colors, green and blue, dominate everywhere: "Зеленим духом дихнули смереки, зеленим сміхом засміялися трави, на всьому світі тільки дві барви: в зеленій – земля, в блакитній небо...[10]" (Коцюбинський М. 1979: 143). Of course, nothing is surprising here as these are the main colors in the palette of nature of the Carpathian Mountains, if not the strange play of these colors in the description of nature. Often Kotsiubynsky describes mountains as being azure or dark blue and water in the Cheremosh River may be green. These colors in the mythology of the Eastern Slavs have similar mythological significance. Green color is the attribute of 'alien' space where devils live and where evil spirits are sent in incantations. It describes the characters of folk demonology: a sprite, a mermaid, a merman. Blue color is associated with the 'other world', with the abiding-place of evil spirits, acts as an attribute of an 'alien' space. According to the believes of mountain residents, natural forces surround a man on all sides and one should be able not only to withstand these forces but coexist with them in harmony. The mention of such

[9] Саяпіна Т. В. Взаємодія емоції страху у архетипів колективного підсвідомого в повісті М. Коцюбинського "Тіні забутих предків" / Т. В. Саяпіна // Вісник Запорізького державного університету. Серія: Філологічні науки. – 1998. – № 1. – С. 138

[10] "The fir trees breathed with greenery; the grass sounded a green laugh, and the whole world consisted of only two colors: all green the earth and all blue the sky"

coexistence in the novel is the description of the Christmas Eve scene when Ivan invited these natural forces but as they did not answer he asked them never to come.

Quite noticeable in the novel is functioning of the archetype of water in the mythological consciousness of the characters. It is embodied in the image of the mountain river Cheremosh. It is one of the main archetypes in the novel. A river has a symbolical meaning of ‘death and rebirth (baptism); the passage of time into eternity; transitional phases of the life cycle; or also embodiment of deities»[11]. A lot of key events of the novel occurred near the river: here two hostile families met and the main characters, Ivan and Marichka, became acquainted with each other, the fast mountain steam took and killed Marichka, Ivan washed his bloody face after his defeat against molfar Jura. The color of water in the Cheremosh River and its description changes according to the events in the novel and feelings of the characters. Before the description of the fight between the feuding families of the Paliichuks and the Huteniuks, there are the words: “вздовж Черемошу плив різнобарвний потік[12]” (Коцюбинський М. 1979: 139), Ivan’s feelings were different at that time: from unconscious rage and desire to revenge to surprise and, eventually, love:

> Але в Івановій пам’яті татова смерть не так довго жила, як знайомість з дівчам, що, скривджене ним безневинно, повним довір’я рухом подало йому половину цукерка. В його давній і безпричинний смуток влилась нова течійка. Вона несвідомо тягла його в гори, носила по сусідніх кичерах, лісах і долинах, де б він міг стріти Марічку. І він стрівся нарешті з нею: пасла ягнята[13] (Коцюбинський М. 1979: 141).

The state of the river often expresses the dynamics of the event development in the novel: “Ляк проганяв їх звідти в долину, де потік плив спокійніше[14]

[11] Guerin L. W., Labor E., Morgan L., Reesman J. C., Willingham J.R. A Handbook of Critical approaches to Literature. New York: Oxford University Press - P. 185

[12] "a multicolored stream sailed along the Cheremosh"

[13] "But his father’s death made less of an impression on Ivan than the friendship with the little girl who had so trustingly given him half a sweet after he had wrongly hurt her. A new current flowed into his old and causeless sorrow. It drew him into the mountains, carrying him to neighboring peaks, forests, and valleys in search of Marichka. He found her, finally, when she was grazing lambs"

[14] "Fear would send them scampering down to the valley, where thestream flowed more calmly"

"(Коцюбинський М. 1979: 142) and it also reflects the transitional phases of the characters' life cycle. The changes in the protagonist's life are foretold by the spring river: "А долом Черемош мчить, жене зелену кров гір, неспокійну й шумливу…[15]"(Коцюбинський М. 1979: 143), with the coming of spring Ivan had to go to the mountain pasture ground where he had to work as a shepherd till the end of summer and it meant separation from his beloved. The crossing of the river marked, for the main character of the novel, the beginning of another stage in life. Having climbed high into the mountains, the familiar sound of the Cheremosh River had no more impact on the protagonist, his life acquired a new rhythm.

The stay of the main character with shepherds on the mountain pasture ground is a kind of initiation, transition from the period of careless 'boyhood' to adulthood. Ivan gained experience at shepherding in mountains, he also tended vatra – a bonfire that one should take care of for it not to go out during the whole summer, otherwise there would be a trouble (the cult of fire). The most interesting for our discussion of the descriptions of the protagonist's stay on the mountain pasture ground are the myths (tales, according to the novel) that were told to Ivan by his older fellow Mykola. Kotsiubynsky fully described, in his work, the plots of two such myths and they are an excellent piece of evidence for the archetypal thinking of the Hutsuls in those days. The first Mykola's tale tells about the meeting of God and the Devil (áridnyk), explains how the world was created and, in particular, how the mountains were formed which is the central theme. The second tale is more interesting. It is an analogue of the Greek myth about Prometheus. According to Mykola's tale-myth, everything that is in the world – mountains, fire, wisdom, a violin, a wheel, a cart, a mill and the like – is invented by the Devil and "А бог лиш крав та давав людям. Таке-то[16]" (Коцюбинський М. 1979: 158). Among everything that is created by Aridnyk is the word 'shtuderatsia' (Ukrainian: штудерація) – a thing that is made skillfully and inventively. We could assume that it refers to art that, as it turns out, also comes from nature. The argument in favour of this assumption may be the scene from the novel when Ivan overheard and remembered the sounds of scheznyk's song: "Є мої кози... Є мої кози...[17]" (Коцюбинський М. 1979: 138). Apart from this, it is noticeable that God and Aridnyk are not clear oppositions of Good and Evil in the

[15] "And down below the Cheremosh drove the noisy, restless green blood of the mountains"
[16] "God merely stole these things and gave them to people. So it was once upon a time..."
[17] "My goats are back, my goats are back!"

legend, their coexistence is Cosmos that comes from Chaos. We could also assume that it is a residue of archetypal understanding of both principles, the light one and the dark one, as the eternal, united and inseparable. Obviously, under the influence of Christianity this understanding began to decline and turns into the image of darkness, sadness, eternal wanderings and the image of creative Aridnyk that gave the Hutsuls vatra and sheep, became 'Satan' or 'Evil Spirit' that is an enemy of people.

The archetype of Mother Earth – the connection with nature. The mythological image of Mother Earth is transformed in Kotsiubynsky's work in its positive and negative aspect through the personalities of two wives of the main character. The image of "the Good Mother (the positive aspect of Mother Earth) that is associated in the Slavic mythology with the principle of life, births, heat, nourishment, protection, fertility, growth, prosperity"[18] is embodied in Marichka, Ivan's only love and:

> що вона давно вже засіяла гори співанками своїми, що їх співають ліси й сіножаті, груні й полонини, дзвонять потоки і виспівує сонце... Але прийде пора, він поверне до неї, і вона знов позбирає співанки, щоб було одбуть чим весілля...[19] (Коцюбинський М. 1979: 145).

The image of the Bad Mother, which includes negative characteristics of Mother Earth, is connected with witches, sorceress, loose women, infertility, adultery is embodied in Palahna. Although she was a good mistress, she was also haughty, cared more about material things and practiced witchcraft a lot. Ivan was not happy in his marriage with Palahna. He found consolation only in farming; however, it also ceased to console him over time. With each of his women, Ivan was a completely different person. With Marichka, he was cheerful, always played floyara, and was ready to compete with everyone for his beloved to be with him. In contrast to this, with Palahna, he always disappeared somewhere, wondered around in the forests, and the fight he had with molphar Yura was only

[18] Guerin L. W., Labor E., Morgan L., Reesman J. C., Willingham J.R. A Handbook of Critical approaches to Literature. New York: Oxford University Press - P. 187

[19] "that Marichka had long since sowed the mountains with her songs, that the forests and the hayfields, the peaks and the pastures, the streams and the sun were all singing them. But the day would come when he would return to her, and she would gather her songs for their wedding."

ostentatious. From the symbolic point of view, the main character's life may be described in the following way: the loss of connection with the Good Mother that is a symbolical embodiment of creative natural forces; failure to find the archetype of the Self, that is himself, the understanding of himself in the life with Palahna that led to wanderings and the death of the main character. This motif has some common features with the story about Mavka and Lukash from Lesya Ukrainka's work "The Forest Song". However, Kotsiubynsky's work unlike Lesya Ukrainka's drama-mystery is more tragic. Both works have a common mythological motif: the main character loses harmony with natural forces, tries to find it and finds it only after his death.

"*I wish I could transfer onto paper at least a bit of Hutsul coloring and smell of the Carpathians, I would be satisfied even with this*", the writer confessed in his letter to Mykhaylo Mohylyansky. We can assume that the author succeeded in it. Kotsiubynsky was the first to tell Ukrainians from Naddniprianshchyna about manners and customs of Hutsulshchyna residents. *Shadows of Forgotten Ancestors* is a poetic, deeply psychological and philosophical novel that reflects diversity and versatility of human life, helps to better understand the archetypal thinking of our 'forgotten' ancestors.

REFERENCES

Kocjubynskyj M. (1988) Stíny zapomenutých předků. Praha: Vyšehrad (translator Alena Morávková).

Kotsiubynsky M. (1981) Shadows of Forgotten Ancestors (Ukrainian Classics in Translation, 4). Libraries Unlimited Inc: Littleton (translator Marco Carynnyk).

Guerin L. W., Labor E., Morgan L., Reesman J. C., Willingham J.R. (2005) A Handbook of Critical approaches to Literature. New York: Oxford University Press.

Коцюбинський М. (1979) Твори в трьох томах. Том третій. Київ: Дніпро.

Саяпіна Т. В. (1998) Взаємодія емоції страху у архетипів колективного підсвідомого в повісті М. Коцюбинського "Тіні забутих предків" / Т. В. Саяпіна // Вісник Запорізького державного університету. Серія: Філологічні науки. – № 1. – С. 138.

Maja Novković
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu
novkovic.m@gmail.com

UDC: 141.72:821.162.4.09 Juráňová J.

FEMINIZAM I INTERTEKSTUALNOST U PROZNIM DJELIMA JANE JURÁŇOVE*

This paper deals with the work of contemporary Slovak writer and publicist Jana Juráňová, whose prose contains perhaps the most radically expressed problems of feminist philosophy. It will try to detect elements of feminist discourse and intertextual determinants. The focus will be placed on a comparative analysis of two works of prose, historical novel *Žila som s Hviezdoslavom* (2008) and a short story *Malá nočná príhoda* (1999), both of which question the role and meaning of women in modern society. An overview of her oeuvre will be provided as well as a comparative analysis of some of its important parameters, relying on a theory of intertextuality. First, a summary of the plot and the primary idea of each work will be provided, followed by a comparison of the two, looking for intersections and common elements of feminist theory and intertextuality theory.

Keywords: Jana Juráňová, Žila som s Hviezdoslavom, Malá nočná príhoda, feminism, intertextuality.

Uvod

Društveno-politička događanja i okolnosti tijekom posljednja dva desetljeća vrlo su pogodovala proznom stvaralaštvu slovačkih autorica. Većina se spisateljica krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina okupljala u Klubu slovačkih prozaistica *Femina*, kasnije u okviru udruge *Aspekt* i istoimenog časopisa u kojem su objavljivale svoja djela. Kako smatra Čúzy, tematska, estetska i filozofska raznovrsnost ženske proze u ovom se razdoblju konstantno širila pri čemu radovi pisani pod neposrednim utjecajem feminističke teorije čine samo jedan dio šireg spektra ženske književnosti u Slovačkoj (Hochel, Čúzy i Kákošová 2007: 135).

* Ovaj je rad nastao u okviru poslijediplomskog doktorskog studija književnosti, izvedbenih umjetnosti, filma i kulture na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

U ovom ćemo se radu baviti stvaralaštvom suvremene slovačke spisateljice i publicistice Jane Juráňove[1] u čijim su proznim djelima možda najradikalnije izraženi problemi kojima se zaokuplja feministička filozofija. Usredotočit ćemo se na komparativnu analizu dvaju proznih djela, romana *Žila som s Hviezdoslavom* i pripovijetke *Malá nočná príhoda*. Prikazat ćemo obilježja njezina stvaralaštva i komparativno analizirati neke njegove bitne odrednice oslanjajući se pritom na teoriju intertekstualnosti. Beker, citirajući *Dictionary of Narratology* Geralda Princea (Beker 1995: 14), navodi kako termin intertekstualnosti podrazumijeva odnose teksta prema drugim tekstovima koje ovaj prvi citira, iznova piše, apsorbira, produžuje, općenito transformira i u čijim je terminima razumljiv. U svojoj najužoj verziji koju je zastupao Genette, termin intertekstualnost označava odnos ili odnose između teksta i drugih tekstova koji su u njemu prisutni. U svojoj najširoj i najradikalnijoj verziji koju su zagovarali Barthes i Kristeva, a kako ga ovdje i mi shvaćamo, termin označava odnose između bilo kojeg teksta i cjelokupnosti znanja, potencijalno neograničene mreže kodova i prakse označavanja koje mu dopuštaju da ima značenje. Kada govorimo o intertekstualnosti, imamo na umu postojanje heterogenog *tkiva, pletiva* (riječ *tekst* potječe od lat. *texere* = tkati, plesti), gdje se porijeklo ne može jasno odrediti (Beker 1988: 10).

Juráňová je debitirala zbirkom pripovijedaka *Zverinec* (1994.), no veću je pozornost čitatelja i kritičara izazvala svojom drugom knjigom *Siete* (1996.). Uslijedila su prozna djela *Utrpenie starého kocúra* (2000.), roman *Orodovnice* (2006.) koji je bio nominiran za književnu nagradu *Anasoft Litera*, roman *Žila som s Hviezdoslavom* (2008.), *Dobroš sa nemusí zastreliť* (2010.), zbirka *Lásky nebeské* (2010.), *Nevybavená záležitosť* (2013.). Piše i knjige za djecu i mladež: *Iba baba* (1999.), *Bubliny* (2002.), *Babeta ide do sveta* (2003.), *Ježibaby z Novej*

[1] Jana Juráňová rođena je 19. veljače 1957. u Senici, gradu u zapadnoj Slovačkoj. Diplomirala je ruski i engleski jezik na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Komenský u Bratislavi. Radila je kao dramaturginja u kazalištu Jána Palárika u Trnavi (1984. – 1989.), kao zamjenica glavnog urednika u časopisu *Slovenské pohľady* (1991. – 1993.), komentatorica na radijskoj postaji *Slobodná Európa* te je sudjelovala u osnivanju slovačkog P.E.N. centra. Pojedina su njezina djela prevedena na engleski, njemački, mađarski, švedski, slovenski, poljski i češki. Uređivala je različite književne projekte (*Čítame slovenskú literatúru I, II, III; Možnosť voľby; Piata žena; Hlasy žien; Ružový a modrý svet; Lesby-by-by/Aspekty politiky identít*). Bavi se i prevođenjem (Manfred Bukofzer, Elzbieta Ettinger, Judith Lewis Herman, Osip Emiljevič Mandeljštam).

Baby (2006.). Napisala je drame *Téma Majakovskij* (1989., s koautorom Blahoslavom Uhlárom), *Salome* (1989.), *Misky strieborné, nádoby výborné* (uprizorena 1997., objavljena 2005.). Njezino posljednje objavljeno djelo, zbornik *Hry* (2014.), sadrži osam kazališnih i radijskih drama koje su nastajale od osamdesetih godina 20. stoljeća.

Juráňová je 1992. godine s Janom Cvikovom i još nekoliko suradnica osnovala gore navedeni feministički kulturni časopis *Aspekt* koji ima i svoju knjižnu ediciju. Do danas je jedna od dvije glavne urednice časopisa i koordinatorica cjelokupnog kulturnog, obrazovnog i izdavačkog projekta (Čúzy, Darovec, Hochel, Kákošová 2006: 146). Prevodi s engleskog i ruskog jezika, među ostalim i feminističke autorice kao što su Margaret Atwood, začetnica ženskog pisma u kanadskoj književnosti koja se u svojim djelima raznorodnih žanrova bavi feminističkim pitanjima, potom američka poststrukturalistička filozofkinja Judith Butler koja je doprinijela feminističkoj i queer teoriji te teoriji roda i spola, Slavenka Drakulić, hrvatska spisateljica koja se zasigurno ubraja u sam vrh suvremene europske proze, čija je središnja tema stvaralaštva žensko tijelo i zbivanja oko njega[2] i u čijim romanima nalazimo sve temeljne odrednice ženskog pisma, u kojima ženski glas iz ženske vizure pripovijeda o jedinstvenom ženskom iskustvu te Virginia Woolf, osnivačica feminističke književne kritike koja je u svojim zbirkama eseja i kritika prikazala povijesnu datost „ženske sudbine“ koja je mnoge potencijalno talentirane i kreativne žene osudila na strogo ograničen i tek djelomično ispunjen životni put.

Već ovakav izbor iz autoričina prevodilačkog korpusa svjedoči o njezinu zanimanju za feminizam i očitovanja feminističkih teorija i na području književnosti, a u nastavku ćemo pokušati utvrditi je li usto u njezinoj prozi moguće tražiti i intertekstualne odrednice.

Obilježja stvaralaštva

Jana Juráňová u svojim proznim i dramskim djelima vrlo uspješno potkopava tradicionalne rodne stereotipe, slovačke kulturno-povijesne mitove i dogme te s dozom zdrave ironije demaskira značajne slovačke kulturne djelatnike 19. stoljeća, nekadašnje disidente i suvremene pseudointelektualce. Otvoreno govori o intrigantnim pitanjima našeg doba, o spolnim i drugim identitetima koje

[2] Ovdje su naročito značajni roman *Mramorna koža* (1989.), zbirka priča *Tijelo njenog tijela* (2006.) i roman *Frida ili o boli* (2007.).

konzervativno srednjoeuropsko društvo odbacuje. Iznova vrednuje pozicije različitih ustaljenih, kanonskih pristupa te ulazi u polemiku s društvom i njegovim stoljetnim moralnim strukturama i autoritetima. Kako kaže Oriešek, Juráňová se danas nesumnjivo ubraja u najznačajnije predstavnice feminističkog književnog diskursa u Slovačkoj. On je smatra nasljednicom spisateljica kao što su Terézia Vansová (1857. – 1942.), Božena Slančíková Timrava (1867. – 1951.), Ľudmila Podjavorinská (1872. – 1951.) ili Hana Gregorová (1885. – 1958.).

Prema riječima književne kritičarke Miriam Suchánkove, velika je tema stvaralaštva Jane Juráňove feministička korekcija tradicionalnih književnih stereotipa i društvenih autoriteta. Naime, ova slovačka spisateljica rado poseže u prošlost za temama muško-ženskih odnosa koji, na trenutke nam se čini, ponekad i ponegdje još uvijek funkcioniraju prema principima koji su se davno trebali sakriti u ropotarnicu povijesti, a da tome nije tako svjedoče njezina djela koja se bave položajem suvremene žene u današnjem društvu.

Polazišta za komparativnu analizu

U ovom ćemo radu pokušati detektirati elemente feminističkog diskursa, kao i intertekstualne odrednice u proznim djelima Jane Juráňove. Stoga smo za analizu njezina stvaralaštva izabrali dva prozna djela, od toga jedno djelo, roman, uvjetno rečeno, povijesne tematike *Žila som s Hviezdoslavom* i drugo djelo, pripovijetku *Malá nočná príhoda* koja propituje ulogu i značenje žene u suvremenom okruženju. Najprije ćemo skicirati sadržaj i prikazati osnovnu ideju svakog od pojedinih djela, a potom ćemo ih usporediti tražeći među njima dodirne točke te zajedničke elemente feminističke teorije i teorije intertekstualnosti.

Žila som s Hviezdoslavom

Jana Juráňová u parabiografskom povijesnom romanu *Žila som s Hviezdoslavom*[3] (2008.) oslikava život Ilone Országhove, supruge slovačkog pisca Pavla Országha Hviezdoslava, pjesnika, prozaista i dramatičara, istaknute ličnosti slovačke književnosti i kulture kraja 19. i početka 20. stoljeća, koji se smatra jednim od najznačajnijih pisaca slovačke književnosti uopće. Farkašová smatra kako Juráňová u maniri feminističke teorije pokušava dekonstruirati mit genija i načiniti netradicionalni portret velikog Hviezdoslava. Autorica aludira na

[3] Godine 2008. *Divadlo na Rázcestí* iz grada Banská Bystrica uprizorilo je autoričinu dramatizaciju ovog romana koji je naredne godine bio nominiran za književnu nagradu *Anasoft Litera*.

uvriježeno poimanje Hviezdoslava kao neprikosnovene literarne veličine u povijesti slovačke književnosti. U romanu kroz priču njegove supruge kanoniziranoga slovačkog poetu predstavlja u drugačijem svjetlu za razliku od tradicionalne slovačke historiografije i povijesti književnosti, čime detronizira i ujedno demaskulinizira velikog Hviezdoslava. Postupak je uvjerljiv jer je prikazan odnos Hviezdoslava prema konkretnoj, autentičnoj ženi koja se prisjeća života provedenog u pjesnikovoj sjeni.

Zadržimo se najprije na karakterizaciji ovoga djela kao povijesnoga romana. Kako kaže Beker (Beker 1995: 13), citirajući *A Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*, intertekstualnost je pojam koji je formulirala Julia Kristeva nadahnuta Bahtinom, a koji označava odnos nekog teksta prema drugim tekstovima. Ovi su intertekstualni odnosi, bahtinovski govoreći, dijaloški odnosi, a uključuju anagram (igru riječi), aluziju, adaptaciju, prijevod, parodiju, stilizaciju, pastiš, travestiju, imitaciju i druge načine pretvorbe ili oponašanja. Dosad je kritika ovaj roman karakterizirala kao povijesni. Ukoliko ga zaista promatramo na ovaj način, naići ćemo na mnoge manjkavosti koje su književni kritičari i isticali (primjerice, nedostatak „povijesnosti“ ili neuvjerljivost izlaganja, o čemu će kasnije biti riječi). No, imajući gore navedeno tumačenje pojma intertekstualnosti u vidu, otvara nam se nova vizura proučavanja romana. Za prozu izrazito intertekstualne provenijencije na najopćenitijoj je razini, među ostalim, karakterističan postupak stilizacije, pastiša ili parodije u odnosu na vlastiti podtekst, odnosno poznate literarne predloške, kreativan stav prema susjednom diskursu, najčešće znanstvenom ili paraznanstvenom, naglašena autorefleksivnost, značajan udio ludističke funkcije (Medarić 1988: 110). Promatramo li, dakle, ovaj „povijesni“ roman kao parodiju, nestaju barem neke zamjerke koje je književna kritika upućivala ovome djelu. Parodija putem tobožnjeg vjernog oponašanja iskorištava specifične slabosti (npr. pretencioznost ili ambicioznost) onoga što imitira. Ono što se parodira može biti bilo što, djelo, stil, konvencija tipična za cijelu generaciju pisaca (Beker 1995: 10). Prividno autentično oponašanje metoda povijesnog romana ne čini se promašenom idejom, ako znamo da značajno mjesto u Hviezdoslavovu bogatom i vrlo raznolikom opusu predstavljaju upravo povijesni romani. Neke od njih Juráňová eksplicitno spominje u svome romanu (*Ežo Vlkolinský* iz 1890.). Mogli bismo reći kako Juráňová zapravo imitira postupke povijesnog romana. Primjerice, u tekst unosi korespondenciju između Hviezdoslava i njegove supruge. Dakle, koristi postupke (kodove, konvencije) povijesnog romana inkorporirajući dokumentarne materijale u svoj roman (aspekt

intermedijalnosti – umjetnički tekst uspostavlja odnos s neumjetničkim medijem, izvanestetskim tekstom), a sve u svrhu postizanja uvjerljivosti kako je odista riječ o povijesnom romanu.

Međutim, za autoricu je primaran portret supruge, inteligentne, *„aj keď len tak po dievčensky“* (Juráňová 2010: 70) obrazovane Ilone. Pripovijedanje je koncipirano kao ispreplitanje Iloninih uspomena s opisima „ovdje i sada“ života ostarjele udovice, nižu se njezine asocijacije, nostalgična sjećanja, a kao crvena se nit provlači tuga za prošlošću i melankolija. Iako u rekonstrukciji života bračnoga para polazi od arhivskih materijala, od kojih je svakako najvažnija korespondencija između supružnika, od faktografije o pjesnikovom djelu i vremenu u kojem je živio, u liku Ilone sadržano je još nešto što proizlazi iz autoričine, kako to Farkašová kaže, „nećudoredne fantazije“ („*nemóresná fantázia*“). Nećudoredan ovdje znači netradicionalan, koji ne podliježe konvencijama i književno-povijesnim paradigmama, znači hrabrost da se sruše ustaljene barijere.

Osim ove nećudorednosti, Juráňová je u tekstu pokazala još jednu svoju bitnu karakteristiku, a to je sposobnost poistovjećivanja s položajem, mislima i osjećajima „obične“, za onodobne mogućnosti obrazovane žene, uz veliku rodnu i spolnu empatiju. Autorica spretno ispreplićе malu, subjektivnu, u ovom slučaju tek „žensku“ povijest, ograničenu ljudskim životnim vijekom, ali i onu veliku, poželjno objektivnu, uvjetno rečeno „mušku“ povijest, Povijest s velikim P, povijest jedne zemlje kao zbira njezinih značajnih ličnosti, državnika, umjetnika, poeta koju, nemojmo zaboraviti, čine i žene koje su stajale iza njih, a kako nas povijest uči, često bile *spiritus movens* prijelomnih povijesnih zbivanja. Juráňová je spretno izbjegla suhoparan i ustaljen prikaz te ponudila drugačiju, nekonvencionalnu sliku Hviezdoslava. Okamenjen pogled na Hviezdoslava kao neospornu književnu veličinu u ovom romanu čarobno oživljava. Zahvaljujući Juráňovoj, oživjela je Ilona, brižna Hviezdoslavova supruga, simbolična predstavnica majki, supruga i kćeri poznatih povijesnih ličnosti, koje ta ista povijest gotovo uvijek gurne postrance, dok je zahvaljujući supruzi oživio i „očovječio“ i portret samoga velikog pjesnika.

Malá nočná príhoda

Godine 1999. Juráňová je s pripovijetkom *Malá nočná príhoda*[4] bila finalistica natjecanja *Poviedka '99* na kojem je osvojila nagradu žirija. Unutarnji monolozi likova predstavljeni u trećem licu uvjerljivo svjedoče o suočavanju troje protagonista s nenadanom situacijom u kojoj su se našli. Objektivnost iznošenja monologa likova u trećem licu pripovjedačici nudi prostor za iskazivanje vlastitoga mišljenja, opaski etičkog i filozofskog karaktera te kritiku tranzicijskog srednjoeuropskog društva devedesetih godina prošlog stoljeća. Svojevrsni jednosmjerni iskreni „razgovori“ čitatelju su dani posredstvom unutarnjih monologa, najprije iz perspektive istaknutoga slovačkog intelektualca bez imena, potom iz perspektive Amerikanke Neile koja zabunom biva upletena u cijelu zavrzlamu, a na kraju i iz perspektive Slovakinje Bore. Istina se može prikazati tek iz više kutova, što je osnovni teorijski stav iz kojeg potječe intertekstualnost (Beker 1988: 14). Ove tri perspektive pružaju nam cjelovito kronološko saznanje o predmetnom spornom događaju, pomažu nam konstituirati sam događaj. Na fabularno-kompozicijskoj razini, izlaganje je fragmentarno i tek pred kraj saznajemo što se zaista zbilo, stoga bismo ovdje mogli primijeniti Jennyjev termin linearizacije, pod kojim on podrazumijeva horizontalnost teksta kada čitatelj postupno, korak po korak, postaje svjestan smisla teksta.

Na ovu bi se pripovijetku mogao primijeniti i Bahtinov termin karnevalizacije, čemu je srodna jedna od Jennyjevih tzv. figura intertekstualnosti, figura inverzije ili preokreta, obrata vrijednosti. Prema Bekeru (Beker 1995: 20), karnevalizacija je srodna intertekstualnosti kao spoj različitih elemenata ili skup čijim sastavnim dijelovima porijeklo najčešće nije poznato. Karnevalizacijom se osporava konvencionalna hijerarhija, usvojene i prihvaćene istine dovode se u pitanje, a svi su ideali podvrgnuti neprestanom ispitivanju i ironičnom izvrtanju (Beker 1995: 19). U djelima ovakvog tipa primjetna je polifonija mišljenja, a autori nerijetko posežu za netradicionalnom građom. U pripovijetki nalazimo tri perspektive, a netradicionalna građa služi za suočavanje s poremećenim sustavom ljudskih vrijednosti, obračun s modernim intelektualcima koji to nipošto nisu i koji životne ciljeve svode na lagodan život podrivajući time uzvišene ideale. Ovime Juráňová aludira na društvenu situaciju u Slovačkoj devedesetih godina prošloga

[4] Osim u zborniku nagrađenih pripovijedaka (Grendel, L. (Ur.). *Poviedka '99: zborník najlepších prác tretieho ročníka literárnej súťaže EuroTel*. Levice: Koloman Kertész Bagala), pripovijetka je objavljena i u zbirci *Lásky nebeské* (2010.).

stoljeća, netom nakon raspada Čehoslovačke kada su društvenu scenu preplavili disidenti i lažni borci za ljudska prava. U romanu se pak autorica obračunava s idiličnim konvencijama slovačke književnosti i neupitnom veličinom jednog od narodnih bardova na satirički, odnosno parodijski način, uz brojne karnevaleskne epizode (lik umišljenog Hviezdoslava koji se ponaša kao razmaženo dijete, velikog pisca o kojemu djeca ništa ne znaju, a još za njegova života o njemu uče u školi i slično).

Za razliku od romana, u pripovijetki je žena aktivni sudionik društvenog, kulturnog i znanstvenog života zajednice, granica doma i društva postaje fluidna, ujedinjavaju se javna i privatna sfera života pri čemu među njima ne dolazi do antagonizma, a aktivnost žene u zbivanjima u akademskoj zajednici ne pobija činjenicu da je ona istovremeno i supruga i majka.

Komparativna analiza – *Žila som s Hviezdoslavom* i *Malá nočná príhoda*

Nakon što smo naznačili opća mjesta i sadržajne smjernice romana koji je tek uvjetno povijesni te pripovijetke koja se bavi ulogom, položajem i značenjem žene u suvremenom društvu, prevladavajući dojam jest selektivna zastupljenost feminističkih elemenata. Naime, u svakom od spomenutih djela može se iščitati tek jedan, možda dva teorijska aspekta feminističkog diskursa. U romanu *Žila som s Hviezdoslavom* riječ je o strogom ograničenju ženina djelovanja na kuću i obitelj, u rijetkim slučajevima i u nekoj od ženskih udruga**.** U pripovijetki *Malá nočná príhoda* u fokusu je zanimanja binarnost ženina položaja, intelektualke čija društvena angažiranost ne negira njezinu „ženskost“ jer ona je istovremeno i supruga i majka. Potonje, uloga žene kao majke, u romanu izostaje. Naime, Ilonka i Hviezdoslav nisu mogli imati djecu, stoga je njezina isključiva uloga bila skrbiti o bračnom drugu i njegovu kreativnom miru. Usto, u pripovijetki nailazimo i na problematiku tijela, bitan element feminističkog diskursa.

Iako iznošenje monologa likova u trećem licu uvlači implicitnog čitatelja u svijet teksta, intimizira ga s likovima, nastoji steći njegovo povjerenje i postiže uvjerljivost izlaganja, što se pokazalo itekako uspješnim u pripovijetki *Malá nočná príhoda*, ova se metoda pokazala unekoliko neuspješnom u slučaju romana *Žila som s Hviezdoslavom*. Tretiramo li potonji kao parodiju povijesnog romana, za razliku od književnih kritičara, koji ga smatraju povijesnim romanom u pokušaju, prilikom njegova čitanja ipak se teško oteti dojmu da je riječ o neuvjerljivoj parodiji. Naime, zaista je teško povjerovati da su stavovi koje iznosi Ilonka razmišljanja koja bismo bez dvojbi pripisali ženi koja je živjela krajem 19. i

početkom 20. stoljeća. Naša junakinja čita ljubavne romane, a izgovara rečenice koje bi bez dvojbe pripisali okorjeloj pobornici feminizma. Čini nam se da Juráňová nasilno ubacuje stečevine suvremenih feminističkih teorija u ono što bi trebao biti povijesni tekst ili njegova parodija, što rezultira posvemašnjom neuvjerljivošću psihološke karakterizacije lika Ilone. Razmišljanja o tome da žena treba ograničiti očekivanja od života i smjestiti se u utvrđene okvire neuvjerljiva su kada dolaze od žene koja je živjela krajem 19. stoljeća u agrarnoj zemlji kao što je u to vrijeme bila Slovačka. Zasigurno da nije nemoguće, no neplauzibilan je prikaz žene koja je cijelu mladost u obitelji i djevojačkoj školi socijalizirana u okviru tradicionalnih vrijednosti, a koja bi unatoč takvoj indoktrinaciji[5] mogla imati velika očekivanja od života i želju za traženjem nekog višeg smisla. Suvremene će čitateljice Ilonu iz svoje perspektive jamačno moći sažalijevati i neće shvaćati njezinu submisivnost, no teško da će povjerovati da žena onoga vremena dijeli njihova uvjerenja. Dakle, čini se da je, iako opsegom manja, pripovijetka pogodnija za čitanje u feminističkom ključu.

Djelu *Malá nočná príhoda*, slično kao i romanu *Žila som s Hviezdoslavom*, zajedničko je što unutarnji monolozi predstavljaju dominantan pripovjedni postupak, pri čemu je naglasak stavljen na duševna stanja ponajprije ženskih likova. Tako nam retrospekcije Hviezdoslavove udovice pružaju sliku njihova zajedničkog života. Ilona prebiranjem po uspomenama na trenutke budi svoje davne nemire koji su se s godinama primirili, javljaju se stari potisnuti strahovi, a razmišljajući o prošlosti, trudi se osjećaje držati pod kontrolom, ne prepustiti se sjećanjima. Njezina razmišljanja posredno nam prikazuju odnos muškarca i žene kakav je bio u ono vrijeme.

Modernizam je značio radikalno odstupanje od klasičnog europskog realizma, a nastavljajući se na to, postmodernizam znači još veći korak u tom odstupanju (Beker 1995: 30). Književna djela modernizma, među ostalim i djela Virginije Woolf koju je Juráňová prevodila, vrve od unutarnjih monologa, nizova reminiscencija i digresija. Sve nabrojano uvelike je zastupljeno u oba prozna djela Jane Juráňove. Da parafraziramo Barthesa, ovdje se ne radi o tome da ovaj roman ili pripovijetka duguju svoje porijeklo određenom autoru iz prošlosti, već su to teme, motivi, konvencije i kodovi modernizma koji se ponavljaju i modificiraju iz djela modernizma u tekst suvremenoga djela jer se, sukladno teoriji

[5] Zanimljivo je spomenuti da tradicionalisti pak pišu o feminističkoj indoktrinaciji.

intertekstualnosti, u svakom tekstu nalaze elementi ranijih tekstova. Pojam intertekstualnosti upućuje nas prema posredovanom porijeklu i anonimnosti (Beker 1995: 29).

Jednako tako, jedna od najstarijih tema (motiva) u književnoj je tradiciji putovanje, junakov odlazak u svijet. No, uloga ili funkcija putovanja u književnosti razlikovala se u djelima pojedinih razdoblja. Primjerice, u romanu 19. stoljeća, tzv. *bildungsromanu*, junak odlazi od kuće sa željom ili planom da ostvari svoje ambicije. Na tome putu junak prolazi kušnje i propituje svoje mogućnosti, nakon čega se vraća kući kao drugačiji čovjek, promijenjenoga i razvijenoga karaktera. Ovo je vjerojatno najčešći postupak, no u književnosti nailazimo i na varijantu kada se junaku u poznatom ambijentu počne događati nešto novo, neuobičajeno, dolazi do promjene koja narušava mir, svakodnevnu rutinu i ravnotežu. Potonji je slučaj češći kada su u pitanju junakinje. One će rjeđe okušati svoje sposobnosti u velikom i nepoznatom svijetu jer su tradicionalno sputanije (Beker 1988: 18). Upravo je ovo slučaj s Ilonom u romanu *Žila som s Hviezdoslavom*, dok je u pripovijetki *Malá nočná prihoda* junakinja ta koja odlazi u svijet (na konferenciju) rastrgana između doma i obitelji s jedne te karijere i želje za osobnim i profesionalnim razvojem s druge strane. Ondje joj se događa nešto što donekle mijenja njezino poimanje svijeta koji je okružuje i dovodi u pitanje vrijednosti u koje je čvrsto vjerovala.

Kao što smo već spomenuli, u pripovijetki osim već navedenog feminističkog teorijskog aspekta (žena u suvremenom društvu), a za razliku od romana, nailazimo na još jedan bitan element feminističke teorije. Riječ je o problematici tijela koje je središnja tema stvaralaštva hrvatske spisateljice Slavenke Drakulić, čija je djela Juráňová prevodila na slovački. Ovo navodimo tek usput jer slušamo Barthesa i pazimo da ne upadnemo u klopku mita o porijeklu pokušavajući pronaći „izvore“ i „utjecaje“ nekog djela (Beker 1995: 22). Prema Culleru (Beker 1995: 26), slučajevi u kojima se izvori mogu precizno raspoznati (primjerice, citati čije izvore navodi sam autor) teško da mogu poslužiti kao primjer intertekstualnosti. Naime, Culler intertekstualnost shvaća kao opći diskurzivni prostor koji čini neki tekst razumljivim.

U slučaju ovako shvaćene intertekstualnosti, gore bi spomenuti diskurzivni prostor bila emocionalna proživljavanja žene. Unatoč različitosti njihovih situacija i pojedinih ženskih karaktera, susrećemo se s jednakim rezultatom. Bilo da je naša junakinja udana (Ilona, Neila) ili sama (Bora), majka (Neila) ili ne (Ilona, Bora), sve to samo je izvanjski znak koji ništa ne govori o njezinu unutarnjem stanju.

Primjetan je osjećaj odgovornosti, kako za sebe, tako i za druge, koji ženskim likovima ne dozvoljava da pojme situaciju koja ih okružuje, a ujedno i naivnost kojom gledaju na ljude ne onakve kakvi oni jesu, već kakvi bi trebali biti (Neila), a isti ih taj osjećaj odgovornosti priječi da uživaju u trenucima autorefleksije kada neprestano tjeraju neugodne primisli od sebe (Ilona). Ovime autorica ističe tezu o općem ili zajedničkom u ženskim sudbinama.

Konflikt muškog i ženskog svijeta ogleda se u asimetriji životnih prilika muških i ženskih likova. Muški protagonisti povoljnu poziciju za ostvarivanje svojih sposobnosti pronalaze u društvenoj sferi, pri čemu autorica oslikava različite tragikomične situacije njihova javnog djelovanja. Primjer je situacija u kojoj učenik na maturi treba napisati esej o najvećem slovačkom pjesniku o kojemu ništa ne zna. Na nagovor očajne majke koja se obraća Hviezdoslavu, u pomoć mu priskače pjesnikova nećakinja. Prijevara biva otkrivena, a potom i zataškana kada se sazna da je sam veliki Hviezdoslav napisao esej o sebi, koji je nesretna nećakinja proturila još nesretnijem maturantu. Još su tragikomičnije situacije u kojima je veliki pjesnik prikazan kao umjetnik koji zaista vrlo teško podnosi bilo kakvu naznaku kritike ili primjedbe, pri čemu više podsjeća na dijete nego na *poetu laureatus*. Upravo je u opisima ovakvih i sličnih trenutaka primjetan autoričin ironijski ludizam (ono što Farkašová naziva „nećudorednom fantazijom“), ironičan odnos prema vlastitom liku, neospornom književnom autoritetu u čiji dignitet povijest književnosti ne dozvoljava sumnjati. U pripovijetki je tragikomičan primjer poznati intelektualac, uvaženi borac za ljudska prava koji pravo na sve priznaje svima, osim ženama. Što se njega tiče, ženama je mjesto ili u krevetu ili kod kuće s djecom, nipošto ne na ljetnoj školi o demokraciji. Iako se zbog razmišljanja uglednoga intelektualca koji ne zna za političku korektnost, možemo samo snebivati, ovdje je ponajprije naglašen autoričin igralački i humoristički stav.

S druge pak strane, cilj života žene, smisao njezina postojanja, kako je on prikazan u *Žila som s Hviezdoslavom*, isključivo je briga za dobrobit i blagostanje bračnoga druga. Smisao je ženina života muškarčev život. Doslovno. Juráňová upečatljivo govori o Iloninoj osamljenosti, životnoj praznini, tragici svakodnevnice i njezinih rituala. Kao što je u braku svoje dane nastojala isplanirati, ispuniti rutiniranim radnjama, isto nastavlja činiti i nakon suprugove smrti kada nestaje predmet smisla njezina postojanja. Kao što smo već naglasili, pripovijetka, za razliku od romana, ukazuje na jedinstvenu binarnost ženine

pozicije. Njezina uloga supruge i majke ne poništava onu drugu stranu, njezinu društvenu angažiranost i intelektualna stremljenja.

Iako je u tekstovima Jane Juráňove podjela svijeta na muški i ženski vrlo očigledna, muškarci su oni koji vladaju, a žene one koje štite, te unatoč jasnoj empatiji prema njegovu ženskom polu, autoričina je ironija u jednakoj mjeri usmjerena prema oba njegova dijela, a u suštini prema snobizmu, malograđanskoj umišljenosti i licemjerju i to bez obzira od koga dolaze. Primjer je gore spomenuto razmišljanje muškarca koji je „*intelektuál, ktorý hýbe svetom*“ (Juráňová 1999: 100) iz pripovijetke *Malá nočná príhoda*. Potrebno je napomenuti da za razliku od ženskih likova u pripovijetki, muški lik nema ime, već je jednostavan predstavnik tipskog karaktera. Jednako kao što u romanu demistificira književnu klasiku i njezine tvorce, dedivinizira pjesnika i skida ga s pijedestala, tako u pripovijetki denuncira ugledne djelatnike kulturno-društvenog života, s ironijom i sarkazmom raskrinkava licemjerje prividnih srednjoeuropskih intelektualaca i bivših disidenata, boraca za slobodu i ljudska prava, moralnih veličina i društvenih autoriteta čiji se ugled temelji na lažima.

Upravo je gore navedena britka društvena kritika ono što predmetnu pripovijetku razlikuje od romana i zbog čega ostavlja dojam osmišljenije i cjelovitije iznesene feminističke potke. I iako autorica ponekad moralizira, posebno u romanu, čini to uglavnom uz pomoć ironije, sarkazma i crnog humora (Karpinský 2011: 91). Oštro se podsmjehuje licemjerju, lažnoj toleranciji i prividnoj demokraciji. Iz Slovakinje Bore kao da progovara sama autorica kada nepogrešivo i nemilosrdno iznosi sud o banalnosti situacije u kojoj se slave i obožavaju navodni moralni autoriteti koji su miljama svjetlosnih godina daleko od onoga za što se izdaju i za što bi se, pretpostavlja se, trebali zalagati.

Osim ironije, sarkazma i humora, u djelima Jane Juráňove primjetan je i simbolizam kao posredan način iznošenja stava i približavanja poante. Primjetno je tako pozivanje na simboliku sna (Ilonini snovi o njezinu odnosu sa suprugom, njezinu položaju i značenju u njegovu životu). Kada govorimo o simbolici u djelu Jane Juráňove kao elementu obrade feminističkog diskursa, zanimljivo je spomenuti motiv goblena. Govoreći o romanu *Štefica Cvek u raljama života* Dubravke Ugrešić, Medarić primjećuje izražavanje autorskoga stava spram vlastita teksta u kojem je pisanje ženske proze prisličeno krojenju i šivanju odjevnog predmeta, što se dovodi do krajnjih konzekvenci time što je sadržaj knjige izložen i komentiran tehničkim izrazima kojima se žene služe pri šivanju svojega djela (Medarić 1988: 113). Juráňová ipak nije otišla tako daleko, ali itekako koristi ovaj

motiv ženskog stvaranja. Metaforički rečeno, onako kako spretne ženske ruke vezu goblen, tako i autorica veze roman od sjećanja Hviezdoslavove udovice. Goblen je ženski uradak koji, za razliku od muških (književnih) uradaka, nema potpis. Za autoricu je goblen mjesto očitovanja ženske kreativnosti, dok je sfera muškog stvaralačkog duha književnost. Žene su pak samo čitateljice potonje, nipošto njezine stvarateljice.

Iako su žene predodređene da budu čitateljice, postoje i one koje su se odvažile biti spisateljice. Međutim, teško da će ženi za njezin kreativni čin biti odano priznanje. Stoga je upitno je li sljedeći pasus povijesna činjenica na koju je Juráňová naišla proučavajući građu za *Žila som s Hviezdoslavom*, je li to njezina „nećudoredna“ imaginacija ili je riječ o osobnom autoričinu iskustvu koji je unijela u roman. Naime, Juráňová je dosad gotovo uvijek bila finalistica, nikad pobjednica književnih natjecanja.

Profesor mu prisľúbil, že sa pousiluje zariadiť, aby za tie básne, čo mu predčítal večer predtým, za Krvavé sonety, dostal v Prahe cenu. Pôvodne ju chceli udeliť akejsi žene, ale on sa prihovorí, aby porota ešte raz veci zvážila. (Juráňová 2010: 169)

Zaključak

U ovom smo se radu bavili iščitavanjem elemenata feminizma i intertekstualnosti u dvama proznim djelima slovačke spisateljice Jane Juráňove. Nakon prikaza općih obilježja stvaralaštva, usporedbom dvaju njezinih proznih djela, romana povijesne tematike *Žila som s Hviezdoslavom* i pripovijetke *Malá nočná príhoda*, ustvrdili smo da u Juráňove unutarnji monolozi predstavljaju dominantan pripovjedni postupak, ironija je precizno dozirana, sarkazam podcrtava stavove, služi se humorom, a simbolika posredno iznimno naglašava bit sadržaja.

Analiza onih odrednica autoričine poetike u kojima možemo tražiti elemente feminističkog diskursa otkrila nam je selektivnu zastupljenost feminističkih elemenata. U *Žila som s Hviezdoslavom* riječ je o poimanju žene kao supruge i domaćice, u pripovijetki *Malá nočná príhoda* fluidnosti ženina binarnog položaja i problematici tijela. Osim toga, u potonjem djelu nailazimo i na izrazitiju društvenu kritiku koja u romanu izostaje, a koja pripovijetku čini pogodnijom za čitanje u feminističkom ključu. Bahtinovskim riječima, svaki se tekst nalazi u dijaloškom odnosu prema nekom drugom tekstu, kao aluzija, parodija, imitacija. U oba smo prozna djela iščitavali navedene odnose.

IZVORI

Juráňová, J. (2010). *Žila som s Hviezdoslavom*. Bratislava: Aspekt.

Juráňová, J. (1999). Malá nočná príhoda. U Grendel, L. (Ur.). *Poviedka '99: zborník najlepších prác tretieho ročníka literárnej súťaže EuroTel* (93–103). Levice: Koloman Kertész Bagala.

LITERATURA

Beker, M. (1995). Utjecaj i intertekstualnost. U *Uvod u komparativnu književnost*. Zagreb: Filozofski fakultet.

Beker, M. (1988). Tekst i intertekst. U Maković, Z., Medarić, M., Oraić, D. i Pavličić, P. (Ur.). *Intertekstualnost i intermedijalnost* (9–20). Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Čúzy, L., Darovec, P., Hochel, I., Kákošová, Z. (2006). *Panoráma slovenskej literatúry III*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

Farkašová, E. (2015). *O autorovi*. Preuzeto 3. 12. 2015. s: http://www.litcentrum.sk/slovenski-spisovatelia/jana-juranova

Hochel, I., Čúzy, L., Kákošová, Z. (2007). *Slovenská literatúra po roku 1989*. Bratislava: Literárne informačné centrum.

Karpinský, P. (Ur.) (2011). *Päť x päť: antológia súčasnej slovenskej prózy*. Bratislava: Literárne informačné centrum, 90–96.

Kristeva, J. (1980). *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*. New York: Columbia University Press.

Medarić, M. (1988). Intertekstualnost u suvremenoj hrvatskoj prozi na primjeru proze Dubravke Ugrešić. U Maković, Z., Medarić, M., Oraić, D. i Pavličić, P. (Ur.). *Intertekstualnost i intermedijalnost* (109–120). Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Oriešek, P. (2015). *Charakteristika tvorby*. Preuzeto 23. 11. 2015. s: http://www.litcentrum.sk/slovenski-spisovatelia/jana-juranova#curriculum_vitae

Suchánková, M. (2015). *Kniha týždňa: Autorka mnohých tvárí*. Preuzeto 24. 10. 2015. s: http://kultura.pravda.sk/kniha/clanok/39465-kniha-tyzdna-autorka-mnohych-tvari/

Hargita Gažo
Filozofski fakultet
Univerziteta u Novom Sadu
hargitagazso@gmail.com

UDK: 821.511.141(497.11)-4 Végel L.

BEZDOMNOST I NOSTALGIJA
(LASLO VEGEL: „MANJINSKA ELEGIJA”)*

László Végel's essay titled *Manjinska elegija* (Minority Elegy) was published in the *Bezdomni eseji* (Stateless Essays) volume in 2002. It apostrophes the people living in minority as ghosts. In the vegelian text this man is a meager, helpless and lonely wanderer. He marches far away from the main track and is bound by uncertainty. This vegelian narrative self wants to be understood by the Other, but the happiness of this self identity is never fulfilled. The essay reveals to us the experiences gained by this distance and the elegiac feelings imposed by not or only partially belonging to somewhere. The theme of dislocation can be applied to different variations of transposition be that of the linguistic or the general kind, and not only to expulsion. In the linguistic sense, the Yugoslav – Vojvodian Hungarian writer is for sure an interlinguistic phenomenon. Although they write in Hungarian, they are influenced by countless South Slavic cultural effects. The minority men is by all means living in two languages.

Keywords: dislocation, minority existence, interlinguistics, the Other, alienation, László Végel, homesickness and homelessness.

Manjinski čovek kao sopstvena avet

Poetika dislokacije sadrži oblike premeštanja i izmeštanja, izolovanosti, ukidanja i uklanjanja, ograđivanja, transformacije. To su diskursi koji nastaju zbog prostornog jezičkog ograničenja, prisustva kulturološke otuđenosti, postojanja različitosti.

Premeštanja i odvajanja imaju svoju estetiku koja raspolaže narativnom konstrukcijom (Faragó 2012). U narativnom postupku dislokacije očuvanje identiteta vezanog za prostor, za mesto, biva ukinuto. Otuđenost i kulturološka

---

* Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, na predmetu Književnost egzila – egzil i druga iskustva delokalizovanja (bezmestnost, promena mesta življenja), pod mentorstvom prof. dr Angele Rihter.

međuzavisnost najčešće su iskazani pojmom i terminima putovanja. O dislokaciji možemo govoriti i sa aspekta jezičkog premeštanja, u dvojezičnim ili višejezičnim sredinama književnik je međujezična pojava. Piše na jednom jeziku, ali je izložen brojnim drugim jezičkim i kulturnim uticajima, on ni u kom slučaju ne živi samo u jednom jedinom jeziku. Tema dislokacije izražena je u prenesenom smislu, taj preneseni smisao odnosi se i na jezički izraz, isto koliko i na konkretan status izgnanika. U pogledu jezičkog izraza jugoslovenski mađarski pisac, tj. vojvođanski mađarski pisac svakako je posebna jezička pojava. Piše na mađarskom jeziku, ali ne može da izbegne brojne uticaje južnoslovenske kulture. Pripadnik manjine u svakom slučaju živi u okruženju s najmanje dva govorna jezika.

U vezi s jezikom Žak Derida u svom delu, objavljenom u prevodu na mađarski jezik, *A másik egynyelvűsége*, postavlja pitanje ko u stvari vlada jezikom, odnosno nad kim jezik vlada, odnosno, kako uopšte jezik možemo smatrati prirodnim delom svog bića. On u dekonstruktivnom pristupu smatra da maternji jezik nije oblast koja se može nastaniti, niti je bilo ko može posedovati (Derrida 2005). Jezici su sociološke i kulturološke razlike kodova i konotacija. One postoje čak i unutar jezika jedne nacije, u kojem koegzistiraju i jezici nesvesno prihvaćeni, pod uticajem tuđica, te tako strano postaje domaće. Brojni raskoli, virtuelni ili stvarni, izrečeni ili odloženi, konflikti i napetosti posledica su jezika unutar jednog jezika (Derrida 2004).

Esej Lasla Vegela „Manjinska elegija" objavljen je u njegovoj knjizi *Bezdomni eseji*. Elegija kao književni oblik već unapred kazuje da nije reč o sveže stečenim osećanjima, nego o podsećanju, duhovnom sagledavanju, o melanholičnom refleksivitetu, o emotivno-meditativnom stavu. U tom eseju čovek manjine apostrofiran je kao neka vrsta aveti. Čovek je mali i nezaštićen, postoji kao usamljeni lutalica. Hoda stazom van glavne saobraćajnice, okarakterisan nesigurnošću. Glavnom saobraćajnicom kreću se, smatra Vegel, kolone većinskog naroda.

Ukoliko u prostoru i vremenu nešto nije prisutno, onda ćemo to nešto predstaviti, učiniti vidljivim. Bernard Valdenfels smatra da iskustvo otuđenosti nije dešavanje nečega započetog negde drugde, odnosno da se sopstveni i tuđi prostor donekle preklapaju usled svojevrsnog prostornog smicanja. Iskazivanje tog smicanja počiva na odnosu između jezika i samog prezentovanog iskaza (Waldenfels 2004). Ukoliko se strano ne zaustavlja pred vlastitim, pa je vlastito kontaminirano stranim, onda se čini da je *strano sve* i da *ništa nije strano*, jer ne

postoji više ništa što bi predstavljalo kontrast stranom (Valdenfels 2005). Reprezentovanje odnosa između jezika i samog predmeta sugeriše zamenu entiteta ili instance. Naime, ne može se pojaviti neposredno, nego samo posredstvom drugog. Kulturološko tuđinstvo u tuđinskom narodu može se prikazati. Prezentovanje može biti zamenjeno *othering*-om, tj. glasovima drugih. Ostvarenje toga može se pratiti višeglasnim dijalogom, tekstualnom i retoričkom konstrukcijom (Waldenfels 2004).

U vezi sa stranošću može se zaključiti da je ona suprotna svome i da odbacivanje drugog kroji sopstvene granice. Stranost je nešto nepoznato, neobjašnjivo i nerazumljivo. Valdenfels terminom *othering* definiše pojam formiranja drugog čoveka. Otuđenost poprima radikalan oblik ukoliko je osetimo i iskusimo na sopstvenoj koži. Paradoks otuđenosti koju smo iskusili nalazi se u samom iskustvu, ne može se pripisati jednostranom opisu ili suprotstavljenim stavovima (Waldenfels 2004).

Ukoliko znamo da je vlastito prepleteno sa stranim, onda znamo i da strano započinje u nama samima, nikako izvan nas, i to u trenutku rođenja, te dodelom imena u kojem odzvanja dugotrajna tradicija, zatim, tokom učenja jezika preuzetog od drugog, uvek se iznova ogledamo u pogledu drugog (Valdenfels 2010). Posedujemo tu *intrapersonalnu* stranost, s primesama *interkulturalne* stranosti. „Kao što interpersonalna stranost započinje sa intrapersonalnom stranošću, tako i *interkulturalna* stranost počinje sa *intrakulturalnom* stranošću” (Valdenfels 2010: 129).

Većinskom narodu pripadnik manjine – prema Vegelu – može biti delimično i sličan, ali ipak ostaje nepoznato biće. Kako Vegel kaže: pripadnik manjine predstavlja „nove, neobične kentaure“ (Vegel 2002: 34). U grčkoj mitologiji kentaur je biće dopola čovek, otpola konj, u hrišćanskoj simbolici on predstavlja jeretika, ovaploćenje greha. Sveti Kliment Aleksandrijski je čoveka definisao kao kentaura, jer je čovek sačinjen istovremeno od inteligentnog i budalastog dela, od duše i tela.

Pripovedač smatra da stalno mora da nastoji da prevaziđe samoga sebe. Vegel ovo ne objašnjava, tako da se svako može poistovetiti s tim s aspekta sopstvene različitosti zbog koje se često mora dokazivati više nego pripadnik većinskog naroda.

„Nigde ne pripadaš”

Od 1920. godine vojvođanski Mađar može imati više vizija o tome gde mu je domovina, gde je njegov zavičaj. Laslo Vegel to komentariše na sledeći način: „U tvom bivstvu ista stvar je i nagrada i kazna, istovremeno pripadaš raznim mestima, do te mere da bi se o tebi moglo reći da nigde ne pripadaš“ (Vegel 2002: 34). Šta čini iskustvenu suštinu otuđenosti? Kristof Jame smatra da interkulturalne teorije ne daju odgovor na ovo pitanje. U vezi s iskustvom otuđenosti spominje da je za iskazivanje i izražavanje tog iskustva potreban medij. Smatra da je na putu ka etici interkulturalnog razumevanja neophodna umetnost, a sama otuđenost može biti istorijsko-vremenska, fizička, geografska, društvena, etničko-kulturološka, polna i jezička (Jamme 2004). Hartmut Beme smatra da svoj nije u suprotnosti sa stranim, nego sa poznatim. Huserl, istražujući čin formiranja iskustva o stranom, smatra da periodična smena generacija unutar porodice vodi razumevanju stranih kultura. Diltaj pak smatra da se strano svodi na već poznato (Jamme 2004).

Čovek manjine kao putnik

Temom putovanja, iznalaženja puta, tekst izlazi iz dimenzije sputanosti. Identitet se menja i nanovo formira, otcepljuje se od prethodnog mesta, odriče se fiksiranog stanja, nastaje dislokacija. Tekstovi o (fizičkim i duhovnim) putovanjima nastali dislokacijom, iskoračenjem iz fiksirane dimenzije, suočavaju nas s nepoznatim, sa drugačijim. U svom eseju Laslo Vegel čoveka manjine apostrofira kao usamljenog lutalicu, kao pripadnika izolovane grupe koja luta neobeleženim stazama za razliku od pripadnika većinske nacije, koji hode glavnim putnim pravcima. Prostor dobija dinamično značenje, postaje deo celovite istorije postanja i bitisanja, uz neminovnost prekrajanja granica, uz izmicanja, nesigurnost, rasplinjavanje. Procesi deteritorijalizacije su relativni jer su, uprkos svemu, hiljadama niti povezani sa svojim korenima (Faragó 2001). U muzejskim institucijama duž svojih glavnih saobraćajnica, smatra Vegel, čuvaju svoje istaknute vrednosti, ali i oni koji se kreću stazama manjine imaju svoje, donekle skromnije zbirke, „[A]li se pripadnici svake povorke ponose, u prvom redu, onim vrednostima koje su pored njihovog puta” (Vegel 2002: 34). Metaforu „onaj Drugi” u književnim tekstovima možemo povezati s prostornom implantacijom. Sopstveno „ja” formira se putovanjem, u tom izmaku postajemo svesni sopstvenog identiteta. Prema tome, misaonim putovanjem se primičemo „onom Drugom”, ali uvek postoji mogućnost da će „onaj Drugi” ipak ostati nedostupan, da će se

zatvoriti, da će nas odbiti, ukoliko našu iskustvenu strukturu određuju nepristupačnost i distanciranje (Faragó 2009).

Pisac se čitaocu obraća u drugom licu jednine, što je svojevrstan poziv, obraćanje svakom pojedincu, a može da znači i otklon od sebe. U svom manjinskom snoviđenju napušta realnost, uranja u nebo, u mesto gde se može orijentisati bolje nego u svakodnevici života. „Zavidiš jednojezičnim pismoznalcima koji žude za otrovima složenog i prenosnog sveta, ali ti se ježiš od ovog privilegovanog trenutka, tvoje telo razaraju upravo ti otrovi“ (Vegel 2002: 35). Vegel smatra da se uz pomoć mašte stvarnost može udaljiti, ali da unutrašnji glas i dalje pati za sopstvenom stvarnošću: „u stvarnosti manjinskog čoveka mnogo je više fantazmagoričnih elemenata nego u stvarnosti onih koji svoj život bezbedno žive vezani za većinu” (Vegel 2002: 35–36). U ambivalentnom geokulturnom prostoru umesto stvarnosti pojavljuje se fikcija, ona pomaže pri razumevanju Drugog čoveka, kao i samovrednovanju (Faragó 2009). Tradiciju definiše kao ireverzibilnu, kao nešto što se svakog dana urušava i što treba stalno iznova graditi.

Pripovedač se bori s rečima kod svake promene jezika i prilikom prevođenja (sa srpskog na mađarski, ili obratno) istražuje jezička značenja. Svoj maternji jezik koristi ujutru, u krugu svoje porodice, zatim se od njega oprašta tokom narednih nekoliko sati. Dok govori drugim jezikom, on postaje njegov dom pa ga uobličava, piše Vegel. Ali taj drugi jezik pokušava da u nama stvori nešto više od onoga što već postoji. „Više ne znaš koji ti je jezik rod, a koji pomozbog. Tvoj svet je neobičan splet čiji je zalog tvoj život. Poznata su ti tajna skrovišta drugog jezika, možeš tačno da predvidiš na kojim će tačkama da prevari neobaveštene strance, dok ti sa zadovoljstvom konstatuješ: nisi stranac, umeš da se skrasiš u tom jeziku kao starosedelac, prilagođavaš mu svoje misli, ali činiš to prilično nespretno, nezgrapno“ (Vegel 2002: 36–37).

Za razumevanje funkcionisanja jezika između sebe i sveta Vegel koristi simbol zavese. U književnosti, mitologija zavesa po svojoj prirodi razdvaja nešto od nečega, skriva neku tajnu. „Dva jezika – uprkos tvojoj volji – udvostručuju i tebe, i sve to ima vrlo određene reperkusije na gestove tvog maternjeg jezika. Čudesna zavesa od finog tila, i kada ona nije praćena rečima, lebdi pred tvojim očima“ (Vegel 2002: 37). Vegelova zavesa od tila je providna, ali je svejedno zavesa, postavljena između dva sveta. „I zato što te s nerazumevanjem gledaju počinješ sve više da sumnjaš da si uspeo da preneseš svoje poruke savršenim posmatračima. Uzalud govorite istim jezikom, reči su identične, vaše slike su,

međutim, različite“ (Vegel 2002: 37–38). Pisac manjinsko bitisanje naziva palimpsest-životom. Palimpsest u njegovom sagledavanju simbolizuje nesvakidašnju igru između zaborava i očuvanja. Sama reč palimpsest označava uklanjanje teksta sa ispisane površine i upisivanje novog teksta na istu tu površinu, označava pergamente s kojih je prvobitan tekst sastrugan zbog ideoloških ili verskih ubeđenja, i na istoj površini ispisan tekst s novim sadržajem. Zahvaljujući savremenim tehnikama, danas su i takvi, uklonjeni tekstovi postali čitljivi.

Za objašnjavanje, razumevanje unutrašnje dvojnosti prilikom upotrebe dva jezika pisac koristi simboliku ogledala i odraza koji ogledalo pruža kada se zagledaš u filmske kockice svog života na mađarskom jeziku, odnosno kada pogledaš u ogledalo sa odrazom svakodnevnog korišćenja srpskog jezika. „Tvoj život se odvija ispred dva zamišljena ogledala koja različito ’odražavaju’ sliku stvarnosti. Dva ogledala, oba na različite načine ’vide’ jedno drugo – i tebe. Slično tome odražavaju jedan drugog i jezici. I uz to tebe, onoga koji govori. Odrazi u ogledalu postaju sve složeniji, sve čudesniji“ (Vegel 2002: 39). Simbol ogledala u celom svetu, još od doba antike, označava odraz duše, pravde, iskrenosti, stvarnosti. Ogledalo uvek odražava sve, pa je samim tim i puočno. „Suočavaš se sa odrazom svog lika, što je tvoj pogled ustrajniji to sebe vidiš promenljivijim – i uvek udvojenim, u sve novijim i novijim varijantama. Opčinjava te ovo neverovatno bogatstvo varijeteta. Imaš utisak da se ovaj prizor kao most pruža u snoviđenja, u tvoju sopstvenu nestvarnost/neistinu. Ogledala te podvrgavaju analizama, modifikacijama, zatvaraju te u vlastite analize“ (Vegel 2002: 39).

Završnica eseja preispituje tematiku jezika i intimnosti. U eseju se narator sagledava u odnosu na Drugog čoveka i udaljenost koja ih razdvaja (Faragó 2009). Pisac se nalazi na glavnom novosadskom trgu i prisluškuje devojke koje na srpskom jeziku razgovaraju o ljubavi. Činom prisluškivanja zaviruje iza zavese koja skriva drugi jezik i time oživljava deliće sećanja i skrivene želje svoje prošlosti. Slušajući najintimnije reči srpskog jezika, otkrivajući ponovo reči iz domena ljubavi, emocija na glavnom gradskom trgu, u njemu se te reči javljaju iznova, ali ne na maternjem, nego na srpskom jeziku, počinje strasno da ih ponavlja u sebi, isto onako kao što je to činio u mladosti kada je svojim devojkama drugog govornog područja ponavljao izraze svojih najintimnijih osećanja. Verovao je da je već davno zaboravio te reči, pa je sa zaprepašćenjem shvatio da one još uvek žive u njemu, samo su bile zatamničene. „Nisi hteo, ali si ipak tajio nešto; sve tvoje ljubavi su već u začetku nosile projekciju rastanka, što je bolnijim činila spoznaja da se iz svake tvoje želje na kraju izvio glas nedostižnosti. Potražio si list

hartije i zapisivao ono što ti je u tom trenutku padalo na um: sve što ionako ne bi umeo da izgovoriš, jer te ne bi razumeli. Tako si olakšavao sebi, tako si utoljavao svoju potrebu za govorom“ (Vegel 2002: 40–41). Hajdeger kaže da jezik govori kao jezik onda kada ne možemo da nađemo pravu reč za ono što nas se lično tiče, bilo da nas privlači, pritiska, ili mu se radujemo. Ostavljamo neizgovoreno ono što nam je u umu i bez razmišljanja prolazimo kroz trenutak u kojem nas je sam jezik dotakao svojom suštinom (Hajdeger 2007). Prošlost svoje istinsko značenje dobija tek naknadno. Osećaj nostalgije čini nepovratnu prošlost jako udaljenom. Asman smatra da nostalgične uspomene mogu postati temelj sadašnjosti i dati joj vid kontrasta. Nostalgične misli mogu čak i negativne emocije iz prošlosti prizvati u nekom pozitivnom obliku. Jer, nostalgija je povezana s osećanjem ljubavi prema domu, ne s osećanjem prijatnosti, kako se to uglavnom misli – smatra Nora Pinter Judit. Kada nas obuzme nostalgija, spopada nas, dakle, želja da se vratimo kući, domaćem okruženju, prostorno nedefinisanom stanju koje tek kasnije poprima osećanja koja gajimo prema domu. Realna stvarnost se naglo i u celini menja, čovek se udaljava od svog trenutnog okruženja. Nostalgija može biti toliko snažna da je u stanju da izazove bljesak prošlosti jednak snazi realnosti (Pintér 2014). I Frojd se koristio sličnim stavom kada je citirao jednu narodnu poslovicu koja ljubav poistovećuje sa žalom za domovinom (*Liebe ist Heimweh*). U ljubavi težimo za domom, za osećanjem sigurnosti koje nam pruža.

Žak Derida se tim prostornim univerzumom maternjeg i drugog jezika bavi u svojoj knjizi *A másik egynyelvűsége.* Za njega je međuzavisnost maternjeg i nekog drugog, stranog jezika neshvatljiva, nepojmljiva oblast nedeterminisanog nastajanja i nestajanja (Derrida 2005). Obostrani susret pogledima nije garancija da osobe različitog maternjeg jezika imaju identičan imenitelj svojih osećanja. „U svom govorenju, kao slušanju jezika, mi ponavljamo kažu koju smo čuli. Mi dopuštamo da njen bezvučni glas dopre do nas, pri čemu zahtevamo zvuk, već sačuvan za nas, zovemo ga posežući za njim“ (Hajdeger 2007: 253–254). Tako sagledan, jezik jeste monolog: jedini je koji istinski govori i istovremeno govori usamljeno. Ali usamljen može biti samo onaj ko je odvojen, poseban, bez odnosa sa drugima. Prema tome, pojam „usamljen” možemo definisati kao nedostatak nečeg zajedničkog u najtešnjem odnosu prema nekom drugom (Hajdeger 2007). U širem kontekstu predstavlja ono isto u onom što ujedinjuje, ono što pripada jedno drugom. Time krči put jeziku ka čovekovom govoru, jer ima potrebu da se oglasi u rečima. Ta potreba za oglašavanjem počiva na pomenutom nedostatku nečeg zajedničkog, nedostatku koji ne predstavlja manjak, niti nešto negativno. Prilikom

oglašavanja ostajemo upušteni u jezičku suštinu i nikad nismo sposobni da iz nje istupimo kako bismo je sagledali i s neke druge strane, jezičku suštinu osmatramo u meri u kojoj nas ona gleda i u sebe prisvaja (Hajdeger 2007).

Vegel metaforu svog sopstvenog položaja pripisuje ženskim likovima koji govore drugim jezikom: njegova snažna telesna čežnja namah isčezava usled spoznaje da je uporno nastojao da osvoji ono za šta je znao da je neosvojivo. Fizičko posedovanje ženskih tela nije mu pomoglo da prekorači jezičku barijeru, dešavalo se suprotno u vidu još većeg gubitka tla pod nogama. „Hteo si da se otkriješ, ali si se naprosto razmrvio u gravitacionom polju dva sveta. Kao da si vlastitu kožu derao kada si izgovarao intimne reči, rečenice“ (Vegel 2002: 41).

Pisac se udaljava od tih odlomaka svojih svojevremenih osećanja i u elegičnom raspoloženju nastavlja uzanom stazom koja ga vodi u nepoznat svet. Jedina želja vegelovskog „ja” jeste da ga Drugi razume, ali mu radost poistovećenosti indentiteta zauvek ostaje uskraćena. Ovaj esej nam predočava iskustva doživljena usled udaljenosti dva sveta, iskustvo doživljavanja elegičnih osećanja izazvanih nepripadanjem i istovremeno delimičnim pripadanjem. „Drugi nije samo predstavnik druge kulture, već i jedinstveni pojedinac s pravom na čežnju za svojim mestom rođenja – ali ne nužno i pravom na pripadanje“ (Bojm 2005: 493).

IZVORI

Vegel L. (2002). *Bezdomni eseji* (S mađarskog preveo Arpad Vicko). Beograd: Samizdat B92.

LITERATURA

Bojm, S. (2005). *Budućnost nostalgije*. (Prev. Zia Gluhbegović, Srđan Simonović). Beograd: Geopoetika.

Derrida, J. (2004). Az idegen kérdése: az idegentől jött, In: Biczó G. (Ed.), *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen: Csokonai.

Derrida, J. (2005). *A másik egynyelvűsége* (Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán fordítása). Pécs: Jelenkor Kiadó.

Faragó, K. (2001). *Térirányok, távolságok. Térdinamizmus a regényben*. Újvidék: Forum.

Faragó, K. (2009). *A viszonosság alakzatai*. Újvidék: Forum.

Faragó, K. (2012). Viszonylati terek, cselekvő térielységek. In: Pieldner Judit – Tapodi Zsuzsa (Ed.), *A tér értelmezései, az értelmezés terei*. Kolozsvár – Csíkszereda: Erdély Múzeum – Egyesület és Státus Kiadó.

Hajdeger, M. (2007). *Na putu ka jeziku* (Preveo Božidar Zec). Beograd: Fedon.

Jamme, C. (2004). Létezik-e az idegenséget vizsgáló tudomány? A filozófia és az etnológia jelenleg folyó elméleti vitájáról. In: Biczó G. (Ed.), *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen: Csokonai.

Pintér, J. N. (2014). : *A nem múló jelen. Trauma és nosztalgia.* Budapest: L’Harmattan.

Valdenfels, B. (2005). *Topografija stranog* (S nemačkog preveo Dragan Prole). Novi Sad: Stylos.

Valdenfels, B. (2010). *Osnovni motivi fenomenologije stranog.* (Preveo s nemačkog i pogovor napisao Dragan Prole). Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Waldenfels, B. (2004). Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonjai, In: Biczó G. (Ed.), *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen: Csokonai.

Olivera Miok
Ca' Foscari Univerzitet u Veneciji
olivera.miok@unive.it

UDK: 821.133.1.09 Makine A.

ANDREJ MAKIN IZMEĐU MISTIFIKACIJE I NUŽNOSTI: FENOMEN PSEUDO-PREVODA*

Starting from the problem of positioning of migrant writings within or outside the national literatures, in this paper I will analyze the choice of the language of literary expression of French writer Andrei Makine and the strategy of pseudo-translation that he had to adopt in order to be published in France. In this analysis, I will take into consideration the commercial and political factors which rule the book market, as well as inherent characteristics of Makine's oeuvre which leaded the publishing houses to the decision to accept his first novels only when he had presented them as translations. The last part of the articles will be dedicated to the issues of untranslatability and domestications, with the reference to the translation of Makine in Russian.

Keywords: Andreï Makine, migrant writing, national literature, pseudo-translation, book market, paratext.

Andreja Makina (Andreï Makine 1957), francuskog pisca ruskog porekla, često predstavljaju kao „jednog od najvažnijih glasova ruske sadašnjice […]" i kao „[jednog] od najomiljenijih pisaca francuskog jezika"[1]. Već u ovom kratkom citatu nailazimo na jedan od najvažnijih problema i paradoksa koje nam postavlja migrantska književnost – zapitanost nad konceptom nacionalne književnosti i mesta migrantskih pisaca: sa jedne strane imamo pisca koji je, na primer, pozvan u Švajcarsku da predstavlja rusku književnost na Festivalu Babel 2009. godine kada je isti bio posvećen Rusiji, dok je sa druge strane isti pisac dobitnik najprestižnijih nagrada za dela napisana na francuskom jeziku (Nagrada Gonkur, Nagrada Mediči

---

* Rad je nastao i ocenjen je u okviru kursa „Strumenti del traduttore letterario nel XXI secolo" koji je održala prof.Elena Kostjukovič (Elena Kostioukovich) na Univerzitetu Ca' Foscari u Veneciji u oktobru 2014. godine.

[1] Citirano prema sajtu Elene Kostjukovič: http://www.elkost.it/facts/2009-bellinzona/ (konsultovano: 24.07.2015).

i Gonkur gimanzijalaca za *Francusko zaveštanje* 1995. godine, RTL-Lire za *Muziku jednog života* 2001. godine, itd.).

U slučaju Andreja Makina posebno je zanimljiv njegov odnos između dva jezika, francuskog i ruskog. Iako je izbor jezika književnog izraza uvek intrigirajuća tema kada se radi o migrantskim piscima, naročito u pokušaju da se definiše njihov dvostruki ili višestruki identitet i pripadnost jednoj, drugoj ili obema kulturama, retki su slučajevi kada je, da bi njegova dela bila objavljena, pisac prinuđen da promeni izabrani jezik ili da predstavi svoja dela kao da se radi o prevodima sa njegovog maternjeg jezika.

Andrej Makin, „zaista mnogo Rus"[2] (Van Renterghem 1995), počeo je da piše 1987. godine kada je imao trideset godina i već je bio emigrirao u Francusku. Iako su svi njegovi romani napisani originalno na francuskom jeziku, Makin je uspeo da objavi prva dva, *La Fille d'un héros de l'Union Soviétique* (*Kći heroja Sovjetskog Saveza*[3]), izdat u Francuskoj 1990. godine i *Confession d'un porte-drapeau déchu* (*Ispovest grešnoga stegonoše*[4]) 1992. godine, tek kada ih je predstavio kao prevode sa ruskog, izmislivši pritom njihove prevodioce, Albera Lemonijea (Lemonnier) i Fransoaz Bur (Bour). U svom najpoznatijem, i velikim delom autobiografskom romanu iz 1995. godine, *Testament français* (*Francusko zaveštanje*[5]), Makin piše o svojim pokušajima da objavi prve romane u Francuskoj, kao i o postepenom prelasku iz kategorije „istočnoevropskih" u kategoriju „francuskih" pisaca.

U ovom radu, uzimajući Andreja Makina za primer, analiziraće se problem pozicije migrantskih pisaca unutar nacionalne književnosti, izbor jezika književnog izraza, kao i strategije koje je Makin morao da usvoji kako bi njegova dela bila objavljena u Francuskoj, sa posebnim akcentom na konceptu pseudo-prevoda, odnosno strategije koju koristi pisac, kada uz pomoć paratekstualnih elemenata, predstavlja delo kao prevod iako original na drugom jeziku nije nikad

[2] Ovaj intervju nije preveden na srpski, te je u radu korišćen sopstveni prevod, kao i za sve ostale neprevedene tekstove.

[3] Prevod na srpski: Makin, A. (2001). *Kći heroja Sovjetskog Saveza*. Beograd: Paideia (prev. Anđa Petrović).

[4] Prevod na srpski: Makin, A. (1996), *Ispovest grešnoga stegonoše*, Beograd: Srpska književna zadruga (prev. Anđa Petrović); zanimljivo da je u bazi Virtuelne biblioteke Srbije (COBISS) navedeno da se radi o prevodu sa ruskog, dok je prevodilac za sve Makinove romane, uključujući i *Ispovesti* isti,, odnosno Anđa Petrović.

[5] Prevod na srpski: Makin, A. (1996). Francusko zaveštanje, Beograd: Srpska književna zadruga (prev. Anđa Petrović).

postojao (Toury 2005). Takođe, u kratkim crtama će se govoriti o konceptu prevođenja sopstvenih dela, koji je u Makinovom slučaju usko povezan sa odlukom i nuždom da objavi svoje knjige u Francuskoj. Poslednji deo ovog rada će, pak, biti posvećen problemu neprevodivosti i domestikacije, sa osvrtom na prevode Makinovih romana na ruski jezik.

Rober Žuani (Jouanny) u svojoj studiji *Singularités francophones* (*Frankofone jedinstvenosti*) iz 2000. godine analizira različite uslove i prilike koji dovode do toga da strani pisac odluči da piše na francuskom: status manjinskog jezika piščevog maternjeg jezika, politička situacija u zemlji porekla, kao na primer totalitarizam i drugi vidovi političke opresije, frankofona tradicija, slaba rasprostranjenost maternjeg jezika, nedostatak književne tradicije, nepodudaranje piščeve imaginacije sa izražajnim sposobnostima jezika, itd.

U Makinovom slučaju, mnogi od ovih razloga su irelevantni ili neprimenljivi. Iako bi politička situacija u njegovoj zemlji porekla, odnosno totalitarni režim u Sovjetskom Savezu sa dugom tradicijom cenzure, mogla izgledati kao presudna za Makinov izbor francuskog kao književnog jezika, naročito zato što on u mnogim svojim romanima dekonstruiše mit o napretku i dovodi u pitanje oficijelnu istoriju svoje zemlje, ne treba zaboraviti da 1990. godine, kada Makin konačno uspeva da objavi svoj prvi roman (*Kći heroja Sovjetskog Saveza*), Sovjetski Savez živi svoje poslednje dane pred raspad i definitivni pad komunističkog sistema. Iz ovog razloga, Žuani tvrdi da je Makinov izbor određen na prvom mestu ličnim afinitetom, da je bila potrebna jedna baka iz Normandije da bi osetio kako u njemu pulsira kalem cele jedne civiluzacije, francuske (Jouanny 2000: 32). Uprkos tome što nije u potpunosti jasno da je li ova francuska baka zaista postojala, ili je to samo još jedna od Makinovih mistifikacija, o kojima će se više govoriti u nastavku, nesumnjiva je njegova naklonost ka francuskom jeziku kao jeziku književnosti i književnog izraza. O ovome govore različiti odlomci u romanu *Francusko zaveštanje*, u kojima pisac otkriva kako se francuski usadio u njegovom umu kao jezik književne kreacije, na primer : „Naš jezik! [...] U tome je, znači ključ za našu Atlantidu! Jezik, ta tajanstvena materija [...] Taj jezik je modelovao ljude" (Makin 2009: 36).

Osim Makinovog ličnog afiniteta, istorijski je postojao i kolektivni, ruski afinitet za Francusku i francusko: u XVIII veku, ruski dramaturg Fonvizin je izjavio da je „videti Pariz za jednog Rusa, isto kao videti Meku za jednog muslimana" (citirano prema Jouanny 2000: 87). Francuski jezik je i u XIX veku u

Rusiji imao privilegovani status: dovoljno je prisetiti se svih pasaža na francuskom koji se nalaze u romanima ruskih pisaca realizma, koji su na ovaj način pokazivali svoju naklonost prema francuskoj kulturi, istovremeno odražavajući realnost ruske visoke klase, za koju je poznavanje francuskog bilo deo obaveznog vaspitanja. Zahvaljujući svom visokom humanističkom obrazovanju (Makin je odbranio doktorsku tezu iz francuske književnosti 1980. godine na Moskovskom univerzitetu, kao i tezu iz ruske književnosti, kasnije u Francuskoj), interesovanju, koje je još od puberteta gajio prema devetnaestovekovnoj francuskoj književnosti i strasti prema eleganciji francuske *belle époque*[6], Makin nastavlja rusku frankofilsku liniju, kao što je to već primetila Tatjana Tolstoj (Tolstaya 1997), koja objašnjava da je san o Francuskoj bio tipičan za mnoge Ruse, zatvorene u Sovjetskom Savezu iza gvozdene zavese, izolovane u zavejanoj stepi, prinuđene da žive pod stalnom prismotrom.

U svakom slučaju, osim sentimentalnih razloga i naklonosti, Makin, kao i mnogi migrantski autori, podvlači koliko je važno moći distancirati se od zemlje u kojoj je rođen i to zahvaljujući korišćenju stranog jezika. Na ovaj način se zemlja porekla sagledava bolje, u objektivnijem svetlu. Pisati na „usvojenom" jeziku, znači izabrati jezik koji je „manje direktno angažovan", kako bi se izrazila „neiskaziva kompleksnost sveta u kojem pisac živi ili ne želi više da živi", komentariše kritičarka Nina Nazarova (Nazarova 2004: 55) povodom Makina, a i sam narator *Francuskog zaveštanja* primećuje da mu razmišljanje na francuskom omogućava da vidi Rusiju spolja: „Prvi put u životu sam posmatrao svoju zemlju, iz daljine, kao da više nisam bio njen. [...] Rusiju sam video na francuskom jeziku! Bio sam na nekom drugom mestu. Van svojeg ruskog života." (Makin 2009: 37).

Očigledno da su razlozi iz kojih jedan pisac odluči da piše na jeziku zemlje u koju je emigrirao između ostalog i praktične prirode. Francuska spisateljica libanskog porekla, Venis Kuri-Gata (Venus Khoury-Ghata, rođena 1937. godine u Libanu, živi od 1972. godine u Parizu), govoreći o svom izboru da piše na francuskom, podvlači potrebu, koju oseća strani pisac, da može da komunicira sa publikom i da bude čitan u zemlji u kojoj živi (Joaunny 2000: 123). I Andrej Makin, u jednom intervjuu priznaje:

> Uradio sam sve, sve da moja dela budu objavljena. Nazivao sam se svakakvim imenima, menjao sam više puta naslove, prve stranice, i pokušavao još, slao

[6] Kraj XIX i početak XX veka do početka Prvog svetskog rata.

> iznova moje rukopise. Zapečaćivao sam diskretno rukopise providnim lepkom, kako bih video da li ih je neko otvorio, i vraćali su mi se u istom stanju, sa netaknutim lepkom i sa detaljno argumentovanim pismima u kojima ih odbijaju (Van Renterghem 1995).

Iako neki kritičari Makinovog dela, nalaze da ga njegov izbor da piše na francuskom čini originalnim u odnosu na druge sovjetske pisce koji pišu o ideologiji, strahu i totalitarnoj organizaciji Sovjetskog Saveza (Osmak 2004: 37), francuske izdavačke kuće su odbijale da objave njegove prve romane, upravo zato što su bili napisani na francuskom, smatrajući pritom samog pisca smešnim Rusem koji hoće da piše na francuskom (Makin 2009: 193). Čak i pošto je nagrađen Gonkurovom nagradom 1995. godine, u članku objavljenom u novinama *Le Monde* (*Svet*) kritičarka Marion Van Rentergem (Van Renterghem), govoreći o velikom uspehu ovog „Gonkura iz stepe", čija su „ruskost" i određena vrsta egzotičnosti uvek naglašene, pita se „Kako neko može da bude 'francuski pisac' sa jednim takvim imenom?", dodajući da je tačno da je „neukusno da jedan Rus piše na francuskom" (Van Renterghem 1995).

Posle mnogobrojnih odbijanja od strane francuskih izdavačkih kuća, u očajničkom gestu, Makin je odlučio da predstavi svoje rukopise kao da se radi o prevodima sa ruskog, koristeći se pritom strategijom pseudo, odnosno „izmišljenog prevoda".

Koncept pseudo-prevoda je prvi definiosao Anton Popovič (Popovič) 1976. godine kao „izmišljeni prevod":

> Autor može da objavi svoje originalno delo kao izmišljeni prevod kako bi zadobio široku publiku, koristeći se čitalačkim očekivanjima. Autor može pokušati da iskoristi bum' u prevođenju kako bi realizovao svoj lični književni program. Sa tačke gledišta tekstualne teorije, izmišljeni prevod se može definisati kao takozvani kvazi meta-tekst, odnost tekst koji treba da bude prihvaćen kao meta-tekst. (Popovič 1976: 20, citirano prema Rambelli 2014: 182).

Posle njega, koncept je razvijao Gideon Turi (Toury), koji mu je posvetio više od dvadeset godina proučavanja. Oslanjajući se na Popovičevu definiciju, Turi se posebno fokusira na njen poslednji deo, te stavlja akcenat na intencionalnost agensa, odnosno pisca ili izdavača, usled čega za pseudo-prevod, odnosno tekst predviđen da bude percipiran kao prevod u ciljnoj kulturi, postaje najvažnije

upravo to da je sa namerom *predstavljen* kao prevod, a ponekad već i *proizveden* kao takav. Za Turija je ovo važno jer mu omogućava da razvije ideju pseudo-prevoda kao „čina kulturnog planiranja", jer su „prevodi koji odstupaju od sankcionisanih matrica [...] često mnogo bolje tolerisani od strane kulture nego podjednako 'devijantne' originalne kompozicije" (Toury 2005). Takođe, neophodno je uzeti u obzir i tržišne faktore, odnosno slučajeve u kojima se pretpostavlja da bi se prevod prodavao bolje od teksta napisanog na jeziku ciljne kulture. Na kraju, izbor izvorne kulture može biti i ideološki motivisan, kako bi se kreirala slika te kulture.

U delu koji sledi biće analizirana primenljivost gore navedenih definicija na Makinove pseudo-prevode, kao i pozicija koju zauzima na francuskom tržištu knjige književnost prevedena sa ruskog.

Na prvom mestu, i polazeći od Popovičeve definicije, neophodno je primetiti da je Makin, kao mnogi migrantski autori, i kao prethodno citirana Venus Kuri-Gata, verovao da će, ako bude pisao na jeziku zemlje u koju je imigrirao i demonstrirajući na ovaj način svoju želju da se tu integriše, njegova dela biti ne samo lakše objavljena, nego i prihvaćena od šire publike, te je, barem na početku, moguće da mu nije ni padalo na pamet da ih predstavi kao (pseudo) prevode sa ruskog. Recepcija njegovih knjiga bi verovatno bila bolja da ih je napisao neki Francuz i da ih je predstavio kao putopise ili istorijske romane. Verovatno bi uspeh ovih hipotetičkih dela sa istim sadržajem kao Makinova, bio još veći da ih je neki Francuz predstavio kao prevode sa ruskog. U oba ova slučaja, očekivanja publike i njena radoznalost prema ruskoj kulturi bi bili zadovoljeni, budući da je krajem osamdesetih Sovjetski Savez bio zanimljiva tema za publiku u Francuskoj[7], dok bi posrednička figura prevodioca ili putnika garantovala publici da je predstavljeni Drugi autentičan, ali i delimično „pripitomljen", dok je kvalitet samog dela već proveren i procenjen kao zadovoljavajući od strane jedne figure (npr. prevodioca) u koju publika ima poverenja. Za razliku od situacije u, na primer, Sjedinjenim Američkim Državama, gde je, da bi ubedili publiku u autentičnost romana koji govori o Palestini, dovoljno da piščevo ime podseća bar iz daleka na nešto što američki čitalac zamišlja da bi moglo biti palestinsko ime,

[7] Od 1987. godine mnoge novine, kao npr. *L'Express* (*Ekspres*) su posvećivali mnogobrojne članke različitim aspektima sovjetske politike, istorije i kulture, na prvom mestu Gorbačovljevim reformama i međunarodnim odnosima, dok su reči poput „perestroika" i „Glasnost" ušle u svakodnevni govor. Gorbačovljeva knjiga *Pereistroika* (*Perestrojka*)se nalazila na listi 10 najboljih nefiktivnih dela (McCall 2006: 290).

dok je poželjno da roman bude napisan direktno na engleskom ili bar predstavljen kao takav (Tasić 2009: 66; Sapiro 2010: 434.), u Francuskoj, uprkos njenoj (nekad barem naizgled) multikulturalnoj politici, i zbog tipično evropske ideje da je nacija definisana jezikom, migrantski pisac koji piše svoja prva dela na francuskom, provocira diskriminatornu reakciju zasnovanu na sumnji da je u stanju da se izrazi na francuskom, kao i izvesnu surevnjivost prema sopstvenoj autentičnosti, dok se njegov gest smatra gotovo „neumesnim". U ovoj tački analize, bilo bi zanimljivo znati da li je Makin *nazivajući se svakakvim imenima*, pokušao da predstavi svoje rukopise pod francuskim imenom, izbegavajući na ovaj način nepodudaranje između sopstvenog imena i jezika književnog izraza. U svakom slučaju, nije bez značaja činjenica da je kasnije, odnosno u periodu između 2001. i 2011. godine, izvesni Gabriel Osmond (Osmonde), za koga se tek posle objavljivanja njegovog četvrtog romana otkrilo da je Makinov pseudonim, uspeo bez ikakvih problema da objavi svoje romane napisane na francuskom, verovatno delimično zato što je njegovo ime odgovaralo jeziku na kojem su dela napisana[8], a možda i zato što su kritičari od samog početka pretpostavljali da se radi o mistifikaciji, te ih je, osim kvaliteta samih romana, privukala i misterioznost njihovog autora.

Što se tiče drugog elementa Popovičeve definicije, odnosno korišćenja „buma" u prevođenju, zanimljivo je primetiti da su do 1989. godine ruski i francuski imali istu „centralnost", odnosno na svetskom nivou je 10 do 12% svih prevoda bilo sa svakog od ova dva jezika. Žizel Sapiro (Sapiro) primećuje da tržište knjige nije nezavisno od kulturnih i političkih faktora i da „promena u odnosima političke moći [...] može izmeniti poziciju jednog jezika" (Sapiro 2010: 424). Iz stoga sledi da, iako je krajem osamdesetih, postojalo veliko interesovanje za situaciju u Sovjetskom Savezu u perspektivi političkih reformi i otvaranja prema inostranstvu, posle 1990. godine, kada Sovjetski Savez počinje da gubi politički značaj, budući da je završen Hladni rat i da je bio potresen unutrašnjim

[8] Treba imati na umu da tema romana nije bez značaja u vezi sa odnosom između autorovog imena i jezika koji koristi, kao i to da se Makin možda ne bi susreo sa istim problemima da su njegovi romani govorili o nečem drugom, a ne o jednoj temi koja zahteva autoritet očevica. S druge strane, Makin tvrdi da su mu izdavačke kuće vraćale nepročitane rukopise, što se često dešava novim piscima, naročito sa prvim romanom, ali bi ovo takođe mogla biti jedna od Makinovih mistifikacija, odnosno način da se kritikuje lažni multikulturalizam u Francuskoj i nedovoljna otvorenost francuskog društva, o čemu će Makin više govoriti u eseju *Cette France qu'on oublie d'aimer (Francuska koju smo zaboravili da volimo)*.

razdiranjima, broj prevoda sa ruskog se značajno i postepeno smanjuje, te u periodu između 1990. i 2000. godine procenat prevoda sa ruskog na svetskom tržištu knjige čini samo 2,5%. U Francuskoj, pak, broj prevoda sa ruskog, čak iako se posmatra u dužem vremenskom luku, odnosno od 1984. do 2002. godine, nije posebno visok i ukupno je u serijama posvećenim stranoj književnosti najvažnijih francuskih izdavačkih kuća[9], objavljeno samo 183 prevoda sa ruskog, naspram npr. 352 prevoda sa španskog, 401 prevod sa nemačkog, da ni ne pominjemo 1109 prevoda sa engleskog (Sapiro 2010: 431–432). Uprkos svemu ovom, posle objavljivanja prvog romana, *Kći heroja Sovjetskog Saveza*, u izdavačkoj kući Lafont 1990. godine, kao prevoda sa ruskog, Makin je, poučen iskustvom, ne samo predstavio svoj drugi rukopis kao prevod, nego je potom bio primoran da predstavi i original napisan na ruskom! „Tu još nije bio kraj mojim mukama", komentariše Makin,

> u izdavačkoj kući Belfon su mi tražili da donesem rukopise na ruskom kako bi proverili 'neke loše prevedene formulacije'. Očigledno je da rukopis na ruskom nije postojao, dakle, otišao sam kod izdavača sa nečim što mi se našlo pod rukom, što je moglo da liči na rukopis i bilo je napisano ćirilicom. I sasvim ozbiljno sam glumio da nalazim, stranicu za stranicom, rečenice na ruskom koje su odgovarale izdavačevim pitanjima. Taman sam pomislio da je proba završena, kad su mi rekli da žele da prevod pregleda neko spolja. [...] preveo sam u celosti svoj roman, sa francuskog na ruski. (Van Renterghem 1995).

U jednoj tržišnoj situaciji kao što je ova iznad opisana, u kojoj je broj prevoda sa ruskog iz godine u godinu bio sve manji, dolazi samo od sebe pitanje zašto su izdavačke kuće radije prihvatile da objave prevod sa ruskog nego tekst napisan direktno na francuskom, kada prema statistici ovo izgleda suprotno tržišnoj logici?[10]

[9] Actes Sud, Du monde entier (Gallimard), Cadre vert (Seuil), Littérature étrangère (Fayard), Les grandes traductions (Albin Michel), Grasset i Christian Bourgois

[10] I pitanje kako se Makin prisetio da predstavi svoje rukopise kao prevode, izmislivši im pri tom prevodioce, nije bez značaja, iako nije tema ove analize. Jedna od pretpostavki bi mogla biti da mu je, budući da je odrastao u Sovjetskom Savezu, ova strategija bila dobro poznata i iz svakodnevnog života, a ne samo iz književnosti: „pseudo-prevod je bio korišćen, pogrešno korišćen i zloupotrebljavan u Staljinovom Sovjetskom Savezu", objašnjava Turi (2005) citirajući primer kazahstanskog pesnika Džambula Džabajeva (Dzhbayev) u čije ime je grupa ruskih pesnika pisala pesme u skladu sa Staljinovim političkim programom.

Neki od kritičara pretpostavljaju da jedan od razloga može biti to što ćemo „pre oprostiti prevodiocu, nego autoru, eventualne male stilske nespretnosti" (Van Renterghem 1995). Iako bi ova pretpostavka mogla biti ispravna, budući da i sam Makin u gore navedenom odlomku iz intervjua govori o tome kako je morao da prevede ceo roman zato što je izdavač želeo da proveri određene loše prevedene formulacije, kulturna politika i tržište knjige nameću sopstvena pravila. Andre Lefevr (Lefevere), jedan od najvažnijih predstavnika *translation studies* (studije prevođenja), uzimajući u obzir činjenicu da prevođenje znači 'uvoz' tekstova iz druge kulturne sfere, koji potencijalno sadrže subverzivne elemente, podvlači „želju onih koji su na vlasti da kontrolišu prevođenje" (citirano prema Hermans 2007: 84). Takođe, Suzan Basnet (Bassnett) objašnjava da prevodna književnost ima istu funkciju kao putopisna književnost, jer nudi čitaocima:

> pristup verziji druge kulture, konstrukciju te druge kulture. Putopisac kreira verziju druge kulture, proizvodeći nešto što bi moglo biti opisano kao forma prevođenja, prevodeći nepoznato i strano u termine koje bi čitaoci kod kuće mogli da prihvate i shvate. Dominantni model je domestikacija, koja čini da nepoznato postane dostupno kroz niz strategija koje omogućavaju čitaocu da putuje vođen poznatim (Bassnett 2007: 22).

Definicija Suzan Basnet, koja se na određni način oslanja na gorepomenutu želju da se kontroliše prevođenje, sadrži različite elemente koji su od značaja za našu analizu. Na prvom mestu je važno uočiti da putnik i prevodilac pripadaju ciljnoj kulturi, te strana književnost nije samo predstavljena u „prevodu" u poznate pojmove, već je to uradio jedan subjekat u kojeg čitaoci imaju poverenja jer pripada njihovoj zajednici i njihovoj kulturnoj sferi. Zatim, verzija strane kulture, njena slika koju nudi putnik, često je „kontrolisana", kreirana u činu auto-određivanja, čiji je cilj da se sučele „mi" i „oni", gde smo „mi" i naša kultura gotovo uvek superiorni, kao što je to pokazala studija o orijentalizmu Edvarda Saida (Said). I u činu odabira tekstova koji će biti prevedeni je implicitno sadržan isti mehanizam koji „kontroliše" uvođenje stranih elemenata, te slika strane kulture mora biti u skladu sa čitalačkim očekivanjima – „putnik i prevodilac [...] transformišu drugost u formu koja je prihvatljiva za ciljane čitaoce" (Bassnett 2007: 22), ali i sa političkim i kulturnim odnosima između dve kulture.

Iako migrantska književnost deli sa putopisnom i prevodnom književnošću istu strategiju „domestikacije", jer da bi se stvorio efekat verodostojnosti i da bi se

sopstvena kultura učinila prepoznatljivom, migrantski pisac, kao prevodilac i putnik, mora da „prevede", adaptira, ponuđenu sliku u odnosu na očekivanja publike, njemu je teže da zadobije njeno poverenje, jer tekst napisan direktno na jeziku publike, izaziva sumnju da je napisan za zapadnjačkog čitaoca, i dakle, umesto da govori istinu, prilagođava se ukusu publike.

Ova činjenica, ujedinjena sa sumnjom u sposobnost jednog čudnog Rusa, koji je tek stigao, da se izrazi na francuskom, mogle bi da objasne zašto su francuske izdavačke kuće radije pristale da objave Makinove prve romane kao prevode sa ruskog, jer, na kraju krajeva, prevod se čita kao „dokumentarni dokaz koji ima kredibilitet" (Gürçağlar 2014: 525), a širokoj publici se jednostavno dopadaju istinite priče[11], dok istovremeno, elita računa s tim da tu može pronaći informacije iz prve ruke, koje ne nude drugi mediji.

Iz ove perspektive je zanimljivo slediti na Makinovom primeru promene paratekstualnih elemenata, koji su, između ostalog, od odlučujućeg značaja za predstavljanje jednog pseudo-prevoda kao prevoda. Još i danas, na sajtu Galimara, koji je 1996. godine ponovo objavio prvi Makinov roman, *Kći heroja Sovjetskog Saveza*, može se pročitati: „prevod sa ruskog: Fransoaz Bur". Isto tako, roman se nalazi u kategoriji „strane književnosti", podkategorija: „Rusi", zemlja porekla: „Rusija", iako je malo posle osvajanja Gonkura Makin otkrio da je i prva dva romana napisao na francuskom. U svakom slučaju, razlozi iz kojih je izdavačka kuća mogla da odluči da ostavi roman u kategoriji strane književnosti su, između ostalog, i praktični, s obzirom da je Makin, kako bi podvukao da je njegov rukopis zaista prevod sa ruskog, kreirao jasno vidljivu i prisutnu figuru prevodioca: mnoge reči koje se tiču detalja iz života u Sovjetskom Savezu su ostavljene u originalu, ili minimalno prilagođene francuskom izgovoru, i da bi ih objasnila (vidi npr. „koulak" – u ruskom „Кулак": bogati seljak koji je u Sovjetskom Savezu u periodu kolektivizacije postao „narodni neprijatelj"), „prevodilac" se pomaže prevodilačkim napomenama. Na ovaj način, odnosno izbegavajući tehniku „domestikacije", tekst je postao ne samo „egzotičniji" i pritom je podvučena neprevodivost fenomena iz jedne kulturne sfere u drugu, nego je čitanje nužno postalo usporenije, manje automatsko i strane reči su počele da funkcionišu i kao element književnog postupka „očuđenja", dodatno pojačanog činjenicom da su pojedine ruske reči u potpunosti ostavljene bez „prevodiočevih" pojašnjenja.

[11] Dovoljno je uzeti u obzir „bum" autobiografija, ili različite bestselere koji su napisani tonom i sa aurom svedočenja (vidi: Tasić 2009).

Figura prevodioca, i kada se otkrilo da je izmišljena, svejedno je ostala neophodna kako bi se garantovala čitljivost teksta, koji je, kada je Makin postao živa legenda, počeo da izaziva pažnju i široke publike, koja je svoja prva znanja o sovjetskoj stvarnosti sticala upravo kroz Makinove romane.

Makinov drugi roman, *Ispovest grešnoga stegonoše*, u svetskoj bibliografiji prevoda *Index Translationum*, koju je osnovao UNESCO, figurira, zajedno sa njegovim prvim romanom, *Kći heroja Sovjetskog Saveza,* i trećim, *Au temps du fleuve amour* (*Dok Amur teče*[12]), kao prevod sa ruskog na francuski i istovremeno kao prevod sa francuskog na druge jezike (npr. engleski ili nemački)[13]. Nakon što je Makin osvojio različite nagrade, i ovaj roman je ponovo objavljen u Francuskoj 1996. godine kod Galimara, gde pravi mali pomak u napred u odnosu na prethodni roman: iako ostaje u kategoriji „strane književnosti" i „Rusa", nije više predstavljen kao prevod, već kao direktno napisan na francuskom, o čemu svedoči naznaka „frankofoni". Rober Žuani, u gorenavedenoj studiji piše o recepciji frankofonih pisaca u Francuskoj: „Gostoljubiva, Francuska je to bez sumnje, do te mere da često učini svojima pisce koji su došli spolja, kada su oni uspeli da izazovu pažnju publike i dostignu određeni renome. Još bolje, tada ona rado zaboravlja njihove 'mešovite' kvalitete" (Jouanny 2000: 76). Zanimljivo je da se *Francusko zaveštanje*, koje je Makinu donelo slavu i osiguralo mu mesto u „svetom mikrokosmosu književnih miljea" (Laurent 2006: 18), još uvek nalazi u kategoriji „frankofonih", možda usled njegove ruske teme[14]. Raba Ben Ašur-Abdelkefi (Achour-Abdelkefi), u knjizi *Appropriation culturelle et création littéraire* (*Kulturno prisvajanje i književna kreacija*), predlaže da je bolje definisati *Francusko zaveštanje* kao roman francuskog književnog izraza nego kao francuski roman[15] (2005). Ova definicija, zajedno sa činjenicom da su prvi delovi romana u

[12] Prevod na srpski: Makin, A. (1999). *Dok Amur teče*. Beograd: Paideia (prev. Anđa Petrović)

[13] Index Translationum: http://www.unesco.org/xtrans/bsresult.aspx?a=Makine&stxt=&sl=&l=fra &c=&pla=&pub=&tr=&e=&udc=&d=&from=&to=&tie=a

[14] Pojedini francuski kritičari tvrde da je roman *Francusko zaveštanje* osvojio sve nagrade u Francuskoj, ne zato što ima kvalitete francuskog romana, već zato što je Makin znao kako da zavede kritiku i publiku svojim komplimentima o superiornosti francuske kulture i jezika. Žil Martin-Šofije (Martine-Chauffier), u jednom članku objavljenom u ruskom časopisu *Zvezda* (*Zvezda*), piše: „Treba manje 'duše' i više 'razuma' [da bi se pisalo na francuski način]. U ovom romanu je sve još uvek veoma rusko: dugo, monotono, monstruozno sentimentalno, dok je istovremeno neverovatan nedostatak ironije" (citirano prema Safran 2003: 253).

[15] Tatjana Tolstoj počinje svoj prikaz objavljen u *New York Review of Books* (*Njujorški književni pregled*) povodom objavljivanja *Francuskog zaveštanja* na engleskom, sledećim rečima: „Ruska književnost može da se ponosi neobičnim uspehom Andreja Makina", sugerišući na ovaj način vezu

Rusiji objavljeni u prevodu u časopisu *Inostrannaia literatura* (*Strana književnost*), br.12, iz 1996. godine, još jednom dovodi u pitanje smisao koncepta nacionalne književnosti u svetu koji je svakim danom sve višejezičniji, i gde pisac može pripadati više nego jednoj kulturi ili se njegovo delo može smestiti isključivo u međuprostoru. U svakom slučaju, Makinovi romani danas se nalaze u kategoriji „francuske književnosti" (vidi npr.: *Le pays du lieutenant Schreiber*[16], Grasset, 2014, kolekcija: „Littérature française") i u knjižarama u Francuskoj se nalaze u sekciji sa „Novitetima francuskog romana" (Makin 2009: 192).

Pojedini kritičari (Allen 2006; Wanner 2002) podržavaju tezu da, iako su prva dva Makinova romana napisana direktno na francuskom, i tek kasnije objavljeni kao prevodi sa ruskog, o čemu i sam pisac priznaje da se radi o jednostavnoj i čistoj književnoj mistifikaciji (Makin 2009: 193), zapravo se samo delimično radi o pseudo-prevodima[17] jer pisac zaista *prevodi* svoje rusko iskustvo u formu čitljivu francuskim čitaocima. Tako na primer, Agata Silvestšak-Všelaki (Sylwestrzak-Wszelaki) u svojoj studiji *Andreï Makine – l'identité problématique* (*Andrej Makin – problematični identitet*), objašnjava kako Makin koristi stereotipne slike, poznate čitaocima, što je zapravo ista tehnika koju koristi prevodilac (vidi: gorenavedeni citat Suzan Basnet): „Za francuskog čitaoca, opšta mesta o Sibiru odišu egzotičnošću koja ima preciznu funkciju u priči. Radi se o tome da se drugi dovede kod sebe" (2010: 221). Dok u je Francuskoj, način na koji je predstavljena, „prevedena", Rusija, uz pomoć stereotipnih slika, istoj obezbedio čitljivost i prepoznatljivost, iz istog razloga Makin je u Rusiji dobio negativne kritike – Ekaterina Demintseva (Deminstseva) u elektronskom časopisu *Russkii zhurnal* (*Ruski časopis*) podvlači da u Makinovim romanima ima od Rusije koliko u filmu Nikite Mikhalkova (Mikhalkov) „Sibirski berberin" („Sibirskiy tsiryulnik") –

između Makinovog dela i ruske književnosti, praktično kao da to delo pripada ruskoj knjižvenosti, da bi zaključila da je roman, uprkos tome što je napisan na francuskom „suštinski ruski" (Tolstaya 1997). S druge strane, u članku koji je kasnije objavljen u jednom ruskom časopisu je na otvoren način kritikovala lažni karakter Makinove Rusije. U prevodu na engleski, naslov *Francuskog zaveštanja* postaje *Sanjarije o mojim ruskim letima* (*Dreams of my Russian Summers*), čime se još više roman približava Rusiji, verovatno iz komercijalnih razloga, jer tema koja se tiče Istočne Evrope budi više interesovanja u odnosu na jednu „francusku temu".

[16] Prevod na srpski: Makin, A. (2014). *Zemlja poručnika Šrebera*. Beograd: Paideia (prev. Anđa Petrović)

[17] Andrian Voner (Wanner), pak, koristi termin „pseudo-prevod" da bi objasnio pogrešno pripisivanje autorstva prevodima unutar *Francuskog zaveštanja*, odnosno činjenicu da Makin citira dva prevoda Bodlera na ruski, pripisujući ih prevodiocima od kojih je samo jedan zaista preveo pesmu koja je u pitanju, dok drugi prevod pripada trećem prevodiocu kojeg Makin ne pominje.

„medvedi i pijani generali" (citirano prema: Safran 2003: 251), dok Maia Zlobina (Zlobina) u časopisu *Novyi mir* (*Novi svet*) skreće pažnju na to da će Makinovi romani biti razočarenje za ruskog čitaoca – „kao da na Makinovoj Rusiji piše 'proizvedeno u inostranstvu'" (citirano prema: Safran 2003: 251)[18].

Bilo kako bilo, slučaj Makina je posebno interesantan sa stanovišta teorije prevođenja jer je pisac bio prinuđen da prevede svoj drugi pseudo-prevod, *Ispovest grešnoga stegonoše*, sa francuskog na ruski kako bi mogao da preda izdavaču „original": na ovaj način se ontološka razlika između originalnog dela i prevoda (vidi: Robinson 2001: 185) dovodi u pitanje – prevod na ruski postaje „original", dok francuski original postaje „prevod", da bi u drugom izdanju ponovo postao original.

Slična dinamika postoji i u slučaju auto-prevoda, odnosno kada autor samog sebe prevodi, kada se „autorov autoritet metonimički prenosi na konačni proizvod, koji na ovaj način postaje drugi original" (Grutman & Van Bolderen 2014: 324). Značajna razlika je da je Makinovom originalnom tekstu na francuskom u početku negiran autorski autoritet, budući da je predstavljen kao prevod sa ruskog koji je uradio prevodilac koji nije sam autor, da bi mu kasnije taj autoritet bio vraćen. Takođe, za razliku od tipične situacije sa prevodom sopstvenog teksta – kada autor prevodi svoj tekst sa intencijom da ga objavi na drugom jeziku, tzv. „original" na ruskom, praktično je nestao: ne samo da se retko pominje u člancima i intervjuima napisanim na francuskom (vidi: Van Renterghem 1995, i Pons 1996), i Galimar predstavlja ovaj roman kao „frankofon", već i u katalogu Ruske nacionalne biblioteke, Makin figurira iskuključivo kao strani pisac i roman *Ispovest grešnoga stegonoše* postoji samo na francuskom, iako bi bilo logično pomisliti da bi i skica prevoda koju je napravio sam autor, čak i da ne želi da je objavi, podstakla ruske prevodioce da je dovrše[19]. Makin sam, u jednom intervju sa novinarkom *Le Monde*-a pominje ovu „prinudu" da prevede roman na ruski, da bi ga zatim predstavio kao original (posle čega je informacija prihvaćena i citirana i od strane pojedinih kritičara, npr. tu činjenicu pominje Tatjana Tolstoj u recenziji za *New York Review of Books*). Iako referisanje na izdavačku kuću Belfon u tekstu objavljenom na francuskom, ubeđuje čitaoca u istinitost ove izjave, ista se

[18] Za detaljnu analizu Makinove recepcije u Rusiji, ali i u Fracuskoj i anglofonim zemljama, vidi: Safran, Gabriella, „Andrei Makine's Literary Bilingualism and the Critics", *Comparative Literature* (*Komparativna književnost*), vol.55, no.3, pp. 246 –263

[19] Jedini Makinov roman preveden na ruski je *Francusko zaveštanje.*

savršeno uklapa u retoriku u kojoj je Makin predstavljen kao mučenik („Niko nije podobniji za legendu od Andreja Makina. Rus, egzilant, imigrant, usamljen, siromašan, odbijen od strane izdavačkih kuća, nepoznat, i naprasno Gonkurova nagrada" („Un Sibérien", 1995, citirano prema Safran 2003: 246), „taj čovek ozbiljnog lica, sa očima Hrista sa primitivnih slika", „okružen aurom istočnjačke ikone" (Pons 1996). Ova činjenica, zajedno sa objavljivanjem prvih romana kao prevoda, iako su napisani direktno na francuskom, kao i detalj da je Makin objavio četiri romana pod pseudonimom Gabriel Osmond (Osmonde), ostavlja prostor za pretpostavku da prevod na ruski nikad nije ni napravljen (ili barem ne u meri u kojoj to Makin opisuje), te da je priču o ovoj „nužnosti" izmislio sam pisac, ovog puta u dogovoru sa izdavačkom kućom, iz marketinških razloga.

Koja god bila istina o prevodu na ruski romana *Ispovest grešnoga stegonoše*, činjenica je da je Makin izabrao francuski kao jedini jezik svojog književnog opusa. Takođe, on sam je u različitim prilikama isticao problem neprevodivosti na ruski određenih iskustava življenih i mišljenih na francuskom – „ruski mi se činio manjkavim, nisam uvek uspevao da nađem odgovarajuće ekvivalente, određene reči, isto tako, nisu postojale" (Van Renterghem 1995), rekao je povodom (fiktivnog) prevoda *Ispovesti grešnoga stegonoše*, ili pak, „na moje veliko iznenađenje, u ruskom jeziku se nije mogao naći dovoljno dobar izraz za taj prizor [predsednik Feliks For koji je mrtav u zagrljaju svoje ljubavnice]. Čak je bilo nemoguće izraziti ga!", otkrio je narator u *Francuskom zaveštanju* (Makin 2009: 72). Mnogi francuski kritičari, ohrabreni i Makinovim izjavama (vidi u: Safran 2003), vide u njegovom izboru još jedan dokaz superiornosti francuskog jezika koji je „književni jezik, oslobođen od prozaičnog i vulgarnog" (Pons 1996), kako ga definiše Makin, kao i čin oslobođenja – po njihovom mišljenju, Makin je izabrao da piše na francuskom „da bi pobegao od zaštitničkih senki sopstvene domovine" („Un Sibérien" 1995), i predstavlja umetnika koji je uspeo da „pobegne od jedne zemlje, jedne epohe, jednog jezika, kako bi se 'vratio' prema Francuskoj" (Pons 1996). Po njihovom mišljenju, Makin je pisac koji se sa uspehom asimilovao[20] u francusku kulturu, što istovremeno znači da je napustio kulturu iz koje potiče. S druge strane, pojedini ruski kritičari ga nazivaju „filološkim mešancem, kulturnim hibridom, lingvističkom himerom, književnim

[20] Po mišljenju pojedinih sociologa postoje različiti načini akulturacije: asimilacija (kada se prihvati nova i odbaci stara kultura), separacija (kada se odbija nova kultura i ostaje blizak kulturi porekla), dekulturacija (kada se zaglavi između dve kulture, bez identifikovanja sa bilo kojom od njih) i integracija (kada se staroj doda nova kultura, bez zaboravljanja stare) (Safran 2003: 248).

gmizavcem [...] nečim što istovremeno leti i puzi" (Tolstaya, citirano prema: Safran 2003: 252), podvlačeći na ovaj način da se Makin nije asimilirao nego jednostavno dekulturalizovao, zaglavio između dve kulture, bez da se identifikuje sa bilo kojom od njih. Gabriela Safran, u svojoj preciznoj analizi Makinovog bilingvizma, polazeći od pretpostavke da je izbor francuskog umesto ruskog jezika centralna tema *Francuskog zaveštanja*, pokazuje kako Makin uspeva da integriše obe kulture i da se upravo u njihovom susretu, u kojem se dešava recipročna hibridizacija, rađa njegovo književno delo[21]. „Čudnovato, ili možda sasvim logično, upravo u trenucima kad bih se našao između dvaju jezika činilo mi se da vidim i osećam snažnije nego ikada" (Makin 2009: 167), potvrđuje narator ovog romana, u skladu sa zapažanjem Džordža Stajnera (Steiner) da bilingvizam i svest o arbitrarnoj prirodi svakog jezika, omogućavaju da se razume složenost sveta (Steiner 1973: 243–244). Osim toga, izbor francuskog jezika, konstatuje Gabriela Safran, ne potiče od superiornosti ovog jezika, već jednostavno od distance koju pisac uspeva da uspostavi između jezika i realnosti[22] – gde jezik, nije „previše nabijen subjektivnim" (Pons 1996) kao što je to ruski, te postaje „oštro sečivo", neotupljeno svakodnevnom upotrebom. Ovaj zaključak povezuje Makinovu književnu viziju sa ruskim formalizmom i njihovim konceptom oneobičenja.

U jednom intervjuu, Makin je, razmišljajući o izboru jezika svog književnog stvaralaštva, rekao: „U krajnjem slučaju, mogao sam da napišem svoje romane i na ruskom. To bi nesumnjivo proizvelo različita dela, ali ne toliko zbog jezika, koliko zbog poetske snage koja bi se pokazala na drugi način" (Beaumier 1996-1997: 43). Ova poetska snaga, usko povezana sa pitanjem stila i u Makinovom slučaju proizvedena i obogaćivanjem francuskog ruskom vizijom i zahvaljujući uvođenju pojedinosti iz sovjetskog života u drugu kulturnu sferu, odnosno francusku, kada se njegova dela prevedu na ruski značajno opada, s jedne strane zato što ruski pojmovi koji u francuskom tekstu stvaraju efekat očuđenja, u ruskom su percipirani na automatski način, zbog čega deluju banalno, i s druge jer moguće „perifraze", nevidljive francuskom čitaocu, mogu izazvati odbijanje kod ruskog

[21] Za kreiranje „složenog", višestrukog identiteta, u susretu dve kulture u migratskoj književnosti, vidi: Miok, O. (2012). Amin Maluf i Andrej Makin: Književno promišljanje aporija multikulturalizma. U: Lošonc, A. i Prole, D., *Aporije multikulturalizma*. (str. 117-130) Novi Sad: Mediterran Publishing

[22] Podjednako je važna fizička distanca od zemlje porekla, koja izgnanom piscu omogućava da bolje vidi, da se jasnije seća (Von Knorring 2004: 28.) i da dosegne novu viziju zemlje porekla zahvaljujući upoređivanju sa zemljom u koju je emigrirao (Welch 2004: 20).

čitaoca jer ne asociraju na neposredan način realnost koja je svakodnevno življena[23]. Iz ovog razloga, Makin, iako je preveden na 40 jezika, u Rusiji ostaje strani pisac, skoro nepoznat van uskih kritičkih krugova[24], gde gravitira između ponosa i odbijanja. Iz istog razloga, Makin, i pošto je shvatio da se, uprkos interesovanju za Sovjetski Savez u Francuskoj krajem osamdesetih godina, izdavačke kuće ne pouzdaju u autentičnost romana koje na francuskom piše jedan tek pristigli stranac, nikada nije promenio jezik svog književnog izraza, što ga je dovelo do toga da mora da predstavi i svoj drugi roman kao pseudo-prevod, da bi posle učinio da nestane prevod na ruski, koji je na kratko smatran originalom, i koji je napravio on sam na zahtev izdavačke kuće Belfon. Činjenica da je Makin uspeo da objavi svoj treći roman *Dok Amur teče*, kao direktno napisan na francuskom, potvrđuje zavisnost tržišta knjige i čitalačkih interesovanja od promena političkih faktora, budući da je ovaj roman objavljen 1994. godine, kada događaji u državama bivšeg Sovjetkog Saveza nisu imali više isti značaj za zapadni svet, budući da je za njih to bio period velike krize i tranzicije, koja će ih učiniti mnogo manje egzotičnim u odnosu na komunistički period. U svakom slučaju, otkrivanje da su prva dva romana bila pseudo-prevodi, nije u Francuskoj izazvalo nikakav negativni komentar o „raskrinkavanju", niti sumnju u Makinovu autentičnost, verovatno zato što je ovo priznanje došlo kada je Makin već bio nagrađen dvema najprestižnijim nagradama, što mu je omogućilo da uđe u književno polje, zauzimajući u njemu, od početka, poziciju jednog od najpoznatijih francuskih pisaca, iako je uvek ostao obeležen aurom neobičnog i misterioznog Rusa. Takođe, moglo bi se ustvrditi da je upravo ova mistifikacija doprinela kreiranju „legende" oko Makinovog lika, koja mu je, zajedno sa nagradama otvorila i tržište široke publike, čiji je rezultat prodaja više od 2.000.000 primeraka *Francuskog zaveštanja*, naspram 150.000-400.000 koliko obično proda jedan „Gonkur".

[23] Vidi: Rubins 2004.

[24] Najdetaljnije obrađena tema od strane ruskih naučnika je pitanje bilinvizma kod Makina i (ne)prevodivosti njegovih romana na ruski. Vidi npr.: doktorska disertacija: Ksenia Viktorova „Язык как экспликация культурного опыта писателя-билингва А. Макина (Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat, http://www.dissercat.com/content/yazyk-kak-eksplikatsiya-kulturnogo-opyta-pisatelya-bilingva-makina#ixzz3in55KjQG) ili, Baleeskih, K.V. „Сходство и различие русской и французской стилевых традиций в переводе романа Андрея Макина *Французское завещание*", http://elibrary.lt/resursai/Uzsienio%20leidiniai/Voronezh/lin/2003-01/lin0301_12.pdf

IZVORI

Makin, A. (2009). *Francusko zaveštanje*. Beograd: Paideia.

Makine, A. (2006). *Cette France qu'on oublie d'aimer*. Paris: Flammarion.

(2010). *Le testament français.* Paris: Mercure de France, Collection Folio.

LITERATURA

Achour-Abdelkefi, R. B. (2005). *Appropriation culturelle et creation litteraire dans le Voyage en Orient de Gerard de Nerval et* Le testament français *d'Andrei Makine*. Paris: Maisonneuve & Larose.

Bassnett, S. (2014). Variations on Translation. In: Bermann, S. & Porter, C. (Eds.), *A Companion to Translation Studies* (pp. 54-66). Hoboken: Wiley Blackwell.

(2007). Culture and Translation. In: Kuhiwczak, P & Littau, K. (Eds.), *A Companion to Translation Studies* (pp. 13-23). Bristol: Multilingual Matters Ltd.

Baum De La, Maia (2011). Who is Gabriel Osmonde? A French Literary Mistery is Solved. *New York Times*, 01.04.2011., 12–13.

Beaumier, J.-P. (1995-1996). Andreï Makine, une pénétrante harmonie du visible [intervju sa A. Makinom]. *Nuit blanche, magazine littéraire*, 65, 42-44. Retrieved from: http://id.erudit.org/iderudit/21158ac.

Grutman, R. & Van Bolderen, T. (2014). Self-Translation. In: Bermann, S. & Porter, C. (Eds.): *A Companion to Translation Studies* (pp. 323-332). Hoboken: Wiley Blackwell.

Gürçağlar, Ş. (2014). Pseudotranslation on the Margin of Fact and Fiction. In: Bermann, S. & Porter, C. (Eds.): *A Companion to Translation Studies* (pp. 516-528). Hoboken: Wiley Blackwell.

Hermans, T. (2007). Literary Translation. In: Kuhiwczak, P & Littau, K. (Eds.): *A Companion to Translation Studies* (pp. 77-91). Bristol: Multilingual Matters Ltd.

Jouanny, R. (2000). *Singularités francophones ou choisir d'écrire en français*. Paris: Presses Universitaires de France.

McCall, I. (2006). Translating the Pseudotranslated: Andreï Makine's *La fille d'un héros de l'Union soviétique*. *Forum for Modern Language Studies, Vol.42, no.3*, 286–297.

Laurent, T. (2006). *Andreď Makine, Russe en exil*. Paris: Connaissances et Savoirs.

Miok, O. (2012). Amin Maluf i Andrej Makin: Književno promišljanje aporija multikulturalizma. U: Lošonc, A. i Prole, D., *Aporije multikulturalizma*, (str. 117–130). Novi Sad: Mediterran Publishing.

Nazarova, N. (2005). *Andreï Makine, deux facettes de son oeuvre*. Paris: L'Harmattan.

Pons, A. (1996). Makine: Il n'a pas change. *L'Express*, 23.05.1996. Preuzeto sa: www.lexpress.fr/infomations/makine-non-il-n-a-pas-change_614337.html.

Rambelli, Paolo (2014). Pseudotranslations, Authorship and Novelists in Eighteenth-Century Italy. In: Hermans, T. (Ed.), *Translating Others. Volume I*, (pp.181-210). Oxford: Routledge.

Robinson, D. (2001). Pseudotranslation. In: Baker, M. (Ed.), *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, (pp. 183-185). Oxford: Routledge.

Safran, G. (2003). Andrei Makine's Literary Bilingualism and the Critics. *Comparative Literature, vol.55, 4*, pp. 246-265.

Sapiro, G. (2010). Globalization and cultural diversity in the book market: The case of literary translations in the US and in France. *Poetics, 38*, pp.419-439.

Steiner, G. (1975). *After Babel. Aspects of Language and Translation*. Oxford: Oxford University Press.

Szlwestrzak-Wszelaki, A. (2010). *Andreï Makine – l'identité problématique*. Paris: L'Harmattan.

Tasić, V. (2009). Alegorija kolebljivog fundamentaliste. U: Tasić, V: *Udaranje televizora*, (str.65-110). Novi Sad: Adresa.

Tolstaya, T. (1997). Love Story: Dreams of My Russian Summers. *New York Review of Books, vol.44, 18*, od 20.11.1997., pp. 4-5.

Toury, G. (2005). Enhancing Cultural Changes by Means of Fictitious Translations. Retrieved August 5th, 2015 from: http://www.tau.ac.il/~toury/works/fict.htm.

Van Renterghem, M. (1995). Andreï Makine Goncourt des steppes, *Le Monde*, 02.12.1995, p.12.

(2003) Prix littéraires, jeux d'influence et enjeux économiques, *Le Monde*, 17.09.2003.

Wanner, A. (2002). Gained in Translation: Andrei Makine's Novel *Le Testament français*. *Literary Imagination: The Review of the Association of Literary Scholars and Critics, 4*, pp.111-126.

Рубинс, М. (2004). Русско-французская проза Андрея Макина. *Новое литературное обозрение*, *66*. Преузето са: http://magazines.russ.ru/nlo/2004/66/rub16-pr.html.

Zlatomir Gajić
Filozofski fakultet
Univerziteta u Novom Sadu
zlatomirgajic@yahoo.com

UDK: 78.071.1:316.7(091)

PESNIK – PEVAČ: OD MITA DO ROKENROLA*

Rock and roll as artistic phenomena hasn't been scientifically studied and valued in Serbian science, although in wider global framework, especially in West, some of the key authors of this movement have the status of celebrity artists – poets and musicians. The way rock and roll poetry was made and expressed, assisted by technology growth and new media development, has brought back the syncretism of various artistic forms. This phenomenon has been known in literature from the beginning of time, from creativity and first community and later expansion in framework of Hellenic culture. The emersion of poet - singer as a person who creates and interprets poetry with music, primarily on instrument with wires, has been passing trough literature history from mythical Orpheus, celebrated Hellenic lyrics, medieval troubadours and minstrels, until the bard who is a follower of Homer and other traditions. Poet-singers of today, under the movement of rock and roll, merge rich heritage of poet époque, upgrading it with other forms of syncretism, like dancing and theatre movement, which often give their public performances ritual form. In cases of specially talented, creative and inspiring authors rock and roll poetry reaches the feature of true and beautiful artistic literature.

Keywords: poetry, lyric, music, poet, singer, syncretism, music instrument with wires, rock and roll.

Uvod

Rokenrol je dugo smatran potkulturom, kontrakulturom, negde čak i nekulturom, a negde se i dalje drži za takvu pojavu. Ipak, teško može da se ospori umetnička vrednost pojedinih njegovih protagonista, koji su svojim delom, pisanom poezijom koja se peva uz pratnju muzičkog, najčešće žičanog instrumenta – gitare, pokazali moć pokreta u čije su temelje uzidani osnovni postulati

---

* Rad je nastao kao deo magistarske teze *Poezija Milana Mladenovića kao književna i medijska činjenica*, na Odseku za srpsku književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, pod mentorstvom prof. dr Dragana Stanića.

civilizacije, i više od toga, njena nadgradnja. Različitim oblicima subverzije, rokenrol već šest decenija nastoji da pokaže šta je to što ne valja u čitavom sistemu, šta je laž i prevara, i kakav to kancer nagriza modernog čoveka. Koliko je u bavljenju rokenrolom stvarne umetnosti, osim artizma življenja, pitanje je staro koliko i sam pokret, ali su načini dejstvovanja unutar njega, međutim, mnogo stariji: stari su kao i sama umetnost, barem ova naša – evropska. Još je mitologija starih Helena poznavala princip pevanja uz žice, a poetski uzleti prvih grčkih muzičara do danas se slave kao začetak svega postojećeg dubokosmislenog i leporečenog. I sama lirska poezija naziv duguje upravo liri.

Rokenrol je, nakon vekova zaborava, povratio sinkretičnost kao princip građenja poezije u mitskom saglasju misli i zvuka, reči i muzike, pevanja sa sviranjem. Po načinima nastanka dela u celini bliži usmenom, narodnom stvaralaštvu nego akademizmu, ovaj pokret je, budući ritualnom suštinom izvođenja veoma atraktivan, do maksimuma iskoristio sve potencijale modernih tehnologija prenosa slike i zvuka, a oslonivši se i na nove medije, video, računare i internet, za liriku učinio još i više – uveo je u 21. vek. A da među rokerima ima i pravih, velikih umetnika, pesnika, ne treba puno da se dokazuje: neki od njih, Bob Dilan i Leonard Koen (Baučer 2008), Dejvid Bouvi (Stivenson 2007), ili pokojnici Džon Lenon i Džim Morison, na Zapadu su veoma poznati i priznati, a njihovo delo se izučava i kritički vrednuje u institucijama nauke i kulture, medijima i društvu uopšte.

Analiza

Pesničko pevanje uz muzičku pratnju na žičanim instrumentima u helenskoj kulturi

Osoba koja piše poeziju i izgovara je ili peva uz muzičku pratnju, pogotovo kada je u pitanju žičani instrument, veoma je dobro poznata u književnoj istoriji i tradiciji. Već najstariji period razvoja helenske kulture, takozvana mitsko-herojska epoha (Plutarh 2008: 19), beleži prve pojave takve vrste, i najpoznatiju od svih – Orfeja. Uz njegovu pojavu neizostavno se vezuje izvanredan muzički i poetski dar sa umećem pevanja i sviranja na instrumentu sa žicama – liri ili kitari. Mit o magijskoj snazi Orfejeve pesme i sviranja poslužio je i kao osnov za priču o njegovoj ženi Euridiki (Plutarh 2008: 44-45), a Ovidije je čak smatrao da je pevao i svirao toliko zanosno, da je njegova smrt potresla čitavu prirodu (Dona 2008: 34).

Sam izum lire pripisuje se božanstvu Hermesu, koji je dečijom igračkom od kornjačinog oklopa i malo kravlje mešine umirio gnev Apolona, kome je prethodno ukrao krave. Bog sunca je namah poželeo da i sam savlada veštinu sviranja na tom do tada nepoznatom mu instrumentu, uz pomoć kojeg je jedino mogao da oseti tri stvari odjednom: radost, ljubav i slatki san (Grevs 2002: 54-57). Izum kitare, kao i kitaroidske poezije, kako je napisao Heraklejs sa Ponta (Plutarh 2008: 47), pripisuje se bojotskom pevaču Amfionu, koji se smatra i najznačajnijim pevačem i muzičarem mitskog perioda. Pesma pak koja se u antičko doba pevala uz liru, u neposrednoj je vezi sa nastankom lirske poezije, koja se iz tog prvobitnog oblika razvila u poseban književni rod, a i sam naziv duguje upravo ovom žičanom instrumentu (Živković 1967: 151), čiji je oblik vremenom zaživeo kao simbol muzičke i pesničke umetnosti.

Analizom Plutarhovih i drugih zapisa o muzici helenskog perioda, Marko Višić (Plutarh 2008: 64) je došao do zaključka da je glavna karakteristika lirske poezije, uz izražavanje osećanja, upravo muzikalnost, te da je lirika i bila predodređena za pevanje uz muziku, čemu su svakako značajan doprinos dala i tadašnja otkrića tonaliteta, modusa i metričkih stopa. Za pesnike su posebno bili zanimljivi muzički agoni, vrsta takmičenja na kojima je pobeda garantovala veliku slavu i ugled. Tada se, međutim, nije samo pevalo i sviralo, već se i plesalo uz pratnju kitare ili frule, te su se tako uz liriku, u harmoniji najvišeg ranga, udruživale tri vrste umetnosti - poezija, muzika i ples. Slična takmičenja upražnjavana su i na Olimpu, pa mitovi prenose priču o muzičkim duelima satira Marsije sa Apolonom i Atinom (Grevs 2002: 65-69).

Da su društvena stvarnost i pojava muzike dva glavna činioca za nastanak i razvoj helenske umetničke lirike kao organskog produženja narodnog lirskog pesništva, stav je Miloša Đurića (1982: 150), koji tvrdi da je lirika zamenila epiku kao živa slika života i nevolja svoga vremena. Uloga pesnika-pevača tada postaje izražajnija na ličnom planu, za razliku od prethodnog, više hroničarskog poimanja sveta, događaja i okolnosti koje su se odigrale u njemu. Pesnik se sada, kao samosvestan pojedinac odvaja od zastarelih oblika i tradicije, svesno čak prelazi u njihovu suprotnost i nastoji da kroz pesmu izrazi svoje misli i osećanja kao nov odjek stvarnosti, što će kasnije dovesti i do razvoja helenske filosofije (Đurić 1982: 151).

Ipak, helenska muzika nije autohtona, jer ni jedan od instrumenata koje su pesnici koristili nije nastao na helenskom tlu. Preci šestožične gitare u današnjem obliku, inače omiljenog instrumenta ovovremenih rok pevača, tako su, redosledom

nastanka, kitara ili forminga sa četiri žice, koja je pratila pevanje religioznih i junačkih pesama, zatim lira, poreklom iz Frigije i Lidije, odakle je stigla u osmom veku pre nove ere, pa sedmožičana pektida i magadida sa čak dvadeset struna. U različitim spisima pominju se još dva lirolika instrumenta - fenik i barbiton, harfolika sambika i trigonon, te jambika i klepsijamb (Đurić 1982: 151-152). Frigijskog porekla je i još jedan u to vreme popularan pesnički instrument – frula, nalik na današnji klarinet ili obou, ali je razlika u načinu izvođenja doenela prevagu na stranu instrumenata sa žicama, budući da prevlačenje po njima nije zahtevalo pauze u neposrednom izgovaranju stihova.

Veći stepen iskorišćenosti muzičkih elemenata od ostalih grana razvoja helenske lirike pokazala je melika, koja je najčešće izvođena u pratnji barbitona. Najslavniji pesnici i pevači koji su za izvođenje svoje poezije koristili taj instrument bili su Sapfa, Alkej i Anakreont (Đurić 1982: 151-152). Na ostrvu Lezbosu, u Sapfinom ženskom udruženju – tiasu, koje je upućivalo na stvaranje ličnosti savršene moralne čistote, neizostavni deo nastave bili su časovi plesa, horskog i solo pevanja, te izvođenje sopstvenih ili tuđih pesničkih dela uz pratnju lire (Đurić 1982: 195). Alkej je pak, kao tipičan predstavnik eolske vlastele, voleo i praktikovao pijanke, smatrajući ih najboljim načinom da se muškarci međusobno zbliže i nauživaju, te napevaju i nasviraju, u duhu visoke helenske tradicije (Đurić 1982: 190). Kao najslavniji pevač jonske melike, koja je u šestom veku zamenila eolsku, javio se Anakreont, koga je sofist Kritije opisao kao pesnika koji je opevao i osvajao žene i ulepšavao mnoge gozbe, a pri tom je mnogo više voleo fini barbiton nego vulgarnu frulu (Đurić 1982: 203). Naglašena uloga čula u ovakvom načinu poetskog izražavanja nije dozvoljavala da se pesnik, koji je ujedno bio i muzičar, strogo drži utvrđenih pravila metrike, pa je svaki od njih stvarao svoj jezik i stil, uz nastojanje da ideja ostane usklađena sa književnim oblikom i muzičkom formom (Plutarh 2008: 65).

Sinkretizam tri vrste umetnosti, poezije, muzike i plesa, kao veoma bitna pojava za sagledavanje današnje uloge pesnika-pevača, prisutan je u razvoju poezije od samih početaka, od čina kolektivnog stvaranja prvobitnog čoveka koji je živeo u pećinama. Osim što je objedinjavala ep, liriku i dramu, primitivna poezija se, kao deo svakodnevnih rituala, nije razdvajala od muzike i mimičke igre ili plesa, pa je tako predstavljala horsku pesmu (Živković 1967: 144). Ona se tokom vremena razvila u jedan od najsavršenijih umetničkih oblika, upravo zbog usklađenosti te tri umetnosti, koje su zajedno činile harmoniju u vremenu (Đurić 1982: 207), a na bazi njenog emocionalno-afektivnog elementa, uzvika radosti i

žalosti, postepeno se razvila i lirska poezija. Već sa prvobitnom podelom rada javljale su se grupe ljudi sa osećanjima i shvatanjima koja su bila drugačija, dublja od ostatka zajednice; bili su to žreci, koji su tokom obreda izgovarali molitve i himne, ili pričali mitove, na šta bi usledio horski odgovor okupljenih sunarodnika (Živković 1967: 145-148). Helenski pevači predhomerskog perioda bili su aedi, putujući pesnici koji su pozivani u dvorove vlastele da zabavljaju goste na svetkovinama i gozbama, pevajući najčešće svoje originalne pesme, ali i prerade tuđih, sa temama o bogovima i junacima, pri tom se prateći formingama, kitarama ili lirama (Đurić 1982: 28-29).

Srednjovekovni putujući pevači

Sličnu ulogu u kasnijem periodu razvoja poezije preuzeli su srednjovekovni putujući pevači, koji su u doba viteštva bili zaslužni za nov snažan razvitak lirike nakon njene pojave i procvata u helenskom periodu. U većem delu Evrope poznati pod zajedničkim imenom golijardi ili vaganti, razvijali su se i u zasebne vrste po regionalnom principu. Trubaduri su bili lirski pesnici u Provansi 12. i 13. veka, koji su u formama konvencionalnih pesničkih žanrova opevali sopstvena osećanja, sa temama u rasponu od kurtoazne ljubavi i vazalne odanosti izabranoj gospi, do pobožnosti, slavljenja Bogorodice i svetaca, te verskog zanosa krstaša. Takođe su često pozivani na dvorove velikaša, gde su uz muzičku pratnju uglavnom pevali svoje pesme, koje su ponekad davali i putujućim pevačima – žonglerima i menestrelima, da ih i oni izvode. Isto su u Engleskoj tog perioda činili minstreli, nastavljajući tradiciju staroengleskih skopa i glemana, dok su kod germanskih naroda tu ulogu imali minezengeri, ali su od njih cenjeniji bili špilmani, koji su, kao i trubaduri, bili na glasu kao dobri znalci književnosti. Takve pojave su u skandinavskim zemljama, Norveškoj i Islandu, nazivane skaldima, s tim da su oni prvenstveno bili u službi kneževa, kao savetnici u miru i borci u ratu, kada su, opevajući i slaveći podvige, podizali moral vojsci. Skomoroh je u staroj Rusiji bio putujući glumac, koji je pevao svoje šaljive, često i skaredne pesme uz obaveznu pratnju muzike, ples po taktu i akrobatske veštine. S obzirom da su ih i narod i vlastela lepo prihvatali i rado viđali, skomorosi su se održali čak do 17. veka, mada je njihov angažman u kasnijem periodu prerastao u pretežno glumački.[1]

[1] O srednjovekovnim putujućim pevačima videti u *Rečniku književnih termina* (1985).

I srednjovekovne srpske zemlje poznavale su instituciju pesnika, pevača i muzičara, ali su sva ta zanimanja smatrana zabavljačkim i stavljana u istu grupu sa glumcima. Takav zabavljač je često nazivan imenima špilman ili plesac, takođe i svirac ili gudac, a svi srednjovekovni žičani instrumenti, ma bili slični i kitari, lauti ili fiduli, nazivani su jedinstvenim imenom – gusle, koje su se razlikovale od kasnijeg oblika, pod tim pojmom poznatog sve do danas, kada označava instrument sa jednom ili dve strune, vrlo retko sa više njih. Ipak, tokom čitavog srednjeg veka srpsko društvo je muzičare, i svirce i gudce, nazivalo istim imenom – glumac, pošto su svi zabavljači delili sličan način života i pripadali istoj socijalno-društvenoj kategoriji, a vrlo često su i vladali svim veštinama koje su potpadale pod kategoriju zabave: plesom, glumom, imitacijom, akrobatskim veštinama i sviračkim sposobnostima (Bojanin 2005: 271-278).

Razni arhivski spisi o pevačima srpskohrvatskih epskih pesama do kraja 18. veka, potvrđuju da je u tom istorijskom periodu na ovim prostorima delovalo mnogo raznovrsnih profesionalnih zabavljača, ali i da su pravi stvaraoci i prenosioci poezije, i lirske i epske, prvenstveno bili odabrani amateri iz naroda, o kojima ni zvanična akta, ni pisana literatura nisu vodili mnogo računa ne smatrajući ih bitnim i dostojnim pomena, te o njima ne postoji mnogo podataka iz feudalnog perioda (Latković s.a: 17). Slično može da se kaže i za predfeudalni period, o kojem je, međutim, još Vuk Karadžić tvrdio da je obilovao pevačima i pesnicima, ali i da je nakon bitke na Kosovu došlo do toliko nagle promene u životu na ovim prostorima da je narod zaboravio na sve što je bilo pre i da je od tada počeo da pripoveda i peva nove pesme, poznate do danas (Latković s.a: 3).

I mnogi drugi proučavaoci prošlosti i narodne književnosti nailazili su na tragove ovakvih pojava. Tako je Svetislav Stefanović (Latković s.a: 4-5), na osnovu Jiričekove *Istorije Srba*, smatrao da su zabavljači koje je grčki istoričar iz 5. veka Priskus Retor zatekao na Atilinom dvoru kako pevaju pesme koje su sami sastavili i njima slavili pobede vladara, bili Sloveni, a u prilog teoriji navodi i saznanje da je slovenska reč *igric* sve do 13. veka označavala pevača u – mađarskom jeziku. Vizantijski istoričar iz 7. veka Teofilakt Simokata (Latković s.a: 5) svedoči da su tri Slovena, zarobljeni kao uhode u blizini Carigrada, umesto oružja nosili gitare uz koje su pevali, tvrdeći da se njihovi sunarodnici radije bave pevanjem nego ratovanjem. U *Ilovačkoj krmčiji* iz 13. veka više puta se pominju razni svirači – trubači, dobošari i flautisti, kao i pevači – začinjavci, žongleri i kantastoriji, koji su, svirajući i pevajući razne pesme, učestvovali u mnogim priredbama na dvorovima u Dubrovniku, Zeti i Bosni, pa i samoj Raškoj, što je

dokazima potkrepio i biograf Svetog Save Teodosije (Latković s.a: 8), koji je preneo da je Stefan Prvovenčani za trpezom često razveseljavao goste pesmom uz gusle, što je, napisao je – bio običaj samodržaca. Daleko je više pouzdanih podataka od početka 16. veka na ovamo, koji govore o postojanju narodnih pevača, priprostih, običnih ljudi, koji su stvarali i prenosili pesme, poput poznatih Hektorovićevih ribara Paskoje i Nikole, izvođača dve bugarštice zabeležene u *Ribanju i ribarskom prigovaranju*. Iz tog perioda datira i pomen prvog profesionalnog guslara, Dmitra Karamana, kojeg je mađarski pesnik i hroničar iz 16. veka Sebastijan Tinodi okarakterisao kao najboljeg u "srpskom načinu" (Latković s.a: 17-19).

Pevanje uz gusle kod balkanskih naroda

Samu poeziju koja je nastajala na takav način, individualnim pevanjem, od zaborava je mogao da spase jedino nečiji zapis, pogotovo ako je delo iz bilo kog razloga bilo neprihvatljivo za zajednicu u kojoj je nastajalo, pa nije bilo usvojeno od drugih pevača i tako se nije prenosilo dalje. Zapisivači su, delujući u takvim situacijama, usmeno delo prenosili u sferu pisane književnosti (Bošković Stuli 1971: 18). U tom smislu, nemerljiv doprinos istoriji i književnosti dao je Vuk Karadžić, koji je do tančina upoznao princip pevanja uz gusle, a kao strog kritičar, samo je najbolje pevače i njihove pesme zauvek sačuvao od zaborava, unoseći ih u tomove štampane zbirke *Srpske narodne pjesme*. On, međutim, nije smatrao te pesme konačnim, jer je dobro znao da ih pevači prepravljaju, i to čine dobro oni koje je bez ustezanja smatrao kvalitetnima, dok je lošijima to za rukom polazilo znatno teže (Bošković Stuli 1971: 188). Ipak, Vuk je smatrao i da kvalitet dolazi iz kvantiteta, te da onaj ko zna 50 različitih starih pesama, lako i sam može da napiše neku svoju novu i dobru (Nedić 1990: 7).

Guslarska tradicija je najviše bila raširena južno od Save i Dunava, u planinskim predelima, sa centrima u Hercegovini i Crnoj Gori, gde su se junačke pesme pevale gotovo u svakoj kući, a Crnogoraci su imali i guslarsku jedinicu u vojsci (Bošković Stuli 1971: 204). Gusle nisu bile retke ni u Dalmaciji sa ostrvima, ni u Bosni, pa i kod Srba u Ugarskoj, pogotovo u Vojvodini, gde je čak i postojala svojevrsna akademija slepih pevača u Irigu (Bošković Stuli 1971: 186-200). Guslari su najčešće bili sredovečni, iskusni ljudi, uglavnom učesnici u bitkama protiv Turaka o kojima su često i pevali, a mnogi među njima su bili i slepi, pa im je pevanje bilo jedini način da se prehrane. Verovatno je taj fizički nedostatak, ali daleko više i sama suština guslarskog izraza, navela i Jakoba Grima

na poređenje naših pevača sa Homerom, pa je tvrdio da od njegovih slavnih poema ni jedna pojava u Evropi nije tako jasno predočila suštinu i poreklo epike kao srpske narodne pesme (Bošković Stuli 1971: 185).

Jedan od omiljenih Vukovih pevača bio je Tešan Podrugović, koji, međutim, nije voleo da peva, već da kazuje svoju poeziju, ali je to činio izuzetno jasno i bez praznina, što je zapisivaču govorilo da je neke od pesama i sam sastavio. Ipak, jedan drugi pevač, slepi Filip Višnjić, i danas slovi kao vodeći simbol i otelovljenje narodne epike i pevanja uz gusle. U njegovom stilu su se dramatika i realizam preplitali sa slikama fantastičnog, a istorijski događaji vezivali sa kosmičkim, te su se tako u njegovim pesmama sjedinile stara i nova tradicija (Bošković Stuli 1971: 197). Višnjić je u sremskom selu Grk, u dvorištu svog domaćina Gaje Noćajca, često pevao pred okupljenim seljacima, koje bi posadio na tronošce za sedenje, a zatim zabacio glavu i pevao o bitkama i pri tom često zaplitao jezikom, ili se direktno obraćao svojim junacima ili samome sebi (Nedić 1990: 44-45). Znamenit pevač bio je i starac Milija, od koga je Vuk zapisao jednu od najpoznatijih srpskih epskih pesama "Banović Strahinja", ali kako ovaj nije umeo da diktira, te bi se lako zbunio i zastao, Vuk ga je nagovarao da ponavlja po nekoliko puta, sve dok pesma nije bila u potpunosti zapisana (Bošković Stuli 1971: 198). Ovaj pevač je više od ostalih uspevao da ponikne u sukobe u samom čoveku i dočara njegove emocije, pa se u njegovim pesmama pronalazi najličnija poruka, a sam Milija se smatra pesnikom tragične ljudske usamljenosti (Nedić 1990: 90). Izdavač *Erlangenskog rukopisa* Gerhard Geseman bio je oduševljen pevanjem Tanasija Vućića sa Durmitora, koga je proglasio najboljim "savremenim" guslarem Jugoslavije između dva rata. Vućić je zaista pobeđivao na guslarskim takmičenjima u Beogradu i Sarajevu 1924. i 1927. godine, ali je Matija Murko smatrao da takva takmičenja nisu dobra, jer kvare guslare i pretvaraju ih u glumce (Bošković Stuli 1971: 206).

Sinkretizam poezije, muzike i drugih umetnosti

Očigledno je da sam način izvođenja naše narodne poezije, uključujući i onu sa elementima autorskog rada pojedinih pevača-pesnika, bilo da su u pitanju epski ili lirski oblici, podrazumeva skladnu vezu između više vrsta umetnosti: pored tekstualnog dela kao nesumnjivo osnovnog katalizatora sadržaja i poruke, gotovo stalna pojava u javnom izvođenju bila je i muzička pratnja pojedinca, najčešće samog pevača, ili pak manje ili veće grupe drugih muzičara, a neretko su u izvedbu uključivani i elementi igre i drame, čak i versko-obrednog rituala. Prateći

Vukove opise narodnih običaja, uglavnom celovite folklorne izvedbe pri kojima se u središte postavlja izgovoren ili otpevan tekst pesme, kao što je primer običaja znanog kao kraljice, ali i analizom guslarskog principa pevanja, dolazi se do zaključka da se, u autentičnom društvenom ambijentu u kome se odražava tradicionalna kultura, bezmalo sve vrste pesama javljaju u određenom obliku sinkretičnosti, koja na prvom mestu podrazumeva spoj poezije i muzike. Ukorenjene u mitu i nastale u prvobitnom sinkretizmu, ove umetnosti zajednički žive vekovima, specifično spojene i prepletene, a do zasebnog proučavanja svake od njih došlo je tek razvojem pisane kulture, posebno književnosti (Kleut 2003: 12). Dela pisane ili umetničke književnosti, kao suprotan pol od usmene ili narodne, tako su vremenom nastajala, bila prihvatana i proučavana kao samostalne celine, bez neophodnih dodira sa drugim vrstama umetnosti, pa je i lirska umetnička poezija napustila prvobitne obrasce i nužnu povezanost sa muzikom. Pisana reč, kao osnovni medij i sredstvo za kondenzovanje poetskih tvorevina, čak je i plodove usmene književnosti zapisivanjem razdvajala od neophodnog pratećeg praelementa, doduše čuvajući ih u trenutnom obliku ili pak od potpunog zaborava, ali u krnjem izdanju, necelovite.

Elementi rituala, plesa i muzike upravo su i opstajali kroz istoriju zbog komunikativnosti i sposobnosti da se na taj način očuva i prenese suštinska poruka. Razvojem novih sredstava masovnog komuniciranja u 20. veku kao periodu naglog tehnološkog napretka ljudske civilizacije, umetnost je, pa sa njom i poezija, poprimila nove oblike javnog ispoljavanja, u kojima su, nakon određene istorijske pauze, vizuelni elementi ponovo dobili značajno mesto u široj recepciji. Rokenrol je, kao umetnički pokret i jedan od najvećih globalnih kulturoloških fenomena ove epohe, takve mogućnosti iskoristio do maksimuma, i usput oživeo brojne oblike sinkretizma, pogotovo one vezane za nastanak, razvoj i usvajanje određenih oblika poezije kao svog središnjeg elementa.

Pesnik-pevač u rokenrolu

Pesnik rokenrola piše stihove da bi saopštio svoju poruku, a pri tom obavezno razmišlja i o muzičkoj pratnji koja je nezaobilazan, gotovo podjednako važan deo, ali se pun smisao te umetničke tvorevine ispoljava tek javnim izvođenjem u kojem su zvuk i slika upotpunjeni i scenskim nastupom kao specifičnim oblikom javne predstave ili rituala. Svi ti elementi zajedno doprinose stvaranju opšte slike o izvođaču u javnosti, pa čak i ako je potpuno statičan na sceni, dok peva svoje stihove uz pratnju gitare ili nekog drugog instrumenta ili grupe instrumenata, to se

bezrezervno prihvata kao njegov način da izrazi svoje stavove. Što su pak elementi scenske izvedbe više prisutni i naglašeni, to se i kompletan poetski izraz posmatra kao teatralnost, pa tako i dramska umetnost ulazi u zajednicu sa poezijom i muzikom, a isti talentovan i nadahnut pojedinac pritom veoma često postaje sveobuhvatna autorska ličnost, koja kreira i tekst i muziku i scenski pokret i druge oblike vizuelnog identiteta, poput fotografije i TV slike ili video-spota. Ova pojava je vrlo slična nekadašnjoj ulozi vračeva i šamana, koji su, prenoseći mitološke i religijske poruke zajednici, ustvari i sami ispoljavali umetnička svojstva, kao pesnici, pevači, glumci, koreografi, reditelji i slično.

Mada je, kao i većina drugih masovnih pokreta, nužno morao da iznedri i mnoge niskokvalitetne, pa i umetnički potpuno bezvredne tvorevine pojedinaca ili grupa, a često je u njegovom ispoljavanju bio prisutan pa i prevladao kič, rokenrol je ipak omogućio i pojavu brojnih kvalitetnih i umetnički veoma vrednih stvaralaca i njihovih dela. Ključnu ulogu za nastanak, razvoj i razumevanje tih dela treba tražiti u sinkretizmu dva umetnička elementa – teksta i muzike.

Muzika je, sama po sebi, vrlo specifična estetska grana koju su brojni filozofi posmatrali kao čisto afektivnu umetnost, što je i Fridriha Ničea navelo da je proglasi za vrhunsku umetnost. On se pri tom u velikoj meri oslanjao na iskustvo slušanja Riharda Vagnera, koji je tvrdio da muzika u trenu odvlači pažnju uma pojedinca od razmatranja njegovog odnosa prema spoljašnjem svetu, a ujedno i od vremena, usmeravajući pogled isključivo ka srži bića i suštini svega postojećeg (Dona 2008: 15). Na osnovu tvrdnje starogrčkog pesnika Pindara da su čovekove misli slepe, u šta je verovao i Valter Fridrih Oto, tačnije – da je slep onaj ko ne sluša zov bića nastojeći da ga preobrazi u razumljiv jezik, nameće se zaključak da je umeće slušanja prvi zadatak muzičara, više i od same veštine sviranja i komponovanja: on pre svega mora da ume da prepozna ritam samog života (Dona 2008: 16). Fenomenom muzike fasciniran je bio i Emil Štajger, ali na specifičan način. Iako je, posmatrajući književna dela kao višeslojna, osećao duboku povezanost muzike i poezije, nikada nije želeo da razvije metodologiju uzajamnog osvetljavanja te dve vrste umetnosti, ali je termine vezane za elementarno funkcionisanje i shvatanje muzike često koristio za potrebe kritičke analize i određivanje celovitosti dela, pa su njegovi spisi o književnosti, pre svega interpretacije, po pravilu puni termina vezanih za oblast muzike (Štajger 1978: 14-15). Ove povezanosti dotakao se i Arnold Šenberg, tvrdnjom da muzika ne treba da bude u službi teksta, jer je daleko prikladnija ukoliko u što manjoj mogućoj meri nastoji da izrazi smisao stihova, bivajući pri tom okrenuta slušanju

prvobitnog zvuka poetske kompozicije koja će se nužno razviti, ličnom, dakle, unutrašnjem osećaju sklada između dve forme koje zajednički tvore jedinstveno estetsko i umetničko delo (Dona 2008: 125).

Takav osećaj unutrašnje celovitosti i neraskidivog jedinstva pokreće i rok pesnika da stvara delo koje će u suštini biti tvorevina sinkretičke povezanosti tekstualne i muzičke forme u odnosu međusobne prepletenosti, nadovezivanja i sveukupnog prožimanja. Pun smisao poruke sadržane u stihovima ostvariće se tek u interpretaciji, kao vokalno-instrumentalno delo, u kojem je muzički segment više od puke podloge tekstu. On je njegova nadopuna i faktor celovitosti, pa pesnički izraz ovde ne može da se traži isključivo u tekstu, već u celini koja uključuje više različitih elemenata. Kada stvara, pesnik-pevač u jednakoj meri dozvoljava tekstu da utiče na muziku i obratno, jer je ta veza suštinski element tvorbe dela ovog tipa. Iako je tekst primaran prenosilac suštinske poruke i emocije, a muzika ga prati i potcrtava, te je uloga teksta presudna za kreiranje muzike, neizbežno je i dejstvo muzike kao afektivne umetnosti na sam tekst, koji tako trpi i određene reperkusije i biva prinuđen da se prilagodi zajedničkoj matrici, barem u minimalnom smislu zahteva ritma, harmonije i aranžmana. Da bi završena i zaokružena celina bila smisaono i estetski prihvatljivija, povremeno su nužne određene obostrane korekcije koje vode do potpune harmoničnosti teksta sa muzikom, do njihovog uglazbljenja. Sa druge strane, muzika svojim načinom ostvarivanja u ovom sinkretizmu dobija ulogu glavnog nosioca ritma, koju preuzima od teksta. Pesnik je tako donekle oslobođen imperativa da se pridržava strogih poetskih ritmičkih obrazaca, koji se pak ne gube u potpunosti, već se samo obilato oslanjaju na važeće, a u suštini slične, muzičke ritmove, koji se uz instrumentalnu podlogu sada nalaze u ulozi stabilizatora ukupnog ritma dela. Ova pojava može da se uoči pri "živom" izvođenju, kada muzika na momente postaje čak i figura teksta, jer, kao što je to pokazao Nikola Kitanović (1981) proučavajući balade Roma u Vojvodini, pesnik-pevač svojim instrumentom i određenim zvučnim figurama-upadicama često dovršava ritmičku celinu, koja tako ne trpi posledice slobodnije formirane tekstualne celine eventualno oslobođene literarne metričke usaglašenosti. Istovetna relacija uzajamnosti primetna je i u obrnutom smeru u refrenima kao sastavnim celinama manje-više svakog dela rok poezije. Za razliku od klasičnog pesničkog jezika, u kojem se refren javlja kao ponavljanje jedne reči ili više reči ili čitavog stiha na kraju svake strofe ili uz svaki stih (Živković 1967: 116), u tekstu čija je uloga suštinski povezana sa muzikom refren postaje određena, više muzička nego tekstualna figura. Taj posebno muzički intoniran deo

teksta - reč, stih ili, najčešće cela strofa - čitavom utisku daje boju afektivnosti koja može da se smatra za elementarnu emotivnu intonaciju lirskog izraza u datim stihovima (Kitanović 1981: 86-87).

Zaključak

Potpuni kvalitet poezije rok pesnika dolazi do izražaja, dakle, u elementarnoj sinkretičnosti nekoliko različitih umetnosti, koje zajednički učestvuju u nastanku jedinstvenog emotivnog i estetskog izraza pretočenog u stihove koji mogu da se otpevaju uz muzičku pratnju. Njihovo izvođenje u vizuelnom smislu podrazumeva i različite elemente scenskog nastupa, plesa ili u pojedinim slučajevima i rituala, koji deluje na kolektivnu svest na način koji je poznat od praiskona. Ipak, posmatrano i analizirano bez pratećih elemenata, samo kao čist, ogoljen tekst, ovakvo delo ponekad, kod posebno talentovanih, kreativnih i inspirisanih autora, zadržava odlike prave, umetničke književnosti.

LITERATURA

Baučer, Dejvid (2008). *Dilan i Koen: pesnici rokenrola.* Beograd: Klio.

Bojanin, Stanoje (2005). *Zabave i svetkovine u srednjovekovnoj Srbiji: od kraja 12. do kraja 15. veka*. Beograd: Istorijski institut i Službeni glasnik.

Bošković Stuli, Maja (1971). *Usmena književnost: izbor studija i ogleda.* Zagreb: Školska knjiga.

Dona, Masimo (2008). *Filozofija muzike*. Beograd: Geopoetika.

Đurić, dr Miloš (1982). *Istorija helenske književnosti.* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Grevs, Robert (2002). *Grčki mitovi.* Beograd: Familet.

Kitanović, Nikola (1981). *O sinkretizmu u usmenim baladama Roma u Vojvodini*. Novi Sad: Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, knj. 29, sv. 1: 81-88.

Kleut, Marija (2003). *Narodna književnost: fragmenti skripti*. Novi Sad: M. Kleut.

Latković, Vido (b.p.). *O pevačima srpskohrvatskih narodnih epskih pesama do kraja 18. veka*. Poseban otisak: Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor.

Nedić, Vladan (1990). *Vukovi pevači*. Beograd: Rad.

Pantić, Mihajlo i Albahari, David (1990). *Uhvati ritam: omnibus - rok i književnost*. Novi Sad: Polja.

Plutarh (2008). *O muzici*. Podgorica: Unireks.

Rečnik književnih termina (1985). Beograd: Nolit.

Stivenson, Nik (2007). *Dejvid Bouvi*. Beograd: Klio.
Strajnić, Nikola (2001). *Stari grčki liričari*. Sremski Karlovci: Kairos.
Štajger, Emil (1978). *Umeće tumačenja i drugi ogledi*. Beograd: Prosveta.
Torg, Anri (2002). *Pop i rok muzika*. Beograd: Klio.
Živković, Dragiša (1967). *Teorija književnosti sa teorijom pismenosti*. Beograd: Naučna knjiga i Sarajevo: Svjetlost.

Zuzana Pojezdalová
Univerzita Komenského, Bratislava
zuzana.pojezdalova@gmail.com

UDC: 821.162.1-14.09 Miłosz Cz.

ŠPECIFIKÁ PREKLADU BÁSNICKEJ ZBIERKY CZESŁAWA MIŁOSZA *TO* DO SLOVENČINY

The poetry collection written by the Nobel Prize-winning poet Czesław Miłosz was published in 2000 after a six year gap in a closing period of his work. Fourteen years after the original was published and ten years after the author´s death Slovak readers can now also read the poetic confessions of his life, work and memories. The collection is a serious translation challenge from the point of view of formal structure and content. The paper analyses the problems which the Slovak translators Marián Milčák and Peter Milčák have had to master, e.g., philosophical allusions or those concerning the theory of literature, shifting of rhyming and non-rhyming verses, complicated syntax and stylistics of the sentences etc. The translation solutions are discussed not only within a basic dichotomy free – literal and content – form, but also in terms of the transfer of the Polish cultural context into the Slovak one.

Keywords: Czesław Miłosz, poetry collection To, literary translation, translation solution, translation procedure.

Czesław Miłosz, poľský básnik, prozaik, esejista, literárny historik, prekladateľ a diplomat, sa narodil v roku 1911 v obci Šeteniai, ktorá bola v tom čase súčasťou Ruského impéria, no od konca prvej svetovej vojny patrí Litve. Keď hovoríme o Miłoszovi ako o poľskom autorovi, vzťahuje sa to predovšetkým na jazyk jeho tvorby, ktorým bola poľština. Miłosz študoval na Univerzite Štefana Báthoryho (dnes Vilniuská univerzita) vo Vilniuse, ktorý vtedy patril do Druhej poľskej republiky. Najprv sa venoval štúdiu polonistiky, ale napokon vyštudoval právo. Bol spoluzakladateľom literárnej skupiny a časopisu *Żagary*. Po vojne pracoval v službách komunistickej diplomacie ako kultúrny atašé vo Francúzsku. V roku 1951 však v Paríži podal žiadosť o politický azyl a svoj postoj k totalitnému poľskému štátu vyriešil emigráciou. V roku 1960 sa presťahoval do USA, kde prednášal na Kalifornskej univerzite v Berkeley. Do Poľska sa vrátil až v roku 1993, zomrel v Krakove v roku 2004 (porov. Franaszek 2011).

Počas života sa mu mnohokrát dostalo pocty v podobe rôznych literárnych ocenení. Prvú a zároveň najprestížnejšiu z nich – Nobelovu cenu – získal v roku 1980. Neskôr sa pridali poľské ocenenia, napríklad Nike, Rád bieleho orla či Diamantový mikrofón. Miłosz je autorom desiatok básnických zbierok. Prvú vydal v roku 1930, poslednú v roku 2004, posmrtne mu vyšla tlačou ešte jedna zbierka (2006). Úplný poetický opus básnika bol uverejnený v jednozväzkovej publikácii s príznačným názvom *Wiersze wszystkie*, t. j. *Všetky básne* (Miłosz 2011).

Súbor básnických textov *To* vyšiel v roku 2000, no slovenský preklad sa k čitateľom dostal až v roku 2014. Jeho autormi sú dvaja prekladatelia, bratia Peter Milčák a Marián Milčák. Obaja publikovali viacero vlastných básnických zbierok a venujú sa umeleckému prekladu nielen z poľského, ale aj z anglického a ruského jazyka. Keďže sa zaoberajú vlastnou i prekladovou tvorbou, majú všetky predpoklady spĺňať kritériá prekladateľských kompetencií, ako ich definuje slovenská translatologička J. Rakšányiová (2005: 44 – 45). Cieľom nášho príspevku je analýza praktického uplatnenia ich prekladateľských zručností a metód, no najskôr budeme venovať pozornosť charakteristickým črtám východiskového textu.

Básnická zbierka *To* sa v čase vydania s veľkou pravdepodobnosťou vnímala ako Miłoszov posledný literárny počin – čiastočne pre autorov vysoký vek (mal vtedy 89 rokov), predchádzajúcu šesťročnú odmlku, ale najmä pre jej obsahové zameranie. Sčasti sa v nej vracia k detstvu a rodisku, sčasti bilancuje svoj život, vyznáva sa z vlastného pokrytectva. Nesnaží sa skrývať za lyrický subjekt, z básní zreteľne vyžaruje autorovo Ja.

Zbierka sa člení na štyri číslované celky. V prvej časti prevládajú spomienky na rodisko, v druhej reflexie napísané pod vplyvom rozličných podnetov, nezriedka sú to básne o ňom samom v prvej osobe. V tretej časti odhaľuje svoj vzťah k rôznym osobnostiam, s ktorými ho spája istý silný zážitok. Tieto celky sú často založené na epickej zložke v zmysle konkrétnej časopriestorovej situovanosti a indikujú (pre autora príznačnú) civilnosť lyriky. Štvrtá časť je naopak výrazne filozofická, básnik sa neustále vracia k téme smrti a strachu z nej. Uvedomuje si neodvratnosť zániku, vzpiera sa mu, premáha pocity bezmocnosti, no súčasne pociťuje márnosť vzdoru a postupne prijíma nevyhnutné. Smrť je ústredný motív, ktorý sa však nikdy nepomenúva explicitne.

Pre prekladovú interpretáciu je, samozrejme, dôležitý aj formálny aspekt diela, ktorý komplementárne dopĺňa jeho sémantickú rovinu (Šimon 2003: 56). V analyzovanej zbierke sa strieda rýmovaný a nerýmovaný, voľný a viazaný verš.

Niektoré časti sú prozaické a majú skôr esejistický charakter. Ich lyrická stránka je výrazne potlačená, autor smeruje k vecnosti a jasnej kontúrovanosti.

Keby sme chceli preklad básnickej zbierky *To* analyzovať komplexne, museli by sme zohľadniť jednotlivé zložky štruktúry básní, ich vzájomnú súhru a hierarchické usporiadanie so zreteľom na organizáciu významotvorného princípu (Popovič 1971: 119). Vzhľadom na rozsah článku sa zameriame len na vybrané aspekty, ktoré sú z translatologického hľadiska najzaujímavejšie, prípadne početne zastúpené. Analýzu jednotlivých prekladateľských riešení začneme obsahovou stránkou básní.

Jedným z najčastejších prvkov, ktoré vo východiskovom texte stretávame, je intertextualita v rôznych podobách. Ide o citáty diel iných autorov, odkazy na ich myšlienky, život a tvorbu, odkazy na poľskú literárnu teóriu a i. Ako konštatuje L. Šimon, „pri preklade intertextuálnych javov je prekladateľ zakaždým postavený pred rozhodnutie, ako túto intertextualitu realizovať v cieľovom jazyku, čo si zvyčajne vyžaduje veľké úsilie a úspech nie je vôbec zaručený“ (Šimon 2003: 57). Prekladatelia sa zvyčajne priklonili k doslovnému prekladu bez vysvetľujúcich prvkov. Nechávajú na čitateľovi, či odkaz zaregistruje a pochopí ho, prípadne si jeho význam sám vyhľadá. Na ilustráciu uvedieme úryvky z básní *O poezji, z powodu telefonów po śmierci Herberta/O poézii, na základe telefonátov po smrti Herberta* (a); *Krawat Aleksandra Wata/Kravata Aleksandra Wata* (b):

(a)

„Oswobodzona z majaków psychozy, / z krzyku ginących tkanek, / z męki wbitego na pal / Wędruje światem / Wiecznie jasna.“ (Miłosz 2011: 1194)

„Vyslobodená z prízrakov psychózy, / z kriku zanikajúcich tkanív, / z múk narážaného na kôl / putuje svetom / naveky jasná.“ (Miłosz 2014: 78)

Zmienka o prízrakoch psychózy je alúziou na duševnú chorobu, ktorou trpel básnik Zbigniew Herbert. Zrozumiteľná je iba pre tých, ktorí poznajú Herbertove životné osudy.

(b)

„Ulica Benvenue w Berkeley i Wat na tapczanie. / Jego zdumienie, kiedy próbuje ogarnąć swój los.“ (Miłosz 2011: 1190)

„Ulica Benvenue v Berkeley a Wat na pohovke. / Jeho údiv, keď sa pokúša pochopiť svoj osud.“ (Miłosz 2014: 73)

Týmito veršami sa autor v spomienkach vracia k sérii životopisných rozhovorov s poľským spisovateľom Aleksandrom Watom, ktorý patril k výrazným osobnostiam poľskej futuristickej poézie prvej polovice 20. storočia. Rovnako ako Miłosz istý čas pôsobil na Kalifornskej univerzite v Berkeley. Prekladatelia však do textu nezasiahli, aby čitateľovi tieto fakty ozrejmili.

Citované básne možno synekdochicky vzťahovať na tretiu časť zbierky, ktorú, ako sme už naznačili, autor zaľudňuje postavami známych osobností poľských literárnych kruhov. Prenikavo približuje ich dielo, osud alebo isté obdobie života, vedie s nimi dialóg. V takýchto pasážach si prekladatelia zvolili cestu doslovného prekladu. Určitý odklon od preferovanej koncepcie nájdeme iba v jednom prípade, konkrétne v básni *Mój dziadek Zygmunt Kunat/Môj starý otec Zygmunt Kunat* (c) z úvodnej časti zbierky dedikovanej najmä spomienkam na detstvo, rodný kraj a vlastný život:

(c)

„Wziął poważnie zasady pracy organicznej i dlatego w Szetejniach zaczął wyrabiać sukno, toteż bawiłem się w pokojach, w których stały warsztaty do folowania.“ (Miłosz 2011: 1143)

„Vzal vážne zásady organickej práce a začal v Šetejnoch vyrábať súkno, hrával som sa v miestnostiach, kde stáli valchy na jeho spracovanie.“ (Miłosz 2014: 19)

K pojmu „organická práca“ prekladatelia doplnili poznámku pod čiarou, v ktorej uvádzajú originálne znenie *praca organiczna* a vysvetľujú, že išlo o jeden zo základných postulátov pozitivizmu, založený na presvedčení, že spoločnosť treba považovať za organizmus, ktorý môže fungovať len vtedy, ak sú zdravé jeho jednotlivé orgány. Používanie poznámkového aparátu na vysvetlenie istých intertextových odkazov je legitímne, i keď krajné prekladateľské riešenie. Vyvstáva otázka, prečo ho prekladatelia uplatnili práve v tomto prípade. Jedným z možných dôvodov je skutočnosť, že východiskový text obsahuje veľké množstvo podobných alúzií, a to predovšetkým vo veršoch, ktoré majú charakter autorovej intímnej spomienky. Ak by prekladatelia mali vysvetľovať všetky

odkazy, z básnickej zbierky by sa stala literatúra faktu, resp. výber informácií z biografie autora. Na druhej strane je pravdepodobné, že verný čitateľ Miłoszovej poézie má o životných osudoch a literárnej tvorbe autora taký prehľad, že jeho básňam bez problémov porozumie. Avšak slovné spojenie „organická práca" je pojem z dejín poľskej literatúry, preto nemusí byť známy všetkým čitateľom v inojazyčnom prostredí.

Ďalším, v lyrickej poézii pomerne netradičným prekladateľským orieškom sú termíny a odborné výrazy z rôznych vedných odborov. Konkrétne v básni *Nad strumieniem/Pri prameni* (d) sa prekladatelia museli oboznámiť napríklad s botanickou terminológiou:

(d)

„...piętrzy się nieogarniona forma liści / lancetowatych, mieczykowatych, / sercowatych, łopatowatych, / językowatych, pierzastych, / karbowanych, ząbkowanych, / piłkowanych – kto to wypowie." (Miłosz 2011: 1153)

„Lístie sa vŕši do nesmierneho tvaru, / kopijovité, mečovité, / srdcovité, lopatkovité, / jazykovité, perovité, / drážkované, zúbkované, / pílkovité – kto to všetko vypovie." (Miłosz 2014: 32)

Výpočet je podľa slovenského literárneho vedca, básnika a prekladateľa J. Zambora častým indikátorom vecnosti poézie (Zambor 2005: 48), no v citovanej ukážke je úlohou enumerácie predovšetkým hyperbolizovať bohatosť a rozmanitosť prírody. Pravdepodobne s týmto zámerom básnik zakomponoval medzi lexikálne jednotky patriace do botanického pojmoslovia, napríklad lancetowaty, slov. kopijovitý; pierzasty, slov. perovitý; ząbkowany, slov. zúbkovaný a pod., aj také slová, ktoré sú iba ponáškou na nejaký tvar alebo predmet, napríklad mieczykowaty, slov. mečovitý; językowaty, slov. jazykovitý; łopatowaty, slov. lopatkovitý a i. Sťažil tak prácu prekladateľom, ktorí museli pravé termíny najprv identifikovať, a následne vyhľadať zodpovedajúci slovenský ekvivalent. Ďalšie pojmy z oblasti biológie, filozofie a teológie sa vyskytujú tiež v básňach *Vipera Berus*, *Vo farnosti* či *Alkoholik prechádza cez nebeskú bránu*.

Naznačili sme už, že štvrtá časť básnickej zbierky *To* je do veľkej miery reflexívna, autor v nej bojuje so strachom zo smrti. V básňach hojne využíva epitetá, prirovnania, metafory či inotaje v kombinácii s direktným, niekedy priam

naturalistickým opisom. Princíp kontrastu využíva napríklad v básni *Obrzęd/Obrad* (e):

(e)
„Jednak szybujemy, chociaż obciążeni / zapachem sosów, krzykami z wąskich uliczek, / widokiem połci mięsa w sklepach rzeźniczych, / wzbijając się nad ołtarz, kościół, miasto, / obiegając wirującą ziemię.” (Miłosz 2011: 1202)

„A predsa letíme, hoci zaťažení / zápachom omáčok, krikom z úzkych uličiek, / pohľadom na kusy mäsa / zavesené v mäsiarstvach, / vznesieme sa nad oltár, kostol, mesto, / oblietame okolo točiacej sa zeme.“ (Miłosz 2014: 90)

Originál v porovnaní so slovenským prekladom vyznieva dokonca neutrálnejšie, pretože slovo zapach nie je nositeľom negatívneho významu ako v slovenčine, a výraz połeć mięsa sa typicky spája so spracovanou, často i balenou šunkou. Vďaka slovnému spojeniu kusy mäsa nadobúda slovenská verzia drastické expresívne rozmery a kontrast jednotlivých obrazov je oveľa viac umocnený. Do istej miery to spôsobuje hláska ä, ktorá sa vyskytuje dvakrát v jednom verši. Pri korektnej výslovnosti sa totiž zvuková podoba prekladu oproti originálu deformuje a má silný dopad na apelatívnosť poetickej výpovede (Šimon 2003: 57). Záujem vzbudzuje aj graficky, keďže ide o menej frekventované písmeno slovenskej abecedy.

Osobitnú pozornosť si zasluhuje najmä preklad básne *Daemones* (f) s rovnomenným názvom vo východiskovom i cieľovom jazyku. Báseň obsahuje 74 veršov, ktoré sú členené na nepravidelné strofy, pričom toto grafické členenie je zachované aj v slovenskom preklade. Keď sa pokúsime o hĺbkovú analýzu básne, zistíme, že ju vnútorne spájajú tri výrazné činitele – metafora, rým a rytmus. Ako píše Ľ. Feldek, „tam, kde vrcholí obrazotvornosť, naplno sa prejavuje aj rýmové majstrovstvo [...] a práve tu dochádza najčastejšie k obetiam.“ (1977: 22) Ak chceme naplniť požiadavku významovej vernosti, ktorá je jedným z postulátov slovenskej prekladateľskej školy (Ferenčík 1982: 55), logicky musí transfer rýmu ustúpiť pred transferom metafory. Nasledujúcu ukážku uvádzame ako názorný príklad toho, že nie vždy sú „obete“ nevyhnutné a prekladatelia majú na výber viacero možností:

(f)

„Pewnie, że gorzka chwila / każdy się przed nią uchyla / wstyd pali, kwili sumienie / kiedy zjawiasz się na scenie / przed obojętnym gronem / starą tragedią znudzonym.” (Miłosz 2011: 1210)

„Tej trpkej chvíli, už je tu / nik nechce priniesť obetu / svedomie páli, hanba tiež / keď sa na scéne ukážeš / lenže ľahostajných ľudí / stará tragédia nudí.“ (Miłosz 2014: 100)

Ako prvá rezonuje skutočnosť, že združený rým so schémou aabb zostal zachovaný. Prekladateľom sa navyše podarilo transponovať aj rytmus básne, teda prevažujúci osemslabičný verš, ktorý miestami strieda sedemslabičný verš. Otázkou teda je, akým spôsobom došlo k transferu obraznosti a v nej ukrytého významu. Prvé dva verše prekladatelia vyriešili pomerne netradičným spôsobom. Doslovný preklad veršov „Pewnie, że gorzka chwila / każdy się przed nią uchyla…” by totiž mohol znieť nasledovne: „Iste, trpká chvíľa, / každý pred ňou uniká“. V tejto prvoplánovej podobe nemožno zachovať ani rým, ani rytmus, a pravdepodobne preto siahli prekladatelia po vyjadrení, ktoré je obraznejšie ako originál: „Tej trpkej chvíli, už je tu / nik nechce priniesť obetu...“. Vzápätí toto obohatenie textu kompenzujú v nasledujúcom verši „...wstyd pali, kwili sumienie...“, teda doslova „...hanba páli, svedomie kvíli...“, kde v preklade zostalo len jedno sloveso. V troch veršoch sa tak dokonale uplatňuje princíp, ktorý Ľ. Feldek nazýva metaforickou metódou prekladania, teda spôsob, ako vyjadriť podobný myšlienkový obsah inými slovami. Zároveň však upozorňuje, že ju nemožno nadužívať, ale „siahať po nej ako po soli“ (1977: 23), čo prekladatelia dodržali využitím kompenzácie. Vo verši „...przed obojętnym gronem...“, v preklade „...lenže ľahostajných ľudí...“, zaznamenávame metonymickú prekladateľskú metódu, teda „spôsob, ako povedať to isté inými slovami“ (tamže: 25). V origináli verša sa nachádza slovo grono označujúce „skupinu ľudí, ktorých spája príbuzenstvo, priateľstvo, spoločná práca, záujmy“ (Dubisz 2003: 253), no v preklade zostali len „ľudia“. Podobným spôsobom by sme mohli pokračovať v analýze celej básne. Na prvý pohľad sa teda zdá, že autori prekladu sa vzopreli naznačeným, v praxi prevládajúcim tendenciám a uprednostnili transfer rýmu a rytmu pred obraznosťou. Ich prekladateľský postup možno však výstižnejšie charakterizovať ako úsilie dosiahnuť súzvuk medzi bohatou obsahovou náplňou

básne a ľahkosťou jej formy, ktorý je prítomný v origináli. Tento zámer sa im podľa našej mienky podarilo docieliť.

Analytická funkcia kritiky prekladu sa upriamuje na prekladateľove rozhodnutia, pričom kritik musí vziať do úvahy aj „informačné šumy“, čiže filologické a vecné chyby (Popovič 1975: 251). Doposiaľ sme sa evaluácii prekladu venovali len okrajovo a skôr v pozitívnom duchu. Kontrastívna lingvistika, ktorá nám umožňuje posúdiť, či prekladateľ volil adekvátne riešenia na rovine jazykových prostriedkov, sa v prípade poľského a slovenského jazyka nevyhnutne vydáva smerom k medzijazykovej homonymii. Čítanie slovenského prekladu zbierky bez počiatočného porovnania s originálom na viacerých miestach vzbudzuje pochybnosti, či sú všetky výrazy a slovné spojenia adekvátne preložené. Dôsledným porovnaním originálu a prekladu však zistíme, že niektoré prípady svojou povahou stoja na hranici hypnózy originálom, možno ich teda hodnotiť ako vedomú aplikáciu doslovného prekladu. Zaujímavým príkladom je úryvok básne *Jeden i wiele/Jeden a mnohé* (g):

„Jeden przeciwko tabliczce mnożenia. / Szczególny, wolny od uogólnienia.“ (Miłosz 2011: 1199)

„Jeden, proti tabuľke násobenia, / konkrétny, mimo zovšeobecnenia.“ (Miłosz 2014: 87)

Slovné spojenie „tabliczka mnożenia“ je doslovne preložené ako „tabuľka násobenia“, no správnym ekvivalentom je „veľká a malá násobilka“. Ak by sme v preklade chceli použiť slovo „násobilka“, museli by sme sa rozhodnúť pre veľkú alebo malú násobilku, aby sa verš nerozšíril o neprimeraný počet slabík, čo by malo za následok rytmickú i štylistickú odchýlku od ostatných veršov, pričom konkretizáciou by tiež došlo k posunu významu. Navyše, prekladatelia v celej básni zachovávajú aj rým. Slovo „násobilka“ na konci prvého verša by si vyžadovalo pomerne komplikovanú zmenu nasledujúceho verša, pri ktorej možno predpokladať významový posun. Pravdepodobne kvôli rýmu sa prekladatelia rozhodli použiť preklad „tabuľka násobenia“, pri ktorom síce nedochádza k transferu celej množiny asociácií, aké má „tabliczka mnożenia“ vo východiskovej kultúre, ale pre slovenského čitateľa je relatívne zrozumiteľný.

Czesław Miłosz patrí medzi najvýznamnejších autorov súčasnej poľskej literatúry, ako aj k predstaviteľom modernistickej poézie západu (Olejniczak 2011:

12). Slovenskí čitatelia sa s ním mohli oboznámiť najmä vďaka prekladom jednotlivých básní v časopisoch *Revue svetovej literatúry*, *Revue aktuálnej kultúry*, *Kultúra slova* a i. Knižne doposiaľ vyšli iba preklady Miłoszovej esejistickej tvorby (*Záhrada vied* 2002, *Rodná Európa* 2012). Vydanie básnickej zbierky *To* v slovenskom jazyku možno preto oprávnene považovať za míľnik v poľsko-slovenských literárnych reláciách. Autor, ktorý tvoril nepretržite viac ako sedemdesiat rokov a oslovil tisícky čitateľov na celom svete (Miłoszova tvorba bola preložená do 44 jazykov), má nepochybne čo povedať aj slovenským príjemcom. Z hľadiska recepcie autorovej tvorby na Slovensku môžeme vyjadriť jedine ľútosť nad ojedinelosťou vydanej zbierky. Na druhej strane je nesporné, že Miłoszove básne predstavujú špecifickú prekladateľskú výzvu. Domnievame sa, že práve náročnosť translácie môže byť dôvodom, pre ktorý sa na preklad jeho diel podujme málokto. Krátkou analýzou vybraných ukážok sme sa pokúsili demonštrovať, že Peter a Marián Milčákovci sa snažili zachovať kvality východiskového textu. Sprostredkovaním analyzovaného segmentu Miłoszovej tvorby obohatili slovenský literárny priestor o tvorbu básnika vysokých umeleckých i ľudských kvalít a do mozaiky poľsko-slovenských literárnych vzťahov tak zároveň doplnili chýbajúci kamienok s hodnotným básnickým odkazom.

LITERATÚRA

Dubisz, S. (ed.) (2003). *Uniwersalny słownik języka polskiego. A – J.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Feldek, Ľ. (1977). *Z reči do reči.* Bratislava: Slovenský spisovateľ.

Ferenčík, J. (1982). *Kontexty prekladu.* Bratislava: Slovenský spisovateľ.

Franaszek, A. (2011). *Miłosz. Biografia.* Warszawa: Znak.

Miłosz, Cz. (2000). *To.* Krakow: Znak.

Miłosz, Cz. (2011). *Wiersze wszystkie.* Warszawa: Znak.

Miłosz, Cz. (2014). *To.* Kordíky: Skalná ruža.

Olejniczak, J. (2011). *Czytając Miłosza.* Katowice: Śląsk.

Popovič, A. (1971). *Poetika umeleckého prekladu.* Bratislava: Tatran.

Popovič, A. (1975). *Teória umeleckého prekladu.* Bratislava: Tatran.

Rakšányiová, J. (2005). *Preklad ako interkultúrna komunikácia.* Bratislava: AnaPress.

Šimon, L. (2003). Prekladovo relevantná interpretácia poézie. In A. Keníž (ed.), *Letná škola prekladu 1* (s. 52 – 63). Bratislava: Stimul.

Zambor, J. (2005). *Interpretácia a poetika*. Bratislava: Asociácia organizácií spisovateľov Slovenska.

Sanja Paša
Sveučilište u Zadru
spasa@unizd.hr

UDC: 821.131.1.09 Đurić L.

KNJIŽEVNO DJELO ZADRANINA LUJE ĐURIĆA (1812. – 1861.)

Lujo Đurić (1812. – 1861.) from Zadar is the author of sonnets, lyric and epic poems, polemics and a drama in the Italian language in Dalmatia in the 19th century. His works are inspired by famous authors of world literature: Virgil, Dante and Shakespeare. Although the literary work of Lujo Đurić is of a humble artistic value, its contribution to the study of the literature in the Italian language in Dalmatia and of the notions of Croatian – Italian literary and cultural relations is very significant. This paper deals with the interpretation of literary work of Đurić with a special reference to the contemporary and recent critic, moreover to the self-evaluation of his work.

Keywords: Đurić Lujo, Dalmatia, Zadar, Italian language, literary work.

Lujo Đurić[1] rođen je 16. rujna 1812. godine u Zadru gdje i umire 27. studenog 1861. godine[2]. Bio je zadarski posjednik poznat u mladosti po nametljivom ponašanju pa se njegovo ime spominje u policijskim spisima zbog vrijeđanja dostojanstva i časti jedne ugledne zadarske plemićke obitelji koja mu nije dozvoljavala ljubavni odnos sa svojom kćeri te zbog sumnje na njegovo političko opredjeljenje (Zorić 1965: 198, 2014: 141). Đurićevi stavovi spram političke situacije toga vremena bili su vrlo nestalni (Tomas 1999: 109) što potvrđuje

[1] Ovaj se književnik spominje pod brojnim inačicama osobnoga imena: Luiđi, Luigi, Lujo, Ljudevit, Vjekoslav, Giurich, Đurić, Jurić. O životu i djelu ovoga autora kao i drugih autora na talijanskom jeziku u Dalmaciji u 19. stoljeću posebice je značajna studija Mate Zorića profesora emeritusa Sveučilišta u Zagrebu *Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku* koja je objavljena kao RAD JAZU 357 u Zagrebu 1971. godine te u zborniku radova *Književni dodiri hrvatsko-talijanski* u Splitu 1992., str. 339-458. Godine 2014. Zorić objavljuje i knjigu pod naslovom *Sjenovita dionica hrvatske književnosti. Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku*. (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.)

[2] Povodom Đurićeve smrti obajvljuje se epigraf u časopisu na talijanskom jeziku *La voce dalmatica, 48 (1861),* 390.

namjera njegovih pjesničkih sastava, njegove otvorene i oštre primjedbe na kritike vlastitih djela, kao i rasprave vezane za dalmatinsko pitanje[3].

Đurić se sa svojim književnim radovima na talijanskom jeziku pojavljuje u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda[4] zalažući se za buđenje hrvatske nacionalne svijesti. Objavljuje 1844. godine u časopisu *Gazzetta di Zara* talijanski prepjev pjesme Petra Preradovića (1818. – 1872.) *Putnik* pod naslovom *Il viandante* u članku Nuovo giornale illirico[5] kojim autor Giuseppe Ferrari Cupilli (1809. – 1865.) pozdravlja izlazak prvog broja časopisa *Zora dalmatinska*, prvog hrvatskog preporodnog književnog časopisa na hrvatskom jeziku koji je izlazio u Dalmaciji. U svrhu dokazivanja izražajne ravnopravnosti hrvatskog i talijanskog jezika, Đurić pored spomenutog prijevoda umjetničke poezije, prevodi na talijanski jezik i pjesnički sastav *Apocalisse di San Giovanni*[6] kao i još nekoliko narodnih pjesama od kojih je najznačajniji prijevod *La morte di Marco Kraljevich*[7] čijih je trinaest stihova objavljeno u časopisu *Sedmica* u Novom Sadu.

Usporedno s prijevodima, objavljuje dvije rasprave u kojima iskazuje svoje osjećaje i misli spram političkog stanja svoga rodnoga kraja. U raspravi koju objavljuje u predgovoru talijanskog prijevoda pjesme svoga prijatelja, također Zadranina Marca Antonia Vidovicha (1795. – 1868.), *I popoli d'Erzegovina e Bosna ad Antonio Gutta pel suo lamento nella Zora*[8] progovara o težnji i borbi Hrvata da pripoje Dalmaciju Hrvatskoj kao i o empatiji svih slavenskih naroda koji se nalaze pod turskom vlašću. Đurićeva neodlučnost po pitanju političkih stavova ponajviše dolazi do izražaja pred sam kraj njegova života o čemu svjedoči njegova druga objavljena rasprava *Cenno di Luigi Giurich se conviene accettare o contrariare l'unione della Dalmazia colla Croazia e Schiavonia*[9] u kojoj se, ovaj

[3] Radi se o pitanju ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom.
[4] Naziv za nacionalni, kulturni i politički pokret u Hrvatskoj u razdoblju od (1835-1848).
[5] Prijevod *Il viandante* je objavljen u drugom broju godišta 1844. Ovaj se Đurićev prijevod spominje u studijama: Čolak, T. (1996). Zora dalmatinska i njen doprinos književnosti ilirskoga pokreta. *Kolo, 8-10*, 285; Kolumbić, N. (1987). Stariji hrvatski pisci u svjetlu preporodnog doba u Dalmaciji. In N. Ivanišin (Ur.), *Dalmacija u narodnom preporodu 1835-1848*. (str. 383-396). Zadar: Narodni list.; Kolumbić, N. (2005). Hrvatski preporodni pisci u Zori Dalmatinskoj. In *Poticaji i nadahnuća: Studije i eseji iz starije hrvatske književnosti* (str. 477-485). Zagreb: Dom i svijet.; Tomas, V. (1999). Gazzetta di Zara u preporodnom ozračju**:** Prijevodi hrvatske poezije i ostali književni prinosi**,** Split: Književni krug.
[6] Fragmenti prijevoda izlaze u časopisu *La voce dalmatica* (1861), *25*, 206; *28*, 227-228.
[7] *Sedmica*, (1857), *22*, 157.
[8] Djelo je objavljeno u Zadru 1848. godine.
[9] Rasprava je objavljena u tisku Demarchi – Rougier u Zadru u ožujku 1861. godine.

put, izjašnjava pobornikom autonomije Dalmacije govoreći kako bi ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom bilo nepovoljno za Dalmaciju zbog toga što će važnost njezinih centara poput Zadra i Splita znatno opasti pod utjecajem Zagreba. Poput iskazivanja stavova o političkim pitanjima toga vremena, i Đurićeve su pjesničke ideje i misli vrlo konfuzne, dvosmislene, nelogične i nedosljedne, a upotreba talijanskog jezika je također u više navrata gramatički netočna i stilski neprimjerena što možemo pripisati pjesnikovoj slaboj naobrazbi budući da je završio samo jedan razred gimnazije[10].

Prvo djelo u stihu od kojega je Đurić očekivao zamjetniji uspjeh jest spjev od trideset septima *Clotilde* kojeg objavljuje u Zadru u lipnju 1857. godine[11]. Djelo obiluje sentimentalnošću, melankolijom, pjesnikovom patnjom za neostvarenom ljubavi s jedne strane, a s druge željom da se toj ljubavnici, koju naziva „barbarskom ubojicom“ (Giurich 1857: 16), osveti jer se osjeća poraženim i izdanim. Pjesma je nabijena negativnim emocijama iz kojih izviru tmurne poredbe kao na primjer broda koji se utapa u olujnom moru. Zbog osjećaja mržnje i očaja, pjesniku naviru i suicidalne misli o kojima govori u stihovima: „Amo per te i sepolti, /L'odor delle lor fosse (...)” (Giurich 1857: 10). Ova lirska pjesma zaključuje se u stilu Petrarkinih kancona pa se samoj pjesmi Đurić direktno obraća te joj poručuje da mu donese nebesku slavu.

Ovo je Đurićevo djelo vrlo brzo naišlo na negativan sud. Vito Morpugo u dalmatinskom godišnjaku ističe kako djelo obiluje „konfuznim idejama, ispraznošću pjesničke misli koje ponekad ostavljaju vidljivim pokoji tračak istinske poezije” (Morpugo 1859: 224).

Uvrijeđen mišljenjima kritičara svojega vremena te ponesen nadom da će netko ipak prepoznati vrijednost njegovih djela, Đurić se obraća uglednom i utjecajnom Dalmatincu u Italiji, Niccolòu Tommaseu (1802. – 1874.). Na ovo ga je navelo, kako navodi u pismu datiranom 14. listopada 1858. godine u Zadru[12], Tommaseova pohvala djela *La madre slava*[13] zadarskoga pjesnika Luigija Ficherta (1826. – 1899.). Tommaseov pozitivan sud je, kako Đurić sam zaključuje, Fichertu

[10] Đurić je završio jedan razred gramatike 1823. godine u zadarskoj Gimnaziji kako je to zabilježeno u školskom spisu Juventus caesareo-regii gymnasii Jadertini e moribus et progressu in literis censa exeunte anno scholastico (1823). Jadrae: Thyp.Gubernalis, str. 8, 13.

[11] Djelo je objavljeno u tisku Demarchi-Rougier.

[12] Pismo se čuva u Tommaseovoj prepisci u Središnjoj i nacionalnoj knjižnici u Firenci pod signaturom Tomm. 87, 55 bis.

[13] Prvo izdanje Fichertovoga djela izlazi iste godine u Zadru kada i Đurićevog *Clotilde*.

osigurao slavu. Stoga, siguran u kvalitetu svoga književnoga pisanja, Đurić šalje Tommaseu rukopis svoje tragedije u stihu *Desdemona*. Moli ga za mišljenje o djelu te da ga potom objavi u časopisu *Mondo letterario*[14]. Đurićeva jednočinka je sadržajno imitacija Shakespeareove drame *Othello*. Sastoji se od 5 prizora. Prvi prizor je dijalog Othella i venecijanskog dužda o želji da Mletačka Republika ima prevlast nad sveukupnim italskim tlom. Prisjećaju se vladavine Cezara, veličine Rimskoga Carstva te izdaje cara. Othello i dužd spominju i Muhameda čime pjesnik aludira na moć Osmanlijskoga carstva. Ovaj prizor završava porukom o željenoj pobjedi kršćanstva. U sljedećem je prizoru u naputku naznačen dijalog Đurićevog glavnog lika Desdemone i jednog Armenca. Dok Armenac raspravlja o ekspanziji Osmanlija nasumično spominjući granice carstva, Desdemona ni ne progovara. Sljedeći prizor je Otellovo posvjedočenje iz kojega doznajemo da on svoje bogatstvo ostavlja siromasima. U ovom se dijelu također spominje čuveni rubac. Prema Shakesperareovom djelu, to je rubac koji je Othello poklonio Desdemoni, a koji je bio okidač Othellovom ljubomornom postupku. Isti je rubac Othello vidio kod Kasijeve supruge čime je sebi potvrdio Desdemoninu nevjeru budući da je sumnjao kako ona čini preljub s Kasijem. U Đurićevom djelu rubac se spominje samo kao razlog zbog kojega Othello očajava: „(…) Il forestiero/E il Veneto la vegga, e si commova./Il fazzoletto pur Venezia l'abbia/Una della morte m'asciugo la goccia" (Giurich XIX st. l. 4). U istom prizoru doznajemo da se Otello ubija nad mrtvim Desdemoninim tijelom opraštajući se od svoje dužnosti dok u posljednjem prizoru svećenik Lorenzo stoji nad mrtvim tijelima Desdemone i Othella koji tvrdi kako su Othelove riječi i njegovo djelo rezultat njegovoga ljubomornog delirija.

Pjesnikove ideje u ovom djelu nisu u potpunosti oblikovane pa stječemo dojam kako je ono nedovršeno. Radnja se sastoji od nasumičnih misli koje ne čine logičnu cjelinu pa je nemoguće shvatiti o čemu je riječ u djelu bez da nam je poznat književni predložak iz kojeg je Đurić crpio inspiraciju. U djelu aktivno igra ulogu jedino Othello dok je uloga Desdemone posve zanemarena iako bi ona u Đurićevom djelu trebala biti glavna junakinja. Nažalost, nije nam poznat Tommaseov sud na ovo djelo, no budući da ga Šibenčanin nije objavio u časopisu

[14] U to je vrijeme urednik ovoga časopisa bio novinar i pravnik Guglielmo Stefani (Venezia, 5.srpnja 1819.-Torino, 11.lipnja 1861.), utemeljitelj padovanskog mjesečnika l'*Euganeo* (1845-1847) i tjednika *Il caffè Pedrocchi* (1846-1847).

kako ga je to Đurić bio zamolio, možemo pretpostaviti da ono nije ni kod Tommasea izazvalo simpatije.

U istom pismu, Đurić dokazuje svoju taštinu uvjeravajući Tommasea u posebnost svog književnog izraza. Objašnjava kako to što njegovi suvremenici čitajući njegova djela ne doživljavaju ono što doživljava on, dokazuje upravo veličinu njegove nadarenosti jer vjeruje kako će se vrijednost i ljepota njegovih djela otkriti tek naknadno kao što je to bio slučaj s najpoznatijim djelima svjetske književnosti. Štoviše, pjesnik svoje umijeće poistovjećuje s Danteom[15] pa ne čudi da je upravo njegovim najpoznatijim djelom *Božanstvenom komedijom*, metrički i idejno inspiriran Đurićev spjev *Dante e Cleopatra all'Inferno*[16] kojeg objavljuje u Zadru već sljedeće godine.

Spjev je sastavljen je od četrdeset i šest tercina rimovanih unakrsnom rimom i završnog stiha. Đurić je svoj spjev vjerojatno zamislio kao nadopunu ili proširenje 63. stiha petog pjevanja Pakla (Galić 1984: 129) u kojem Vergilije predstavlja Danteu Kleopatru „poi è Cleopatràs lussuriosa" (Alighieri 1997: 59). U ovom se Đurićevom djelu isprepliću reminiscencije na Danteovo djelo te biblijske parafraze. Početak u Đurićevom spjevu „Il meriggio segnava in cielo il sole" (Giurich 1859: 3) nadahnut je vremenskom topikom kojom Dante započinje svoje djelo, a to je „Nel mezzo del cammin di nostra vita" (Alighieri 1997: 5). Polovina životnog puta u *Božanstvenoj komediji*, u Đurićevom je spjevu zamijenjena podnevom, a ta polovica dana također simbolizira Danteovu polovicu životne dobi. Đurić također spominje i neke biografske podatke kao na primjer Danteovo progonstvo iz Firence, a time i vrijeme u kojem nastaje njegovo epsko djelo u stihovima: „Quell'ora, che da un suol dolce l'esiglio/Annunziava a colei, che se ne duole." (Giurich 1859: 3). Sljedeća tercina Đurićeva spjeva je reminiscencija na idejni stih Božanstvene komedije „mi ritrovai per una selva oscura" (Alighieri 1997: 31). Umjesto metaforikom mračne šume poput Dantea, Đurić izravnije govori o počinjenju grijeha te o grešnosti cijelog čovječanstva koristeći se biblijskom parafrazom u stihovima „Eva infelice! Non il pianto al ciglio,/Non la

[15] Giurich, XIX st., l. 1.

[16] Ovo se djelo recitiralo u Teatro nobile di Zara 6.prosinca 1860. godine. te nakon pet godina povodom šeststote obljetnice Danteova rođenja. Djelo je recitirao glumac L.Olivery. Usp. Galić, P. (1984). Su alcune declamazioni dantesche a Zara nell'Ottocento. In Čale, F. (Ur.) *Radovi Međunarodnog simpozija Dante i slavenski svijet = Atti del Convegno internazionale Dante e il mondo slavo, Dubrovnik, 26 - 29.X.1981*. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za suvremenu književnost. sv. 1. (str. 247-248)

bellezza le cangiò fortuna,/O le schiatte cui nocque il suo consiglio!" (Giurich 1859: 3). Pored počinjenja prvoga grijeha, tu je i aluzija na konflikt Kaina i Abela. U ovom dijelu, Đurić vrlo naglo uvodi Dantea kao junaka u samu radnju spjeva, a potom, aluzijom na naredbu Boga faraonu da oslobodi Izraelce na što se faraon oglušuje u stihovima: „Colonne e mura in ferro, e le imprimea/Di Michele, e degli Angeli la guerra,/Il mar che a Faraon l'avel schiudea" (Giurich 1859: 4), uvodi prikaz egipatskog ropstva. U nastojanju da ponudi sliku zbivanja u Egiptu za vrijeme ropstva Izraelaca, pjesnik nasumično nabraja motive koji su karakteristični za rat, a to su: koplja, kočije, konji, egipatska straža, kao i one kojima aludira na dolinu rijeke Nil, a to su tlo koje naziva slatkim i riječni nasip u stihovima: „Aste, cocchi, cavalli, Egizj a terra/Guardanti, al dolce suol che più li accolse,/Porgevan scena, che il potente serra." (Giurich 1859: 4). Nešto eksplicitniju pjesničku misao, Đurić je ponudio u prikazu najezde skakavaca, jednog od deset egipatskih zala koje je snašlo Egipćane nakon što je faraon odbio osloboditi Izraelce. Ovo je ujedno opis kojemu pjesnik pridaje najveću pozornost:

Seguiva quella scena un miserando
Orribil quadro: un'infinita gente,
Per cui pietà venia cacciata in bando.
La travagliava al corpo un'inclemente
Stuol di locuste simili ai destrieri,
E con la coda simile al serpente!
Usberghi quasi ferro impressi ai fieri
Petti elle avean, dall'ali lor romore,
E a più destrier parean carri guerrieri.
Taccio il resto. (…) (Giurich 1859: 4-5)

Fizičke karakteristike ovih kukaca, u Đurićevom su spjevu plod pjesničke mašte. Ovakav se opis ne spominje u Bibliji. Skakavci su u ovom spjevu prikazani poput nadnaravnih stvorenja. Tijelom nalikuju konjima, a rep imaju poput zmije. Na prsima su im pritegnuti oklopi koji kao da su željezni. Đurić zamišlja kako im krila buče poput ratnih kola. Pjesnik svoj maštoviti zanos u opisivanju ubrzo naglo i eksplicitno prekida riječima da će prešutjeti ostatak priče. U istom stihu, vraća se glavnom toku pripovijedanja, a to je prikazu drugoga kruga Pakla. U ovom dijelu uvodi Kleopatru u spjev: „(…) Ivi entrato, una che amore/E duol svegliava tra tormenti vide, E una doppia ragion sentì nel core." (Giurich 1859: 5) Danteov prikaz Kleopatre pomoću jednog jedinog pridjeva „bludna", Đurić iscrpljuje u

nekoliko stihova. Kleopatru uvodi opisujući njezino emotivno stanje aludirajući na razlog zbog kojeg se nalazi u krugu grješnih ljubavnika. Ona je ovdje jer su njezine strasti nadvladale njezin razum kako to opisuje u stihovima: „La ragion d'amor, che non recide/Il senso di virtù, l'altra al precetto/D'un austera virtù non si decide.” (Giurich 1859: 5).

Najveći dio ovoga Đurićevoga djela zauzima dijalog između Dantea i Kleopatre. On se prvenstveno zasniva na Kleopatrinom očajavanju zbog torture koju trpi, izrazima nostalgije za rodnim krajem, za zemaljskim životom. Kleopatra se žali Danteu kako će njezino lice vječno pokazivati njezinu zaustavljenu radost, čime Đurić aludira na glavnu Danteovu ideju Pakla, a to je vječna patnja grešnika koji se nalaze u ovom kraljevstvu. U ovom je dijelu prisutan još jedan važan motiv iz Danteova spjeva, a to je ljepota njegove pjesničke muze Beatrice koju uspoređuje s nekadašnjom Kleopatrinom ljepotom. Dante iskazuje svoje razočarenje zbog Kleopatrina izgleda koje je narušeno patnjom koju ona podnosi u Paklu. Tu je i vrlo simbolični fizički opis junakinje koji je također projekcija njezinoga emotivnoga stanja, ali i pokazatelj kazne koju trpi zbog bluda. Pjesnik ju opisuje kao polugolu, potrgane i razvezane suknje. Više ju ne krasi raskoš kraljevskih haljina niti kosa koja je padala po njezinom tijelu. Ovaj spjev završava Danteovim zamišljanjem Kleopatrina izgleda prije njezine smrti. Zamišlja kraljicu čija kosa miriše kao da je na njoj procvao cvijet, i tim mirisom zavodi. Dante se obraća Bogu, pitajući se kako nema milosti prema ovoj ženi te opravdava njezinu prisutnost na mjestu kojem, kako kaže, nedostaje sunca: „In quel mondo, di cui sfugge il sole…” (Giurich 1859: 8).

I ovom Đurićevom djelu nedostaje jasnoća izraza te cjelovitost i dorečenost pjesničke ideje. Da je Đurić stremio ka ozbiljnijem epskom pothvatu, možemo zaključiti prema tome što je nastojao pripovijedati o povijesti Egipta i egipatskog ropstva pri čemu je crpio ideju iz Novoga Zavjeta. Pripovijedanje o egipatskom ropstvu naglo prekida, kao i pripovijedanje o Kleopatri zbog čega njegovo djelo, izgleda nedovršeno, neharmonično, odnosno ne posjeduje kontinuitet pjesničkog izraza. Narativna struktura se zasniva na, možemo reći, pokušaju pripovijedanja i opisivanja budući da se ideje izlažu po principu nasumičnog nagomilavanja tematski karakterističnih motiva i simbola. Također ni sintaksa stiha nije jasna.

Književna kritika Đurićeva vremena nije ni ovo djelo dočekala s oduševljenjem. U zadarskom godišnjaku *Il Giobbo di pietra*[17] u poglavlju Altre pubblicazioni letterarie, izlazi prikaz Đurićevog djela u kojem pisac ismijava Đurićev stih „colonne e mura in ferro" kojim je pjesnik nastojao dočarati Pakao. Đurićevo djelo *Dante e Cleopatra all'Inferno* spominje i Vito Morpugo u dalmatinskom godišnjaku zajedno sa spjevom *Amore e sventura* kojeg je Đurić objavio samo godinu dana kasnije, 1860. godine. Morpugo jednako vrednuje oba djela, a to je „Usred ideje koja je dostojna žaljenja zbog konfuzije ideja i čudnovatosti misli, pronađe se s vremena na vrijeme i pokoji lijepi stih" (Morpugo 1861: 172).

Kritike na koje je Đurić nailazio potaknule su ga da se u predgovoru spomenutoga spjeva *Amore e sventura*[18] kojeg objavljuje u Zadru u srpnju 1860. godine osvrne na vrednovanje svojih objavljenih djela te da svoj rad opravda. Autor je uvjeren u vrijednost svoga pjesničkog djela te ujedno javno izražava kako ga ne zabrinjava ukoliko se drugi s njim ne slažu jer oni onda, prema njegovom mišljenju, nemaju sposobnost rasuđivanja. Razlog njegovom ovakvom opravdanju jest njegovo opetovano crpljenje odveć poznate tematike zbog čega je, prema njegovom mišljenju, za djelo koje je objavio samo godinu ranije, primio negativne kritike. Može se reći da je ovo Đurićevo djelo produkt njegove općinjenosti Danteom ali i Vergilijem. Pored Kleopatre, čiju je sudbinu opjevao umjesto Dantea, Đurićev interes probudili su i ostali grešnici koje je Dante smjestio u drugi krug Pakla poput junaka Vergilijeve *Eneide* koje će opjevati u ovom spjevu. Centralni junaci su Didona i Eneja. Spjev je i metrički nadahnut *Božanstvenom komedijom*. Sastoji od 115 tercina rimovanih unakrsnom rimom i završnog stiha. Tematsku inspiraciju Đurić je crpio iz Vergilijeve *Eneide* koju je vjerojatno čitao u talijanskom prijevodu Anibala Cara[19] (Galić 1984: 128).

Kao i u prethodnom Đurićevom djelu, i ovo je djelo većinom satkano od dijaloga dvojice ljubavnika koji jedno drugome naizmjenično pripovijedaju o jadima u njihovom emotivnom odnosu te o ljubavi i čežnji za rodnim krajem. Suprotstavljanjem emotivnih ushita te naglim upadima opisa mjesta iz kojih ljubavnici potječu, pjesnik je nastojao dočarati glavni konflikt priče o Eneji i

[17] Il Giobbo di pietra, annuario zaratino pel 1860, Zara, Demarchi-Rougier 1859., str 27

[18] Giurich,L. (1860). *Amore e sventura, terzine di Luigi Giurich.* Zadar: Demarchi Rougier.

[19] *L'Eneide di P.Virgilio Marone tradotta dal commendatore Annibal Caro.* (1835). Venezia: Girolamo Tasso. Galić smatra kako je vrlo teško Giurich mogao čitati originalnu verziju *Eneide* obzirom da je bio završio samo prvi razred gramatike.

Didoni, a to je o ljubavi prema domovini koja je uspjela pobijediti ljubav prema voljenoj osobi. Spjev započinje[20] vrlo kratkim opisom Didone koja stoji na svom kraljevskom balkonu i gleda prema moru. Njezina je ponositost umanjena njezinom tragičnom ljubavnom pričom na koju pjesnik upućuje opisom njezinoga tužnoga lica koje naziva „čarobnim“. Pripovjedač se obraća Didoni pridjevima „bellissima Didone, orrida, arcana“ (Giurich 1860a: 4) te joj proriče, pomoću metafora i poredbi, sudbinu čime nadalje najavljuje radnju o nesretnoj ljubavi koja je simbolično prikazana pjesničkom slikom brodova koji ne uspijevaju uploviti u luku iako pritom ne nailaze na prepreke. Enejin opis Kartage sastoji se od svega nekoliko poredbi i pridjeva:

È Cartagine bella, e al pari bella
Imperadrice, s'innalzò colei,
Di cui questo ti favella.
Squisite architetture erano in lei,
Lunghe contrade, e della sua bellezza
Restar privo giammai non io credei. (Giurich 1860a: 5)

Izgled Kartage Đurić poistovjećuje s Didoninom ljepotom. Spominje savršenstvo arhitekture, a posebno ističe njezine duge ulice. Potom slijedi Didonin opis Eneje: „Di quell'Enea, ch'io veggo, a me l'umana/Bocca suonò più volte il pregio raro,/Io prode lo sentia, d'anima umana.” (Giurich 1860a: 6). U ovoj tercini Didona ukazuje na Enejinu skromnost, prizemnost ali i na njegovu vrijednost, vještinu i moć kakvom se ne diči zemaljsko biće. Upućuje na njegove osobine kao jednog nadnaravnog stvorenja, ali koji gaji sve pozitivne osobine običnog čovjeka. U ovim se stihovima ukazuje na osobine Eneje upravo kao pravog epskog romantičnog junaka koje običnom čovjeku više nisu tako nedostižne kako što je to slučaj kada ga prikazuje Vergilije, odnosno kada je prikazan kao junak klasičnih epskih spjevova. Opis vrlina junaka ovoga spjeva ubrzo je prekinut Didoninim vrlo površnim opisom ratnog bojišta Iliona:

(…) d'Ilio io vidi il campo,
Le tende della guerra, ed il riparo.
Cozzanti e sol, che balenava al lampo

[20] Prvih pet tercina ovoga spjeva objavljuje Galić, P. (1984). Vergilije u poeziji zadarskog pjesnika Vjekoslava Đurića. *Živa antika, 34,* 129.

Degli usberghi di ferro, e mi commossi,
E qual vedi tuttor dolgo, ed avvampo. (Giurich 1860a: 6)

Didona tek spominje šatore, tabor i nasipe za obranu, sukobljene i sunce koje je reflektiralo željezne oklope poput bljeskova. Također napominje kako je bila potresena prizorom boli i usplamtjelosti. Razgovor nastavlja Eneja opisivanjem poraženog Hektora koji je metaforično prikazan kao oboreni lav: „Ei bello sotto il sol di questa terra,/Egli avvinto ad un cocchio, e tratto al suolo,/Egli lione, che la morte atterra.” (Giurich 1860a: 6).

U ovom dijelu spjeva pjesnik skreće pozornost na njegov središnji motiv, a to je trojanski mač koji je Eneji poklonio sin trojanskoga kralja Prijama, Paris, a kojim se obvezao da će osnovati narod. Spomen na mač kao podsjećanje na svrhu Enejinog putovanja, u ovom spjevu simbolizira razočarenje u ljubav, Enejin odlazak te naposljetku Didoninu smrt. Također najavljuje i niz opisa popraćenih izljevima negativnih misli i emocija, melankolije, tuge i očaja. Prvi je to fizički opis Didone koji stoji kao kontrast njezinom prijašnjem izgledu o kojem pjesnik pripovijeda na samom početku spjeva.

Ti ricordi tal donna, amor e affetto
Erano suoi, qual la beltà dei denti,
Sua Cartagine, e il detto aperto e schietto.
Amai le tigri ai parchi, ed i serpenti,
L'indian bevea da lei, l'arabo tristo,
Che perle le vendean, destrieri ardenti.
Poi d'Andromaca al fato, e tremò misto
Al pensier dell'afflitta il pianto all'occhio,
Ed egli al dolce pianto il suo commisto:
Non la portano i più cavalli al cocchio,
Non più corre sul dosso a'suoi destrieri,
Ne splende in gemme al suo fastoso crocchio.
Per molto tempo il pettine sui neri
Capelli non le scorse, e alle fragranti
Acque non scese de' lavacri alteri. (Giurich 1860a: 8)

Promjena fizičkog izgleda ogledalo je Didoninog promijenjenog emotivnog stanja. Pjesnik upućuje na dok su ljubav i osjećaji vladali njome. U ovom se dijelu Didona javlja u prvom licu te se tugaljivo prisjeća dana prije Enejinog dolaska kako je uživala u pogledu na tigrove i zmije u parku, u razgovoru s tužnim

Arapinom koji joj je prodavao perle kao i u konjima koje naziva „gorućima“. Eneja se u ovom dijelu osvrće i na sudbinu Andromahe, supruge Parisovoga brata Hektora koju također smješta u drugi krug Pakla. Pripovijeda kako se ona više ne vozi kočijom, niti jaše svoje konje. Ona više ne nosi nakit, a njezina crna kosa joj nije mirisna ni počešljana. Pjesnik otkriva kako Andromaha više ne spava jer njezina duša neće nikada pronaći svoj mir.

Konfuziju ideja i prizora, usplamtjelost emocija, pjesnik je nastojao razriješiti i umiriti opisom idiličnog izgleda Didoninog vrta kojeg je Eneja promatrao prije svog odlaska:

Pria di partir ne vide egli il giardino:
Non più ameni fiorian orti all'altera
Babele, che sortìa tanto destino.
Orti suoi, più su voi scende la sera
Agil d'Oriente.-Al lato destro, e manco
Rose olezzan la molle aura leggera.
Il colore di rosa, il giallo, il bianco
Il colore sanguigno, il ceppo, e il verde
Ravvivano l'occhio oppresso, o stanco.
Camelie, innanzi a cui l'incanto perde
Un fior diverso, se a bellezza miri:
O fiori, perché il tempo vi disperde!
Garofani sanguigni vi rimiri,
Che olezzar alle puniche matrone,
Scorrenti della danza ai lieti giri.
Gialleggian le gazie, cui diè ragione
Di pregio il giallo ed il genial odore,
E spira muschio la regal Didone. (Giurich 1860a: 9)

Opis Didoninog vrta ujedno je i jedan od najopsežnijih opisa u spjevu. Ipak, misaone cjeline su ishitrene, nejasne i necjelovite. Pjesnik spominje Babilonsku kulu, zatim pomnije opisuje cvijeće koje se nalazi u vrtu. Spominje Đurić i kamelije, ispred kojih, prema njegovom mišljenju, čaroliju gubi neki drugi cvijet. U ovom opisu, stoji i pjesnikov poklik kojemu se divi ljepoti cvijeća, ali ujedno i žali za prolaznošću njegova cvata te simbolično prolaznošću vremena u stihu: „O fiori, perchè il tempo vi disperde!”. Pjesnik ne zaboravlja ni spomenuti crvene karanfile čiji miris podsjeća na onaj po kojemu su mirisale ugledne dame dok su

plesale u brzom tempu kao ni mošus koji ga podsjetio na zaljubljenu Didonu jer je krasio visoke vaze u njezinoj sobi:

Erbe, e muschi vi scorgi, che alla stanza
Ridean col verde sovra il vaso eletto,
E assieme a fiori ravvivar la danza.
Amenissimi aromi, il cui perfetto
Profumo evaporar fumanti pire,
E spandean mummie dal seccato aspetto.
Non riposer più ameni orti al desire,
Dell'Assira, famosa all'ornamento, (Giurich 1860a: 10)

U ovom dijelu pjesnik aludira na Didoninu smrt. On ne opisuje čin smrti, Didonu koja si je mačem oduzela život nakon što je Eneja odlučio napustiti Kartagu, već spominje miris lomače koju je Didona naredila da joj se napravi i na kojoj se ubila. Tako pjesnik na vrlo neobičan način priopćava kako je Didona mrtva. Upućuje na opojni miris koji je hlapio iz plamteće lomače te nastavlja melankolično pripovijedati o izgledu vrta nakon Didonine smrti. Prisjeća se fontana, propetih konja koji su bili, kako ističe, čudo umjetnosti toga doba. Nastavlja kako su se u parku mogle vidjeti zmije raznih vrsta te dodaje kako je Eneja odbio ovakav luksuz; lutajuće leoparde, tigrove i zmije koje su siktale na afrički vjetar. Tugaljiv ton opisa vrta nakon Didonine smrti nagoviješta novi trenutak u pripovijedanju, a to je Enejin odlazak, odnosno nastavak njegovog putovanja:

Ei varca, ed il sembiante tanto amico
Della dolente, non gli mostra il riso,
Ma l'amante spergiuro, il falso amico.
Squallide ed incomposte sul suo viso
Cascan le chiome, e quella dolce bocca
Impreca al reo, che s'è da lei diviso. (Giurich 1860a: 10)

Na putu prema Italiji, Eneju proganja sjećanje na Didonu koju sada naziva ljubavnicom krivokletnicom i lažnim prijateljem jer ga je proklela kada ju je napustio. U ovom dijelu pjesnik opisuje mrtvo Didonino tijelo. Ona je blijeda, a njezina kosa nemarno razbarušena pada na lice. Slijedi Enejin monolog dok plovi morem. Očajan, okrivljuje Italiju za bol koji proživljava te zaziva oblake da se

razbjesne i zavrte u krug. Naglašava kako je za Italiju spreman umrijeti: „(…)la doglia/Valeva Italia, per te Italia, imbianco!" (Giurich 1860a: 12). Pripovijedanje u trećem licu koje slijedi, ujedno je i dio u kojemu se osjeća najjači epski izraz u ovome djelu:

Dicea in quel modo al mar il non felice,
E ne infuriò più tardi la fortuna,
Che all'elemento suo tanto s'addice.
Dalla parte di un polo, a cui la luna,
Gl'immensi ghiacci più superbi rende,
Come il canal dei Dogi, e la laguna.
Da quella parte un vento urla e si stende,
L'orso l'imita, che si volge lento
Al mar glacial, che della luna splende.
Men freddo il rende l'umido elemento,
Che togliea il freddo, e il secco all'atmosfera,
Cui stadio e luce dier tanto portento.
Ed a quel vento dell'oscura sera,
Armonizzava il ciel, cui le fuggenti
Nubi coprian la zona orrida, e nera.
Ma passò un tempo, e i nuvoli imminenti
A quel cielo, mettean le nubi al mare,
Ov' ei varcava, e l'assalir i venti.
Alga è il naviglio sovra l'onde, e pare
Lo vogliano inghiottir ne' gorghi loro,
Come non luna, non la terra appare. (Giurich 1860a: 12-13)

Ovo je opis olujnog morskog pejzaža koji prati Eneju na putu prema domovini. Osjeća se zamjetna pripovjedačeva dorečenost koja nije karakteristična za ostatak ovog djela kao ni za ranije spjevove. Opisi su detaljniji te postupni. Pjesnik opisuje mjesec pod čijim svjetlom promatra prirodu. Usredotočuje se na opis ogromne količine leda, tutnjavu sjevernog vjetra te medvjeda koji oponaša njegov zvuk. Posljednje dvije tercine su najpoetičniji dio cijelog spjeva u kojima pjesnik upućuje na vrijeme koje je odmaklo. Eneju u ovome dijelu spjeva pjesnik naziva metonimijom „Alga", odnosno „bolju" kako bi naglasio Enejino emotivno stanje dok plovi morem, njegovu bol, nemoć te želju za predajom. Pjesnička slika broda koji se sve teže bori s olujnim valovima, „kao da nema mjeseca ni zemlje, ni kopna" je simbolični prikaz besmisla života bez ljubavi. U ovom se trenutku

pjesnik utješio mišlju kako je zagrljaj njegove voljene zamijenjen njegovom patriotskom ljubavlju čime Eneja poprima odlike pravog epskog junaka, onoga koji se odriče ljubavi prema ženi zbog ljubavi i dužnosti prema domovini:

E allora un caro moto, il moto stesso
Ch'altre volte sentia, scosse il felice,
Italia, e lei, che gli porgea l'amplesso.
Non più desìa spirar quell'infelice
Che così s'affliggeva: A me il contento
Enea, disparve, ed il morir s'addice. (Giurich 1860a: 13)

Osim u zaključnom dijelu ovoga spjeva, pjesnik pripovijeda i opisuje nizanjem motiva koji su simbolični za ovu temu. Većina opisa nije detaljna ni postepena. Narativni tok se uglavnom sastoji od dijaloga i monologa Eneje i Didone koji pripovijedaju fragmentirano poput naviranja sjećanja pa je i rečenična sintaksa vrlo konfuzna. U nekim dijelovima spjeva predikati čak i izostaju. Susrećemo i didaskalije, što pored narativnog diskursa, također pokazuje pjesnikovu naklonost ka dramskom izrazu. Nalaze se tu i pjesnikovi subjektivni komentari te poneko nepristrano pripovijedanje u trećem licu koje nalikuje objektivnom pripovijedanju karakterističnom za epsko djelo. Vrlo su nagli i nejasni prijelazi misaonih cjelina, tako da je čitatelju jako teško razlikovati između koga se odvija diskurs, tko ili što se opisuje kao i vrijeme u kojem se nešto odvija.

Sljedeće i posljednje Đurićevo djelo je *Sonetti e terzine* koje objavljuje u rujnu 1860. godine[21]. U predgovoru djela govori kako objavljuje jedan dio soneta od ukupno stotinu i pedeset koje je napisao s namjerom da njegova domovina dobije kanconijer. Radi se o trinaest soneta koji su enkomijastičnog karaktera. To su pjesnička djela posvećena dvama pjesnicima Danteu i Vergiliju koji su nadahnuli njegova književna djela zatim sonet gradu Rimu, dvama važnim povijesnim osobama Napoleonu i Aleksandu Velikom koje opisuje neposredno prije njihove smrti. Posvetio je Đurić jedan sonet i krevetu kojeg naziva „slatkim grijehom zaborava“, zatim ljudskom srcu, samo srcu, zori, mišljenju, luksuzu, stidljivosti te mački. Ogorčen na kritike svojih djela, i vjerojatno na usmeno ogovaranje, Giurich i ovaj put govori kako se neće obazirati na sud čitatelja. Ipak,

[21] Djelo je objavljeno u Zadru u tisku Demarchi-Rougier.

ljubazno moli da se takve usmene kritike objave kako bi on na njih mogao odgovoriti, a razlog neuspjeha njegovih djela je prema pjesniku, samo loša sreća.

U istoj zbirci Đurić objavljuje i spjev *L'ascensione di Cristo al Cielo*[22] koji je sastavljen od 40 tercina i završnog stiha. Djelo je inspirirano nizom prizora preuzetih iz Biblije[23]. Pjesnik započinje djelo opisom Boga kojeg naziva „prelijepim“, a prikazuje se u obliku svjetlosti, odnosno zrake koja svojom jačinom zasljepljuje ljudsko oko. Đurić opisuje kako Bog ima valovitu kosu srednje dužine boje meda, kao što je i njegova brada. Njegove su oči nebesko plave boje, a one prema pjesniku „stvaraju svjetove bljeskom“:

Ei bellissimo al volto! Intemerato
All'occhio il raggio, che un divin rinserra,
Barba mel non oscuro, e il crin melato,
E il crin ad onda lieve, e al collo serra:
Fatal volto ebbe Giulio, e un altro altero,
Ma non quel del Signor di questa terra. (Giurich 1860b: 12)

Poklikom „Gloria al re della terra“ (Giurich 1860b: 12) uvodi vrlo nevješto nekolicinu biblijskih prizora. Prvi je u nizu onaj preljubnice koja pada na koljena pred Isusa. Ovaj je prizor vrlo nejasan pa se teško može shvatiti pjesnikova misao. Pjesnik se u ovom dijelu koristi ponekim simboličnim motivima koje nasumično spominje poput arapskog konja, kreveta koji je mučio preljubnicu, Isusove krvi koja teče na tlo, mrtvačkog izraza, mača obojenog krvlju te ratnim zastavama no svi oni ne sugeriraju nikakvu cjelovitu ideju. Sljedeći je prizor pobožne žene Veronike koja Isusu pruža rubac kako bi obrisao krv i znoj: „Stolta al papiro di sua morte impresse/Il crudo assenso, a lei lo scorno il Dio,/Che volle ucciso, e il forte cui gli resse.” (Giurich 1860b: 13)

Nešto uspjeliji jest opis okupljanja naroda na Malinskoj gori, mjestu na kojem je Isus uzašao na nebo. Pjesnik spominje kako je naroda bilo beskrajno puno, kao da se prikazuje neka svečana predstava. Đurić pomno opisuje izgled okupljenog mnoštva koji je bio nalik slikarskom platnu. Pripovijeda kako su ljudi bili odjeveni

[22] Objavljeno u Sonetti e terzine di Luigi Giurich, Zara, Demarchi-Rougier. 1860., str 12-16

[23] Đurić se spominje kao jedan od pjesnika na talijanskom jeziku u Dalmaciji koji su se u ovom razdoblju inspirirali Biblijom u djelu Nižić, Ž. (1984). *Nikola Jakšić, zadarski književnik, prevodilac i rodoljub (1762- 1841)*, Zadar: Zavod za povijesne znanosti Istrazivackog centra JAZU u Zadru. str. 78-79.

u haljine boje purpura i neba, a sve su imale zlaćane prošive. Dodaje također kako je važnost i svečanost događaja bila uveličana prisustvom konjanika: "V'era de cavalier lo suolo eletto,/Pari agl'altri al color, e le persone,/Erano all'occhio di piacer aspetto." (Giurich 1860b: 12). Stoga, opisuje prekrivače ispod sedla koji su bili prošiveni zlatnim nitima zatim zlatne mamuze te nakit na konjskim glavama. Spominje se i Isusova majka Marija Magdalena koju od ostatka mnoštva razlikuje po tome što je odjevena u haljinu crne boje (Giurich 1860b: 14).

U završnom dijelu spjeva Isusu se ukazuje Judin duh. Juda se u obliku monologa kaje zbog svojih postupaka te očajava zbog vječne kazne koju će trpjeti u Paklu zbog izdaje. Također napominje kako ne može izraziti riječima bol koju osjeća, a to je misao kojom se Đurić vjerojatno poslužio kao izgovorom kako bi pripovijedanje priveo kraju. Juda ostavlja poruku o počinjenju grijeha i pokajanju govoreći kako želja za smrću nadvladava ljudski razum za vrijeme zemaljskoga života zbog čega se čovjek kasnije kaje. Također upozorava kako nikada na zemlji neće nedostajati licemjerja, dvoličnosti i prepredenosti zbog prejakog utjecaja zla na čovječanstvo.

Đurić zaključuje svoj spjev idejom o apokalipsi, o povratku na prvobitno stanje kao jedinom spasu od grijeha. Strašljivi prizor padina koje miruju nakon smaka svijeta jer njihovim podzemljem više ne odzvanjaju ljutnja, mržnja i zlo grešnika koji su ih naseljavali, aluzija je na smrt u kojoj duša pronalazi mir. Upravo ovu posljednju misao koja je ujedno i posljednja tercina Đurićevog pjesničkog opusa, možemo protumačiti kao pjesnikovo predosjećanje vlastite smrti.

Književni rad Ljudevita Đurića, premda vrlo slabo cijenjen bilo od strane pjesnikovih suvremenika ili poznatih hrvatskih filologa 20-og i 21-og stoljeća poput Mate Zorića, Pavla Galića i Nikice Kolumbića koji uvažavaju sud Vita Morpuga, važan je doprinos proučavanju hrvatsko - talijanskih književnih, kulturnih i jezičnih dodira. Usprkos maloj umjetničkoj vrijednosti, ipak je vrlo zanimljiv primjer reminiscencije i imitacije poznatih svjetskih autora Vergilija, Dantea i Shakespaearea, kao i onaj biblijske parafraze u književno stvaralaštvo talijanskog jezičnog izričaja na istočnoj jadranskoj obali u 19. stoljeću.

IZVORI

Giurich, L. (1861). Apocalisse di San Giovanni. *La voce dalmatica, 25,* 206; *28,* 227-228.

Giurich, L. (1857). *Clotilde.* Zadar: Demarchi-Rougier.

Giurich, L. (1857). *La morte di Marco Kraljevich. Sedmica, 22,* 157.

Giurich, L. *Zara, il 14. ottobre 1858*. (1858). Firenze: Biblioteca centrale e nazionale di Firenze, signatura: Tomm. 87, 55 bis., l.1-4.

Giurich, L. (1859). Dante e Cleopatra all'Inferno. Zara: Demarchi-Rougier.

Giurich, L. (1860). *Amore e sventura*. Zara: Demarchi Rougier.

Giurich, L. (1860). *Sonetti terzine.* Zara: Demarchi-Rougier.Giurich, L. (1861). *Cenno di Luigi Giurich se conviene accettare o contrariare l'unione della Dalmazia colla Croazia e Schiavonia*. Zara: Demarchi – Rougier.

Vidovich, M.A. (1848), *I popoli d'Erzegovina e Bosna ad Antonio Gutta pel suo lamento nella Zora*. Zadar.

LITERATURA

Alighieri, D. (1997). *Divina Commedia,Vita Nuova, Rime*. Roma: Newton Compton.

Altre pubblicazioni letterarie. (1860). *Il Giobbo di pietra*, 27.

Čolak. T, (1996). Zora dalmatinska i njen doprinos književnosti ilirskoga pokreta. *Kolo, 8-10,* 285;

Juventus caesareo-regii gymnasii Jadertini e moribus et progressu in literis censa exeunte anno scholastico. (1823). Jadrae: Thyp.Gubernalis.

Epigrafe Altra per morte. (1861). *La voce dalmatica, 48,* 390.

Galić, P. (1984). Su alcune declamazioni dantesche a Zara nell'Ottocento. In Čale, F. (Ur.) *Radovi Međunarodnog simpozija Dante i slavenski svijet = Atti del Convegno internazionale Dante e il mondo slavo, Dubrovnik, 26 - 29.X.1981*. sv. 1. (str. 247-248). Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za suvremenu književnost.

Galić, P. (1984). Vergilije u poeziji zadarskoga pjesnika Vjekoslava Đurića. *Živa antika, 34,* 127-132.Kolumbić, N. (1987). Stariji hrvatski pisci u svjetlu preporodnog doba u Dalmaciji. In N. Ivanišin (Ur.), *Dalmacija u narodnom preporodu 1835-1848*. (str. 383-396). Zadar: Narodni list..

Kolumbić, N. (2005). Hrvatski preporodni pisci u Zori Dalmatinskoj. In *Poticaji i nadahnuća: Studije i eseji iz starije hrvatske književnosti* (str. 477-485). Zagreb: Dom i svijet.

Morpugo, V. (1859). Clotilde. *Annuario dalmatico, 1*, 224.

Morpugo, V. (1861). Dante e Cleopatra all'Inferno, Amore e sventura. *Annuario dalmatico, 2*, 172.

Nižić, Ž. (1984). *Nikola Jakšić, zadarski književnik, prevodilac i rodoljub (1762-1841)*, Zadar: Zavod za povijesne znanosti Istrazivackog centra JAZU u Zadru.

Tomas, V. (1999). *Gazzetta di Zara u preporodnom ozračju*: *Prijevodi hrvatske poezije i ostali književni prinosi*, Split: Književni krug.

Zorić, M. (1965). Un canto per il sesto centenario di Dante in nome della Slavia. *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia, 19-20*, 198.

Zorić, M. (1971). *Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku* . Zagreb: JAZU, Odjel za filologiju.

Zorić, M. (1992). *Književni dodiri hrvatsko-talijanski*. Splitu: Književni krug.

Zorić, M.. (2014). *Sjenovita dionica hrvatske književnosti. Romantički pisci u Dalmaciji na talijanskom jeziku*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Љиљана Бајац
Филозофски факултет
Универзитета у Новом Саду
ljiljana.bajac@gmail.com

УДК: 821.163.41-31.09 Stanković B.

МОТИВ ОТУЂЕНОСТИ У РОМАНУ БОРИСАВА СТАНКОВИЋА *НЕЧИСТА КРВ*[*]

This paper, through interpretive–analytical and comparative method of research, discusses the novel Impure blood by Borisav Stankovic. Analyzing the relationship between the individual and the collective, we will see that the individual becomes estranged from his family, because he separates whit his excellence. Also, the environment treat him in a special way which causes the alienation. In the moments of erotic dreams Sofka becomes estanged from itself because it reveals itself in doubles. Estranged from her father she opposes rules and then rises above all. Her alienation culminates in an encounter with a new family. Mr. Mita, raised in family which is separated from the world, he is seen as a god in the house. Motiv of alienation can be seen in relation between him and his family, in relation whit Sofka, but also in itself. Respecting the fact that Stankovic belongs to poetic realism and approaching novel in this way, we will prove that he belongs, at the same time modern period.

Keywords: alienation, detachment, family, passion, realism, modern.

Модерност *Нечисте крви*

Роман Борисава Станковића *Нечиста крв* који је објављен 1910. године представља врхунац српске модерне прозе.

Упркос његовој неоспорној вредности и значају, бројни критичари су композицију овог романа прогласили „нехармоничном“ „рашивеном“

[*] Овај рад је рађен у оквиру докторских студија Језика и књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду на предмету Писање докторске дисертације, под менторством проф. др Горане Раичевић

„згужваном“, „несиметричном“ и слично[1]. Главни разлог таквог мишљења је продуженост експозиције и неуравнотеженост осталих делова.

Истина је да су поједини делови романа неуједначени, али не можемо то назвати нехармоничним јер се дело Боре Станковића не може и не сме посматрати као реалистички роман у којем постоје извесне законитости компоновања, а пре свега хронолошки след догађаја и хармоничност делова текста. *Нечиста крв* грађена је на поетичким принципима модерне и само кроз такву призму може да се посматра и тумачи.

Тако су га тумачили Владимир Јовичић, Радован Вучковић и Новица Петковић који су, насупрот доминантном критичком ставу о „нехармоничности“ и „рашивености“ композиције, уочили симетричност у компоновању романа.

Како је приметио Владимир Јовичић: „Готово свака етапа у првом делу романа има свој пандан или се унеколико понавља у другом делу романа“ (Јовичић 1976: 50). Као што имамо успон Софкине породице, у другом делу описује се успон Маркове породице. Трочлана хаџијска породица одговара трочланој сељачкој породици, а слуга Магда слуги Арси. Први део романа завршава Софкином просидбом која симболички представља пад ефенди Митине породице, а други део и самим тим и роман, завршава Томчиним одласком у Турску што је симболички пропаст Маркове породице.

Ова доследност у симетричности оба дела навела је Радована Вучковића да се успротиви мишљењу дотадашњих критичара и смело изјави:

> Може изгледати претерано ако се каже да су најбоља Станковићева дела урађена геометријски јасно и прецизно, са ретким осећањем за симетричан распоред делова у оквиру целине. То се најбоље може видети на примеру 'Нечисте крви' (Вучковић 1990: 310).

Такође, супротно од мишљења многих критичара по којем је други део романа убрзан, Новица Петковић уочава да

> убрзање приповедног времена има особиту композициону функцију. Јер оно се код Станковића убрзава и на почетку као и на крају текста, дакле на

[1] Преглед критичке литературе и устаљене ставове критичара о *Нечистој крви* даје Душан Маринковић у књизи *Поетика прозе Борисава Станковића* у поглављу под називом „'Нечиста крв' у књижевнокритичкој опсервацији“ (Маринковић 2010: 187-194).

> оквирима, а познато је да се с једне стране на оквирима и с друге у основноме делу текста примењују међусобно опонирани књижевни поступци (Петковић 2009: 42).

Проблематика компоновања романа повезана је и са мишљењем критичара да је Бора Станковић писао роман с тезом. Сви који су писали о *Нечистој крви* (од Скерлића до Новице Петковића) дотакли су се натуралистичке тезе романа те је уочен њен недостатак и недовољно спровођење у композицији. Док Јован Скерлић каже да „више но на једном месту, Станковић подсећа на Золу“ (Скерлић 1964: 188), Новица Петковић истиче да

> невоља с натуралистичком тезом није у томе што ју је Станковић нејасно саопштио, него, напротив, што ју је превише истакао... Наслов, почетак и крај чине композиционо јака места... Управо то и јесте један од разлога што је натуралистичка теза, ионако већ сама по себи програмска, код Станковића постала одвећ видљива као пишчева намера (Петковић 2009: 139).

Бавећи се пре свега романескним јунаком, увидећемо да јунаци у роману спутавају своја осећања и чине све да не пређу границу моралних норми. Дакле, иако су оне нормалне и здраве личности, они су спутани законима, њихови природни нагони не могу да се задовоље, спречени су да поступе по диктату своја срца и немају право на слободан избор и личну срећу. У том контексту се може говорити о њиховој нечистој крви.

Од натурализма Станковић преузима утицај наслеђа на формирање једне особе, даје идеју о дегенерацији једне породице преко које представља један друштвени сталеж и патријархалну заједницу. Такође, он даје посебан значај телу и уводи еротске елементе у српску прозу што се опет може довести у везу са поетиком натурализма. Ипак, преко сцена чулних провала које се у последњем тренутку савлађују контролом јаке воље, Станковић показује колико су његови јунаци били утамничени и спутани.

Преко Софке чија судбина зависи од њене породице, која је уједно чувар старих прописа и строгих норми, чувар једне старе патријархалне, варошке културе и Софкиног преласка у сељачку породицу, Станковић заправо представља смену два културна обрасца. Принуђени да се помешају са скоротечницима, са сељацима, са својим доскорашњим слугама, хаџије

своју „плаву“ крв мешају са сировом, сељачком, а последица тога је појава нечисте крви.

Ма колико да залази у сферу трагања за одговорима на универзална егзистенцијална питања, треба имати на уму да је Станковићево дело смештено у врло прецизно одређен историјски контекст. Међутим, далеко је од објективности приказ огољене људске душе и сва она унутрашња превирања и ломови.

Станковића нису занимали предмети, није га занимала околина јер је хтео дати само и просто човека самог са својим мукама. Не чуди што су неки критичари то чак и замерили Станковићу па Дучић каже: „Рекли бисте да у том граду нема ни поште ни начелства, ни кафане, ни телеграфа, чак ни друма који га везује за ма какав други град и друкчији свет“ (Дучић 1980: 21), а Јеремија Живановић примећује да „Станковића не занимају тачни описи тих мртвих ствари, па ни природе. Можемо слободно рећи да нас управо изненађује да у приповедачком делу од 255 страна немамо ниједног живописнијег описа природе“ (Живановић 1986: 102).

Као и код композиције и овде се мора инсистирати на модерности романа и истакнути да простор у *Нечистој крви* није реалистички, већ има симболичку функцију. Он јесте сведен на кућу и двориште и повезан је са кретањем главних јунака, али они су у њему заробљени, зазидани и изоловани од осталог света. Према томе, простор није поље физичког кретања већ одраз јунакове психе. „Свијест је о простору, свом постојању у простору битно редуцирана и у основи модернистичка: Ја није у задатом простору, него је Ја простор поунутрило до те мјере да га је готово докинуло“ (Маринковић 2010: 269).

Дакле, посматрање простора и стварности из унутрашње перспективе и уоште занемаривање догађаја, а давање предности доживљајима, чулности и настојање да се продре чак до јунакове подсвести, да се увиде психолошки мотиви за његове поступке удаљавају овај роман од реалистичке поетике. Такође, по примени доживљеног говора, унутрашњег монолога, по симултаној композицији, по поетизацији израза, овај роман припада модерној српској прози.

Настављајући се на романе Светолика Ранковића, Иве Ћипика, Светозара Ћоровића, Вељка Милићевића и Милутина Ускоковића, Станковић највише од свих продире у само језгро човековог Ја и даје своју визију сукоба појединца и заједнице. Као и његови претходници он показује

рађање и јачање човековог, а пре свега женског индивидуализма у традиционално патријархалној заједници и дочарава нам скидање букагија и борбу за право на личну срећу и слободан избор.

Уколико роман *Нечиста крв* поставимо у поетичко–еволутивни контекст и посматрамо га у оквиру генезе нашег романа, закључиће се да овај роман представља сам врх наше модерне и да уједно у себи садржи особине авангардног романа те тако представља претечу за будуће велике ромасијере попут Црњанског или Андрића.

Отуђеност као самоспознаја и самосвест

Скоро све што је испричоведано у роману *Нечиста крв*, преломило се у Софкиној психи. Она непосредно доживљава све што се око ње дешава и све је виђено из њеног угла и истовремено прилагођено њеном поимању света и живота. Писац се потпуно саживљава са својом јунакињом. Наиме, Софка већину времена проводи у посматрању и самопосматрању те су њена психа и виђење догађаја око ње огољени пред читаоцем.

Од када зна за себе Софка је живела у раскоши као главној карактеристици хаџијске куће. Пошто је ефендијина ћерка, имала је посебан третман како од саме мајке, тако и од шире родбине. На основу таквог односа пуног пажње, љубави и нежности, али и страхопоштовања, формирана је Софкина самосвест[2], а све то је убрзало формирање специфичне породичне психологије.

Схватајући да су њени преци део ње, њу је узнемиравало сећање на њих и није волела да мисли о њима. Софка као последњи изданак старе чорбаџијске породице

> објединила је у себи богаташку аристократску самосвијест са биолошким наслијеђем, које је било засновано на необичним породичним судбинама и још необичнијим страстима. Сви ти чиниоци, социјални и биолошки, утичу на обликовање Софкиног карактера. Први јој доносе самопоуздање и нарцисоидност, а други наглашену лепоту, али и бујну страст, пожуду и еротску снагу (Максимовић 2011: 62).

[2] „Самосвијест је свест о властитој вриједности, држање које афирмира власиту личност, свијест о самом себи, знање о властитим психичким стањима и манифестацијама једног јединственог и постојаног субјекта (ја).“ (Група аутора 1989: 294)

Самосвест и осећање изузетности и посебности кулминирало је када се она развила у праву лепотицу с којом ниједна друга није могла да се мери. Свесна своје лепоте, Софка је знала да „никада, никада неће бити тога, неће се родити тај који би био раван и достојан ње; достојан и њене оволике лепоте а и саме ње као Софке 'ефенди–Митине'“ (Станковић 1980: 41).

Дакле, она сматра да је тако посебна захваљујући чињеници што је ефенди Митина ћерка па се њена самосвест на почетку романа формира као свест посредована оцем. До самоспознаје још не долази јер она осећа да њу нико не види као Софку, већ првенствено као ефенди Митину ћерку. Њен идентитет се не заснива на њеном личном карактеру и специфичностима, већ само на чињеници да она припада хаџи Трифуновој лози.

Због такве самосвести која је изграђена на основу припадности чувеној и старој чорбаџијској породици, Софка је отуђена од средине, од стварности и у њен свет не може да уђе ниједна особа из њене околине јер њу нико не интересује.

Из тих разлога она не може да конкретизује своју љубав и еротске фантазије према одређеној особи већ се све то премешта у свет снова и маште. Пошто је знала да у стварности не постоји мушкарац за њу, она га је створила у својим мислима. Дакле, Софка се налази у процепу. С једне стране је њен свет снова са високим критеријумима о љубави, а са друге стране ту је стварност са својим законима и правилима која се морају поштовати и стварност у којој је она ефенди Митина кћи. Све то има за последицу да се у Софки сударају свест о изузетности, њена нарцисоидност и пригушени, елементарни нагони. У таквом стању она гради свој свет чулне фантазије који приповедач назива „оно њено“.

Разлог због којег она мора да бежи од стварности у машту јесте њена отуђеност од средине, дубоко незадовољство животом, својим положајем у њему и немогућности да се било шта промени. Стога, она интензивно живи само у својој самоћи где полако долази до самоспознаје[3]. Њен унутрашњи

[3] „Самоспознаја је спознавање самога себе; увид у у властиту психичку и духовну структуру, властите способности, склоности, навике, а и у начине како се властито биће одражава у друштвеној околини. Иако је важност самоспознавања за изградњу личности била истакнута већ знаменитим натписом на улазу у Делфијско светиште 'Упозај сама себе!' психичка структура појединца поставља самоспознавању големе запреке, јер се тежња за стварањем објективне слике о себи у многочему корјенито супротставља тежњи за аутоафирмацијом“ (Група аутора 1989: 294).

простор је раскошан и сложен живот, али истовремено утуткан и сигуран од очију других. Дакле, само ту она може да открије своју еротску природу и најинтимније делове свог бића, да дође до спознаје себе као Софке од крви и меса, а не Софке ефенди Митине кћи.

Самоспознаја долази до изражаја у тренуцима самоће кад Софка на специфичан начин дожиљава своје тело.

Опис Софкиног тела разликује се од свих дотадашњих описа у српској књижевности јер оно није приказано онако како га види неко са стране, већ како га сама Софка доживљава. Њено тело само себе приказује и обликује слику о себи те је зато могуће да га она посматра као туђе. Када је ухвати „оно њено“ Софка се заправо отуђује од свога тела, од саме себе, долази до самоотуђења[4].

Кренувши путем самоспознаје Софкина самосвест која је формирана посредством оца, постаје истинска самосвест о своме унутрашњем Ја. Софка полако открива себе, своје сопство и јаство које је одвојено од њене породице и представља њену индивидуалност.

Према томе, друга Софка која се предаје чулним насладама је Софкино јаство које је отуђено од реалне Софке дефинисане као кћерке ефенди Митине, Софке која припада патријархалној заједници. Све то нам говори да у патријархалној заједници делују врло јаке забране јер „се у најинтимније испољеној еротској жудњи, чак у сну, „други“ толико укида да постаје део сопственога удвојеног 'ја'“ (Петковић 2009: 151).

Иако она покушава да избегне стање кад не може да контролише своје тело па се оно осамостаљује и отуђује од њеног разума, она воли самоћу и не плаши се мрака и тишине јер тада би се предавала сама себи. Пошто по Јунгу „субјективизација води у изолацију од околине“ (Јунг 2007: 41), тај скривени живот међу зидовима на симболичком нивоу значи повлачење човека у себе, у своју индивидуалност која у друштву не може да се испољи. Само тада, далеко од туђих погледа, далеко од забрана и прописа може да исплива на површину све оно што је наталожено у свести, сви телесни нагони.

Боравећи у свету маште, Софка је заборављала на реалност и тај њен бег од стварности заправо говори како она са средином у којој живи нема ништа

[4] „Самоотуђење је отуђење сопства од себе сама путем себе сама“ (Група аутора 1989: 295).

заједничко, како је од ње отуђена те не може у њој наћи оно што жели, што је чини срећном. У прилог овоме иде и мишљење Славице Гароње која каже:

> Као објекат лепоте, али и субјекат властитог самопосматрања у потпуности је издвојена из своје средине, природног тока живота, свесно осамљена и слободна... Самоћу у Софкином животу, писац је приказао као свесну тежњу главне јунакиње за одвајањем од људи, али и као усамљеност – стање једног, у потпуности модерног отуђења, кога се људска јединка плаши (Гароња 1992: 15).

Стога, Софка посебно воли зиму „да ли што се тада бива усамљенијим, издвојеним од свега и свачега... Човек је сасвим био осамљен, сасвим ограђен кућом и зидовима, и могао се осећати потпуно слободан, и до миле воље остављен самом себи“ (Станковић 1980: 45).

Управо речи да је човек „потпуно слободан“ и „остављен самом себи“ говоре о бројним правилима понашања у патријархалном друштву, о томе како је човек морао да навлачи маску када је у друштву и да скрива свој унутрашњи живот, жеље, снове и пориве. Све то такође говори о отуђености појединца у таквом колективу. Стога Софки не одговара пролећно доба када мора да уђе у такво друштво од којег је отуђена:

> Да ли што је дотадања зимска усамљеност и повученост престајала и сав живот, који је до тада био ограђен и спречаван и угушиван мећавама и хладноћом, тада је већ почињао из кућа да излази и по улицама, по чаршијама, црквама, саборима, весељима да се шири, мешајући све међ собом, и мушко и женско. И сигурно зато би је онда почињао обузимати немир, што је знала: да ће морати, да не би остала сасвим заборављена – не ради себе, него ради матере и куће – и она са тим заједничким животом, са светом ићи, излазити. А међутим она ништа са њима није имала заједничког. Све је за њу то било тако туђе и страно. (Станковић 1980: 46).

Дакле, све то – и препуштање другој Софки и идеалном мушкарцу из снова и испуњење њених еротских фантазија у свету маште заправо је бег од стварности и говори о чињеници колико је она отуђена од своје околине и колико је била јака природна потреба њеног бића за љубављу и срећом.

Истовремено док сањари о идеалном мушкарцу достојном њене лепоте, угледа и порекла, Софка стрепи од тога да ће је прозвати уседелицом и да ће

је ускоро на њеном трону савршене лепотице заменити нека друга девојка. Софка са свог прозора, своје супериорне осматрачнице, посматра жене које иду из цркве и упоређује себе са њима. Тај њен положај на прозору који је физички ставља на виши положај од свих осталих девојака има симболичку функцију. Она не само да је физички изнад њих, већ и психички, али тако је она и издвојена од свих осталих девојака, самосвесна, посебна и изузетна, а самим тим и отуђена:

> Ниједној својој другарици није завидела што се, и млађа од ње, одавно удала, већ јој домаћин почео да се богати и она улазила у ред имућних жена, газдарица. Ништа и нико код ње није могао да изазове злобу и пакост. Јер, виша од свих и зато задовољна собом, особито том својом јединственом лепотом, она је равнодушно све то око себе посматрала (Станковић 1980: 42).

И док се са Софкиног прозора све види, поглед са улице у унутрашњост куће није омогућен. Затворена патријархална заједница, а поготово хаџи Трифунова породица, захтевала је да све што је лично и интимно остане скривено од очију јавности. Пишући о приватним просторима и места приватности у 19. веку, Мирослав Тимотијевић каже:

> Приватни ментални простор је онај у коме се Човек осећа унутра, заштићено и сигурно. У његовом центру се налази простор који појединац доживљава као своју властиту кућу, а простире се све до оних граница унутар којих се он оцећа психолошки сигурно, „као код куће”. Изван тих граница налази се спољашњи простор, у коме се појединац осећа као да није код куће (Тимотијевић 2006: 165).

Међутим, Софка се препушта сањарењу тек кад је сама у кући, што сведочи о мањку приватности. Иако тврди да „кућа пружа уточиште сањарењу, заклања сањара и омогућује нам мирно снивање“ (Башлар 2000: 30) Башлар такође каже да „у самој кући, у заједничкој породичној просторији, сањар уточишта снива о колиби, о гнезду, о угловима где би се желео шћућурити попут животиње у јазбини. На тај начин живи у простору изван људских слика“ (Башлар 2000: 50).

Дакле, појединац у кући у патријархалном друштву нема приватности, а самим тиме не може да оствари своју индивидуалност.[5]

Поред прозора, Софка се често задржава и на капији. Те две тачке су њени додири са стварношћу, са светом који окружује ову најстарију и најугледнију кућу и који се толико разликује од живота који се живи у њој. Башлар наглашава:

> Колико би онда сањарија требало анализирати под једноставном напоменом: Врата! Врата, то је читав један космос Одшкринутог. Или је то барем његова првобитна слика, само извориште сањарења у којему се нагомилавају жеље и искушења, искушење да се биће отвори до своје најскривеније дубине, жеља за овладавањем над свим притајеним бићима (Башлар 2000: 218).

Дакле, простор у коме се Софка креће је веома ограничен што говори о ограничености њене слободе, о недостатку контаката са околином и опет о њеној отуђености од средине и реалног живота, али и од јаства.

Њено понашање на капији сведочи да она није изузетна само по лепоти већ и по карактеру и управо по томе се она разликује од осталих девојака и зато

> за њу није било ни од каквог мушкарца опасности и зато је могла да буде сасвим слободна. Могла је, кад год хоће, да излази на капију и тамо стоји... Никада се није она, као друге, стојећи на капији и видећи како јој се какав мушки приближава, по обичају, сакривала иза капије и, тек када онај прође, онда да вири за њим (Станковић 1980: 42).

Таквим понашањем Софка пркоси патријархалним нормама. Она је васпитана да се не бави патријахалним законима већ да се понаша у складу са захтевима хаџи Трифунове куће по којим се они морају по свему издвајати од осталих. Тако, Софка мисли да се стид и скривање не односе на њу већ на

[5] Рађање и јачање индивидуализма можемо повезати и са новим појавама у свакодневном животу као што су петролејске лампе које су осамдесетих година 19. века замениле дотадашње лојанице. „Могућност употребе посебног светлосног извора омогућавало је појединцу да се издвоји, посвети себи и својим интересовањима. Петролејска лампа, изум 19. века, потискује старе, знатно скупље изворе светлости, и омогућава преображај коришћења вечерњег времена. Некадашњи разговори се полако замењују читањем и писањем, или неким другим личним занимањем“ (Тимотијевић 2006: 229).

остале, просечне девојке и на тај начин остаје изван утврђеног калупа патријархалне жене.

Пошто одступа од норми и вредности прихваћених у патријархалној друштвеној средини, Софкино понашање би се могло назвати девијантним. Имајући у виду наслов романа питамо се да ли је разлог таквог понашања биолошки фактор. Бојан Чолак сматра да

> с обзиром на то да људско културно наслеђе није биолошки преносиво, не можемо рећи да је Софкина девијантност последица урођеног културног наслеђа. Немогућност да себи нађе одговарајућег мушкарца и њено осећање изолованости настали су под утицајем очевог васпитања. Мита је тај који је у Софки развио хаџијску самосвест и на тај је начин учинио девијантном за њену средину (Чолак 2004: 134).

Ипак, ма колико уживала у својој самосвести, супериорности над другим девојкама и потчињености мушкараца пред њеном лепотом и слободним понашањем, Софка се налази у дилеми. Она на трен пожели да буде сасвим обична и пита се:

> Зашто она никада срећна, никада задовољна да не буде? Када ће и она већ једном ништа да не мисли, као остале девојке само да живи и због тога да је срећна. Целог дана, од јутра до мрака, и она да ради, да гледа како ће и што више дограбити да поједе, а да од укућана ко не примети (Станковић 1980: 47).

То наводи на закључак да она није само у сукобу са својом околином већ и у сукобу са самом собом. Све то чини Софку једном од најкомплекснијих наших књижевних јунака.

Различита од осталих смерних девојака, Софка је различита и од неких Станковићевих мушких јунака. Она више него Младен из романа *Газда Младен*, Стојан из приповетке *У ноћи*, или Коста из *Увеле руже*, има мушку вољу и не жели лако да се покори и послуша.

Када је сазнала да је испрошена без икаквог договора с њом, Софка је изашла пред „свога бога“ ефенди Миту и рекла му „нећу“. Тада је она на тренутак била своја, без маске, нимало отуђена од своје праве природе, од свога јаства. Самоспознаја је утицала на трансформацију њене самосвести и њена индивидуалност доживљава кулминацију: „Ни мрак, ни самоћа, ни

мртво падање воде са чесме не узнемири је. Сада је већ она своја, није Софка девојка, Софкица, ефенди-Митина, већ права жена, своја, ничија више“ (Станковић 1980: 107).

Ипак, побуна је била кратког века јер врло брзо је Софка увидела да се мора жртвовати зарад своје породице. Зашто она није устрајала у својој одлуци? Одговор можемо наћи у студији *Страх од жеље* Леа Берсанија који каже:

> Најчешћи сукоб је између друштва и јунака који одбија ограничења која би то друштво хтело да наметне његовим дужностима и његовим задовољствима. Пошто су та ограничења заснована на прихваћеном схватању личности, побуна јунака је у суштини уперена против идеје о властитој природи имплицитно садржане у могућностима које му се пружају (Барсани 1990: 182).

Такође, Драгана Вукићевић примећује да „'програм' социјалног понашања не само да је јунацима наметнут него је у виду аутоцензуре уграђен у њих“ (Вукићевић 2006: 475).

Без обзира што она није остала доследна својој одлуци, Софка се самим изласком пред оца и побуном исказала као борац за своја права на слободну вољу и лични избор. Ту је проговорила њена самоспознаја и нова самосвест изграђена независно од оца од којег је била отуђена јер је блискост из њених детињих дана избледела.

Међутим, ни њен однос са мајком није остао исти већ пун неверице, испитивања и сумњи. Она је бесна на оба родитеља јер осећа да су повредили њену самосвест третирајући је као просечну девојку:

> Знала је да они то и тако са њоме не могу да чине. Није она као свака: није дете, шипарица, да ништа не зна и не сме да зна, па тако, у трен, како они хоће, са њом да чине... И то је Софку највише поражавало, убијало. Што тако са њоме да чине; и то са њоме, са којом су се до скора с толиким поштовањем и љубави опходили? А сада: као да она није ништа, и никада ништа ни била. Него, као да је увек била обична, као нека ствар (Станковић 1980: 105).

Софкина отуђеност од своје сопствене породице, па чак и од родитеља кулминира у часу кад она осећа своје одсуство у кући као да је умрла: „И

горе, и доле, и свуда су гореле свеће. Као да никада ње није било, као да је она умрла, одавно је саранили и већ заборавили, тако је у кући било сада мирно, и осветљено“ (Станковић 1980: 107).

Све до тада човек је био неодељиви део породице и његов идентитет се потврђивао његовом саобразношћу идеалном моделу заједнице којој припада. Градећи свој лични идентитет, Софка се удаљава од своје породице и показује да модерни човек нигде не налази уточиште.

Отуђеност од родитеља наставља се и у Софкиној новој кући, после њене удаје.

> Поред све привржености оцу и мајци, и жртвовања ради њих, код ње читалац већ од свадбе осећа извесну хладноћу, што је притајено и несвесно окривљавање родитеља. И што се прво трансформише у равнодушност, затим у зебњу и узнемиреност кад год би јој мајка дошла, а она је то само у почетку понекад чинила. Доцније на родитеље хотимично заборавља, све док се у 30 глави не појави отац са злом наканом (Петковић 2009: 145).

Софка пак и у својој жртви остаје отуђена од саме себе. Она не жели да послуша свој унутрашњи глас и да устраје у својој побуни, да захтева своју слободу. Штавише, сама себи приговара због свог супротстављања јер се није понела како њој доликује. У складу са психологијом њене куће, њој је највише било важно да остане изузетна у очима света и да не допусти да се било каква патња види на њој.

Ипак, Софка није успела да оствари своју мисију да величином своје жртве остане изнад осталих. У амаму она је коначно схватила да је њен живот, попут толиких других и да је она само једна од многих.

Сцена у амаму такође говори колико је појединац, а посебно жена у патријархалној заједници спутана јер тек иза добро затворених амамских врата, где су заштићене од спољног света, жене могу да се оголе и физички и психички. Оне пуштају своје нагоне, своје скривене немире и не задовољавају се само песмом и игром већ се прскају, вијају и уједају. Из песама које певају, а кроз које једино могу да саопште свету истину, а да не открију своја осећања, види се да већина девојака које су се удавале нису биле срећне. „Песма ту није стилизација него ерупција дуго затомљиваних нагона и запретаних страсти, провала неостварене чежње и незадовољених

снова“ (Новаковић 1974: 275). Овде падају у воду сви они митови патријархалности чија је идеализација била доминантна у нашем реализму.

Ритуално Софкино купање у амаму симболички представља опроштајни гранични тренутак девојаштва. У складу са свадбом као једним од најзначајнијих обреда прелаза, Софка се опрашта од претходног живота који за њу умире заједно са родитељском кућом и прелази у други живот у младожењиној кући. Ипак, та фолкорна подлога овде се потпуније примењује јер заиста са свадбом Софка ефенди Митина умире.

Такође, пристајањем на удају она мора да сахрани онај њен најинтимнији свет снова. Она се опрашта од својих девојачких нада, од оних препуштања своме свету и еротских фантазија. Због свега тога Софка, која је до тада била оличење изузетности и уздржаности, немоћно грца у амаму свесна да престаје постојати као личност, свесна да се заувек мора опростити од својих девојачких снова и нада и да никада неће окусити љубав. Носећи све до сада маску она је имала један пакао у себи који је под дејством љубавних песама о чежњи и тужних растанака еруптирао у виду плача. У том тренутку Софка није отуђена од себе и ништа не глуми. Ипак, та њена верност своме Ја није дуго потрајала.

Период у којем Софка од особе која је скинула маску поново постаје она која глуми пред другима јесте њено опремање за свадбу. Након провале плача у амаму, она је сада потпуно отупела и равнодушна. Њу ките, облаче и шминкају као неживу лутку, а она ништа не осећа јер је мртва изнутра.

Касније, попут свог оца, она увиђа да варош једва чека да она посрне у свом болу и да је почну сажаљевати. Више него икад Софка је отуђена од своје околине јер ни у коме не налази утеху и разумевање, штавише у непријатељском односу је са средином. У инат злобницима који желе да је виде сломљену и понижену, Софка почиње да глуми и да поново ставља маску и постаје отуђена од себе:

> Софки се учини као да је гола, јер тако поче, не знајући ни сама зашто, саму себе да загледа, као да се увери да ли заиста на себи има одела, да јој штогод не фали. Али брзо се сети да то не сме допустити, особито, да је тај туђи свет, начичкан око зидова и на капији, тако горе усамљену гледа, и по томе досети се како је њој сигурно тешко, и онда да је почне жалити. Брзо забаци шамију и сиђе. Гласно, као у инат некоме, чу се како она рече: – Хајде да играмо (Станковић 1980: 157).

Наизглед задовољна, срећна и спокојна, Софка својим понашањем успева да сакрије унутрашњу буру и бол који је раздире. Живећи два живота – један у себи, а други пред светом она је поново двострука личност међу којима влада контрасни однос.

Кад преживи венчање држећи за руку дете у цркви коју је доживљавала као своју гробницу, Софка стиже у свој нов дом, у нову породицу и у један сасвим други свет. Ако је до сада била отуђена од своје околине ипак је са тим људима имала макар нешто заједничко као на пример обичаје, културу и традицију. Сада је од средине, од овог страног света отуђена и усамљена више него икад до сад. Свесна да је предмет трговине, она се осећа као да је отета и као да је у логору, а кућу у коју је дошла доживљава као простор изгнанства, као простор где није заштићена, утуткана и спокојна као што је била у својој кући.

Одвојена од осталих Софка проучава понашање сељака из Арнаутлука који за њу представљају туђи свет и са којим нема ништа заједничко. Посматрајући те људе она уочава њихову сировост и неугледност, чуди се њиховим навикама и баханалијама. Даље упоређујући и супротстављајући две средине и културе, Софка запажа и њихова одела која су сасвим супротна од њене одеће. Према томе,

> начин облачења у *Нечистој крви* сажето и прецизно маркира социјални статус, узраст и порекло носиоца одеће, попут белих чарапа и плитких ципела које носе мушкарци из хаџијских породица, или грубог сукна и широких кожних појасева које носе скоро досељени сељаци (Пешикан Љуштановић 2009: 62).

Свесна да ће морати да се прилагоди, она силази међу сељаке и двори их. За разлику од ефенди Мите који је сишао међу „обичне људе“ у својој средини, Софкин силазак представља мешање две културе и два света односно прилагођавање припадника хаџијске породице новом добу и реалности. Стога и приповедач наглашава да се Софка понаша „као свака сељанка“. Одрастајући у ефенди Митиној кући Софка је формирана у складу са друштвеним и културним захтевима који у ново доба више не могу да се реализују. Када се удала, она се удаљила од господске средине и од хаџијске самосвести.

Ипак као хришћанка варошког порекла била је ужаснута када је схватила да треба да има сексуални однос са својим свекром који се у њеној традицији поштује као отац.

После Маркове смрти, Софка проналази неки спокој и мир. Она је Томчу обликовала у складу са својим еротским фантазијама. Пошто је сад била удата жена није морала да се стиди и да се суздржава због неких моралних принципа и слободно се препуштала телесном уживању.

Док се Софка као феникс поново рађала из пепела чију је ватру потпалио њен отац, он одлучује да јој поново упропасти живот и да је поново жртвује за свој углед. Отуђена од родитеља Софка је тек сад схватила да није довољно често мислила на њих. Ефенди Мити је пак највише засметало што се она прилагодила и од његове Софке постала сељанка.

Увидевши да је Софка купљена и помисливши да је њена љубав само глума и претварање, те доживљавајући увреде и понижења, Томча постаје свој отац што се симболично види у обувању његових чизама. Од тога тренутка она за њега не представља више ни мајку ни супругу, већ женско, што из његове перспективе значи искључиво – ствар. Наиме,

> по Законику жена је била сврстана у исту категорију у којој су се налазили ума лишени, распикуће судом проглашене, пропалице и презадуженици којих је имање под стециште потпало. Одредба по којој је удата жена имала право да сама закључује своје послове, али да је за њихову пуноважност било потребно да их одобри њен муж, спуштала је правни положај жена на ниво малолетника млађег од седам година (Стојановић 2013: 234).

После ефенди Митине посете приповедач одустаје од доживљеног говора и не приповеда више из Софкине перспективе. Читалац не зна да ли се она заиста била повезала са Томчом на једном вишем, духовном плану, али након очеве посете она је потпуно отуђена од свог мужа и усамљена у браку.

Иако је ефенди Мита тражио да се врати кући, она мирно подноси Томчин терор. Вероватно превише поносна и истрајна у својој одлуци, Софка остаје ту где ју је живот довео.

Сам крај романа приказује нам колико је Софка пропала и колико је запала у апатију. Некадашња лепотица која је излуђивала све мушкарце и од које ниједна није била лепша постала је живи мртвац. Њени некадашњи раскошни снови завршили су у пепелу, а иза тога је остао празан унутрашњи

живот, вегетирање и преживљавање. Од богате прошлости као последњи траг остале су само навек румене и влажне усне као подсетник на њену убијену енергичност и страственост, као утихнуће дамара њене распламсале крви.

Оно што Софку доводи у ово стање усамљеништва и егзистенцијалне самоће јесте њено увиђање да је изгубила свако упориште у животу, сваки смисао живљења. Она је вечито била разапета између онога што заиста јесте и онога што мора да буде, између (по Јунгу) јаства и персоне. Морала је слушати неписане законе патријархалног друштва те својом тешком судбином показује све мане таквог друштва.

Вечито отуђена од саме себе, од породице и то првенствено оца, од своје средине, од свога мужа, Софка завршава између хаџијске и мужевљеве куће, престаје да буде Софка ефенди Митина, али не постаје ни газдарица. Она завршава на беспућу да преживљава и вегетира као живи мртвац свесна свог трагичног и узалудног егзистенцијалног положаја што је чини модерним јунаком 20. века.

ЛИТЕРАТУРА

Барсани, Л. (1990). Страх од жеље, *Трећи програм*, 85, 182-190.

Башлар, Г. (2000). *Поетика простора*, Загреб: Церес.

Вукићевић, Д. (2006). Приватни живот у огледалу реалистичке књижевности У А. Столић и Н. Макуљевић (ур.) *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку* (стр. 457-476). Београд: Цлио.

Вучковић, Р. (1990). *Српска модерна проза*, Београд: Просвета.

Гароња, С. (1992). Софка – или остварење књижевног лика модерним стваралачким поступком, *Школски час српскохрватског језика и књижевности*, 10, 1, 13-19.

Група аутора (1989). *Филозофски рјечник*, Загреб: Матица Хрватска.

Дучић, Ј. (1980). Борисав Станковић. У *Сабрана дела Борисава Станковића* (стр. 11-34). Београд: Просвета.

Живановић, Ј. (1986). Борисав Станковић. У В. Јовичић (прир.) *Борисав Станков*ић (стр. 93-102), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Јовичић, В. (1976). *Уметност Борисава Станковића*, Београд: Српска књижевна задруга.

Јунг, К. Г. (2007). *Неоткривено јаство*, Фабула нова: Загреб.

Максимовић, Г. (2011). Еротско у Нечистој крви Борисава Станковића. Зборник Матице српске за књижевност и језик, 59, 1, 59-71.

Маринковић, Д. (2010). *Поетика прозе Борисава Станковића*. Београд: Службени гласник.

Новаковић, Б. (1974). Српски роман у 20. веку, уводне године (1900-1914), *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 17/1, 259-281.

Петковић, Н. (2009). *Софкин силазак*, Београд: Задужбина Николај Тимченко.

Пешикан Љуштановић, Љ. (2009). Нечиста крв Борисава Станковића у кључу традиционалне културе. УО. Радуловић (ур.) *Тумачења књижевног дела и методика наставе,* књ. 2 (стр. 58-78). Нови Сад: Орфеус.

Скерлић, Ј. (1964). *Писци и књиге*, Београд: Просвета.

Станковић, Б. (1980). *Нечиста крв*. Београд: Просвета.

Стојановић, Д. (2013). *Иза завесе: огледи из друштвене историје Србије 1890-1914*, Београд: Чигоја штампа.

Тимотијевић, М. (2006). Приватни простори и места приватности. У А. Столић и Н. Макуљевић (ур.) *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку* (стр. 165-244). Београд: Цлио.

Чолак. Б. (2004). Проблем нечисте крви у роману *Нечиста крв* Борисава Станковића, *Источник*, 49/50, 119-143.

Милена Маринковић
Филолошки факултет
Универзитета у Београду
milena040307@gmail.com

УДК: 821.163.42-2.09“16“(497.5 Dubrovnik)

ПОЕТИКА АНОНИМНИХ ДУБРОВАЧКИХ ДРАМА XVII ВЕКА

Beno Poplesija, *Pijero Muzuvijer*, *Jerko Skripalo* and *Vucistrah*, Dubrovnik dramas in prose from the late seventeenth century, in the literature are mostly referred to as anonymous because of their unknown author. Although critique marginalized them, these dramas are extremely significant because they show the movement of the Dubrovnik theatre from the dominant influence of comedy *dell' arte*, rough, mockingly humour in order to entertain the audience, to the poetics of the ruling era of Baroque, which left its trail of theatre's limitations with dialectal speech and local events and characters, profound humour and melodramatic plots. Four anonymous Dubrovnik dramas are also the best examples of carnival methods. The definition of their poetics is important for understanding the intertextual connections of literary monuments of European and our laughter tradition, as well as a better understanding of their contemporary theatre reception.

Keywords: the prose Dubrovnik dramas, baroque, comedy *dell' arte*, carnivalization.

Проблем аутора

Четири дубровачке комедије у прози с краја XVII века, у литератури махом називане *анонимним* због непознатог њиховог аутора, доживеле су своје прво и једино издање готово два и по века након настанка и првог извођења, у „Зборнику за историју, језик и књижевност“ Српске краљевске академије 1922. године. За штампу их је припремио Милан Решетар, служећи се апографима до којих је дошао, детаљно образлажући стање коришћених извора и наводећи своје претпоставке о атрибуцији и датирању ових дела. За приређивачем су се поводили и каснији проучаваоци, покушавајући да скину вео тајне ауторства са комедија и припишу их неком од познатих аутора, доказујући своје тврдње историјским околностима,

некњижевним списима из дубровачке архиве и компаративним проучавањем фабула и сижеа ових драма са текстовима прослављених писаца[1].

Неразрешени проблем атрибуције четири дубровачке драме готово је једино питање које се о њима покренуло у науци о књижевности, а разлог томе треба тражити у ниској оцени њихове књижевне вредности. Непрестано су мерене према комедијама Марина Држића, са којима нису могле да издрже поређење (Бојовић 2006: 134-135). Није се много променило ни после издавања – и сам приређивач их у предговору назива неоригиналним и неуверљивим, напомињући да је њихов аутор „баш никакав драматичар“ и налазећи им једину врлину као језичким споменицима који нам сведоче о дијалекатском говору Дубровчана у XVII веку (Решетар 1922: III-XXII), који уз ласциван, вулгаран хумор и површне заплете комедија, умногоме доприноси неразумевању и незаинтересованости данашњег читаоца. Маргинализоване од стране критике и без читалачког одјека, разумљиво је што су пажњу могле скренути једино нерешеним питањем својих аутора.

За одређење њихове поетике од неупоредиво је већег значаја посматрати их у контексту епохе у којој су створене, интертекстуалних веза и само њима својствених обележја. Ипак, на овом месту би требало поменути још једну у низу претпоставки о ауторству, која умногоме зависи управо од поетике.

Најпре се морамо осврнути на светске позорнице XVII века. Представе се већ увелико не изводе само на отвореном за време празника, у оквиру ритуалних (карневалских) свечаности, где су доступне свакоме. Отварају се позоришта за која се морају плаћати улазнице, а овакав „прелазак на тржишну економију“ подразумева да се мора водити рачуна о укусу и захтевима публике (претежно грађанске), те театар постаје „индустрија јавне забаве“ (Machiedo 1987: 18-21). Комедија dell’ arte или комедија глумачке импровизације (умећа) већ готово 150 година опстаје на сцени[2], користи смех, изругивање, акробације и ласцивне шале у непрекидној борби да преживи и освоји гледаоце (Machiedo 1987: 21-23). У Дубровнику се крајем XVII века отвара први театар у ком су, сматра се, крајем 1699. (о покладама) изведене све четири комедије које је Решетар објавио (Батушић 1978: 126). Исти друштвено-економски разлози који условљавају настанак комедије dell’

[1] Више о томе у: Батушић 1978: 121-127; Бојовић 2006: 132-133.

[2] „... u Italiji oko polovice XVI stoljeća. Tada su pred nekorisnošću eruditne komedije talijanski glumci kazali: ako nema više pjesništva bit će spektakla. Pa su izmislili komediju dell’ arte“ (D’ Amico 1972: 135).

arte, у Дубровнику стварају простор за утицај ове поетике на поменуте драме, које од ње преузимају пре свега груб, ругалачки хумор са циљем да забаве публику.

Са друге стране, владајућа епоха барока у којој настају четири комедије на њима оставља трага првенствено ограниченошћу театра дијалекатским говором и локалним збивањима и ликовима, што изазива поништавање неписаног правила да се не подсмева властели, доминантно у XVI веку (Бојовић 2006: 135-136). Када се ови поетички захтеви укрсте са поменутим утицајем комедије dell' arte у дубровачким драмама, схватамо какву је разоноду плаћала публика: подсмех моћним људима Републике, који су на сцени представљени као сплеткароши и варалице, док врше физиолошке потребе, варају своје жене, свађају се, вичу и туку. Све то, наравно, није пролазило без реакције власти, цензурисања и казни, док Сенат 1682. није донео одлуку да ће унапред одобравати представе које ће бити изведене у позоришту (Решетар 1922: XII), што свеједно не значи да аутори и глумци нису позивани на одговорност након премијере.

Тиме стижемо и до закључка да је аутор вероватно сматрао да је сигурније да остане анониман и не потпише своје дело, што би уједно био и разлог немогућности откривања његовог имена. Ова опција решавања проблема атрибуције значајна је зато што показује да одређење поетике ових драма не зависи од њиховог писца, већ да је, заправо, супротно: он се прилагођава поетичким захтевима и због њих (ако поверујемо у ову претпоставку) сакрива свој идентитет. То, међутим, не би требало да буде препрека тумачењу ових драма, у оквиру ког ћемо приказати и особености и универзалне црте сваке драме понаособ, истовремено се осврћући на утицаје различитих поетика, интертекстуалне везе, карневалске сцене и ондашњу рецепцију, одређујући у кратким цртама комедију dell' arte, која се сматра њиховом основом, и епоху барока у којој су створене.

Комедија dell' arte и барок (Повратак комедије у Дубровник)

Већ смо поменули друштвено-економске разлоге који су условили постанак комедије dell' arte, чему треба придодати и укључивање жена у позоришну делатност, које су на сцену донеле импровизацију, што ће постати једно од главних обележја овог типа комедије (Machiedo 1987: 20-21). Глумац ове врсте комедије готово је читавог живота увек играо једну улогу, проводећи свој уметнички век као нека од типских фигура (*capitano,*

dottore, pantalone, arlechino итд.), стварајући вешто срочене доскочице и изводећи телесно-акробатске егзибиције и рановрсне циркуске вештине (под заједничким именом *lazzi*), плесао и певао и имао маску (Батушић 1978: 122). Временом настанка ове драмске врсте готово једногласно се сматра половина XVI века[3], што је период када се у књижевности почињу јављати и прве одлике барокне поетике, које су полако преовладавале мењајући поставке ренесансе.

У бароку, епохи сумње, питања и несталности, театар више не подражава природу и не имитира живот, већ се сам живот доживљава као позориште, сцена по којој се крећу глумци под маскама. То ће се одразити и на драму, у којој ће публика желети да види несагласност илузије и стварности, суштине и изгледа ствари, као и да доживи смех и забаву који ће је растеретити. Сви ови захтеви манифестоваће се мешавином трагичких и комичких мотива и патетичношћу језичког израза, те настаје драмска врста у којој се обједињују сва ова обележја – мелодрама (Драгиша Живковић et al. 1992: 77). Омиљена и у Дубровнику до осме деценије XVII века, учиниће да се комедије почну сматрати готово остварењима другог реда (Бојовић 2006: 134). Уз то, позоришни живот Дубровника готово је био заустављен до поменутог периода, јер се 1667. десио катастрофалан земљотрес који је успорио развитак културног живота (Батушић 1978: 123), истовремено поново изазвавши потребу за смехом и комедијама.

Повратак дубровачке комедије на позорницу после скоро једног века донео је нове захтеве барокне поетике: површне заплете; садржај базиран на укрштеним љубавним паровима; груб, умногоме вулгаризован хумор који не чува лик од пада и поруге (Бојовић 2006: 134-136). Публика ће се најпре насмејати ако на позорници гледа саму себе – то аутори комедија знају и поштују њену жељу, исмевајући познате Дубровчане. Овакав садржај је сасвим у складу са поетиком барока, који на сцену износи локална збивања и ликове и користи се дијалекатским говором (Бојовић 2006: 135).

Управо у овим барокним одликама лежи главни подстицај за писање дубровачких седамнаестовековних комедија у прози, народним језиком који „пара као да се на плаци разговарају“ (Бојовић 2006: 134). Њима насупрот стоји комедија dell’ arte, чије су непристојности изазивале смех јер нису сматране огледалом стварности, већ живахном вештином *изван* живота и

[3] Више о томе у: D’ Amico 1972: 135; Machiedo 1978: 19.

моралних закона (D' Amico 1972: 145), што је уједно и кључни разлог за посматрање дубровачких комедија пре свега као дела барокне књижевности. Томе додајмо и околност да су дубровачки глумци били аматери, ненаучени импровизацији (на основу сценарија) коју комедија глумачког умећа подразумева, због чега су текстови ових драмских дела у потпуности исписани и без *lazzi* – ја (Батушић 1978: 128).

Комедија dell' arte била је основ и подстицај ауторима да врате комедију у књижевност и на позорнице Дубровника после готово једног века (Бојовић 2006: 136), што је неко време пред градским вратима задржало професионалне италијанске глумце који су у XVIII веку потпуно преузели јавну сцену, потискујући домаћу драму у приватне дворане (Батушић 1978: 132). Барок, који је на позорници већ увелико трајао, почео је да продире и у комедије, временом превладавајући елементе комедије dell' arte и постајући доминантна поетика.

„Јерко Шкрипало“

Једина изведена пре 1656, у раздобљу у ком је дубровачком позорницом владала мелодрама, комедија „Јерко Шкрипало“ потврђује да је и у том периоду ипак постојала потреба за представљањем ове драмске врсте (Батушић 1978: 123). О дружини која је извела ову комедију нема никаквих података.

Елементи поетике комедије dell' arte у „Јерку Шкрипалу“ прилагођени су дубровачкој средини, што је, опет, одлика барока, који на сцени представља локалне догађаје и личности. Изузетно лабава композиција, изразито вулгаран и приземан хумор, слаба мотивација и туче које се свако мало на позорници дешавају, као и коришћење дубровачких ренесансних сижеа искључиво са циљем да се забави публика, одређују поетику ове комедије првенствено припадношћу италијанској импровизованој комедији.

Радња „Јерка Шкрипала“ одвија се у неколико паралелних токова, из којих се као примаран издваја онај који прати догађаје у вези са ликом чије име је уједно и наслов овог дела. Представљен као богати шкртац који не жели да исплати надничарке и који покушава да заводи млађе жене, смешан љубавник изврнут руглу и осрамоћен, Јерко Шкрипало је тип комедије dell' arte – Pantalone (D' Amico 1972: 139). Осим што псује, виче, батина друге и сам бива претучен од своје жене, Јерко има проблеме са пробавом, те врши и физиолошке потребе на сцени, о чему, дакако, само обавештава публику.

Људско тело чест је носилац комичног, зато трагички песници толико воде рачуна да га не помену (Бергсон 1987: 39), док се физиолошко пражњење и измет сматрају посебно *веселом карневалском материјом* (Бахтин 1978: 191). Комедија dell' arte често је приказивала бесрамне, простачке догађаје на позорници (D' Amico 1972: 145), те управо овој поетици треба приписати поменуте сцене, као и изградњу лика Јеркова слуге Прхуна, који спада у тип слуге (Pulcinella-у), махом у улози сводника и изузетно алавог (D' Amico 1972: 140).

Барокни манир постављања локалног на сцену очитава се у другом току радње, који прати љубавну причу чувара винограда Милете и служавке Милице. У дијалогу двоје заљубљених се, у складу са њиховим друштвеним статусом, осећања искључиво пореде са јелом. Неупоредиво јачи је, пак, утицај комедије dell' arte, која је мењала карактеристике постојећих поетика у циљу забаве, па тако Милета готово барокно-мелодраматски уздише: „Ој ноге, ноге дебеле, врло ти ме сте занијеле!“ (Решетар 1922: 7) и бива наивна жртва шале због које на крају заврши испребијан, попут Станца у Држићевој истоименој (ренесансној) фарси.

Посве стопљена са дубровачким свакодневљем, ова комедија је након стотину година на позорницу први пут донела прозни текст (Батушић 1978: 128), који није једини допринсио утиску о Дубровнику изнетом на сцену – то су чиниле и разлике у говору ликова. Приметно је да се трговац Јеврејин често користи италијанским речима и прави веће или мање грешке кад говори на српском, односно хрватском, да Јерко Шкрипало и његов син Маро, као образовани људи, такође често говоре италијански, и да се слуге и служавке служе искључиво дијалекатским говором. Познато је да је и у италијанској импровизованој комедији долазило до сличне диференцијације језика међу ликовима (D' Amico 1972: 140 – 141), док је барок, како је више пута поменуто, донео локално на сцену, па самим тим и говорне разлике.

Коначно одређење поетике ове комедије може представљати проблем, првенствено уколико увидимо да се барокна и обележја комедије dell' arte у великој мери показују као слична. Ипак, „Јерко Шкрипало“ пре припада италијанској импровизованој комедији. Слаба композиција, немотивисаност, коришћење ренесансног заплета, скаредне сцене и вулгарни хумор умногоме потврђују ово одређење, као и комични типови (Pantalone и Pulcinella) који, иако имају локалних црта, тек наговештавају да ће се дубровачка комедија даље кретати ка бароку.

„Пијеро Музувијер“

Комедија „Пијеро Музувијер“ изведена је исте године када и остале три драме у Решетаровом издању, о покладама 1699. године (Батушић 1978: 126). Дружина која ју је представила није позната проучаваоцима, а из текста комедије сазнајемо да је ступила на сцену први пут.

Иако површног заплета, базираног на (укрштеним) љубавним паровима, „Пијеро Музувијер“ има нешто чвршћу драмску структуру него комедија „Јерко Шкрипало“, њен хумор је продубљенији, а мотивација ликова доследнија. Сцене шала и туча, првенствено намењене смеху и забави и сачињене у целости од акције и покрета глумаца, представљају утицај комедије dell’ arte на ово дело, чијој поетици се приписују и поједини комични типови (Pantalone, Pulcinella и Dottore у ликовима Сима Штипавца, Тријескала и Паска). Међутим, по локалној обојености појединих мотива (сцена венчања испуњена дубровачким обичајима), ослањању на вербалну комику (извртање (значења) речи) и замени идентитета (многобројне карневалске слике преоблачења), примећују се барокне тенденције, те се може закључити да „Пијеро Музувијер“ представља прелазно остварење од поетике импровизоване комедије ка бароку.

У средиште једног од заплета ове комедије смештени су Пијеро Музувијер и његов син Михоч, у чијем односу се (остарели) отац може разумети као симбол сврнутог карневалског краља и одлазеће старе године и зиме (Бахтин 1978: 257). Поред карневалских елемената, у њиховим дијалозима открива се и критика ондашњег дубровачког друштва, односно властелина, који се представљају као прељубници. Догађаји на позорници су у Дубровнику још увек били умногоме уско повезани са реалношћу, граница између сцене и публике флуидна, а глумци аматери и људи из народа, који су се иначе бавили другим пословима и након представе мешали са гледаоцима (Батушић 1978: 131), тако да се не сме занемарити локална обојеност ових дијалога, а самим тим ни утицај барока. Како је комично углавном ослоњено на овакве и призоре различитих метаморфоза, то се може закључити да је хумор у „Пијеру Музувијеру“, осим у неколико изузетака, мање вулгаран него хумор „Јерка Шкрипала“ и комедије dell’ arte, што је још један знак преовладавања захтева барокне поетике у овој комедији и уједно показатељ правца даљег кретања дубровачког (комичког) театра.

„Бено Поплесија“ („Робиња“)

Показује се као немогуће занемарити утицај комедије dell’ arte и њених комичких типова на дубровачке анонимне комедије, те ни „Бено Поплесија“ не представља изузетак од овог правила, што се најпре види у ликовима слугу, капетана Громињала и доктора Панкрација.

Слуге, односно *zanni* комедије dell’ arte, обично су се појављивали у контрасном пару: блесаст, прождрљив и детињаст Arlechhino и лукави (ако не и заплетач радње) Brighelle, док је Pulcinella тип слуге који је имао особине и једног и другог типа (D’ Amico 1972: 140). У већој или мањој мери четири слуге ове комедије могу бити одређене као верзије последњег типа, иако се Лимица и Заплетало[4] издвајају као домишљати, а Ждеро и Зијехало као приглупи и прождрљиви. Громињало је, са друге стране, прави тип капетана импровизоване комедије: његово хвалисање храброшћу заиста грми, као и концерт од „трумбета, тамбрлина и пифара“ којим га са галије наводно поздрављају, али то није случај и са његовим поступцима (увек побегне са места окршаја). И доктор Панкрацијо се размеће и хвали, али познавањем многих области, цитира углавном погрешно Хорација, Овидија и Сенеку и никако не успева да своја наводно велика знања некако и примени.

Ова комедија компонована је по принципу парова супротних и лица која се често и сама појављују у двоструким и, чак, троструким улогама, што омогућавају многобројне карневалске сцене прерушавања. Старац Бено Поплесија заљубљен је у исту жену као и његова два сина, насупрот којима стоје Громињало и Панкрацијо, док два пара слугу такође стоје у контрасту. Свако од њих покушава да буде неко други, трудећи се да тог другог и одглуми у потпуности, што резултира представом у представи. Барокни поглед на живот као позориште и непрестану промену овде се дословно остварује: двострукост сваког лика, могућност да се буде нешто друго, нешто ново, док се истовремено остаје старо, управо је она карневалска амбивалентност која је погодовала бароку, раздобљу сталне сумње и запитаности о оном што се крије иза човековог живота, постојања, иза лица и покрета. Та сумња је и нагонила барокног појединца да свет види искључиво

[4] Заплеталу је могуће „заплестит што би се могло трудно расплестит“, он је у стању „заплестит по свијета“ (Решетар 1922: 95), док ће Лимица (Турпија) „излимат“ (истурпијати) све његово „плетиво“ (Решетар 1922: 96).

као низ сталних (неочекиваних) метаморфоза, што се у комедији ове епохе поклопило са карневалским погледом на свет, оличеном и у одласку старог оца као старог краља и старе године.

Барокне карактеристике ове комедије оличене су, пре свега, у ликовима који су итекако способни да глуме своје супротности и тако праве позориште у позоришту. Далеко су они од Пиранделових „Шест лица траже писца“, али су свакако у то време представљали новост на сцени, на којој су се нашли и типови комедије dell’ arte као већ превазиђене поетике. Барок је, иронично, на позорницу Дубровника ступио уз Громињалове трумпете и свирале, али га то није спречило да ту и остане.

„Вучистрах“ („Крунослава“)

Претпоставља се да је ова драма први пут изведена о покладама 1682. године на отварању Орсана, првог дубровачког позоришта у затвореном простору, јер се у неким архивским вестима спомиње *спиља* у изведеном делу, а једино се у „Вучистраху“ такав сценографски елемент појављује (Батушић 1978: 124).

„Вучистрах“ је крајем XVII века представљен укупно четири пута, што ову драму чини најпопуларнијом у Дубровнику у том периоду (Батушић 1978: 126), за шта разлог треба тражити у богатим заплетима и мелодраматској радњи, као и у аутентичном мотивском барокном подтексту: страном поднебљу, тајанствености збивања, пресвлачењу и појављивању под туђим именом, забрањеној и напослетку услишеној љубави (Батушић 1978: 129).

Премда је у историји театра и науци о књижевности о овом делу слабо писано, примећено је да је његова радња делимично преузета из драме „Живот је сан“ Педра Калдерона, само без поетичности и филозофске дубине ове шпанске барокне драме (Батушић 1978: 129). Аутор овог дела, песник високог барока (Милићевић 1999: 116), засновао је сиже на избору између добра и зла, нагона и разума, на поразу античког Фатума, хришћанској победи добре воље над оним што су прорекле звезде (D’ Amico 1972: 158). Краљевић Сигизмунд научио је да је човечји живот на земљи испразан, трајао он један дан или читав век, да је само сан који једино може бледо одразити други, прави, загробни живот, што је уједно хришћанско схватање које песимизам о узалудности земаљског живота ублажава оптимизмом вере

у оноземаљско краљевство Божје, доминантно нарочито у барокном периоду.

„Вучистрах“ пре свега показује заиста зачуђујуће сличности са Калдероновим делом и управо је то угао из кога ову драму најпре треба посматрати, пошто је њено одређење као барокне мелодраме, односно њену припадност барконој поетици, немогуће довести у питање. Савременом читаоцу, који познаје шпанску драму „Живот је сан“, дубровачка мелодрама мора деловати као – у најмању руку – наивна, лоша копија оригинала. Али „Вучистрах“ није писан за савременог читаоца, већ за дубровачку седамнаестовековну публику, која је уживала у љубавним заплетима, мелодраматској радњи и срећном крају. Утолико боље ако је могла још и да из драме извуче поуку како се треба владати. Зато је „Вучистраха“ немогуће оделити од оновремене рецепције, јер би се у супротном изгубио смисао његове велике популарности у XVII веку.

Из исте перспективе треба посматрати и наивност овог дела у односу на Калдероново: пре свега, проблем части. Док иза шпанског писца већ постоји драмска традиција која овај проблем обрађује, у „Вучистраху“ је његово појављивање немотивисано, присутно једино зато што постоји у оригиналном сижеу. И док Сигизмунд у шпанској драми с правом напада Клоталда и надмен је према властели, а једног слугу баца са балкона (Калдерон 1999: 45-53), дотле Вучистрах, пак, без икаквог видљивог разлога удара све редом, говорећи: „Колико је лијепо бити краљ: онога замлатит руком, онога удрити ногом, онога врћи низ продзор на улицу, а страх ставити на свакога, нека те се свак боји... Јоште обалити ови двор, ужећи ови град... нека свијет погине!“ (Решетар 1922: 181). Његова осионост је у дубровачкој мелодрами хиперболизована до те мере да завршава у потпуној катаклизми, те се морамо запитати нема ли овде и елемента комичног претеривања, односно да ли је ова сцена изазивала пре смех него страх публике. У истом призору он се и уплаши својих речи, јер схвати да онда неће имати над ким да влада: „... да кад бих ово учинио, а од чеса бих био краљ? Није госпар, ако нејма кому заповиједат; није краљ ко подложника нејма“ (Решетар 1922: 181), чиме је уједно и мотивисана промена његовог лика – сан му, дакле, није био учитељ као Сигизмунду, већ су његови разлози за промену наивни и крајње неуверљиви.

Ликови „Вучистраха“ су, заправо, дуплиране верзије ликова шпанске драме: Сигизмунд се осликава у Вучистраху и донекле у Мирославу,

Астолфо у Ладзару и бану Миклеушу, Клоталдо у Радомиру и Селомиру, Стела у Сунчаници и Крунослави, Росаура у Даници и Бисерници, Кларин у Радославу. Готово дупло више ликова је дубровачком аутору потребно јер не ствара сложене карактере, па ће тако сваки од њих заправо представљати само поједине особине оригиналних Калдеронових ликова.

Ипак, „Вучистраха“ не би требало посматрати само као лошу верзију шпанске драме, иако су многи мотиви из ње преузети, са већим или мањим разликама. Њене позитивне карактеристике треба тражити у комичким елементима, оствареним у ликовима стараца, као и честу употребу народних пословица, које су биле ближе оновременој публици и уз које је барок, као епоха која је изнела локално на сцену, коначно заблистао пуним сјајем. Ова драма ће уједно означити и почетак адаптација страних сижеа на позорници Орсана, што ће се у потпуности остварити са преводима Молијера и италијанских драматичара почетком XVIII века.

О смеху

Од свих живих бића, само је човеку
својствен смех.
Аристотел, *О души*

Однос према смеху у XVII веку карактерише мисао да смех не може бити универзални облик погледа на свет, те да се може односити само на појединачне, типичне појаве друштвеног живота, појаве негативног устројства, док оно битно и важно не може бити смешно: не могу бити смешни историја и људи који иступају као њени представници, већ само појединачни и друштвени пороци (Бахтин 1978: 80). Зато је у књижевности смех могао наћи места једино у ниским жанровима, чија је функција била или лака разонода или врста друштвено корисне казне за порочне и ниске људе (Бахтин 1978: 80). Тиме се унеколико објашњава оновремена маргинализованост у науци о књижевности три комедије из Решетаровог издања, које су на сцени представљале управо друштвене пороке (шкртост, прељубу), односно популарност мелодраме „Вучистрах“ међу дубровачким гледаоцима.

Међутим, смех је одувек значио и нешто више – победу над страхом, од Бога, сила природе и свега забрањеног прописима ауторитативних људских власти (Бахтин 1978: 106), што је нарочито било битно појединцу барокне

епохе, у којој је страх од човекове и пролазности свих светских појава био посебно доминантан. У Дубровнику се то манифестовало циљем да се смех изазове по сваку цену, па и утицај комедије dell' arte на комедије XVII века можемо посматрати у оквиру овог превлађујућег осећања у раздобљу барока.

Овај утицај је у истом веку претрпела и народна комика, у којој слика тела које обавља своје физиолошке функције постаје књижевно углађенија (Бахтин 1978: 369), али треба имати на уму да се, и поред тога, сцене италијанске импровизоване комедије у данашње време могу сматрати једино вулгарним. Разлог томе треба тражити у нововременој „естетици лепог" у коју се тело не уклапа (Бахтин 1978: 38) и у канону говорне пристојности, који управо у XVII веку постаје владајући (Бахтин 1978: 337). Зато се на дубровачке комедије искључиво мора гледати из угла њихове тадашње публике, која је схватала да псовке имају и позитивно значење и још увек све телесно није сматрала скаредним, којој је, једном речју, и даље био близак карневал, у ком су се укидале све хијерархијске границе, чинови и положаји, а говор постајао близак и фамилијаран (Бахтин 1978: 263). У том смислу треба гледати и на флуидност границе између позорнице и гледалишта, коју су на крају комедија прекорачивале слуге, као носиоци највише локалних обележја (Батушић 1978: 132), траживши од публике да их подржи или покаже незадовољство. На тај начин се може правилно увидети зашто су смех дубровачког гледаоца изазивала имена ликова која имају обележје надимака, који никад нису неутрални, већ имају моменат оцене, било позитивне или негативне (Бахтин 1978: 476).

Жива и акциона сценска слика ових литерарних остварења је настала као својеврсна реакција на барокне мелодраме, у жељи да се поново повеже живот са позорницом (Батушић 1978: 132), на коју су изнета и многа обележја дубровачке средине, пре свега говорна. Ликови ових књижевних дела, пак, у себи имају универзалних црта, иако су у фабулама које су се око њих плеле више били локални (Бојовић 2006: 133) – они у највећој мери представљају типове комедије dell' arte. Наслови ових комедија одређивали су особености средишњег лика заплета и унапред оштро извлачили предмет подсмеха, што је утицало на сплет комедиографских поступака (Бојовић 2006: 133).

Треба поменути и да се у каснијим теоријама смеха као приоритетна истицала његова негаторска функција (Бахтин 1978: 85), управо подсмех, исмевање крутости и порока, уопште свега неприродног: смех се сматрао

неком врстом казне која тежи корисном циљу општег усавршавања (Бергсон 1987: 20). Дубровачким комедијама и публици XVII века је, пак, била ближа ренесансна филозофија смеха, за коју је било карактеристично виђење позитивног, препорађајућег стваралачког значења смеха (Бахтин 1978: 84), што је у блиској вези са схватањем кретања карневалских слика ових књижевних дела ка плодности и препороду.

Три дубровачке седамнаестовековне комедије појављују се као својеврсни примери начина на које је барокна поетика надвладавала обележја комедије dell' arte, док „Вучистрах" означава почетак наредног периода дубровачке драме, остварен у преводима Молијерових и комедија италијанских драматичара. Значај ових драма је, међутим, неупоредиво већи: свака од њих поседује своје вредности, до којих се може доћи уколико се разуме ондашња њихова рецепција. Неправедно запостављене и од читалаца и од критике, четири дубровачке драме у прози из XVII века су књижевни споменици наше смеховне традиције, и као такве заузимају важно место у историји српског и хрватског театра.

ИЗВОРИ

Калдерон, П. Б. (1999). *Живот је сан*. Београд: Звоник.

Решетар, М. (1922). *Четири дубровачке драме у прози из краја XVII вијека*. Београд: Српска краљевска академија.

ЛИТЕРАТУРА

Батушић, Н. (1978). *Повијест хрватскога казалишта*. Загреб: Школска књига.

Бахтин, М. (1978). *Стваралаштво Франсоа Раблеа и народна култура средњега века и ренесансе*. Београд: Нолит.

Бергсон, Х. (1987). *Смијех (есеј о значењу комичног)*. Загреб: Знање.

Бојовић, З. (2006). Анонимне комедије XVII века. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 35/2, 131-137.

Драгиша Живковић et al. (1992). *Речник књижевних термина*. Београд: Нолит.

Милићевић, Н. (1999). Између сна и јаве. У: Педро Калдерон де ла Барка, *Живот је сан*, Београд: Звоник, 114-125.

D' Amico, S. (1972). *Povijest dramskog teatra*. Zagreb: Matica hrvatska.

Machiedo, V. (1987). Komedija dell' arte pod maskom teksta. U: *Комедија dell' arte – antologija*, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 17-35.

Марија Шљукић
Филозофски факултет
Универзитета у Новом Саду
msljukic@ymail.com

УДК: 821.163.41-32.09 Sremac S.

ФЕНОМЕНОЛОШКИ ПРИСТУП ПРИПОВЕТКИ СТЕВАНА СРЕМЦА *ЈЕКСИК АЏИЈА*

The paper presents a phenomenological approach to a story by Stevan Sremac *Jeksik adžija.* The phenomenological approach is the method of observation, research, studies or reviews of literary works by whose analysis and procedures leads to the understanding of art. Aesthetic object created as a concretization of the literary work has its essential structure built from multiple heterogeneous layers. Each layer has different characteristics, but they do not because of their specificity consists unity and form the structure of the aesthetic object, which occurs as a concretization of a literary work. In processing the stories *Jeksik adžija* for clarity of analysis starts from the Ingarden division into layers: a layer of sounding, meaning layer, layer the objects and layer schematic aspects, and in the end the layers together in a unified whole. Phenomenological analysis of the stories is determined that the short story as an art object in its essence multilayered creations which owns lofty aesthetic values.

Keywords: phenomenological approach, Stevan Sremac, short story, Jeksik adžija.

У 20. веку у теорији књижевности постоје две снажне струје: интерпретативно-херменеутичка и аналитичко-научна струја, којој припада феноменологија (као подлога за савремене херменеутике). Феноменолошки приступ је метода посматрања, истраживања, изучавања или критике књижевног дела помоћу чијих анализа и поступака долазимо до сазнања уметничког дела. Он представља веома систематичан приступ књижевном делу. Феноменолошки приступ књижевном делу је један од методолошких приступа који су се током времена изграђивали и примењивали у науци о књижевности. Суштину феноменолошког приступа можемо објаснити једино ако почнемо од Хусерла, који је творац феноменологије. Иако математичар, Хусерл је био веома важан за филозофију и филозофију књижевности 20. века, да би се касније прешло на феноменолошке теорије књижевности. Најважније феноменолошке теорије књижевности су теорија

Романа Ингардена, немачка школа естетске рецепције (Ханс Роберт Јаус и Волфганг Изер) и француска варијанта тематске критике (Ж. П. Вебер). „Bez podrobnog sagledavanja Huserla, fenomenološke teorije književnosti ne bi bile razumljive. Bez Huserla bi bio neshvatljiv i razvoj *teorije* književnosti.“ (Bužinjska, Markovski 2009: 91)

Хусерл је у својим истраживањима дошао до сазнања да унутар целине постоје одређени слојеви, које он дефинише као феноменолошке слојеве, што је нашло свога одраза и код других аутора. Конрад разликује слојеве гласовних знакова, значења, интендираних предмета и приказаних предмета, али томе додаје још могућност стварања представа, што би заправо значило посебан асоцијативан слој. Ингарденови погледи о слојевима, који су неопходни за конституисање естетског предмета као конкретизације, као објективизације књижевног дела слични су Конрадовим, јер и он разликује четири слоја и то: звуковни слој речи и већих језичких творевина; слој значења речи или смисла ширих језичких јединица; слој предметности, у ствари приказаних предмета (људи, ствари и збивања), и слој схематизованих аспеката, наиме видова у којима нам се појављује предмет приказан у књижевном делу. Разлика између Ингардена и Конрада је у уочавању полифоније хетерогених слојева, јер за Конрада то није значајно у погледу књижевног дела, док је Ингардену у тој полифонији изражена структура књижевног дела и његова јединственост. Пре Ингардена, Пољак Јулијус Клајнер, теоретичар књижевности, поставио је тезу о раздвајању на различите слојеве, сфере књижевног дела. Ј. Клајнер дефинише четири сфере. Н. Хартман разликује седам слојева једног песничког дела, док Велек и Ворен анализирају пет слојева. Кајзер описује феномене унутар четири слоја: садржаја, стиха, језика и композиције. Феномене слоја садржаја и слоја стиха Кајзер је назвао основним појмовима, феномене слоја језика језичким облицима, а феномене композиције проблемима.

Пољски филозоф Роман Ингарден, који је Хусерлов ученик, бавио се филозофијом књижевности. Своја истраживања о књижевности изложио је у два дела: *О књижевном делу* и *О сазнавању књижевног уметничког дела.* У оба дела своја истраживања засновао је на априорним истраживањима књижевности, у којима се бавио суштином при анализи опште идеје књижевног дела и општом структуром сазнајног чина. „U Ingardenovoj teoriji egzistencijalni status književnog dela je heteronomičan, odnosno nezavistan od čitaočeve svesti. Prema Ingardenu, delo u svom materijalnom obliku (umetnički

predmet) postoji nezavisno, ali kao estetski predmet zavisi isključivo od čitaočeve aktivnosti.“ (Bužinjska, Markovski 2009: 102) У „Уводу“ дела *О сазнавању књижевног уметничког дела* Ингарден издваја два начина читања, једно које се односи на неко одређено појединачно дело и представља својеврсно искуство и друго, које се односи на уметничка дела уопште из чије суштине се сазнају општа схватања структуре и својства. Ингарден својим сазнањима уводи феноменолошко читање уз помоћ којег настоји да сагледа саму идеју књижевног дела. „Saznavanje se, dakle, razlikuje od interpretacije isto kao što se svako pojedinačno delo podvrgnuto interpretaciji razlikuje od njegove apriorne ideje koja se otkriva prilikom fenomenološkog istraživanja.“ (Bužinjska, Markovski 2009: 103) Ингарден у својим истраживањима истиче слојевит карактер књижевног дела: „Svako književno delo sačinjavaju četiri sloja [...] Slojevitost književnog dela dopunjena je njegovom faznom strukturom, odnosno redosledom delova. Ove dve dimenzije čine suštinu književnog dela.“ (Bužinjska, Markovski 2009: 103) Ингарден се у својим изучавањима књижевног дела бавио и његовом шематском структуром. Књижевно дело као уметнички предмет у себи садржи извесну идеалну структуру, која је присутна у свим делима, а као естетски предмет различите конкретизације, које допуњавају његову схематизовану грађу.

> Svaki čitalac se na svoj način drži scenarija recepcije ugrađenog u delo (Ingarden ovo naziva konkretizacijom), ... Razlikovanje shematskog umetničkog dela kao umetničkog predmeta i umetničkog dela kao estetskog predmeta konkretno datog čini osnovu Ingardenove i Izerove fenomenološke teorije književnosti. (Bužinjska, Markovski 2009: 103-104)

Естетски предмет који настаје као конкретизација књижевног дела има своју суштинску структуру саграђену од више хетерогених слојева. Сваки од слојева поседује различите особине, али они баш због те своје специфичности сачињавају јединство и чине конструкцију естетског предмета, који настаје као конкретизација књижевног дела. При обради приповетке Стевана Сремца „Јексик аџија” применићемо феноменолошки приступ, а ради прегледности анализе поћи ћемо од Ингарденове поделе на слојеве: слој звучања, слој значења, слој приказаних предмета и слој схематизованих аспеката.

Слој звучања. Приповетка „Јексик аџија" је као и сваки књижевни текст саздана од речи, реченица и реченичних повезаности. У свакој речи и реченици разликујемо одређени гласовни материјал, који има одређени смисао. Гласовни материјал подлеже феноменолошкој анализи звучања, на тај начин што у анализи обраћамо пажњу на модулацију, лепоту речи, пуноћу њихових слогова, као и на наглашавање и темпо њиховог изношења. Приликом читања ове приповетке осећамо нијансирање појединих гласова, који сачињавају речи и њихово дејство, док се формирају гласовне фигуре. Приповедач се изражава књижевним језиком, а ликови, који живе у Нишу, говоре својим специфичним идиомом. Приповетка нас усмерава да феноменолошке анализе звучања базирамо на анализи нишког говора, који је индивидуални говор јунака и обележен је дијалектом и локалним особинама језика, који се говори у Нишу и околини, а специфичност се огледа у томе, што је тај говор обогаћен примесама турцизама. Сремац је ушао у најкарактеристичније танчине нишког говора, из кога је црпео језичко-стилску снагу изражавања. Нишки говор припада призренско-јужноморавском дијалекту, кога карактерише један тзв. експираторни акценат и поједностављивање падежног система. Сремац у приповеци није наглашавао место акцента, због лакше читљивости текста. У приповеци можемо запазити звучне нијансе речи „убаво" уместо лепо; „ракетле" уместо ракете; „разбирати" уместо разумети; „баталио" уместо оставио; „стане" уместо постане; „иска" уместо жели; „побрго" уместо брзо; „ласно" уместо лако; „дамно" уместо давно; „врнција" уместо вратио; „мајаја" уместо задржао; „поарчија" уместо потрошио; „проминија" уместо прошао; „саг" уместо сад; „таг" уместо тад; „оној" уместо оно; „тој" уместо то; „куде си" уместо где си. Употреба турцизама је честа у овој приповеци, па тако можемо запазити облике: *адет* – обичај; *башибозук* – нерегуларне трупе у турској војсци, распуштена руља; *безбели* – заиста; *бошпосла* – узалудан посао; *вакат* – време; *демек* – дакле; *дувар* – зид; *ећим* (хећим) – лекар, видар; *ешек* – магарац; *изрезилити* – осрамотити; *јексик* – недостатак, мана; *коџа* – прилично; *курталисати се* – ослободити се; *марифетлук* – мајсторија, лукавство; *резилак* – срамота; *ћар* – добит; *ћаса* – здела; *ћопек сене!* – неваљалче; *фукара* – сиротиња; *чорбаџија* – газда; *чучук бенче* – брадавица; *шефтелија* – бресква.

Особеност нишког говора долази до изражаја у дијалогу јексик аџије Мицка Мицића и чорбаџије Мите Калоферлије:

– Ама дамно те не видо, дете; безбели си бија некуд на пут! . . .
– Бија сам, чорбаџи-Мито, коџа ми ти сам бија, ем на какав пут!б...
– А куд си бија? ...
– Бре, бре – вели му зевајући чорбаџи Мита. – Аферим, мушко! ...
– Проминија си јефтино?
– Сас занајат . . .
– А истин', еснаф-човеку, сас занајат, ласно . . . (Сремац 1978: 228)

Из овог разговора можемо приметити да је честа употреба предлога *сас* уместо *са*; *дамно* уместо *давно*; *вели* уместо *каже*; *куд си бија* уместо *где си био*; *ласно* уместо *лако*.

„Кој ти беше татко? ... А кој беше ти, синко?“ (Сремац 1978: 224, 232) У овим реченицама можемо приметити употребу упитно-односне заменице *ко* у облику *кој*.

„– А куд си бија? ... Бија сам у Крстов манастир, куде је у старо време никло ‚трисоставно дрво‘, демек, кедар, певка и ћипарис – од чега саградише, ете, часни крс' ... – Јес' арапски куде се служи“ (Сремац 1978: 228, 233) У овим реченицама запажамо употребу упитно-односне заменице *где* у облику *куд, куде.*

„Еве ми га тој и пасош имам; демек, за сведочанство е-ли свидјетелство,“ (Сремац 1978: 234) У овом цитату можемо запазити још једну карактеристику нишког говора, где се везник *или* јавља у облику *ели*.

„Па, бре, тог наш Мицко ич неје аџија! ... Него јеси ли ти чуо јеванђеље на девет језика? То јеси ли чуо? – Несам, дедо!“ (Сремац 1978: 231, 233) Презент глагола бити са негацијом се обично појављује у облику *несам, неје*.

„– А истин', еснаф-човеку, сас занајат, ласно ... – Ама, истин' –“ (Сремац 1978: 228, 230) У приповеци *Лексик аџија*, у овим примерима уочавамо, да је *губљење а* забележено апострофом.

„Тој дадо' паре и записа' си своје мртве и живе, демек, ради спомињување“ (Сремац 1978: 233) Још једна од карактеристика је да је код Сремца *суфикс –ува* уобичајен, али запажамо и да је *губитак гласа х* графички забележен апострофом.

„А ти си све то видеја, сас твоје очи, аџијо? ... Умри си, Мицко; берем си живеја и видеја тол'ки свет! ... Па бричија је сељаци по Заплање! ... Може да је по срез пуштаја крв!“ (Сремац 1978: 223, 227) Битна карактеристика

нишког говора је да се у мушком роду једнине глаголског придева радног јавља *наставак –ја.*

У приповеци честа је употреба речца као што су: *бре, ама, ете, леле, ич* и *јок.*

Употреба придева је веома ретка, тек по неки зазвучи епитетски свеже, као што је то случај: „благи поветарац ... изводе сјајне и дивне ватромете ... лепо очешљан и избријан румен младић ... седефски скупоцени штап“ (Сремац 1978: 215, 228)

У приповеци запажемо употребу малих фоклорних форми у облику пословица, изрека и у обичај узетих речи, као што су: *Дао му бог занат, а шта му друго и треба!; Са занатом може човек свет проћи.; Ако бог да; Ако бог да те се врати жив и здрав кући.; Све црње и горе; Пошљи лудо на војску, па седи па плачи.*

Упореба експресива (глаголи и именице) у приповеци *Јексик аџија* заснована је на стереотипима о добром и лошем везаним за човека, а најчешће за његове психичке и моралне особине, за поступке, понашање, стање, статус, као и за друге особине, радње и појаве у вези са човеком.

Приповетка има свој ритам, који се најбоље осети при одређеном читању и супротставља се сваком другом ритму, а расподела ритмичког ефекта је веома разноврсна. Писац је целу приповетку и визуелно рашчланио на пет неједнаких делова, а пети је део поделио на две целине (одлазак мајстор Мицка код господина епископа и Мицково размишљање о поновном одласку на хаџилук). Прва глава приповетке је у темпу епског приповедања, иако писац уводи лик Мицка берберина, главног лика приповетке и носиоца фабуле, па би се темпо приповетке требао убрзати, тек у другој глави долази до његовог убрзавања, када почиње сама радња приповетке, јер се говори о обрту у животу Мицка берберина, после читања *Житија Алексија човјека божја.* У трећој глави долази до даљег убрзавања ритма, јер се мајстор Мицко спрема и машта о хаџилуку, што представља почетак једног новог периода у његовом животу. Убрзање ритма се огледа у монолозима главног јунака. У четвртој глави у којој се описује повратак Мицка из Јерусалима, као јексик аџије, долази до наглог убрзања темпа приповедања. Нагло убрзање ритма приметно је у дијалозима, који се воде у кафани и у берберници између Мицка и гостију кафане, као и Мицка и чорбаџије Мите Калоферлије, јављају се и дијалози које сами гости кафане воде међусобно. Дијалози су различитог темпа, јер ликови праве паузе између реченица (што

је графички истакнуто са три тачке у самим дијалозима), као да размишљају шта ће рећи и на који начин ће наставити дијалог. У дијалозима се одражава тензија, који владају између мајстор Мицка и гостију кафане, као и између мајстор Мицка и чорбаџије Мите, а посебна тензија је присутна када мајстор Мицко слуша разговоре својих познаника и комшија у кафани. У петој глави приповетке радња се одиграва у владичином конаку, где се води дијалог између мајстор Мицка и господина епископа и ту долази до кулминације ритма и момента напетости. Дијалог који су водили мајстор Мицко и господин епископ у почетку се одвијао уобичајеним ритмичким током, да би се он изменио у својој завршници, јер је господин епископ разрешио загонетку мајстор Мицку о правом начину на који се постаје хаџија, тако да је Мицко тек тада схватио зашто су се познаници и комшије, тако понашали према њему не указујући му дужно поштовање и част хаџије по његовом повратку са хаџилука у Јерусалиму. Мицко је тек после овог разговора схватио своју погрешку и увидео да су остали у праву, да је он јексик аџија.

> – Ете, за хаџију ме не признавају . . . викају ми да сам јексик аџија, дедо! …
> – Хм, хм! А ти, дакле, ниси Свету недељу провео тамо …
> – Несам, дедо! – рече Мицко, …
> – И ти, деда-владико, и ти ми збориш да сам јексик аџија!?
> – Нажалост, тако је. … Ниси аџија ако ниси Воскресеније прославио тамо! …
> – Лелеее! – јаукну Мицко. … Остадо’ јексик аџија. (Сремац 1978: 234-235)

У овом дијалогу можемо уочити да мајстор Мицко реагује веома емотивно, што можемо закључити из његових кратких одговора. У разговору примећујемо и изненађење владике, што се одражава на његове честе паузе у говору и често понављање истих речи. У њиховом дијалогу уочавамо употребу упитних и ускличних реченица код оба саговорника. У дијалогу се потенцира кулминација ритма и свака изговорена реч је посебно ритмички обликована.

Други слој у феноменолошком приступу књижевном делу **је слој значења**. У приповеци основни носилац значења је реч, а продирањем до њене суштине, открива се њено значење. Речи су елементи језика и увек нам нешто саопштавају, тако да сазнање о нечему делимо са другима. Значења речи су елементи реченица и њихова значења се мењају заједно са смислом

реченица. Феноменолошке анализе значе стално трагање на релацији реч и њено значење. Феноменологија је посвећена анализи како значења имена, тако и значења речи као што су *и, или, је* и анализи реченица и њених ширих језичких повезаности. Ингарден, говорећи о феноменолошкој анализи имена, указује на одређене елементе садржане у именима као што су: фактор интенционалне усмерености, материјални садржај, формални садржај, моменат егзистенцијалне карактеризације и моменат егзистенцијалне позиције. Сви ови моменти садржани су у истом гласовном облику неке речи.

У приповеци реч *береберница* појављује се у истом гласовном облику, али у различитим значењима. *Берберница* мајстор Мицка у којој он ради, за њега представља место егзистенције. *Берберница* је грађевина на угледном месту у самој чаршији. *Берберница* је место окупљања муштерија, које су у њој читали новине и разговарали. Из овога закључујемо да реч *берберница* има различита значења у свим наведеним примерима, иако је задржала исти гласовни облик.

У приповеци постоји мноштво монолога и дијалога, из чијих речи можемо запазити посебна значења. Управни говор у дијалозима следи дијалекатско казивање и језичке особености краја из кога потиче лик из приповетке, да би се тек на крају испољило обележје психологије тог лика. У дијалозима се откривају људи, препознају њихове психолошке особине, као и односи међу људима у свакодневном животу.

Кроз монолог мајстор Мицко нам открива своје психолошке особине, нетрпељивост због прекидања у читању књига и штедљивост. „Само би метнуо прст на ред и погледао ... казао би му да га не може бријати, јер је дао бријаче на оштрење, ... тешио се тиме што је сачувао и није крзао бријаче и додавао би: ‚И тој ти је ћар! Грош бричење – два гроша оштрење!‘ и читао би даље“ (Сремац 1978: 217).

У дијалогу у кафани са својим друговима мајстор Мицко нам открива своју повређеност и потиштеност, због тога што га при повратку са хаџилука из Јерусалима исмевају, јер га не ословљавају са поштовањем као хаџију, већ само као мајстор Мицко, као и до тада, не спомињући уопште ниједном речју његов пут на хаџилук.

У дијалогу који мајстор Мицко води са чорбаџи Митом Калоферлијом у својој берберници, док га брије, мајстор Мицко нам открива своју другу страну карактера, јер га је чорбаџи-Мита ословио са ‚мајстор Мицко‘

наместо хаџи Мицко. Из њиховог дијалога можемо закључити да мајстор Мицко, иако миран и уравнотежен човек бива измештен из своје равнотеже у дијалогу са чорбаџи-Митом и претвара се у увређеног човека.

Феноменолошком анализом стила, којим је писана ова приповетка долазимо до закључка да је он специфичан, јер садржи говорне изразе, пословице, изреке и у обичај узете речи. Све ово нам указује на велики естетски значај, јер су мале фоклорне форме пуне мудрости и вековима таложеног народног животног искуства. Стил је старински развучен и фамилијаран, тако да у потпуности одговара ликовима, које је Стеван Сремац приказао у овој приповеци.

Трећи слој у феноменолошкој анализи приповетке **је слој приказаних предмета**, тако да се у приповеци наша пажња усмерава на предметни слој, на ликове, на ствари, на збивања описана у тој приповеци, јер то су управо они предмети, који се конституишу у нашој свести, као резултат значења, која се формирају унутар језичког слоја. Феноменолошки испитати, значи испитати дати предмет као пишчеву интенционалну творевину, у њој логичној пројекцији и пратити како се она конституише у нашој свести. Док читамо приповетку наша пажња се усмерава на лик Мичета, калфе у берберници мајстор Мицка, који се први пут појављује у другој глави приповетке и за кога сазнајемо да му лепа мајсторица Доца посвећује мало већу пажњу, како би у своме супругу, мајстор Мицку, изазвала осећање љубоморе. „Поче да кокетује с калфом, младим лепушкастим Мичом, кога су махалске девојке прозвале ‚Миче Гугутче‘“ (Сремац 1978: 220). Из овог податка о њему ништа не можемо закључити, сем чињенице да је млад и лепушкаст, тако да овај лик још увек није одређен у нашој свести, али се зато у даљем приповедању ближе одређује његов лик.

> Од лепих погледа све је поноситији, а од лепе хране све дебљи! ... Према свему томе ни Миче Гугутче није могао остати равнодушан и неосетљив. ... Зато се од неко доба једнако огледао на огледалу, лацкао и мазао помадом, чешљао и сваки час мењао фризуру косе, и метао лажне младеже. (Сремац 1978: 221)

Писац нам овде показује да Миче није оштроуман, јер је подлегао лукавству Доце мајсторице. Миче је био одан своме послу, али је његова младост и неискуство узроковала његово непромишљено понашање, које је

упало у око и самом мајстор Мицку. Ове особине карактеришу Мичета као поводљиву особу, која лако подлеже спољним утицајима и на још потпунији начин осликавају особине његовог карактера, како физичке, тако и психичке. Свако појединачно значење из овог цитата има своју незаменљиву вредност у изградњи и откривању особина овог лика.

Даљом феноменолошком анализом приповетке долазимо до отварања у пуној мери проблема перспективе, како просторне и временске, тако и приповедања уопште. Приповедач нам у првој глави говори како мајстор Мицко временски из садашњости прелази у прошлост, јер се присећа времена, када је као калфа и нежења најрадије читао љубавне романе. Приповедач нам у трећој глави говори о мајстор Мицку, који се просторно налази у Нишу, али временски из садашњости, прелази у будућност, јер машта о хаџилуку у Јерусалиму. У четвртој глави мајстор Мицко се и просторно налази у Јерусалиму, где је отишао на хаџилук, али се у истој глави приповетке и враћа са хаџилука, поново у Ниш. Приповетка „Јексик аџија“ и просторно и временски сачињена је од фрагмената, од исечака обједињених у целину. Писац се током приповедања различито односи према ликовима.

Феноменологија нам указује да у приповеци ниједан од предмета није приказан у целости, да нам не може бити приказан као такав, већ само у неким својим аспектима, визуелно или тонално. У одабирању тих аспеката садржана је велика пишчева вештина. У приповеци сви ликови (мајстор Мицко, Доца мајсторица, баба Кадифка, калфа Миче Гугутче, чорбаџи-Мита Калоферлија, господин-епископ владика) и сви остали предмети обичног опажања, као што су берберница мајстор Мицка, слике на њеним зидовима, као и књиге, које је мајстор Мицко читао у берберници, тамбура, кафана и начин живота ликова из феноменолошке перспективе само су схеме. Све су то предмети, који се конституишу у нашој свести док читамо ову приповетку. Слој предметности обухвата и односе међу ликовима, међу ликовима и стварима, све што израста из наговештаја о њиховим схватањима и њиховом начину живота.

Мајстор Мицко Мицић представљен је као познати берберин, који поседује берберницу у самој чаршији. Он воли да чита разноврсне књиге и свира и пева уз тамбуру. У приповеци долази до обрта у његовом животу, јер од веселог човека, увек спремног за шалу и песму, постаје веома замишљен, озбиљан и плашљив човек. После инцидента са калфом Мичетом, он опет

постаје пажљив и нежан супруг својој лепој жени Доци. Његова тврдоглавост огледа се у његовој истрајности, да оде по сваку цену на хаџилук у Јерусалим. Он је веома маштовит човек, у мислима је већ хаџија и замишља разговоре, које води са пријатељима, суседима и свим становницима Ниша, који му се обраћају као угледној особи, уз све почасти. Његово расположење се веома променило по доласку са хаџилука, јер му се не указују припадајуће почасти, већ га исмевају и понашају се према њему као и дотад, сматрајући га јексик аџијом, што њега веома повређује и постаје замишљен, јер није свестан у чему се састоји његова грешка. Из разговора, који воде његови познаници и комшије, можемо закључити да је мајстор Мицко веома забринут због онога што је чуо, дубоко утонуо у мисли, психички нестабилног стања и несвестан својих поступака. Он излази из кафане и стиже пред владичин конак. Владика му разрешава чињенично стање, у открива му у чему је погрешио и зашто се не може назвати хаџијом, већ ‚јексик аџијом‘.

Мајстор Мицко поседује берберницу на угледном месту, у самој чаршији, која је већ и својим необичним изгледом морала привући пажњу муштерија, које су тим путем пролазиле.

> А и по намештају и украсу, мислим по оним сликама по дуварима, осећао се човек као да је у каквој читаоници. ... Сем слика и новина, било је у берберници и књига. ... Сем лектире, бавио се и забављао Мицко ... и ударањем у тамбуру, и певушио би том приликом. (Сремац 1978: 216-218)

Из описа берберице, слика, књига, тамбуре проистичу песничке слике о лепоти свих ових предмета, који имају своју суштину. Из пишчевог приповедања о овим предметима (берберница, слике, књиге, тамбура) настаје нов квалитет у естетском смислу. Циљ феноменолошког истраживања је да се испита на који начин такви поједини квалитети се постепено откривају из приказаних предмета и како граде нову предметност. Из целокупне приповетке израста одређена предметност као општи квалитет, она идиличност која чини атмосферу приповедања. У току читања приповетке ми ову предметност, ликове, односе међу ликовима и простор, који су сви заједно уграђени у приповедање као основна интенција пишчева обједињујемо у целовиту слику и добијамо естетичку хармоничност дела.

Четврти слој у феноменолошком приступу приповетки **је слој схематизованих аспеката**, који нам указује да је књижевно дело схематска творевина, како у појединим предметима спољног опажања које приказује, тако и као предмет у целини. Предмети описани у њему дати су само у неким својим аспектима и садрже многе неодређености, а читалац ће те неодређености у својој свести на неки начин испунити. На који начин читалац испуњава те неодређености у својој свести је главно питање које улази у подручје феноменолошког испитивања и феноменолошке анализе. Сваки читалац попуниће дату схему аспеката, новим аспектима, које писац уопште није ни споменуо и није заправо, ни имао потребе да их спомене, јер је рачунао да ће уз помоћ својих датих аспеката, активирати друге аспекте у читаочевој свести.

Приповетка оживеће у нама, у нашој свести, када на пишчеве аспекте, на њихову неодређеност додамо своје аспекте по угледу на оно што се у нашој свести формирало током читања ове приповетке. Сви предмети, ликови, њихови односи, берберница мајстор Мицка, слике, књиге, тамбура, фијакер и кафана, који су приказани у приповеци, неодређени су и недоречени па их читалац допуњује својим аспектима, који су се формирали у његовој свести и на тај начин добијамо комплетну слику датог предмета.

Лик мајстор Мицка Мицића, берберина, остварен је кроз монологе и дијалоге у којима откривамо делиће, који ће нам помоћи, да склопимо мозаик овог лика. Мајстор Мицко је породичан човек средњих година, воли да чита, свира и пева уз тамбуру, нежан је и пажљив према супрузи и деци. Мајстор Мицко је био вешт приликом бријања муштерија, а иако берберин почео је да пушта браду, због скорог одласка на хаџилук. Његов одлазак на Свети гроб у погрешно време доводи га у ситуацију, да постане јексик аџија.

Мајстор Мицкова супруга Доца је била сличних година као мајстор Мицко, патријархално васпитана, вредна и побожна домаћица и брижна супруга и мајка. Доца мајсторица је била лепа и пожртвована жена, која је била посвећена породици, али је и замењивала мајстор Мицка, док је он био на путу у Јерусалим, водећи рачуна о берберници и пазару.

Мајстор Мицкова берберница се налазила на угледном и лако уочљивом месту у самој чаршији. На њеној фасади је била истакнута реклама, која је већ и својим изгледом привлачила пажњу потенцијалних муштерија. Намештај и украси у њој су били посебни, јер је са сликама на зидовима, мноштвом књига и новина по полици подсећала на читаоницу. На зиду је

било окачено и кандило, као и тамбура. Велика огледала урамљена у изрезбарене рамове употпуњавала су лепоту берберницe. На полици испред огледала налазили су се уредно поређани бријачи, маказе, сапуни, чиније и четке за прављење пене, као и чешљеви за чешљање бркова, а поред су биле поређане миришљаве колоњске воде.

„Трговачка кафана“ у приповеци је место где се окупљају мештани да уз добро мезе, кафу и пиво, воде дуге разговоре о свему што се догађа у њиховим животима и у Нишу уопште. Најновији догађаји повезани са мајстор Мицковим одласком у Јерусалим на хаџилук и његовим повратком као јексик аџије, изазивали су мноштво упечатљивих коментара и подсмех Мицкових пријатеља и комшија. Топос кафане представља аутентичну слику места дешавања приватног и јавног живота људи из те средине.

Феноменолошком анализом приступили смо обради приповетке кроз слојеве, које је дефинисао Роман Ингарден, који сачињавају естетски предмет, а хармонија слојева у свести читаоца је конституисала естетски предмет. Феноменолошким приступом у испитивању Ингарденовог четвртог слоја уведен је читалац као историјска димензија.

Феноменолошком анализом извршили смо конкретизацију приповетке „Јексик аџија“. Сви ови хетерогени слојеви, слој звучања, слој значења, слој приказаних предмета и слој схематизованих аспеката, пружају нам свеобухватну слику о овој приповеци. У полифонији хетерогених слојева изражена је структура приповетке и њена јединственост.

ИЗВОРИ

Сремац, С. (1978). *Приповетке*. Београд: Издавачка радна организација „Рад“.

ЛИТЕРАТУРА

Константиновић, З. (1969). *Феноменолошки приступ књижевном делу.* Београд: Просвета.

Хусерл, Е. (2004). *Предавања о феноменологији унутрашње временске свијести.* Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Bužinjska, A. i M. P. Markovski (2009). *Književne teorije XX veka.* Beograd: Službeni glasnik.

Đurčinov, M. i N. Koljević, N. Kovač, T. Kulenović, Z. Lešić, N. Petković (1981). *Moderna tumačenja književnosti.* Sarajevo: Svjetlost, OOUR Zavod za udžbenike i nastavna srdestva.

Huserl, E. (1967). *Filosofija kao stroga nauka.* Beograd: Kultura.

Kristina Pranjić
Filozofska fakulteta,
Univerza v Ljubljani
khristten@gmail.com

UDC: 821.161.1.09 AVANGARDA

RAZUMETI BREZ KONCEPTOV: ONKRAJ RAZUMA, V "ZAUMU" RUSKE AVANTGARDE*

In the quest for understanding the 1st person narrative (subjective experiences), in the context of contemporary cognitive science and neurophenomenology, we are re-thinking the concepts of trans-mental language ('zaum') of Russian avant-garde from the beginning of the 20th century. This article is an attempt to present a notion of Russian avant-garde as an artistic and philosophical projection of the hard problem of consciousness and 1st person experience. Is it possible to objectivize and conceptualize something that can only be reflected and observed as a subjective phenomenon in the moment of its actualization?

Keywords: Russian avant-garde / trans-mental language ("zaum") / Aleksei Kruchenykh / 1st person experience / subjective-objective.

V središče članka postavljamo zgodnjo rusko avantgardo kot umetniško in filozofsko projekcijo problema razumeti naravo prvoosebnega (subjektivnega) izkustva in nadalje odgovoriti na vprašanje, kaj je zavest. Postopke, s katerimi je ruska avantgarda želela vplivati na stvarnost in na človeka, ki bo nastopil v prihodnosti, jemljemo kot posebne načine modeliranja sveta in produciranja misli ter jezika. Ruski futuristi so želeli z novimi formami in novim jezikom vplivati na človeka oz. na njegovo morfologijo doživljanja in posledično na predrugačenje celotne resničnosti. "Zaumni" jezik prepoznavamo kot tehnologijo za sledenje fluidni naravi subjektivne izkušnje, ki se lahko reflektira le v trenutku, in dobi

* Članek je nastal v procesu pisanja doktorske disertacije na področju Slavističnih študij, ki tematizira koncept brezpredmetnosti v ruski avantgardi, na Oddelku za slavistiko Filozofske fakultete v Ljubljani, pod mentorstvom red. prof. dr. Mihe Javornika. Hkrati je tudi rezultat zunanjega izbirnega predmeta "Relacije med znanstvenimi in duhovnimi diskurzi (paradigme in prelomi)" na Fakulteti za računalništvo v Ljubljani pri red. prof. dr. Igorju Kononenku (Katedra za umetno inteligenco).

svojo vokalizacijo v glasovnih sklopih, ki so izrazi senzacij in občutkov, ne pa racionalnih konceptov.

V prvem delu govorimo s pozicije znanosti in (ne)zmožnosti objektivno raziskovati prvoosebno izkustvo in postaviti definicijo zavesti. V nadaljevanju preidemo na umetniške in literarne poskuse, katerih funkcija ni *opisovanje* prvoosebnega izkustva, ampak *vzbujanje* izkustva v drugemu, tako da se nobena dimenzija izkušnje ne izgubi. Naš glavni fokus interesa je pesniški jezik futuristov, t. i. "zaumni" jezik, ki ga v svojem delu najbolj dosledno razvija Aleksej Kručonih.

Znanstveno raziskovanje prvoosebnega izkustva

Kaj je zavest?

Kvalitativno raziskovati subjektivno oz. fenomenalno izkustvo pomeni preučevati doživljanje s pozicije prve osebe – opisovati, na kakšen način doživljam pojave in kako se mi stvari zdijo (ne kako nekaj objektivno *je* oz. *obstaja* zunaj mene). Empirični znanosti, ki temelji na objektivno preverljivih podatkih, še vedno ni uspelo dognati, na kakšen način bi lahko najbolj uspešno preučevala prvoosebno doživljanje, s katerim bi lahko odgovorili tudi na veliko vprašanje, kaj pomeni biti človek ter kako in kje vznikne zavest.

S preučevanjem človekovega doživljanja se v znanosti ukvarjajo področja psihologije, biologije in kognitivne znanosti. Klasično paradigmo kognitivne znanosti – kognitivizem – po kateri so možgani analogni strojni opremi, duševnost pa programski, je danes zamenjala bolj subtilna nevroznanost, ki z razvojem slikovnih tehnik možganov odpira vrata razkrivanju skrivnosti našega miselnega aparata (Vörös 2013: 113). Kljub visoki tehnologiji, ki nam je omogočila različne načine skeniranja možganov, bi bilo naivno verjeti, da bomo z (molčečo) možgansko sliko lahko v popolnosti pojasnili naravo prvoosebnega doživljanja:

> Tudi če [s tovrstnimi poskusi] skušamo ugotoviti, kaj se objektivno dogaja v možganih, nimajo slike, dobljene s fMRI ali PET, za raziskave zavesti nobenega pomena, če niso korelirane s testirančevimi prvoosebnimi izkustvi. V bistvu je edini razlog, da se nam možganska ali funkcionalna stanja zdijo pomembna, njihova domnevna korelacija z duševnimi stanji, ki pa smo jih identificirali po drugačni, izkustveni poti. […] Interpretacija tretjeosebnih podatkov, nanašajočih se na zavest, zahteva, da smo seznanjeni s prvoosebnimi podatki. Če naj imajo predlagane razlage kakršenkoli smisel, moramo pred tem ustrezno proučiti polje

> eksplananduma (stvari, ki jo želimo pojasniti). (Gallagher in Zahari v Vörös 2013: 217)

Raziskovanje subjektivnega doživljanja ima smisel samo, če poleg nevroznanstvenih podatkov upoštevamo tudi “objekt” raziskave (tisto, zaradi česa sploh delamo raziskavo), tj. prvoosebno doživljanje. Tu se znanstvenemu spoznanju pridruži fenomenologija, ki ni obremenjena z objektivacijo subjekta preučevanja in nudi dovolj izdelano metodološko polje za strukturiranje subjektivnega izkustva. Vidimo, da tovrstno raziskovanje nagovarja tako naravoslovje kot humanistiko (filozofijo) – vmesna pot se trenutno kaže kot dober način za celovito preučevanje doživljanja, ki ga ni mogoče v popolnosti zvesti na objektivne (tretjeosebne) podatke.

Takšen poskus je nevrofenomenologija Francisca Varele: gre za raziskovalno metodo, ki skuša premostiti prepad med prvoosebno subjektivnostjo in tretjeosebnimi podatki, tako da vključuje tako nevroznanstvene podatke kot tudi fenomenološko raziskavo prvoosebnega izkustva. Raziskovalni program nevrofenomenologije se od klasične nevroznanosti razlikuje v tem, da “prvoosebnim in tretjeosebnim perspektivam pripisuje *popolnoma enakovreden status*”, kar ima za cilj sočasno “naturalizacijo fenomenologije” in “fenomenologizacijo nevroznanosti” (Vörös 2013: 369). Fenomenologija in nevroznanost naj bi resnično so-delovali; to ne pomeni, da po starih navadah obdržita vse, kar se medsebojno sklada (kjer objektivni sliki dejansko ustreza subjektivno poročilo), ostalo pa zavržeta, temveč v procesu druga drugo korigirata ter s posebnimi metodološkimi orodji preprečujeta subjektivistični relativizem na eni strani in objektivistični formalizem na drugi.

“Utelešenost” spoznanja in znanstveno soustvarjanje sveta

Po Vareli nobeno spoznanje ni samo dejanje intelekta (možganov), ampak gre za pojav, ki se zgodi pri vmesnem so-dejanju možganov, telesa in sveta. Na takšnem stališču je utemeljen tudi njegov teoretsko-pragmatični model “utelešenega” ali “udejanjenega spoznanja (kognicije)”, t. i. enakto-logika ali enaktivizem: “V središču iskane vmesne poti se nahaja pripoznanje *temeljne krožnosti* med spoznavajočim subjektom (jazom) in spoznanim objektom (svetom), prvoosebnim *živetim izkustvom* in tretjeosebnimi *metodami znanosti*, zavedanje, da je 'pogled od nikoder' le fikcija in da je vsako stališče 'utelešeno', tj. pogled-*za-nekoga*, pogled-*od-nekod*” (Vörös 2013: 339).

Tam, kjer je bila včasih trdna razmejitev subjekt/objekt, "utelešeno stališče" spoznava krožno so-vplivanje – komplementarno so-delovanje in so-porajanje. Jaz in svet sta odvisna drug od drugega; vsako spoznanje tako predpostavlja "utelešenost" ali "udejanjenost" mene v svetu; "okolje je le ozadje, na katerem se konstituira svet, ki je vselej okolje-za-nekoga, okolje-z-neke-perspektive" (*ibid.*, 361–363). Znanstveni prikaz sveta ni *odraz*, temveč eden izmed načinov *modeliranja* stvarnosti:

> Okolje potemtakem ni istovetno znanstvenim modelom, saj so tudi ti neizbežno vpeti v dejstvo utelešenosti/udejanjenosti: znanstveni modeli sveta so vendarle *le* modeli (svetovi), tj. konstituirani s *posebne pozicije*, nastali v preseku specifičnih dialektik (specifičnih strukturnih spojev). […] Znanstveni modeli potemtakem niso ne pravilni ne napačni *prikazi* okolja, kajti *prikazovanje* (reprezentacija) *ni* njihov prvotni namen; so pa ena od bolj ali manj uspešnih oblik ohranitve strukturnega spoja med organizmi in svetom. (*ibid*., 363–364)

Z znanstvenim raziskovanjem vzpostavljamo svet (ne zgolj reprezentiramo). Svet spoznavamo in so-ustvarjamo s hkratnim označevanjem in produciranjem novega znanja o svetu. Človeško se resnično "dogaja" v izkušanju in doživljanju zunanjega sveta. S proizvajanjem smisla, novih pomenov človek so-ustvarja svoje okolje. Zato je akt spoznanja v stiku jaza in sveta – subjektivnega in objektivnega dela stvarnosti. Srž človekove eksistence ni pojasnljiva na njegovi fizični ali metafizični ravni, temveč zgolj skozi človekovo *dejavnost*. Človek je *animal symbolicum* (Casirrer) – proizvaja znake in jih tudi interpretira. "Utelešeni" smo v kulturi, ki je naš produkt, hkrati pa se zrcalimo v tem istem delu lastnih rok. V svetu ni izoliranih pojmov in stvari, vse je medsebojno povezano in pogojeno.

Evokacija doživetja skozi umetnost

Umetnost dojemamo kot ekspresivno dejavnost, s katero človek prikazuje svoj odnos do sveta (ne samo v smislu biografskega referiranja, ampak tudi spektra možnosti – imaginacije). Ker občutkov ne moremo zajeti v definicije in formalne sisteme, predstavlja subjektivno izražanje v umetnosti možnost svobodnejše in celovitejše predstavitve lastnega doživljanja. Vsakič, ko poskušamo opisati nek prvoosebni doživljaj, se nekaj izkušnje izgubi; izkušnja je

namreč "bivanjski", in ne zgolj intelektualni fenomen.[1] Enkratnost subjektivnega doživljanja se izraža s tradicijo "ikoničnih in analoških oblik pomena" znakov, ki imajo ekspresivne tendence: "Njihova funkcija ni v tem, da nam podajo *razumevanje* percipiranih čutov, ampak da jih mi *občutimo*, ko se nahajamo pred določenimi oblikami posnemanja stvarnosti" (Giro 1983: 15).[2]

Umetnost ne opisuje doživetega, ampak poskuša z individualnim izrazom (prva oseba) evocirati občutke ali izkustvo v drugem (tretja oseba), tako da ga postavi v podobno situacijo. Umetniško ali literarno delo se namreč celostno dogodi v aktu recepcije dela – branja, poslušanja ali gledanja. Cilj umetniškega dela ni razumevanje, ampak se zgodi v doživetju dela, ki mu stopamo naproti s celim (izkušenjskim) telesom. Kasnejša umetnostna razlaga ni nujen del umetniškega dela, ampak zgolj človeška potreba po klasificiranju in zgodovinjenju družbenih pojavov (potreba po vzpostavitvi reda).

Mitološko (arhaično) mišljenje

Zavestna izkušnja jaza vznikne tam, kjer se subjekt prepozna kot nekaj drugačnega od sveta, ki ga obdaja, in s tem izstopi iz naravnega reda. Primordialna celovitost, ki je posnemala naravo in oživljala stvari v mitoloških obredih, se je končala s prehodom iz mimetičnega posnemanja kozmičnega dogajanja v kulturo označevanja. Arhaično, mitološko mišljenje ni poznalo ločnice med nasprotji, kot so objektivno/subjektivno, stimulans/ratio, forma/vsebina. Jezik, ki je zaznamovan z mitološkim mišljenjem, je jezik urokov in magije (izreči pomeni udejanjiti). Zanj so značilni animizem, konkretizacija in personifikacija narave – kar danes vidimo kot pesniške figure, je takrat karakteriziralo logiko primitivnega mišljenja, ki še ni bilo sposobno abstraktnega mišljenja. Da smo začeli abstraktno razmišljati, sta se objekt in subjekt morala ločiti.

Korenine mitopoetskega mišljenja se jasno kažejo v poeziji, ki ubeseduje mitološko ali infantilno občutje sveta, v katerem še ni prišlo do razkola med subjektom in objektom – svet obstaja kot enotnost stvari in občutkov, vse je ena

1 "Vse to so moja zasebna izkustva in drži se jih kakovost, ki je ne morem posredovati nikomur drugemu. Lahko se sicer sprašujem, ali je vaše doživljanje zelene barve enako mojemu in ali je vonj kave za vas enak kakor zame, vendar tega ne bom nikoli izvedela. Te neizrekljive ali neopisljive kakovosti filozofi imenujejo *kvalije* ali takšnosti (o njihovem obstoju potekajo sicer burne razprave). H *kvalijam* sodijo denimo rdečost te živo rdeče skodelice, mehkoba mačkine dlake in edinstvenost vonja kave. Ta izkustva se zdijo resnična, jasna in neizpodbitna ter tvorijo svet, v katerem živim. Pravzaprav so vse, kar imam" (Blackmore 2013: 9).

2 Vsi prevodi tujih citatov v tekstu so avtorjevi.

celota, ki skupaj čuti in se odziva; izomorfizem človeka in kozmosa. Marko Juvan v članku "Doing Literature without Thinking: Paralogical Devices and the Literary Field" oživlja antično pojmovanje umetnosti kot spretnosti (gr. *téchne* ali lat. *ars*), v katero so spadale obrti, znanosti in vse, kar je danes spoznano kot umetnost (glasba, gledališče, ples, arhitektura). V antiki edino poezija ni bila vključena v *téchne*, "ker ni bila spoznana kot racionalna, praktična, ciljno usmerjena in posnemovalna spretnost, ampak je veljala za *poíesis*, tj. proizvajanje novih entitet, pa tudi za neke vrste prerokbo, ki je bila sorodna filozofskemu razmišljanju ali religiozni izkušnji" (2014: 54). Poezija je bila "navdahnjena obsesija" – *manía* ali *furor poeticus* (*ibid.*).

Šele ko se je jezik ločil od mita, se je začelo spoznavanje, "uvid v logično bit jezika": "Jezik ni več stvar, ampak nosilec reprezentacije in znanja, interpret stvarnosti in njen 'logos'. Magijsko funkcijo zamenjata simbolična in semantična" (Miščević 1981: 185). Um se je z jezikom utelesil v kulturi (*ibid.*, 184). Vsaka njegova označitev pa sloni na premisi, da jaz nisem tisto, kar označujem; torej na izvornem razkolu (razliki) med subjektom in njegovim svetom.

Način, na katerega doživljam stvari in kako se zunanjost reflektira v mojem jazu, je v tesni povezavi s pojmom "jezika":

> Ljudje pa živimo *z* jezikom in *v* jeziku. Jezik nam ni samo sredstvo komunikacije, ni samo lastnost človeka, temveč način bivanja. Samo tako smo sposobni izraziti svojo eksistenco in govoriti o obstoju ali neobstoju česar koli. Pomislimo tudi na to, da nam le jezik omogoča vzpostavljati zapletene modalitete naših medsebojnih odnosov, a to so načini nanašanja na bit drugih oseb in na nas same kot bivajoče osebe. Samih sebe se zavedamo kot bitij, ki so sposobna svoje misli izraziti drugim. (Ule 2013: 90)

Revolucija v percepciji in zavesti ruske avantgarde

"Zaumni" jezik

"Zaum" je pesniški jezik ruske literarne avantgarde z začetka 20. stoletja. Najbolj pogosto se povezuje z dvema "zaumnima" pesnikoma – Aleksejem Kručonihom in Velimirjem Hlebnikovim. Oba leta 1912 nastopita z alogično poezijo v zborniku *Zaušnica družbenemu okusu* kubofuturistične skupine Gileja, v katerem se "bodočniki" (*будетляне*) programsko zavzamejo za nov, svoboden način pesniškega ustvarjanja. Konec istega leta Kručonih po predlogu Davida Burljuka napiše pesem "v lastnem jeziku" – triptih za *Pomado* (objavljena leta 1913), ki je bil sestavljen iz treh "zaumnih" pesmi: "Dir bul ščil", "Frot fron it" in

"Ta sa mae" (Ičin 2013: 11). V kontekstu tradicionalnega pesništva gre za "estetsko provokacijo"; triptih Kručoniha prepoznamo kot pesmi zgolj zaradi tega, ker vizualno spominjajo na strukturo pesmi (*ibid.*). Nimajo semantičnega pomena – še več – stojijo zunaj našega dogovorjenega jezikovnega sistema, zato jih je tudi nemogoče prevajati (možno je zgolj prečrkovanje).

Da je prevod "najbolj grob vandalizem" nad pesmijo in da se pesmi ne da in tudi ne sme prevajati, zapiše tudi Kručonih v programskem tekstu "Deklaracija besede kot takšne" (1913). Tu tudi prvič srečamo termin "zaumni jezik" in poskus njegove teoretične utemeljitve. Kručonih govori o "zaumu" kot o novi literarni *obliki,* ki bo ustvarila novo *vsebino* za nov čas, v katerem ni konstante; "vse je začelo drseti" (čas in prostor) (Kručonih 2006: 287). Umetnost namreč ni poklicana da služi, ampak da "osvaja nova polja", kar pomeni, da mora zajeti tudi disonanco, ki je prisotna v človeku (kot primer pesnjenja človekove disonance Kručonih omenja svoj triptih). Funkcija umetnika je, da izumi nov jezik, ki bo lahko ubesedil prav vsa človekova stanja:

> 4) Misel in beseda nista uspešna pri izražanju izkušnje navdihnjenega, zato se lahko umetnik izraža ne samo z občim jezikom (pojmov), ampak tudi z osebnim (ustvarjalec je individualen), pa tudi z jezikom, ki nima določenega pomena (ni okamenel), *zaumnim.* Obči jezik veže, svobodni daje možnost, da se izrazimo bolj točno. (*ibid.*)

Težava, ki jo Kručonih izpostavlja, je temeljno neskladje izkušnje, misli in jezika. Obče sprejet jezik, ki ga vsakodnevno uporabljamo, predstavlja za umetnika prepreko pri izražanju – jezik (jezikovni sistem) namreč omejuje svobodo misli in izkušnje. Umetnik se zato poleg uveljavljenega, pojmovnega jezika poslužuje tudi svojega osebnega jezika in tudi "zaumnega" jezika. Po Kručonihu "zaumni" jezik ni individualni jezik umetnika, ampak je spoznan kot jezik, ki je osvobojen kakršnega koli pomena. Ta distinkcija je izredno pomembna, saj nam Kručonih že na začetku sporoča, da "zaum" ni edinstven jezik posameznika in da v ozadju stoji ideja nadosebne tehnologije (načina mišljenja) za izrekanje tistega, česar v *razumnem* jeziku ne moremo izreči. Pesništvo "zauma" je popolnoma v nasprotju z naperjenostjo na smisel, klasifikacijo in sistematizacijo. Gre za sistem oz. točneje – anti-sistem, ki bi vzdržal toliko svobode, da bi se iz trenutka v trenutek lahko rušil in zopet gradil (moč konstantnega prerojenja).

Takšna anarhična fluidnost pesnjena je po Kručonihu edina možna ubesediti oz. odraziti fluidnost ("drsenje") pesnikove izkušnje.

Ideja anarhije kot pomembnega elementa ruskega futurizma je podrobno predstavljena v delu Nine Gurjanove *Estetika anarhije: Umetnost in ideologija v zgodnji ruski avantgardi* (*The Aesthetics of Anarchy: Art and Ideology in the Early Russian Avant-Garde*, 2012). Gurjanova zagovarja tezo, da je anarhična tendenca ena izmed ključnih značilnosti, ki loči ruski futurizem od ostalih stilnih formacij zgodovinske avantgarde, kot sta kubizem in italijanski futurizem. Slednji je nasprotno od estetike anarhije zgodnje ruske avantgarde zaznamovan s karakteristikami mehaničnosti in unifikacije stilov znotraj gibanja.[3]

Anarhičnost ruskega futurizma se kaže v procesu neprestanega samoobnavljanja – po razrušitvi kanona (gr. *arche*; "oblast", "avtoriteta",) se vrši vračanje v srž biti (gr. *arche* pomeni tudi "začetek", "izvor), da bi se spoznalo skrito, bolj resnično bistvo stvari (arhaično; izvorno). Iskanje esence stvari v umetnosti je istočasno pomenilo tudi poglabljanje v samo skrivnostnost (mistiko) življenja, saj je bila umetnost spoznana kot neločljiv del življenja.

Spremeniti izkušnjo – spremeniti svet

Novost, ki jo predstavi ruska avantgarda, ni v izmišljanju novega, še neobstoječega, samo zaradi želje po negiranju tradicionalnega, ampak je v spreminjanju pogleda na že obstoječe. Z novo percepcijo se borijo proti avtomatizmu zaznave, ki pomeni stagnacijo kreativnih aspektov "mislečega človeka" in zmanjševanje njegovih potencialov. Zato se z različnimi umetniškimi in literarnimi postopki borijo proti utečenim navadam čutnih zaznav, ki samo še *beležijo* dogajanje (obstoječe programske sheme) v okolju.

"Zaumni" jezik predstavlja osvoboditev jezika izpod teže pomena, s tem pa od zgodovinskega in kulturnega vrednotenja; zanika vse, kar je obstajalo pred njim (kanon, ideologija, tradicija) in ruši vsa pravila slovnice in semantike. Z elementi

[3] Znano je, da je ruski futurizem veliko bližje izhodiščem simbolizma kot pa italijanskega futurizma. Zelo zgovorno je že dejstvo, da so ob Marinettijevem obisku Rusije leta 1914 vsi člani futuristične skupine Gileja podpisali izjavo, da je edino, kar si delijo z italijanskim futurizmom, zgolj naziv "futurizem" (Ičin 2013: 14; Suhoparov 1992: 76–78). Urbanizem, mehanizem in apologija stroja italijanskega futurizma so v ruskem futurizmu preseženi z oprtostjo na kozmistično miselnost in usmeritvijo k arhaičnem in primitivnem; mit, folklora, arhetipsko (Ičin 2013: 14–16). Kručonih v tekstu "Nove poti besede" zapiše, da je mehanizacija italijanskega futurizma brez duše in da vodi v "smrt življenja in umetnosti"; vojna se ne sme povezovati z umetnostjo; v umetnosti ne sme biti grobosti in cinizma, lahko pa je disonanca, nesoglasje (Kručonih 1913: 35).

alogizma, disonance in absurda preigrava zvočni material, ne da bi imel kakršen koli cilj postavljati nova pravila ali graditi nov sistem. Moč kreativne energije namreč gori samo v duhu igre in spontanosti, ki ne pozna cilja ali namena svojega dela. Edina gonilna sila je človekova sposobnost zaznavanja in izkušanja sveta, ki se nikoli ne ustavi in je v konstantnem procesu samoorganizacije in reflektiranja sveta ter svoje lastne naracije.

Čeprav so “bodočniki” rušili vrsto stvari in se postavili proti celotnemu kulturnemu redu, se nikoli niso obrnili proti vaški tradiciji in naravi – nasprotno – iz elementov folklore so črpali navdih. Če si torej natančneje pogledamo, so futuristi zanikali vse, kar je bilo osnovano na mitu razuma in logike – vse rezultate razsvetljenskega gibanja in pojmovanja naravnih danosti kot objektivnih resnic. Edini način boja futuristov za individualno resnico in življenje je boj proti ratiu in s tem tudi proti jezikovnemu sistemu, ki je nujen za strukturiranje in posredovanje logičnih konceptov. Pretrganje vseh obstoječih vezi med stvarmi in vrednotami je prvi korak k vzpostavitvi nove “zaumne” logike, ki ne bo deterministična, ampak paradoksna.

Znak (semantična celota) ni nikoli nevtralna entiteta, saj vedno vrednoti, interpretira in s tem vpliva na stvarnost. Subjekt se lahko osvobodi represije simbolične organizacije in prevlade enega (ideološkega) pomena kulturne determinante (ne da bi nazadoval v brezsmiselnosti) le z novimi pomeni, ki se kalijo v literaturi in umetnosti. Vsaka revolucija mora biti revolucija proizvodnje pomenov, ki bo pomenila spremembo subjektivnosti, govora, pogleda na svet, vrednot (Miščević 1981: 205–207, 224–226).

Ruski avantgardisti z začetka 20. stol. so literarno delo in svojo umetnost razumeli kot dejanje, ki bo ustvarilo novega človeka; nova forma bo ustvarila novo vsebino, ki bo določila nove vrednote, te pa bodo ustvarile temelje za novo družbo. Novi človek naj bi imel bolj razširjen kot videnja (védenja) in bo posedoval višjo, t. i. “kozmično zavest” (P. D. Uspenski). Ruski “bodočniki” so verjeli v notranji preporod človeka, ki bo prinesel spremembo celotne družbe. Ta preporod na vseh področjih človekovega delovanja in doživljanja je bil proklamiran v njihovih programskih tekstih, manifestih, hkrati pa je dobil svojo vizualizacijo v umetniških praksah in arhitekturnih načrtih. Gre za aktivno ustvarjanje predrugačenih sistemov in gradnjo platforme, na kateri bo stal človek prihodnosti.

Ideja, da je kriza kulture rezultat krize zavesti in da je prava revolucija revolucija v človekovi duševnosti, je bila prisotna že v ruskem simbolizmu.

Izvorno gre za eno izmed temeljnih misli ruske filozofske tradicije Solovjova, Berdjajeva, Šestova pa tudi filozofije ruskega kozmizma Nikolaja Fjodorova. Zgodovinska avantgarda je aktivna naslednica te teoretske misli. Futuristi se aktivno spustijo v raziskovanje novih form in novega jezika, ki bosta modificirala percepcijo in rezultirala v spremembi človekove izkušnje in posledično spremembi zavesti. To preoblikovanje, ki ga zagovarjajo futuristi, ni umetna prilagoditev človeka, ampak je organski proces vračanja v pred-kulturno matrico sveta, kjer med notranjim vzgibom – občutkom (doživetjem sveta) in telesno koreografijo (aktivnostjo v svetu) še ni prišlo do razločitve in je izrečeni glas odraz prvinskega občutka, in ne intelektualnega vrednotenja in konceptualiziranja doživetega. Sodobnik gleda v prihodnost (teleologija optimalnih projekcij ruske avantgarde) z največjo mero zavedanja svojega prapočela in zgodovinske poti, ki jo je prehodil skozi generacije (arhaika).

Ko futurist izreče, da bo spremenil svet z novimi formami in novim jezikom, ni tako daleč od resnice. Človek namreč ni miselni stroj (vhodni-izhodni procesor), ampak je bolj podoben vozlišču v omrežju, ki se nenehno odziva na okolje. Ko človek integrira drugačen način izražanja ali drugačne vizualne in estetske formacije, spremeni strukturo svojega izkušanja v celoti. Še več – človek se spremeni tudi fizično. Možgani imajo sposobnost, da se na podlagi na novo doživetih izkušenj reorganizirajo in formirajo nove povezave (živčne poti), kar imenujemo "nevroplasičnost". Nove formacije spremenijo človekovo izkušnjo. Naše doživljanje sveta je tesno povezano z izkuševalskim okoljem, v katerem se nahajamo. V tem kontekstu je izredno zanimiv članek teoretika novih medijev Leva Manoviča "Avantgarda kot programska oprema" ("Avant-garde as Software", 2002), v katerem avtor predstavi idejo, da je današnja vsakodnevna izkušnja v informacijski dobi, ki jo imamo kot uporabniki računalnikov, tesno povezana s kulturnimi inovacijami (nova forma, nov jezik, nova perspektiva) zgodovinske avantgarde na začetku 20. stoletja.

Mnoštvo resnic in en jezik

Futuristi se proti represiji kulturnih dominant logike niso borili z gradnjo novega sistema pomenov, ampak s porajanjem kaosa in stanja anarhičnega prerajanja, da bi se nova optimizacija življenja zgodila po principu samoorganizacije od znotraj ali od spodaj, in ne kot nov sistem vrednot, vsiljen od zgoraj. Iskanje točno določene ideje svobode se namreč lahko kaj hitro spremeni v tiranijo; futuristi se zavzemajo za paradoks množenja resnic: "Bolj kot je resnica

subjektivna – objektivnejša je Subjektivna objektivnost – naša pot" (Kručonih 1913: 34).

Samo za "zaumno" govorico so lahko jamčili, da ni rezultat avtomatizma rabe dogovorjenega jezikovnega sistema. Ravno zato se futuristi zanimajo za vse oblike pred-pojmovne komunikacije, otroškega govora, napak v govoru (Jakobsonove raziskave afazičnih motenj) in podobno:

> Za Kručoniha je bila, nasprotno od Hlebnikova, ki je iskal smisel jezika, bolj pomembna prvobitna nesmiselna, iracionalna izraznost zvokov. On je težil k temu, da fiksira stadij, v katerem primarni zvočni material še ni izgubil povezave z občutkom, ki ga je sprožil, in v katerem se še ni uspel napolniti s smislom. Od tu njegovo zanimanje za nize samoglasnikov in soglasnikov, ki lahko "nezavedno" gradijo "kozmični jezik". V tem je skrivnost zanimanja pesnikov za vse vrste manifestacij "začetne" stopnje jezika v sodobnem življenju, če govorimo o otroškem govoru, šamanskem zaklinjanju ali pesmih sekte hlista. (Ičin 2013: 33, 34)

Ruski futuristi iščejo prajezik, s katerim bi lahko aktivirali vse kreativne sheme človeštva – da bi prišli do skrajnega konca "za" umom, od koder se izteka globinska struktura jezika (*Logosa*). Želijo obuditi podobo tistega, kar je v zgodovini nadčasovno, neodvisno od stvarnosti ter ima univerzalen pomen – nekakšen univerzalen metajezik, za katerega menijo, da ga ni moč dojeti v okvirjih diskurzivne logike in pojmovnega jezika. Njihova pot do prajezika je povezana z zavrtjem racionalnega in poudarjanjem materialnosti jezika – zvočne plati jezika, pa tudi materialnosti črke (litografija).

Umetniki so bolj resnično od resničnega iskali v konstantah, ki so se javljale kot arhetipske sheme, neodvisne od prostora in časa. Abstraktna umetnost je bolj konkretna od samega realizma (K. Malevič je svojo umetnost suprematizma imenoval "novi realizem") – enako tudi "zaumni" jezik od občega jezika. Avantgarda je obdobje, v katerem se podoba in glas razlomita, da bi se na novo konceptualizirala kot bolj točen odraz resničnosti. Človek je na prehodu iz 19. v 20. stol. prodrl tako v strukturo atoma kot tudi v globine človekove psihe. Morfologija doživljanja je dobila opis svojih mehanizmov v raziskavah psihoanalize. Ne bo presenetilo dejstvo, da so izsledki s psihoanalitičnega področja vplivali tako na futurizem kot na formalistično šolo (deavtomatizacija, potujitev); kot posebej ključni se izpostavljajo eksperimenti K. G. Junga in F. Riklina, ki izpostavijo primarnost fonetičnih asociacij pred semantičnimi ter s tem

pokažejo, da so "najbolj globoke (nezavedne) asociativne celote fonetične" (Šukurov 2014: 77).

Objektivirati subjektivno

"Zaum" se oglaša iz pozicije trans-zavesti, torej zavesti, ki ni na nič naperjena, ni zavest o nečem, ampak se sili v nemogoče – priti sama sebi za hrbet (za umom), da bi v nekem trenutku "ozavestila" svoje lastno prapočelo. Tu se nam oglaša mitološko mišljenje ali kolektivno nezavedno, v katerem lahko najdemo razlago za Kručonihovo "subjektivno objektivnost" v arhetipih – kolektivnih matricah, ki držijo skupaj fluidnost človekove psihe. Zavreti razum torej ne pomeni postavi *ne-umen* ali *brez-umen*, temveč pustiti predmiselno, da privre na površje – da se ozavesti. Gre za prehod od dominante racionalnega (izkušnje in senzacije so klasificirane in filtrirane) k iracionalnemu doživljanju sveta (kaos senzacij, čustev).

Če primerjamo "tok zavesti" in "zaum" v literaturi, je "tok zavesti" pojav, ki popolnoma temelji na ratiu – na vsebini besed – torej označencih, nasprotno pa "zaum" – na formi – na stimulansu, ki ga predstavlja označevalec. "Tok zavesti" odgovarja na vprašanje "Kaj doživljam?" – torej izpisuje vsebino doživljanja, "zaum" pa bi v zvestem sledenju trenutnega doživljanja predstavljal šamansko vokalizacijo odgovora na vprašanje "Kako doživljam?", kar predstavlja morfologijo doživljanja. Ta se lahko reflektira zgolj v trenutku in kasnejša rekonstrukcija je zgolj poskus z besedami pojmiti nekaj, kar se v popolnosti lahko le izkusi. Ta enkratnost trenutnega doživljanja je hkrati najbolj individualen in najbolj univerzalen fenomen človeka, kar je naslednji paradoks "zaumnega" jezika – ravno zato lahko Kručonih trdi, da je "zaum" nemogoče prevajati in da ima hkrati ves potencial, da postane "svetovni pesniški jezik", vendar ne umetni kot esperanto, ampak organski (Kručonih 2006: 297).

V tem oziru bi lahko "zaumni" jezik postal tehnologija za telepatsko sporazumevanje, kar ugotavlja tudi Franco Berardi v članku "Zaum in tehnomaja" ("Zaum & Technomaia", 2009). Mogoče je to tudi edini način za objektivacijo subjektivne izkušnje, ne da bi se kar koli izgubilo v procesu prenosa. Samo tako si je tudi možno zamisliti možnost popolnega prenosa doživetja, pri katerem prvoosebno postane tretjeosebno in hkrati ostane ves čas popolnoma nespremenjena celota.

LITERATURA

Berardi, F. (2009). *Zaum & Technomaia*. Prevzeto 28. januarja 2016 z: http://www.generation-online.org/p/fp_bifo9.htm

Blackmore, S. (2013). *Zavest. Zelo kratek uvod*. Ljubljana: Založba Krtina.

Giro, P. (1983[2]). *Semiologija*. Beograd: Prosveta.

Juvan, M. (2014). Doing Literature without Thinking: Paralogical Devices and the Literary Field. *Beside Thinking*, 41.1. Prevzeto 28. januarja 2016 z: http://www.academia.edu/6960030/Doing_Literature_without_Thinking_Paralogical_Devices_and_the_Literary_Field

Manovich, L. (2002). *Avant-garde as Software.* Prevzeto 28. januarja 2016 z: http://www.uoc.edu/artnodes/espai/eng/art/manovich1002/manovich1002.html

Miščević, N. (1981). *Filozofija jezika.* Zagreb: Enciklopedija filozofskih disciplina.

Ule, A. (2013). Razumni govor in mistični molk. *Mistika in misel: Poligrafi, 71/72 (18)*, 69–93.

Vörös, S. (2013). *Podobe neupodobljivega: (Nevro)znanost, fenomenologija, mistika.* Ljubljana: KUD Logos in Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Gurianova, N. (2012). *The Aesthetics of Anarchy: Art and Ideology in the Early Russian Avant-Garde.* California: University of California Press.

***

Ичин, К. (2013). Футура, фактура и фрактура руског футуризма. Поетика, 7–9, 3–50.

Крученых, А. (2006). К истории русского футуризма. Воспоминания и документы. Москва: Гилея.

Крученых, А., В. Хлебников и Е. Гуро (1913). Трое. Москва: Журавль. Prevzeto 28. januarja 2016 z: http://vk.com/doc16849904_279311157?hash=8fa13be4a210401f9a&dl=38b00968073c107d76

Сухопаров, С. М. (1992). Алексей Крученых: судьба будетлянина. München: Sagner.

Шукуров, Д. Л. (2014). Русский литературный авангард и психоанализ в контексте интелектуальной культуры Серебряного века. Москва: ЯСК.

Giustina Selvelli
University Ca' Foscari of Venice
giustina.selvelli@unive.it

UDC: 821.161.1.09 Grinzburg L.
821.163.4(497.6).09 Karahasan Dž.

THE SIEGE AND URBICIDE OF LENINGRAD AND SARAJEVO: THE TESTIMONIES FROM LIDIYA GINZBURG AND DŽEVAD KARAHASAN*

In this paper, I will present a comparison between the experience of the siege of Leningrad and the one of Sarajevo through the analysis of the works of two writers: Lidiya Ginzburg's "Zapiski blokadnogo cheloveka" and Dževad Karahasan's "Dnevnik Selidbe". My contribution will focus in particular on the topic of the relationship between citizens and their city, viewed as an attempt to overcome the opposition between individualism and commonality and the manifestation of the collective resistence to practices of "urbicide". The latter will be treated as an issue of crucial importance in understanding the symbolic dimension of city's destructions. In their works, both of the authors depict with accuracy the agony of the isolated city, trying to find out what remains of the human being and their environment after complete destruction and disillusion. Through the analysis of these works on the siege we can identify the traces of a humanity that does not surrender, continuing to carry on essential cultural and social values notwithstanding the extreme war circumstances. From this point of view, the siege reveals itself as an incommensurable experience allowing both of the authors to reflect on the fundamental principle of "staying human".

Keywords: Siege of Leningrad, Siege of Sarajevo, Dževad Karahasan, Lidiya Ginzburg, Urbicide, Dnevnik Selidbe, Zapiski Blokadnogo Cheloveka .

Introduction: Why a Comparison?

The topic of this paper is the comparison of the experience of the Leningrad siege and the one of Sarajevo through the works of two writers who were

* This paper was written within the Doctoral Studies Curriculum of Foreign Languages, Cultures and Societies at the Department of Comparative Linguistic and Cultural Studies of University of Venice, as part of a seminar called "Lidiya Ginzburg in the international context" held by Professor Sergej Kozlov (Russian State University for Humanities, Moscow).

associated with Primo Levi[1] for sensibility and rationality of their writing. To make a parallel between Dževad Karahasan and Lidiya Ginzburg in this context, it is appropriate to consider the fact that the cities of Leningrad and Sarajevo share the plight of having suffered a siege among the longest of modern history and that both authors were involved in literary theory by expressing particular aesthetic sensibility that was never lost, not even in extreme conditions. This peculiarity consists precisely of the combination of depth of experience and the clarity of mind, which allowed the two writers to produce such memories of the sieges being among the most important ever written.

Regarding the siege of Leningrad (September 8, 1941 to January 27, 1944), among its most respected witnesses, we find a distinguished writer and a literary critic Lidiya Ginzburg (Odessa, 1902 – Leningrad, 1990): her work *Zapiski Blokadnogo Cheloveka* has originates from the personal experience of the writer who lived and survived the terrible siege of her city, becoming the witness of its destruction and that of its people, including her mother. The work consists of several texts written in different years that were eventually published in the USSR in 1984. Dževad Karahasan, born in Duvno in Bosnia and Herzegovina in 1953, the writer and professor of Dramaturgy at the University of Sarajevo before the outbreak of the Bosnian war, found himself to face the siege and destruction of his city and, based on this experience, wrote a series of texts that were collected and published in 1993 in Zagreb under the title *Dnevnik Selidbe*, which is considered as the most well-known book on the Sarajevo siege. The author remained in the city under the siege for more than a year before managing to escape, first to Croatia and then to Germany. He now lives between Graz and Sarajevo.

Two Painful Records in the Sieges of Modern History

That the enemy wanted to kill me and I was alive, that he wanted to kill the city, but the city lived on and I was an almost unconscious particle of its resistant life[2] (Ginzburg 1995: 97).

The siege of Leningrad was one of the longest and most destructive sieges of modern history and by far the most serious ever to have taken place in terms of

[1] Slavenka Drakulic compares Karahasan to Primo Levi in the "afterword" to his book and the same reference is made about Ginzburg in the back cover of her book.

[2] In this paper I will be referring to the English translation of Lidiya Ginzburg's *Zapiski Blokadnogo Cheloveka,* which was translated with the title *Blockade Diary.*

human victims. The Nazis established the city's blockade on September the 8th, 1941, with the interruption of the last communication line with the city, and the siege ended January 27th, 1944, therefore during 872 days (Reid 2011: 5).

The German High Command had considered the options to successfully destroy Leningrad, deciding that the mere occupation should be excluded, because this way the Germans would have had to be responsible for the food supply of the city. The solution therefore was to put the city under siege by attacking it with heavy shellings while letting its people perish of hunger. The Nazis sought to eliminate Leningrad from the surface of the earth not only through the annihilation of its residents but also by the demolition of its buildings, a strategy motivated by the political status of the city as an old and prestigious Russian capital and a simultaneously powerful symbol of the October Revolution. Leningrad, which counted a population of nearly 3.2 million people in 1939, ended up with just over 2.5 million inhabitants by the end of the siege.

If the siege of Leningrad was the heaviest in terms of victims, that of Sarajevo was the longest of a capital city in the history of modern war (Pirjevec 2001: 146). The siege of Sarajevo represents an episode of such gravity in the conflict in the former Yugoslavia, that in order to find parallels in the history of Europe we must go back to World War II, to Leningrad precisely. The capital of Bosnia and Herzegovina was besieged by the army of *Republika Srpska* from April the 5th, 1992 until February the 29th, 1996 during the Bosnian war. The siege lasted three times longer than the one of Stalingrad and a year longer than the one of Leningrad.

On May the 2nd 1992, Bosnian Serb forces established the total blockade of the city, disrupting the main access roads, cutting off food and medicine supplies as well as water, electricity and heating. The second half of 1992 and the first half of 1993 represented the apex of the siege, in which the worst atrocities were committed. In the city, the Serbs controlled the main military posts, throwing grenades and monitoring the upper area with hidden snipers.

The Bosnian government officially declared the end of the siege of Sarajevo on the 29th of February, 1996, when the Bosnian Serbs left their positions inside and outside the city.

Bitterly, days after the 1000th day of the siege, Europe had celebrated the 50th anniversary of the liberation of Auschwitz (Matvejević 1995: 43). Approximately 280,000 people were trapped in the besieged city and more than 10,000 were

killed, among them at least a thousand children. Karahasan comments: "Many aspects of the siege of Sarajevo are reminiscent of medieval wars and the sieges that occurred in that time. The similarity lies not only in the complete encirclement of the city, coupled with "scorched earth" tactics, but also in the use of "auxiliary instruments" of warfare (…) devices that are not weapons pure and simple but that kill human beings nonetheless"[3] (Karahasan 1994: 48).

Karahasan also claims that the situation of Sarajevo recalled the first sieges of history, the medieval and cruel act set against the Cathar heretics, adding that the characteristic of these indirect means of warfare is the willingness to kill a city and its people with hunger, thirst and deprivation of fundamental conditions of existence. From the beginning of the siege, both Sarajevo and Leningrad, appeared closed and isolated, and also "abandoned" from the rest of the world, oriented towards themselves: they suffered and hence they had to fight and react.

The 'Urbicide' question: Patterns of Physical and Symbolic Destruction.

From the testimony of the two writers, it emerges that the siege not only aimed at the control of the territory, but also had a very specific purpose, targeting the crucial element of civilization: the city. It is the urban center that was put under fire from the enemy with its culture, life, history and the memory it contained. Serbian architect Bogdan Bogdanović formulated his definition of 'urbicide' already in 1972, long before the context of the wars in former Yugoslavia, in one of his first articles, *Grad kao simbol besmrtnosti i smrt grada*. After the war broke out in his country, Bogdanović wrote more on the topic, claiming among other things that in the history of their development, cities were exposed to different forms of dangers and threats, as there was always the need not only to build, but also to destroy, in a sort of eternal dialectic of the urban opposed to the anti-urban (Bogdanović 1995: 41).

In this regard, he calls barbarian tribes that sacked Rome in 527, not only "pre-urban" (excluding urban development), but also "anti-urban", because in such case pressures to destroy the city went beyond strategic needs of conquest. He further adds that many of great myths, epics and sagas of history until today contain some sort of passionate support to the destruction of the city: "We can

[3] In this paper I will be referring to the English translation of Dževad Karahasan's *Dnevnik Selidve,* which was translated with the title *Sarajevo: Exodus of a City.*

only conclude that what lies behind both the fury of the Old Testament prophets and the destructive energy of our own ancestors is first and foremost fear, a fear of the city." (Bogdanović 1995: 43). "What does it mean to murder a city? It means to snuff out its strength, stifle its metaphysical eros, its will to live, its sense of self; (…) scattering its memory to the winds, annihilating its past along with its present." (Bogdanović 1995: 72-73)

The destruction of the city is in fact also the destruction of its memory: the devastation of monuments, houses, libraries and hospitals is accompanied by the loss of what they represent to the society who lived at their side. Applied to the case of Leningrad, the two-and-a-half-year siege not only caused the greatest loss in terms of human lives ever known in a modern city, but also the destruction of most historical reference sites such as the Catherine Palace (Morgan & Orlova 2005) and Peterhof Palace. According to the express orders of Hitler (with clear "urbicidal" intentions), all buildings had to be taken over and destroyed, and that is why, in addition, many art collections were stolen by the Nazis.

In Sarajevo, the shelling and shooting by Serbian snipers heavily damaged the residential and cultural structures of the city. Already in September 1993, it was estimated that almost all buildings in Sarajevo had suffered some damage, and 35,000 had been completely destroyed. The war seems to have been proposed as a part of a rearrangement of the city, in order to symbolically punish and eliminate what it embodied before.

Ginzburg describes how quickly the city loses its appearance as a form of an organized community: the collapse of the urban infrastructure is thus only a manifestation of deeper disappearance of crucial symbolic structures. Already after the first raids of Summer 1941, Leningraders start to discover the "innards" of their city, finding themselves face to face with buildings without facades, showing the new face of a depressed city. Through the pages of *Zapiski blokadnogo cheloveka*, Ginzburg depicts the culture of Leningrad transformed by shelling and starvation while looking at the perception of space in the city that drastically changed: "I returned home along streets apparently still pre-war and past objects still pre-war but whose significance was now altered" (Ginzburg 1995: 5). "I would walk past the memorable Leningrad ensembles and could not return to them that slightly artificial iridescent definition I had so loved in the former life" (Ginzburg 1995: 98).

For the people enduring the siege of their city, it seems that space completely replaces time as a reference dimension: it is in accordance with space, in fact, that

everyday life is organized and based, in the distance between the points of a new topography in which people can get their portion of bread and water, in relation with difficulties that will be encountered on the way (Kobrin 2012 : 254): "Throughout the day, there are many more spaces still to traverse – chiefly the one separating you from dinner" (Ginzburg 1995: 16).

Similarly, in Sarajevo Karahasan tells about his daily confrontation with a modified geography evoking destruction, which is at the same time an inner one, of his hopes and dreams: "(…) I go to fetch to get some water from the basement of the building that used to house the Assembly of the Republic of Bosnia and Herzegovina. It is a sad ruin now". (Karahasan 1994: 50-51)

The next shock concerns the beloved National Library, the Vijećnica, which was put to fire and burned, and thousands of irreparable texts were destroyed, which is a reason why the city has also been compared to a "Second Alexandria" (Bogdanović 2008a: 59-60). And referring to its destruction, an event he had feared for months, the author writes: "(…)when at the end of August this eventually took place, I experienced the news as a shock I will never be able to recover from"[4](Karahasan 2012: 93).

Sarajevo was put under fire from the enemy because it represented the symbol of a possible coexistence, expressing the beauty of multiplicity and diversity over the centuries. The army conducted a campaign of such violence against its people by reducing them to a state of continuous deprivation, plunging the population into panic even in homes, schools and hospitals, at the point that there was not a room left in which to feel safe.

Karahasan reflects on how a cultural community exists on a symbolic level, precisely by virtue of its libraries, museums and national theaters, which is the reason why if one destroys in practice or even symbolically one of these institutions, it diminishes the degree of the existence of a community, its level of reality.

> (…) as a community, consequently, founds its existence in such institutions, we can say that Bosnia-Herzegovina has become less real after the destruction of the National and University Library.[5] (Karahasan 2012: 95)

[4] (My translation). This chapter only appears in the second Italian edition of the book.
[5] (My translation).

During summer and autumn in 1992, the cultural, financial and communicative centers of the city were targeted by enemy snipers: the offices of the newspaper Oslobođenje, the Bosnian government building, the Twin Towers UNIS, the Hotel Holiday Inn and the Hotel Europe. In particular, the end of this last building represents for Karahasan a great tragedy:

> The Hotel Europa is the physical and semantic center of the city of Sarajevo. It is the physical center because it sits exactly on the border between the Turkish and Austro-Hungarian parts of the city – at the precise midpoint of what Sarajevo truly is. This hotel embodies the foundation of the city's identity: that combination of facts and traits linked with its name (Karahasan 1994: 89).

Karahasan speaks of the urban, architectural and symbolic structure of his city in the first chapter of his book, claiming that Sarajevo represented a "second Jerusalem" (Karahasan 1994: 60). For this reason, he states, the tragedy of Sarajevo belongs not only to the city but also to the entire world, which was deprived of the symbol of a "possible Jerusalem". Karahasan does not hide his bitterness while remarking how piece by piece his city has been deprived of its identity and history, describing the minarets, churches, domes of mosques, Islamic schools, symbols of a cultural and religious memory that was targeted with methodical fury and "monoethnic" rage: "(…) the Magribiya Mosque had no roof or minaret; the Church of St. Joseph lost its roof; the Unis skyscraper was burnt down; there were a few huge craters in the street" (Karahasan 1994: 26).

The writer finds himself employing the stones from the mosque to strengthen the defenses of his apartment against the bombings: an unusual way to repossess a religious building which takes on a special meaning in relation to the inner and outer changing geography. The emotional, spiritual as well as topographic components of the wounded city seem to merge together: "The bricks we had in the basement were not enough, so I decided to take some ashlars from the ruins of the Magribiya Mosque. How many missiles and shells must have hit it to raze it so thoroughly?" (Karahasan 1994: 28). "Unfortunately, there are ever fewer places of worship in Sarajevo, I thought as I lugged the ashlar. They are systematically destroying them, like everything else that gives identity and cultural value to the city." (Karahasan 1994: 29).

People were continually denied basic reference points of a common history and thus became less and less able to recognize their city and position themselves in a history of sense. A kind of essentialization of urban life and uncovering of uncanny forms also occurred in the urban landscape of Leningrad, when the city, deprived of its communication structures and with life reduced to mere survival, revealed a skeleton of itself. Since the beginning of the war, the city had actually begun to sprout unusual details that showed in all their bitterness:

> Unobservant people suddenly saw what constituted their city. It was made up of discrete areas of incomparable Leningrad beauty, out of astonishing complexes of stone and sky, water and foliage and for the rest, of houses of the second half of the nineteenth century, with a certain trace of pre-revolutionary modern and boxes dating from the first years of the revolution. (…) Now we saw these houses, shabby and bare, standing in damp and rusty streams of poor-quality paint. (Ginzburg 1995: 24-25)

The destruction provoked by the war had caused not only the interruption of transports and communications, but also the actual physical destruction of bodies, buildings, structures. The daily routes showed the inhabitants the tragic condition of the city's buildings, houses which, as Ginzburg wrote, sometimes reminded of the theatrical sets of Meyerhold, erected alone amid the bare stage: “The house sections illustrated the storeys, the thin strata of floor and ceiling. You begin to realize with astonishment that as you sit at home in your room you are suspended in space, with other people similarly suspended over your head and beneath your feet” (Ginzburg 1995: 24).

Leningrad and Sarajevo, besieged and battered, lost their foundation as a succession of streets, houses, lines of communication and transport, showing a new face of chaos, devastation and pain. In Sarajevo, where daily life became the search of a water tank, of a few vegetables grown in the improvised gardens amid the ruins of buildings and houses, it seems that chaos, together with some elements of the “countryside”, had returned to invade the city. In this context, the term *Urbicide*, describing an attempt to deny and destroy a city symbolically, finds its meaning also in the fact that many of those who attacked Sarajevo came from rural areas and belonged to a “non-urban” culture. In response to the dynamics of attacks and destruction against Dubrovnik and Sarajevo during the war, Bogdanović wrote that “The horror felt by the West is understandable: for centuries it has linked the concepts ‘city’ and ‘civilization’, associating them even

on an etymological level. It therefore has no choice but to view the destruction of cities as flagrant, wanton opposition to the highest values of civilization" (Bogdanović 1995: 53).

The Identification with the City: Discovering a Sense of Collectivity

If the war dramatically takes possession of the city, citizens, in response, appear to become its even stronger representatives, in spite of those who would like to transform them into mere "population"; therefore, as a piece of evidence of the difficulty to break their will, according to Ginzburg, human life "spreads over the wide spaces of the city" (Ginzburg 1995: 16).

The citizens of Leningrad had always shown a particular pride for their city, which could be explained by a particular story of high urban culture and the belief that the city was a mark against barbarism and thus a source of 'civilization' (Simmons 2001: 2). But here it is appropriate to make a distinction between Soviet culture before the war and during the siege of Leningrad. The siege in some sense also gave a sense of freedom to people, especially intellectuals who were no longer subjected to ideological pressures as strong as in the period before the war. In this way, the siege strengthened a kind of sense of cohesion in the community of Leningraders who had recognized a growing relationship with the fate of the war and the survival of the city. This was now considered as a united entity, their "Piter" (Simmons 2003: 2). By defending Leningrad, seen as the most 'civilized' city, its inhabitants expressed a kind of acknowledgement of the urban center as a larger entity, demonstrating mutual solidarity. As noted by Ginzburg, people were inclined to identify themselves as a part of the same community in the common war effort, saying for example: *"We* are surrounding Kharkov", "*We* have taken Orel." (Ginzburg 1995: 7) "And all the people crowded in here – the grumbling, the terrified, the alienated- obedient to the behavioural norm, are carrying out their historical function as Leningraders. A woman: 'you're a Leningradka, aren't you? Leningraders are supposed to keep calm'" (Ginzburg 1995: 55).

In his besieged city destroyed by the ferocity of the Republika Srpska's Army, Karahasan explicitly identifies a relationship between the place, the city and the citizens, thanks to which local and universal elements and values can coexist and survive. In the suffering city, the author recalls the peculiarities of Catholic, Orthodox, Islamic, Austro-Hungarian, Turkish and Bosnian cultures, which can still coexist and reinforce each other: by virtue of such incredible mixture, the city becomes a metaphor for the world in its entirety. The citizens of Sarajevo, as well

as those of Leningrad, while being confronted with the destructive fury of war, were struggling to defend their city and its cultural monuments, all what it symbolically represented and the memory it retained. The identification of the individual with their city is a useful mechanism to overcome individualism and to join in a sense of "commonality" experienced in such extreme situations. Ginzburg emphasizes the importance of common resistance, recounting how even the smallest actions were contributing to the survival of humanity and represented a courageous way to support the implicit social contract, by fomenting the nation's response to war: "The people of besieged Leningrad worked (while they could) and saved (if they could) both themselves and their loved ones from dying of hunger. And (...) that was also essential to the way effort, because a living city barred the path of an enemy who wanted to kill it". "They think they're not at war, but just keeping themselves alive, but that's not true either, because they're doing what has to be done in this fighting city, to prevent the city from dying" (Ginzburg 1994: 3).

In the writing and thought of Ginzburg, it is possible to identify an important aspect corresponding to the antithesis between *individualiz'm* et *sotsiyalnost'*, which refers to it in a determining way. Already from her notes of the late 20sm, it is clear, how, according to her vision, even the most intimate consciousness of man is to be considered a historical phenomenon dictated by society (Sandomirskaya 2010)[6]. Applied to the period of siege and war, this principle seems to lead us into a new epistemology of relationships, a new way of being human (Kozlov 2012: 26), of retaining humanity.

The identification of the single person with his/her city is also a useful mechanism to overcome individualism and to join in a sense of commonality experienced in such extreme situations. Karahasan describes the resistance that he and other intellectuals participated in by continuing to pursue the cultural life of Sarajevo despite unbearable conditions: "And then I tried to explain that it is more important to save Sarajevo and the possibility of four religions and four people living there together, than to be concerned with having enough water" (Karahasan 1994: 59). Through the description of daily life at the time of the siege, Karahasan calls upon the ethical necessity to keep alive some community vision that is bound

[6] Sandomirskaya 2010: "It was as early as 1926 that Ginzburg started her lifelong project of writing notebooks — the lion's share of which remain unpublished — which she continued until her death in 1990".

to an undeniable cultural attitude: for him, it is essential to continue to think about literature, as it is right to continue to greet each other in a polite manner and to use cutlery at lunch: all these actions represents the ability to continue to exist as cultural beings, to “stay human” and a strategy to defend one's own city.

Urban culture understood in this sense must be preserved precisely through the pursuit of a shared social life by its inhabitants: “I could endure not having water and electricity, not having food and being cold – but how can I take the fact that I am being left forsaken in my own city? How can I believe in the unity and completeness of the world, if the world is being affirmed only in Jerusalem?” (Karahasan 1994: 67).

In his great work devoted to urban history, Mumford (1938) tells how the city was built to establish a type of context for cooperative association, a protected environment and a collective service capable of guaranteeing safety to human beings. Permanent urban settlements did not only imply continuity, but also security, and it is for this reason that at a psychological level the attack in Sarajevo shocked its citizens, who did not believe they could be attacked within their city, much less by the army which continuously tried to convince them to be 'theirs' army. Thus, we understand even better Mumford's words, when he affirms that human life, civic life is the condition which limits the grounds of fear and reduces normal precaution against the misfortunes of existence. Obviously, civilization which flows into the cult of barbarism is a civilization which has disintegrated. Similarly, Bogdanovic, also refers to the cultural value of the city, in terms of civil coexistence: “Urbanity is one of the highest abstractions of the human spirit. To me, to be an urban man means to be neither a Serb nor a Croat, and instead to behave as though these distinctions no longer matter, as if they stopped at the gates of the city”[7] (Bogdanović 2008b).

From Ginzburg's and Karahasan's testimony we can conclude that, in both Sarajevo and Leningrad, the siege provoked actions of humanity which led to the identification of new cardinal points of a shared urban geography. An underground link was connecting actions of all individuals by transforming their survival efforts in the survival of the city and the citizens, because, in spite of the enemy who wanted to destroy the city, this continued to live and everyone performed their historic role as its protectors.

[7] http://www.notre-europe.eu/media/re7-bbogdanovic-en.pdf?pdf=ok (Last retrieved on 31/01/2016)

REFERENCES

Bogdanović, B. (1995) The City and Death, in J. Labon (ed.): Balkan Blues. Writing out of Yugoslavia, Illinois: Northwestern University Press.

Bogdanović, B. (2008a) Tri ratne knjige, Novi Sad: Mediterran Publishing.

Bogdanović, B. (2008b) Interview, Retrieved January 31st, 2016, from: http://www.notre-europe.eu/media/re7-bbogdanovic-en.pdf? pdf=ok

Drakulić, S. (1994) Afterword in: D. Karahasan, Sarajevo, Exodus of a City, New York: Kodansha America.

Ginzburg, L. (1995), Blockade diary, London: The Harvill Press, 1995 (or. ed. Zapiski blokadnogo cheloveka, Moskva, 1984).

Karahasan, D. (1994) Sarajevo, exodus of a City, New York: Kodansha America (or. ed. Dnevnik Selidbe, Zagreb, 1993).

Karahasan, D. (2012), Sarajevo il centro del mondo, Lugano: ADV Publisher.

Kobrin, K. (2012) To Create a Circle and to Break It ("Blockade Person's" World of Rituals), in: A. Zorin & E. Van Buskirk (eds), Lidiya Ginzburg's Alternative Literary Identities, Frankfurt am Mein: Verlag Peter Lang, pp. 235-262.

Kozlov, S. (2012), Lidiya Ginzburg's Victory and Defeat, in: A. Zorin & E. Van Buskirk (eds), Lidiya Ginzburg's Alternative Literary Identities, Frankfurt am Mein: Verlag Peter Lang, pp. 23-26.

Matvejević, P. (1995) Ex-Yugoslavia, Diario di una Guerra, Napoli: Ed. Magma.

Mumford, L. (1938) The Culture of Cities, London: Secker & Warburg Ltd.

Morgan, C. & Orlova, I. (2005) Saving the Tsar's Palaces. Polperro: Polperro Heritage Press.

Pirjevec, J. (2001) Le guerre jugoslave. 1991-1999, Torino: Einaudi.

Reid, A. (2011) Leningrad. Tragedy of a City Under Siege, 1941-44, London: Bloomsbury.

Sandomirskaya, I., (2010) Biopolitics of Besiegement. Writing, Sacrifice and Bare Life in Lidiia Ginzburg's Notebooks. Retrieved on 31 January 2010 from: http://balticworlds.com/biopolitics-of-besiegement-writing-sacrifice-and-bare-life-in-lidiia-ginzburg%E2%80%99s-notebooks/

Simmons, C. (2003), The Culture of the Siege of Leningrad, Havighurst Symposium: Miami University.

V
PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY IN CONTEXT

Dejan Đorđić
Filozofski fakultet
Univerziteta u Novom Sadu
djordjic87@gmail.com

UDK: 316.624

PREVENCIJA POREMEĆAJA U SOCIJALNOM PONAŠANJU I ULOGA PROTEKTIVNIH FAKTORA U FORMIRANJU REZILIJENTNOSTI

The contemporary tendencies in defining the prevention of conduct disorder define prevention with positive terms, which means that it is essential what preventive actions should enable and encourage, rather than prevent or reduce. In this regard, preventive efforts should strengthen the protective factors that occur in all life domains, but also at the individual level. Protective factors, defined as both external and internal forces which help individual to resist and overcome the risk, are the basis for the development of individual resilience. The researchers have found a series of protective factors both at the individual level and in the environment of the individual which are contributing to the development of resilience. The basic assumption of resilience model is that the development of resilience is crucial for the prevention of conduct disorder and for developing prosocial behavior.

Keywords: prevention, conduct disorder, protective factors, resilience.

Određenje poremećaja u socijalnom ponašanju

Pojam **poremećaji ponašanja** je grupni naziv za sve one biološke, psihološke i socijalne geneze koje manje ili više pogađaju pojedinca i nepovoljno deluju na njegovu aktivnost ili reaktivnost te neugodno ili štetno i opasno utiču na druge pojedince i društvene organizacije (porodicu, školu i sl.) (Uzelac i Bouillet 2007). Ranije u pedagoškoj literaturi su se upotebljavali termini vaspitna zapuštenost, poremećaji u ponašanju i ličnosti, kao i prestupničko ponašanje, a danas su sve više u upotrebi poremećaji u socijalnom ponašanju i rizična ponašanja. **P**oremećaji u socijalnom ponašanju jesu ona ponašanja koja se znatnije razlikuju od uobičajenog ponašanja većine mladih određene sredine, ponašanja koja su štetna i/ili opasna i za osobu koja se tako ponaša, ali i za njenu širu okolinu, ponašanja koja zahtevaju dodatnu stručnu i/ili društvenu pomoć radi bolje socijalne integracije (Uzelac i Bouillet 2007). Kao osnovni faktori za prepoznavanje jesu *odstupanje* (od proseka*), štetnost* i *potreba za intervencijom.*

Poremećaji ponašanja su grupni naziv za sva ona ponašanja koja izlaze iz okvira opšteprihvaćenih normi ponašanja za određenu *sredinu* ili određeni *uzrast* i odnose se na nepoštovanje socijalnih normi i ugrožavanje prava drugih. Nastanak, razvoj i održavanje poremećaja ponašanja rezultat su čitavog niza faktora koji deluju u osnovnim životnim područjima, kao što su: lokalna zajednica, porodica, škola, vršnjačka grupa, uključujući i faktore koji deluju na individualnom nivou (Popović-Ćitić 2008).

Prilikom razmatranja definicija poremećaja u socijalnom ponašanu, mogu se uopčiti tri grupe definicija. Prvu grupu čine definicije koje se temelje na fenomenološkom pristupu, drugu čine definicije koje se temelje na etiološkom pristupu, dok su definicije iz treće grupe usmerene na potrebu reakcije društva kroz suočavanje sa pojavom u kontekstu vaspitanja i socijalizacije. Pojam poremećaji ponašanja dolazi iz medicine, odnosno psihijatrije i već u početku korišćenja ovog termina pod njim se podrazumeva niz veoma različitih odstupanja u svim područijima funkcionisanja dece i mladih, od odnosa sa bližnjima, socijalnom okolinom i autoritetima, preko poremećaja u hranjenju, spavanju i kontrolisanju radnji, pa sve do laganja, bežanja od kuće, silovanja, skitnje, krađe i sl. (Nacionalna strategija prevencije poremećaja ponašanja djece i mladih od 2009. do 2012. godine, 2009).

Mogu se izdvojiti četri pristupa u pojmovnom određenju poremećaja ponašanja: *pravni, medicinski, (specijalno) pedagoški i empirijski.*

Prema pravnim propisima mnogi oblici poremećaja ponašanja su okarakterisani kao prekšaji ili krivična dela: delinkvencija, krađe, fizičko povređivanje ljudi i životinja, prisiljavanje na seksualnu aktivnosti i sl. Reč je o ponašanjima koja predstavljaju krivična dela i prekršaje bez obzira na uzrast osobe. Međutim postoji čitav niz ponašanja koja su zabranjena za decu i maloletne mlade, dok za odrasle nisu: bežanje od kuće, upotreba alkoholnih pića, cigareta i sl. Generalni zaključak jeste da su propisi strožiji za maloletna lica nego za odrasle, jer su određena ponašanja koja su dozvoljena za odrasle, sankcionisana kod maloletnika. Autori najznačajnijih metaanaliza dolaze do jedinstvenog zaključka da primena krivičnih sankcija bez adekvatnog tretmana prestupnika ne proizvodi značajnu redukciju recidivizma (Žunić-Pavlović i Pavlović 2008). U trenutno važećem *Zakonu o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica*, izdvojene su sledeće kategorije: deca do četrnaest godina starosti koja su krivično neodgovorna, mlađi maloletnici starosti od četrnaest do šesnaest godina; stariji maloletnici starosti od šesnaest do

osamnaest godina, i mlađa punoletna lica starosti od osamnaest do dvadeset jedne godine. Prema kategoriji dece ne mogu biti izrečene krivične sankcije niti primenjene odredbe ovog zakona (Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, 2005).

Poremećaji ponašanja, iako se odavno razmatraju u *medicinskim krugovima,* tek u skorije vreme se mogu pronaći u međunarodnim medicinskim klasifikacionim sistemima: Deseta međunarodna klasifikacija bolesti povreda i uzroka smrti (ICD-10) i Dijagnostičko statistički priručnik (DSM - IV). Prema ICD -10 poremećaji ponašanja su svrstani u kategoriju *poremećaji ponašanja i emocija sa početkom obično u detinjstvu i adolescenciji*. Poremećaje ponašanja odlikuje ponavljano i trajno postojanje obrazaca antisocijalnog, agresivnog i izazivačkog ponašanja. Za postavljanje dijagnoze nužno je uzeti u obzir razvojni nivo deteta, kao i to da li su prestupi veći od socijalno očekivanog za uzrast. Ponašanja na kojima se zasniva dijagnoza su: preterane tuče ili zastrašivanja, surovost prema drugim ljudima ili životinjama, žestoka destruktivnost prema imovini, podmetanje požara, krađe, ponavljano laganje, izostajanje iz škole i bežanje od kuće, neobično česti i teški napadi besa, prkosno provokativno ponašanje i stalna neposlušnost. U DSM-IV poremećaji ponašanja su svrstani u Deficit pažnje i poremećaji ponašanja. Suštinska obeležja poremećaja ponašanja su ponavljani i uporni obrasci ponašanja kojima se krše prava drugih i opšte, uzrastu prikladne socijalne norme i pravila. Postoji posebna oznaka za opoziciono prkosni poremećaj koji obuhvata negativno, drsko i neprijateljsko ponašanje, ali bez ozbiljnog kršenja opšteprihvaćenih normi (Žunić-Pavlović i Pavlović 2008).

Akumulacijom znanja iz teorije i prakse dolazi do promene u razumevanju poremećaja ponašanja. Istovremeno pojavljuju se službe koje su na usluzi deci i mladima sa poremećajem u socijalnom ponašanju. Savremeni trendovi u oblasti vaspitanja i obrazovanja izraženi su kroz zahtev za jednakim mogućnostima dece i mladih sa teškoćama u razvoju. U *specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji* razvijaju se klasifikacioni sistemi koji uspevaju da identifikuju individualne potrebe. Kategorije, opisi i kriterijumi koji se koriste u specijalnoj edukaciji se nazivaju *edukativnim dijagnozama* i mogu bitno da se razlikuju od medicinskih dijagnoza. Njihov smisao je da se pruže jednake mogućnosti deci sa teškoćama da se uključe u redovni sistem obrazovanja i vaspitanja. U oblasti specijalne edukacije i rehabilitacije mogu se razlikovati dva klasifikaciona sistema: prvi koji je sadržan u Zakonu o osobama sa invaliditetom (engl. Individuals with Disabilities Education Act, u daljem tekstu IDEA) i drugi sadržan u definiciji Nacionalne koalicije za

mentalno zdravlje i Saveta za decu sa bihejvioralnim poremećajima (engl. Council for Children with Behavior Disorders, u daljem tekstu CCBD) (Žunić-Pavlović 2007).

IDEA koristi pojam *emocionalni poremećaji,* umesto medicinskog termina poremećaji ponašanja, koji se određuje kao stanje koje odlikuje ispoljavanje jedne ili više karakteristika, koje treba da se ispoljavaju tokom dužeg vremenskog perioda i da ometaju obrazovna postignuća:

- Nesposobnost za učenje koja se ne može objasniti intelektualnim, senzornim ili zdravstvenim faktorima;
- nesposobnost da se uspostave i održe odgovarajući odnosi sa nastavnicima ili vršnjacima;
- neprimerena osećanja ili ponašanja pod normalnim uslovima;
- depresivnost;
- sklonost ka razvijanju fizičkih simptoma ili straha koji su povezani sa ličnim ili školskim problemima.

CCBD koristi termin *bihejvioralni i emocionalni poremećaji* koji se odnose na bihejvioralne ili emocionalne odgovore pojedinaca na školske programe koji su toliko različiti od onoga što se smatra prikladnim za uzrasne, etničke i kulturne norme i negativno utiču na obrazovno postignuće. Oni mogu da koegzistiraju sa drugim teškoćama (Žunić-Pavlović 2007).

U literaturi se često sreću i dimenzionalni pristupi određenja poremećaja ponašanja koji su zasnovani na izdvajanju razvojnih sekvenci ponašanja koje se međusono razlikuju po težini poremećaja i zasnovani su na *empirijskim proučavanjima*. Postoje četri klasifikacije koje se najčešće citiraju u literaturi: jednodimenzionalna tiplogija prikrivenih i otkrivenih poremećaja ponašanja; dvodimenzionalni model prikriveni-otkriveni i destruktivni-nedestruktivni poremećaji ponašanja; određenje poremećaja ponašanja kroz četri stadijuma: opozicioni, napadački, agresivni i delinkventni stadijum; podela poremećaja ponašanja na eksternalizovane i internalizovane poremećaje ponašanja (Žunić-Pavlović i Pavlović 2008).

Uzelac i Bouillet (2007) se zalažu za upotrebu termina *poremećaji u socijalnom ponašanju* jer smatraju da je to najprikladniji termin koji obuhvata široku lepezu različitih ponašanja. Naglašavaju da je poremećaj u socijalnom ponašanju individualna pojava jer je njegov nositelj pojedinac, ali da su istovremeno i društvena pojava jer su poremećaji u socijalnom ponašanju povezani sa ponašanjem drugih ljudi, sa društvom kao sistemom, pri čemu izazivaju

društvenu reakciju. U ovom radu se prihvata i u daljem tekstu upotrebljava termin poremećaji u socijalnom ponašanju.

Određenje, nivoi i vrste preventivnog delovanja

Koncept prevencije, kakav se koristi u javnom zdravlju, se koristi poslednje tri-četiri decenije u oblasti mentalnog zdravlja i društvenih nauka (Coie, Watt, West, Hawkins, Asarnow, Markman & Long 1993). Istorijski gledano prevencija se najpre primenjivala u oblasti javnog zdravlja, zatim mentanog zdravlja, da bi se zatim njeni dometi proširili na područje obrazovanja, pravosuđa, socijalnog rada i dr. (Bašić 2009). Prevencija, kao osnovni način suprostavljanja poremećajima u socijalnom ponašanju, je dug niz godina predmet razmatranja naučnika različitih disciplina, o čemu svedoči velik broj naučnih članaka, studija i monografija. U takvim razmatranjima prevencija se određivala kao sistem raznovrsnih mera koje preduzimaju državni ili društveni subjekti u cilju sprečavanja javljanja poremećaja u socijalnom ponašanju. U tim razmatranjima prevencija se dovodila u vezu sa čitavim nizom mera i aktivnosti koji treba da omoguće da ne dođe do poremećaja u ponašanju.

U savremenoj literaturi prevencija se pokušava odrediti uz pomoć pozitivinih termina, odnosno pokušava se odrediti *šta to preventivne aktivnosti treba da omoguće i podstaknu*, a ne šta treba da onemoguće. Time se prevencija više ne određuje kao sistem mera i aktivnosti koji treba da onemoguće pojavu poremećaja u socijalnom ponašanju, nego kao ***proces koji za cilj ima da podstakne pravilan socijalni razvoj mladih*** koji će rezultirati razvijanjem i učvršćivanjem prosocijalnih oblika ponašanja i time posredno doprineti da se ne razviju poremećaji u socijalnom ponašanju (Popović-Ćitić 2005).

Prevencija poremećaja u socijalnom ponašanju je u poslednjih pola veka prošla kroz nekoliko faza. U prvoj fazi prevencija se posmatra kao represivana aktivnost – strah od kazne i kažnjavanja počinitelja. U drugoj fazi nastojalo se raditi na uklanjanju negativnih uticaja iz šireg socijalnog okruženja koji mogu biti uzrok nastanka i razvoja poremećaja u socijalnom ponašanju. Prevencija u današnjem smislu označava produbljivanje aktivnosti iz druge faze (delovanje na rizične faktore i u drugim područjima), ali je primarno usmerena na podizanje kvaliteta življenja ukupne populacije, i dece i mladih, i važnih odraslih osoba (Bašić 2009).

Nova istraživačka disciplina, koja se naziva *preventivna nauka*, se zasniva na saznanjima do kojih su došle kriminologija, psihologija, psihopatologija,

psihijatrijska epideomologija i druge nauke o ljudskom razvoju i obrazovanju. Cilj preventivne nauke jeste da spreče ili ublaže glavne ljudske disfunkcionalnosti. Važan ishod je da se ublaže ili eliminišu uzroci ovih disfunkcionalnosti. Preventivna nastojanja javljaju se pre nego što bolest (u ovom slučaju poremećaj u socijalnom ponašanju) nastane, pa je preventivna nauka primarno usmerena na traženje eventualnih prediktora disfunkcionalnosti, koji se nazivaju rizični i protektivni faktori. Istraživanja u okviru preventivne nauke specifično se bave socijalnim i biološkim faktorima za koje se veruje da imaju uticaja na prevalenciju i incidenciju disfunkcionalnosti. Preventivne intervencije imaju za cilj da se suprostave faktorima rizika i ojačaju faktore prevencije kako bi se prekinuo proces koji dovodi do disfunkcionalnosti ljudi (Coie et al. 1993). Preventivna nauka se zasniva na premisi da empirijski utvrđeni prekursori (rizični i protektivni faktori) predviđaju mogućnost neželjenih ishoda. Preventivna nauka podrazumeva da negativni ishodi, kao što su zloupotreba alkohola ili bolesti zavisnosti, mogu biti prevenirani redukovanjem rizičnih faktora i jačanjem protektivnih faktora na nivou individue i njenog okruženja. Intervencije koje su bile zasnovane na ovom modelu pokazale su se uspešnim za mnoge oblike poremećaja u socijalnom ponašanju, kao što su delinkvencija, nasilje, zloupotreba psihoaktivnih supstanci i sl. (Hawkins, Catalano & Arthur 2002).

Preventivna nauka naglašava širi fokus u prevenciji, i to:

- Naglašava se uticaj rizičnih i protektivnih faktora na mnogostruke probleme;
- rizični i protektivni faktori se javljaju u svim socijalnim domenima u kojima dete učestvuje (škola, vršnjačka grupa i sl.);
- određuje rizične i protektivne fakore na različitim uzrasnim periodima i obuhvata određene zadatke kojima se obezbeđuje da preventivni programi budu kulturološki u skladu sa ciljnom grupom;
- rana intervencija, u određenom periodu rizika ili protekcije, je najvažnija (Catalano, Hawkins, Berglund, Pollard & Arthur 2002).

Maury Nation i saradnici su analizom postojećih efektivnih preventivnih programa poremećaja u socijalnom ponašanju izdvojili devet principa efektivnih preventivnih programa koje su podelili u tri grupe:

I. Karakteristike samog programa

a. *Sveobuhvatnost*. Program je sveobuhvatan ako pruža niz intervencija koje se odnose na najvažnije prekursore određenog problema. Postoje

dve dimenzije koje su značajne za sveobuhvatne programe: višestruke intervencije i višestruka okruženja. Višestuke intervencije znači da je potrebno imati nekoliko intervencija kojima se nastoji rešiti problem (npr. za bolesti zavisnosti uspešni programi su bili oni koji su uticali na povećanje informisanosti, ali su istovremeno i podsticali na usvajanje novih veština koje su značajne). Višestruka okruženja naglašavaju da programi treba da zadiru u sva ona područja koja su značajna za razvoj poremećaja u socijalnom ponašanju, kao što su porodica, zajednica, škola, vršnjaci i susedstvo.

b. *Raznovrsne metode učenja i podučavanja.* Efektivni programi uključuju interaktivne metode učenja i podučavanja, razvijanje veština i davanje jasnih instrukcija. Razvijanje veština je neophodno, ali one variraju u zavisnosti od toga koji poremećaj u socijalnom ponašanju je u pitanju. Dok su asertivnost, rezistentnost i komunikacijske veštine široko prepoznate za programe prevencije zloupotrebe psihoaktivnih supstanci i rizična seksualna ponašanja, za napuštanje školovanja je bitno razvijati kognitivne, jezičke i socijalne veštine koje će osigurati uspeh u školi. Akcenat treba da se stavi ne toliko na davanje informacija i znanje, koliko na mehanizme promene.

c. *Pravilna doziranost*. Doziranost se odnosi na intenzitet programa. Aspekt doziranosti se meri i kvalitativno i kvantitativno. Najčešće se razmatraju dužina sastanaka, broj sastanaka, razmak između sastanaka i dužina trajanja celog programa. Što je veća potreba određene grupe za intervencijama, to je potrebna veća doziranost programa. Poželjno je da programi nakon svog završetka imaju određene propratne aktivnosti kako bi se održali postignuti rezultati.

d. *Vođenost teorijom*. Potrebno je da postoji teorijsko opravdanje za preduzimanje intervencija. Intervencije treba da se zasnivaju na teoriji i na ranijim istraživanjima. Vidimo da su to dve vrste teorije koje su značajne. Prvo jesu etiološke teorije koje se fokusiraju na uzroke poremećaja u socijalnom ponašanju, a drugo su interventne teorije koje su fokusirane na najbolje metode menjanja etioloških rizika.

e. *Pružanje mogućnosti za pozitivne odnose*. Posebno značajno je povezivanje dece i mladih sa poremećajima u socijalnom ponašanju sa značajnim odraslima i ostvarivanjem odnosa sa pozitivnim odraslim modelima.

II. Karakteristike ciljne grupe

a. *Dobro vremenski tempirani programi*. Intervencije treba da se pojave u životu dece i mladih onda kada će one imati maksimalne efekte. Najčešće se one pojavlju kasno, kad se već razviju određeni poremećaji u socijalnom ponašanju. Takođe, intervencije treba da se orijentišu na prediktore poremećaja u socijalnom ponašanju koji se mogu menjati.

b. *Sociokulturno relevantnost*. Relevantnost preventivnih programa za učesnike je jedan od prvih uslova kako bi se obezbedili pozitivni ishodi. Programi takođe treba da budu kulturno relevantni, jer su se kulturni stavovi pojavili kao značajni u prevenciji seksualnog i delinkventnog ponašanja.

III. Implementacija i evaluacija programa

a. *Evaluacija ishoda*. Evaluacija programa je nužna kako bi se odredila efektivnost programa. Potrebno je odrediti koliko se ishodi programa slažu sa postavljenim ciljevima.

b. Dobro obučeno osoblje. Čak i veoma kvalitetni, na istraživanjima zasnovani preventivni programi, mogu da proizvedu razočaravajuće rezultate ako su oni koji sprovode program loše odabirani, trenirani i supervizirani. Osoblje koje sprovodi program treba da bude osetljivo, kompetentno, da bude dobro obučeno i da imaju podršku i superviziju u toku trajanja programa (Nation et al. 2003).

Kada se razmatraju nivoi preventivnog delovanja, u literaturi se najčešće navode tri nivoa preventivnog delovanja:

- ***Primarna prevencija*** koja podrazumeva sprečavanje nastanka određene bolesti ili povrede;
- ***sekundarna prevencija*** koja podrazumeva rano otkrivanje i intervenciju kako bi se uklonila bolest ili povreda, ili pak usporilo dalje napredovanje;
- ***tercijarna prevencija*** koja podrazumeva rehabilitaciju i smanjenje efekata već nastale bolesti ili povrede (Johnson 2002).

Sa obzirom na obuhvat ciljne populacije mogu razlikovati tri nivoa preventivnih programa:

- ***Univerzalni nivo*** koji obuhvata aktivnosti namenjene opštoj populaciji, nezavisno od prisustva rizičnih faktora;
- ***selektivni nivo*** koji sadrži aktivnosti usmerene ka pojedincima i grupama koji su izloženi delovanju većeg broja rizičnih faktora;
- ***indikovani nivo*** sadrži aktivnosti koje su usmerene prema individuama kod kojih je već došlo do poremećaji u socijalnom ponašanju (National Institute on Drug Abuse 1997).

Prevencija poremećaji u socijalnom ponašanju, takođe, može biti:

- ***Razvojna prevencija;***
- ***prevencija u zajednici;***
- ***pravna prevencija;***
- ***situaciona prevencija.***

Razvojna prevencija je ustvari prevencija orijentisana na *rizične i protektivne faktore*, a orijentisana je na empirijsko utvrđivanje rizičnih i protektivnih faktora poremećaji u socijalnom ponašanju i na eliminaciju rizičnih, a jačanje protektivnih faktora. Razvojna prevencija i prevencija u zajednici se često nazivaju zajednčkim imenom *socijalna prevencija*. ***Prevencija u zajednici*** nije jednoznačno određena. Prema nekima ona predstavlja aktivnosti usmerene na promenu društvenih uslova u zajednici koji podstiču poremećaji u socijalnom ponašanju. To se postiže osposobljavanjem društvenih institucija kao što su porodice, škole, vršnjačke grupe, udruženja i organizacije za redukovanje poremećaja u socijalnom ponašanju. Funkcionisanje socijalnih institucija može se posmatrati horizontalno i vertikalno. Horizontalna dimenzija se odnosi na socijalne interakcije između pojedinaca i grupa u neformalnim odnosima ili organizovanim aktivnostima, dok se vertikalna dimenzija odnosi na povezanost lokalnih institucija sa izvorima moći i resursa na višem društvenom nivou. Postoji shvatanje da prevencija u zajednici je kombinacija razvojne i situacione prevencije i da obuhvata programe koji se primenjuju na nivou cele zajednice, odnosno u kojima je zajednica fokus intervencija. Prema ovom shvatanju postoji nekoliko programskih pristupa:

- Mobilizacija zajednice, odnosno podsticanje njenih članova na aktivno učestvovanje u planiranju i impelementaciji preventivnih aktivnosti;

- programi usmereni na gangove koji podrazumevaju sprečavanje mladih da se uključuju u gangove ili programi gde se deluje na gang i pojedine njegove članove;
- programi mentorstva;
- rekreativni prorgami koji omogućavaju prosocijalno angažovanje u slobodnom vremenu;
- ukljanjanje kriminogenih proizvida, posebno vatrenog oružja putem redukovanja dostupnosti, ograničenog izdavanja dozvola i sl. (Žunić-Pavlović i Kovačević-Lepojević 2010).

Pravna prevencija odnosi se na delovanje krivičnog zakonodavstva kao instrumenta u prevenciji poremećaji u socijalnom ponašanju. Pravna prevencija se najviše odnosi na poremećaji u socijalnom ponašanju koji se odnose na kršenje određenih zakonskih normi. Pravna prevencija deluje preko četri mehanizma: *generalno odvraćanje* odnosno efekat koji se postiže upućivanjem generalne pretnje krivičnim procesuiranjem svakome ko prekrši zakon; *specifično odvraćanje* ili efekat koji se postiže na individualnom nivou kažnjavanjem prestupnika za izvršeno delo; *onesposobljabanje* kao efekat koji proizilazi iz zadržavanja osobe i strogog nadzora da ne može da povredi zakon opet; *rehabilitacija* odnosno oporavak osobe dok je onesposobljena kako ponovo ne bi učinila isti prestup. Pravne norme deluju direktno ili indirektno. Indirektna funkcija ostvaruje se procesom socijalizacije, putem generalnog odvraćanja. Zakonske norme oblikuju socijalni kontekst u kome se formiraju individualne karakteristike, kao što su namere, motivcija, sistem vrednosti i uverenja. Samim tim, krivično zakonodavstvo ima moralno-vaspitnu fukncijU, jer većina građana ne krši zakone jer su vaspitani da je to loše i nepoželjno. Direktni uticaj se ostvaruje se putem ostala tri mehanizma i može se reći da je ovde reč o reaktivnom prventivnom delovanju jer je pojedinac već povredio zakonske propise (Žunić-Pavlović i Kovačević-Lepojević 2010).

Situaciona prevencija je, kao i pravna prevencija, najviše usmerena na prevenciju poremećaja u socijalnom ponašanju koji su u sukobu sa pravnim propisima. Najčešće se primenjuje u prevenciji kriminala. Nastala je sedamdesetih godina prošlog veka. Ovako shvaćena sutuaciona prevencija usmerena je ka redukovanju mogućnosti za javljanje poremećaja u socijalnom ponašanju, posebno za izvršenje krivičnih dela. Ceo koncept zasniva se na uverenju da su poremećaji u

socijalnom ponašanju situacionog karaktera i da osobe manje ili više racionalno razmišljaju i odlučuju o svom angažovanju u različiim kriminalnim aktivnostima (Kovačević-Lepojević i Žunić-Pavlović 2010).

Protektivni (zaštitni) faktori

Protektivni faktori se određuju kao unutrašnje ili spoljašnje snage koje pomažu deci i mladima da se odupru ili prevaziđu rizike (Kirby & Frazer 1997). Zaštitni faktori utiču na razvijanje otpornosti, na način da je pojačavaju svojim delovanjem, a time istovremeno smanjuju uticaj rizičnih faktora koji mogu dovesti do poremećaja u socijalnom ponašanju (Doležal 2006).

Kirby i Frazer predlažu **tri načina delovanja** protektivnih faktora:

- *Prvo*, protektivni faktori mogu služiti kao zaštita od rizičnih faktora u smislu *umanjivanja negativnog delovanja rizičnih faktora* (socijalna podrška);
- *Drugo*, protektivni faktori mogu *prekidati ili ometati delovanje rizičnih faktora*;
- *Treće*, protektivni faktori mogu *sprečiti inicijalno pojavljivanje rizičnih faktora* (Kirby & Frazer 1997).

Istraživanja protektivnih faktora pokazala su da postoje **dve grupe** protektivnih faktora:

- *Resursni protektivni faktori* koji kontinuirano imaju beneficione efekte na razvoj pojedinca bez obzira na visok ili nizak nivo rizika (adekvatno porodično funkcionisanje, dovoljan prihod i sl.).
- *Pravi protektivni faktori* koji imaju izražene efekte u situacijama povećanog rizika, dok je u situacijama smanjenog rizika njihov uticaj mnogo slabiji (Popovič-Ćitić i Popović 2009).

Postoje različite klasifikacije protektivnih faktora koje u svojoj osnovi imaju razlikovanje faktora prema životnim područjima u kojima njihovo delovanje dolazi do izražaja. Tako je moguće razlikovati dve grupe protektivnih faktora, a to su individualni i sredinjski (kontekstualni, socijalni) protektivni faktori. Individualni protektivni faktori odnose se na lične osobine pojedinca, dok

sredinjski protektivni faktori obuhvataju uticaj društvenog okruženja, odnosno porodice i vanporodičnog okruženja.

Garmezy je dao jednu od prvih klasifikacija protektivnih faktora i on ih svrstava u tri kategorije:

- *dispoziciona svojstva* (temperament, socijalna orijentacija, responzivnost na promene, kognitivne osobine i veštine suočavanja sa stresom);
- *porodično okruženje* (pozitivni odnosi barem sa jednim roditeljem, porodična kohezija, toplina, harmonija, odsustvo zanemarivanja) i
- *svojstva vanporodičnog okruženja* (dostupnost spoljašnjih resursa i proširena socijalna podrška) (Popović-Ćitić 2008).

Koncept rizičnih i protektivnih faktora bio je podložan reviziji i to tri puta. Protektivni faktori su svoj zaokružen oblik dobili u drugoj reviziji, dok se treća revizija odnosila samo na rizične faktore. Postoje tri protektivna faktora koja doprinose zdravom ponašanju za svu decu i omladinu:

- ***Zdrava uverenja i jasni standardi ponašanja***. Potrebno je da zajednica identifikuje standarde ponašanja koji će pomoći da se izbegnu poremećaji u socijalnom ponašanju. Ta zdrava uverenja i jasni standardi dalje moraju biti prenešeni i saopštavani u svim područjima života mlade osobe – kod kuće, u školi i u zajednici.
- ***Vezivanje***. Na prethodni protektivni faktor se nadovezuje vezivanje. Ukoliko deca uspostave snažne veze sa grupama koje imaju zdrave standarde ponašanja, veća je verovatnoća da će slediti standarde ponašanja koji su prihvaćeni u grupi.
- ***Individualne karakteristike.*** Uspeh vezivanja delom zavisi i od individualnih karakteristika. Reč je o izvesnim karakteristikama sa kojima se deca rađaju i koje ih štite od rizika, a to su: pozitivna socijalna orijentacija, rezilijentni temperament i visoka inteligencija (Popovič-Ćitić i Popović 2009).

Planiranje i programiranje preventivnih aktivnosti na osnovu koncepta rizičnih i protektivnih faktora

Teorijski pristup prevenciji rizičnih ponašanja zasniva se na koncepciji o protektivnim i rizičnim faktorima. Konceptualni model razvijen je osamdesetih godina prošlog veka i pokazao je znatne rezultate u prevenciji kardiovaskularnih bolesti ili prestupničkog ponašanja u saobraćaju. Koncept je veoma pogodan i primenjiv na poremećaje u socijalnom ponašanju. Koncept se zasniva na shvatanju da ne postoji jedan jedini uzrok neke pojave, što je u skladu sa savremenim shvatanjima da su bihjeviorani problemi multifaktorski uslovljeni. Unutar koncepta rizičnih i protektivnih faktora razvijena je paradigma prevencije usmerene na rizične i protektivne faktore, koja je devedesetih godina prošlog veka dala značajan doprinos, kako kriminološkoj nauci, tako procesu koncipiranja preventivne nauke (Popović-Ćitić i Žunić-Pavlović 2005). Sva preventivna nastojanja zasnovana na konceptu prevencije fokusiranom na rizične i protektivne faktore polaze od pretpostavke da se redukovanjem, neutralisanjem ili eliminisanjem negativnog dejstva rizičnih faktora i jačanjem protektivnih faktora doprinosi boljem socijalnom razvoju. Uvažavajući kumulativnu prirodu rizičnih i protektivnih faktora, odnosno činjenicu da prisustvo većeg broja rizičnih faktora povećava verovatnoću da će se razviti neki poremećaji u socijalnom ponašanju, pre ili kasnije, odnosno da prisustvo većeg broja protektivnih faktora deluje u pravcu smanjenja te verovatnoće, koncept ovako zasnovane prevencije ističe da sama pojava rizičnih faktora ne mora da znači da će se razviti neki od vidova poremećaja u socijalnom ponašanju, niti da prisustvo protektivnih faktora nužno znači da do takvih ponašanja neće doći. Insistiranje samo na rizičnim faktorima i delovanje u pravcu njihove eliminacije ili redukcije neće imati dovoljnog efekta na oblikovanje ponašanja u željenom pravcu, ukoliko se preventivnim delovanjem ne obuhvati i delovanje na protektivne faktore. To znači da će najvećeg uspeha imati oni preventivni programi koji obuhvataju obe vrste faktora (Popović-Ćitić 2005).

Sledeća okolnost koja je bitna prilikom kreiranja preventivnih aktivnost je empirijsko procenjivanje faktora rizika i protekcije u određenoj populaciji. To znači da samo na osnovu saznanja o vrsti i stepenu prisustva rizičnih i protektivnih faktora u poulaciji na čiji se socijalni razvoj želi preventivnim programima delovati, moguće je planirati aktivnosti koje će voditi eliminisanju ili redukovanju rizičnih faktora ili jačanju protektivnih faktora, kako bi se stvorili uslovi za razvoj prosocijalnih oblika ponašanja. Sa tim u vezi, veoma je bitno imati dve okolnosti u vidu. Prva, koja prizilazi iz kumulativne prirode rizičnih faktora, odnosi se na

činjenicu da se verovatnoća pojave poremećaja u socijalnom ponašanju povećava stupnjevito sa brojem i intenzitetom prisutnih rizičnih faktora i pokazuje da prilikom planiranja preventivnih aktivnosti treba uzeti u obzir što je više moguće identifikovanih rizičnih faktora. Druga okolnost jeste da potencijalno negativno dejstvo rizičnih faktora zavisi od uzrasta pojedinca, u smislu da rizični faktori u okviru porodice imaju veći uticaj u periodu detinjstva, a rizični faktori povezani sa vršnjačkim grupama ne pokazuju svoje izraženo dejstvo sve do perioda adolescencije. Osim toga uticaj nekih rizičnih faktora postaje manje relevantan sa sazrevanjem individue, dok drugi ostaju postojani i istrajni tokom čitavog života.

Sledeća pretpostavka koja se mora uzeti u obzir pilikom koncipiranja prevntivnih programa jeste to da rizični faktori dolaze do izražaja u različitim životnim domenima, odnosno da su njihovi uticaji prisutni u svim onim područjima života mladih u kojima oni stupaju u interakciju sa sredinom koja ih neposredno okružuje. To ne znači da jednim preventivnim programom treba obuhvatiti sve životne domene. Nasuprot tome, prevencija fokusirana na rizične i protektivne faktore pretpostavlja više programa prevencije koji su dobro usaglašeni i koji deluju u različitim područjima života mladih (Popović-Ćitić 2005).

Principi prevencije usmerene na rizične i protektivne faktore su rukovodeća načela koja usmeravaju planiranje i programiranje praktičnih preventivnih aktivnosti:

1.Preventivni programi treba da *ojačaju protektivne i redukuju rizične faktore*, odnosno istovremeno treba da se obuhvate aktivnosti usmerene ka jačanju protektivnih faktora i redukovanju rizičnih faktora. Ovim se ukazuje na kumulativnu prirodu rizičnih faktora, odnosno činjenicu da će se poremećaji u socijalnom ponašanju pre ili kasnije javiti zbog delovanja više rizičnih faktora. Krajnje ponašanje zavisi od interakcije ovih aktora koji se nalaze u dinačikom međuodnosu.

2. Preventivni programi treba da budu usmereni *na redukovanje rizičnih faktora koji su specifični za određenu populaciju na koju se preventivno deluje*. Najefektivniji programi su oni koji su dizajnirani u skladu sa potrebama populacije kojoj su namenjeni, te radi uspešnosti programa potrebno je empirijsko procenjivanje i utvrđivanje nivoa rizika i zaštite u određenoj populaciji.

3. Preventivni programi treba da budu *primenjeni u svim domenima u kojima su rizični faktori prisutni*. Ovde se pod domenima podrazumevaju životna područja. Ovo znači da treba kreirati i primeniti veći broj raznovrsnih, međusobno

usaglašenih preventivnih programa koji će primenom u različitim životnim područjima svojim ukupnim delovanjem doprineti smanjenju rizičnih i razvijanju i jačanju protektivnih faktora.

Uopšteno gledano, neki životni domeni se smatraju pogodnijim za primenu određenih preventivnih intervencija, kao što se lokalna zajednica smatra pogodnom za primenu programa univerzalnog i selektivnog nivoa, školska grupa i vršnjačke grupe za primenu univerzalnih i selektivnih programa, dok se u porodičnij sredini mogu primeniti programi svih nivoa preventivnog delovanja.

4. Preventivni programi treba da budu *zasnovani na komplementarnoj primeni većeg broja preventivnih strategija* iz razloga jer nijedna preventivna strategija nije u mogućnosti da samostalno ostvari značajnije i trajnije uspehe i zato svaki poseban program treba da se posmatra kao komponente multistrategijskog modela koji se može primenjivati u različitim područjima i na različitim nivoima preventivnog delovanja (Popović-Ćitić i Žunić-Pavlović 2005).

Uloga protektivnih faktora u formiranju rezilijentnosti

Gledano iz tretmanske perspektive otpornost kao koncept kojim se objašnjavaju pozitivni ishodi uprkos izloženosti rizicima, vezuje se uz tretmanske ishode, ali i uz planiranje i tok tretmana (Ajduković 2000). Otpornost je dinamičan proces u kome elastični pojedinci pokazuju pozitivnu adaptaciju uprkos značajnim nevoljama ili traumama (DiClemente, Santelli & Crosby 2009).

Mnoga istraživanja koja su pokazala povezanost između rizičnih faktora i poremećaja u socijalnom ponašanju su takođe pronašla vezu između protektivnih faktora i smanjivanja verovatnoće poremećaja u socijalnom ponašanju među populacijom koja je izložena rizičnim faktorima. Ova istraživanja pokrenula su nova istraživanja koja su bila usmerena na istraživanje otpornosti (Catalano et al. 2002). Termin otpornost koristi se kako bi se opisala deca koja postižu pozitivne rezultate uprkos riziku (Delale 2001), odnosno deca koja uspevaju da prevaziđu stres i nedaće. Akcenat je na relativnoj otpornosti prema iskustvima psihološkog rizika (Rutter 2002). Garmezy, jedan od vodećih autora koji se bavi ovom tematikom, otpornost određuje kao mogućnost kompetentnog funkcionisanja uprkos emotivnim teškoćama. Vanistedeal definiše otpornost kao kapacitet osobe da bude dobro čak i kada je suočena sa životnim teškoćama (Doležal 2006).

Prva istraživanja o otpornosti bila su usmrena na rizične faktore koji prouzrokuju akutne ili hronične poremećaje kod odraslih ili koji prouzrokuju teškoće kod dece u problematičnim porodicama. Postoje definicije u kojima se

otpornost posmatra kao osobina ličnosti i one u kojima se posmatra kao proces. U definicijama gde se posmatra kao osobina ličnosti otpornost je osobina kojom se osoba adaptira ili odoleva stresu. Određenja koja otpornost posmatraju kao proces opisuju otpornost kao proces koji je pod uticajem nervnih i psiholoških struktura, kao i pod uticajem transakcije koja se događa između ekološkog sistema (okruženja) i organizma koji je u razvoju. Bez obzira na način na koji se otpornost definiše, zajedničko je to da je to fenomen koji za ishod ima pozitivne rezultate uprkos ozbiljnim pretnjama po adaptaciju ili razvoj (Pooley, Cohen, Ferguson & Harms 2011).

Neki zajednički momenti koje najčešće ističe većina definicija:

- Kompetentnost i suočavanje sa ozbiljnim nedaćama i rizicima;
- rast i razvoj tokom vremena;
- uskađenost karakteritika pojedinca i spoljašnjeg okruženja;
- uticaj socijalnih, ekonomski, političkih faktora na otpornost pojedinca;
- uloga zaštitnih faktora.

Maten, Best i Garmezy navode kako se otpornost može manifestovati u tri oblika:

- Prvi vid otpornosti odnosi se na *postizanje pozitivnih rezultata uprkos visokorizičnoj situaciji*;
- Drugi vid otoprnosti odnosi se na *istrajnost, odnosno detetovu snagu da uspostavi kompetentnost pod stresom*;
- Treći vid otpornosti manifestuje se kao *uspešna adaptacija, uprkos stresnom i traumatskom događaju*, a odnosi se na oporavak od traume (Doležal 2006).

Osnovno polazište u koncipiranju modela elastičnosti bilo je saznanje da veliki broj mladih, uprkos izloženosti dejstvu rizičnih faktora u svom okruženju, ne razvija poremećaje u socijalnom ponašanju. Takvo saznanje uslovilo je pojavu velikog broja empirijskih istraživanja koja su svoj predmet usresredila ka izučavanju individualnih karakteristika tzv. „elastične dece", odnosno dece koja su, i pored prisustva faktora rizika u svojim životima, uspela da se odupru izazovima devijacija i izgrade zdravo prosocijalno ponašanje. Na osnovu rezultata takvih istraživanja, od kojih je veliki broj bio longitudinalnog karaktera,

ustanovljeno je da takva deca poseduju izvesne lične karakteristike koje ih na neki način čine otpornim i elastičnim na delovanje rizičnih faktora. Sinteza tih karakteristika opisana je kao jedna posebna sposobnost koja je nazvana otpornost. Otpornost se, u tom kontekstu, definiše kao sposobnost da se uspešno i relativno brzo prevaziđu negativni efekti delovanja rizičnih faktora i da se uprkos izloženosti brojnim rizicima razvije prosocijalno ponašanje. Otuda je ključna postavka modela otpornosti izražena u stavu da je razvijanje i jačanje otpornosti od presudnog značaja u prevenciji poremećaja u socijalnom ponašanju i razvijanju prosocijalnog ponašanja. Samim tim, suština preventivnih nastojanja, zasnovanih na ovom konceptu, usmerena je upravo na izgrađivanje otpornosti, odnosno formiranje i jačanje takvih karakteristika i svojstava mladih koje će ili činiti elastičnim u kontaktu sa efektima rizičnih faktora, a time i u neku ruku otporni na izazove devijacija. Drugim rečima, elastičnost, ukoliko se uspešno izgradi, predstavlja neku vrstu zaštitnika koji slabi negativno dejstvo rizičnih faktora i time redukuje verovatnoću ispoljavanja poremećaja u socijalnom ponašanju među mladima (Popović-Ćitić 2004).

Prilikom istraživanja otpornosti mogu se uočiti dva pristupa. Jedan je fokusiran na ličnost, dok je drugi fokusiran na varijable. Pristup fokusiran na ličnost nastoji da uoči po čemu su rezlijentne osobe drugačije od drugih osoba koje su izložene istim uslovima življenja. Pristup koji se orinentiše na varijable ispituje veze između karakteristika osobe i okruženja koje doprinose dobrim ishodima, iako je prisutan visok nivo rizika i teškoća. Nezavisno od oba pristupa istraživači su izlistali čitav niz karakteristika ličnosti i okruženja (protektivni faktori) koji su povezani sa otporonošću osobe i razvojem otpornosti:

I. Osobine ličnosti

- Socijabilan i fleksibilan temperament u ranom detinjstvu;
- Dobre kognitivne sposobnosti, sposobnost rešavanja problema, i dobre izvršne funkcije;
- Sposobnost ostvarivanja i održavanja pozitivnih odnosa sa vršnjacima;
- Pozitivno viđenje sebe (samopouzdanje, visoko samopoštovanje i samoefikasnost);
- Pozitivan pogled na svet;
- Vera i osećaj smislenosti života;

- Karakteristike vrednovane od strane same osobe i društva (talenti, smisao za humor, privlačnost drugim ljudima).

I. Porodične karakteristike

- Stabilno i podržavajuće prodično okruženje: stabilni međuroditeljski odnosi, blizak odnos sa roditeljima, autoritativni vaspitni stil, pozitivni odnosi sa siblinzima, podržavajući odnosi sa drugim članovima porodice;
- Uključenost roditelja u obrazovanje deteta;
- Socioekonomske prednosti;
- Visoko obrazovanje roditelja;
- Vera i religioznost.

II. Karakteristike zajednice

- Visok kvalitet zajednice: sigurnost zajednice, nizak nivo nasilja, pristup rekreacionim centrima i čist vazduh i voda;
- Efektvne škole: dobro obučeni nastavnici, programi van škole, rekreativni resursi škole (sport, muzika ili umetnička dešavanja);
- Mogućnosti zapošljenja za roditelje i tinejdžere;
- Dobar sistem javne zdravstvene zaštite;
- Pristup hitnim servisima (policija, hitna pomoć, vatrogasci);
- Povezanost sa odraslim mentorima i prosocijalnim vršnjacima.

III. Kulturne i društvene karakteristike

- Politika zaštite dece;
- Vrednosti i resursi koji su usmereni ka obrazovanju;
- Prevencija i zaštita od ugnjetavanja i političkog nasilja;
- Neprihvatanje psihičkog nasilja (Goldstein & Brooks 2006).

Prilikom analize profila otpornog (rezilijentnog) deteta Bernard navodi četri osobine koje poseduje većina rezilijentne dece, a koje su utvrđene empirijskim ispitivanjem te dece:

1. ***Socijalna kompetencija*** je prva osobina i najčešće je identifikovana. Generalno socijalna kompetencija obuhvata kvalitete kao što su odgovornost, fleksibilnost, empatija i briga, komunikacijske veštine, smisao za humor i druge prosocijalne osobine. Ove osobine ne da su samo

utvrđene da postoje kod rezilijentne dece, nego je utvrđen njihov nedostatak kod dece koja ispoljavaju nasilje, delinkvenciju, bolesti zavisnosti ili neke mentalne bolesti. Socijalna kompetencija se može uočiti u još u periodu detinjstva.

2. ***Veštine rešavanja problema*** obuhvataju sposobnost da se misli apstraktno, refleksivno i fleksibilno i da se isprobavaju različiti pristupi prilikom rešavanja kognitivnih i socijalnih problema. Isto, kao u slučaju socijalne kompetencije, nedostatak veština rešavanja problema je uočljiv kod osoba sa eksternalizovanim oblicima poremećaja u socijalnom ponašanju, i obrnuto, prisustvo ovih veština je nađeno kod rezilijentne dece. Ove veštine se mogu identifikovati još u ranom detinjstvu.
3. ***Autonomija.*** Različiti istraživači različito određuju pojam autonomije. Neki je određuju kao snažan osećaj nezavisnosti, drugi kao unutrašnji lokus kontrole i osećaj moći, dok treći na autonomiju gledaju kao na samopoštovanje i samoefikasnost. Uopšteno, autonomija obuhvata izgrađen vlastiti identitet, sposobnost da se deluje nezavisno i preduzme određena kontrola nad nekim okruženjem. Nekoliko istraživača je otkrilo da je glavna karakteristika rezilijentne dece njihova sposobnost da se ograde od disfuknkcionalnog porodičnog okruženja.
4. ***Osećaj smislenosti vlastite budućnosti*** obuhvata zdrava očekivanja od budućnosti, usmerenost ka ciljevima, orijentaciju ka uspehu, motivaciju za postignućem, obrazovne aspiracije, upornost, nadu, veru u svetliju budućnost, osećaj obećavajuće budućnosti (Benard 1991; Benard 1993).

Zaključna razmatranja

Protektivni faktori su veoma važan činilac u preventivnim programima kojima se nastoji redukovati incidencija i prevalencija poremećaja u socijalnom ponašanju. Usmeravajući se na protektivne faktore, usmeravamo se na ono što je dobro, pozitivno, na ono što se može izgraditi. Pozitivno vaspitno delovanje izraz je pedagoškog optimizma, vere u pedagoške metode i vaspitne postupke, ali, takođe, izražava i stavove humanistički orijentisane pedagogije u kojoj se sagledava čovek kao celina, njegovi potencijali i kapaciteti.

Kada sagledavamo protektivne faktore u društvenom okruženju pojedinca možemo da ustanovimo da postoje rizični faktori koji relativno lako mogu da se otklone (kao na primer druženje sa prijateljima koji ispoljavaju poremećaje ponašanja), ali postoje i rizični faktori koji ne mogu tako lako da budu otklonjeni i

koji zahtevaju napore koji iziskuju puno vremena i resursa (kao što je nizak socioekonomski status). Protektivni faktori na individualnom nivou su značajni, ali takođe često nepromenjivi (inteligencija, pol i sl.), ali orijentacija na socijalne protektivne faktore nam otvara nova vrata u prevenciji jer su to faktori koje možemo da planiramo da menjamo u preventivnim programima.

Teorije koje su značajne za razmatranje pitanja prevencije poremećaja u socijalnom ponašanju jesu, pre svega, Bronfenbrenerova teorija koja osvetljava uticaje i odnose koje socijalno okruženje ima na ponašanje i razvoj pojedinca (Bronfenbrener 1997; Paquette & Ryan 2001) i Teorija problematičnog ponašanja, koju je kocipirao Richard Jessor, a koja objašnjava razvojne putanje problematičnih ponašanja preko sistema ličnosti, ponašanja i socijalnog okruženja i dimenzija koje ti sistemi uključuju (Zamboanga, Carlo & Raffaelli 2004) i koja ima značajne implikacije na rpeventivne aktivnosti iz ugla socijalne pedagogije (Đorđić 2014).

LITERATURA

Ajduković, M. (2000). Ekološki multidimenzionalni pristup sagledavanju činitelja rizika i zaštite u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži. In J. Bašić, & J. Janković, *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži* (pp. 47-62). Zagreb: Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za prevenciju poremećaja u ponašanju.

Bašić, J. (2009). *Teorije prevencije: prevencija poremećaja u ponašanju i rizičnih ponašanja djece i mladih.* Zagreb: Školska knjiga.

Benard, B. (1991). Fostering resiliency in kids: Protective factors in the family, school, and community. *Northwest Regional Educational Laboratory*, Preuzeto 25.5.2013 godi. Dostupno na: www.eric.ed.gov/PDFS/ED335781.pdf.

Benard, B. (1993). Fostering resiliency in kids. *Educational Leadership* , 51 (3), 44-48.

Bronfenbrener, J. (1997). *Ekologija ljudskog razvoja – prirodni i dizajnirani eksperimenti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Catalano, R. F., Hawkins, J. D., Berglund, M. L., Pollard, J. A., & Arthur, M. W. (2002). Prevention Science and Positive Youth Development: Competitive or Cooperative Frameworks? *Journal od adolescent health*, 31, 230 - 239.

Coie, J., Watt, N., West, S., Hawkins, J., Asarnow, J., Markman, H., . . . Long, B. (1993). The science of prevention. A conceptual framework and some directions for a national research program. *American Psychologist*, br. 48. Vol 10, str. 1013-1022.

Delale, E. (2001). Emocionalna inteligencija kao činitelj zaštite i rizika kod djece i mladih. In J. Bašić, & J. Janković, *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladži* (63-76). Zagreb: Povjerenstvo Vlade RH za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštite djece sa poremećajima u ponašanju.

DiClemente, R. J., Santelli, J. S. & Crosby, R. A. (2009). *Adolescent Health: Understanding and Preventing Risk Behaviors.* San Francisco: Jossey-Bass.

Doležal, D. (2006). Otpornost i prevencija poremećaja u ponašanju. *Hrtvatska revija za rehabilitacijska istraživanja* , 42 (1), 87-102.

Đorđić, D. (2014).Teorija problematičnog ponašanja i njene implikacije na preventivne aktivnosti iz ulga socijalne pedagogije. *Norma,* 19(1), 55-66.

Goldstein, S. & Brooks, R. (2006). *Handbook of Resilience in Children.* New York: Springer.

Hawkins, J. D., Catalano, R. F. & Arthur, M. W. (2002). Promoting science-based prevention in communities. *Addictive behaviors*, 27, 951–976.

Johnson, R. (2002). Pathways to Adolescent Health: Early Intervention. *Journal of Adolescent health*, 21, 240-250.

Kirby, L. & Frazer, M. (1997). Risk and resilience in childhood. In F. M. (ur.), *Risk and resilience in childhood* (10-33). Washington, DC: National Association of Social Workers.

Kovačević-Lepojević, M. i Žunić-Pavlović, V. (2010). Teorijski i praktični aspekti situacione prevencije. In V. Žunić-Pavlović i M. Kovačević-Lepojević, *Prevencija i tretman poremećaja ponašanja* (91-108). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

Nacionalna strategija prevencije poremećaja ponašanja djece i mladih od 2009. do 2012. godine (2009), Vlada RH, „Narodne novine“ , br. 77/2009.

Nation, M., Crusto, C., Wandersman, A., Kumpfer, K. L., Seybolt, D., Morrissey-Kane, E. & Davino, K. (2003). What works in prevention: Principles of effective prevention programs. *American Psychologist*, 8 (6-7), 449-456.

National Institute on Drug Abuse (1997). *Drug Abuse Prevention: What Works; U.S.Department of Health and Human Services National Institutes of*

*Health. Preuzeto 23.5.2013. godine. D*ostupno na: http://www.idt.pt/PT/Prevencao/Documents/PIF/drug_abuse_nida.pdf.

Paquette, D. & Ryan, J. (2001). Brofenbrenner's Ecological Systems Theory. Preuzeto 20.5.2013. godine. Dostupno na http://people.usd.edu/~mremund/bronfa.pdf.

Pooley, J., Cohen, L., Ferguson, C. & Harms, C. (2011). Psychologists' Understandings of Resilience: Implications for the Discipline of Psychology and Psychology Practice. *The Australian Community Psychologist* , 22 (1), 30-37.

Popovič-Ćitić, B. i Popović, V. (2009). Koncept rizičnih i protektivnih faktora: Klasifikasioni okviri za potrebe prevencije poremećaja ponašanja dece i omladine. *Socijalna misao*, 16 (3), 43 – 65.

Popović-Ćitić, B. (2004). Osnovne postavke modela elastičnosti u prevenciji devijantnih ponašanja. *Socijalna misao*, 11 (2), 45-59.

Popović-Ćitić, B. (2005). Prevencija fokusirana na rizične i protektivne faktore kao savremeni pristup prevenciji prestupništva mladih. *Socijalna misa*, 12 (1), 27-55.

Popović-Ćitić, B. (2008). Protektivni faktori poremećaja ponašanju. *Beogradska defektološka škola*, 1, 113-132.

Popović-Ćitić, B. i Žunić-Pavlović, V. (2005). *Prevencija prestupništva dece i omladine*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije.

Rutter, M. (2002). Resilience concepts and findings: implications for family therapy. *Journal of family therapy*, 21 (2), 119-144.

Uzelac, S. i Bouillet, D. (2007). *Osnove socijalne pedagogije*. Zagreb: Školska knjiga.

Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica. (2005). Službeni glasnik RS, broj 85/2005. Preuzeto 20.5.2013. godine. Dostupno na: www.mup.gov.rs/cms/resursi.nsf/ZAKONOMALOLETNIMIZVRSIOCIMA-lat.pdf.

Zamboanga, B. L., Carlo, G. & Raffaelli, M. (2004). Problem Behavior Theory: An Examination of the Behavior Structure System in Latino and non-Latino College Students. *Revista Interamericana de Psicología/Interamerican Journal of Psychology*, 38 (2), 253-262.

Žunić-Pavlović, V. (2007). Konceptualni okvir poremećaja ponašanja-specijalno pedagoški pristup. In D. Radovanović, *Poremećaji ponašanja i*

prestupništvo mladih: specijalno pedagoški diskurs (53-72). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

Žunić-Pavlović, V. & Kovačević-Lepojević, M. (2010). Savremeni pristupi u prevenciji i tretmanu poremećaja ponašanja. In V. Žunić-Pavlović, & M. Kovačević-Lepojević, *Prevencija i tretman poremećaja ponašanja* (pp. 9-38). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

Žunić-Pavlović, V. & Pavlović, M. (2008). Različiti pristupi u pojmovnom određenju poremećaja ponašanja. *Nastava i vaspitanje,* br.1, str. 55-70.

VI
EDUCATIONAL CONTEXTS

Kristina Krstić
Filozofski fakultet
Univerziteta u Novom Sadu
kkrstic84@yahoo.com

UDK: 37.064.1:373.2

MOGUĆA POLAZIŠTA U KREIRANJU PARTNERSTVA PORODICE I PREDŠKOLSKE USTANOVE*

Starting from the understanding that successful family education presupposes cooperation with other educational environments in which educational processes are conducted, the paper, through ecosystem perspective, examines the relationship of family and preschool institutions. Given the fact that both contexts are characterized by specific educational potentials, nature of the relationship of these two systems is conditioned by different factors. In that sense, the importance of cooperation between these environments is emphasized in the direction of partnership, so the role of parents and the professional role of teachers complement each other. There is a special mentioning on the analysis of partnership concept, implying the active involvement of parents, as well as openness of educators, precisely of associating the strength and resources of both sides in order to accomplish realization of a common target – to create optimal conditions for the development and learning of children.

Keywords: ecosystem approach, family, preschool institution, cooperation, partnership.

Uvod

Vaspitanje i obrazovanje dece predškolskog uzrasta predstavlja značajan period u kojem se prepoznaju različiti potencijali deteta i mogući, potencijalni problemi. Prve godine života i kvalitet socijalnih iskustava koja dete stiče u porodici, kao najprimarnijoj zajednici, predstavljaju preduslov za njegov dalji razvitak. Međutim, složeni uslovi života i promene koje se javljaju u savremenom društvu stavljaju nove zadatke pred roditelje, kojima postaje sve teže da na njih samostalno odgovore. Polazeći od stare afričke poslovice koja kaže da je potrebno celo selo da bi se odgajilo dete, naglašava se značaj ekosistemskog pristupa koji

* Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija Pedagogija na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu na predmetu Porodična pedagogija, pod mentorstvom dr Slađana Zuković

proces razvoja i učenja dece sagledava kao kontinuirani proces u različitim okruženjima (Pavlović Breneselović 2012). U tom smislu, uspešno vaspitno delovanje pretpostavlja saradnju i sa ostalim vaspitnim sredinama koje karakterišu specifični vaspitno-obrazovni potencijali (Valjan-Vukić, Čeko Jurišić i Miočić 2011). Kao jedno od prvih detetovih okruženja, pored porodice, javlja se predškolska ustanova koja predstavlja temelj socijalizacije i određuje dalji detetov put kako u institucionalnom kontekstu, tako i u životnom uopšte. Polazak deteta u vrtić predstavlja veliku promenu, podjednako važnu i za dete i za roditelje. Život u porodici i u vrtiću bitno se razlikuju, pa se javlja potreba za saradnjom, kao i za međusobnim usklađivanjem ova dva sistema. Partnerstvo porodice i predškolske ustanove kao jedan od važnijih zahteva savremenih predškolskih kurikuluma, u velikoj meri određeno je različitim dvosmernim uticajima, kvalitetom komunikacije i fleksibilnošću i roditelja i vaspitača kao predstavnika ova dva sistema. Percepcija roditelja i stav vaspitača o njihovom uključivanju u vaspitno-obrazovnu ustanovu uslovljeni su promenama u domenu znanja i uverenja o detetu i njegovom razvoju, kao i promenama u ulozi vaspitno-obrazovne ustanove, vaspitno-obrazovne politike i društvene filozofije. Na kontinuumu gde je početna tačka negiranje roditelja u vaspitno-obrazovnom procesu do krajnje instance koju karakteriše percepcija roditelja kao ravnopravnih partnera (čemu se još uvek teži) – pređen je dug put (Ljubetić i Mandarić-Vukušić 2012). U tom smislu, fokus ovog rada usmeren je eksploraciju značaja aktivne saradnje i preplitanja porodičnog i institucionalnog konteksta, odnosno roditelja i vaspitača kao najvažnijih činilaca. Tačnije rečeno, cilj rada usmeren je na analizu partnerskog odnosa porodice i predškolske ustanove u programskim dokumentima, na ukazivanje na moguće prepreke u građenju partnerstva, ali i na bitne komponente koje će doprineti njegovoj izgradnji.

Odnos predškolske ustanove i porodice – razvojni put

Dete u najmlađim godinama svog života usmereno je na porodicu i u okviru nje zadovoljava svoje potrebe. U poslednjih nekoliko decenija, oblik i uloga porodice se se bitno promenili, a ta činjenica vidljiva je u brojnim aspektima. Promene se odnose na strukturu i funkciju porodice, pa je trend rasta nepotpunih porodica sve veći, izmenjen je odnos muškarca i žene u smislu ravnopravnosti i podeljene odgovornosti – nove slike roditeljskog autoriteta. Sve ove iznete činjenice uslovile su „prebacivanje" dela vaspitne funkcije porodice na predškolsku ustanovu (Valjan-Vukić, Čeko Jurišić i Miočić 2011). Sagledano kroz

istorijsku perspektivu, predškolske ustanove takođe su menjale svoj oblik i funkciju. Najpre su bile organizovane po ugledu na azil, sirotišta za decu bez roditeljskog staranja, a jedna od prvobitnih funkcija odnosila se i na preuzimanje brige o deci čiji su roditelji zaposleni ili na uticaj nepovoljnih uslova roditeljskog doma na dečji razvoj. Ovo je postalo naročito vidiljivo sa procesom industrijalizacije, pod čijim uticajem dolazi do odvajanja prvo oca, a zatim i majke iz porodičnog kruga, i urbanizacije, koja doprinosi menjanju postojećih odnosa između porodice i životno-radne sredine, kao i do tada važećih načina življenja i podizanja dece, naročito mlađe (Kamenov 1990). Osnivanje takve vrste ustanova u kojima će deca boraviti dok su roditelji na radnom mestu, dovelo je do dekontekstualizacije vaspitanja – odvajanja vaspitanja od životnog i radnog konteksta u izdvojenu društevnu delatnost (Marinković 1995). Dakle, kako ističe Maleš (1994, prema Miljak 1995), porodica i vaspitno-obrazovna ustanova predstavljale su dva odvojena sistema, od kojih svaki ima podeljene uloge i odgovornosti i gde nijedna strana nije bila upoznata niti se mešala u rad druge.Vudhed je ukazao na pozitivan pravac ovih promena jer se njima težilo za obezbeđivanje boljeg starta u školi i života svoj deci bez obzira na socio-kulturni i ekonomski status njihovih roditelja, ali je istovremeno te promene prepoznao kao „krivce" za opadanje kvaliteta života u porodici, čime se narušava uloga roditelja kao prvih i najznačajnijih vaspitača svoje dece (prema Kamenov 1990).

Šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka javio se i Pokret za kompenzatorsko obrazovanje, koji se zasnivao na ideji da će deca koja imaju teškoće u razvoju i učenju, a njihovo poreklo se nalazi u neodgovarajućoj užoj sociokulturnoj, posebno porodičnoj sredini – provoditi nekoliko časova dnevno izvan ove sredine gde će ih obučavati vaspitači profesionalci. Međutim, rezultati istraživanja koja su sprovedena radi provere uspešnosti ovih programa ukazali su na granice njihovih mogućnosti, utvrdivši da je odnos između roditelja i dece od ogromnog značaja za dečji razvoj i obrazovanje. Najuspešniji su bili oni programi koji su delovali istovremeno na decu i roditelje: Vudhed (1979) objašnjava da su najtrajniji efekti postizani kada su roditelji dobijali društvenu podršku, zapravo, kada su bili obučavani da preuzmu odgovornost za razvojne promene svoje dece (prema Kamenov 2008). Zato je značajno imati u vidu da „odgovornost roditelja za podizanje dece ne sme nikako biti umanjena činjenicom da deca pohađaju predškolsku instituciju, koja treba na svaki način da potpomogne roditeljske vaspitne napore" (Kamenov 1990: 128).

Uzimajući u obzir odnose između obrazovne ustanove i roditelja, uglavnom se govori o potrošačkom, paternalističkom (odnosu menadžera) i partnerskom odnosu. Kod potrošačkog odnosa u prvom planu je izbor vrtića od strane roditelja, dok se roditelji kojima je pružena mogućnost da se uključe u Savet roditelja posmatraju kao menadžeri. Međutim, iako roditelji i vaspitači sede zajedno, roditelji nisu podjednako uključeni u diskusije i nemaju pravo učešća u donošenju odluka, već su vaspitači u ulozi eksperata, pri čemu se roditelji u paternalističkom odnosu ne stavljaju u ravnopravan položaj (Devjak i Berčnik 2009). Tako postavljeni hijerarhijski odnosi i profesionalizam predstavljaju odlike jednog zatvorenog sistema koji može pružiti dobre organizacione okvire, ali izostavljanje roditelja neće doprineti jačanju njihovog samopouzdanja i veština koje bi doprinele da oni budu dobri roditelji. Potrebno je udružiti „usluge" roditelja i vaspitača za dobrobit deteta, instituciju učiniti „naklonjenom za promene" i učiniti je „providnom" u smislu organizacije, metoda, zahteva i odgovora, a „prijem" porodice u instituciju zameniti terminom „otvaranje" institucije prema roditeljima (Marinković 1995). Upravo je usmerenost ka humanističko-razvojnoj perspektivi u razumevanju razvojnih procesa i učenja dece predškolskog uzrasta doprinela drugačijem sagledavanju mesta i uloge svih aktera u institucionalnom okruženju (Klemenović 2009). Humanistički orijentisan kurikulum koji prepoznaje značaj uloge i vaspitača i roditelja time što se gradi i razvija na konkretnoj praksi, komunikaciji i raspravi sa drugim vaspitačima, roditeljima, stučnjacima, stavlja kontekst u prvi plan (Miljak 1995). Ostvaruje se primenom demokratskih načela u radu tako što se zastupa ideja o vrednosti demokratskih odnosa među ljudima koji čine detetovo okruženje. Stoga su za razvoj kreativnih potencijala i celokupni razvoj deteta značajni demokratski uslovi u sredini, kako u porodici, tako i u predškolskoj ustanovi (Apostolović 2013). Time se akcenat stavlja na građenje partnerskih odnosa između vaspitača i roditelja, a ujedno i otvaraju nove mogućnosti za porodicu i njenu aktivniju ulogu u radu predškolske ustanove.

Partnerstvo kao ideal odnosa između porodice i predškolske ustanove

Promene u sagledavanju budućnosti, samopercepciji i percepciji drugoga, zatim promene u načinu života, kao i način na koji ljudi organizuju svoje društvene zajednice i kako shvataju obrazovanje, doveo je do promena u nacionalnim i međunarodnim okvirima obrazovanja. Javlja se potreba pronalaženja kurikuluma i ciljeva obrazovanja i učenja koji će istovremeno poštovati individualnost pojedinaca i biti obojeni demokratskim vrednostima

društva (Milutinović 2008). Naime, predškolski programi ne mogu se sagledavati izolovano od društvenih procesa koji se u datom momentu odvijaju, kao ni od socijalnog konteksta u kojem se oblikuju (Klemenović 2009). Savremeno društvo odlikuju globalni procesi koji sa sobom nose protivrečne snage čije bi se posledice mogle ublažiti obrazovanjem. Takvo shvaćeno obrazovanje karakterišu ključne vrednosti – demokratija, kritičko mišljenje, relaciona etika, kreativnost, socijalna pravda, solidarnost – koje ujedno predstavljaju temelj transformacije obrazovnih institucija, mesta gde će doći do preplitanja različitih psihofizičkih, socijalnih, kulturnih i političkih prilika i mogućnosti dece i odraslih (Ibid.). Jedan od koraka koji vodi ka ostvarenju ovog cilja jeste proces demokratizacije obrazovanja, kojim se naglašava dinamička interakcija između realnih zbivanja u društvu i promena u obrazovnom sistemu. Na spoljašnjem planu, promene u obrazovanju se manifestuju kroz angažovanje društvene zajednice da oblikuje uslove za razvijanje i podržavanje demokratskog modela obrazovnog sistema, dok se na unutrašnjem planu te promene tiču svih aktera obrazovnog procesa i njihovih međusobnih odnosa sagledanih kroz prizmu njihovih prava i odgovornosti (Milutinović 2008; Klemenović 2009).

Partnerstvo i savezništvo predstavljali bi okvir kojim se opisuje zajednička odgovornost i učešće svih učesnika u procesu predškolskog vaspitanja i obrazovanja – članova porodice, vaspitača, dece i lokalne zajednice u kojoj se ustanove nalaze. To dovodi, ne samo do uspešnog prelaženja s delovanja „za" porodicu na delovanje „sa" porodicom, omogućavajući razmenu i deljenje, već se i dodatno otvaraju mogućnosti snažnog uzajamnog delovanja (Luciano i Guerra 2013). Termin „angažovanost porodice" našao se u prvom planu kao način da se opiše odnos deljenja odgovornosti između ustanove i porodice, ali drugi termini kao što su „porodično uključivanje", „učešće porodice" i „partnerstvo porodice" – takođe se koriste naizmenično. Kreatori programa za rano detinjstvo veruju da će se ovi odnosi najbolje razumeti kroz razvojni proces ili kontinuum. Iako se termin „angažovanost" često koristi da označi početak odnosa sa porodicom ili kao opšti oblik koji obuhvata sve oblike odnosa, oni se osvrću na kontinuum odnosa kao na početak *učešća porodice* (članovi porodice pojavljuju se u programu ili aktivnostima osmišljenim od strane ustanove), koji napreduje *uključivanjem porodice* (aktivnija uloga porodice, koja se ogleda u pomoći u osmišljivanju, razvoju i implementaciji aktivnosti ili produkata), sazreva *angažovanjem porodice* (porodice nezavisno iniciraju aktivnosti, tražeći podršku od programa), i, ako je taj odnos negovan, na kraju se pretvara u autentično *partnerstvo* (zrela forma odnosa,

u kojoj sve zainteresovane strane sarađuju na značajne načine u skladu sa svojim ulogama i zajedničkim odgovornostima koje preduzimaju za dete i njegov uspeh) (Family Partnership Guidelines for Early Childhood Settings 2013). Tako shvaćeno partnerstvo autorka Pavlović Breneselović (2012) slikovito objašnjava kroz paradigmu podrške koja se zasniva na postavci da porodica i ustanova imaju preklapajuće sfere uticaja koje čine polje njihove potencijalne i neophodne uzajamne podrške.

Koncept partnerstva predstavlja „ideal ili model odnosa porodice i profesionalaca zasnovan na pretpostavci da roditelji i program povezuju i udružuju svoje snage i resurse u donošenju odluka i preduzimanju aktivnosti u pravcu zajedničkog cilja, a to je kreiranje optimalnih uslova za razvoj i učenje deteta" (Pavlović Breneselović 2012: 131). Pored detetovih postignuća, pozitivni ishodi partnerstva vidiljivi su u roditeljskom ponašanju i osećaju roditeljske kompetentnosti, kao i vaspitačevoj kompetentnosti i njegovoj percepciji deteta i porodice (Nenadić Bilan i Matov 2014). Stoga partnerstvo podrazumeva komplementarnost uloga, u smislu da je svaki učesnik kompetentan u svom domenu – roditelj u poznavanju svog deteta, a vaspitači u pogledu pedagoško-metodičkih znanja (Miljak 1995). Tako shvaćen odnos između roditelja i vaspitača predstavlja mnogo više od poslovnog, on pre svega uključuje uzajamno poštovanje, deljenje informacija, osećaja i veština, dogovaranja, zajedničko odlučivanje i priznavanje individualnosti porodice (Rosić 1998). To iziskuje otvorenu, međusobnu, redovnu komunikaciju gde se problemi prevazilaze, rešenja pronalze, a dostignuća slave. Međutim, takva vizija partnerstva, u izvesnoj meri još uvek predstavlja ideal.

Neke prepreke u građenju partnerstva između porodice i predškolske ustanove

Partnerstvo porodice i predškolske ustanove predstavlja odnos u kojem su i roditelji i vaspitači: *jednaki* – odnose se jedni prema drugima kao kolege i istomišljenici, tako što dele informacije, obaveze i ciljeve vezane za vaspitanje deteta; *aktivni* – obe strane imaju aktivnu ulogu u podsticanju dečjeg razvoja i *odgovorni* – obe strane imaju određena prava, ali i dužnosti (Rosić 1998). Vaspitači mogu različito sagledavati ulogu roditelja, te se njihovo viđenje može kretati u rasponu da ih nekad vide kao problem, zatim kao konkurente, ili pak kao suviše ranjive kojima je potrebna pomoć kroz verovanje da je najbolje držati profesionalnu distancu u odnosu na roditelje, i, najzad, kroz mišljenje da roditelji

mogu obezbediti dragocenu podršku deci u obrazovanju i da kao takvi mogu poslužiti kao dobri saradnici (Šteh i Kalin 2011). Istovremeno, roditelji koji su voljni da se na bilo koji način uključe u vaspitanje i obrazovanje svoje dece mogu različito protumačiti povratne infomacije koje im vaspitač upućuje, iz čega proizilazi stvaranje pozitivne ili negativne slike o vaspitaču. Ranijim istraživanjima (Tiler 1991; Eccles & Harold, 1993 prema Fagbeminiyi 2011) ustanovljeno je da porodične karakteristike roditelja (npr. socioekonomski status) mogu ometati njihovo uključivanje, pa samim tim biti prepreka u građenju partnerskih odnosa. Brojni su faktori koji mogu ometati kontakte vaspitača i roditelja, a Stojanović (prema Pejić 2010: 16) navodi sledeće: nesigurnost roditelja u svoju ulogu, roditelj ne poznaje dovoljno posao vaspitača, njegove obaveze i odgovornosti; roditelj lično shvata poruke vaspitača; nesigurnost vaspitača u sebe; prebacivanje dela posla sa vaspitača na roditelje; doživljaj roditeljskih poruka previše ličan; neispunjena očekivanja. Istraživanje sprovedeno u pet evropskih zemalja - Estonija, Finska, Litvanija, Norveška, Portugalija, u kojem su autori (Hujala, Turja, Gaspar, Veisson & Waniganayake 2009) nastojali da sagledaju perspektivu vaspitača u uključivanju roditelja u servise za rano detinjstvo i negu (Early Childhood and Care services) kao jednu od bitnih dimenzija kojom se određuje partnerstvo na relaciji roditelj-vaspitač. Dobijeni su oprečni rezultati: finski vaspitači su roditelje videli kao mnogo pasivnije u odnosu na ostale zemlje, dok su vaspitači iz Portugalije i Estonije ocenili roditelje kao prilično aktivne; norveški vaspitači su se našli negde u sredini sa ocenama, a u viđenjima vaspitača iz Litvanije javile su se manje kontradiktornosti u smislu da su prepoznali uloženu energiju roditelja u saradnji sa vaspitačima, ali da roditelji nisu želeli da utiču na operativne procese unutar samog centra. Značajno je i istraživanje koje je rađeno u Hrvatskoj, u kojem su autorke (Ljubetić i Mandarić-Vukušić 2012) imale za cilj da istraže vaspitačevu percepciju partnerstva porodice i ustanove, odnosno da ispitaju zadovoljstvo vaspitača uključenošću roditelja. Rezultati su pokazali da vaspitači nisu zadovoljni uključenošću roditelja jer imaju dobre odnose samo s nekim roditeljima iz vaspitne grupe. Takođe se kao neke zajedničke prepreke u građenju partnerskog odnosa između porodice i obrazovne ustanove navode: kulturne, socijalne, ekonomske i jezičke razlike; stres i za vaspitače i za roditelje u smislu nedovoljne fleksibilnosti u radu, pri čemu se smanjuje raspoloživo vreme za njihovu međusobnu komunikaciju; različite vrednosti; različita percepcija vaspitača i roditelja u pogledu uloge vrtića koje ima za dete; očekivanja se grade na osnovu prethodnih iskustava; doživljaj otvorenosti „teritorije" kako

institucionalne, tako i porodične; veštine komunikacije; različiti pogledi u vezi sa potrebama dece i sl. (Klein i Miller 2008). Stoga je potrebno da roditelj upozna osobine ličnosti vaspitača i njegove metode rada, zatim oragnizaciju ustanove i uslove u kojima se to vaspitanje ostvaruje, ciljeve organizovanog predškolskog vaspitanja, ali i vršnjake svog deteta i njihove roditelje. Takođe, od velike važnosti je vaspitačevo poznavanje osnovnih karakteristika ličnosti roditelja, uslova u kojima dete živi u porodici, odnosa u porodici, poznavanje vaspitnog modela, ponašanja deteta u porodici, mesta koje dete ima u odnosu na brata ili sestru (Vukomanović et al. 1989).

Bitne komponente uspešnog partnerstva

Nasuprot tradicionalnom, za savremeno vaspitanje karakterističan je holistički pristup, koji akcenat stavlja na posmatranje i tumačenje konteksta pojedine vaspitno-obrazovne ustanove koja određuje kvalitet življenja, vaspitanja i učenja dece (Petrović-Sočo 2007 prema Slunjski 2009). Stoga se današnje obrazovne institucije nalaze pred novim zahtevima. Jedan od njih je delovanje na principima „zajednice koja uči", odnosno spremnosti institucija da se uključe u širu zajednicu i neposredno okruženje, kao i spremnost svih aktera obrazovnog procesa da se nađu u novim ulogama u procesu učenja (Klemenović 2011). Dakle, za građenje uspešnog partnerstva između predškolske ustanove i porodice moraju se naći „pod lupom" sve komponente koje ga bitno pospešuju ili pak narušavaju. Pre svega se misli na kulturu ustanove, odnosno „organizacionu strukturu koja mora biti kompatibilna partnerskoj prirodi odnosa" (Pavlović Breneselović 2012: 183), zatim profesionalni razvoj vaspitača, koji postaje refleksivni praktičar i nosilac tih promena, i, na kraju, ali ništa manje važan – novi pristup porodici koji se zalaže za ojačavanje njenih kapaciteta, snaga i resursa.

Kultura ustanove

Kao jedan od najjačih faktora učešća roditelja, navodi se osećanje pozvanosti (Lanthier 2003), dok na listi predloga koji su roditelji davali s ciljem poboljšanja odnosa i većeg učešća roditelja prvo mesto zauzima osećaj dobrodošlice (Peña 2003 prema Pavlović Breneselović 2012). Kultura u kontekstu predškolske ustanove prepoznaje se u organizaciji prostora, načinu postupanja sa decom, na svim nivoima interakcijskih odnosa, među odraslima i decom, kao i kroz svakodnevne rituale koje grade vaspitači i roditelji. Menjanje kulture ne podrazumeva parcijalno uvođenje neke inovacije, već se akcenat stavlja na

direktno istraživanje vaspitno-obrazovne prakse zajedničkim delovanjem svih učesnika vezanih za život i rad ustanove (Valjan-Vukić, Čeko Jurišić i Miočić 2011). Senge (2002) ističe da „mijenjanje načina interakcije znači i transformiranje ne samo formalnih struktura organizacije, već i teško vidljivih obrazaca interakcija među ljudima i procesima" (prema Vujičić 2011: 232). Kulturu vrtića Vujičić (2011) sagledava kao postignuće organizovane zajednice, koju karakterišu zajedničke temeljne postavke, uverenja vaspitača, direktora, stručnih saradnika, administrativnog i pomoćnog osoblja i roditelja koji čine jednu vaspitno-obrazovnu ustanovu. Umrežavanje se vidi kao proces koji će uticati na transformaciju ustanova i ujedno doprineti unapređivanju vaspitno-obrazovnog procesa, profesionalnom razvoju i inovacijskim aktivnostima. Dakle, reč je o umreženoj zajednici, koja u prvi plan stavlja mrežno širenje ideja, što dovodi do rušenja hijerarhijskih i linearnih odnosa (Ibid.).

Vaspitač – refleksivni praktičar i nosilac promena

Nivo kvaliteta rada u predškolskoj ustanovi podiže se pripremanjem vaspitača kao profesionalaca koji će u vrtićima preuzeti nove profesionalne inicijative, a ujedno omogućiti potencijalnim partnerima i saradnicima da se okupe oko vrtića kao faktora ukupnog razvoja (Sučević 2009). Ulogu prosvetnog radnika, odnosno vaspitača, odlikuje kompleksnost u smislu zadovoljenja isprepletanog sistema očekivanja svih učesnika vaspitno-obrazovnog procesa – međunarodne zajednice, domaće javnosti, neposrednih davalaca usluga, korisnika i njihovih porodica (Sučević 2008). Vaspitač se svakodnevno može naći u situacijama koje podrazumevaju profil angažovanosti u kome je vaspitač istovremeno u ulozi *inicijatora* – on je taj koji pokreće akcije sa roditeljima; *organizatora* – stvara uslove za aktivno učešće roditelja time što organizuje radionice za njih; *partnera u komunikaciji* – spreman je da prihvati sugestije i savete roditelja, a istovremeno roditelji su upoznati sa njegovim zapažanjima, pri čemu se stvara prijatna atmosfera tokom saradnje; *autonomnog donosioca odluka* i *informatora* – informiše roditelje o detetovom napredovanju i uopšte o ponašanju u vrtiću (Sučević 2009; Todorov i Kezunović 2012). Time se nameće potreba profesionalnog usavršavanja vaspitača, kao nosioca novih društvenih vrednosti koji će na taj način doprineti unapređivanju vaspitno-obrazovne prakse. Danas, u modernom društvu, kada se kvalitet profesionalnosti procenjuje kroz inovativnost profesionalca nasuprot njegovoj adaptivnosti (Klemenović 2011), termin „kvalifikacije", koji se vezuje za sedamdesete godine, zamenjen je terminom

„kompetencije". Značajan je koncept kompetencija Richtera, koji u prvi plan stavlja individuu i utiče na njenu samorefleksiju i samoodređenje. Prema ovom autoru, ključne kompetencije vode tome da „učesnik nije više u položaju da primenjuje naučeno, specifično i prilagodljivo situaciji, on je češće u položaju da naučeno primeni prema svojim potrebama, da u ovaj sistem integriše nove alternative delovanja, da bira između više alternativa, da bi se odmereno ponašao, da poveže nove, naučene sposobnosti sa drugim sposobnostima, da proširi svoj repertoar ponašanja iz jedne u sebi utemeljene sinergije, dakle da proširi alternative ponašanja spojem svojih dosadašnjih sposobnosti sa novonaučenim (Andevski i Knežević-Florić 2002: 99). Oslanjajući se na Oksfordski enciklopedijski rečnik, Sučević (2009), kao okvire vaspitačkih kompetencija, navodi *profesionalnu* (nivo opšteg znanja, sposobnost planiranja, sposobnost izvođenja zadataka, samovrednovanje i vrednovanje, sudelovanje u projektima i stručno usavršavanje), *pedagoško-metodičku* (poznavanje i primenu pedagoške teorije i prakse, sposobnost poučavanja i praćenja, kreiranje sadržaja, prepoznavanje i rešavanje obrazovnih problema, razumevanje socijalnih okolnosti, učenje komunikacije sa roditeljima i uključivanje roditelja u rad vaspitno-obrazovne institucije, povezivanje teorije i nastavnih metoda stečenih obrazovanjem u nastavnoj praksi i snalaženje u međunarodnim pitanjima) i *radnu* kompetenciju (veština saradnje, predanost poslu, timski rad, osećaj odgovornosti, kvalitet rada i poznavanje jezika). Isti autor, na osnovu analize EU standarda i određenih nacionalnih standarda - škotskog i holandskog, prepoznaje kao značajne socijalne kompetencije, izdvajajući njihove karakteristike: saradnju sa drugima, saglasnost, usaglašenost sa ciljevima grupe, stavranje veza, biti vođa ili vođen, uvažavanje različitosti i sl. (Sučević 2009). Istovremeno, značajno mesto zauzimaju komunikativno-refleksivne kompetencije, koje predstavljaju sastavni deo svih kompetencija, s obzirom na to da je komunikacijska komponenta neophodna u vaspitno-obrazovnom procesu, a refleksija podrazumeva osvešćivanje vlastitih i tuđih postupaka (Marković 2014). U tom smislu, kompetentni vaspitači „imaju razvijen kritički stav prema obitelji, roditelju i partnerstvu, izbjegavaju generalizaciju, optužbe i etiketiranje roditelja, te ustrajno pokušavaju upoznati i razumjeti obiteljski i kulturni kontekst iz kojeg deca dolaze. Obiteljske posebnosti vješto koriste za oplemenjivanje i obogaćivanje pedagoške prakse ustanova" (Ljubetić i Mandarić-Vukušić 2012: 594). Kompetentni vaspitač, odnosno vaspitač „refleksivni praktičar" u stanju je da se transformiše iz uloge rutinskog tehničara, koji potčinjava svoje stavove zvaničnim i nezvaničnim

propisima i zahtevima, u ulogu odgovornog profesionalca koji ima uticaj na oblikovanje vaspitno-obrazovnog procesa, ali i snosi odgovornost za njegove efekte (Klemenović 2011).

Novi pristup porodici

U svetlu građenja partnerskih odnosa sa predškolskom ustanovom javlja se potreba za reafirmacijom uloge porodice u pogledu njenog aktivnog uključivanja (Spasojević 2011) u sistem predškolskog vaspitanja i obrazovanja. Dominantni pristup u kojem su roditelji zavisili od eksperata da bi ostvarili roditeljsku funkciju pomera se ka drugačijem pristupu, onakvom koji u prvi plan stavlja samoaktualizaciju porodice, kao i razvijanje njenih kapaciteta (Pavlović Breneselović 2012). „Pozicija partnera zahteva da se svakom roditelju pristupi sa razumevanjem i poštovanjem, uvažavajući specifičnost i složenost situacije u kojoj se nalazi" (Nenadić Bilan i Matov 2014: 128). Naime, akcenat se stavlja na resurse porodice i ojačavanje njenih snaga. To je moguće ostvariti ukoliko se porodici pruži podrška kroz odgovarajuće programe namenjene njenom ojačavanju. Dunst (1995) navodi sledeće principe na kojima se zasnivaju programi takve vrste: princip jačanja osećaja zajedništva (promovisanje okupljanja ljudi oko zajedničkih vrednosti i potreba); princip mobilizacije resursa i podrške (građenje sistema podrške u cilju poboljšanja protoka resursa koji će pomoći porodicama u roditeljskim odgovornostima); princip podeljene odgovornosti i saradnje (deljenje ideja i veština od strane roditelja i profesionalaca na načine koji izgrađuju i jačaju saradnju); princip zaštite porodičnog integriteta (poštovanje porodičnih uverenja i vrednosti, kao i njihova zaštita od drugih); princip jačanja porodičnog funkcionisanja (promocija sposobnosti i spremnosti porodice da mobiliše resurse i izvrši roditeljske odgovornosti) i princip prihvatanja prakse proaktivnog programa (usvajanje programa koji podržava i jača funkcionisanje porodice).

Postoji još mogućnosti i prilika u kojima predškolske ustanove ili programi stavljaju roditelje u aktivan položaj i razvijaju roditeljske kompetencije. Kao jedan od načina jačanja porodice a time i povećanja njihovog angažovanja u programima, Džordan, Vulf i Daglas (2012: 19) ističu zaštitne faktore kao pozitivne atribute:

1. **Roditeljska otpornost:** roditelji treba da budu jaki i fleksibilni.

   To podrazumeva posedovanje veština rešavanja problema, fleksibilnost, doživljavaj emocionalne stabilnosti. Programi za rano

detinjstvo u tome mogu pomoći tako što će pružti osećaj dobrodošlice i podrške; graditi odnos sa porodicom, susrete „jedan na jedan" sa porodicom; raditi sa porodicama u razvijanju porodičnih ciljeva i identifikaciji resursa; uključiti porodice u donošenje odluka koje se tiču dece i programa.

2. **Društvena povezanost**: roditeljima su potrebni prijatelji.

   To podrazumeva pozitivnu vršnjačku mrežu, sisteme uzajamne podrške kao i odnose u zajednici. Programi za rano detinjstvo u tome mogu pomoći tako što će obezbediti prostor porodicama za neformalne sastanke; pružiti podršku porodicama u planiranju događaja za roditelje i decu; organizovati izlete i porodične aktivnosti van okruženja vrtića, obezbediti volonterske prilike, kao i blisku saradnju roditelja sa roditeljima članovima Saveta roditelja.

3. **Znanja o roditeljstvu i dečjem razvoju**: Biti sjajan roditelj deo je prirode, ali i deo učenja.

   To podrazumeva razumevanje onoga što deca uče i što su sposobna da nauče u različitim godinama i stadijumima, kao i da imaju odgovarajuće pristupe nastavi i usmeravanju dece. Programi za rano detinjstvo u tome mogu pomoći tako što će obezbediti dostupnost informacija porodičnom okruženju, deljenje zapažanja iz učionice sa roditeljima, govoriti roditeljima nešto pozitivno o njihovom detetu, a što se desilo u toku dana; kućne posete; časovi roditeljstva; slanje brošura na kućnu adresu; biblioteka za roditelje; roditeljski sastanci.

4. **Konkretna podrška kada je najpotrebnija**: Svima nam je potrebna pomoć.

   To podrazumeva zadovoljavanje osnovnih potreba, neformalnu podršku, resurse kao pomoć u slučaju kriznih situacija. Programi za rano detinjstvo u tome mogu pomoći tako što će izgraditi takve odnose sa porodicama u kojima će se roditelji osećati komotno kada dele izazove sa kojima se trenutno suočavaju; obezbediti prostore gde se osoblje može privatno sastati sa porodicama; reagovati na nevolje roditelja i porodica; povezivati i upoznati porodice sa uslugama društvenih organizacija (programi ishrane, odeća...).

5. **Socijalna i emocionalna kompetentnost dece:** Roditelji treba da pomognu deci u komunikaciji.

To podrazumeva pomoć deci da identifikuju i izraze osećanja na pozitivan način i da im pomognu da razumeju druge ljude, odnosno njihova osećanja i potrebe; podrazumeva učenje načina za rešavanje konflikata; i negovanje prijateljstva. Programi za rano detinjstvo u tome mogu pomoći tako što koriste nastavne planove i programe koji sadrže društvene i emocionalne komponente; nude edukativne prilike za roditelje, i pružaju individualne podrške roditeljima; pomažu roditeljima u razumevanju socijalnih i emocionalnih veština i ponašanja za svaki uzrast i podsticati decu da izraze svoja osećanja kroz reči, umetničko delo i igru.

6. **Zdravi odnosi roditelj – dete**: Dajte deci ljubav i poštovanje koji su im potrebni.

   To podrazumeva: vezivanje sa decom, podsticanje sigurne privrženosti, ljubav, recipročne odnose roditelj-dete, postavljene zdrave granice. Programi za rano detinjstvo u tome mogu pomoći tako što će ponuditi aktivnosti koje uključuju i dete i roditelje, kao i prilike za edukaciju roditelja.

Čini se da bi prava i odgovornosti morala „ići ruku pod ruku", pa se negde javlja potreba da se, za dodatni nivo odgovornosti koji se očekuje od budućih roditelja i svega onoga što kasnije sa sobom nosi roditeljska uloga, osmisle nova roditeljska prava, ali ne prava nad njihovom decom, nego prava na pomoć i podršku zajednice. Naravno, kako ističu neki autori (Leach 2003), ta pomoć je naročito važna ako je organizovana prema potrebama i uslovima roditelja.

Zaključak

Iznete teorijske postavke ukazuju da socijalni kontekst i društveni sistem umnogome određuje prirodu i kvalitet odnosa porodice i predškolske ustanove. Današnje društvo odlikuju višestruke promene i izazovi, pa se stoga od pojedinaca zahteva razvijanje i negovanje različitih sposobnosti - samostalno delovanje, pluralizam ideja, veština komunikacije, tolerancija, društvena odgovornosti i sl. U ovakvim uslovima odnos porodice i predškolske ustanove poprima okvire partnerskog odnosa jer se obe strane prepoznaju kao podjednako odgovorne za podizanje dece. Naime, značajno je izraditi politiku partnerstva i razviti strategiju kojom se određuju prava i odgovornosti, kao i načini participacije svih aktera koji se uključuju u vaspitanje i obrazovanje predškolske dece. Neophodno je da tako zamišljena strategija bude utemeljena na ravnopravnosti, komplementarnosti,

kompetentnosti, autentičnosti, demokratičnosti - kao bitnim karakteristikama partnerskog odnosa (Pavlović-Breneselović i Pavlovski 2000). Navedene karakteristike ne mogu se manifestovati u ustanovi koja predstavlja zatvoren sistem, već se teži fleksibilnom kontekstu na svim nivoima organizacije, u kojem su podjednako vrednovani i uticaji koji dolaze spolja i oni unutar ustanove. U takvoj sredini vlada klima dobrodošlice i poverenja u kojoj se prepoznaju porodični potencijali, jača samopouzdanje i rastu kompetencije roditelja. Dakle, odnos u kojem su stručnjaci određivali potrebe roditelja i šta je potrebno učiniti da bi bili „bolji roditelji" bio bi zamenjen vizijom roditelja kao partnera s kojima vaspitači sarađuju na načine u kojima će roditelji ispunjavati roditeljsku odgovornost za dobrobit deteta, ali, ujedno, ostvariti i vlastito zadovoljstvo. U tom slučaju dolazi do izražaja *model osnaživanja,* koji „potire" tradicionalni model deficita, u kojem su se roditelji sagledavali kroz njihove nedostatke (Pećnik i Starc 2010). U skladu sa tim, javlja se potreba za kontinuiranim profesionalnim usavršavanjem vaspitača koje bi podrazumevalo razvoj kompetencija potrebnih za stalno preispitivanje delovanja i traganja za inovativnim rešenjima pred kojim se vaspitač može naći u situacijama što ih nameće rad u savremenoj predškolskoj ustanovi.

Iz svega rečenog moguće je zaključiti da kretanje u smeru razvoja partnerskih odnosa predstavlja proces koji traži puno strpljenja, poverenja, uvažavanje perspektiva obe strane i stalno iznalaženje novih puteva za ostvarenje zajedničkog cilja.

LITERATURA

Andevski, M. i Knežević-Florić, O. (2002). *Obrazovanje i održivi razvoj*. Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine, Vršac: Viša škola za obrazovanje vaspitača.

Apostolović, D. (2013). Ciljne orijentacije predškolskih programa (kurikuluma) u R Sloveniji, R Hrvatskoj i R Srbiji. *Metodički obzori* 8, 2(18), 118–128.

Devjak, T., Berčnik, S. (2009). Parents' views on preschool care and education in local community. *US-China Education Review*, 6 (7), 68–78.

Dunst, C. (1995). *Key Characteristics and Features of Community-Based Family Support Programs*. Chicago: Family Resource Coalition.

Fagbeminiyi, F. F. (2011). The Role of Parents in Early Childhood Education: A Case Study of Ikeja, Lagos State, Nigeria. *Global Journals Inc*, 11(2), 42–52.

Family Partnership Guidelines for Early Childhood Settings (Birth to 3rd Grade) (2013). Retrieved 21. Septembar 2015 from: http://p3hawaii.org/sites/default/files/Family_Partnership_Guidelines_Report_2013.pdf

Hujala, E., Turja. L., Gaspar, M.F., Veisson, M. & Waniganayake, M. (2009). Perspectives of early childhood teachers on parent–teacher partnerships in five European countries. *European Early Childhood Education Research Journal*, 17(1), 57–76 .

Jor'dan, J.R., Wolf, K.G., Douglass, A. (2012). Strengthening Families in Illinois: Increasing Family Engagement in Early Childhood Programs. ***Young Children,*** 67 (5), 18–23. Retrieved 10, Novembr 2015 from: http://eric.ed.gov/?id=EJ997248 http://www.strengtheningfamiliesillinois.org/mirror/downloads/NAEYC_Article_1112.pdf

Kamenov, E. (1990). *Predškolska pedagogija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Kamenov, E. (2008). *Vaspitanje predškolske dece*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Klein, A. S., Miller, M. (2008). In support of family-teacher partnerships. Retrieved Septembar 22, 2015. from: http://www.earlychildhoodnews.com/earlychildhood/article_view.aspx?ArticleID=359

Klemenović, J. (2009). *Savremeni predškolski programi*. Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine; Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Pavlov".

Klemenović, J. (2011). Rekonceptualizacija nastavničke/vaspitačke profesije u kontekstu društva znanja. U T. Grujić (Ur.), *Zbornik VŠSSOV* (str.11-23). Kikinda: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača.

Leach, P. (2003). *Prvo djeca: Što društvo ne čini, a trebalo bi, za današnju djecu*. Zagreb: Algoritam.

Luciano, E., Guerra, M. (2013). Traganje za savezništvom ustanova ranog odgoja i obitelji. *Djeca u Europi*, 5(9), 2– 3 Retreived from http://hrcak.srce.hr/144865

Ljubetić, M. i Anita Mandarić-Vukušić (2012). Razumijevanje partnerstva i osposobljenost odgojitelja za građenje partnerskih odnosa s roditeljima.

U: Adilović, Z., (Ur.), *Suvremeni tokovi u ranom odgoju: Znanstvena monografija* (str. 591-608). Zenica: Islamski pedagoški fakultet.

Marinković, S. (1995). *Neki pokušaji transformacije dečjeg vrtića u otvoreni vaspitni sistem.* Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju.

Marković, T. (2014). *Model integrativne prakse u inicijalnom obrazovanju vaspitača* (Doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd.

Milutinović, J. (2008). *Ciljevi obrazovanja i učenja u svetlu dominantnih teorija vaspitanja 20. veka*. Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine.

Miljak, A. (1995). Mjesto i uloga roditelja u (suvremenoj) humanističkoj koncepciji predškolskog odgoja. *Društvena istraživanja*, 4(4-5): 601–612.

Nenadić Bilan, D. i Matov, J. (2015). Partnerstvo obitelji i predškolske ustanove kao potpora roditeljstvu. *Magistra Iadertina* 9(1): 123 –135.

Pavlović Breneselović, D. i Pavlovski, T. (2000). *Partnerski odnosi u vaspitanju: priručnik za obuku vaspitača*. Beograd: Filozofski fakultet. Institut za pedagogiju i andragogiju: Centar za interaktivnu pedagogiju.

Pavlović Breneselović, D. (2012). *Od prirodnih neprijatelja do partnera: Sistemski pristup odnosu porodice i javnog vaspitanja.* Beograd: Filozofski fakultet.

Pećnik, N. i Starc, B. (2010). *Roditeljstvo u najboljem interesu djeteta i podrška roditeljima najmlađe djece*. Zagreb: Denona d.o.o.

Pejić, R. (2010). *Unapređivanje saradnje nastavnika i roditelja*. Istočno Sarajevo: Filozofski fakultet.

Rosić, V. (1998). *Obiteljska pedagogija*. Rijeka: Filozofski fakultet.

Slunjski, E. (2009). Postizanje odgojno-obrazovne prakse vrtića usklađene s prirodom djeteta i odraslog. *Život i škola*, 22(2), 104–115.

Spasojević, P. (2011). *Porodična pedagogija i odgovorno roditeljstvo: Udžbenik za studente pedagoških fakulteta i priručnik za roditelje, vaspitače i nastavnike.* Laktaši: Izdavačko preduzeće „Nova škola plus", Bijeljina: Pedagoški fakultet.

Sučević, V. (2008). Kompetencije učitelja za kvalitetnu školu. *Norma*, 8(3), 69–79.

Sučević, V. (2009). Socijalne i radne kompetencije vaspitača kao preduslov kvalitetnog vaspitno-obrazovnog rada u predškolskoj ustanovi. *Norma*, 14(2), 179–188.

Šteh, B. & Kalin J. (2011). Building Partner Cooperation between Teachers and Parents. *CEPS Journal* 1(4), 81–101.

Todorov, V., Kezunović, I. (2012). Neke uloge vaspitača u saradnji sa porodicom. *Pedagoška stvarnost*, 58(2), 309 –318.

Valjan-Vukić, V., Čeko Jurišić, S. i Miočić, M. (2011). Razvijanje kulture predškolske ustanove zajedničkim djelovanjem roditelja i odgojitelja. *Magistra Iadertina*, 6(1): 83–98.

Vujičić, L. (2011). Kultura vrtića – sustav koji se kontinuirano mijenja i uči. *Pedagogijska istraživanja*, 8(2), 231–240.

Vukomanović, N., Kasagić, Đ., Koruga, D., Marković, M., Pavlovski T. i Ćebić, M. (1989). *Roditelji u dečjem vrtiću*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Sarajevo: »Svjetlost« Oour Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Ivan Lenard
Filozofski fakulet
Sveučilišta *J.J. Štrosmajera* u Osijeku
ivan.lenard.86@gmail.com

UDC: 37.018.26:316.334.55

ZADOVOLJSTVO SURADNJE SA ŠKOLOM – PERCEPCIJA RODITELJA RURALNE SREDINE

Education and a family have been interrelated since the introduction of institutional education. Parent-school cooperation has always been an intriguing and unavoidable pedagogical issue in the Croatian educational system. Being a two-way process, parent-school communication ought to contain relevant information about progress, accomplishments and children's behavior. This paper aims to examine the satisfaction of parent-school cooperation as well as the means of cooperation and parents' involvement in school activities from the perspective of parents living in the rural environment near the city of Valpovo. For the purpose of collecting data, a method of a questionnaire is used. The data were processed with the software for statistical analysis SPSS. The results point to a high level of satisfaction regarding parent-school cooperation. Furthermore, the results show that traditional cooperation models are given preference over partner cooperation models.

Keywords: cooperation, estimation, family, rural environment, satisfaction.

Uvod

Škola i obitelj pojmovi su međusobno isprepleteni od samih početka institucionalnog oblika odgoja i obrazovanja. Oba su tijekom prošlosti prolazila društveno-političke transformacije, no suradnja između njih nikada nije prestala egzistirati; samo se mijenjao način i intenzitet suradnje. Obitelj je primarna socijalna sredina u kojoj djeca usvajaju i razvijaju svoje socijalne vještine, i to najprije interakcijom sa svojim roditeljima. Škola zauzima drugo najvažnije mjesto u procesu usvajanja socijalnih i kulturnih normi ponašanja i ona je mjesto koje dijete odgaja i razvija u cjelovitu ličnost. Upotrebom razne multimedijalne tehnologije, djeci se u današnje vrijeme približavaju negativni modeli ponašanja koji im prenose materijalistički način života, veličaju nasilje, prenose moralno iskrivljene vrijednosti, a samim time gubi se uzajamno poštovanje i implicira

promjena društvenih vrijednosti. Stoga je upravo kvalitetna suradnja između škole i obitelji od izuzetne važnosti za dobrobit uspješnoga razvoja svake individue.

Važna sastavnica međusobne suradnje svakako je zadovoljstvo istom. Treba uzeti u obzir činjenicu da trajanje djetetova školovanja, razvojne teškoće koje nailazi na putu te promjene stava djeteta ili roditelja prema obrazovanju mogu utjecati na razinu zadovoljstva školom. Zbog toga nije zanemariv način komuniciranja sa školom jer upravo kvalitetna komunikacija između škole i obitelji pridonosi većem zadovoljstvu. Nerijetko roditelji zadovoljstvo školom identificiraju s uspjehom djeteta, to jest, ako je dijete zadovoljno i uspješno u školi i roditelji će imati veću razinu zadovoljstva. Stupanj zadovoljstva školom indikator je koliko roditelji prihvaćaju suradnju i koja je kvaliteta komunikacije sa školom, a o tome svakako ovisi i razvoj daljnjih međusobnih odnosa.

Povijesni kontekst suradnje škole i obitelji

Suradnja je škole i roditelja nezaobilazno pitanje i u odgojnom i obrazovnom sustavu hrvatskog školstva. No, povijest nam pedagogije i školstva daje i drugačiji pogled na oblik i kvalitetu tih odnosa. Na suradnju škole i roditelja u prošlosti se gledalo kao na dva različita svijeta, odnosno svjetove s različitim zadaćama i ulogama (Rosić 2005). Obitelj, odnosno roditelji, imali su primarnu zadaću u odgoju djece, dok su škola/učitelji bili odgovorni za obrazovni uspjeh i u tim segmentima nije bilo doticaja, drugim riječima nije postojala suradnja (Lukaš i Gazibara 2010). Potrebno je istaknuti da je suradnja škole i roditelja potaknuta socio-kulturnim kretanjima društva, to jest sve izraženijom demokratizacijom društva, a time i demokratizacijom obrazovnog sustava. Suradnju škole i roditelja poticao je i car Karlo Veliki (8. i 9. stoljeće) na način da je naredio svećenicima da osnivaju župne škole i traže od roditelja da šalju svoju djecu u škole (Lukaš i Gazibara 2010). Jan Amos Komensky u 17. stoljeću i Johann Heinrich Pestalozzi u 18. stoljeću, zalagali su se da se škole otvore roditeljima (Maleš 1996). Komensky je posebno u svom pedagoški najpoznatijem djelu „Velika didaktika“ naglašavao da su roditelji prirodni odgajatelji djece, a učitelji im samo pomažu u tome. U drugoj polovici 20. stoljeća, usporedno sa zahtjevima roditelja za uključivanjem u rad škole, razvijaju se različiti modeli suradnje škole i obitelji, a većinom su povezani s društvenim kretanjima i promjenama. Maleš (1996) ističe sljedeće pokrete i modele suradnje:

a) *„Suradnja kao nijema potpora roditelja naporima škole“* – učitelji nemaju potrebu konzultiranja s roditeljima, a roditelji se ne miješaju u posao učitelja. Suradnja se svodi na roditeljsko odazivanje sastancima i dolascima na organizirane svečanosti;
b) *„Obrazovanjem roditelja do jednakih šansi za sve“* – javljanjem spoznaje o razvoju djetetove ličnosti pod utjecajem okoline, obitelj dobiva istaknuto mjesto; smatra se da ako se pruže iste prilike svima, iskorijenit će se siromaštvo i nejednakosti;
c) *„Pokret odgojne zajednice“* – pokret se javlja početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća i temelji se na pretpostavci da zbližavanjem škole i obitelji može doći do smanjenja u razlikama vrijednosti škole i obitelji;
d) *„Zahtjev roditelja za sudjelovanjem u odlučivanju“* – pokret dolazi od roditelja, to jest od predstavnika srednje klase čija su djeca polaznici državnih škola;
e) *„Roditelji – osnivači alternativnih škola“* – javlja se početkom 20. stoljeća i rezultat su nezadovoljstva roditelja radom državnih škola. Pokret prati povećano osnivanje reformnih i alternativnih škola.

Do 60-ih godina dvadesetog stoljeća većina roditelja bila je bez mogućnosti utjecaja na odgoj svoje djece izvan obitelji. Učitelji nisu smatrali potrebnim konzultirati se s roditeljima, a roditelji se nisu miješali u posao učitelja niti su s njima razgovarali o svojim odgojnim postupcima u obitelji (Tizard, Schofield & Hewison 1982). Suradnja je uglavnom bila svedena na roditeljsko odazivanje na roditeljske sastanke i svečanosti kao izraz potpore i iskazivanja povjerenja u školu.

Osim svjetovnog isticanja važnosti suradnje škole i obitelji, Lukaš i Gazibara (2010) kronološki sumiraju presjek domaćih pedagoga koji su pridali pažnju ovom području obrazovanja od 14. pa do sredine 20. stoljeća kada o ovoj tematici pronalazimo mnoštvo knjiga i članka u znanstvenoj periodici. Autori započinju izdvajanjem pedagoga Nikole Gučetića (1549-1610) i njegovog znamenitog djela „Upravljanje obitelji“ u kojem ističe potrebu da se djeca u školi trebaju odgajati u ljubavi i disciplini, a sve naravno u suradnji s obitelji. Nadalje, tematikom suradnje obitelji i škole bavili su se Stjepan Ilijašević (1814– 1903); Stjepan Novotny u djelu „Gojitba i obća učba“ (1833-1867); Stjepan Basariček (1848–1018); Milka Pogačić (1860–1936); Marija Jambrišak i Jagoda Truhelka su 1900. godine pokrenule izdavanje časopisa „Domaće ognjište“; Jure Turić (1861-1944) u

svome djelu „Metodika škole“ te Stjepan Pataki (1905–1953) u udžbeniku „Opća pedagogija“ (Lukaš i Gazibara 2010).

Suradnja/partnerstvo između obitelji i škole

Suradnju možemo pojasniti kao zajednički rad ili sudjelovanje dviju ili više osoba na nekom projektu ili zadatku. „Suradnja se definira kao grupa od dva ili više pojedinaca ili organizacija koje zajednički rade kako bi dosegli zajednički cilj“ (Lukaš i Gazibara 2010: 210). Partnerstvo, s druge strane, podrazumijeva odnos u koji dobrovoljno ulaze roditelji i učitelji, a sve u interesu razvijanja međusobne i bezuvjetne suradnje kako bi se bolje razumjele djetetove potrebe u odgojnom i obrazovnom području (Kosić 2009). „Pod suradnjom škole i obitelji ističe se da je to proces međusobnog informiranja, savjetovanja, učenja, dogovaranja i druženja, a sve radi dijeljenja odgovornosti za dječji razvoj u obitelji i školi“ (Maleš 1996: 84). Pod kvalitetnom suradnjom podrazumijeva se „ulaganje zajedničkog i obostranog truda, pokušaja potpunog zadovoljavanja interesa škole i roditelja te tendencija prema zajedničkoj viziji" (Lukaš i Gazibara 2010: 213).

Roditelj je primarni odgajatelj i najveći autoritet u životu djeteta. Takvo shvaćanje posebno je važno u promicanju partnerstva i suradnje učitelja, roditelja, učenika i škole (Livazović, Alispahić i Terović 2015). Obitelj je prirodno okruženje sa svojim odgojnim funkcijama; ono ima prvotnu obvezu u osiguravanju skrbi i sigurnosti djetetu da bi ono moglo kvalitetno funkcionirati u društvu. Stoga, uključenost roditelja u dječje odrastanje i stvaranje ugodnoga obiteljskoga ozračja predstavlja važan preduvjet uspješnoga socijalnoga razvoja djeteta (Valjan-Vukić 2009). Nagle društvene promjene stvaraju pritisak na škole da preuzmu veliki dio odgovornosti u razvoju djetetovih osobina da funkcionira kao uspješan član zajednice, no škola ne može riješiti sve socijalne probleme niti biti kvalitetna zamjena za obitelj (Frýdková 2013).

Za bolje razumijevanje odnosa između škole i roditelja te socijalizacije djeteta pripomažu dva pedagoški vrijedna teorijska modela. Prvi je razvila Joyce Epstein, koji objašnjava koncept partnerstva i podjelu odgovornosti škole i roditelja. Drugi su model razvile Sheridan i Kratochwill, a isti u svome razumijevanju razlikuje dvije relacijske orijentacije, odnosno tradicionalni nasuprot partnerskom odnosu škole i roditelja (Pahić, Miljević-Riđički i Vizek Vidović 2010). Tradicionalni pristup suradnji pretpostavlja odnos u kojem roditelji prepuštaju odgovornost obrazovanja školi, a ne očekuje izravnu uključenost roditelja u rad škole. Škola određuje ciljeve i roditelje obavještava o napredovanju prema potrebi,

komunikacija je relativno rijetka i škola ju inicira. Partnerski orijentiran odnos naglašava važnost međusobne suradnje u obrazovanju i socijalizaciji djece; postoji obostrana želja za stvaranjem pozitivnoga ozračja u odgoju, komunikacije je česta, uloge su jasne i definirane, a odgojni se ciljevi zajednički planiraju i dogovaraju (Pahić et al. 2010).

Komunikacija između škole i obitelji treba biti dvosmjerna te omogućavati informiranost roditelja o napredovanju, postignućima i ponašanju njihove djece u školi. Roditelji spremni za suradnju također mogu poslužiti i kao izvrstan socijalni most u komunikaciji s drugim obiteljima, a posebno ukoliko se radi o obaviještenim i obrazovanim pojedincima, što izuzetno značajno može povećati kvalitetu rada učitelja i škole (Livazović et al. 2015). Pravilan je put prema cjelovitom dječjem razvoju kvalitetna komunikacija obitelji i škole, produbljivanje njihove suradnje, razvijanje socijalnih kompetencija kako roditelja tako i samog učitelja (Valjan-Vukić 2009).

Prije svega, roditelji i škola trebaju graditi odnos s ciljem promicanja dosljednosti i jedinstvenosti u odgojnom nastojanju. Samo ako je podrška usklađena s bazom zajedništva, ona će za razvoj djeteta imati daleko uspješniji utjecaj i moći će odgovoriti na potrebe učenika i kvalitetniji razvoj. Roditelji aktivnim sudjelovanjem u radu škole postaju osnaženiji i bolje informirani; gradi se odnos povjerenja, koji je vrlo važan barem u početnim godinama djetetova školovanja. Škola na ovaj način gradi svoj ugled i promiče društveni autoritet u zajednici, a učitelji dobivaju važnog partnera u borbi za ostvarivanje prava djeteta na kvalitetan život i obrazovanje (Livazović et al. 2015). Partnerski odnos donosi određene koristi kako za školu, tako i za roditelje. Škola/učitelji od partnerskoga odnosa dobivaju saveznika u roditeljima prilikom rješavanja problema, motiviraniji su za posao i ujedno zadovoljniji te dobivaju veći ugled u društvenoj zajednici. S druge strane, roditelji od partnerskog odnosa sa školom imaju bolju informiranost o napredovanju i ponašanju svoga djeteta, doprinose kvaliteti rada škole, jačaju svoje samopouzdanje u radu s djetetom i postaju sudionici, a ne samo pasivni promatrači školskoga života djeteta (Desforges & Abouchaar 2003).

Joyce Epstein razvila je teoriju roditeljske uključenosti, a kao najvažnije odrednice suradnje ističe da roditelji i škola dijele odgovornost za socijalizaciju djeteta, ciljevi i zadaci roditelja, škole i zajednice se preklapaju, za dječji rast i razvoj najvažniji su čimbenici obitelj, vrtić, škola i zajednica (Miljević - Riđički, Spahić i Vizek Vidović 2011). Postoje različiti načini suradnje između škole i obitelji. Rečić (2006: 10) izdvaja oblike suradnje na sljedeći način:

- Individualni razgovor;
- Roditeljski sastanci razrednog odjela;
- Sastanci manjih skupina roditelja;
- Zajednički sastanci roditelja, nastavnika i učenika;
- Savjetovalište za roditelje;
- Posjet roditelja školi i njezino upoznavanje;
- Zajedničke akcije;
- Program osposobljavanja za roditelje (škola za roditelje);
- Tiskani materijali i informacije za roditelje;
- Posjet učitelja obitelji.

Osim navedenih oblika suradnje, u današnjem informacijsko-komunikacijsko naprednom društvu, moguće je uspostaviti kontakt između škole i obitelji mobitelom ili elektroničkom poštom. Određene informacije vezane za obrazovni napredak svoga djeteta, roditelji mogu dobiti i iz udobnosti svojega doma, jednostavno korištenjem aplikacije e-dnevnik[1], naravno, ukoliko je škola uvela takav sustav u svoj rad.

Pugh i De'ath (1989) (Maleš 1996) na temelju analize 130 engleskih obrazovnih ustanova izradili su sljedeću podjelu uloga roditelja u školi:

- „Nesudjelovanje“ – roditelji se ne uključuju u rad škole;
- „Sudjelovanje“ – roditelji su fizički uključeni u rad škole kao pomagači ili učenici;
- „Potpora“ - roditelji svojim aktivnostima pružaju potporu školi;
- „Partnerstvo“ - roditelji imaju odnos sa školom u duhu poštovanja, dogovaranja i zajedničkih ciljeva;
- „Kontrola“ - roditelji imaju mogućnost sudjelovanja u kreiranju i donošenju odluka.

Teorija i praksa nisu uvijek usklađeni, stoga da bi međusobna suradnja funkcionirala na obostrano zadovoljstvo, mora se voditi posebna briga oko

[1] Aplikacija e–dnevnik omogućava svakom roditelju uvid u osobne podatke, ocjene, izostanke, bilješke, planirani raspored pisanih zadaća i ostale informacije o djetetu koje su predmetni učitelji za svoj predmet unijeli.

ravnopravnosti između škole i obitelji te posebno o međusobnom povjerenju i uvažavanju (Livazović et al. 2015; Frýdková 2013). Bitne su komponentne kvalitetne suradnje dobra komunikacija između roditelja i učitelja, protok informacija u oba smjera te suradnja temeljena na praktičnim rješenjima. Nicholl (Maleš 1996) navodi da je partnerski odnos moguć jedino onda kada su škola i obitelj:

- „jednaki“ – odnose se jedni prema drugima s poštovanjem;
- „aktivni“ – obje strane imaju sudjelujuću ulogu u razvoju djeteta;
- „odgovorni“ - obje strane imaju određena prava, ali i obveze.

Škola i obitelj moraju biti komplementarne u svome djelovanju u cilju što boljega odgojnoga i obrazovnoga napredovanja djeteta jer inače dolazi do razilaženja i neprijateljski nastrojenoga odnosa. Škola treba podršku roditelja, no i roditelji trebaju podršku škole.

Pahić et al. (2010) proveli su na prostoru Hrvatske istraživanje s ciljem ispitivanja postojanja razlika uključenosti u rad škole roditelja opće populacije i roditelja predstavnika u stručnim tijelima škole. Istraživanje je provedeno na uzorku od 1222 roditelja (144 predstavnika roditelja i 908 roditelja opće populacije) djece od drugog do osmog razreda. Isto je iznjedrilo postojanje tradicionalno orijentiranoga odnosa škole i roditelja. Komunikacija je relativno rijetka i često ju inicira škola, a roditelji općenito pokazuju interes za dostupne oblike komunikacije. Nastavno na prethodno, Miljević–Riđički et al. (2011) proveli su istraživanje sa svrhom utvrđivanja postojanja razlika u percepciji zadovoljstva suradnje roditelja sa školama iz gradske/seoske sredine. Istraživanje je provedeno na robusnom uzorku od 1052 roditelja djece od drugog do osmog razreda iz 30 osnovnih škola, a rezultati su pokazali da roditelji nastavu procjenjuju isključivo zaduženjem škole, što ističe prevladavanje tradicionalnoga pristupa suradnje roditelja i škole. Prema istraživanju, većina je roditelja zadovoljna kvalitetom i količinom informacija koje dobivaju od škole, kao i načinima uključivanja u rad škole. Također, visoki postotak smatra kako je kvaliteta nastave isključivo odgovornost škole, a kao smetnju boljoj suradnji sa školom smatraju nedostatak vlastitoga vremena, odnosno zauzetost obvezama. Zaključno, roditelji prema rezultatima istraživanja smatraju da kvaliteta i sigurnost djece treba biti isključivo odgovornost škole, a odgoj djeteta i njegovo zadovoljstvo školom vide kao zajedničku odgovornost.

Metodologija istraživanja

Cilj i istraživačka pitanja

Cilj je ovoga istraživanja bio ispitati procjenu zadovoljstva suradnje sa školom iz perspektive roditelja ruralne[2] škole s područja grada Valpova. Istraživanje je potaknuto obvezom škole da provodi samovrednovanje, a ista u svome razvojnom planu kao prioritet ima raditi na osnaživanju suradnje između škole i roditelja.

Sukladno postavljenom cilju istraživanja, postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

1. Utvrditi jesu li i u kojoj su mjeri roditelji ruralne škole s područja grada Valpova zadovoljni kvalitetom suradnje sa školom;
2. Utvrditi jesu li roditelji ruralne škole s područja grada Valpova orijentirani na tradicionalni ili partnerski odnos sa školom.

Postupak, instrument i uzorak istraživanja

Istraživanje se sastoji od dva dijela; kvantitativnoga koji se temelji na statističkoj obradi podataka dobivenih anektiranjem i kvalitativnoga u kojemu se elaboriraju mišljenja roditelja o načinima suradnje sa školom i mogućnostima njihova sudjelovanja u radu škole. Anketiranje je istraživački postupak koji je korišten u istraživanju, a kao instrumentarij korišten je upitnik otvorenog, zatvorenog i kombiniranog tipa pitanja. Kvalitetu suradnje sa školom ispitat će se brojem održanih roditeljskih sastanka tijekom godine, prisutnosti roditelja istima, brojem dolazaka na individualne informacije tijekom godine, sudjelovanjem na održavanju *Info sata* te procjenom roditelja korisnošću spomenutih oblika suradnje. Uzorak je ispitanika 151 roditelj ruralne sredine osnovne škole s područja grada Valpova. Ispitivana osnovna škola sastoji se od matične škole, jedne područne škole i jednog područnog odjela[3].

[2] Pojam ruralan odnosi se za život na zemlji i obrađivanje zemlje; za selo; koji se odnosi na selo, koji pripada selu.

[3] Državni pedagoški standard osnovnoškolskog sustava odgoja i obrazovanja (2008) definira područni odjel kao dislocirani razredni odjel/odjeli koji se formiraju izvan sjedišta matične škole i ne ispunjavaju uvjete za osnivanje područne škole.

Tablica 1
Uzorak ispitanika

Škola	N (ukupno)	%	N (ispitanih)	%
Matična škola	139	60,7	77	55,4
Područna škola i područni odjel	90	39,3	74	82,2
Ukupno	**229**		**151**	

Rezultati istraživanja i rasprava

U ovome dijelu rada interpretiraju se rezultati dobiveni korištenjem tabličnih prikaza i deskriptivne analize. Na prvo pitanje *Razrednik/ca je dužan/na tijekom školske godine održati najmanje tri roditeljska sastanka* (Tablica 2) roditelji su u visokom postotku od 88,1% procijenili da je održavanje triju roditeljskih sastanaka tijekom školske godine dovoljno za kvalitetnu suradnju i dobivanje informacija; vrlo malen postotak od 4% je procijenilo da je previše, a 6,6% je procijenilo da je premalo. Iz podataka je vidljivo da su roditelji zadovoljni brojem održavanih roditeljskih sastanaka tijekom školske godine. Minimalnu obvezu razrednika o broju roditeljskih sastanka tijekom školske godine regulira *Pravilnik o načinima, postupcima i elementima vrednovanja učenika u osnovnoj i srednjoj školi,* točnije članak 15., stavak 3: „Razrednik je dužan tijekom nastavne godine održati najmanje tri roditeljska sastanka na kojima daje pregled razrednih postignuća u prethodnome razdoblju, informira roditelje o aktivnostima u razrednome odjelu te osigurava razmjenu informacija između roditelja i učitelja/nastavnika, stručne službe i ravnatelja“.

Tablica 2
Zadovoljstvo roditelja brojem roditeljskih sastanaka

	f	*%*
Premalo	10	6,6
Dovoljno	133	88,1
Previše	6	4,0
Nije ispunilo	2	1,3
Ukupno	**151**	**100,0**

S druge strane, Tablica 3 pokazuje da roditelji u postotku od 48,3% posjećuju roditeljske sastanke tri puta godišnje, dok je 21,2% roditelja prisustvovalo na više od tri roditeljska sastanka godišnje. Ovaj nam podatak sugerira da roditeljima odgovara, odnosno da su zadovoljni brojem sastanaka na godišnjoj razini. Slobodnom interpretacijom možemo istaknuti da je rezultat manje posjećenosti roditeljskih sastanak uvjetovan roditeljskom preokupiranošću dnevnim obvezama, a istovjetan rezultat dobiven je istraživanjem Miljević-Riđički et al. (2011).

Tablica 3
Prisustvo roditelja roditeljskim sastancima tijekom školske godine

	f	***%***
Nijednom	3	2,0
Jednom	7	4,6
Dva puta	36	23,8
Tri puta	73	48,3
Više puta	32	21,2
Ukupno	**151**	**100,0**

Također, 55% roditelja izjasnilo se da tijekom godine prisustvuje od minimalno jednom do maksimalno tri puta na individualnim informacijama (Tablica 4); 30,6% između četiri i pet puta godišnje, dok samo 8,6% prisustvuje sedam i više puta. Rezultat upućuje na to da roditelji rijetko koriste ovaj oblik komunikacije sa školom, to jest s razrednikom svoga djeteta. Isti je rezultat porazan ako se uzme u obzir da se u hrvatskom obrazovnom sustavu individualne informacije za roditelje planirano organiziraju barem jednom tjedno.

Tablica 4
Dolazak na individualne informacije

	f	*%*
Nijednom	9	6,0
1-3 puta	83	55,0
4-6 puta	46	30,5
7 i više puta	13	8,6
Ukupno	**151**	**100,0**

Četvrto anketno pitanje odnosilo se na roditelje čija djeca pohađaju predmetnu nastavu, a istim se htjelo utvrditi njihovo prisustvovanje održavanju *Info sata* u školi. Naime, *Info* se *sat* održava jednom u polugodištu i to barem mjesec dana prije kraja prvoga obrazovnoga razdoblja, odnosno drugoga. Cilj je *Info sata* da taj dan roditeljima u isto vrijeme budu dostupni svi predmetni učitelji, a roditelji sa svakim od njih mogu porazgovarati o ocjenama i mogućnostima napredovanja svoga djeteta. Prije organiziranja *Info sata*, održavaju se roditeljski sastanci na kojima se roditeljima podijele *Izvješća* s popisanim ocjenama učenika o kojima se roditelji individualno konzultiraju s učiteljima. Tablica 5 daje tablični prikaz koliko je roditelja do sada prisustvovalo ovakvom obliku informiranja u školi. Uvid u tablicu demonstrira da više od polovice ispitanih roditelja, 56,4%, nije prisustvovalo nijednom organiziranom *Info satu*.

Tablica 5
Prisustvovanje Info satu

	f	*%*
Nijedan *Info sat*	57	56,4
Jedan *Info sat*	31	30,7
Oba *Info sata*	11	10,9
Ukupno	**99**	**98**
Nije ispunilo	2	2
Ukupno	**101**	**100,0**

Iako roditelji u visokom postotku ne posjećuju *Info sate* i ne smatraju ovakav oblik suradnje potrebnim (51%), posjećuju roditeljske sastanke do tri puta godišnje (48,3%) i smatraju da je taj broj sasvim dovoljan za kvalitetnu suradnju (88,1%) te maksimalno do 3 puta dolaze na individualne informacije (55%). Ipak, procijenili su da je suradnja između škole i njih iznimno važna i to čak njih 68,9% (Tablica 6). Procjena indicira da je roditeljima povezanost sa školom izuzetno bitna, ali, s druge strane, nedovoljno koriste oblike suradnje koje im ista pruža. Ovaj rezultat daje odgovor na drugo istraživačko pitanje, a to je da roditelji ruralne škole s područja grada Valpova, prema svojim procjenama, preferiraju tradicionalni naspram partnerskoga odnosa sa školom. Ovaj podatak potvrđuje rezultate istraživanja Pahić et al. (2010) i Miljević–Riđićki et al. (2011) o preferiranju tradicionalno orijentiranoga odnosa škole i roditelja.

Tablica 6
Procjena važnosti suradnje škole i roditelja

	f	***%***
U potpunosti nevažna	2	1,3
Uglavnom nevažna	1	0,7
Nije ni nevažna ni važna	1	0,7
Poprilično je važna	41	27,2
Iznimno je važna	104	68,9
Ukupno	149	98,7
Nije odgovorilo	2	1,3
Ukupno	**151**	**100,0**

U Tablici 7 prikazuje procjenu roditelja o tome kakvu korist imaju od individualnih informacija, roditeljskih sastanaka i *Info sata*. Roditelji su procijenili da od individualnih informacija imaju veliku korist i to 70,9%. Nadalje, procjena je korisnosti roditeljskih sastanaka manja i to 59,6%. Prevalenciju individualnih informacija nad roditeljskim sastancima nalazimo u dijelu što je na individualnim informacijama razgovor usmjeren na odgojno-obrazovnom napredovanju pojedinca u školi, dok roditeljski sastanci uglavnom služe prenošenju skupnih informacija i dogovaraju se na razini razrednoga odjela. Roditelji su procijenili da od *Info sata* imaju veliku korist i to čak njih 45%. Ova procjena ne korelira s

rezultatima dobivenima u dijelu nedolaska na *Info sate* gdje su roditelji u visokom postotku od 51% procijenili oblik suradnje nepotrebnim, a 56,4 % nije prisustvovalo nijednom *Info satu.*

Tablica 7
Korist od individualnih informacija, roditeljskih sastanaka i Info sata

	Korist od individualnih informacija		**Korist od roditeljskih sastanaka**		**Korist od *Info sata***	
	f	**%**	**f**	**%**	**f**	**%**
Uopće nema koristi	0	0	1	0,7	3	3,0
Uglavnom nema koristi	1	0,7	1	0,7	3	3,0
Niti ima niti nema koristi	3	2,0	5	3,3	10	10
Uglavnom ima koristi	36	23,8	49	32,5	36	36
Ima velike koristi	107	70,9	90	59,6	45	45
Ukupno	147	97,4	146	96,7	97	97,0
Nije odgovorilo	4	2,6	5	3,3	3	3,0
Ukupno	**151**	**100,0**	**151**	**100,0**	**100**	**100,0**

Visoki je postotak roditelja (77,5%) procijenilo da je jako zadovoljno suradnjom sa školom (Tablica 8). Stoga, iskazana procjena roditelja da je kvaliteta suradnje sa školom na visokoj razini daje odgovor na prvo istraživačko pitanje - roditelji ruralne škole s područja grada Valpova procijenili su svoju kvalitetu suradnje sa školom na visokoj razini. Visoku procjenu zadovoljstva suradnjom, količinom dobivenih informacija te svojim zadovoljstvom oblicima suradnje potvrđuje rezultate istraživanja Miljević–Riđički et al. (2011).

Tablica 8
Procjena zadovoljstva dosadašnjom suradnjom škole i roditelja

	f	*%*
Uopće nisam zadovoljan/na	3	2,0
Nisam ni zadovoljan/na ni nezadovoljan/na	30	19,9
Jako sam zadovoljan/na	117	77,5
Ukupno	150	99,3
Nije odgovorilo	1	0,7
Ukupno	**151**	**100,0**

Iz Tablice 9 iščitava se da 75,5% roditelja smatra da ne postoje drugi oblici suradnje sa školom, što daje dodatan odgovor na drugo postavljeno istraživačko pitanje, a tiče se prevalencije tradicionalnog oblika suradnje sa školom naspram partnerskog. Drugim riječima, podaci ukazuju na to da roditelji preferiraju tradicionalni oblik suradnje sa školom, odnosno ne smatraju da drugi oblici suradnje uopće postoje. Uzimajući u obzir ovaj rezultat i rezultat zadovoljstva suradnjom sa školom (77,5%), možemo zaključiti da roditelji ruralne škole zasigurno nalaze sigurnost u tradicionalnim oblicima rada. Promjena pristupa prevladavajuće tradicionalne suradnje naspram partnerske suradnje, zahtijevat će puno vremena i angažmana škole u radu s roditeljima.

Tablica 9
Postojanje drugih oblika suradnje

	f	*%*
Da, postoje	12	7,9
Ne, ne postoje	115	75,5
Ukupno	127	84,1
Nije odgovorilo	24	15,9
Ukupno	**151**	**100,0**

Nastavno na prethodno, Tablica 10, u kojoj su roditelji ispitivani o vještinama/znanjima koje posjeduju i s kojima bi se mogli aktivno uključiti u rad škole, dodatno potvrđuje tradicionalni oblik suradnje. Rezultati pokazuju da 87,4% roditelja nema razvijena znanja, vještine ili sposobnosti kojima bi mogli pomoći u

radu škole ili ih jednostavno ne iskazuju. Samo 19 roditelja izjasnilo se da posjeduju određene vještine/znanja kojima bi mogli pomoći, a uvidom u iste, daje se zaključiti da one većinom korespondiraju s ruralnim načinom života.

Tablica 10
Posjedovanje vještina/znanja kojima bi mogli pomoći radu škole

	f	**%**
Ne posjedujem znanja, vještine i sposobnosti	132	87,4
Etika i filozofija	1	0,7
Radionice zlatoveza	2	1,3
Pčelarstvo	1	0,7
Ručni rad, izrada nakita	2	1,3
Šlinganje i heklanje	2	1,3
Kulinarske vještine	3	2,0
Obrada drveta	1	0,7
Uzgoj bilja	3	2,0
Oslikavanje svile	1	0,7
Animiranje grupa	1	0,7
Komunikacijske vještine	1	0,7
Pomoć pri učenju u dopunskoj nastavi	1	0,7
Ukupno	**151**	**100,0**

Zaključna razmatranja

Suradnja između škole i obitelji kao izuzetno bitnih čimbenika za cjelokupni razvoj djeteta neće vjerojatno nikada prestati egzistirati. Drugim riječima, mijenjanjem društvenih konvencija, suradnja će se jednostavno prilagođavati i transformirati.

Rezultati istraživanja pokazuju da roditelji ispitivane škole svoju suradnju sa školom procjenjuju na vrlo visokom stupnju, a, s druge strane, pokazuju da preferiraju tradicionalne oblike suradnje. Također, zadovoljstvo suradnjom sa školom i oblicima suradnje korelira s rezultatima istraživanja Miljević–Riđički et al. (2011). Nadalje, 75,5% roditelja smatra da ne postoje drugi oblici suradnje osim tradicionalno orijentiranih (roditeljski sastanci, individualne informacije). Analizom posjedovanja vještina, znanja i sposobnosti da se uključe u rad škole nameće se zaključak da roditelji ili ne žele ili ne znaju surađivati drugim oblicima suradnje. Usprkos rapidnim društvenim promjenama koje utječu na dinamiku

škole i obitelji, odnos uloga koje zauzimaju najvažniji akteri djetetova razvoja sporo se mijenja. I nadalje uvelike prevladava mišljenje roditelja da je škola glavna i odgovorna u dijelu obrazovanja i odgoja djece, a roditelji će se po potrebi uključiti.

Na kraju razmatranja možemo zaključiti da postoji potreba i obveza da se roditelje aktivnije i kvalitetnije uključi u život i rad škole te razvije partnerski odnos. Da bi se poboljšala suradnja s roditeljima, odnosno razvio partnerski odnos između škole i obitelji, bit će važno raditi na osvješćivanju prava roditelja kao i ukazivanju na modele kvalitetnoga uključivanja u rad škole, što će u konačnici rezultirati općim poboljšanjem odgojno-obrazovnoga djelovanja škole.

LITERATURA

Desforges, C., Abouchaar, A. (2003). The Impact of Parental Involvement, Parental Support and Family Education on Pupil Achievements and Adjustment: A Literature Review. Retrieved 23.11.2015. from: http://bgfl.org/bgfl/custom/files_uploaded/uploaded_resources/18617/desforges.pdf

Frýdková, E. (2013). School and Parents Cooperation on Formation of Value Orientation of a Child. *Procedia – Social and Behavior Sciences*, 106, 2307-2315. Retrieved from http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042813048878.

Jurić, V. (1995). Zadovoljstvo obitelji školom. *Društvena istraživanja*, 4 -5 (4), 641-655.

Kosić, A. (2009). Roditelji i nastavnici – partneri u unapređivanju odgojno – obrazovnog procesa u osnovnoj školi. *Život i škola*, 22 (2), 227-234.

Lapat, G. i Basta, S. *Specifičnosti suradnje s roditeljima romskih učenik* /on line/. Retrieved 30. svibnja 2015. from https://bib.irb.hr/datoteka/553939.Specifinosti_suradnje_s_roditeljima_romskih_uenika.pdf

Livazović, G., Alispahić, D. i Terović, E. (2015). *Inkluzivni odgoj i obrazovanje u školi*. Sarajevo: Udruženje „Društvo ujedinjenih građanskih akcija“.

Lukaš, M. i Gazibara, S. (2010). Modaliteti suradničkih odnosa školskog pedagoga i roditelja. *Život i škola*, 24 (2), 210-229.

Maleš, D. (1996). Od nijeme potpore do partnerstva između obitelji i škole. *Društvena istraživanja*, 1 (21), 75- 88.

Miljević - Riđički, R., Spahić, T. i Vizek Vidović, V. (2011). Suradnja roditelja i škole u Hrvatskoj: sličnosti i razlike urbanih i ruralnih sredina. *Sociologija i prostor*, 49 (2), 165 – 184.

Mužić, V. (1986). *Metodologija pedagoškog istraživanja*. Sarajevo: Svjetlost.

Pahić, T., Miljević-Riđički, R. i Vizek Vidović, V. (2010). Uključenost roditelja u život škole: percepcija roditelja opće populacije i predstavnika roditelja u školskim tijelima. *Odgojne znanosti*, 12 (2), 329-346.

Petz, B. (1997). *Osnovne statističke metode za nematematičare.* Jatrebarsko: Naklada Slap.

Rečić, M. (2006). *Kako mogu surađivati sa školom*. Đakovo: Tempo.

Rosić, V. (2005). *Odgoj, obitelj, škola - mala enciklopedija odgoja*. Rijeka: Žagar.

Valjan-Vukić, V. (2009). Obitelj i škola – temeljni čimbenici socijalizacije. *Magistra Iadertina*, 4 (4), 171-178.

Tizard, J., Schofield, W. & Hewison, J. (1982). Collaboration between teachers and parents in assisting children's reading. *British Journal of Educational Psychology*, 52, 1-15.

Dean Cikovac
Filozofski fakulet
Sveučilišta *J.J. Štrosmajera* u Osijeku
ciki1987@gmail.com

UDC: 17(37/38):37(37/38)

ODNOS PEDAGOGIJE I PRAKTIČNE FILOZOFIJE U ANTIČKOJ FILOZOFIJI

Paper presents the relationship between philosophy andpedagogy trough examining the practical role of education in the context of philosophy. Trough hermeneutical analysis of the historical and philosophical discourse paper shows the diversity of understanding of the concept of practical in terms of development while linking its primordial determinants to the contemporary understanding of the educational activity. The examination of the notion of practical shows a diversity of understanding in philosophy. Practical aspect of philosophy is displayed as a unity between the moral, good and logical while in other perspective it is analyzed through the notion of utilitarianism. Trough the notion of education paper aims to provide a brief overview of the opinions of the Greek philosophers of its theoretical and practical role and development. Finally, paper analyzes the relationship of these practical concepts in which it establishes unity of it's understandings in pedagogy.

Keywords: philosophy, deucation, practical.

Poimanje odgoja u antičkoj filozofiji

Pitanje odgoja u filozofiji moglo bi se poistovjetiti s pitanjem „što u istinskom smislu sam čovjek zapravo jest?“ (Despot 1991). Makar on samo poimanje sebe i vlastite uloge u svijetu nastoji putem filozofije tek razumjeti, njegovo razumijevanje mu nameće potrebu da ga sukladno vlastitim spoznajama ujedno i mijenja. U tom smislu čovjek uvijek ima potrebu djelovati praktički. Svijet kao predmet njegove svijesti o onom što njegova stvarna i predmetna datost predstavlja, uvijek opstoji na način njegove refleksije o sebi. Čovjekovo produbljivanje razumijevanja sebe trajnim je predmetom samoga odgoja i obrazovanja.

„Bivati odista čovjekom isto je što i istinski se odgajati i 'obrazovati'. Ovdje leži mogućnost i nužnost nečeg takvog kao što je PAIDEIA. Paideja je jedno od imena za filozofiju, to će reći, ime za jedan od bitnih načina na koji filozofija jest

u filozofiranju. Paideja ili 'odhrana' prethodi razlikovanju 'odgoja' i obrazovanja. Odgaja se i obrazuje vazda čovjek, kao biće, po ovoj ili onoj instituciji (primjerice: obitelj, društvo, država) a za ovu ili onu svrhu (npr. domesticirano, druževno biće, moralno ili građanski lojalno, unutar 'mrvljenja' rada upotrebljivo). Paideja pak pogađa 'ono' kojega nema i nije 'odhrana' za nešto (izvanjska svrha), nego je 'stega i uzgoj' za sebe sama“ (Despot 1991: 109).

Odgoj koji bi podrazumijevao nužnost preispitivanja vlastitih stavova i neprihvaćanje ničeg izvanjskog u smislu indoktriniranog, dogmatskog ili naprosto bjelodanog, mogao bi se u istinskom smislu nazvati filozofijskim. Osnove takvog mišljenja pronalazimo u antičkoj filozofiji. Sokrat je smatrao svojim glavnim zanimanjem odgojiti samoga sebe, ali i svoje sugrađane za ozbiljno propitivanje sebe samih. U njegovoj nakani i ulozi možemo prepoznati ono što se u istinskom smislu može nazivati paidejom. Njegov praktički odnos prema svijetu kojim se u odnošenju spram drugih, ali i samoga sebe, svijet kao predmet svijesti mijenja, nužno pretpostavlja odgoj kao nezaobilaznu komponentu u procesu njegovog generičkog razvoja.

Poput sofista, Sokrat nije razlikovao odgoj i obrazovanje. No, bitna razlika u poimanju tih dvaju pojmova (u vidu sofista i Sokrata) sastoji se u različitom poimanju načina na koji se sam odgojno obrazovni proces odvija. Sofisti taj proces određuju kao nešto što se dobiva izvanjskim utjecajem, dok ga Sokrat određuje kao razvoj i osvještavanje onoga što je u čovjeku već prisutno. Štoviše, Sokrat se nije samo bavio odgojem nego ga je i promišljao.

Putem odgoja čovjek dolazi do određenih spoznaja, postaje mudrim i zrelim, a taj proces odvija se uvijek na interaktivan način. Sokrat vlastitim primjerom dokazuje da kako bi postao čovjekom, čovjeku je potreban čovjek. Znanje i samosvijest rađaju se putem neposrednog dijaloga između učitelja i učenika. Način na koji se sam dijalog razvija predstavlja temelje odgojnog djelovanja. Skrbeći o učeniku kao odgajaniku na način pokušaja zadovoljenja njegovih potreba, učitelj kao odgajatelj razvija i produbljuje vlastite potrebe te ujedno širi osobne intelektualne nazore. Proces odgoja u tom smislu ne predstavlja odgoj samo kao samoodgoj, već i skrb o drugome u procesu njegovog osobnog sazrijevanja i razvoja. U tom smislu odgoj možemo ujedno shvatiti kao proces stvaralaštva onoga što čovjek trenutno jest, ali i proces vječnog nastajanja onoga što će on tek postati. Samoodgoj postaje moguć tek kao proces stvaralačkog sudjelovanja odgojnih subjekata, a princip po kojem se taj proces odvija uvijek je duhu spontanosti.

„Vjerujući da je istina jedna i da prebiva u svakome čovjeku Sokrat je rekao 'upoznaj samoga sebe', ali on još nije mogao reći 'upoznaj drugoga sebe', odnosno 'upoznaj sebe u drugome i drugoga u sebi', jer on još nije mogao shvatiti čovjeka kao povijesnu i kulturnu uzajamnost koja se razvija i potvrđuje kao stvaralačko sudjelovanje, ili sustvaralačko djelovanje, kojim se tek nagovješćuje buduće. Koristeći međutim dijalog kao put traženja istine Sokrat je praktički već činio to čemu se još nije domislio“ (Polić 1993a: 37).

Platonova misao predstavlja svojevrsni razvoj Sokratove koji vlastito učenje u obliku teorije nikada nije formirao, već je njegov način života utjelovio neposredan primjer kojim je drugima ukazivao put vođenja valjanog i ispravnog života. Praktički gledano, Platonovu misao Sokrat je svojim djelovanjem već ostvarivao međutim Platonova zasluga ostaje u proširivanju odgojno obrazovne uloge na teoretsku razinu, a time kroz političko mišljenje na kontekst društvenog.

Cjelokupnu Platonovu filozofiju moguće je, u određenom smislu. promatrati kao filozofiju politike. U okviru političkog mišljenja Platon nastoji razjasniti samu ulogu čovjeka kao građanina polisa. Čovjek na putu ostvarivanja vlastite uloge u polisu ima prije svega zadatak obrazovati se. Platon ukazuje na ulogu obrazovanja na način kojim se u čovjeku istovremeno produbljuje ono teoretsko, ali i razvija ono praktičko. Prema tome istinski i pravi odgoj koji bi ujedno podrazumijevao obrazovanje mogli bismo definirati kao praktički primijenjenu filozofiju. Čovjekova težnja prema mudrosti otvara vrata znanosti u kojoj se on može izgrađivati kao slobodno razumsko i djelatno biće. Sukladno tome čovjek ujedno nastoji živjeti u skladu s načelima koje putem spoznaje sam utemeljuje.

Odgoj se sastoji u privlačenju i vođenju djece k onim načelima koja je zakon proglasio valjanima i za koja najvrsniji i najstariji ljudi po svom iskustvu složno tvrde da su uistinu valjana (Platon 1974: 86).

S jedne strane se Platonovo razumijevanje odgoja može promatrati u duhu istinskog odgoja kao djelatnosti koja u razvojnom pogledu ima zadatak čovjeka voditi prema cjelovitom razvoju njegovih osobnih potencijala. Poput Sokrata, Platon nastavlja tradiciju mišljenja odgoja kao samostalnog razvoja. Odgoj se odvija kao proces prisjećanja duše na ono što joj je na određeni način već pripadajuće. U tom smislu odgoj je proces razotkrivanja znanja koje čovjeku već imanentno prisutno.

S druge pak strane, smještanjem odgoja u kontekst politike Platon razvija njegovo poimanje pridajući mu pritom indoktrinirajući i manipulativan karakter. Polazeći od Sokratove pretpostavke da je istina jedna i opća Platon izvodi

zaključke prema kojima nastoji prikazati vlastito poimanje istine kao opće i valjano. Stoga njegovo poimanje odgoja nije moglo ostati svedeno na postavljanje pitanja o tome 'što je istina' nego se preusmjerilo na razmatranje onoga 'što bi ona trebala biti'. Putem razmatranja onoga kakav bi svijet u njegovom poimanju idealne države trebao biti Platon izvodi cilj, sadržaj i metode odgoja. Svrha odgoja se sastoji u „kultiviranju vrsnoće koje dijete ispunja velikom željom da postane savršeni građanin koji zna i kako vladati i kako se potčiniti vlasti pravičnošću“ (Gutrie 2007b: 347). U praktičkom pogledu cilj odgoja postaje moralno odgovorno djelovanje pojedinca, a sam odgoj sredstvo čija se uloga svodi na ostvarivanje ideje idealne države. Moralno djelovanje podrazumijeva djelovanje prema vrlini, a njena izvrsnost se sastoji u prikladnosti da obavlja svoju vlastitu funkciju. „Funkcija čovjeka je da se bavi racionalnim i moralnim djelovanjem“ (Guthrie 2007c: 327). Odgoj je tako moguće shvatiti kao instrumentaliziran jer mu se na taj način oduzima stvaralački smisao koji je imao kod Sokrata te se on ujedno pretvara u manipulaciju. Sokratovo poimanje odgoja podrazumijeva jedinstvo teoretskog kao sebe promišljajućeg subjekta i praktičkog na način njegovog interaktivnog ophođenja sa drugima. Kod Platona je međutim već moguće primijetiti znatnu razliku. Spoznaja cjelovitosti istine predodređena je samo dio društva koji za to u političkom aspektu ima određene predispozicije. Teorijski gledano takvo shvaćanje Platon tumači naukom o trodiobi duše s kojom u praktičkom pogledu postaje analogna trodioba društva na staleže. „On naglašava kako se staleži moraju zasnivati na razlikama u prirodnim sposobnostima“ (Guthrie 2007a: 437). Samo razumski dio duše (odnosno društvene klase koju su predstavljali filozofi) imao bi prema Platonu privilegiju uvida u cjelovitu istinu, a ostali dijelovi (srčani i požudni kojeg su predstavljali radnici i vojnici) bili bi u njegovoj nadležnosti te ne bi imali cjelokupan uvid u ono što je istina. Stoga Platon filozofe prikazuje kao „one koji rado gledaju istinu“ (Platon 2002: 167).

U praktičnom smislu to bi značilo da se od svih ljudi očekuje ispunjavanje njihove djelatne uloge u društvu, dok bi razmatranje teorijskog aspekta bilo postavljeno samo pred one koji su u poziciji vladajućih jer samo oni imaju uvid u ono što je istina. Razmatranje teorijskog aspekta u nadležnosti vladajućih tako postaje zahtjev za praktičnu djelatnu obvezu u svojstvu podređenih. Taj zahtjev možemo sagledati na način tendencije uvođenja odgoja koji bi za svoju svrhu imao razvoj onog dijela duše koji je u čovjeku po njegovoj prirodi najistaknutiji. Zadovoljenjem čovjekovih potreba na način omogućavanja razvoja njegovih prirodnih duševnih nagnuća bi se osiguralo očuvanje valjanog i ispravnog

političkog ustrojstva države. Platonova najbolja namjera da putem odgoja valjano i ispravno osmisli ustrojstvo idealne države danas bi se mogla shvatiti kao njegova apsolutna negacija.

U pogledu teorijskog razmatranja fenomena odgoja Platon i Sokrat na sličan način pristupaju pedagogiji i to ne samo u praktičkom smislu, s aspekta etike i logike, nego i metodičkom smislu putem kojeg ga određuju kao subjektivno, ali i interaktivno razvijanje čovjekove osobnosti. Problem u odgoju kakvog je Platon zamislio sastoji se u previđanju njegovog stvaralačkog aspekta kakav je predstavljen kod Sokrata. Taj aspekt svodi se ne samo na ono što je trenutno (posredovanjem odgoja) u procesu nastajanja nego i ono što je njime tek u moćnosti nastati. Odgoju se na taj način oduzima sloboda i liši ga se dimenzije budućnosti sa ciljem održanja onoga što Platon u političkom smislu vidi kao istinsko održanje najboljeg oblika vladavine. Odgoj je tako sveden na ostajanje u vječnoj sadašnjosti koja u postaje njegova prošlost i budućnost. U tom smislu mogli bismo zaključiti da mu se oduzima vremenska dimenzija jer je on uvijek jednak i njegova uloga usmjerena je na ispunjavanje svrhe koje već unaprijed predodređena. Tako shvaćen odgoj ima u svojoj osnovi ne samo indoktrinirajući nego i manipulativan karakter. Platonovo razmatranje političke teorije ipak treba shvatiti u kontekstu njegove nakane ostvarenja najbolje moguće države gdje je politika u jedinstvu s etikom utemeljena u ontologiji. Za Grke je jedinstvo etike i politike bilo samo po sebi razumljivo kao što je bio sam po sebi razumljiv primat cjeline nad dijelom i države nad pojedincem stoga je bilo moguće zagovarati državništvo koje upućuje na ono što treba činiti i čega se kloniti, dok je razdvajanje jedinstva etike i politike nastupilo tek s makijavelističkim reduciranjem politike na moć i tehniku vladanja a etike na unutarnji glas savjesti (Pažanin 1988).

Aristotelovo promišljanje uloge odgoja sadržano je u njegovom razmatranju praktične filozofije. „Praktična filozofija za predmet ima praktičku i političku ljudsku djelatnost u sferi onoga što nije podložno prirodnoj nužnosti u svrhu spoznavanja onog što je dobro (od ćudorednog djelovanja na individualnoj etičkoj razini, pa do valjana upravljanja zajedničkim/državnim poslovima u polisu) dok je znanje koje se prilikom toga stječe primjenjivo za valjano djelovanje, kojim se postiže sreća“ (Kutleša 2012: 925).

Uska povezanost između etike i politike kod Aristotela se uviđa u njihovom zajedničkom određenju kojem on daje naziv filozofija ljudskog života. Budući da se Aristotelu pripisuje autorstvo tri etike: *Eudemove etike*, *Nikomahove etike* i

Velike etike valja naglasiti da se u smislu povezanosti etike i politike misli prvenstveno na Aristotelovu *Nikomahovu etiku* i *Politiku*. „*Nikomahova etika* završava odlomkom koji označava prijelaz sa nje na Politiku, kojom pisac namjerava dopuniti svoju filozofiju ljudskog života“ (Guthrie 2007c: 317).

Poput svog učitelja, Aristotel unutar *Politike* drži da je zadaća države moralno usavršavanje svojih građana te je zbog toga i njena osnovna uloga skrbiti o dobrom odgoju. Njeno političko djelovanje treba služiti u svrhu ostvarenja sretnog i dobrog života u kojem je vrlina ima mogućnost raspolagati sa dovoljno sredstava kako bi se ostvarila u dobrim djelima (Aristotel 1988b: 221). Prema tome, najbolji je državni poredak onaj koji omogućuje najbolji život građanina. Sretan život pripada onima koji se odlikuju pravim unutarnjim vrijednostima te ponajviše karakterom i inteligencijom. Sreća države počiva na sreći svakog pojedinca te njegov život ne može biti dobar i sretan ukoliko nije u skladu s vrlinom i razboritošću. Prema Aristotelu (1988b) svaka država ima svoj cilj i svrhu, najveća je država tako ona koja je u stanju ih izvršiti. Glavna svrha dobro uređene države kao cjeline je najbolji mogući život pojedinca te njegovo činjenje prema savršenoj vrlini blaženstva i njezinom uživanju. Razmatrajući dobro, Aristotel se pita postoji li dobro kojemu treba težiti radi njega samoga, a ne radi nečega drugog. Takvo dobro on naziva blaženstvom. Blaženstvo zatim određuje kao djelatnost kojoj svi trebaju težiti, a kako bi se ono ostvarilo neophodan je dobro uređen odgoj. „I budući je jedna svrha svakoj državi, bjelodano je kako i odgoj mora biti jedan i isti za sve, i briga o tome treba biti zajednička a ne zasebnička, na način kakvim se sada svatko brine o svojoj djeci zasebice i uči ih zasebnom podukom, kako mu se već svidi; dok stvari koje su zasebničkoga značaja treba i uvježbavati zajednički“ (Aristotel 1988b: 255).

Prema tome je jasan Aristotelov stav da o odgoju treba skrbiti država kako bi se on odvijao s ciljem ostvarivanja vrline. „Vrline Aristotel dijeli na karakterne i umske ili moralne i intelektualne i kao primjere potonjeg daje filozofsku mudrost, dobro prosuđivanje i razboritost, a kao primjere onog prvog navodi velikodušnost i samokontrolu“ (Guthrie 2007c: 328).

Briga države o odgoju na način istog zajedničkog općeg cilja (u vidu države) i pojedinačnog cilja (u vidu svakog građanina) koja se razmatra u osmoj knjizi *Politike* potvrđuje njegovu tezu da bi u dobro uređenoj državi svi građani trebali biti sretni. Međutim unutar uvodnih razmatranja *Nikomahove etike* Aristotel napominje da „iako je ono (čovječje dobro) isto i pojedincu i državi, svakako je nešto veće i savršenije postići i održavati dobro države; pa iako je poželjno i dobro

samo za pojedinca, ljepše je i božanskije postići ga narodu i državama“ (Aristotel 1988a: 2). Makar je svojim razumijevanjem čovjekove uloge u polisu Aristotel u bitnom smislu potaknuo razvoj osvješćivanja čovjeka kao bića zajednice u odnosu dobrobiti države i pojedinca Aristotel ovim stavom iznosi da je dobrobit države ipak primarna u odnosu na pojedinca. Premda se njegov stav čini samorazumljivim i opravdanim u pogledu zaštite, on krije opasnu zamku. „Ako je država naime važnija od pojedinca, a to principijelno mora značiti od svakog pojedinca, onda je još samo korak do toga da ona postane važnija i od svih pojedinaca zajedno. Što to konkretno znači, pokazalo se već kod Platona“ (Polić 1993a: 57).

Budući da ostvarivanje sreće ovisi o državnoj uređenosti, ona nužno mora biti usklađena s vrlinom. Stoga Aristotel navodi da državništvo „određuje koje znanosti treba naučavati u državama i koje tko treba učiti i dokle; vidimo kako su njemu podređene i najcjenjenije sposobnosti, kao vojskovodstvo, gospodarstvo, govorništvo; i budući se ono služi ostalim znanostima, te zakonom određuje što treba činiti a čega se treba kloniti, njegova bi svrha morala uključivati svrhe ostalih, pa i biti čovječje dobro“ (Aristotel 1988a: 2). Prema tome odgoj i obrazovanje ne mogu biti prepušteni na brigu pojedincu jer se odnose na svakoga, a svrha im nije samo ostvarivanje dobra nego i razvoj slobodnog duha. Djelovanje unutar države kao zajednice slobodnih i jednakih ljudi kojim se ostvaruje dobro Aristotel određuje kao najvišu ljudsku mogućnost te ga naziva čovječje dobro. Stoga bi se skrb o odgoju koja uključuje odrednice političke i etičke filozofije i brige o čovječjem dobru kao najvišem dobru mogla shvatiti kao praktična filozofija. Razmatrajući dobro, Aristotel ne misli na dobro po sebi, nego na čovječje dobro kao ono što je dobro u ljudskom životu. Uzevši u obzir uzajamnu povezanost *Etike* i *Politike* u Aristotelovoj praktičnoj filozofiji valja naglasiti da se svaka od njih odvija kroz djelovanje te je svojstvena ljudskim stvarima. „Etika predstavlja oblik dobroga života koju može ostvariti najbolji čovjek u dobroj državi, dok Politika predočava osnovna načela dobre države same po sebi“ (Stocks 1919: 6). Čovjek se pritom ne promatra kao pojedinac, niti kao općenito biće ljudske vrste, nego kao djelatno biće u polisu. Tako promatrano Aristotelovo promišljanje državnih i moralnih pitanja se u bitnom smislu razlikuju „ne samo od Platona i njegova utemeljenja praktične filozofije i politike bilo pomoću ontologije i ideje dobra bilo pomoću kozmologije i pobožnosti poretka svijeta, nego i od onih pokušaja njegova a i našeg doba koji odvajaju ne samo praktičnu filozofiju od ontologije, nego i etiku od politike“ (Pažanin 1988: 93). Daljnje razlikovanje u

razumijevanju Aristotelovog i Platonovog shvaćanja odgoja leži u samom razlogu zbog kojeg se oni kao mislioci odlučuju na promišljanje pitanja najboljeg odgoja. „Platonova glavna namjera, u pisanju o odgoju, bila je u sugeriranju lijeka za društvene i moralne uvjete njegove rodne Atene. Aristotel nema takav cilj. On je, u vrlo dubokom smislu, kozmopolit, te piše u interesu znanosti i univerzalne koristi“ (Davidson 2000: 163).

Aristotelovo poimanje odgoja obuhvaća tri temeljne odrednice te on drži da kako bi ljudi postali dobri i čestiti potrebne su tri stvari a to su: vježbanje tijela (gimnastika), navikavanje (za voljni dio duše) i obrazovanje (za razumski dio duše). Cilj odgoja sastoji se u slobodi pojedinca koji živi skladan i potpun život u kojem ostvaruje svoju sreću.

Vježbanje tijela započinje u djetinjstvu, a ono se oblikuje s ciljem prilagodbe odrednicama društvene zajednice. Država je ta koja određuje kakvo je tijelo poželjno i idealno za rađanje s ciljem rađanja djece s onakvim tjelesnim karakteristikama koje su joj potrebne. Ideal ljudskog tijela se, prema Aristotelu, tako poput svih drugih stvari nalazi u sredini. Natjecateljska tjelesna građa nije pogodna za dobar tjelesni ustroj i rađanje kao što to nije ni preslabo i boležljivo tijelo. „Ono treba biti izdržljivo prema naporima, ali ne prema onima što su odveć siloviti, ili samo prema jednome naporu, kakvo je tjelesno stanje u natjecatelja, nego izdržljivo za sve djelatnosti slobodnih ljudi. Ta svojstva trebaju biti jednako prisutna u muževa i žena“ (Aristotel 1988b: 250).

Aristotel drži da sa stjecanjem navika treba započeti odmalena jer živjeti umjereno i u čvrstoj stezi većini nije ugodno, a osobito mladima. „Stoga zakonima treba odrediti odgoj i zanimanja, jer postavši navikom neće im biti bolni“ (Aristotel 1988a: 237). Navike su važne jer u čovjeku izgrađuju osjećaj za ono što je dobro. Ukoliko se stvore loše navike, one mogu iskriviti taj osjećaj i stvoriti predodžbu da su jedino one istinski vrijedne. Budući da su upravo navike te koje u bitnom smislu određuju ono što se smatra srećom važno je odmalena na pravilan način usvojiti osjećaj za ono što je primjereno ili neprimjereno. Dobre navike omogućuju sreću koja se ostvaruje na ispravan način i donošenje odluka koje će je izgrađivati.

Cilj obrazovanja za Aristotela predstavlja formiranje slobodne (civilizirane) odnosno opće obrazovane osobe. Opće obrazovana osoba mora imati sposobnost dobrog prosuđivanja između onoga što je ili nije ispravno. „Jer to je, nasuprot ostalim životinjama, ljudima svojstveno, da jedino oni imaju sjetilnu zamjedbu dobra i zla, pravedno i nepravednog i slično“ (Aristotel 1988b: 5). Ove tvrdnje

Aristotel potkrepljuje i u *Nikomahovoj etici* navodeći: „U nevaljala čovjeka ne slaže se ono što treba činiti s onim što čini, dok čestit čovjek ono što treba činiti to i čini; jer svaki um izabire ono što je najbolje, a čestiti čovjek sluša um“ (Aristotel 1988a: 205). Za razliku od običnog puka, obrazovana osoba mora biti u stanju prosuditi o praktično svim predmetima.

U okviru sedme i osme knjige *Politike* Aristotel u kronološkom smislu promišlja pitanje odgoja te se tako prema Davidsonu (2000) može izvršiti podjela na; odgoj tijekom prvih sedam godina života, od sedme do dvadesetprve godine života i poslije dvadesetprve godine života dok se vrhunac duhovnog razvoja doseže oko pedesete godine.

Do sedme godine života odgoj se odvija u domaćinstvu te treba imati na umu da će se tjelesna snaga djece razvijati ovisno o tome kakvu će ishranu imati. Sve do pete godine djeca ne bi trebala biti podvrgnuta nikakvim podukama ili strogoj disciplini koja bi mogla naškoditi njihovom prirodnom razvoju. Djeci ne treba braniti plač jer on poput vježbe doprinosi tjelesnom razvoju. Daljnje vježbe će se pak odvijati same od sebe tijekom igre glede koje treba voditi brigu da ne bude uz previše naprezanja ili premalo discipline. „Jer im te stvari trebaju prokrčiti put za kasnije poslove. Stoga i igre trebaju većinom biti oponašanja poznih zanimanja“ (Aristotel 1988b: 252). Jednako je tako i s pričama i bajkama koje trebaju slušati a o kojima trebaju brinuti nadzornici koji se zovu odgojiteljima dječaka.

Razdoblje od sedme do dvadeset i prve godine života Aristotel dijeli na djetinjstvo i mladost. Djetinjstvom smatra razdoblje od osme godine do puberteta te drži da se u to vrijeme treba podvrgavati blažim oblicima tjelesne i intelektualne discipline. Mladost je pak razdoblje od puberteta do dvadeset i prve godine u kojem se treba podvrgavati strožim oblicima discipline (Davidson 2000). U ovom razdoblju Aristotel sugerira učenje čitanja, gimnastike, glazbe i crtanja. Poznavanje čitanja je bitno kako bi se lakše obavljali uobičajeni životni poslovi. Gimnastika čini ljude hrabrima i formira tijelo dok glazba izoštrava smisao za ljepotu tijela. Glazba je prema Aristotelu sredstvo za razvijanje vrline koja obrazuje određene osobine karaktera te je ona tako gimnastika duše. Glazba razveseljava, korisna je za odmor te izaziva radost i ljubav. Crtanje razvija ukus i prosuđivanje koje pomaže razumijevanju ljepote forme.

Nakon dvadeset i prve godine života nastupa razdoblje zrelosti i „oni mladići koji su uspješno udovoljili potrebama države u svojoj naobrazbi postaju građani ili političari te počinju s prakticiranjem takvih funkcija“ (Davidson 2000: 195). Od zrelih se ljudi očekuje aktivno sudjelovanje u državnim poslovima bilo u izvršnom

(praktičnom) smislu ili savjetodavnom, teoretskom i zakonodavnom smislu. Postupno uz starenje građani se zadužuju poslovima koji zahtijevaju više teorijskog a manje praktičnog rada kako bi se pred kraj života mogli potpuno posvetiti mišljenju i savjetovanju kada njihove aktivne dužnosti prestanu. Najstariji građani i oni koji su od svih najviše upućeni u božanske stvari, biraju se za svećenike (Aristotel 1988b).

Nažalost, Aristotelova se *Politika* završava prije nego što on uspijeva dati odgovore na sva pitanja o odgoju; rasprava o tome koji trebaju biti ciljevi odgoja i kako se oni najbolje postižu stoga nije cjelovit. Aristotelov pristup odgoju se održao do današnjih dana te u prikladnom smislu utjelovljuje ono što se može nazivati odgojem i obrazovanjem. Ideal čovjekova razvoja u njegovoj filozofiji ljudskog života stoga podrazumijeva jednakost intelektualnog i moralnog razvoja.

Prkatična i praktička filozofija

Predstavljanje pojma praktičnog unutar filozofije iziskuje distinkciju razumijevanja pojma praktičnog spram pojma praktičkog. Razlikovanje tih dviju pojmova razjašnjava se samim kontekstom njihove uporabe. Ukoliko se pojam praktičnog promatra u okviru Aristotelove filozofije jasno je da on prije svega podrazumijeva ljudsku djelatnost. Recentnije razumijevanje tih pojmova (Kangrga 2004; Veljak 2013) pak ukazuje na potrebu njihove distinkcije te svojevrsne razlike u njihovom razumijevanju.

Praktička filozofija svoj predmet zasniva na propitivanju kriterija i uvjeta mogućnosti valjanog i dobrog ljudskog djelovanja. Praktičko se u tom pogledu prvenstveno odnosi na okvire etike i politike u oblasti kojih je ono predmetom njihova proučavanja. Praktička filozofija svoje korijene pronalazi u disciplinama poput etike, logike i estetike. Njihovo trojedinstvo čini ukupnost mogućnosti ljudskog djelovanja u okvirima praktičkog.

Praktična filozofija usmjerava se na utilitarnost i svrsishodnost, nastojeći putem korisne svrhe oformiti vlastitu primjenjivost. Ono praktično u širem smislu može ujedno označavati snalažljivost, prepredenost i podložnost 'nižim' razinama prosudbe djelovanja u konkretnim situacijama. Razumijevanje praktične filozofije kao discipline usmjerene na proučavanje utilitarnosti bi se u antičkom vremenu moglo shvatiti ne samo kao filozofiranje koje za svoju svrhu ima korist (pro bona fide) nego i iskorištavanje (pro mala fide). Tumačenje praktične filozofije kao nauke kojim se bave mudraci u svrhu stjecanja osobne koristi, ugleda, moći ili drugih privilegija može se uvidjeti u sofističkim učenjima.

Sofiste je moguće, u formalnom pogledu, promatrati kao antičke prosvjetitelje. Međutim, njihov se nauk u bitnom smislu razlikovao od filozofskog. Guthrie navodi da se za razliku od filozofskog sofističko obrazovanje odvijalo bez ljubavi te se nudilo kao intelektualna roba svima i svakome (Guthrie 2006: 384). Premda indirektno, uloga filozofa kao prosvjetitelja toga vremena prepoznaje se i u njihovom učenju i djelovanju. „Sokrat nije imao škole: sav je grad bio njegova škola, svi Atenjani njegovi učenici, na trgovima i pod trijemovima, u ulicama atenskim i javnim zgradama, svuda je razgovarao sa svakim...” (Bazala 1988: 210).

Sofizam prvenstveno nailazi na oštru kritiku kod Platona koji je tvrdio da su sofisti vješti retoričari čije je umijeće lijepog govora često, u erističkom smislu, isprazno. Njihovo učenje reducira se na ostvarivanje korisnih stvari u ljudskom životu ne uzimajući pritom u obzir njegovu cjelovitost misleći na ono što je krajnje dobro. Ispraznost pristupa obrazovanju kod sofista, tamo gdje je postojala, bila je velikim dijelom uvjetovana površnošću potreba onih koji su takvo obrazovanje tražili. „Oni naime nisu uvijek težili određenim znanjima i umijećima radi neposrednog zadovoljenja vlastitih potreba, već su i sami manipulirali svojim moćima radi ostvarenja neke koristi“ (Polić 1993a: 26).

Naime, sami učenici su u obrazovanju prvenstvo davali praktičnoj koristi nad stjecanjem istinskog znanja, a korist su uvidjeli u ovladanju vještinom govorništva kojom bi si nastojali pribaviti uspjeh, bogatstvo ili društveni status. Sofističko naučavanje nije težilo istinskoj spoznaji već je zagovaralo spoznajni relativizam, individualizam i skepticizam. Međutim, ono što bi se ponajviše moglo shvatiti u smislu iskorištavanja, osobne koristi pa čak i manipulacije je predstavljanje lažnog univerzalnog znanja pod krinkom vješte retorike i podučavanje za novac koji je tadašnja društvena elita bila spremna izdvojiti.

Razumijevanje pojma praktičkog i praktičnog možemo produbiti razlikovanjem jedinstva djelovanja i mišljenja u praktičkom pogledu koje za svoj odredbeni razlog ima dobro (djelovanje) i utilitarnog u praktičnom pogledu čiji je odredbeni razlog korist.

Praktička filozofija ne mora uvijek biti praktična. Ukoliko pojam utilitarnosti promatramo u okvirima pojedinačnog, praktička filozofija neće uvijek biti praktična međutim ukoliko se pojam utilitarnosti proširi na područje općeg možemo reći da je ono praktičko ujedno i praktično.

Jedinstvo praktičnog i praktičnog prisutno je u Sokratovom etičkom intelektualizmu gdje zakonima logike nastoji dokazati da je krajnja svrha svakog

djelovanja, ukoliko je ono vođeno razumom, dobra. To shvaćanje zasniva se na pretpostavci da čovjek nije u mogućnosti djelovati mimo volje, kao ni volja mimo razuma. Ono što je u razumu ujedno je i u volji te se manifestira kao predmet čovjekova djelovanja. Takvo djelovanje usko je povezano s mišljenjem koje je uvijek spekulativno i sebe-propitujuće te sebe-odgajajuće. Za razliku od sofizma, ono ne pada pod utjecaj relativizma i individualizma, nego pak drži nužnim opstojnost univerzalnih principa temeljem kojih je moguće spoznati istinu. Subjektivno određenje takvog djelovanja, kao i objektivno, postaje objedinjeno u svrsi koju predstavlja samo dobro. Ono praktičko uviđa se u etičkom i logičkom razmatranju određenja ljudskog djelovanja dok se ono praktično, kao korisno, može uvidjeti ne samo u onom što je empirijski i subjektivno određeno dobro, nego razumski određeno objektivno dobro. Takvo dobro u praktičnom smislu možemo tumačiti kao objektivnu korist društva od dobrog života čiji se principi djelovanja temelje na razumu. Može li pak ono praktično, shvaćeno kao korisno biti kriterijem razlikovanja dobra i zla pitanje je oko kojeg postoje različita i suprotstavljena mišljenja. Pojedini praktični filozofi nastoje izjednačiti dobro s onim što je uspješno, korisno, ugodno itd. Tom shvaćanju moguće je suprotstaviti Kantovo mišljenje o principima moralnog djelovanja.

Prema Kantu (2003) bi se djelovanje, čija bi svrha bila objektivno određena dobrobit te koje ne bi skrbilo o subjektivnim empirijskim nagnućima kao odredbenim razlozima volje već bi bilo vođeno razumom, moglo smatrati praktičkim. Ukoliko bi ono praktičko u takvom djelovanju nastojalo zadržati moralno relevantan karakter svaki materijalni princip kojim bi tako upravljeno djelovanje bilo određeno morao bi mu biti oduzet jer bi on nužno vodio u subjektivnost volje. Kategorije uspjeha, koristi ili pak ugode Kant bi svrstao u iskustvo i stoga one kao subjektivne nikada ne bi mogle biti kriterijem moralnog djelovanja. Takvo djelovanje moralo bi nužno biti vođeno objektivnim moralnim zakonima koje uspostavlja razum a nikako subjektivnim nagnućima volje. Herbart kao Kantov nasljednik drži da se podrijetlo svake volje mora istražiti jer „znanje odakle ono potječe postaje vrijedno za pedagogiju koja brine o oblikovanju dobre ili loše volje“ (Ufer 1894:39).

Današnje shvaćanje praktičnog i praktičkog u filozofiji koje osnovu pronalazi u mišljenju antičkih a kasnije, prosvjetiteljskih i novovjekovnih mislilaca apstrahira svoj pojam na oblast socijalnog, pravnog i političkog a time ujedno povijesnog i kulturnog. Zadaćom filozofije kao kritičke znanosti ostaje trajno propitivati temelje zakonitosti spomenutih područja ljudskog djelovanja, a ona je

vođena potrebom pojedinca za promišljanjem sebe i svijeta. Ukoliko se potreba za promišljanjem ljudskog djelovanja u svijetu može tumačiti na način potrebe za odgojem kao procesom njegovog oblikovanja, uloga pedagogije u njegovu promišljanju postaje posve jasna.

Sukladno razjašnjavanju spomenutih pojmova možemo zaključiti da bitnu ulogu u svakom segmentu ljudskog djelovanja (bila ona shvaćena u praktičnom ili praktičkom smislu) zauzima pedagogija. Njena skrb o odgoju i obrazovanju društva od presudne je važnosti u oblikovanju kulture, kako civilizacija prošlosti, tako i budućnosti.

Pedagogija kao jedinstvo praktičkog i praktičnog u kulturi

Pedagogija kao znanost o odgoju temeljni je preduvjet svake mogućnosti koja u sebi sadrži etičko, političko, pravno, društveno i kulturno određeno ljudsko djelovanje. Njena nužnost uviđa se ne samo u nastojanju teorijskog osmišljavanja njegovog oblikovanja nego i njegovom provođenju u praksi. Bez odgoja nemoguće je čovjeku utjeloviti osjećaj moralne odgovornosti, poštivanja normi i zakona, ali i izgraditi kulturu logičkog mišljenja. Razmatrajući mišljenja grčkih filozofa (napose Sokrata, Platona i Aristotela) uviđa se isprepletenost spomenutih disciplina kao i njihov uzajamni odnos čija se djelotvornost reflektira na svakodnevnu dimenziju ljudskog života. U vidu razmatranja odnosa pedagogije kao (teorijske) znanosti i odgoja kao njenog (praktičnog) predmeta prezentan je njen normativan karakter.

Počeci pedagogijskog mišljenja u normativnom teorijskom pogledu predstavljeni su kod Platona a nastavljaju se kod Aristotela. Premda Aristotelovo razumijevanje odgoja u bitnom smislu čini odmak od Platonovog te čovjeka razmatra kao biće koje putem odgoja (obrazovanja) nastoji razviti sve svoje ljudske potencijale, ono je još uvijek utjelovljeno duboko u funkciju države. Pedagogija, međutim, ne smije biti shvaćena samo kao sredstvo u službi postizanja općih interesa društva te puko kulturno reproduktivnom smislu nego kao znanost koja omogućuje društvu njegov trajni kulturni razvoj i napredak. Normativan karakter pedagogije ne bi trebao biti shvaćen u ograničavajućem i manipulativnom smislu. „Kultura se, istina, može djetetu posredovati i manipulacijom, ali samo kao historijski ukočena i mrtva, ali manipulacijom ona nužno gubi svoj stvaralački naboj kojim je povijesno nošena“ (Polić 1993a: 16). Ukoliko odgoj i obrazovanje možemo shvatiti na način njihove implementacije u svrhu razvoja znanosti i poboljšanja kvalitete ljudskog života, uloga pedagogije u ostvarivanju i razvoju

ljudske kulture postaje neizostavna. Prema tome „istinsko posredovanje kulture moguće je tek odgojem koji njeguje i razvija čovjekove stvaralačke mogućnosti, osposobljavajući ga ne samo za potrošača i prenositelja kulturnih tečevina, nego prije svega za stvaranje kulture“ (Polić 1993a: 16). Gledano iz perspektive praktične filozofije pedagogija ispunjava svoju svrhu ne samo u smislu odgajanja pojedinca nego i cjelokupnog društva za vođenje boljeg i kvalitetnijeg života.

Suvremeno promatranje odgoja reducira se na puku kulturnu transmisiju, ali ono se ne smije svoditi samo na usvajanje kulturnih proizvoda već na kritičko promatranja i procjene postupka pomoću kojih je narod baštinio svoja kulturna dobra. Tako se odgoj okreće prema budućnosti, promjenama i progresu, a ne samo prema prošlosti i konzervaciji (*Pedagoška enciklopedija* 1989: 421).

Kultura se prema *Filozofskom leksikonu* (2012) definira kao ukupnost ljudskih nastojanja i usmjerenja sa svrhom razvijanja i nadvladavanja puke ljudske prirode. Ona je rezultat mnogih napora i doprinosa uljuđivanju prirode te je dokaz da ljudi žive zajedno, subivaju (Flego 2007). Umjesto čovjekovog mirenja s onim što mu je svojstveno po samoj prirodi on ima potrebu tu prirodu promijeniti kako bi postao građaninom svijeta. Prema tome Polić zaključuje „da je kultura čovjekova istinska priroda“ (Polić 1993b: 16). Ozbiljenje čovjekove istinske prirode iziskuje trajan razvoj svih njegovih ljudskih umijeća koja uz određena ograničenja mogu shvatiti kao svojstva praktične filozofije. U okviru *Nikomahove Etike* Aristotel postavlja pitanje kako se postaje dobrim, misleći pritom na dobrog građanina. „Jedni misle kako postajemo dobri po naravi, drugi po navadi, a treći po pouci“ (Aristotel 1988a: 236). Aristotel odbacuje narav i pouku kao valjane uzroke zbog kojih se postaje dobrim građaninom te tvrdi da ono što je u naravi nije u našoj vlasti dok ono što je pouci obično nije ugodno te stoga ni trajno. Aristotel zaključuje da se dobrim postaje po navici koja se treba izgrađivati od početka ljudskog života. U smislu izgrađivanja navika nezaobilazna je uloga odgoja. Prema tome, da bi se postalo i bilo dobrim građaninom neizostavan je dobar odgoj.

„Praktičko utoliko označava onu specifično ljudsku djelatnost kojom se, emfatički rečeno, svjesno i slobodno proizvodi i oblikuje ljudski svijet“ (Veljak 2013: 606). Polić (1993b) ljudski svijet shvaća upravo kao proizvod čovjekove svijesti te je na taj način on čimbenik njegove izmjene. Čovjek je tako određen kao „praizvođač i proizvođač kulture, kao stvaralac, a s druge strane, svijet u čovjeku istinski prebiva kao budućnonosna odgojenost (obrazovanost), kao povijesno

ozbiljena kultiviranost njegova duha“ (Polić 1993b: 16). Dakle oblikovanje i proizvođenje ljudskoga svijeta nemoguće je zamisliti bez znanosti o odgoju.

Praktična svrha odgoja (obrazovanja) počiva na razvoju intelektualnih kapaciteta i svijesti svakog pojedinca. Filozofi su odavno prikazali da ukoliko imaju želju, mogu lako postići materijalnu korist od znanja koja su stekli baveći se filozofijom. Cjeloviti i istinski odgoj međutim treba jednako skrbiti o razvoju intelektualnih kao i moralnih vrijednosti čovjeka.

Prema tome je moguće zaključiti da pojmovi praktičnog i praktičkog u okvirima praktične filozofije postaju objedinjeni u pedagogiji koja je usko vezana uz njihove sadržajne koncepte na temelju kojih se ona osniva. Promatrani kroz prizmu pedagogije koncepti praktične filozofije se ne samo utemeljuju nego u razvojnom smislu i mijenjaju te tako postaju trajnim procesom ljudskog oblikovanja kulture.

LITERATURA

Aristotel (1988a). *Nikomahova etika*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Aristotel (1988b). *Politika*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Bazala, A. (1988). *Povijest filozofijetom I*. Zagreb: Globus.

Davidson, T. (2000). *Aristotle and ancient educational ideals*. Honolulu: University Press ofthe Pacific.

Despot, B. (1991). *Filosofia kao paideia*. U: *Metodički ogledi* 2 (1991) 1., Zagreb.

Flego, G. (2007). Uključenost, suradnja i uloga kulture. *Politička misao*, *44*(4), 155-160.

Guthrie, W.K.C. (2006). *Povijest grčke filozofije 3: Sofisti – Sokrat.* Zagreb: Naklada Jurčić.

Guthrie, W.K.C. (2007a). *Povijest grčke filozofije 4: Platon čovjek i njegovi dijalozi ranije doba.* Zagreb: Naklada Jurčić.

Guthrie, W.K.C. (2007b). *Povijest grčke filozofije 5: Kasni Platon i akademija.* Zagreb: Naklada Jurčić.

Guthrie, W.K.C. (2007c). *Povijest grčke filozofije 6: Aristotel: Sučeljavanje.* Zagreb: Naklada Jurčić.

Kangrga, M. (2004). *Etika: osnovni problemi i pravci*. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga.

Kutleša, S. Ur. (2012). *Filozofski leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

Kant, I. (2003). *Osnivanje metafizike ćudoređa*. Zagreb: Feniks.

Pažanin, A. (1988). *Metafizika i praktična filozofija*. Zagreb: Školska knjiga.

Platon (2002). *Država*. Beograd: BIGZ.

Platon (1974). *Zakoni*. Zagreb: Naprijed.

Polić, M. (1993a). *K filozofiji odgoja*. Zagreb: Znamen.

Polić, M. (1993b). *Odgoj i svije(s)t*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.

Stocks, J. L. (1919). *Aristotle's definition of the human good*. Oxford: B.H. Blackwell.

Veljak. L. (2013). Praktična i praktička filozofija. *Filozofska istraživanja, 33*(4), 603-610.

Ufer, C. (1894). *The pedagogy of Herbart.* Boston: D.C. Heath& Co..

XXX (1989). *Pedagoška enciklopedija 1*. Zagreb: Školska knjiga.

Jovana Škorić
Fakultet političkih nauka
Univerziteta u Beogradu
skoricjovana@yahoo.com

UDK: 376.7(=214.58)(497.11)
316.66(=214.58):304(497.11)

KA SOCIJALNOJ INKLUZIJI ROMSKE DECE U OBRAZOVANJU*

The paper points to the problem of inclusion of Roma children when it comes to the field of education. As education is one of the main factors of social development, it is evident that successful inclusion requires changes (primarily) in the educational system. Perennial marginalization and segregation of Roma have caused their difficult position, as evidenced by their socioeconomic and cultural status, therefore, the paper analyzes the causes and consequences of this problem – from difficulty in the implementation of various social and other programs to the role and place of social protection and other potential reasons for (lack of) success of the education system. Social programs and services have not been given enough attention until recently, but this paper puts special emphasis on them hoping that it can (perhaps) make some contribution to the practice. The text also contains the critical review of various researches, and since exclusion of Roma children from the education system is a problem of enormous proportions, it delineates positive effects that an inclusive education should provide for the Roma population, but also for the wider society.

Keywords: inclusion, education, Roma children, deprivation, system of social protection.

Uvod

Prema dosadašnjim istraživanjima Romi predstavljaju najveću manjinsku grupu u Istočnoj Evropi (Gheorghe 1991; European Commission 2012) i jednu od najvećih manjinskih grupa u čitavoj Evropi. Prema rezultatima Popisa stanovništva, domaćinstva i stanova iz 2011. godine u Republici Srbiji živi 147.604 Roma, što čini 2.05% celokupnog stanovništva (Nacionalni izveštaj 2014), međutim potrebno je imati u vidu da ovi podaci variraju iz vrlo različitih razloga (npr. Romi koji nisu registrovani, raseljeni Roma sa Kosova itd.) Upravo zbog toga, broj Roma u Srbiji je prema nezvaničnim podacima između 450 i 500

* Ovaj rad rađen je u okviru doktorskih studija Socijalne politike i socijalnog rada na Fakultetu političkih nauka u Beogradu na predmetu Teorija i metodologija socijalnog rada.

hiljada (Open Society Institute 2007). Dakle, na samom početku potrebno je naglasiti da je prava slika o položaju Roma ozbiljno ugrožena zbog nedostatka preciznih i relevantnih podataka, što ujedno predstavlja i izazov jer su plodna istraživanja na ovom području zasigurno potrebna kako naučnoj zajednici, tako i samom društvu. Ono što nije sporno jeste da Romi trpe posledice trajne i snažne društvene ekskluzije, naročito kada se radi o zaposlenju, obrazovanju, zdravstvu i socijalnim uslugama, a posledica svega navedenog jeste kasnija ekonomska marginalnost. Siromaštvo i loš standard života utiču na njihov niži životni vek i veću stopu mortaliteta dece u odnosu na ostatak populacije, a često je njihovo mesto stanovanja u izolovanim ruralnim područjima ili kampovima na periferijama grada što dodatno pogoršava ovo stanje. Marginalizacija romske populacije ima mnoge uzroke, ali evidentne su njene političke, društvene, kulturne i ekonomske dimenzije koje nisu (bile) jednako relevantne u svim istorijskim periodima. Stereotipi i predrasude prema Romima su toliko duboko ukorenjeni u evropskoj, ali i srpskoj kulturi da se često ne percipiraju kao takvi i prihvaćeni su kao činjenica. Ova situacija jeste rezultat miksa mnogih faktora, pored siromaštva i socijalne isključenosti, predrasude, rasizmi i diskriminacije dodatno pojačavaju njihovu već narušenu egzistenciju.

Poznato je da diskriminacija prema Romima predstavlja problem u svim aspektima društvenog života, ali istraživanja u Srbiji (Mitrović 2003; Raduški 2009) pokazuju da je ona vrlo visoka u domenu obrazovanja. Obrazovanje ima ključnu ulogu zbog toga što se ono smatra početnom tačkom u procesu prekidanja kruga siromaštva, a autori poput Raduškog tvrde da je višegodišnja marginalizacija, segregacija i diskriminacija uslovila izuzetno težak položaj romske populacije, a osnovni uslov za poboljšanje socioekonomskog i kulturnog statusa Roma, odnosno društvenosocijalnu pokretljivost i integrisanost u društvo vidi u obrazovanju (Raduški 2009). Stoga, u nastavku teksta ćemo razmatrati i analizirati problem inkluzije Roma u obrazovanju, zbog čega dolazi do poteškoća u implementaciji različitih socijalnih i drugih programa, uloga sistema socijalne zaštite, ali i (potencijalni) razlozi zbog kojih je situacija kritična i napokon predlog mera koje bi razvile puteve ka rešavanju ovog problema ili bar osvetlile zbog čega iz godine u godinu situacija ostaje (gotovo) nepromenjena. Inkluzivno obrazovanje će se shvatiti u najširem mogućem značenju, tj. kao proces uz pomoć kojeg škole teže da odgovore na potreba svih učenika kao pojedinca, ali i da obezbede resurse za unapređenje jednakih mogućnosti za sve.

Potrebno je pomenuti i značaj rezultata prethodnih istraživanja koji su obimni, a nemali broj od njih predstavljaju dragocene doprinose ovom društvenom problemu. Veliki broj autora (Agnus 1992; Jakšić 2007; Raduški 2009; McGarry 2011) su se bavili ovim problemima iz najrazličitijih teorijskih perspektiva, a može da se zaključi da uprkos šarolikosti teorijskih koncepcija, veliki deo njih su imali zajednički cilj, a to jeste ponuda plodne teorije i empirijskih podataka radi (pokušaja) poboljšanja položaja romske populacije. Da bi što dublje uvideli značaj problema distance prema romskoj populaciji, u radu se u velikoj meri oslanja na podatke do kojih se došlo u prethodnim istraživanjima, dakle, rad će se baviće analiziranjem postojećih podataka, ali i njihovim kritičkim promatranjem.

Analiza problema socijalne isključenosti romske dece iz sistema obrazovanja

Iako ne postoje egzaktni podaci o broju Roma u u sistemu obrazovanja, sledeće istraživanje navodi frapantne činjenice: ”Samo oko 2 procenata dece odgovarajućeg uzrasta nalazi se u sistemu predškolskog vaspitanja, a manje od 40 procenata uključeno je u osnovno obrazovanje. Između 70 i 90 procenata romske dece koja se upiše u osnovnu školu u nekom momentu se ispisuje iz škole” (Monitoring report 2007: 11). Ovi podaci su krajnje poražavajući ukoliko uzmemo u obzir činjenicu da deca i mladi predstavljaju gotovo polovinu romske populacije. Mogućnosti za učešće u sistemu obrazovanja, pa i u društvu uopšte su od presudnog značaja za decu u tom periodu, potreba za identifikacijom i povezanošću sa decom jeste vrlo važna etapa u razvoju svakog deteta. Istraživanja nam pokazuju da je stanje u vrtićima i jaslicama još lošije, jer romske dece u njima skoro da i nema. Romi ne uspevaju da upišu decu u ovu vrstu predškolske ustanove, između ostalog zbog toga što se prednost pri upisivanju daje deci iz porodica u kojima je makar jedan roditelja zaposlen, a takvih je jako malo među romskom populacijom (Praxis 2011). Nerazumevanje romske populacije od strane roditelja neroma takođe predstavljaju veliki problem i prepreku ka inkluziji, jer je ogroman broj roditelja rasistički nastrojeno. Izjave poput “šta nas briga ako Rom umre od gladi, važno je da nama ne zagađuje okolinu” ili “moje dete ne sme da se druži sa prljavim ciganima” (Raduški 2009) nažalost predstavljaju sliku današnjice u našoj zemlji.

Zapanjujući podaci su evidentirani i 2005. godine, u *Izveštaju o realizacji Milenijumskih ciljeva razvoja u Srbiji,* ovde se navode podaci da srednjoškolsko obrazovanje ima 11 posto romske dece, dok je samo 1 posto romske populacije

završilo višu školu ili fakultet (Nacionalni milenijumski ciljevi razvoja u Republici Srbiji 2005). Poražavajuća je i činjenica da 80 procenata romske populacije spada u funkcionalno nepismene (Nacionalni izveštaj 2009). Nizak nivo obrazovanja ima šire implikacije i neretko dovodi do negativne socioprofesionalne strukture, vrlo mali broj Roma se bavi nekom profesijom, ukoliko se i bave, to su uglavnom zanati/veštine stečeni radom, a ne putem obrazovanja (Jakšić i Bašić 2002).

Ovakva slika romske (ne)obrazovanosti negativno se reflektuje i na sve ostale oblasti njihovih života, te bez ikakvih dilema može da se tvrdi da je potrebna i/ili neophodna rekonstrukcija obrazovnih institucija, ali i socijalne politike - posebno sistema socijalne zaštite. Može da se zaključi da je izrazito loša obrazovna struktura Roma jedan je od najvažnijih uzroka njihove neintegrisanosti u društvo, a ujedno utiče na održavanje i produbljivanje socioekonomskog i kulturnog jaza između romskog i ostalog stanovništva. Problemi romske nejednakosti i narušenog ljudskog razvoja povećavaju i nestabilnost na makro nivou, ali i na nivou samih domaćinstava. Stoga je, kao što je već navedeno, sve veća potreba za sistemom socijalne zaštite, čiji se značaj znatno povećava sa umnožavanjem ovih problema. Od ukupnog broja korisnika centara za socijalni rad čak 45.050 su pripadnici romske populacije, što je skoro trećina od broja lica koji su se na Popisu stanovnika 2011. Izjasnili kao Romi (147 604) (RSZ 2011). Nemali značaj ima i podatak da je najveća grupa korisnika u okviru centra za socijalni rad upravo grupa dece romske nacionalnosti koji čine čak 10,4 procenata. Sistem socijalne zaštite bi trebalo da bude ključni politički, ali i programski alat za rešavanje problema (ne)jednakosti. On bi trebalo da jača kapacitete romskih domaćinstava i da im pomogne da prevaziđu prepreke poput siromaštva, diskriminacije ili deprivacije. Konkretni instrumenti sistema socijalne zaštite kada je u pitanju romska populacija nisu zadovoljavajući. Pre svega, pomoć u obliku materijalnih prihoda (koja predstavlja najvažniji izvor prihoda kada su romske porodice u pitanju) nije odgovarajuća i ne pokriva ponekad čak ni egzistencijalne potrebe, a kamoli materijalne troškove vezane za obrazovanje. Pored materijalnih resursa, veliki problem predstavlja i vrlo skroman doprinos sistema socijalne zašitite kada je u pitanju socijalna podrška (porodici) i briga, koje su takođe veoma značajne za inkluziju u obrazovanje. Nedovoljna zainteresovanost za suzbijanje diskriminacije u školskim objektima, ali i šire, kao i neposvećenost stvaranju adekvatnog ili bar prihvatljivog životnog standarda projektuje niz problema sa kojima se Romi susreću (Praxis 2011). Dakle, može da se zaključi da problem jeste u neadekvatnim i manjkavim uslugama koje sistem socijalne zašitite (ne)

obezbeđuje. Međutim, sa druge strane postoji i nedostatak odgovarajućih informacija u smislu da kada je reč o romskoj populaciji koja je mahom nepismena i/ili niskog obrazovnog statusa informacije na internetu ili na pisanim lecima zasigurno nisu dovoljne. Shodno tome, evidentiran je i nedostatak terenskih usluga koje bi omogućile da i oni najmarginalizovaniji imaju pristup sistemu, a alarmatna je činjenica da mnogi centri za socijalni rad ograničavaju posete na terenu samo u slučaju neodložnih intervencija. Sve ove usluge koje (ne) pruža sistem socijalne zaštite su od krucijalnog značaja kada je u pitanju inkluzija romske populacije u obrazovanje, sporadičan, nekonzistentan i nekontinuiran rad sistema socijalne zaštite predstavlja kočnicu na putu ka uspešnom uključivanju.

Ovakav začarani krug bez izgleda za progres i socijalno uključivanje je poznati francuski sociolog Pjer Burdije nazivao kulturnom reprodukcijom (Bourdieu 1993). Njegovo gledište je bilo da škole zajedno sa drugim društvenim institucijama, pomaže u kontinuiranom održavanju društvenih i socioekonomskih nejednakosti i pojačavaju varijacije kulturnih vrednosti i pogleda na svet (Bourdieu and Passeron 1970/1990). Stoga, iako obrazovni sistem deluje kao kreativan i selektivan, ono što on zapravo podstiče, tvrdi Burdije, jeste održanje malobrojne elite (Bourdieu 2011). Školu je kritikovao kao instituciju kroz koju bilo koje dete ne može da ostvari napredak, on je demonstrirao da oni koji su imali koristi od sistema školovanja, jesu oni koji su već imali društvene i ekonomske prednosti (Bourdieu 1988). Osvrt na Burdijeovu koncepciju obrazovnih ustanova je bitan iz razloga što njegova teza realistično prikazuje i stanje romske dece, tačnije njihovu ekonomsku i socijalnu deprivaciju kada je obrazovni sistem u pitanju. Škole bi trebalo da razvijaju društveni kapital i da obezbede deci društvene identitete, nasuprot tome mnoga deca romskog porekla se osećaju isključenim, zlostavljaljanim, izolovanim i napuštenim u situacijama kada im je pomoć najpotrebnija (Ridge 2002).

Dosadašnja istraživanja aktuelnih politika i strategija, kada je u pitanju socijalna inkluzija Roma govore o tome da se na njih nedovoljno obraća pažnja i da strukturne i društvene barijere i dalje isključuju Rome iz sistema obrazovanja, ali i iz drugih oblasti. Glavno pitanje jeste zašto se to (i dalje) dešava? Sve navedeno signalizira potrebu za holističkim pristupom kada je u pitanju istraživanje ovog problema i za ogromnom podrškom sistema socijalne zaštite kroz različite programe, ali i mnogih drugih sistema koji bi trebalo da promovišu osnovna ljudska prava, kao i uvažavanje kulturnog diverziteta. Dakle, pristup istraživanju ovog problema bi trebalo da bude višedimenzionalan, sveobuhvatan i

kooordiniran i na nacionalnom i na lokalnom nivou, potrebno je da integriše i širok raspon drugih oblasti, a ne samo oblast obrazovanja. Integracija i inkluzija se ne mogu posmatrati izolovano, već je potrebno postaviti je u mnogo širi kontekst socijalnog uključivanja.

Slika 1.
Glavni razlozi zašto Romi uzrasta 6-22 godine ne idu u školu

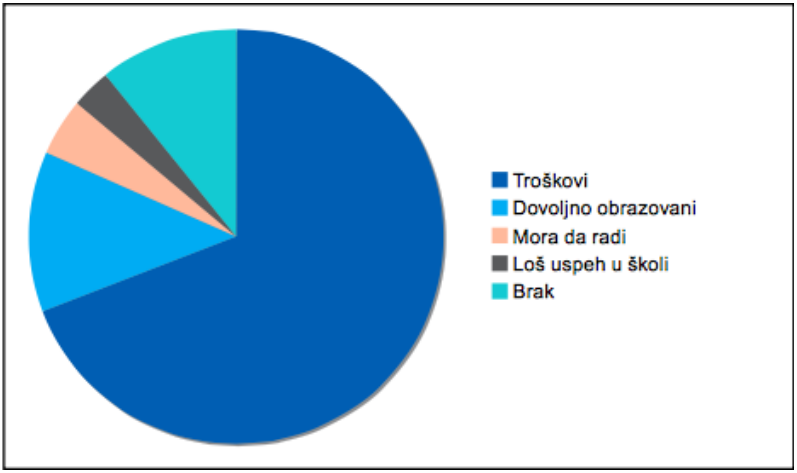

Na slici 1. su prikazani glavni razlozi zašto Romi uzrasta 6-22 godine ne idu u školu. Na osnovu slike može da se zaključi da je najveći procenat Roma naveo da je to iz finansijskih razloga, a zatim slede i ostali razlozi poput dovoljno obrazovani, mora da radi, loš uspeh u školi i brak. Dakle, finansijske prepreke najvećem delu romske populacije predstavljaju najveći problem, bilo da je to nedovoljno sredstava za pristup određenim nivoima obrazovanja, nabavka potrebnog materijala za učenje ili nedostatak resursa za egzistenciju tokom školovanja.

Nakon perioda stagnacije u reformi obrazovanja, U Srbiji je 2009. godine predviđen proces sprovođenja nove zakonske regulative (Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja) i puna inkluzija dece koja su se nalazila izvan obrazovnog sistema (Nacionalni izveštaj 2009) Međutim, da li se to zaista dogodilo? Nema sumnje da je za realizaciju ovog zakona kada je reč o romskoj deci potrebno uložiti mnogo truda jer izazovi sa kojima se Romi vekovima susreću nisu mali, ni lako rešivi, ali ni nepremostivi. Uvođenjem Zakona o inkluzivnom obrazovanju sistem je prevažišao neke od slabosti obrazovnog sistema (npr. deca

više ne mogu biti upućena u specijalne škole bez pristanka roditelja, upisivanje dece u obrazovni sistem je moguće i bez niza dokumenata čime se obrazovanje čini dostupnijim itd.) (Jovanović, Petrović, Milivojević, Jeremić i Lažetić 2013).

Tabela 1.
Nepismenost Roma po starosti i polu – Srbija (bez KiM) 2002.

Starost	Stanovništvo (starije od 10 godina)			Broj nepismenih			Stopa nepismenosti (%)		
	svega	muško	žensko	svega	muško	žensko	svega	muško	žensko
Ukupno	84361	42408	41953	16581	5019	11562	19.7	11.8	27.6
10-14	10573	5389	5184	1451	629	822	13.7	11.7	15.9
15-19	10099	5072	5027	1527	605	922	15.1	11.9	18.3
20-24	9724	5018	4706	1317	502	815	13.5	10.0	17.3
25-29	8720	4472	4248	1080	350	730	12.4	7.8	17.2
30-34	7489	3846	3643	1007	329	678	13.4	8.6	18.6
35-39	7092	3640	3452	1159	326	833	16.3	9.0	24.1
40-44	7090	3660	3430	1338	367	971	18.9	10.0	28.3
45-49	6383	3273	3110	1455	359	1096	22.8	11.0	35.2
50-54	4731	2362	2369	1163	285	878	24.6	12.1	37.1
55-59	3128	1516	1612	954	220	734	30.5	14.5	46.0
60-64	2842	1377	1465	1055	264	791	37.1	19.2	54.0
65 i više	4537	1879	2658	2593	612	1981	57.2	32.6	74.5
Nepoznato	1953	904	1049	482	171	311	24.7	18.9	29.6

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2002; Školska sprema i pismenost, knjiga br.4, republički zavod za statistiku, Beograd, 2002.

Na osnovu priloženih podataka (tabela 1) stopa nepismenosti je evidentna u svim starosnim dobima, ali takođe može da se primeti da je ona znatno kritičnija kod ženskog dela populacije jer je stopa nepismenosti dva puta viša nego kod muškaraca. Žene su mahom ugroženije jer je njihova uloga previše okrenuta ka vođenju domaćinstva, a i one u velikom broju ranije stupaju u brak i osnivaju porodice. Ovi podaci jasno ukazuju na to da je neophodno opismenjavanje Roma, rast stope nepismenosti mora biti okončan što aludira na njihovo (hitno) uključivanje u redovne škole. Nizak obrazovni nivo onemogućava kvalitetniji način života, vaspitanja dece, vođenja domaćinstava, ostvarivanja različitih prava i utiče na sve domene života.

U nastavku teksta ćemo prikazati stanje romske populacije kada je u pitanju njihovo upisivanje u obrazovne ustanove u Vojvodini, od 2004. do 2007. godine (tabela 2), dakle period pre uvođenja inkluzivnog obrazovanja. Na osnovu prikazane tabele (tabela 2) može da se zaključi da je od 2004. do 2007. godine evidentiran vrlo blag porast upis dece na svim nivoima školovanja (izuzev predškolskog programa za koje nemamo podatke). U 2011. godini, što je period posle uvođenja Zakona o inkluzivnom obrazovanju istraživanja beleži se takođe blag porast upisanih Roma u školskim ustanovama - oko 10 procenata (Republički Zavod za statistiku 2011), međutim to je i dalje veoma mali broj romske dece i da li je uopšte moguće pričati o nekom značajnijem progresu i uspešnoj romskoj inkluziji? Ono što nije sporno jeste da ovi podaci pružaju plodnu osnovu za dalja istraživanja i komparacije, stoga može da se zaključi da je neophodna stalna evaluacija postojećih rezultata u cilju približavanja što egzaktnijim podacima.

Tabela 2.
Mobilnost Roma upisanih u školama AP Vojvodini od 2004-2007

	2004/05	2005/06	2006/07
Predškolski program	Nema podataka	Nema podataka	544
Osnovna škola	5.216	5.565	5.888
Srednja škola	235	258	292
Više škole	12	12	18
Fakulteti	16	27	34
Ukupno	5.479	5.862	6.776

Nacionalni izveštaj 2009.

Za pokušaj uspešnog rešavanja ovog problema potrebno je dovesti u pitanje rad mnogih institucija, stoga nema sumnje da je potrebno zagrebati dublje u ovaj problem kako bi otkrili glavne "okidače" koji su zaslužni za začarani krug siromaštva i marginalizacije. Dosadašnji pokušaji prevazilaženja ovih prepreka uglavnom su padali na ispitima, slabosti su uglavnom proizilazile iz nerealnih ambicija, kako državne uprave, tako i romskih lidera, nedovoljno poznavanja specifičnosti socijalnog, ekonomskog i kulturnog položaja Roma je takođe ometalo bilo kakav progres, a poteškoće su uzrokovane i lošim i neorganizovanim koordinacijama aktivnosti aktera itd. (Jakšić i Bašić 2002). Neophodno je razumeti da nije problem samo u romskoj zajednici, nego i u društvu, stoga su potrebni zajednički napori da bi se prevazišli vekovi nepismenosti, siromaštva, diskriminacije i marginalizacije romske etničke grupe (Mandić 2012). Kako bi ovo potkrepili adekvatnim primerom, navodimo istraživanje o stepenu (ne)zadovoljstva merama sistema socijalne zaštite i njihovim uslugama gde je 14,8 procenata Roma je navelo da je zadovoljno i delimično zadovoljno, dok je 33,8% izrazilo nezadovoljstvo, međutim mnogo ozbiljniji problem jeste činjenica da je 29,9% Roma zatražilo pomoć od sistema socijalne zaštite, ali je nisu (nikad) dobili (Jakšić i Bašić 2002).

Izazovi socijalnih politika i sistema socijalne zaštite

Očigledno je da izazovi kada je u pitanju inkluzija Roma nisu mali, i zato bi različite politike i njihove strategije trebalo da deluju u cilju izgradnje društvenog i ljudskog kapitala koji bi poboljšao njihov položaj. Sistem socijalne zaštite bi trebalo da obezbedi potpun(ij)u podršku jer odnos između institucija i romske

populacije često karakterišu predrasude i uzajamno nepoverenje iz kojih proizilaze loši odnosi koji mogu da proizvedu negativan uticaj na (već narušeno) obrazovno stanje romske dece. Dakle, u ovom kontekstu sistemom socijalne zaštite se bavimo, pre svega, zato što smo zainteresovani za pitanja mogućnosti poboljšanja uslova za obrazovanje romske populacije. Pitanje sistema socijalne zaštite se ne mogu odvojiti ni od odlika aktera u sistemu (tip državnog i društvenog uređenja), ali ni od strukturalnih odlika (raspored snaga u sistemu, struktura uređenja sistema).

Kako bi adekvatno ukazali na ulogu sistema socijalne zaštite neophodno je odrediti glavne socijalne aktere sistema socijalne zaštite, a u prvom planu to su država i organi lokalnih samouprava, ali i socijalne aktere koji imaju važan uticaj na sistem socijalne zaštite, jer pokušaj rešavanja ovako kompleksnog problema moguć je samo ukoliko relevantni socijalni akteri međusobno sarađuju. Skupština, Vlada, organi lokalnih samouprava, ustanove socijalne zaštite, visokoškolske ustanove i instituti, ali i mnogi drugi trebalo bi da aktivno učestvuju u razvoju socijalnih usluga koje će omogućiti romsku inkluziju u obrazovanju. Pre svega, treba da se postaviti pitanje da li su obrazovne ustanove u Srbiji prilagođene romskoj deci? Različita istraživanja (Praxis 2011) svedoče o segregaciji romske dece u specijalne škole i odvojene institucije što sigurno ne ide u prilog promociji inkluzivnog obrazovanja, pre donošenja novih mera u specijalnim školama bilo čak i 30% romskih učenika (Open Society Institute 2007), to je veoma poražavajući podatak jer je sredina automatski smeštala romsku decu u specijalne škole i time stvarala još dublju diskriminacionu klimu. Kako bi obrazovni sistem bio pogodan i za romsku decu on mora da implementira širok spektar radnji jer između ostalog, on ne prepoznaje i ne vrednuje romsku kulturu, niti romski jezik, ali i da rekonstruiše nastavni kadar jer brojni autori (Michailakis and Reich 2009) smatraju da postoji posebno znanje za rad na inkluzivnom obrazovanju kada su veštine nastavnika u pitanju. Dosadašnji sistemi obrazovanja nisu uspevali da razviju programe koji bi bili prilagođeni potrebama romske populacije, stoga institucije u okviru obrazovnog sistema bi trebalo da kreiraju specijalizovane programe kako bi decu na što adekvatniji način uveli u obrazovni sistem, jer oni uglavnom nemaju startne pozicije kao njihovi vršnjaci. Zajednički napori svih aktera kroz izgradnje novih obrazovnih institucija u kojima će se promovisati nediskriminacija, jačanje uloge (romskih) roditelja u samom procesu obrazovanja, samo su neke od neophodnih pretpostavki za uključivanje.

Činjenica da poboljšan pristup javnim dobrima i uslugama predstavlja ključni aspekt ka unapređenju socijalne inkluzije, neophodno je definisati i sredstva koja bi u velikoj meri trebalo da doprinesu inkluziji. U prvom planu to su socijalni programi i adekvatne usluge koji bi trebalo da imaju za cilj dugoročne i stabilne mere inkluzije koji će promovisati integraciju, nediskriminisanost, aktivnu participaciju Roma i uopšte poboljšanje socijalnoekonomskog položaja romske populacije. Bitno je napomenuti i da nemali uticaj imaju i različiti programi i metode Evropske unije, države članice bi trebalo da se usmere na održivo uključivanje Roma putem otvorenog metoda koordinacije koji bi trebalo da pruži novi okvir za saradnju između država članica čije nacionalne politike stoga mogu da budu usmerene ka određenim zajedničkim ciljevima, u ovom slučaju to jesu pitanja socijalne zašitite kada je u pitanju adekvatno uključivanje Roma u obrazovni sistem. Rad sistema socijalne zaštite bi trebalo da se realizuje kroz postepene reformske promene koje bi trebalo da se pozivaju na ciljeve opšteg socijalnog razvoja društva. Prvo je potrebno sagledati aktuelne potrebe romske populacije i analizirati njihovo postojeće stanje i dostignut stepen razvoja, a onda shodno tome odrediti ciljeve.

Kao neophodni zadatak nameće se i podizanje svesti o značaju obrazovanja u romskoj zajednici, ali isto tako kada je reč o obrazovanju, treba imati u vidu činjenicu da je to veoma skup, dug i neizvestan proces koji (neretko) teško podnose i prosečne ekonomski stabilne porodice. Bez pomoći različitih sektora bilo javnih, privatnih, dobrovoljnih ili neformalnih - u ovom vremenu za njih je obrazovanje gotovo nemoguće. Živeći u tzv. začaranom krugu bede, najugroženija su deca koja se rađaju u generacijskoj matrici neobrazovanih, nezaposlenih i siromašnih.

Isključenost romske dece iz sistema obrazovanja jeste problem ogromnih razmera, koji će za posledicu imati generacije koje će i dalje reprodukovati nepismene, a time i socijalno neprilagođene. Na osnovu svega možemo da zaključimo da je obrazovanje ključ za izlazak iz siromaštva, stoga je na ovom planu potrebno preduzeti mere koje će doprineti poboljšanju položaja Roma. Uvođenje mera inkluzivnog obrazovanja može da ima veoma pozitivne efekte kako na samo romsku populaciju, tako i na šire društvo u smislu razvijanja kohezivnosti i širenja (socijalne) pravičnosti. Potrebno je pomenuti da je problem Roma aktuelan problem, posebno sa stanovišta društvene integracije, socijalne pokretljivosti, poboljšanja socioekonomskog položaja i nacionalne emancipacije, ali ne sme da se zanemari ni činjenica da postoji veliki broj pozitivnih inicijativa u

poslednjih nekoliko godina kada je u pitanju pokušaj uključivanja romske populacije. Sve to doprinosi velikom koraku unapred i tematskom sagledavanju isključenosti romske dece, ali ukazuje i na kontinuirani rad na prevazilaženju ovih prepreka - promocija aktivnog uključivanja, garancija adekvatne socijalne zaštite, visok nivo zaposlenosti i obrazovanja samo su neki od ciljeva kojima se teži.

LITERATURA

Agnus, F. (1992). The Gypsies. Oxford: Blackwell.

Bourdieu, P. (1988). *Homo Academicus*. Stanford: Stanford University Press.

Bourdieu, P. (1993). *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature.* New York: Columbia University Press.

Bourdieu, P. (2011). *Distinkcija: društvena kritika suđenja*. Zagreb: Antibarbarus.

Bourdieu, P. and J. Passeron (1970/1990). *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage Publications.

European Commission (2012). National Strategy for the Inclusion of Roma, Sitni and Caminanti Communities European Commission Communication.

Gheorghe, N. (1991). Roma – Gypsy Ethnicity in Eastern Europe, *Social Research*: 58 (4): 829-844.

Jakšić, B. (2007). Obrazovanje i školovanje romske dece. U: Tadić, Lj. i G. Bašić (ur.), *Društvene nauke o Romima u Srbiji,* Beograd: SANU, 81-92.

Jakšić, B. i G. Bašić (2002). Romska naselja, uslovi života i mogućnosti integracije Roma u Srbiji. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta.

Jovanović, V., D. Petrović, Z. Milivojević, J. Jeremić i P. Lažetić (2013*). Obrazovna inkluzija dece romske nacionalnosti – izveštaj o sprovedenom monitoringu u osnovnoškolskom obrazovanju.* Beograd: Dosije studio.

Mandić, I. (2012). Problem obrazovanja Roma u Srbiji. *Norma* 17 (2): 247-256.

McGarry, A. (2011). *The Roma voice in the European Union: between national belonging and transnational identity.*Brighton: Routledge.

Michailakis, D. and W. Reich (2009). Dilemmas of Inclusive Education. Alter – *European Journal of Disability research* 5 (3): 24-44.

Mitrović, A. (2003). Obrazovanje Roma. *Socijalna misao.* 10 (2-3): 115-132.

Monitoring report (2007). *Early Childood Care and Education*. Paris: UNESCO.

Nacionalni milenijumski ciljevi razvoja u Republici Srbiji (2005). Dostupno na: http://www.minrzs.gov.rs/files/doc/porodica/strategije/Nacionalni%20milenijumski%20ciljevi.pdf. (Pristupljeno: 5.04.2015).

Nacionalni izveštaj (2009). *Mapiranje politika i praksi za pripremu nastavnika za inkluzivno obrazovanje u kontekstu društvenih i kulturnih različitosti*. Bolonja: European Training Foundation.

Nacionalni izveštaj (2014). *Drugi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji.* Dostupno na: http://www.inkluzija.gov.rs/wp-content/uploads/2014/07/Nacrt-drugog-nacionalnog-izvestaja-o-socijalnom-ukljcivanju-i-smanjenju-siromastva.pdf. (Pristupljeno 04.04.2015.).

Open Society Institute (2007). *Equal Access to Quality Education, Volume I*. Budapest and New York: Open Society Institute.

Praxis (2011). *Analiza glavnih problema i prepreka u pristupu pravu na obrazovanje pripadnika romske populacije u Srbiji.* Beograd: Avantguarde print.

Raduški, N. (2009). Obrazovanje kao ključ za integraciju Roma u društvo. Beograd: *Politička revija.* 8 (9): 189-202.

RZS (2002). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2002; školska sprema i pismenost, knjiga br. 4, Republički zavod za statistiku, Beograd.

RZS (2011). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011; nacionalna pripadnost, knjiga br. 1, Republički zavod za statistiku, Beograd.

Ridge, T. (2002). *Childhood Poverty and Social Exclusion: From a Childs perspective*. Bristol: The Policy Press.

Dorotea Vaš
Filozofski fakultet
Univerziteta u Pečuju
vass.dorottea@gmail.com

UDC: 811.511.141(075.2)(497.113)

ANALIZA STANJA BUKVARA NA MAĐARSKOM JEZIKU U VOJVODINI*

The Alphabet Books used in Hungarian schools in Vojvodina have not been ever reviewed nor rewritten int he recent years yet. Even though the country's textbook publishers are trying to implement innovative elements into newly issued textbook, none of these innovations apply to the Hungarian native speaking student's reading instruction books.
This study aims to analyze the first grade alphabet texbook currently in use in Hangarian schools in Vojvodina, and also to explore the pedagogical-didactic intentions of the authors and their success in implementation of those. I have analized from the following viewpont: How does the textbook teach letters and sounds? Is the length and the structure of the used words appropriate? Is the proportion of images and text appropriate? I have done the analysis according to the texbook analysing methods by Ágnes Dárdai Fischer (2002), carrying out two kinds of research: the descriptive-hermeneutic and the quantitative methods. The analysis of the reading instructions was based on the criteria given by the Meixner-Method.
The results of the research are presented in diagrams, which give a clear picture of the method of reading instruction of the analysed alphabet book.

Keywords: Textbook Analysis, Alphabet Textbook, reading-teaching methods, illustration.

Uvod

Prvu pojavu bukvara na mađarskom jeziku susrećemo u XI veku, mada se ovo prvo pominjanje svodi na crkvene knjige pisane na latinskom jeziku, koja je poznata pod nazivom Donatus. Naime, sve do XIII veka mađarski narod je koristio bukvar na latinskom jeziku, jer nije postojao nikakav udžbenik na mađarskom jeziku. Monasi su, iz pomenute crkvene knjige, učili alfabet, odnosno prva latinska pisana slova i na osnovu toga su uvežbavali napisane crkvene molitve. Iz ovih

* Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija Naučno Društvenog Obrazovnog smera na Filozofkom Fakultetu u Pečuju na predmetu Objavljivanje rada na stranom jeziku I pod mentorstvom dr habil. Agneša Balinta.

crkvenih običaja se formirala osnova za latinski način pisanja, to jest stvorile su se osnove za dalji razvoj latinskog pisma. Pomoću ove metode, prvo su se uvežbavala slova, zatim njihov redosled, a tek posle čitanje prostih rečenica. Ovaj način se i u današnje vreme primenjuje kao polazni korak prilikom učenja čitanja. Monasi su prvo učili nekoliko suglasnika, pa tek posle dodavali samoglasnike (Jancsák 1994). Tokom samog početka učenja, slova su se samo izgovarala, tek nakon toga su učili da pišu i uvežbavali čitanje i izgovor. Ova tehnika učenja čitanja je vremenom unapređena, tako da je u XV veku ustanovljeno da je efikasnija ukoliko se u početku uvežbavaju zatvoreni, a tek potom otvoreni slogovi. Već u XVI veku po naredbi crkvenog velikodostojnika Mikloša Olaha estergomskog arhiepiskopa, uvode se nove metode koje se koriste tokom čitanja i one se mogu smatrati istorijskim, jer je dotični način prvi put regulisao da čitanje treba da se uvežbava sa mađarskim rečima i mađarskim tekstovima (Jancsák 1994). Na osnovu ovih crkvenih ukaza 1553. godine napisana je prva abeceda na mađarskom jeziku koja se smatra prvom čitankom, čiji je autor Gašpar Heltai (Jancsák 1994; Csillag 2001). Vrlo je interesantno da se navedeni bukvar deli na tri dela, kao što to čine i današnji autori bukvara: (1.) redosled glasova, (2.) njihovo spajanje, (3.) tekstovi katehiznog karaktera. Ova podela se primenjuje i u današnjim bukvarima, s tim što je treća grupa zamenjena tekstovima književnog karaktera. Tokom ovog perioda, može se smatrati da je način učenja čitanja zasnovan na latinskim slovima, koja su prilagođena mađarskim zvučnim svojstvima. Ovo prilagođavanje latinskih slova na mađarski jezik u uskoj vezi su sa imenima reformatora Janoša Silvestera, Maćaša Biroa Devaija i Petera Bornemisa (Jancsák 1994; Csillag 2001).

U današnje vreme mnogo autora stvara čitanke koje se koriste prilikom učenja čitanja kod dece uzrasta oko 6 do 7 godina. Navedene tehnike i podela istih tokom vekova doživela je niz inovacija. Tako da se danas istraživači i pedagozi ne bave samo metodikom učenja čitanja, već traže najjednostvanije i najefikasnije metode, pritom posvećuju posebnu pažnju onim učenicima koji teže savlađuju čitanje. Jedno od najznačajnijih imena u ovoj oblasti je defektolog Ildiko Majksner, čiji je naučni rad u vezi sa razvojem specijalnih metoda učenja čitanja na mađarskom jeziku. Polazna osnova njene metode je da učenik bude samouveren, jer samo tako može da savlada čitalačke prepreke. Poseban značaj pridaje postepenom savlađivanju novog gradiva, prilikom kojeg bi trebalo praktikovati mnogo ponavljanja do tada naučenog (Tatár 2007).

Njena teorija se deli na tri faze, koje su sledeće: (1.) period usmenog vežbanja pre čitanja, (2.) učenje slova, (3.) učenje čitanja.

1. Period usmenog vežbanja, pre čitanja obuhvata vežbanje analize i sinteze glasova, primenu uvežbavanja rečenica, posmatranje pokreta usana, razlikovanje zvučnih i bezvučnih suglasnika.
2. Period učenja slova bi trebalo fokusirati na ona slova koja se mogu vizuelno, akustički ili motorički zameniti. Zatim, daje poseban značaj artikulaciji samoglasnika dok suglasnike uvežbava ponavljanjem naglas.
3. Period učenja čitanja naglašava učenjem postepenog povezivanja naučenih slova, kao što su zatvoreni i otvoreni slogovi, zatim čitanje kroz igru, prepoznavanje slogova, prepoznavanje značenja, čitanje postepeno proširenih rečenica i teksta (Tatár 2007).

Majksnerova metoda učenja čitanja je postala osnova za strategiju razvoja čitanja i primenjuje se kao osnova u današnjim naučnim analizama. Sa sigurnošću mogu ustanoviti da je Majksner dala osnove za jedno od najkvalitetnijih i najefikasnijih metoda učenja čitanja na mađarskom jeziku koje mnogi bukvari primenjuju u današnjoj metodologiji.

Osnovni postulati analize

U drugim zemljama regiona susrećemo sa čitavim nizom naučnih analiza bukvara i čitanki, u Mađarskoj imamo pojavu stalnog proučavanja i eksperimentisanja, međutim, autori i izdavači mađarskih udžbenika u Vojvodini se pasivno odnose prema ovoj tematici. Niko nije postavio cilj proučavanja, analiziranja i eventualne odgovornosti ponovnog osmišljavanja ovakvih udžbenika. Izdavači u Srbiji na srpskom prate obrazovne trendove, dok izdavanje istih udžbenika na mađarskom jeziku nije dostigao isti nivo. Cilj ovog rada je analiza bukvara za prvi razred koji je sada u upotrebi u Vojvodini, zatim da ukaže na određene metode čitanja i da li one odgovaraju Majksnerovoj teoriji. Osnovna polazišta analize su:

- Koja se metoda čitanja primenjuje u udžbeniku prilikom učenja glasova i slova;
- Proučavanje slogova, reči, odnosno sastav i dužina rečenica;
- Srazmerni odnos ilustracija i teksta.

Analiza se vrši primenom opisne-hermeneutičke i kvantativne metode (Dárdai 1999; 2002). Analizirani udžbenik je: Erdély Lenke (2003): *Ábécéskönyv az általános iskolák első osztálya számára.* Zavod za udžbenike, Beograd.

Analiza

Format udžbenika je 20,5 x 26,5 cm, tvrdih korica. Korice su karakterističnih, jarkih boja, na kojima je, na interesantan način, prikazan telefon koji kao da poziva ovaj udžbenik.

Udžbenik ukupno broji 119 stranica i sadrži 261 zadatak. Odmah na prvoj strani je prva lekcija, ali možemo primetiti da nedostaje pozdravna reč i motivacija korisniku ove knjige, kojom bi bio uspostavljen kontakt sa učenikom. Takođe nedostaje objašnjenje znakova koji se koriste prilikom rešavanja zadataka. Pomenuta objašnjenja je potrebno istaknuti na početku knjige, kako bi učenici, kasnije tokom rešavanja zadataka, mogli da ih primenjuju. Ovi znakovi su jednostavni i lako se pamte. Zadatke možemo svrstati u dvanaest grupa. Znakove i njihovu učestalost prikazuje grafikon br. 1.

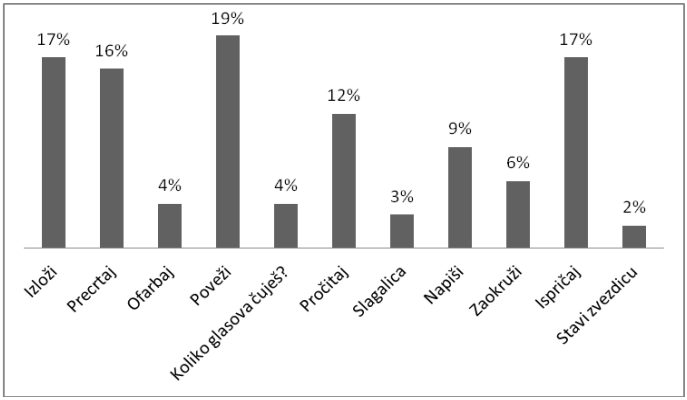

1. gafikon: Učestalost i različitost zadataka u bukvaru

Od dvanaest zadataka za dva se može reći da inicira učenika na nešto što već zna (Oboji!, Ispričaj!), sa druge strane, učenik bi trebalo da nauči šest znakova kako bi znao da reši zadatak (Sastavi!, Podvuci!, Poveži!, Zaokruži!, Stavi zvezdicu!, Precrtaj!), dok četiri znaka treba da razume da bi mogao rešiti takvu vrstu zadataka (Koliko glasova čuješ?, Pročitaj!, Slagalica, Napiši!)

Kao što to prvi grafikon prikazuje, najčešće se koriste Poveži!, zatim Podvuci!, potom Složi! uputstva. Ovo je veoma bitno, ali isto tako ne bi trebalo

zanemariti ni sledeća pitanja: Koliko glasova čuješ?, slagalicu, Pročitaj! i Ispričaj!. Ova zanemarena pitanja je preporučljivo povećati, ali ne na uštrb prethodno pomenutih zadataka. Ovo se može rešiti, jer proučavanjem odnosa broja časova i zadataka - u odnosu na broj časova mađarskog jezika u polugodištu koji je od 75 do 85 – dolazimo do proseka od 3,48 zadatka po jednom času. Ovo je relativno mali odnos, jer ima još prostora za povećanje broja zadataka.

Bukvar se deli na tri osnovne oblasti. Ova podela je izvršena na osnovu toga šta bukvar razvija i šta bi u tom delu trebalo da se iz njega nauči. Koliko prostora obuhvataju pojedine oblasti. Ovaj odnos prikazuje grafikon br. 2.

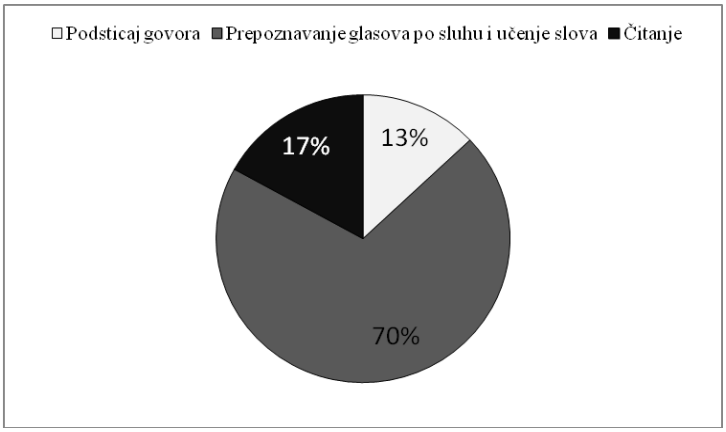

2. tabela: procenat zastupljenosti pojedinih tema i vrste zadataka

Možemo konstatovati da su, u ovoj knjizi, oblasti strogo razgraničene iz čega zaključujemo da nije zastupljena teorija postepenog nadograđivanja znanja. Oblast u kojoj su zastupljene govorne vežbe navode učenika da govori isključivo o ilustraciji, međutim, trebalo bi obratiti pažnju i na zvučne i ritmičke efekte. Sledeća oblast je učenje govora i učenje slova. Ova dva različita procesa odvijaju se istovremeno. Posle navedenih oblasti sledi čitanje. Na ove oblasti se prelazi tek nakon naučenih svih slova u prvom polugodištu. U procesu čitanja, učenike očekuje samo čitanje i pojedini zadaci koji su ugrađeni u određene tekstove.

Analizirenjem ove tematike možemo konstatovati dominaciju oblasti koja je druga po redu, to jest glasovnog govora i učenje slova, tako dolazimo do rezlutata da od ukupnih aktivnosti učenje slova obuhvata 70%, pripremni deo čitanja 13% i 17% razvoj čitanja. Bilo bi preporučljivo da izvršimo preraspodelu ovih odnosa i

potrebno je ukomponovati prelazne periode navedenih tema radi efikasnijeg celokupnog rada.

U okviru pojedinih tema količina smernica uveliko se razlikuje, jer se podrazumeva da se koristi uputstvo Pročitaj!, Slagalica, Napiši!, ali zato je preporučljivo što češće koristiti Ispričaj!, Poveži!, Zaokruži!, Stavi zvezdicu!, Koliko galsova čuješ? uputstva. Količinu pomenutih uputstava prikazuje treća tabela.

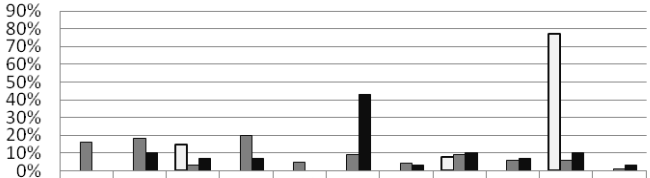

	Izloži	Precrtaj	Ofarbaj	Poveži	Koliko glasova čuješ?	Pročitaj	Slagalica	Napiši	Zaokruži	Ispričaj	Stavi zvezdicu
Podsticaj govora	0%	0%	15%	0%	0%	0%	0%	8%	0%	77%	0%
Prepoznavanje glasova po sluhu i učenje slova	16%	18%	3%	20%	5%	9%	4%	9%	6%	6%	1%
Čitanje	0%	10%	7%	7%	0%	43%	3%	10%	7%	10%	3%

3. grafikon: Količina primenjivanja uputstava u bukvaru

Na osnovu proučavanja bukvara govor i učenje slova je prisutno u najvećem broju zadataka. Po broju stranica možemo zaključiti da su u naredne dve oblasti prilično skromno zastupljeni zadaci po svojoj težini, a i po količini. U prvoj oblasti učenici najčešće treba da prepričavaju ilustraciju, u mnogo manjem procentu treba da vrše bojenje i još manje treba da opisuju viđeno. Kod tematike glasovnog govora i učenja slova najviše su zastupljeni zadaci na osnovu povezivanja, slagalice i podvlačenja. Slagalica se primenjuje kod učenja svakog slova. Ovaj zadatak je veoma praktičan i kreativan. Naime, učenici bi trebalo da od raznih prirodnih materijala oblikuju dato slovo. Na ovaj način efikasnije mogu da osete i prostorno oblikovanje slova, mada ako istu tehniku rada primenjujemo kod učenja svih četrdeset slova, postoji bojazan da posle izvesnog vremena učenje postane monotono i učenici budu nezainteresovani. Preostali zadaci su podeljeni na bolji način, pa bi količinu ovih zadataka trebalo umereno proširiti. Bilo bi interesantno proveriti odnos i promenu između onih zadataka koji motivišu na čitanje (0%-9%-

43%). U drugoj tematici manje je zastupljena ova vrsta zadataka. U ovoj oblasti učenici bi trebalo da povezuju slova, jer u oblasti koja sledi bi trebalo da su spremni za savladavanje dužih tekstova. Međutim, bukvar manje prostora posvećuje spajanju slova i čitanja i skokovito povećava količinu zadataka ovog tipa. Postoji mogućnost da učenici ne mogu da isprate sve što se od njih očekuje zbog naglog povećanja količine čitanja, jer bi im se moglo učiniti da im je to izuzetno teško pa bi im ovi zadaci predstavljali veći napor.

Kako je u bukvaru predstavljeno učenje glasova i slova

U dosadašnjem izlaganju obrazložili smo Majksnerovu metodu učenja čitanja. Od tri postojeće oblasti, posebna pažnja je posvećena razvoju tehnike govora kod zadataka pre učenja slova. Uputstva koja se vezuju za prvu tematiku, to jest za tematiku pre učenja slova, zadaci koje se koriste po Majksnerovoj metodi dele se po sledećim razmerama (1. tabela):

1. tabela: primena Majksnerove metode u periodu pre učenja čitanja u bukvaru

Podsticaj govora		
Vežbanje analize i artikulacije zvuka	0	0%
Praktično primenjivanje rečenica	25	81%
Primenjivanje govora		
Posmatranje artikulacije	0	0%
Razlikovanje bezvučnih i zvučnih suglasnika	0	0%
Pravac pisanja		
Posmatranje pisanja	0	0%
Vežbanje pisanja	6	19%
Pravac čitanja i prelazak u drugi red	0	0%
Imenovanje odnosa u mestu	0	0%
Orijentacija u linijskom sistemu	0	0%

U toku perioda pre učenja čitanja se još ne pominje učenje slova. Ovaj bukvar primenjuje svega dva principa iz Majksnerove teorije u periodu pre učenja čitanja, a to su upotreba sastavljanja rečenica (81%) i vežbanje pisanja sa grafomotričkim pokretima (19%) koji se ostvaruje matematičkim znakovima i crtežom koji bi trebalo da se dovrši. U navedenim grupama su u potpunosti zanemareni pokreti usana, što je neophodno za savladavanje samoglasnika. Takođe, izostavlja razlikovanje zvučnih i bezvučnih suglasnika. Slaba je zastupljenost zadatka čiji je

cilj razvoj čitanja. Za razvoj ovih oblasti potrebni su zadaci koji se lako primenjuju radi boljeg uvežbavanja čitanja.

Majksnerova metoda posebno pridaje značaj drugoj po redu oblasti, to jest oblasti koja se bavi učenjem slova. Učestalost oblasti prikazano je u tabeli broj 2.

2. tabela: pojedini koraci učenja slova

Učenje slova	
Slova koja se mogu vizuelno, akustički i motorički zameniti	90%
Samoglasnike predstavlja preko artikulacije	0%
Suglasnike predstavlja onomatopejom	0%

Bukvar sadrži četrdeset slova koje bi učenik trebalo da nauči, što znači da ne sadrži četiri sledeća slova koja su sastavni deo mađarske abecede: *q, w, x, y*. Smatram da je učenje navedenih slova potrebno uvrstiti u udžbenik, pre svega iz praktičnih razloga, jer postoji mogućnost da učenik neće naučiti svoje ime (npr. Maxilián, Beatrix, Xénia).

Ovaj udžbenik obraća pažnju na svako slovo koje se može vizuelno, akustički ili motorički zameniti, to jest da su slova *n* i *u, a* i *e itd* dovoljno udaljena, što se može naglasiti kao dobro rešenje. Međutim, može se preporučiti razdvajanje slova *dz* od *dzs* koji se uče na istom času. Takođe slovo *á* ne treba učiti s pozivanjem na slovo *a,* kao što imamo u trećem, četvrtom i petom zadatku na 39. strani. Preporučljivo je da se u kasnijem učenju bukvar vrati na ova slova koja se mogu vizuelno, akustički i motorički zameniti da bi učenik uspeo da utvrdi znanje.

O još jednoj izmeni možemo razmisliti koja se zasniva na promeni tipa slova, a to je malo slovo *l* i veliko slovo *I,* jer se korsti Arial font (l, I). Ova dva slova učenici teško razlikuju i zastanu prilikom čitanja sledećih imenica: Ilona, Imre (izgled u knjizi izgleda ovako: Ilona, Imre). Predlažem da se umesto Arial fonta koristi npr font pod nazivom Cambria.

Sledeća dva segmenta udžbenik uopšte ne sadrži, što znači da suglasnike i samoglasnike predstavlja samo malim brojem odgovarajućih ilustracija, odnosno korišćenjem raznih drugih pomenutih pomagala. I pored svih unetih ideja preporučljivo je da se svaki samoglasnik uči pomoću artikulacija. To može biti jedna slika koju bi učenik trebalo da imitira, a kod učenja suglasnika možemo i imitacijom zvuka uvežbavati, npr. zvuk aviona, zvuk motora ili zujanje pčela (Juhászné, é.n.).

Dužina i struktura slogova, reči i rečenica

Majksnerova teorija gradi metodu učenja čitanja pomoću kojih učenici na jednostavniji način mogu da pročitaju datu reč, jer na taj način mogu lakše da razumeju tekst. Ova metoda čitanja je proučavana u drugoj i trećoj oblasti.

3. tabela: adekvatna primena slogova, reči i rečenica

Prvi koraci čitanja		
Zatvoreni zatim otvoreni slogovi	3	2%
Čitanje kroz igru	30	24%
Prepoznavanje slogova	0	0%
Utvrđivanje slogova pomoću čitanja slogova	14	11%
Prepoznavanje značenja	9	7%
Čitanje rečenica		
Čitanje prostih, upitnih i obaveštajnih rečenica	48	39%
Izmišljanje rečenica	2	2%
Postepeno širenje teksta prostim rečenicama	0	0%
Čitanje složenih rečenica	4	3%
Čitanje teksta		
Čitanje zavisnih rečenica	1	1%
Širenje teksta prostim rečenicama	13	11%

Po ovoj tabeli posmatran bukvar ne sadrži zadatke kojima se čitanje uvežbava po slogovima, mada bi bila prednost koristiti ovu metodu, jer će učenici kasnije lakše povezati slova sa više slogova. Preporučljivo je primenjivati tehniku prepoznavanja slogova odnosno čitanje po slogovima.

Posmatrajući treću tabelu, možemo da zaključimo da je u bukvaru minimalno (2%) zastupljena upotreba zatvorenih pa kasnije otvorenih slogova. U većini slučajeva ovo dolazi do izražaja tek u četvrtom odnosno petom zadatku, što je možda kasno, npr. na 41. strani gde u prethodnom zadatku treba da se pročita jedna rečenica, dok u sledećem zadatku treba da se slušaju glasovi. Takođe na 81. strani učenici prvo treba da čitaju, a tek posle zvučno da naglašavaju pomoću ilustracija učeno slovo.

Određena postepenost se može primetiti u zadacima, npr. bukvar ne zahteva od učenika da odmah čitaju reči sa više slogova. Možda je izuzetak drugi zadatak na 43. strani gde je već peta reč *televizija* što predstavlja veći napor za đaka prvaka. Takođe izuzetak čine oni zadaci gde je pre svega potrebno da se pročitaju

otvoreni, pa tek kasnije zatvoreni slogovi. Verujem da ove principe autor nije uzeo u obzir (Erdély 2003). Od prvog izdanja ove knjige proteklo je trinaest godina, Majksnerova metoda poznata je od 1995. godine i ti principi nisu primenjivani u bukvaru koji je tema analize. Iz navedenih razloga ovaj bukvar je zreo za korenite promene.

Posmatrajući procentualnu podelu rečnica i tekstova uglavnom se susrećemo sa: kratkom, prostom, obaveštajnom i upitnom rečenicom, što kasnije zamenjuju duži tekstovi. Bukvar malo prostora pridaje stvaranju rečenica, dok postepenom proširivanju rečenica ne posvećuje dovoljno pažnje. Dve međusobno zavisne rečenice i čitanje složenih rečenica dobija malo prostora što je još jedan od dokaza nedostatka postepenog učenja čitanja.

Procentualni prikaz odnosa slike i teksta u bukvaru

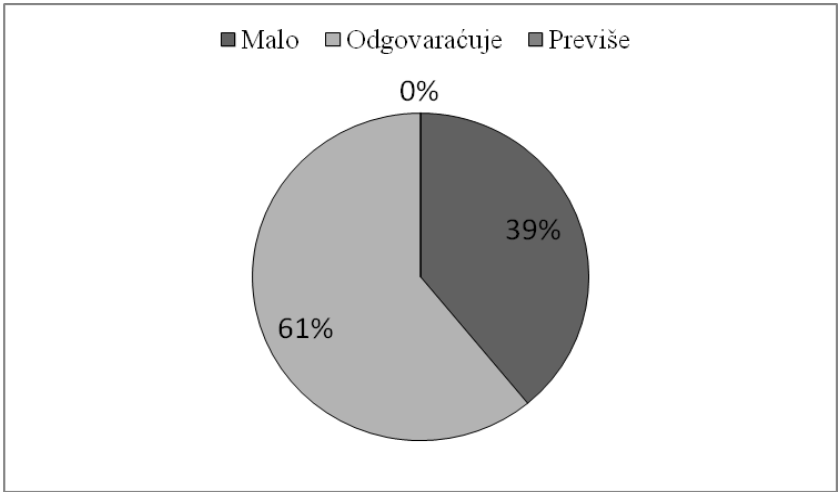

4. grafikon: Procentualni prikaz odgovarajućih ilustracija

Četvrti grafikon prikazuje procentualni prikaz slika. Po mišljenju Dardaija (Dárdai, 2002) jedna ilustracija u udžbeniku se smatra optimalnom kada je veća od 30% i ne prelazi 50% stranice. Kod analiziranog udžbenika možemo ustanoviti da 61% odgovara ovoj teoriji dok preostalih 39% su manje ilustracije od potrebnog procenta ili uopšte ne sadrže ilustraciju tako da nalazimo slike formata 1 x 2 cm ili je cela stranica bez ilustracija. Ovaj nedostatak najviše dolazi do izražaja na 96. strani gde udžbenik predstavlja učeniku da je naučio sva slova. Ova konstatacija nije propraćena ni jednom ilustracijom, mada bi bilo poželjno videti jednu koja bi

bila u funkciji pohvale učenika za dotadašnji rad. U knjizi ni jedna ilustracija ne prelazi gornju granicu po Dardaijevoj metodi.

Pored ovih primedbi knjiga sadrži kvalitetne ilustracije koje su vredne pažnje kao što je na primer Ešerova slika na 16. i 17. strani. Ovakve slike zaslužuju posebne zadatke.

Zaključak

Po dosadašnjem izlaganju ove analize možemo izvesti zaključak da je bukvar na mađarskom jeziku u Srbiji koji se koristi u vojvođanskim osnovnim školama potrebno menjati. Bilo bi poželjno ponovo koncipirati tematiku knjige i uvodni deo gde se nalaze objašnjenja znakova, a kod zadataka izvršiti numeraciju arapskim brojevima, odnosno interesantno bi bilo koristiti, radi ilustracije, kockice iz društvenih igara koje su učenicima poznate. Trebalo bi izvršiti i tematsku podelu sadržaja udžbenika, zatim neke zadatke proširiti i uvažiti princip postepenosti između tema. Pre početka perioda uvežbavanja čitanja trebalo bi veću pažnju posvetiti uvežbavanju pravca čitanja i pisanja i povećati zadatke za uvežbavanje govora. Period učenja slova treba da dobije zadatke koji se koncentrišu na uvežbavanja onih slova koja se mogu vizuelno, motorički ili akustički zameniti, a kod suglasnika je potrebno uvesti zadatke koji sadrže onomatopejske imenice i glagole. Ovako bi učenje bilo jednostavnije i zabavnije, a uz elemente igara učenici bi naučili slova. Kod reforme bukvara takođe treba obratiti pažnju na font slova i uvrstiti proširenu mađarsku abecedu koja sadrži četrdesetčetiri slova. Pri učenju čitanja trebalo bi prvo koristiti reči sa zatvorenim pa tek kasnije sa otvorenim slogovima. Prilikom čitanja rečenica i tekstova bilo bi dobro primeniti takvu metodu učenja čitanja koja postepeno razvija tehniku čitanja kod učenika, a to je između jednostavnih i složenijih tekstova neki određeni prelazni deo gde učenik može da pročita proširene rečenice i gde može uvežbati koherentne rečenice.

LITERATURA

Csillag, István (2001): *A magyar olvasástanítás története*. In: Adamikné Jászó Anna (fsz.): *A magyar olvasástanítás története*. Budapest: Osiris Kiadó. 84-85.

Dárdai, Ágnes: *Tankönyvelemzési modellek a nemzetközi tankönyvkutatásban*. Iskolakultúra. 1999/4. szám (I. évfolyam). 44.

Dárdai, Ágnes (2002): *A tankönyvkutatás alapjai*. Budapest – Pécs: Dialóg–Campus Kiadó,

Erdély, Lenke (2003): *Ábécéskönyv az általános iskolák első osztálya számára.* Beograd: Zavod za udžbenike.

Jancsák, Csaba (1994*): Tankönyvek tükrében*. Az olvasástanítás rövid története Magyarországon a kezdetektől 1868-ig. In: Belvedere 1994/6. 3-4. sz. 69-73.

Juhászné, Gáspár Dorottya (é.n.): *Olvasás tanítása Mexiner-módszerrel*. Részlet Zsilka Sándorné: Tanulási zavar megjelenése az iskolai teljesítményben, a korrekció lehetőségei című munkából. Magyar Fejlesztőpedagógusok és Gyógypedagógusok Nemzetközi Szakmai Egyesülete. http://fejlesztok.hu/modszerek/89-olvasas-tanitasa-meixner-modszerrel.html [2015-02-01]

Tatár, Jánosné (2007): *A Meixner-módszer gyakorlati alkalmazása*. http://www.diszlexia.info/mexinergyakorlatban.htm [2015-02-10]

VII
HISTORY AND CULTURE - CONTEXTS AND INTERTWINING

Милан Чабрило
Филозофски факултет
Универзитета у Новом Саду
thetruechaby@gmail.com

УДК: 930.1
929.731 Jelena, srpska kraljica

ЈЕЛЕНА АНЖУЈСКА У ИСТОРИОГРАФИЈИ – ПАРАДИГМА СПОНЕ КУЛТУРА И НАРОДА СРЕДЊОВЕКОВНЕ ЕВРОПЕ*

This paper is focused on the data interpretatition in historiography that provide information on the origin of Serbian queen consort, Helen of Anjou, as well as her political, religious and cultural influence on Serbian lands at the end of the 13th and beginning of the 14th century. The origin of Queen Helen is not completely certain and still continues to baffle historians. This paper also presents the conclusions of authors that dealt with this complex issue. The wife of Stefan Uroš was a Catholic and upon her arrival in Serbia she converted to Orthodoxy, nevertheless continually supporting and protecting the Catholics. Helen of Anjou influenced her husband in political issues and was a mediator between her sons Dragutin and Milutin and the West, governed a great part of Serbia as a genuine ruler, raised numerous Catholic churches and monasteries in the Littoral and founded the first female school in Serbia – she undoubtedly played a visible role in the life of Medieval Serbia.

Keywords: Helen of Anjou, influence, historiography, origin.

Једна од најпросвећенијих особа свога доба, Јелена Анжујска, жена српског краља Стефана Уроша и мајка двојице српских краљева, Драгутина и Милутина, центар је истраживања многих научних радова, као и бројних уметничких дела. Оставила је дубок траг у српској средњовековној историји, играла је значајну политичку улогу у току владавине њених синова, једина је жена којој је архиепископ Данило II посветио житије, била је велики ктитор, проглашена је за светицу – доста тога је познато о њеном животу. Међутим, њено порекло задавало је муке научницима и истраживачима који су до данас о томе извели неколико теорија.

---

* Рад је настао у оквиру докторских студија историје на Филозофском факултету у Новом Саду под менторством др Ђуре Хардија.

Њен савременик и главни биограф архиепископ Данило II врло штуро говори о њеном пореклу, истичући само да је она из француске породице, „од племена фрушкога, кћи славних родитеља који су били у великом богатству и слави" (Данило II 1988: 46; Мијатовић 1902: 12).

Преко писама која јој је упутио напуљски краљ Карло I Анжујски, знамо да је Јелена имала рођену сестру Марију и да је припадала или аристократској или француској краљевској породици јер их Карло I ословљава са *consanguinea nostra carrisima, cognata nostra, affinis nostra carissima* (рођака наша најдража, рођака наша, родбина наша најдража) (Макушев 1871: 30-33; Мијатовић 1902: 12; McDaniel 1982-1983: 46; Јиречек 2006: 181). Џон Фајн се слаже да је Јелена Францускиња, али по питању њеног порекла такође штуро говори као и Данило II, истичући само да припада породици Валоа (Fine 1994: 220). Са друге стране, Константин Јиречек мисли да би њено порекло требало тражити међу многобројном француском властелом у Грчкој, пореклом из Шампање и Бургундије (Јиречек 2006: 181).

Византијски историчар Георгије Акрополит не помиње Јелену по имену, али говори да је краљ Урош био зет угарског краља (Akropolites 2007: 303). Српски историчар, политичар и дипломата Чедомиљ Мијатовић одбацио је ову теорију јер је Данило II био забележио да је Јелена Францускиња (Данило II 1988: 10) и сигурно би забележио да је Јелена ћерка угарског краља, као што је то забележио за Каталину којом се оженио Урошев и Јеленин син, Драгутин (Данило II 1988: 14). Ниједан савремени угарски писац није забележио да се нека угарска принцеза удала за српског краља Уроша. Угарски краљ Андрија II имао је три ћерке и биле су удате за маркгрофа од Турингије, бугарског цара и арагонског краља. Исто тако, позната је судбина и ћерки потоњег угарског краља Беле IV, сина Андрије II (Мијатовић 1902: 8-9).

Теорију грофа Ђорђа Бранковића да је Јелена ћерка латинског цара Балдуина II (унука Пјера II де Куртене, праунука Пјера де Куртене који је био син француског краља Луја VI Дебелог) Мијатовић је такође одбацио, узевши у обзир да француски историчар Шарл Диканж нигде у својим списима није забележио да је Јелена ћерка Балдуина II (Мијатовић 1902: 10). Мађарски историчар Мор Вертнер такође се слаже да Јелена није ћерка Балдуина II (Wertner 1891: 54-55). До грешке је вероватно дошло услед преписивања из неких старијих летописа. Балдуин II је имао само једно дете,

сина Филипа (Tillet 1984: 88), па је зато писао својој сестри Елизабети де Куртене да пошаље једну од својих ћерки да се уда за селџучког султана како би обезбедио мир са њим. Мијатовић је приметио да до тог брака није дошло и да је могуће да је та једна ћерка послата краљу Урошу, што би учинило Јелену сестричином цара Балдуина II и сестром Карла I преко трећег колена (Мијатовић 1902: 28).

Пошто је једна сестра Балдуина II и Елизабете де Куртене, Јоланда, била удата за угарског краља Андрију II, Јелена је на тај начин могла бити у сродству и са угарским двором, па је отуда Георгије Акрополит могао да каже да је Јелена ћерка угарског краља (Мијатовић 1902: 28).

Теорију француског историчара Казимира Фрешота да је Јелена ћерка француског краља Луја IX Светог Мијатовић је такође одбацио – поуздано се зна да је Луј IX имао шест ћерки и да се ниједна није звала Јелена, Данило II није забележио да је Јеленин отац Луј IX, а рођени брат Луја IX, Карло I, не ословљава Јелену својом братичином, већ рођаком и родбином (Мијатовић 1902: 10-11).

Немачки историчар Карл Хопф рекао је за Јелену да је она *de Chaurs* (Hopf 1960: 266) јер је истраживајући напуљски архив видео да се Јеленина сестра Марија зове *de Chaurs*, али се из писама Карла I јасно може закључити да се *de Chaurs*, или како на другом месту стоји *de Chau* (Макушев 1871: 30-33), у ствари односи на Маријиног мужа Анселма (Мијатовић 1902: 12; Petrovich 2015: 171-172), главног капетана и генералног намесника Карла I у Албанији. Стога је, према Мијатовићу, погрешно рећи за Јелену да је из породице *de Chaurs* (Мијатовић 1902: 12), односно како се још јавља написано – често, понекад или ретко: *Caheu, Cahieu, Cayeu, Cayeux, Chaeu, Chau, Chaus, Kaeu* или *Quaeu* (Мијатовић 1902: 16; Petrovich 2015: 175-176).

У свом истраживању Мијатовић се осврнуо и на теорију италијанског историчара Данијеле Фарлатија који је на једном месту за Анселмову жену Марију рекао да је она *de domo Chieriz de Francia* (Farlati 1800: 440), а на другом *de domo Chiutiz de Francia* (Farlati 1817: 59), чиме се стиче утисак да се тако означио њен родитељски дом, а не дом њеног мужа. Ни Мијатовић ни пре њега Иларион Руварац нису могли да пронађу *domo Chieriz de Francia* нити *domo Chiutiz de Francia*, што је у даљим истраживањима довело Мијатовића до закључка да *domo Chieriz* или *Chiutiz de Francia* уопште не постоје (Мијатовић 1902: 22-23). Мијатовић је понудио друго решење - у

Напуљској краљевини, у провинцији Абруци, постоји град Кијети (*Chieti*) и његов тадашњи кнез био је Раул де Куртене (син Роберта де Куртене, унук Пјера де Куртене, праунук француског краља Луја VI Дебелог). Пошто је Раул де Куртене дошао из Француске, вероватно како би био ближи својој ћерки Јелени, за његову ћерку Марију Мијатовић сматра да би се могло рећи да је *de domo Chieti de Francia*. Будући да су и Раул и његова жена Алиса де Монфор имали велика богатства и славно порекло, тако је Данило II могао да пренесе да је Јелена „кћи славних родитеља који су били у великом богатству и слави" (Данило II 1988: 46). Из писаних докумената види се да је Карло I ословљавао Раула својим кузеном[1] (Мијатовић 1902: 24), па би тако и Марија и Јелена заиста биле његове рођаке или родбина, односно сестре преко трећег колена.

Сам Мијатовић каже да је ово само хипотеза и ништа више. Не постоје писани докази да *domo Chieriz* и *Chiutiz de Francia* стоје уместо *Chaurs* или *Chieti*. Данас се поуздано зна да је Раул имао само једну ћерку Махолду (Матилду) (Мијатовић 1902: 27). Све ово навело је британског историчара Гордона Мекданијела да преиспита Мијатовићеву хипотезу.

Имајући у виду да је Јелена имала сестру Марију, Мекданијел је преко диспензације и дозволе за брак између Марије и Анселма *de Keu* представио нову хипотезу о пореклу Јелене Анжујске. У првом документу стоји да је Маријина мајка Матилда де Куртене (ћерка Маргарете де Куртене, једне од сестара Балдуина II), док у другом стоји да је Маријин отац Јован Анђео, син византијског цара Исака II Анђела и Маргарете, сестре угарског краља Андрије II (McDaniel 1982-1983: 43-44). Као припадник владајуће угарске династије, Јован Анђео добио је од свог ујака Андрије II неколико поседа на управљање којим су претходно управљали његова мајка Маргарета и његов полубрат Виљем од Сентомера (Рокаи 1983: 127) и био познат као господар Срема и жупан Бачке и Ковинске жупаније (Рокаи 1980: 168), односно *domino Sirmy et comite de Kewe* (McDaniel 1982-1983: 45). О Маријином мужу Анселму *de Keu*, који је био главни капетан и генерални намесник Карла I у Албанији, нема много података изван поменутог брака. Био је француског порекла и повезан са породицом де Куртене (McDaniel 1982-1983: 45). У разним документима којима се Мекданијел служио Анселмово име јавља се као *Keu* и *Chau* или ређе *Caen, Chaul* и *Chaulis* (McDaniel 1982-1983: 48). У

[1] Називао га је својим рођаком - био му је стриц.

покушају да одгонетне Анселмово презиме, Мекданијел је то доводио у везу са речју *kő*, тј. камен, која је означавала Баноштор у средњем веку. Стога је предложио да је Анселмо био поседник Баноштора или земаља око њега, иако таквих помена у изворима нема. Овакав предикат у средњем веку носили су само бискупи Срема или други црквени великодостојници каптола у Баноштору (Стојковски 2015: 42). Мекданијел се касније исправио – евидентно је дошло до грешке у писању Анселмовог презимена (McDaniel 1982-1983: 49). Са друге стране, Узелац износи хипотезу да је Анселмо у ствари Анселм од Кајоа који је после ослобођења Цариграда побегао у Италију (Узелац 2012: 104-106). Ако је Мекданијелова теорија тачна – Јеленино презиме Анђео (Анђела, Анђелина) погрешно је прочитано као Анжу, будући да је Данило II рекао да је Јелена Францускиња (Данило II 1988: 10).

Ако се у гледа у ширем геополитичком контексту, угарски краљ Бела IV настојао је да после монголске најезде 1241/2. осигура своје јужне границе. На тај начин је ћерку Јована Анђела, свог брата по тетки, Јелену, оженио за српског краља Уроша. Са друге стране, пошто је предао власт свом млађем брату, српски краљ Драгутин добио је од свог шурака, угарског краља Ладислава IV (сина Стефана V, унука Беле IV, праунука Андрије II) земље којима је претходно управљала његова таштa, краљица Јелисавета, Мачву са Београдом и Усору и Соли у Босни, вероватно на основу тога што је син Јелене, ћерке Јована Анђела, господара Срема (McDaniel 1982-1983: 49-50).

Историографија није сигурна по питању године рођења Јелене Анжујске, а питање тачне године њене удаје за српског краља Уроша није сасвим поуздано. Према Данилу II до брака је дошло после Урошевог ступања на престо 1243. године (Данило II 1988: 10), док је према Јиречеку то било око 1250. године (Јиречек 2006: 181)[2]. Свадба је обављена недалеко од Раса, у старом дворцу рашких жупана, у Дежеву. Поред Дежева, на располагању су имали и немањићки дворац у Брњаку (Брњацима). Овај дворац је углавном

[2] Како би што свечаније дочекао своју невесту, краљ Урош је са обе стране пута који је водио низ Ибар, од његове долине ка Расу, засадио многобројне мирисне плаве јорговане, који би је, поред лепоте и мириса, подсећали на њен родни крај. Данас се у Краљеву, у порти манастира Градац и у неким другим оближњим црквама и манастирима, као сећање на тај догађај и у њену част сваког пролећа организује манифестација „Дани јорговане". Намера ове манифестације јесте да се прикаже део из живота на двору Немањића у којем је, у једном дужем временском периоду, краљица Јелена играла важну улогу.

служио као летња резиденција. Урош и Јелена имали су четворо деце: синове и потоње краљеве, Драгутина и Милутина, ћерку Брнчу[3] и сина Стефана (Костић 1899: 5; Мијатовић 1902: 8; Пурковић 1996: 36-37).

У неким питањима Урош и Јелена нису били сложни, као што је то на пример био случај са Дубровником. До њиховог разилажења дошло је када се краљица Јелена изјаснила да би у спору између краља Уроша и Дубровника отворено стала на страну Дубровника (Јиречек 2006: 185). Ово се може објаснити њеним католичким пореклом и утицајем римског папе. Својим интервенцијама и утицајима Јелена је успела да спаси Дубровник од Урошевог освајања. Разилажење између Уроша и Јелене даље се продубило пошто је пролећа 1268. године краљ Урош у српско-угарском сукобу био поражен и заробљен са старијим сином Драгутином (Јиречек 2006: 183). Мировним уговором склопљен је брак између Драгутина и ћерке угарског краља Стефана V, Каталине. Истим уговором Урош је обећао угарском краљу да ће за свог живота Драгутину предати престо и власт (Данило II 1988: 14; Станојевић 1936: 2; Јиречек 2006: 183). Како нам саопштава Данило II, краљ Урош свом сину и престолонаследнику није давао могућност и прилику да се бави државним пословима, нити му је дао одређену територију којом би управљао, а будући да није испуњавао своје обећање и предао власт, раздор, а касније и сукоб између сина и оца био је неминован. У спору између оца и сина посредовали су краљица Јелена и тадашњи српски архиепископ Јанићије. Делимично подржан од српске властеле, а могуће и Угарске, Драгутин се супротставио оцу. До битке је дошло 1276. године када је „млади краљ" уз помоћ угарске и куманске војске поразио очеве снаге у „земљи званој Гацкој" и на тај начин преузео власт (Данило II 1988: 17; Јиречек 2006: 186).

Пошто је ступио на престо, а како би обезбедио подршку мајке Јелене и млађег брата Милутина, Драгутин им је дао на управу делове српске државе. Јелена је добила на управу Зету и Требиње у Приморју, а у унутрашњости Србије крајеве око Плава на горњем току Лима и крајеве око горњег тока Ибра, где се налазио њен замак Брњак (Динић 1951: 70; Јиречек 2006: 187). Док Фарлати наводи да је Јеленина титула била *Regina de Zetae, hoc est Mysiae inferioris, in partibus Albanie* (Farlati 1817: 59), Суботић наводи да је њена титула била *Regina Servie, Dyoclie, Albanie, Dalmatie et maritime regionis*

[3] Звала се Брнча, Брњча или Брњача, а по једном читању и Прњача.

(Суботић 1958: 132). Њена позиција потврђена је на сабору у Дежеву 1282. године којим је Драгутин уступио власт свом млађем брату Милутину (Данило II 1988: 22), а на којем су Јелени придодате нове мање области. Један део краљичине земље, скадарски крај, уступљен је 1309. године њеном унуку, Милутиновом сину Стефану Дечанском (Суботић 1958: 132; Јиречек 2006: 192).

Својим петим браком са византијском принцезом Симонидом 1299. године, краљ Милутин значајно је променио не само своју политику, већ и целокупну политику Немањића (Јиречек 2006: 194). До тада, Србија се политички ослањала на Запад и ратовала против Византије. Овим браком дошло је до преокрета и утицај Запада и Анжујаца почео је да опада, што је наишло на отворено противљење краљице Јелене. На унутрашњем плану овај чин, као и неслагање са начином Милутиновог владања, били су повод грађанског рата између Драгутина и Милутина, који је уз мање прекиде трајао од 1301. до 1312. године (Динић 1955: 49-82; Ћирковић 1981: 449-461). Области краљице Јелена нису биле захваћене сукобом. Јелена је све време током сукоба покушала да измири своје синове. Пошто су се браћа помирила 1312. године, заједно су посетили своју мајку, тада већ доста слабу и болесну. Негде при крају свог живота, Јелена се замонашила[4] према православном обреду у цркви Светог Николе у Скадру (Данило II 1988: 64; Суботић 1958: 144). Јелена Анжујска умрла је 08. фебруара 1314. године (Данило II 1988: 66) на свом двору у Брњацима (Поповић 2010: 27), а сахрањена у својој задужбини Градцу. Саркофаг у којем је сахрањена има два гробна места, једно за њу, а друго је било намењено за њеног супруга, по западним обијачима, за разлику од ондашњих српских где су владар и његова супруга увек били сахрањивани одвојено (Јиречек и Радонић 2006: 316). Иницијативом епископа Павла на сабору 1317. године Јелена је добила култ и у Српској православној цркви слави се као преподобна Јелена, 30. октобра/12. новембра (Поповић 2010: 27).

Рођена и одгајана као католкиња, удајом за српског краља Уроша Јелена Анжујска је дошла у православну земљу којом је касније и самостално владала, али је ипак истрајно помагала и штитила католике и католичку цркву којој је остала верна, како сведочи њена преписка са папама (Theiner

[4] Постоји могућност да се ово догодило 1306. године када је Милутин боравио на њеној територији и даровао опатију Свете Богородице ратачке (Поповић 2010: 63).

1859: 360, 375, 407, 410, 414; Јиречек 2006: 181). Можда је прешла у православље, али постоје претпоставке да никада није напустила католичанство (Поповић 2010: 28). Према Законику цара Душана забрањено је венчање између мушкарца католика и жене православке, осим ако мушкарац не промени веру. О браку између жене католкиње и мушкарца православца Законик ништа не говори. Према обичају, млада је прелазила у веру мужа, али се зато у уговорима посебно истиче захтев да млада остане у својој вери (Поповић 2010: 28). На основу папске преписке обично се сматра да је Јелена била католкиња, али не може се тврдити са сигурношћу да је то цео живот и остала пошто је насликана на фресци у монашком оделу, што је једини случај код нас, а уз њу се налазе и њен муж и свекар, такође као монаси (Поповић 2010: 29).

Њена спољашња политика темељила се на сарадњи са западним католичким земљама и пријатељству са Дубровником, док се унутрашња политика темељила на верској толеранцији. У српским земљама католици су били присутни само у Приморју, а због његовог значаја за развој државе владари су толерисали присуство католичке цркве. Јелена није желела да уђе у општи сукоб између католичке и православне цркве, па је тако у својој, већински православној земљи, помагала обе цркве (Мијатовић 1902: 5).

Била је ктитор многих црквa и манастира католичког обреда у Приморју, помагала је бенедиктинске опатије, активно је радила на уздизању, јачању и учвршћивању фрањевачког реда, вршила је дипломатске мисије у служби Рима код својих синова, па и ван српских земаља – све ово представља јак аргумент за њену припадност католичкој вери. Међутим, градња православног манастира као њене главне задужбине, присуство епископа бањског Данила и рашког Павла, архиепископа Саве III и бројног угледног српског православног свештенства на њеној сахрани (Поповић 2010: 98), сарадња са православним епископима у Приморју и замонашење према православном обреду пред крај живота говоре у прилог њеном православљу.

У Приморју подигла је готово искључиво католичке цркве, међу којима се истичу први фрањевачки манастири у Бару (манастир св. Николе), Котору (манастир св. Фрање), Улцињу (манастир св. Марка) и Скадру (манастир св. Марије), сви подигнути 1288. године (Farlati 1817: 43, 59, 252, 308; Суботић 1958: 138-139). Обновила је и помагала католичке цркве других редова. Богато је даровала опатију Ратац код Сутомора, помагала Богородичину

опатију на острву Мљет и основала две надбискупије, у Бару и Сави (данашњи град Сапа у Албанији).

Са друге стране, 1260. године саградила је православни манастир Светог Николе у Стону, на месту порушене Богородичине цркве, а обновила цркве у Ждребаонику и Јеленку, као и цркву Светог Срђа на Бојани (Суботић 1958: 135, 142). Саградила је православни манастир Свете Марије у Скадру. У Градцу је саградила своју главну задужбину, православни манастир Благовештења Пресвете Богородице (Данило II 1988: 58;Суботић 1958: 141). Он лежи на уздигнутој заравни изнад реке Брвенице, на завршетку шумовитих падина Голије. У средњем веку је поред њега пролазио веома значајан пут који је водио за Ариље, а чији се један крак одвајао за манастир Студеницу (Кандић 1982: 5). Манастир се састојао од велике Богородичине цркве у средишту, црквице Светог Николе, трпезарије са кухињом и економских зграда (Поповић 2010: 64).

Јелена Анжујска је извршила пренос моштију архиепископа Јоаникија из Пилота (између Скадра и Призрена) у Сопоћане. Православном манастиру Милешева даровала је номоканон и разне друге црквене предмете, а православној цркви Богородице Бистричке код Бољевца у Бихору и Ратачком манастиру бенедиктинског реда велика имања. Помагала је и даривала и цркве ван земље, шаљући богате дарове на Синај, Раит и Свету Гору и у Јерусалим, као и икону Светог Николе цркви Светог Николе у Баију, икону апостола Петра и Павла Ватикану и златни крст манастиру Свете Тројице у Сопоћанима (Мијатовић 1902: 5; Суботић 1958: 132, 143; Поповић 2010: 31-32, 68). Надгледала је изградњу православних манастира Сопоћани, Градац и Грачаница. Њен млађи син Милутин саградио је православну цркву Светог Стефана у Звечану на њен предлог.

За име Јелене Анжујске везује се и оснивање прве женске школе у средњовековној Србији, на свом двору у Брњаку (Мијатовић 1902: 6). Овде су сиромашније девојке училе шивење и кројење, вез, припремање хране и зимнице, здравствену заштиту и указивање прве помоћи, одржавање трудноће и подизање и васпитање деце. Окупљала их је из читаве земље, удомљавала, образовала, а по завршетку школовања, помагала им приликом удаје, дајући им извесну суму новца за такозвану девојачку опрему (Данило II 1988: 54). Помагала је и манастирске болнице. Основала је самосталну болницу у Бару. Подстицала је образовање и описмењавање становништва које се одвијало у оквиру цркава и манастира. Организовала је и израду

разних црквених потрепштина и преписивање многих књига и тако произведене књиге касније је поклањала. Такође, на свом двору имала је и чувено „књигохранилиште" (библиотеку) (Мијатовић 1902: 3).

Дошавши у Србију, Јелена Анжујска донела је нова схватања и променила српске навике. Била је српска краљица више од 60 година, а самостално владала 37 година. Изузетно образована и просвећена, нарочито у оно доба, узела је учешће у српској политици и културним дешавањима у којима је имала велики утицај. Ковала је свој новац, сарађивала са суседним областима и дописивала се са бројним страним државницима – млетачким дуждом, римским папом и својим рођаком, напуљским краљем. С обзиром да доташањим српским краљицама није био дозвољен приступ државној политици, Јелена је поприлично искочила из своје улоге. Изузетно образована и просвећена, она је вероватно једна од водећих жена свога времена. Искрено је прихватила српски народ као свој и проживела с њим остатак свог дуговечног живота. У другој половини XIII века, за време заједничке владавине краља Уроша и краљице Јелене, а касније и њене упоредне владавине са својим синовима Драгутином и Милутином, створени су темељи за каснији велики успон Србије на свим пољима.

ИЗВОРИ

Данило II (1988), *Животи краљева и архиепископа српских*, приредили: Гордон Макданијел, Дамњан Петровић, Лазар Мирковић и Димитрије Богдановић, Београд, Просвета.

Макушев В., (1871), *Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории, II, Неаполь и Палермо*, Санкт-Петербу́рг, Императорская Академия Наук.

Akropolites G. (2007), *The History*, introduction, translation, and commentary: Ruth Macrides, New York, Oxford University Press.

Theiner, A. (1859), *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, Tomus primus*, Romae, Typic Vaticanis.

ЛИТЕРАТУРА

Костић, К. (1899), *Краљ Стефан Драгутин*, Београд, Штампарија Д. Димитријевића.

Динић, М. (1951), *Област краља Драгутина после Дежева*, Београд, Глас 203, 61-82.

Динић, М. (1955), *Однос између краља Драгутина и Милутина*, Београд, Зборник радова С.А.Н. XLIV – Византолошки институт, књ. 3, 49-82.

Јиречек К. (2006), *Историја Срба, Прва књига, до 1537. године (политичка историја)*, Београд, Невен.

Јиречек К., Радонић Ј. (2006), *Историја Срба, Друга књига (културна историја)*, Београд, Невен.

Кандић, О.М., (1982), *Манастир Градац,* Београд, Републички завод за заштиту споменика културе.

Мијатовић, Ч. (1902), *Ко је краљица Јелена?*, Нови Сад, Летопис Матице српске 217, 1-30.

Поповић, М. (2010), *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, Београд, Институт за теолошка истраживања.

Пурковић, М. (1996), *Принцезе из куће Немањића*, Београд, Пешић и синови.

Рокаи, П. (1980), *О једном наслову Калојана Анђела*, Београд, ЗРВИ 19, 167-170.

Рокаи, П. (1983), *Gyletus dux Sirmii*, Нови Сад, Зборник за историју 27, 121-127.

Срејовић, Д., Мирковић, М., Ковачевић, Ј., Ивић, П., Ћирковић, С., Максимовић, Љ., Калић, Ј., Богдановић, Д., Ђурић, В., Ферјанчић, Б., Благојевић, М., Бабић-Ђорђевић, Г., Михаљчић, Р. (1981), *Историја српског народа, Прва књига, Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*, Београд, Српска књижевна задруга.

Стевановић, М. (2004), *Краљица Јелена Анжујска*, Београд, Књига-комерц.

Стојковски, Б. (2015), *Краљица Јелена и Угарска*, Манастир Градац, 41-53.

Суботић, Г. (1958), *Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју*, Београд, Историјски гласник 1-2, 131-147.

Узелац, А. (2012), *Србија, Бугарска и Татари у другој половини XIII века* (докторска дисертација у рукопису), Београд, 2012.

Farlati, D. (1800), *Illyricum Sacrum VI*, Venetiae, Apud Sebastianum Coleti.

Farlati, D. Coleti, J. (1817), *Illyricum Sacrum VII*, Venetiae, Apud Sebastianum Coleti.

Fine, J. (1994), *The late medieval Balkans – A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor, The University of Michigan Press.

Hopf, C. (1960), *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit II*, New York, B. Franklin.

McDaniel, G. (1982-1983), *On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena*, München, Ungarn-Jahrbuch Band 12, p. 43-50.

Kedar, B., Phillips J., Riley-Smith J., Chrissis N. (2015), *Crusades Volume 14*, Farnham, Ashgate.

Tillet, J. (1984), *Recueil des Roys de France, leurs couronne et maison*, Lyon, Bibliothèque de la Ville.

Wertner M. (1891), *A középkori délszláv uralkodók genealogiai története*, Temesvár, Csanád-Egyházmegyei Könyvsajtón.

Паулина Човић
Филозофски факултет
Универзитета у Новом Саду
covic.paulina@gmail.com

УДК: 94(497.11)"1914/1918":050 PROSVETNI PREGLED"1945/2015"

ПРИЛОЗИ О ВЕЛИКОМ РАТУ У НЕДЕЉНИКУ *ПРОСВЕТНИ ПРЕГЛЕД* (1945–2015)*

The First World War is considered to be one of the most important events of contemporary Serbian history. Therefore, it has an important impact on it's collective memory. Remembrance of the events of 1914–1918 has been manifested through marking the important anniversaries and jubilees, including unveiling monuments, museum exhibitions, school lessons, publishing projects. Throughout the 20th century national commemorative events have been marked in different ways, due to political context and ideological interpretation of the past. There is a noticeable discontinuity in the collective memory of the Great War, especially in the Post–World War II period. This article presents the contextual analysis of articles about Great War published in "*Prosvetni pregled*" educational weekly. It emphasizes the contemporary discourse with regard to Centenary commemorations.

Keywords: Great War, Serbia, collective memory, jubilee, *Prosvetni pregled*, discontinuity.

Увод

У освит XX века човечанство је било сведок највећег оружаног сукоба у својој историји. Велики рат представља епилог вишедеценијских међународних нестабилности и криза у Европи. За велике силе био је то сукоб око политичке и економске превласти у Европи и поделу колонија у свету, за мале народе борба за слободу и живот у заједничкој држави, трагично искуство за обичног човека. Огромна материјална разарања и до данас у науци несагледиви губици у људству неминовно су се одразили на даљи ток историјског развитка. По завршетку рата наступиле су

* Овај рад је рађен у оквиру докторских студија Историје на Филозофском факултету у Новом Саду на предмету Научноистраживачки рад I, под менторством др Драгице Кољанин.

свеобухватне и суштинске промене политичког, друштвеног и културног поретка (Ćirković 2014; Митровић 2015[2]). Његове последице су, међутим, трајније и далекосежније. Оставио је дубок и неизбрисив траг на потоња европска друштва, заузевши, на тај начин, истакнуто место у њиховом колективном памћењу (Ковић 2014а).

Историја је Србији у Великом рату доделила немалу улогу. Иако је у рат ушла невољно и недовољно спремна, остварила је велике победе у Церској и Колубарској бици 1914. године, док је пробој Солунског фронта 1918. значајно допринео победи савезника (Ćirković 2014: 91–109). Од првобитне борбе за очување државне независности и суверенитета, током четири ратне године догодио се бурни прелазак на рат за ослобођење и уједињење, који се и завршио стварањем заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. Цена која је за то морала да буде плаћена била је, међутим, превисока. Сматра се да је Србија од свих држава учесница рата претрпела највеће губитке у људству (Радојевић и Димић 2014: 5, 6). Први светски рат, дакле, представља један од најзначајнијих догађаја у савременој историји српског народа и као такав заузима важно место у његовом колективном памћењу.

Донедавно је Велики рат у историјској науци био предмет изучавања искључиво политичке или такозване догађајне историје. Међутим, због свог тоталног карактера, могућности да се постави једно истраживање на ову тему су вишеструке. Савремена историографија је ово препознала и временом је почео да се јавља читав низ нових тема попут ратне свакодневице, улоге жена и судбине појединаца у рату. На тај начин Први светски рат све чешће почиње да се изучава и у оквиру друштвене и културне историје.

Посебно интересовање за ову тему постоји у оквиру „међугранске“ дисциплине културе сећања (Kuljić 2006а: 10) која се бави наслеђем и традицијама Великог рата и њиховим уграђивањем у колективни идентитет европских народа. Стога је веома важно знати начин на који је један овакав догађај остао сачуван у колективном памћењу и како се сећање на њега испољавало. Као посебно значајно издваја се истраживање штампе, посредством које се допирало до најширих друштвених слојева. Према дефинисаном контексту за анализу је изабран *Просветни преглед*, недељне новине просветних радника. На основу писања листа покушаћемо да реконструишемо на који начин и у којој мери се просветна јавност

интересовала за теме Великог рата. Хронолошки оквир је постављен широко, од почетка излажења листа 1945. године до данас, што омогућује да се испрате све промене, прекиди и трајања тематике Великог рата у колективном памћењу српског народа. Рад представља прилог изучавању друштвене историје.

Култура сећања и Велики рат

У деценијама које су уследиле по завршетку Хладног рата у Европи су се догодиле крупне политичке промене и дубоки друштвени преображаји, нарочито у државама у којима су се одвијали процеси деконструкције социјализма и поновно успостављање националних држава (Kuljić 2002: 21–29; Manojlović Pintar 2014: 386). У измењеном друштвено–политичком контексту и колективни идентитет добија другачије значење. Како би се што боље одговорило на нову сложену стварност, друштва трагају за новим идентитетима. Нова парадигма подразумевала је „искорак из једноумља“, оспоравање званичних истина и, у том оквиру, преиспитивање прошлости (Manojlović Pintar 2014: 387). Тако је деведесетих година прошлог века запажена појава „експанзије прошлости“ (Kuljić, 2002: 49; Manojlović Pintar 2006: 7).

Појачано интересовање академске, али и ненаучне јавности за прошлу стварност се у друштвено–хуманистичким наукама означава термином „memory boom“ или „поплава сећања“ (Bajović 2012: 91). Током последње три деценије историографија бележи велики број радова који за средишњу тему имају повратак заборављеним традицијама и идентитетима. Захваљујући великом интересовању научне јавности и обимној продукцији, временом су се створили услови да се на овим темељима деведесетих година XX века конституише и посебна научна дисциплина – култура сећања (Шаренац 2014: 20).

Култура сећања се бави утврђивањем „наратива и артефаката којима се преноси интергенерацијско памћење“ (Драгићевић Шешић 2014: 71). Једну од најпрецизнијих дефиниција дао је социолог Тодор Куљић. Он културу сећања дефинише двојако: као међугранску научну дисциплину која се бави тумачењем и објашњењем различитих облика чувања и искривљивања прошлости, али и као збирни појам свеукупне ненаучне јавне употребе прошлости (Kuljić 2006a: 10).

Највеће интересовање за културу сећања постојало је у Француској, где је ова област, почевши већ од осамдесетих година XX века, била веома заступљена у истраживањима друштвено–хуманистичких наука. Њеним утемељивачем сматра се француски социолог Морис Албваш, а његово дело *Колективно памћење* представља узор потоњим истраживачима (Asman 2011: 26). Можда најзначајнији подстицај развоју научне дисциплине дао је историчар Пјер Нора, такође Француз. Нора је познат као творац синтагме „места сећања“ којом је означио кључна места у националној прошлости, било да је реч о догађајима, личностима или процесима. Такође, био је иницијатор значајног пројекта у новијој француској историографији који има за циљ да усмери пажњу на заборављена „места сећања“ националне прошлости. Тротомни зборник радова који је настао као резултат његових залагања сматра се капиталним делом културе сећања (Ковић 2014б: 153). Не мањи допринос дисциплини пружају и истраживања колективног идентитета енглеских египтолога Јана и Алеиде Асман, док теорија о измишљању традиције енглеског историчара Ерика Хобсбаума представља један од научних приступа који се најчешће примењују. Када је реч о домаћој историографији потребно је издвојити радове историчара Андреја Митровића и Олге Манојловић Пинтар који се баве проучавањем историјске свести и вредновањем прошлости у зависности од политичког контекста (Manojlović Pintar 2006: 8). Значајан допринос пружа и студија социолога Тодора Куљића (2006а) у којој се бави инструментализацијом и употребом прошлости у идеолошке и политичке сврхе.

Култура сећања, као научна дисциплина, темељи се на неколико прецизно дефинисаних појмова. Међу њима се, као кључни, издваја колективно памћење. Колективно памћење се дефинише као систем одабраних знања и образаца понашања који се преносе интергенерацијски и представља начин на који једно друштво дефинише свој идентитет (Kuljić 2006а: 9). Оно се, дакле, уобличава и мења у зависности од неколико фактора: политичког контекста, друштвених оквира и културних образаца. У науци се најчешће наглашава његова друштвено–интегративна функција. Колективно памћење представља важан елемент у стварању индивидуалног и колективног идентитета (Assmann 2006). Оно пружа могућност да се појединац идентификује са групом, иако не поседује непосредно искуство или сећање на догађај (Manojlović Pintar 2014: 22). При томе се, као основна карактеристика памћења, истиче селективност, дакле усмереност само на

одређене делове прошлости (Kuljić 2002: 432; Шаренац 2014: 20). Историчарка Олга Манојловић Пинтар (2014) објашњава колективно памћење и као „метафору за историју коју намеће друштво да се сећа једног њеног дела“. У студијама о култури сећања наглашава се разлика између појмова памћења и сећања, као начина на који се прошлост актуализује (Kuljić 2006a: 8).

Према трајању, разликује се неколико врста друштвеног памћења: комуникативно и колективно (културно) памћење. Комуникативно памћење обликују сведоци и учесници догађаја, преноси се у оквиру једне друштвене групе и траје између осамдесет и стотину година (Rot 2000: 43). Колективно памћење подразумева институционализовани облик памћења који се преноси интергенерацијски и нема временско ограничење (Asman 2011: 70). Оно би се у историјској науци могло сврстати у време дугог трајања.

Кулутра сећања се као област научног истраживања одликује изразитом интердисциплинарношћу. Научници који се баве овим истраживањима користе и комбинују теоријске поставке и методологију антропологије, социологије, психологије и историјске науке (Шаренац 2014: 21). Најактуелније теме за научну анализу проналазе у догађајима Првог светског рата и сећањима на холокауст.

Теоријско–методолошке поставке културе сећања једнако су важне и у истраживањима у области хуманистичких наука и друштвене теорије, нарочито када је реч о дисциплинама које се баве проучавањем индивидуалног и колективног идентитета, његовом конструкцијом и реконструкцијом. Наиме, идентитет као свест о посебности и трајању једне друштвене групе или нације је незамислив без заједничког памћења (Ковић 2014a). И то, памћења које се заснива пре свега на сећању на заједничку прошлост (Тош и Ланг 2008: 23).

Отуда је колективно памћење препознато као предмет проучавања друштвене историје и историјске свести. У преломним историјским тренуцима у којима долази до промена политичког и друштвеног поретка, последично долази и до промене друштвене свести (Manojlović Pintar 2014: 386). Важан елемент друштвене свести је историјска свест. Историја свести, према Андреју Митровићу (2001) има за циљ дубље разумевање начина на који једно друштво памти своју прошлост. Стога је веома важно знати на који начин и у каквим околностима се формирају представе прошлости у одређеном друштву.

Према Андреју Митровићу (2001) визија прошлог је увек била саставни део промишљања садашњости (Trouillot 1995: 141–154). Однедавно је историјска свест значајна тема у истраживањима историјске науке (Manojlović Pintar 2006: 7–27). Она је вишеслојна и многоструко употребљива (Станковић и Димић 1996: 75) и као историја легитимитета и као искривљивање и злоупотреба прошлости (Ćelstali 2004: 28, 30). Ова истраживања довела су до промене историјске парадигме. "Центар истраживања више нису државе и друштва него дискурси који најбоље рефлектују одређено време на одређеном простору." (Manojlović Pintar 2006: 8, 9).

Током различитих периода XX века колективно памћење српског народа трпело је промене у зависности од политичког тренутка и идеолошке интерпретације прошлости.[1] Сећање на рат, међутим, представља константу, оно опстаје у колективном памћењу упркос свим променама (David 2009: 147). Простор и историјска традиција балканских држава утицали су на то да се рат издвоји као истакнуто место сећања (Todorova 2010: 84). Тодор Куљић објашњава да су ратови „маркантна места сећања јер ратна прошлост омогућује емотивну хомогенизацију, па је зато употребљивија од мира. Осећања везана за рат је лако инструментализовати јер жртве траже освету, а победе буде понос." (Kuljić 2006b: 76). Ратови се у историјској науци препознају и као прекретнички моменти (Митровић 1995) и најчешће се употребљавају као основе периодизације. У колективном памћењу српског народа ратови значе и више о тога. Сећања на славу и страдања генеришу оснивачки мит међуратне и послератне југословенске државе (Ристовић 2013: 139; Karge 2014: 12). Све време 1918–1990. садржаји ратне прошлости били су присутни, мењала се само њихова употреба и реторика (David 2009: 139).

Осим питања како се обликује колективно памћење, за културу сећања је од једнаке важности и начин на који се сећање преноси и чува. Посредници памћења су многобројни и разноврсни: друштвене групе и установе, комеморације, годишњице и јубилеји, штампа и медији, музеји, архиви, школа и настава, уџбеници историје (Asman 2011: 53; Шаренац 2014: 22). Посебан значај придаје се обележавању важних датума. (Митерауер 2003: 10;

[1] Више о овоме ће бити речи у наредном одељку.

Kuljić 2010: 13–29). Значај јубилеја је у томе што су то поводи да се изазове интересовање за сопствену прошлост. То је прилика да се одређени догађаји критички сагледају, али уз поштовање постулата историјске науке (Радојевић и Димић 2014: 5, 6). Нагли развој меморијалне културе потакло је управо неговање традиције два светска рата. Штавише, неки научници другу половину XX века сматрају управо ером комеморација (Митерауер 2003: 18). Комеморације такође представљају један вид историјске свести. Њихова улога у оквиру појава друштвеног памћења и процеса изградње идентитета представља једно посебно поље истраживања (Naumović 2009).

Дисконтинуитети у колективном памћењу српског народа у XX веку

Током различитих периода XX века постојали су прекиди у очувању и преношењу сећања на Први светски рат. Ови дисконтинуитети у колективном памћењу настајали су услед непредвидивих промена у токовима историјског развитка, а било је и оних који су изазвани политичким притисцима и променама идеологије (Остен 2005: 12; Ковић 2014б: 153–170). У одсуству колективног памћења државне власти су настојале да потиснуто памћење надокнаде изграђивањем и измишљањем новог (Hobsbom i Rejndžer 2002; Јовановић 2014: 62).

Историја Србије у XX веку бележи два велика преломна догађаја Други светски рат и ратове деведесетих година (Димић, Стојановић и Јовановић 2009: 156). Ако томе додамо и честе промене политичког поретка и, са тим у вези, идентитетске политике, то је неминовно морало имати одраза на виђење сопствене прошлости као и место и значај Великог рата у њој (Ковић 2014а). С обзиром да су поменуте промене биле честе, колективно памћење о Великом рату је пролазило кроз неколико различитих фаза (Шаренац 2014: 242).

Сећање на Први светски рат је било интегрални део културе у међуратном периоду и темељ колективног идентитета југословенске Краљевине. Други светски рат га је превазишао по размерама и разорној моћи, а самим тим и потиснуо из памћења (Ковић 2014б: 161). Сећање на Велики рат у социјалистичкој Југославији је од стране владајуће елите потискивано у корист традиција народноослободилачке борбе и револуције. Јавне комеморације су биле веома ретке или их није ни било (Manojlović Pintar 2014: 108). Ипак, било би погрешно закључити да је наратив о рату потпуно нестао из јавног дискурса. Осим тога, осамдесетих и деведесетих

година уочљиво је обнављање интересовања за Велики рат (Шаренац 2014: 258). Међутим, распад Југославије, поново је поништио сва постигнућа Србије у Великом рату. Југославија је сматрана неуспелим експериментом, те је и наратив о рату на коме је утемељена држава постао неприхватљив и непожељан (Ристовић 2013: 134).

Овде је битно поменути и тренутак у коме је дошло до преласка Великог рата из комуникативног у колективно памћење. То се догодило смрћу последњег војника, солунца, 2004. године. Тиме је нестао и последњи учесник рата и сведок догађаја, али и њихов утицај на формирање знања и представа о догађајима из 1914–1918. године (Шаренац 2014: 12).

Прилози о Првом светском рату у *Просветном прегледу*

Просветни преглед је најчитанији лист намењен просветној јавности. Покренут је у априлу 1945. године и излази у континуитету до данас. Првобитно је излазио два пута месечно, а од 1953. године постаје недељник. За седамдесет година постојања уређивачка концепција није се много променила. Намера уредништва је да њиме омогући „проток информација и размену искустава“ међу просветним радницима (Анђелић и Вук 2010: 4). Доноси вести о актуелностима и збивањима у области васпитно–образовног рада, о културно просветним дешавањима, вести из области дидактичко-методичких и педагошких иновација, теоријске радове и примере из праксе у оквиру једне од најпопуларнијих рубрика Педагошка пракса. Реч је о листу дуге периодичности, који је неколико пута мењао је свој статус. Покренут је као орган Министарства просвете, да би шездесетих година прерастао у орган просветних радника и њихових синдикалних организација, а од седамдесетих постаје самостална новинска организација (*Све наше године* 2014).

С обзиром да се свака промена у друштву, било идеолошка или идентитетска, најбоље спроводи управо преко школског система, неоспорна је улога *Просветног прегледа* у обликовању друштвене свести. Овај лист за историјску науку представља историјски извор који до сада у оквиру истраживања културе сећања није био предмет анализе. С обзиром да је у раду реч о контекстуалној анализи чланака, приписује му се значај примарног извора. У претходних седам деценија сећање на Велики рат испољавало се одржавањем посебних наставних часова и у листу објављених наставних јединица, писањем о музејским поставкама, о дешавањима из

области културе и, у највећој мери, извештавањем о јубилејима. У зависности од политичког и друштвеног контекста, рад прати начин обраде тематике рата и трага за одговором на питање колики је био удео листа у очувању колективног памћења.

Година 1945. када је *Просветни преглед* покренут подударала се са коренитим променама у југословенској држави и друштву. Други светски рат је представљао преломни догађај не само у историји српског народа, него и у његовом колективном памћењу (Kuljić 2002: 449–451; Ковић 2014б: 161). По завршетку рата дошло је до свеобухватних промена: уместо монархије успостављена је република, а паралелно са тим текао је социјалистички преображај земље. У основи свих промена била је идеја такозваног партизанског југословенства коју је заговарала нова власт (Димић, Стојановић и Јовановић 2009: 81).

Владајућа идеологија са братством и јединством као водећим начелом одредили су вредносне оквире даљег развитка културе и просвете. Једна од одлука које су нове власти донеле била је да не сме бити континуитета између Краљевине и социјалистичке Југославије. Држава је тражила приврженост народноослободилачкој борби и револуцији (Димић, Стојановић и Јовановић 2009: 86, 89). То је значило ништа друго до промене у схватању југословенског идентитета и креирању, тачније измишљању традиција (Manojlović Pintar 2014: 43). Том циљу требало је да допринесе историјска наука. На сцени је била политичка инструментализација прошлости. Недуго потом је представљена и званична интерпретација рата и револуције. Власти су налагале заборављање најважнијих догађаја прошлости, самим тим и Први светски рат (Manojlović Pintar 2014: 108).

У то време *Просветни преглед* је имао статус службеног гласила Министарства просвете због чега није изненађујуће да, у време када је Први светски рат готово потиснут из колективног памћења, све до педесетих година, није објављен нити један чланак на ту тему. Изузетак представља само један чланак о Сувоборској и Церској бици (Томић 1956: 28). Реч је о обради наставне јединице у оквиру рубрике Из праксе за праксу. Као васпитни задатак истиче се развијање љубави према отаџбини на примеру борбене прошлости наших народа за ослобођење. Ово би се могло објаснити тежњом власти да садржаје светских ратова представи као део непрекинутог историјског развитка.

Године 1958. у листу је први пут обележен један јубилеј Великог рата. Реч је о четрдесетогодишњици пробоја Солунског фронта у тексту чланка окарактерисаном као „најкрвавијег попришта за слободу“. Овај чланак представља изузетак у јавном дискурсу с обзиром да се у литератури помиње обележавање тек педесетогодишњице овог догађаја. Обележавање „ове славне године“ представљало је важан искорак из заборава (Вуковић 1958: стр. 2–3). Пробој Солунског фронта је постао и најважнији датум међу догађајима 1914–1918. године, најчешће обележаван јубилеј и најзаступељнија тема у писању *Просветног прегледа* о Великом рату у социјалистичкој Југославији.

Тек шездесетих година догодиле су се промене које су могле да доведу до постепене обнове запостављених традиција. Дешавају се процеси децентрализације државе, а поред тога слаби притисак државе на културу, просвету, историјску науку и историографију (Станковић и Димић 1996: 97). До тада под строгим надзором, и историја је 1965. године одвојена од идеологије (Станковић и Димић 1996: 93). Пажња се први пут усмерава на оне делове прошлости који нису везани за званичне наративе о Другом светском рату (Manojlović Pintar 2014: 332).

Међу тим садржајима појавила се и тематика Великог рата, али усмерена само на оне догађаје из периода 1914–1918. године који нису били у опреци са традицијом социјалистичке револуције (Manojlović Pintar 2014: 108). Кључну улогу у оживљавању сећања имали су борци са Солунског фронта. Живописним приповедањем преживелих солунаца реконструисана је прошлост, која је, према званичном тумачењу, представљала део заједничке борбе југословенских народа за слободу (Manojlović Pintar 2014: 58). Поводом обележавања педесетогодишњице пробоја Солунског фронта први пут је о рату писано тако да читалачка публика „осети величину догађаја“ (Бенић 1968: 5).

Занимљив је и један чланак који се појавио поводом педесет година од смрти Гаврила Принципа. У њему аутор подсећа на време и место са кога је „учињен велики историјски подухват“. У сећању на Принципа приметан је дубок пијетет. Разлог томе је што су у званичним наративима идеје Младе Босне сматране претечом револуционарне комунистичке југословенске идеје, а сам чин атентата је представљан као „акт праведне тежње наших народа“ (Миленковић 1968: 6).

Године 1969. први пут се у *Просветном прегледу* заузима критички став према теми Великог рата. Реч је о чланку Борба наших народа за слободу написаном поводом одржавања једне изложбе у Војном музеју. Аутор исказује своје неслагање са усмереношћу само на одређене догађаје и личности. У закључку даје предлог да се тематици Великог рата прилази свеобухватније, са више патоса. Био је то својеврстан искорак који је најавио повећано интересовање за традицију Првог светског рата до које ће доћи седамдесетих и осамдесетих година (Прљевић 1969: 5).

Наведени примери одговарају у потпуности званичној интерпретацији Првог светског рата у социјалистичкој Југославији. Гаврило Принцип и идеје које је заступао сматране су претечом освајања слободе остварене после Другог светског рата, борцима са Солунског фронта указиване су почасти и заслужена пажња, Великом рату је признат ослободилачки карактер (Шаренац 2014: 174). Славне победе у Церској и Колубарској бици помињане су веома ретко јер се слављење српских победа могло оптужити за национализам (Ковић 2014а). Оваква слика прошлости је упрошћена, редукована, сведена на неколико кључних догађаја упркос мноштву „места сећања“ из Великог рата.

Заправо, традиције Првог, укалупљене су у вредносне оквире у којима је тумачен Други светски рат. Историчарка Олга Манојловић Пинтар (2014) сматра да је реч о измишљању традиције у складу са „мартирско–херојским“ наративом из Другог рата. У складу са тим, спорадично су се појављивале и теме о Албанској голготи и 1300 каплара.

Међу мноштвом чланака са историјским темама које се могу прочитати у *Просветном прегледу*, у просеку један годишње односио се на теме из Првог светског рата. Ако томе додамо да је скоро половина објављена у годинама када се обележава стогодишњица, могло би се закључити да је допринос листа очувању колективног памћења скроман, али ипак потврђује његов континуитет. Оно што карактерише садржаје о Великом рату, када је у питању писање листа, јесте потискивање, селективност, усмереност тема на поједине догађаје, упрошћене стереотипне представе.

Увид у литературу указује на појачано интересовање за велики рат седамдесетих, а нарочито осамдесетих година прошлог века (Шаренац 2014; Manojlović Pintar 2014). Али то није био случај и са писањем овог просветног листа. Разлог томе требало би потражити у промени његовог статуса. *Просветни преглед* тада постаје орган просветних радника и њихових

синдикалних организација, те се претежно бави њиховим положајем и статусом. Поред тога, пажња је била у потпуности усмерена и реформу школства и прелазак на усмерено образовање које је у то време било у пуном јеку (*Све наше године* 2014).

Други значајан преломни тренутак у историји Срба у XX веку били су ратови деведесетих година и дезинтеграција југословенске државе (Bosto i Cipek 2009: 7–10). Идеја југословенског јединства доживела је пораз, те су стога тражени нови симболи за идентификацију са колективом и нови темељи националног идентитета. Тада поново оживљавају теме из Великог рата, али се на њих гледа некртички, често се и „рециклирају“ стари наслови (Шаренац 2014: 258). Једини догађај који је забележен у *Просветном прегледу* је обележавање осамдесетогодишњице пробоја Солунског фронта.

Сећање на Велики рат у XXI веку је добило потпуно нов квалитет. Разлог томе налази се у чињеници да се догодио прелазак сећања на рат из комуникативног у сферу културног памћења. Наиме, 2004. године, после смрти последњег српског војника који је учествовао у рату, није више било непосредних сведока који су утицали на формирање сећања (Шаренац 2014: 14). Стога, неки други датуми добијају на значају, а јављају се и нови симболи. Тако се у Србији од 2008. године, као и у остатку Европе, обележава Дан примирја 11. новембар, а уместо живе речи Солунаца као симбол сећања на Велики рат истиче се Наталијина рамонда (*Просветни преглед* бр. 2389: 8).

У складу са тим, како се приближава стогодишњица, *Просветни преглед* доноси неколико чланака о Великом рату виђеном „из другог угла.“ (Главник 2006: 1–4). Није реч само о ширењу тема на друштвену и културну историју, него и о мултиперспективности која се однедавно заговара приликом тумачења догађаја из историје XX века. Када је реч о Првом светском рату то су питања његових узрока и повода, која су, како се сматра у домаћој и страној историографији, до данас остала нерешена. У историографији нису неуобичајена различита тумачења улога европских држава у рату, као и преусмеравање ратне одговорности и кривице у различитим правцима, од једне до друге учеснице (Анђелић 2013: 10). У чланцима који су објављени до 2014. настоји се расветљавању слике једне епохе и детаљном објашњењу узрока Првог светског рата.

Године 2008. деведесетогодишњица пробоја Солунског фронта, некада једног од најзначајнијих датума у Великом рату Србије, обележена је, према

оценама академске јавности, веома скромно (Шаренац 2014: 263). У Ваљеву је одржана централна свечаност, а у Београду је представљено десето издање књиге *Солунци говоре*. Већ тада је истакнута намера, са којом ће се обележавати важни датуми у 2014. и 2015, а то је да се ода почаст „онима који су нас задужили храброшћу и жртвама.“ (*Просветни преглед* бр. 2389: 14). Остала је још само једна деценија до стогодишњице, најважнијег комеморативног догађаја, што се ишчекивало речима „да Први светски рат заслужује посебну пажњу и коректан однос државе и медија.“ (*Просветни преглед* бр. 2389: 14). Овим је аутор чланка желео да истакне неопходност неговања културе сећања на важне догађаје националне историје.

Просветни преглед **поводом стогодишњице Великог рата**

Почевши од 2014. и у периоду који следи до 2018. године у току је обележавање до сада највећих и најважнијих јубилеја из историје Првог светског рата – његове стогодишњице. Тим поводом Европу је, очекивано, захватио „комеморативни бум“ (Шаренац 2014: 14). што се најбоље огледа кроз публицистичку делатност која бележи све већи број историографских радова на ову тему, расправе и дебате које се одвијају у јавности, организовање научних скупова, осмишљавање тематских изложби у музејима и извођење посебних школских часова. Сва ова дешавања у области науке, културе и просвете имају за циљ да потакну интересовање за један значајан период европске и националне прошлости. Стога је у раду дат посебан осврт на савремени дискурс поводом обележавања стогодишњице.

Временска дистанца од једног века омогућује историчарима да поново сагледају прошле догађаје и дају квалитативно нова тумачења. Пред тога, пажња академске јавности усмерена је и на културу сећања. Све чешће се постављају питања о месту и значају Великог рата у колективном памћењу српског народа, у којој мери и на који начин се испољавало интересовање за овај велики историјски догађај. Сагледава се какав је однос имало друштво према овој тематици и колико је режим имао намеру да теме актуализује (Ковић 2014а; Шаренац 2014; Nikolić 2014). Истраживања штампе и њеног доприноса очувању Великог рата у колективном памћењу издвојени су као важан прилог проучавању културе сећања (Nikolić 2014).

Припреме за обележавање стогодишњице Великог рата у европским земљама почеле су много раније уз велико ишчекивање јавности. То је приметио и аутор једног чланка у *Просветном прегледу* из 2013. године. И у

Србији се јавност ускомешала због „несвакидашњих припрема за Видовдан 2014. године“. Као и целокупна јавност и аутор чланка поставља питање „како све то древно и модерно, културно и просветно обележити?“ Наиме, у годинама које су претходиле, Балкански ратови, који су у колективном памћењу српског народа нераздвојни од традиција Првог светског рата као сећање на дане херојских борби 1912–1918, обележени су „нечујно“. Нису, дакле, адекватно медијски представљени у јавности. Стога, пред саму стогодишњицу од почетка Великог рата аутор поменутог чланка даје предлог да се она обележи „продорније“ и уз пуну свест о променама у свету у коме живимо (Анђелић 2013: 10).

Различите установе, друштвене групе, публицисти, режисери, медији, школе укључују се у обележавање важних датума Великог рата. Оно што је заједничко за сва присећања јесте наглашавање ужасавајуће ратне стварности и несрећне судбине људи у рату, једнако бораца на фронту и цивилног становништва. Циљ комеморација јесте да се ода почаст свим жртвама рата и пробуди саосећање (Радојевић и Димић 2014: 5).

Када је реч о академској јавности, у приступу темама из периода 1914–1918. превладава мултиперспективност. Није реч само о тумачењу догађаја са различитих тачака гледишта, него и отварању нових тема. Савремени приступ проучавању Првог светског рата не подразумева само преиспитивање политичке или такозване догађајне историје, него доноси мноштво нових тема из ратне свакодневице, културе сећања, па чак и културне историје ратовања (Шаренац 2014). Ипак, чини се да је интересовање стручне јавности највише усмерено на питања на чији се одговор трага већ стотину година – питања узрока, повода, ратне одговорности и кривице, као и последица које је рат имао на савремену Европу.

У години у којој се обележавао век од почетка Првог светског рата у *Просветном прегледу* највећи број чланака се односио управо на питања узрока и повода, као и места које је Србија имала у започињању овог великог општеевропског сукоба. Реч је пре свега о текстовима у оквиру рубрике Педагошка пракса који су објављени са намером да послуже као пример како да се организују посебни школски часови. У текстовима је детаљно и исцрпно објашњено стање у предратној Европи, несагласја међу водећим европским државама, као и догађаји који су полако уводили Европу и свет у највећи оружани сукоб у дотадашњој историји човечанства.

Од значајних дешавања у *Просветном прегледу* је испраћено и одржавање трибине са занимљивим насловом „За мир је потребно двоје, за рат је довољан један“. (Бугариновић 2014б: 2). Овде су, још једанпут, међу компетентним стручњацима вођени разговори о узроку за отпочињање рата и његовим различитим перцепцијама. Већ читав век, упркос бројним истраживањима која су предузета, у вези са овим питањем постоје неслагања у историографији. Стогодишњица је виђена као прилика да се у том смислу учини помак (Анђелић 2013: 10).

Поред ове, у *Просветном прегледу* забележене су трибине које је организовао Центар за промоцију науке. Наиме, реч је покушају да се међусобно повежу теме из историје науке и Првог светског рата. Овде су се могла чути питања о томе колико су научна открића утицала да рат има тако ужасавајућу стварност и разорне последице, и обрнуто, колико је тотални рат подстакао развој науке и технологије. Трибини је дат назив „Наука у служби смрти“ (Бугариновић 2014а: 5).

За седамдесет година излажења листа, највећи број чланака, скоро половина, објављена је поводом стогодишњице. На примеру *Просветног прегледа* потврђује се утисак, који постоји у јавности уопште, да је Први светски рат у колективном памћењу заступљен несразмерно свом историјском значају (Шаренац 2014: 14). Ипак, снажне емоције које изазива присећање на славу и страдања током четири ратне године учиниле су да се упркос свим променама и прекидима у његовом преношењу задржи као истакнуто „место сећања“. (Ковић 2014а).

У писању листа у 2015. години као да јењава првобитно одушевљене поводом највећег јубилеја Великог рата. Аутори чланака се и даље баве сагледавањем рата из више углова. Разлика је само у томе што се пажња са ширег европског контекста, преусмерава на Србију у Великом рату. Тако је, једним пригодним чланком из јануара 2015. године, додуше са закашњењем, обележена стогодишњица Нишке декларације као документа којим је Србија дефинисала своје ратне циљеве (Главник 2015: 4–6). Документ представља и прекретницу у рату који је од борбе за ослобођење прерастао у рат за уједињење и стварање заједничке јужнословенске државе (Митровић 2015[2]: 136–163).

Једна од намера приликом одавања почасти жртвама јесте да се узму у обзир не само војници на фронту, него и цивили, жене, припадници интелектуалне елите. Стога *Просветни преглед* у једном чланку подсећа на

лик и дело Надежде Петровић једне од најпознатијих српских сликарки. Поводом стогодишњице њене смрти, аутор је приказује као хуманисту, ратника и „заљубљеника у сликарство и отаџбину“ (Петровић 2015: 5–6).

Србија је, међутим, у другој ратној години претпрела највећа страдања, окупацију, трагично повлачење преко Албаније, пребацивање преживелих на „острва спаса“ (Митровић 2015[2]: 207–211, 215–218). „Век српске голготе“ била је средишња тема комеморација у 2015. години. У *Просветном прегледу* је забележено одржавање истоимене међународне конференције у Косовској Митровици у октобру 2015. године. У присуству више од стотину научника из једанаест европских земаља се говорило о последицама које је рат имао по даљи развој српске државе (Миленковић 2015: 8).

Такође, у школама широм Србије одржавани су посебни школски часови у оквиру којих су се ђаци са својим наставницима присећали херојске епопеје у прошлости српског народа. Њима је у писању листа о Великом рату 2015. године дато највише простора. У примерима из праксе проналазимо мноштво тема који могу да послуже као пример за организовање и извођење посебних часова: Писци у Првом светском рату (Каназир 2015: 4), Голгота и васкрс Србије, Плава гробница, Тамо далеко где цвета лимун жут (Анђелић 2015: 1–4). Пратећи токове у савременој историографији, пажња се и у настави преусмерава на теме из друштвене и културне историје рата, првенствено на стање духа српских војника и цивила. Часови су осмишљени тако да пруже историјску поуку, изазову саосећање са трагичном судбином појединаца у рату, а неговањем културе сећања пробуде осећање националног поноса. (Анђелић 2015: 1).

Закључак

Просветни преглед представља један од најчитанијих листова у просветној јавности. Као такав опстајао је седамдесет година. То га уједно чини историјским извором на основу кога је могуће ишчитати промене вредносних система, идеја и културне и просветне историје Србије у другој половини XX века.

На основу историјских садржаја који су у њему објављени, њихове заступљености и начина обраде, може се пратити однос који је имала држава, друштво и пре свега једна друштвена група, према својој прошлости у различитим периодима. Као посебно занимљива, издвајају се истраживања перцепције Великог рата и места и улоге Србије у њему.

На основу обележавања његових традиција могуће је извести закључак да су постојали прекиди у сећању на Велики рат, али се упркос свим променама оно одржало као важна чињеница колективног памћења српског народа. Однос државе и друштва према догађајима из 1914–1918. био је промењив, а зависио је од владајућих идеологија. Садржаји су приказивани селективно, неретко и у виду стереотипних представа.

ИЗВОРИ

Анђелић, Б. (2015). Тамо далеко где цвета лимун жут. *Просветни преглед,* бр. 2647, стр. 1–4.

Анђелић, Т. (2013). Цик–цак, Цик–цак: јубилеји–љубилеји: Константин у Нишвилу и у Принципу и у Гаврилу, *Просветни преглед*, бр. 2576, стр. 10.

Анђелић, Т. и Вук, Ж. (2010). 65 година Просветног прегледа, *Просветни преглед*, бр. 2642, стр. 4.

Бенић, Љ. (1968). Поводом 50–годишњице пробоја Солунског фронта: у Чајетини организована изложба „Први светски рат“. *Просветни преглед*, год. XXIV, бр. 26, стр. 5.

Бугариновић, Н. (2014а). Стота годишњица од избијања Првог светског рата: наука у служби смрти, *Просветни преглед*, бр. 2625, стр. 5.

Бугариновић, Н. (2014б). Трибина Узроци Првог светског рата – слика једног доба: за мир је потребно двоје, за рат је довољан један, *Просветни преглед*, бр. 2628, стр. 2.

Вуковић, Р. (1958). Уз прославу 40–годишњице пробоја Солунског фронта: Учитељи–ратници причају, *Просветни преглед*, год. XIV, бр. 29–30, стр. 2–3.

Главник, А. (2006). Први светски рат из другог угла: од идеализма до крвопролића, *Просветни преглед: Педагошка пракса*, год. XXIII, бр. 640, стр. 1–4.

Главник, А. (2015). Сто година Нишке декларације. *Просветни преглед*, бр. 2641, стр. 4–6.

Значајан датум: обележена 90–годишњица пробоја Солунског фронта, *Просветни преглед*, бр. 2389, стр. 14.

Каназир, Б. (2015). Голгота и Васкрс Србије. *Просветни преглед*, бр. 2657, стр. 4.

Миленковић, Б. (1968). Поводом 50–годишњице смрти Гаврила Принципа: на Принциповом мосту у Сарајеву, *Просветни преглед*, год. XXIV, бр. 39, стр. 6.

Миленковић, Ж. (2015). Век српске голготе. *Просветни преглед*, бр. 2665, стр. 8.

Петровић, М. (2015). Заљубљеник у сликарство и отаџбину. *Просветни преглед: Педагошка пракса*, год. 32, бр. 929, стр. 5–6.

Прљевић, Д. (1969). Поводом изложбе: Борба наших народа за слободу од 1914–1918, *Просветни преглед*, год. XXV, бр. 14, стр. 5.

Томић, В. (1956). Церска и Сувоборска битка: практично предавање одржано у IV разреду осмогодишње школе, *Просветни преглед*: *Из праксе за праксу*, год. XII, бр. 36, стр. 28.

ЛИТЕРАТУРА

Димић, Љ., Стојановић, Д., Јовановић. М. (2009). *Србија 1804–2004: три виђења или позив на дијалог*. Београд: Удружење за друштвену историју. Преузето 25.9.2015. са: http://www.udi.rs/articles/Srbija_1804-2004_drugo%20izdanje.pdf.

Драгићевић Шешић, М. (2014). Заборављене у историји, нестале у породичном сећању: политика памћења улога жена у заједници током Првог светског рата. У А. Вранеш, Љ. Марковић (Ур.), *Први светски рат у култури и библиографији* (стр. 71). Београд: Филолошки факултет.

Јовановић, Б. (2014). *Памћење и самозаборав*. Нови Сад: Orpheus.

Ковић, М. (2014а). Велики рат Србије: историја и памћење, преузето 25.9.2015. са http://www.novipolis.rs/memento/26868/veliki-rat-srbije-istorija-i-pamcenje.html.

Ковић, М. (2014б). Знамења победе, узроци пораза: континуитети и дисконтинуитети српске историје. У С. Курћубић Ружић (Ур.), *Ка српском становишту* (стр. 153–170). Београд: Евро–ђунти.

Митерауер, М. (2003). *Миленијуми и друге јубиларне године: зашто прослављамо историју*. Београд: Удружење за друштвену историју.

Митровић, А. (1995). *Прекретнице новије српске историје*. Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности и Универзитета.

Митровић, А. (2015[2]). *Србија у Првом светском рату*. Београд: Службени гласник.

Радојевић, М., Димић, Љ. (2014). *Србија у Великом рату 1914–1918: кратка историја*. Београд: Српска књижевна задруга.

Ристовић, М. (2013). Коме припада историја Југославије. *Годишњак за друштвену историју*, *1*, 133–143.

Станковић, Ђ., Димић. Љ. (1996). *Историографија под надзором: прилози историји историографије*. Београд: Службени лист.

Све наше године, приступљено 24.3.2014. http://www.prosvetni-pregled.rs/novine/o-listu/istorijat.

Тош, Ц., Ланг Ш. (2008). *У трагању за историјом: циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје*. Београд: Clio.

Остен, М. (2005). *Покрадено памћење: дигитални системи и разарање културе сећања: мала историја заборављања*. Нови Сад: Библиотека Светови.

Шаренац, Д. (2014). *Топ, војник и сећање: Први светски рат и Србија 1914–2009*. Београд: Институт за савремену историју. Преузето 25.9.2015. са: http://www.academia.edu/12308493/Top_vojnik_i_se%C4%87anje._Prvi_svetski_rat_i_Srbija_1914-2009.

Asman, J. (2011). *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Beograd: Prosveta.

Asman, A. (2011). *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Assmann, A. (2006). Memory, individual and collective. In R. E. Goodin & C. Tilly (Eds.), *The Oxford handbook of contextual political analysis* (pp. 210–226). New York: Oxford University Press.

Bajović, T. (2012). Poplava sećanja: nastanak i razvoj „memory booma". *Filozofija i društvo*, *23 (3)*, 91–105.

Bosto, S., Cipek T. (2009). *Kultura sjećanja: 1945: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput.

Ćirković, S. (2014). *Oganj i nada: Srbija u I svetskom ratu 1914–1918*. Beograd: Dereta.

Ćelstali, K. (2004), *Prošlost nije više što je nekad bila:uvod u istoriografiju*. Beograd: Geopoetika.

David, L. (2009). Sećam se, dakle, postojim: identitet Srba kao refleksija kulture sećanja. U G. Đerić (Ur.), *Pamćenje i nostalgija: neki prostori, oblici, lica i naličja*, str. 139–170. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Hobsbom E., Rejndžer, T. (Ur.) (2002). *Izmišljanje tradicije*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Karge, H. (2014), *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Kuljić, T. (2002). *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Kuljić, T. (2006a). *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa.

Kuljić, T. (2006b). Rat i sećanje. U O. Manojlović Pintar (Ur.), *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti* (str. 76–89). Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Kuljić, T. (2010). *Umkämpfte Vergangenheiten: die Kultur der Erinnerung im postjugoslawischen Raum: Essay*. Berlin: Verbrecher.

Manojlović Pintar, O. (2006). Istorijska svest i kolektivni identitet. U O. Manojlović Pintar (Ur.), *Istorija i sećanje: studije istorijske svesti* (str. 7–27). Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Manojlović Pintar, O. (2014). *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.

Mitrović, A. (2001). *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio*. Beograd: Čigoja štampa.

Naumović, S. (2009). *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadesetprvog veka*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Nikolić, M. (2014). Sećanje srpske štampe na Prvi svetski rat: dnevni list Politika. *Sećanje na Prvi svetski rat – projekat: Identitet i sećanje: transkulturalni tekstovi dramskih umetnosti i medija*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti, preuzeto 25.9.2015. sa: http://www.fdu.edu.rs/uploads/uploaded_files/_content_strane/Dr%20Mirjana%20Nikolic%202014.pdf.

Rot, K. (2000). *Slike u glavama: ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Todorova, M. (2010). *Dizanje prošlosti u vazduh: Ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Trouillot, M. R. (1995). *Silencing the past: Power and the production of history*. Boston: Boston Press Books.

Горан Милосављевић
Филолошки факултет
Универзитета у Београду
goran1054ad@gmail.com

УДК: 94(560):316.35
323.15(=135.1)(497.11)

О КОНТИНУИТЕТУ СРЕДЊОВЕКОВНИХ ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИХ ГРУПА У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ: ВЛАСИ И ВОЈНУЦИ У ОЧИМА САВРЕМЕНЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ

This paper presents the basic theses published in earlier relevant literature, dealing with or touching the origin Voynuks order. Most authors believe that the Ottomans adopted Voynuks order from the category of medieval vlachs, recently narrowing them to the Vlachs - soldiers. However, there are also opinions that Voynuk order originates from a layer of lesser medieval Christian nobility. The aim of this paper is to point the possibility of resolving this issue, not excluding explicitly any of the above two theories.

Keywords: Voynuks, vlachs, Ottoman Empire, medieval Serbian state, continuity.

Тема коју овај рад обрађује није нова у историографији, како домаћој, тако и у иностраној. Међу првима који су писали о војнучком реду био је академик Бранислав Ђурђев, који је својом студијом о војнуцима разрешио многа питања, која су Стојан Новаковић, Ћиро Трухелка и други отворили (Ђурђев 1974: 75 – 137). Његова тврдња, да су војнучки ред Османлије преузеле из категорије средњовековних влаха, утицала је на истраживаче да војнуке обрађују узгредно, поред осталих група влашког становништва или у оквиру других блиских тема (Bojanić-Lukač 1971: 255 – 268; Vasić 1986: 53 – 71; Ђурђев 1948: 1 – 37; Ђурђев 1984: 9 – 35; Miljković 1994: 152 –162; Миљковић 2010: 49 – 67; Миљковић и Крстић 2007; Миљковић и Крстић 2008: 279 – 304; Миљковић и Крстић 2009: 301 – 319; Миљковић и Крстић 2008; Миљковић и Крстић 2004; Radushev 1998: 447 – 467). Упркос поменима војнучког реда у бројним студијама, све до новијих времена нису се појавили радови који су обрађивали искључиво војнучки ред са свим његовим специфичностима (Стојановски 1989: 143 – 279; Елезовић 2005: 113 – 125; Aleksić 2011: 105 – 128).

Основни проблем са којим се истраживачи сусрећу приликом писања радова којима се врши упоредна анализа појединих историјских догађаја, процеса и друштвених група у српскиим средњовековним земљама у односу на исти простор након уласка под окриље Османског царства представља недостатак историјских извора за старији период. Насупрот релативно богатој грађи османских архива, којој историјска наука тек у последње време поклања заслужену пажњу (Миљковић 2010а: 363 – 373; Миљковић 2002: 123 – 138), стоје малобројни извори српског средњег века.

За објашњење укључивања влаха у османско друштво недостају, пре свега, извори из предосманског периода, односно из периода државе српских деспота. Средњовековни документи односе се на влахе црква и манастира. О власима крупне властеле и владара се не постоји довољно података, али се претпоставља да су већином били ћелатори и војници, војнички организовани, без политичког значаја и чвршћих организационих целина. Тек се пред крај деспотовине (1452) помињу власи у војсци, под командом војводе Алтомана. Војна организација у доба династије Немањића није имала потребе за власима.

Први османски кануни одражавају две епохе и два друштвена уређења (Bojanić – Lukač 1971: 255). Управо се друга половина XV века у историји Срба у Османском царству може посматрати као доба континуитета, а не потпуног раскида са стањем из прве половине века. Политичка прагматичност навела је Османлије да усвоје многе локалне законске и обичајне специфичности. Тиме је царство олакшавало уклапање покореног становништва у нову државу и јачало своју управу (Миљковић и Крстић 2008: 2008). Османлије су током запоседања јужнословенских земаља примењивали опробану тактику некадашњег арабљанског калифата. Као и освајања првих Мухамедових наследника више векова раније, османска освајања обележена су огњем и мачем, али су неретко ратна разарања била праћена мудрим политичким одлукама. Те политичке одлуке, обезбеђивале су мир у позадини растућег царства и додатно га ојачавале одредима домаћег становништва са специјалним статусом.

У друштвеном систему српских земаља под Османским царством постојале су, уз аскер и рају, и друге категорије становништва, чији статус није био идентичан са статусом двеју поменутих основних друштвених класа. У питању су оне друштвене групе које је османска власт затекла на територији српских средњовековних земаља и које је уклопила, под старим

или измењеним називима, у свој систем. Припадници тих група обавали су одређене службе у корист Османског царства и због тога су били ослобођени низа обавеза. По свом положају на друштвеној лествици они су заузимали место између феудалне класе и раје (Vasić 1986: 61). Османско царство је политиком давања повлашћеног статуса, односно олакшавањем фискалних обавеза, у свој војни систем уводило одређене групе хришћанског становништва. Поред поузданих полувојних формација и уштеде на одржавању бројних гарнизона на крајиштима, на овај начин је царство долазило и до начина за репопулацију ратом опустелих крајева, зато што је становништво са посебним статусом било одличан колонизаторски елемент. Статус повлашћености, који је доносио ослобађање од бројних рајинских обавеза у Османском царству имали су власи, војнуци, дербенџије, мартолоси, тобџије, пушкари, рудари и други (Миљковић 2004: 242).

Власи, слободни сељаци – сточари, поред раје, представљају најбројнију друштвену групу међу српским народом у Османском царству. Због вршења војне службе били су ослобођени бројних обавеза. Власи су живели на „влашкој земљи“, а били су под управом својих примићура и кнезова (Миљковић 2010: 52 – 55). Њихова основна пореска обавеза била је филурија – подимни дукат, који се наплаћивао од домаћинства, за разлику од џизије, која је наплаћивана по глави, а коју је било дужно да плаћа рајинско становништво. Влашка обавеза била је и чување путева и граница, као и плаћање појединих колективних обавеза, које је заједнички измиривала влашка заједница – катун. Власи су били дужни да на пет кућа дају једног војника за поход („петница“), као и да обезбеђују комору санџакбегу („коморница“). У случају велике државне потребе власи су у рат слали једног члана од сваке куће („заманица”) (Bojanić- Lukač 1971: 263 – 264; Миљковић 2004: 231). Знатно мање пореске обавезе влашког становништва у односу на рају указују на њихов повлашћени статус. Међутим, ту повлашћеност, власи су надокнађивали кроз значајне војне и друге неновчане обавезе које свакако нису биле једноставне, а са собом су носиле и непосредну опасност од губитка живота или повреде.

Значајну друштвену групу опроштене раје, по свом статусу блиске влашком слоју, чинили су војнуци. О постојању војнучког реда на територији данашње Србије јасно говори једна канун-нама са почетка XVI века, издата од Ариф-бега, а која се односи на влахе Видина и Браничева. Она доноси уобичајене одредбе о обавезама и пореским ослобађањима

влашког становништва, али и прави јасну дистинкцију између влашког и војнучког реда одредбом да „*ако војнучки или влашки ред ради земљу на спахијском тимару изван села где је записан, даје пола десетка*“. Карактеристике војнучког реда у великој мери осветљава дефтер за Пожешки санџак из 1545. године, у коме се наводи да су војнуци „*неверници*“ који прате своје санџакбегове и војводе у војни поход или обављају граничарску службу на коњима, користећи кратка копља и штитове, због чега су ослобођени бројних пореских давања, међу којима се помиње и филурија (Ђурђев 1947: 85 – 87). Војнуци су били дужни да плаћају копљарину, младарину, глобе за ситније прекршаје, таксу на увоз бачви са вином и овчарину, ако су имали више од сто оваца (Миљковић 2004: 243). Улога војнука била је још и у стварању проходности путева за главнину османске војске, као и у обављању коњушарске дужности (црни војнуци). (Стојановски 1989: 144). Постоји још једна занимљива обавеза војнука, а коју доноси закон из времена султана Бајазита II (1481 – 1512). У њему је наведена дужност војнука да хришћанске дечаке, прикупљене ради увођења у ред царских робова (девширма), на путу за Цариград обезбеђују припадници војнучког реда (Radushev 1998: 447). С обзиром на природу девширме, а у односу на верско порекло припадника војнучког реда, овај закон упућује на велико поверење које је османска држава имала у овај ред. Основни разлог за приврженост османској држави међу припадницима полувојних формација хришћана може се тражити у пореским олакшицама, односно у страху због губљења истих (The Cambridge history of Turkey vol. III 2006: 171). Све наведено недвосмислено упућује на то да је војнучки ред у Османском царству имао војни карактер и да се држава у великој мери ослањала на услуге домаћег становништва, макар када је у питању одржавање мира у већ освојеним крајевима.

М. Васић сматра да су Османлије институцију војнука преузели из средњовековних балканских држава (1980: 347). Војнучка организација била је развијена на читавом јужнословенском простору, али је најјача свакако била у крајишким областима данашње Србије и Бугарске. Економску основу војнучког реда чиниле су баштине ослобођене од пореза, као и друге значајне повластице. Међутим, војнучке повластице дошле су под удар османских власти већ у првој половини XVI века, када је престала потреба за снажном подршком домаћих војних редова држави. Војнучке повластице сужаване су све до момента док овај ред није сведен на статус раје. Поред

тога, на нестанак војнучког реда утицао је и природни прираштај. Наиме, док је недељива војнучка баштина остајала иста, породице су се шириле. То је довело до осиромашења војнучког становништва и честих напуштања овог реда (Vasić 1986: 63 – 65).

Војнуци су били организовани у мале војне јединице (3 – 7 људи) које су називане гендер или гондер (копља), од којих је један имао улогу старешине, док су му остали били заменици (јамаци). Сваке године је један од припадника гендера одлазио у војни поход или на рад у царске коњушнице. Из редова војнука потицале су и ниже старешине које су се називале лагатори. За вршење службе уживали су баштину ослобођену од ушура и других пореских обавеза. Војнучка баштина се уживала на основу службе и није се могла наследити на основу родбинских веза, већ је наслеђивао онај ко наследи и војнучку сллужбу. Више старешине војнука биле су черибаше и сераскери, док је на челу стајао војнучки санџакбег. Они су преузети из османске војне организације и били су муслимани. Бегови и черибаше војнучког реда уживали су слободне зеамете и тимаре. (Миљковић 2004: 244; Миљковић и Крстић 2007: 64 – 66; Стојановски 1989: 144). Синови и браћа војнука уписивани су као „војнучка резерва“ и њихови харач и испенџа припадали су војнучком санџакбегу, а не тимарнику код ког су били уписани. У случају потребе, из ове групе се попуњавао број војнука. По наредби султана, они су могли бити преведени у статус раје (Миљковић 2004: 244).

На основу влашког закона из времена султана Сулејмана, Б. Ђурђев је упоредио обавезе становништва са влашким у односу на оно са војнучким статусом, несумњиво одвојивши те две категорије (Ђурђев 1947: 92 – 93). Исти аутор наводи одломак из једне канун-наме, која доноси податке о друштвеном пореклу војнучког реда и у којој се, између осталог, каже да је *„војнук војнук, а рајетин је рајетин; нити војнук може постати рајетин, нити рајетин може постати војнук“* (Ђурђев 1947: 97).

Ђурђев сматра да су Османлије, ценећи да брдско-планински крајеве нису превише погодни за економско подјармљивање, остављале сточарском становништву, које је у том тренутку у највећој мери славенизирано, статус из ранијег периода. Тиме је, поред мирног залеђа, моћна царевина у експанзији стицала и корисни војнички ред за даљи продор у срце хришћанске Европе. Након Маричке битке (1371) османска војска напредовала је кроз планинске крајеве због чега су јој власи – сточари били

више него погодни за савладавање препрека и аутор ставља њихово увођење у османски систем у 1375 – 1376. годину. Ово преузимање влаха војника из њихове матичне сточарске заједнице довело је до формирања посебног слоја војнучког становништва и одвајања од влашке основе (Ђурђев 1947: 122 – 124; Ђурђев 1948: 19). Ђурђев не доводи у питање то да су Оманлије војнучки ред преузеле из система покорених словенских држава. Он одбацује могућност да су војнуци били припадници нижег племства тих држава, као ред блиско повезан са сточарском делатношћу, те им порекло тражи међу влашким становништвом балканских средњовековних држава (Ђурђев 1947: 104 –112).

А. Стојановски сматра да су војнуци у османски феудални систем уведени веома рано, већ у другој половини XIV века. Он их још назива и џебелијама, због специфичног прслука (џебе) који су носили као део униформе. Стојановски подржава теорију о влашком пореклу војнучког реда и поткрепљује је именима романског порекла појединих војнука, као и њиховом покретљивошћу, специфичном за сточарско становништво. Међутим, он не одбацује у потпуности могућност да су војнуци потекли од нижег племства некадашњих словенских држава на Балкану, с обзиром на велике сличности у статусу између ситних хришћана спахија и војнука (Стојановски 1989: 145).

У свом тумачењу лика и дела Бранислава Ђурђева, Ненад Филиповић доноси потпуно различите закључке о пореклу војнучког реда (2010: 75). Наиме, он сматра да Ђурђев греши када друштвено порекло свих становника са специјалним статусом у Османским царством тражи међу „*власима са малим словом в*“, те да војнучки ред не треба ни у ком случају мешати са становништвом које има влашки социјални статус. Он не одбацује могућност да су власи могли постати припадници војнучког реда, али сматра да језгро и основ настанка војнука треба тражити међу средњовековним пронијарима, властеличићима, влашким старешинама и слободним сељацима (Филиповић 2010: 76 – 77). Међутим, Филиповић у свом раду не доноси образложење своје поставке, већ само веома оштрим тоном негира тврдње академика Ђурђева, због чега оне остају у домену претпоставке.

Из сличности статуса средњовековног влашког – сточарског и османског војнучког слоја Далибор Елезовић закључује да порекло војнука треба тражити међу власима, а преузимање овог полувојног реда везује за реформе беглербега Румелије Тимурташ паше у време султана Мурата I (1362 – 1389).

Додатни аргумент овој теорији представља и преузимање институција кнезова, примићура и лагатора из система средњовековних словенских држава у османски војно-управни апарат, као и пописивање војнука у оквиру џемата, што је, по њему, био обичај за влахе (Елезовић 2005: 114 – 120). Елезовић обрађује попис састављан у време када је османска власт вршила притисак на становнике са специјалним статусом због све веће кризе у царству. Тако се за влахе једног села у Новопазарском кадилуку наводи да су протерани након последњег пописа, док „земљишта у Младовини уживају војнуци и њима је уписано да према влашким обичајима плаћају филурију“ (Елезовић 2005: 122). Из наведеног се види да су војнуци у Новопазарском кадилуку највећим делом плаћали филурију према влашком обичају. Попис показује да су војнуци ишчезли из многих села, те да су за њима остале само њихове баштине и земље. Иако су припадали влашкој категорији становништва, велики број војнука плаћао је рајинске обавезе. Све ово била је последица фискалног притиска који је османска власт вршила на повлашћене групе становништва, а са циљем њиховог превођења у рају (Елезовић 2005: 121– 125).

В. Алексић сматра, ослањајући се на грађу која се односи на влахе манастирских имања, да се порекло османских војнука може тражити само међу власима – војницима, које су састављачи средњовековних повеља, због релативне економске моћи, издвајали из масе влашког становништва. До економске диференцијације међу власима дошло је због бројности појединих породица, које су то користиле за ефикасан рад на земљи, не занемарујући своју основну делатност – сточарство. Поред тога, бавећи се преносом робе власи поносници обавезно су били наоружани због безбедности на путу. Као такви, они су били најпогоднији за укључивање у војну организацију експанзивног царства на Босфору (Aleksić 2011: 112 – 115). Лагатори, као нижи команданти, блиски влашкој заједници у српској средњовековној држави, могу се довести у везу са нижим заповедницима војнучког реда у Османском царству. Као потврда преузимања појединих титула из средњовековног периода може да послужи и појава примићура међу османским војнуцима. Алексић даље наводи да би поборници теорије да је војнучки ред настао из категорије ситне хришћанске властеле требало да објасне јединственост војнучког реда у односу на друге, много значајније, војне организације. Поред тога, уколико се прихвати поменута теорија,

остаје нејасно зашто су неки властеличићи постали османске спахије, а други припадници војнучког реда (Aleksić 2011: 117 – 119).

Алексић закључује да су у војнички ред свакако улазили и припадници нижег племства, али да је језгро војничког реда настало од влаха војника који су припадали властели, која је прва потпала под османску власт убрзо након Маричке битке (1371) (2011: 123 – 124).

Преузимање одређених институција и законских одредби из српског средњовековног система имало је позитиван утицај на стабилизацију и ефикасност османског управног система на терену. Влашко законодавство, као и сама социјално – правна категорија влаха сточара, ушла је у систем царства уз релативно мале измене, о чему сведочи и терминологија коришћена у канунима (Миљковић и Крстић 2009: 304 – 305). Оно што несумњиво спаја влашко становништво и војнуке јесте статус повлашћености, односно ослобађање од одређених рајинских обавеза због обављања појединих послова за царство. Међутим, војничка обавеза, коју су власи обављали, а која је предвиђала једног војника на сваких пет кућа говори о разлици између влаха и војнука. Власима је војна само једна од обавеза (Миљковић и Крстић 2009: 305 – 306), док је за војнуке она основна и због ње уживају слободну баштину. То нас може довести до претпоставке да је у војнучки ред, осим средњовековних влаха, ушао и део нижег племства некадашњих словенских држава.

Из свега изнетог у овом раду није могуће донети конкретан закључак о пореклу војнучког реда у Османском царству. Са једне стране, Османлије су желеле да обезбеде своје новостечене поседе, чак и по цену приближавања појединих друштвених група хришћанског становништва категорији аскера (војној класи), док су припадници некадашњих влаха – војника и ситне властеле желели да очувају свој положај и под новим господаром. Овај заједнички интерес, као и пракса Османлија да преузимају поједине традиције покорених земаља, довела је до стварања војнучког реда. С обзиром на, пре свега, војни карактер ове категорије становништва јасно је да су њему могли припадати само поданици царства са довољно средстава и војничке увежбаности за све обавезе које су војнуци извршавали. Маса средњовековног влашког становништва, дубоко захваћена процесом седентеризације већ у доба последњих Немањића, задржала је влашки статус или се претопила у категорију раје.

Уколико искључимо спахије хришћане, који су били релативно бројни у првим деценијама османске власти, а који су готово сигурно потекли из предосманског феудалног сталежа, остају власи – војници и ситна властела, довољно имућна да опреми себе и на коњу крене у рат. Ако усвојимо претпоставку да је део средњовековне категорије влаха ушао у војнучки ред како не би изгубио одређене повластице које је имао, можемо на исти начин узети у разматрање и категорију ситне властеле. Наиме, током феудалног распада српске средњовековне државе дошло је до формирања већег броја самосталних и полусамосталних територија чији су господари били приморани да стално увећавају дажбине и врше притисак на своје поданике у смислу фискалних и нефискалних обавеза. Терет ратних дешавања и пропадања, поред земљорадничке класе, тешко је подносила и ситна властела. У последње реченом би се могао тражити разлог за њихов лак прелазак у османску категорију војнука, где су могли задржати повлашћени статус, али у промењеним условима у новом, снажном и стабилном царству.

ЛИТЕРАТУРА

Ђурђев, Б. (1947). *О војнуцима са освртом на развој турског феудализма и на питање босанског агалука.* Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Друштвене науке II, Сарајево 1947, 75 - 137.

Ђурђев, Б. (1948). О кнезовима под турском управом. *Историјски часопис,* I, 1 – 37.

Елезовић, Д. (2005). Војнуци Новопазарског кадилука према турском попису из 1604. године. *Баштина*, XIX, 113–125.

Миљковић, Е. (2002). О значају османских пописних књига као историјских извора – на примеру дефтера Смедеревског санџака. *Историјски часопис*, XXXIX, 123 – 138.

Миљковић, Е. (2004). Смедеревски санџак 1476 – 1560, земља – насеља – становништво, Историјски институт, Посебна издања књ. 46, Београд: Историјски институт.

Миљковић, Е. (2010). Власи у Смедеревском санџаку у другој половини XV и првој половини XVI века. *Браничевски гласник*, X, 49 – 67.

Миљковић, Е. (2010а). Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску демографију: могућности истраживања, тачност показатеља и методолошке недоумице. *Теме*, 1, 363 – 373.

Миљковић, Е. и Крстић, А. (2007). *Браничево у XV веку*. Пожаревац: ИЗДАВАЧ.

Миљковић, Е. и Крстић, А. (2008). На раскршћу две епохе: континуитет и промене друштвене структуре у браничеву у 15. веку. *Историјски часопис, (ИЧ) LVI*, 279 – 304.

Миљковић, Е. и Крстић, А. (2009). *Трагови српског средњовековног права у раним османским канунима и кануннамама*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Научни скупови САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVI, 301 – 319.

Стојановски, А. (1989). Попис војнука с краја XV века (делови који се односе на врањску нахију). *Врањски гласник,* XXII, 143 – 279.

Aleksić, V. (2011). Medieval Vlach Soldiers and the Beginnings of Ottoman Voynuks. *Beogradski istorijski glasnik/ Belgrade Historical Review, 2*, 105 – 128.

Bojanić – Lukač, D. (1971). Vlasi u severnoj Srbiji i njihovi prvi kanuni. *Istorijski časopis, XVIII*, 255 – 268.

Filipović, N. (2010). *Pitanje osmanske vlasti u Crnoj Gori, razvoj jugoslovenske osmanistike i Branislav Đurđev*, Naučno djelo akademika Branislava Đurđeva, Zbornik radova sa Međunarodnog okruglog stola održanog u Sarajevu 4. decembra 2009. godine, Sarajevo 2010, 47 – 84.

Đurđev, B. (1984). O naseljavanju Vlaha stočara u sjevernu Srbiju u drugoj polovini XV vijeka. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XXXV, 9 – 35.

Miljković, E. (1994). *Valjevska nahija u prvim decenijama turske vlasti*, Valjevo - postanak i razvoj gradskog središta, Valjevo, 152–162.

Radushev, E. (1998). Peasant „Jannisaries“?, Bilkent University. *Journal of social history*, 447 – 467.

The Cambridge history of Turkey vol. III, The Latter Ottoman Empire (1603 – 1839). (2006). Cambridge: Cambridge University Press.

Vasić, M. (1986). Socijalna struktura jugoslovenskih zemalja pod osmanskom vlašću do kraja XVII vijeka. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XXXVII*, 53 – 71.

Vasić, M. (1980). *Sumarni defter sandžaka Aladža Hisar (Kruševac) iz 1516. godine kao istorijski izvor*, Prilozi za orijentalnu filologiju XXVIII – XXIX, Sarajevo, 331 – 356.

Василь Јововић
Филозофски факултет
Универзитета у Новом Саду
vasilj@ac.me

УДК: 050:929
Nemanjići(497.16)”1835/1941”

НЕМАЊИЋИ У ПЕРИОДИЦИ НА ПРОСТОРУ ДАНАШЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ (1835-1941)*

In the periodicals which coming out in Montenegro in the period from the appearance of the first periodicals publication *Грлица*, from 1835. up to 1941.(the Second World War) was written about the medieval Serbian Dynasty Nemanjić. It was written about the personalities from Serbian Dynasty Nemanjić: Stefan Nemanja, St. Sava, Stefan Prvovjenčani, Jelena Anžujska, King Milutin, Stephen of Decani, Emperor Dusan and Emperor Uros. In Montenegrin periodicals from that period was written about monasteries whose founders were Dynasty Nemanjića, as well as the churches which also were donated from the rulers of the Dynasty Nemanjić. In the Montenegrin periodicals (1835-1918), Serbian Dynasty Nemanjic took a visible place, as well as in the teaching program for primary and secondary school.

Keywords: Serbian Dynasty Nemanjić, periodicals, Montenegro, monasteries, Middle Ages.

Бечки часопис *Парламентер* (чије писање преноси *Глас Црногорца*) наводи да су Срби са оскудицом сваког државотворног елемента да оснују независну државу признавали власт византијског цара, не рачунајући дуже и краће прекиде, све до Стефана Немање. Појавом великог жупана Стефана Немање ослободили су се Срби заувјек власти Цариграда. Под влашћу Стефана Немање и под његовим мудрим и ратничким наследницима Немањићима, уједињена српска држава у историји позната под именом „уједињене Србије“, развила се до такве силе и величине да су се пређашњи односи између српских жупана и византијских царева измјенили. Византија је морала уступити Србима неке од својих најбољих покрајина. У

* Овај рад је рађен у оквиру докторских студија Историје на Филозофском факултету у Новом Саду, из Националне историје – медијевистика, под менторством проф. др Снежане Божанић.

Парламентеру се истиче да је човјек који је чврстом руком сабрао све српске области у једну државу био је Стефан Немања, чија је „колијевка“ била у Зети, а који се родио у жупанској кући која је дуго времена владала овом области (*Из историје* 1902: 2). У једном тексту идеолошког карактера наводи се мишљење руског историчара Мајкова који каже да је за дуго прије Немањића језгро Србије била Зета, која се у ужем смислу звала Далмација и Дукља. Зета је била колијевка рода Немањића и у њој су одрастали готово сви Немањићи (*Слава зетскијем господарима* 1893: 1).[1] У календару *Бока* наводи се да је Немања син жупана Завиде, рођен 1113. године у Рибници код Подгорице, да је владалачки престо замијенио монашким животом 1195. године, и да је умро 13. фебруара 1199. године. У тексту се наглашава да је он ујединио „Српство“ и да његове мошти почивају у манастиру Студеница (*Стефан Немања* 1910: 75). Лазар Томановић наводи да се Стефан Немања закалуђерио у манастиру Ватопеду, настанио у ћелијама свог сина Саве, и да је византијски цар одобрио да бивши самодржац подигне у Светој Гори српски манастир Хиландар (Томановић 1931: 179).[2] Миховил Павлиновић наводи да је Немања владао 36 година и да се тада повукао у своју задужбину, а да су му кости покопане у Студеници 1200. године (Павлиновић 1867: 63). Претпоставља се да је Немања постао велики жупан 1166. године (*Историја српског* 1981: 209).

Стефан Првовјенчани је био средњи син Стефана Немање. Отац га је поставио на престо 1197. године, али му је старији брат Вукан уз помоћ мађарског краља, коме је обећао подложност и увођење католичке вјере у Србији, отео престо 1202. године, кога је Стефан повратио 1204. године. Свети Сава је помирио браћу над очевим моштима (Миковић 1909: XXXI).

Стефан Првовјенчани је помакао границе српске државе према сусједној грчкој царевини – Византији, и као неограничени господар државе није се задовољавао насловом великог жупана, него се хтио крунисати краљевском круном. У *Парламентеру* се истиче да се и Стефан као и други владари средњовјековне Европе „који су као мјесец од римског сунца сјај добивали“ обратио папи Хонорију III у Риму. Папа му је поклонио краљевску круну, којом га је 1222. године Свети Сава, његов брат, као првог краља из куће

[1] Детаљно о статусу Дукље и Зете у држави Немањића в. (Благојевић 2011: 7-24) и (Божић 1950: 97-121).
[2] О ктиторској дјелатности Светога Саве в. (Живојиновић 1979).

Немањића свечано крунисао (*Из историје* 1902: 2).[3] Стефан Првовјенчани је са братом Савом утврдио православље у Српству. Описао је живот свог оца и написао многа научна питања српском охридском архиепископу Димитрију Хоментијану (Миковић 1909: XXXI). Главна задужбина Стефана Првовјенчаног је манастир седмовратна Жича код Ибра. Године 1227. напрасно се разболио и пред смрт закалуђерио (Миковић 1909: XXXI).[4] У доба Стефана Првовјенчаног, био је саграђен величанствени манастир Св. Арханђела на Превлаци на темељима старог порушеног истоименог манастира у којему је била катедра Зетске епископије. Данас је манастир у рушевинама (Шеровић 1935а: 9).

Највећи број текстова у којима су обрађене историјске личности посвећен је Светом Сави. Заједничко свим текстовима је истицање значаја Светог Саве за српски народ и српску државу (Живковић 1906; *Раско Немањић* 1934; *Свети Сава* 1935; И. 1935; Шеровић 1935б; *Слава Милешева* 1935; Липовац 1935; Липовац 1936; *Свети Сава* 1936; Злоковић 1937; Вујисић 1939; *Српски просвјетитељ* 1940; *Свети Сава* 1941). На страницама овдашње периодике писано је о спаљивању моштију Светога Саве, а вођена је чак и расправа да ли је Свети Сава спаљен или није. На ту тему написано је више чланака (*Тристагодишњица* 1894; М. 1930; Јововић 1931; *О спаљивању* 1935).

У текстовима је детаљно описан живот и дјелатност Светог Саве, од његовог рођења (1174), бјекства на Свету Гору, замонашења, преко обнављања манастира Хиландара (заједно са његовим оцем – Стефаном Немањом, монахом Симеоном), писања манастирских типика, књижевног рада, издејствовања аутокефалности Српске православне цркве и њеног организовања у српским земљама. У текстовима се наглашава, да ако је српску државничку мисао Немањићке династије створио Стефан Немања и својом енергичном вољом сјединио расцјепкана српска племена, онда ју је интелектуално створио Сава Немањић, који је, везујући Цркву за државу,

[3] По савременој историографији папа Хонорије III послао је Стефану Немањићу 1217. године по посебном легату краљевски вијенац. Стефаново крунисање од стране архиепископа Саве, свога брата (кога описује Теодосије у своме спису о Савином животу), говори да су нове политичке потребе (ослањање на Византију) налагале да се Стефаново крунисање прикаже као чин изведен у домаћим условима, в. (*Историја српског* 1981: 300).

[4] Стефан Првовјенчани је изненада преминуо септембра 1228. године, в. (*Историја српског* 1981: 308).

осигурао српску државну мисао и створио народну традицију (*Раско Немањић* 1934: 1; *Свети Сава* 1935: 1-4; И. 1935: 1). У једном тексту писаном поводом јубилеја седамсто година од преноса његових моштију 1236. године у манастир Милешева наводе се следеће ријечи српског патријарха Варнаве: „Свети Сава нас је провео кроз све мрачне и тешке невоље од доба Немањићске државе од доба њихове моћи и славе, па кроз вјекове до данашњег дана. Толико вјекова напајао је дух Светог Саве све крајеве и сав наш народ. Његов дух надмашио је све владаре из доба Немањића и доцније“ (*Слава Милешева* 1935). На гробу Светог Саве крунисао за краља Босне и Србије један од најзнатнијих владара Босне - Твртко I 1377. године, а Стефан Вукчић Косача себе је назвао „Херцегом од Светога Саве“ (И. 1935: 1). Све нам то указује на јак култ и утицај оснивача Српске православне цркве – Саве Немањића.

Протојереј Јован Липовац, каснији митрополит Црногорско-приморски (1940-1945) и потоњи свештеномученик, истиче да се Сава постарао да Симеон у скором времену буде проглашен за светитеља, што је, како каже Липовац, „био акт топле синовске љубави и политичке мудрости. Сава је крунисао и Стефанове синове Радослава и Владислава. Тиме је Немањиним насљедницима било осигурано насљеђе пријестола“ (Липовац 1935: 1). Липовац истиче Савине заслуге за подизање бугарске цркве у ранг патријаршије. Липовац наводи и Савине заслуге за српски народ: „Он је оснивач српске народне цркве, творац српског национализма, он је свим срцем и свом душом својом љубио свој народ, ..., ускоро послије смрти српска црква прогласила га је за светитеља“ (Липовац 1935: 1).

У тексту о српским просветитељима истиче се просветитељска улога Светог Саве у српском народу, као и да је Српска православна црква, названа још Светосавском црквом, дала дух српском државном организму (*Српски просветитељ* 1940: 1). „То је најидеалнији култ који се могао развити код једног народа према једној личности“ (*Свети Сава* 1941: 1).

Овако велики број текстова свједочи да је Свети Сава и светосавље било опсесивна тема црногорске публицистике и периодике тога времена. Највећи број текстова који се односи на средњовјековне теме посвећен је управо Светом Сави. Сви текстови свједоче о снажној развијености култа Светог Саве на простору данашње Црне Горе. У текстовима је нарочито истакнута улога Светог Саве као првог српског просветитеља и духовног оца наше историје.

Светосавље је током вјекова постајало богата ризница народног искуства и на свој начин схваћених хришћанских поука, без обзира на њихово поријекло из Светог писма или текстова житија (Божић 1979: 395).

О краљици Јелени Анжујској, жени Уроша I, мајци краљева Драгутина и Милутина, писано је поводом шест стотина година од њене смрти у *Гласу Црногорца*. Писано је о њеном поријеклу и дјелатности од 1250. до 1314. године, истичући да је краљица Јелена водила велику бригу о цркви, просвети и култури, оснивајући школе и писарнице црквених књига (П. 1914: 2)[5] Јелена је била Францускиња, у сродству са француском владарском кућом Анжуа, и као краљица мајка становала је у Скадру, другој престоници српске државе и одређеном сједишту престолонаследника (Драговић 1933: 1). Краљица Јелена је до одступања са престола њеног мужа, краља Уроша I, припадала католичкој вјери, а касније је на захтјев својих синова краљева Драгутина и Милутина и пошто су то политички интереси земље захтијевали, прешла на православље. Краљица Јелена је у свом двору у Брњацима отворила школу за сироте дјевојке и школу за преписивање црквених књига, и до краја живота се посветила хуманом и културном раду (Драговић 1933: 1).[6] Краљица Јелена, која је од 1276. године суверено владала Приморјем од Дубровника до Скадра, које се називало земљом краљице Јелене, даривала је богатим поклонима манастир Св. Марије Ратачке (*Sancta Maria de Rotezo*) близу Спича. Краљица Јелена је сазидала фрањевачки манастир Св. Николе близу Бара, као и фрањевачки манастир близу врата Гурдића у Котору (који је порушен 1657. године да не би пао Турцима у руке). Главна задужбина краљице Јелене је манастир Градац, подигнут крајем XIII вијека. Из Јеленине преписке са папском куријом види се да су је папе много уважавале, те је ословљавале у дописима са „*Carisima in Christo filia nostra Helena, regina Rassiae illustris*“, а једном: „*Carissimae in Christo filiae. Elenae ... lumini catholicae fidei.*“ (Ш. 1935: 3).[7]

Текст стручног карактера прештампан из *Народа* и објављен у *Гласу Црногорца* говори о поклонима краља Милутина католичкој цркви св. Николе у Барију. У тексту је дат осврт на политичку и ктиторску дјелатност

[5] Краљица Јелена преминула је у Брњацима 8. фебруара 1314. године, в. (Јанковић 1991: 84).
[6] У свом опису живота краљице Јелене архиепископ Данило каже да је она примила монашки образ у скадарској цркви Св. Николе, в. (Суботић 1958: 144).
[7] Владарска титула краљице Јелене спомиње да је била *regina Servie, Dyoclie, Albanie, Dalmatie et maritime regionis*, в. (Суботић 1958: 132).

краља Милутина након смрти његовог брата Драгутина 1316. године (*Стари српски* 1902). Аутор текста истиче да савремени биографи и љетописци биљеже да је Милутин подигао око четрдесет задужбина и да је многим црквама и манастирима слао богате краљевске прилоге. У тексту се такође истиче да су Милутинови успјеси на сјеверу и западу, заузимање Браничева са Мачвом и Београдом наком смрти брата Драгутина, као и повраћај Драча (1319), учинили да се против њега склопи савез католичких држава под врховним вођством папе, који је био и иницијатор акције против краља Милутина. Аутор наглашава да о тим догађајима архиепископ Данило и други домаћи писци не говоре ништа, већ се о њима зна на основу страних, првенствено католичких извора и папиних писама. У папин савез су осим албанских кнежева, ушли Филип Тарентски, угарски краљ Карло Роберт, босански бан Младен. Аутор текста наводи на основу писања католичких писаца (Дифрен, Вилан, Казимир Фрескот, Рајналд, Прај) да је 1320. године угарски краљ Карло Роберт готово уништио сву Милутинову власт, који је задржао само приморску Македонију, прешавши тада у католичку вјеру и признавши суверенство Карла Роберта. Међутим Милутин је на југу и западу, првенствено у Албанији задржао превласт, док су на сјеверу Мађари заузели Мачву и Београд. Много мање основа, како каже аутор, има говор о Милутиновом католичењу, о коме поменути писци говоре првенствено на основу богатих прилога краља Милутина цркви Св. Николе у Барију (*Стари српски* 1902: бр. 34, 2). Аутор користи изводе из књиге кардинала Бартолинија (*Cardinale Domenico Bartolino, Su l'antic Basilica di S.Nicola di Bari, etta Pudgia, osserasioni storiche, artistiche et archeologiche, Roma, 1882.*) који каже за краља Милутина, кога назива Урошем, да је владао Србијом заједно са братом Стефаном Драгутином, као и да је објавио писмо папи Бенедикту XI, да је пригрлио римску вјеру, али није држао своје обећање све до 1320. године, када је побјеђен од краља Карла Роберта постао његов трибутар, одрекао се шизме и постао католик. У тексту се наводи да је краљ Милутин умро у новембру 1323. године, што је погрешно (*Стари српски* 1902: бр. 35, 3).[8]

[8] У савременој историографији као датум Милутинове смрти наводи се 29. октобар 1321. године, в. (*Историја српског* 1981: 497); О животу и делатости краља Милутина погледати још: (Станојевић 1937: 1–43; Динић 1955: 49–81; Мошин 1976: 110–147).

О Светом Стефану Дечанском писао је у календару *Бока* Лазар Богдановић (Богдановић 1913). Ту је укратко дао биографију Стефана Дечанског.[9] Богдановић наводи да је Стефан био син краља Милутина од прве жене и да је у заточеништву у Цариграду, након сукоба са оцем, провео са породицом 7 година. Након измирења са оцем и његове смрти долази на српски престо (Богдановић 1913: 104). Богдановић наводи ријечи љетописца Дечанског, који каже да је над њим Свети Никола учинио чудо и повратио му вид пошто је већ 5 година био слијеп. Поразио је заједно са сином Душаном Бугаре, када је погинуо и бугарски краљ Михаило, а протјерао је и Грке из неколико пограничних градова на југу. У успомену на ове сјајне побједе подигао је велики манастир Дечане, јужно од Пећи, који својом љепотом надмашује све остале задужбине српских владара. Уз велелепну задужбину подигао је Стефан и прекрасну болницу. У тексту се даље наводи да је Дечански у својој држави истријебио многе јереси и подигао многе цркве. У италијанском граду Барију, у цркви гдје почива тијело Св. Николе, овом светитељу је подигао сребрни олтар. Српски великаши незадовољни што се Стефан није знао користити побједама над Бугарима и Грцима, лишили су га престола, констатује Богдановић, и наводи да су, Стефана ухватили у његовом двору у Породимљу и затворили га у тврди град Звечан и ту га, 11. новембра задавили. Његов син Душан прозвао је тада Породимље Неродимљем. Тијело му почива у задужбини Дечанима, наглашава на крају текста Лазар Богдановић (Богдановић 1913: 105).[10]

У једном тексту у *Гласу Црногорца*, посвећеном српској прошлости, говори се о најзначајнијем владару средњовјековне Србије цару Душану. Савремени грчки историчари клањају се са поштовањем величини српског цара и упоређују га час са „пламеном који све прождире“, а час опет са „моћном ријеком која се разлила преко својих обала“ (*Српска прошлост* 1891: 2). Млетачки документи називају га *Graecorum Imperator Rasciae rex*. Историчар Бењамин Калај ставља у својој „Историји Срба“ Душана у исти ред с Филипом Македонским и каже: „Душанова Србија није надмашила

[9] Погледати: (Јастребов 1881: 355–366; Соловјев 1929: 284–298; Магловски 1989: 193–223).

[10] Ријеч је о бици код Велбужда која се одиграла 28. јула 1330. године (*Историја српског народа* 1981: 507). Стефан Дечански је под нејасним околностима изгубио живот у јесен (11. новембра) 1331. године (*Историја српског народа* 1981: 510; Марјановић – Душанић 2007: 308-321).

најнапредније државе тадашње Европе, али није остала ни далеко иза њих“(*Српска прошлост* 1891: 2).[11]

Лазар Богдановић у свом тексту, о српским светитељима и владарима, наглашава да се Стефан Душан прогласио 8. септембра 1331. године краљем и да га је архиепископ Данило исти дан крунисао (Богдановић 1913: 510).

О цару Душану писало се у оквиру текста из дјела Ивана Иванића „Мађедонија и Мађедонци“ (*Цар-Душанов* 1906). Аутор текста каже за цара Душана да је осим горостасног изгледа био обдарен великим умом, присутношћу духа, у њему су Срби добили владара са свим својствима војводе, јунака, дипломате, државника и законодавца. Одмах по вјенчању са Јеленом, сестром бугарског цара Александра, Душан је кренуо у освајање српске Македоније, која је тада била у грчким рукама. Пошто је Душан заузео Сер, „потчинио је Србији сву Македонију“ (*Цар-Душанов* 1906: 2). У тексту се наводи мишљење Стојана Новаковића, који каже да се Душан прогласио за цара у Серу (Серезу) у новембру 1345. године, на Аранђеловдан, крсно име цара Душана. Послије тог чина Душан се потписивао: „Богом постављени... Стефан први цар все Србскије и Грчкие земље, Поморју западним странам“, или „Цар Србљем и Грком“, „Цар Самодржац Србљем, Грком, Бугаром и Арбанасом и Дисији, рекше западној страна“. Грчка титула му је гласила: „Стефан у Христу Богу вјерни, цар и самодержац Србије и Грчке“ (*Цар-Душанов* 1906: 3).[12] У част новог царства Душан је обдарио светогорске манастире, потврдио баштине, права и привилегије црквене и властеоске и уредио управу у заузетим и ослобођеним крајевима Македоније. Душан је установио Српску патријаршију, а духовни сабор архиепископа и епископа изабрао је у Скопљу на Цвијети 1346. године првог српског патријарха Јоаникија, „патријарха пећког и свјех српских земл, западнога Поморја и белога Подунавља“. На Васкрс 16. априла 1346. године у Скопљу је извршено црквено крунисање Душана за цара. У Душановој престоници скупили су се сви самодржавни властелини српски и грчки, „лик Св. Горе“, Душанови вазали: кнез Андрија II Мусаки и др.

[11] Цар Душан је у доба турског и аустријског ропства сматран за представника српске националне и државне славе и снаге. Обновљење Душановог Царства постало је симбол националних жеља и идеала српског народа (Станојевић 1921: 3).

[12] Душан се са титулом цара први пут јавља у хрисовуљи светогорском манастиру Ивирону, издатој јануара 1346. године (*Историја српског* 1981:523). О Душановој царској титулари в. (Максимовић 1970: 61-78; Динић 1958: 9-17).

епископи српски и грчки, охридски архиепископ Никола, патријарх трновски Симон, више и ниже свештенство, дубровачки посланици и др. Душан је проглашен за цара свих српских, грчких и поморских земаља (*Цар-Душанов* 1906: 3).[13] О смрти цара Душана дубровачки хроничар Лукаревић каже, да кад се цар приближио незнатном селу (*villa*) Димокла у Тракији, ухватила га је грозница од које је умро 15. децембра 1355. године. Мавро Орбини каже да је то било у Деволу пољу у Романији у 45 години (*Цар-Душанов* 1906: 3).

У часопису *Парламентер* се наводи да је Србија под Душаном Силним (1336-1356) достигла свој врхунац. Наводи се да је Душан водио тринаест ратова против Грка, одузео им цијелу Македонију, Тесалију и Акарнанију, дошавши до врата Солуна, али је и на другим странама помјерио границе своје државе освојивши сву Бугарску. Грци су због немоћи према Душану позвали Турке из Азије у помоћ, али је Душанова војска односила побједе над турском војском и тада су се Турци окренули против Грка. Турци су освојили Андријанопољ, ту се одомаћили и отада се више нијесу враћали у Азију. У тексту се наводи да је Душан имао план да са својом војском крене на Цариград, с једне стране да већ у распадању византијској држави учини крај, а са друге стране да удаљи Турке из Европе (*Из историје* 1902: 2).[14]

У оквиру текста о српским светитељима, Дионисије Миковић је писао о цару Урошу за кога каже да је син цара Душана. Није био „сретан владар“. Главне су му задужбине храм пресвете Богородице у скопљанској Црној Гори и Тројеручице у Скопљу. У тексту се наводи да су га убили „државни зликовци и српске издајице“ 1371. године. Са њим се искоријенила света „презаслужна“ кућа Немањића. Свете мошти почивале су у неродимском храму, а касније су пренесене у сремски манастир Јасак гдје и данас почивају, истиче на крају Миковић (Миковић 1909: XXXIII). Мишљење старије историографије наводи да је цар Урош убијен, међутим он је умро природном смрћу 2. или 4. децембра 1371. године (Михаљчић 1975: 165, 168).

[13] Облици Душанове царске титуле показују да се на првом мјесту налази српска компонента, али да поред византијске постоје и друге компоненте у његовој власти, најприје Бугарска. Душана су царском круном крунисала два патријарха, српски и бугарски, уз благослов других, „византијских“ чинилаца, в. (Пириватрић 2007: 396). Службено цариградско признање Душанове царске титуле било је ограничено на Србију (Максимовић 2007: 375-376).

[14] Стефан Душан је владао од 1331. до 1355. године (*Историја српског* 1981: 526, 556).

У историјама о Црној Гори писаним у другој половини XVIII и у XIX вијеку писано је о Немањићима. У својој историји Василије Петровић опширно пише о Немањићима, наводећи између осталога, да се у Зети родио Стефан Немања, оснивач Српског царства и да је владао 46 година. Василије наводи да од Вукана потичу зетски и црногорски херцези и да је у Зети Свети Сава поставио првог архијереја Илариона Шишојевића 6723 године. (Петровић 1997: 15-16). Петар I Петровић Његош и Сима Милутиновић Сарајлија у својим историјама само наводе податак да су зетски господари Балшићи по женској линији у крвном сродству са Немањићима (Петровић Његош 1997: 41; Милутиновић 1997: 75). Милорад Г. Медаковић такође спомиње да су Балшићи по женској линији у крвној вези са Немањићима и наводи да је манастир Св. Арханђела на Превлаци саградио Стефан Првовјенчани, а катедралу Св. Трипуна цар Душан (Медаковић 1997: 178, 182). Димитрије Милаковић у уводном дјелу своје историје пише о Немањићима и наглашава да је ову кратку повијест Немањића вадио из разних књига, а понајвише из Гласника Друштва српске словесности (Милаковић 1997: 285-290). Ђорђе Поповић у својој историји о Црној Гори посебно (пето) поглавље посвећује Немањићима (Поповић 1997: 436-441).

Немањића су били заступљени и у школским програмима у Књажевини/Краљевини Црној Гори. У склопу предмета „српска историја“ у трећем и четвртом разреду основне школе изучавани су Немањићи (Делетић 1995: 61-67). Такође и у средњим школама: Гимназији, Богословији, Богословско-учитељској школи и Дјевојачком институту, период владавине Немањића опширно је изучаван (Делетић 1995: 68-90). И у уџбеничкој литератури заступљени су Немањићи: у „Краткој историји српског народа“ из 1868. године; у „Историји српског народа“ из 1898. године аутора Мила Ковачевића и Лазара Перовића и 1906. године, аутора Мила Ковачевића (Делетић 1995: 125-131).

Послије уједињења 1918. године подручје данашње Црне Горе дошло је у састав новоформиране државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, као Зетска област (сем бјелопољског и пљеваљског среза) са центром на Цетињу. Послије 1929. године та је територија ушла у састав Зетске бановине. Законом о обласној и сеоској самоуправи (26. IV 1922), између осталога, истакнуто је начело да је основна школа државна, да мора почивати на једној основи, да су све школе обавезне да изграђују држављанску свијест ученика и васпитавају их у духу народног јединства и вјерске толеранције.

Промјеном имена државе, Краљевине СХС у Краљевину Југославију (1929. године), проглашено је начело: „један народ и једно национално осјећање“, што је значило потпун обрачун са сваком националном индивидуалношћу и тежњом за њеним развитком. Декларацијом краљевске владе из јула 1930. године посебно је истакнуто да настава од основне школе до универзитета мора бити извођена строго у југословенском националном духу (Пејовић 1982: 10-11). Као званично гласило Зетске бановине *Зетски гласник* (Цетиње, 1931-1941) је имао конкретан задатак да непрекидно шири идеју интегралног југословенства и пише у духу манифеста од 6. јануара 1929. године. Чланци у *Зетском гласнику* требало је да буду писани према „Упуствима о писању штампе“ (која су била сачињена од стране Централног пресбироа) и која су достављена уреднику листа, који је писао и највећи број чланака у њему (Бабовић Распоповић 2002: 157). Андрија Јовићевић је у *Зетском гласнику* у периоду од 1933-1939. године објавио серију прилога „Манастири у Црној Гори“ од којих већина потиче из периода Немањића (Јовићевић 2011). Такође је и часопис *Слободна мисао* (Никшић, 1922-1941) био најдиректније укључен у ширењу политике „интегралног југословенства“. На простору Боке Которске излазио је лист *Глас Боке* (Котор, 1932-1941) који је био национални лист са примјесама политике Југословенске националне странке. Као Гласник Народног универзитета Боке Которске излазио је у Котору лист *Гласник Народног универзитета Боке Которске* (1934-1940) који је доносио велики број текстова о Немањићима. Најбољи стручни часопис који је излазио у међуратном периоду *Записи* покренула је група професора Цетињске гимназије 1927. године. Часопис *Записи* је у периоду између два свјетска рата имао двије редакције. У првој редакцији (1927-1933) часопис је био научни и књижевни, главни уредник био је Душан Д. Вуксан (1881-1916), Србин из Лике, слависта и класични филолог. У другој редакцији (1935-1941) часопис је излазио као гласник Цетињског историјског друштва, уредник је био такође Душан Д. Вуксан, мада се у то вријеме као пензионер преселио у Београд. Одговорни уредник био је Ристо Ј. Драгићевић (1901-1980), професор Цетињске гимназије и директор Државног музеја на Цетињу. *Записи* су објављивали грађу из цетињских архива, а посебно из архивског одељења Државног музеја у Цетињу, као и кратке расправе, студије, прилоге и чланке из политичке и културне историје Црне Горе. Часопис *Записи* је по свом квалитету превазилазио ниво локалне публикације и научна и културна

јавност високо је оцјењивала и подржавала издавање часописа, без обзира на то што је он по свом карактеру првенствено био везан за Црну Гору (Бабовић Распоповић 2002: 164-180).

У периоду између два свјетска рата на подручју Зетске области/Зетске бановине, у употреби су били званични наставни планови програми Краљевине СХС/Краљевине Југославије за наставу историје, у којима су и Немањићи били заступљени. Законом о народним школама, који је ступио на снагу децембра 1929. године изједначена је основна школска настава у цијелој земљи. Новим наставним програмом, српски језик је замјењен народним (српско-хрватско-словеначким) језиком, а српска историја „народном повијешћу“ (Бабовић Распоповић 2002: 53, 54). Немањићи су били заступљени и у наставном плану и програму за основне школе у Краљевини Југославији који је штампан у књижарници „Прогрес“ Милутина Радоичића у Никшићу (Наставни план 1933). Министарство просвјете је септембра 1929. године донијело Закон о средњим школама којим је институцији средње школе намјењено посебно мјесто у програму националне нивелације, на основама државног и народног јединства (Бабовић Распоповић 2002: 55). У наставним плановима и програмима за гимназије у Краљевини Југославији Немањићи су изучавани у III разреду у склопу предмета историја (Извештај 1930). Од уџбеничке литературе коришћене су историје српскога народа од Станоја Станојевића (Станојевић 1924), Ђорђа Б. Лазаревића (Лазаревић 1935), Миленка Вукићевића и Димитрија Соколовића (Вукићевић-Соколовић, 1924). У средњим и стручним школама коришћена је „Историја Срба, Хрвата и Словенаца“ од Миленка М. Вукићевића (Вукићевић 1920, 1921, 1924, 1926, 1927). Један од уџбеника који се користио за више разреде средњих школа, у оквиру предмета православна веронаука, је и „Историја опште хришћанске и српске православне цркве“. У овој историји Немањићи су заступљени у три поглавља: у првом који говори о периоду до 1219. године (Стеван Немања као заштитник православља); у другом који обрађује период од 1219. до 1346. године (Свети Сава, Самосталност Српске цркве, Организација Српске цркве и остали рад св. Саве, Отступање и смрт св. Саве, Заслуге св. Саве и Наследници св. Саве) и трећем поглављу који обрађује период од 1346. до 1557. године (Проглас патријаршије и царства, Сукоб с Цариградском патријаршијом) (Маринковић-Игумановић, 1935: 78-99).

Велики број текстова који се односе на српску владарску династију Немањића, од којих је највећи број посвећен Светоме Сави, говоре о дубоко укоријењеној свијести тадашњих Црногораца о српској средњовјековној држави. У историјама Црне Горе, које су излазиле у посматраном периоду, династија Немањића заузимала је видно мјесто, као и у наставним програмима за основну и средњу школу.

ЛИТЕРАТУРА

Благојевић, М. (2011), Немањићи и државност Дукље – Зете – Црне Горе. *Зборник Матице српске за историју, 83*, 7-24.

Божић, И. (1950). О положају Зете у држави Немањића. *ИГ, 1–2*, 97–121.

Божић, И. (1979). Свети Сава у предању. У, *Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање* (389-395). Београд: САНУ, VII-1.

Богдановић, Л. (1913). Неколико Српских светитеља и владаоца. *Бока, велики илустровани календар*, 104-105.

Вујисић, М. (1939). Свети Сава као симбол српског народа. *Пастир, 1*, 2-7.

Вукићевић, М. М. (1920, 1921, 1924, 1926, 1927). *Историја Срба, Хрвата и Словенаца: за средње и стручне школе. Књ. 1, од половине VII до краја XV столећа*. Београд.

Вукићевић, М., Соколовић, Д. (1924). *Историја српског народа: са кратком историјом Хрвата и Словенаца: са сликама по програму*. Нови Сад.

Делетић, З. (1995). *Настава историје у Црној Гори од 1834. до 1918. године*, Подгорица.

Динић, М. (1955). Однос између краљева Милутина и Драгутина. *ЗРВИ, 3*, 49–81.

Динић, М. (1958). Српска владарска титула за време Царства. *ЗРВИ, V*, 9-17.

Драговић, М. (1933). Зетско приморје у прошлости. *Слободна мисао, 21*, 1.

Марјановић – Душанић, С. (2007). *Свети краљ, Култ Стефана Дечанског.* Београд.

Живковић, М. (1906). Свети Сава, српска слава. *Глас Црногорца, 2*, 1.

Живојиновић, М. (1979). Ктиторска делатност светога Саве. У, *Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање* (15-25). Београд: САНУ, VII-1.

Злоковић, И. (1937). Свети Сава. *Глас Боке, 210*, 1.

(1902). Из историје Црне Горе. *Глас Црногорца, 42*, 2.

И., Љ. (1935). Милешево. *Зетски гласник, 45*, 1.

(1930). *Извештај државне реалне гимназије у Херцег-Новом за школску годину 1912/30*. Котор.

(1981). *Историја српског народа, I*. Београд.

Јанковић, М. (1991). Данило, бањски и хумски епископ. У, *Архиепископ Данило II и његово доба* (83-88). Београд.

Јастребов, И. (1881). Хрисовуља Дечанског краља од године 1326. *Гласник СУД XLIX*, 355–366.

Јовићевић, А. (2011). *Древни српски манастири*. Никшић.

Јововић, Н. (1931). Историја и предање, О св. Сави и св. Арсенију. *Слободна мисао, 8*, 4.

Лазаревић, Ђ. (1935). *Историја Југословена : (с главним догађајима опште историје) : за средње и стручне школе*. Београд.

Липовац, Ј. (1935). Свети Сава. *Глас Боке, 110*, 1.

Липовац, Ј. (1936). Култ св. Саве у Боки Которској. *Глас Боке*, бр. 163, 1-2; бр. 165, 1-2.

М. (1930). Св. Сава није спаљен већ се налази у ман. Ждребаонику!. *Слободна мисао, 52*, 1.

Магловски, Ј. (1989). *Дечанска скулптура–програм и смисао, Дечани и византијска уметност средином XIV века.* Београд.

Максимовић, Љ. (1970). Грци и Романија у српској владарској титули. *ЗРВИ, XII*, 61-78.

Максимовић, Љ. (2007). Србија и идеја универзалног Царства. *ЗРВИ, 44*, 375-376.

Маринковић, Ж., Игумановић, Ј. (1935). *Историја опште хришћанске и српске православне цркве за више разреде средњих школа*. Београд.

Медаковић, М. (1997). Повјестница Црне Горе од најстаријег времена до 1830 године. У, *Повјесница црногорска* (165-273). Подгорица.

Миковић, Д. (1909). О српским свецима. *Бока, календар, XXXI*.

Милаковић, Д. (1997). Историја Црне Горе. У, *Повјесница црногорска* (275-414). Подгорица.

Милутиновић Сарајлија, С. (1997). Историја Црне Горе од искона до новијега времена. У, *Повјесница црногорска* (65-163). Подгорица.

Михаљчић, Р. (1975). *Крај српског царства.* Београд.

Мошин, В. (1976). Житије краља Милутина према архиепископу Данилу II и Милутиновој повељи-аутобиографији. *Зборник за ИК, 10*, 110–147.

(1933). *Наставни план и програм за основне школе у Краљевини Југославији*. Никшић-Беране.

(1935). О спаљивању моштију Св. Саве. *Гласник Народног универзитета Боке Которске, 1-3*, 4-6.

Павлиновић, М. (1867). Црна Гора. *Орлић црногорски, 3*, 62-74.

Пејовић, Ђ. (1982). *Просвјетни и културни рад у Црној Гори 1918-1941*. Цетиње.

Петровић, В. (1997). Историја о Црној Гори. У, *Повјесница црногорска* (1-36), Подгорица.

Петровић Његош, П. (1997). Кратка историја Црне Горе. У, *Повјесница црногорска* (37-63). Подгорица.

Пириватрић, С. (2007). Улазак Стефана Душана у Царство. *ЗРВИ, XLIV*, 381-409.

Поповић, Ђ. (1997). Историја Црне Горе. У, *Повјесница црногорска* (415-555). Подгорица.

Р., Ј. (1914). Јелена Анжујска, Краљица Јелена, Жена Уроша Првога. *Глас Црногорца, 10*, 2.

(1934). Раско Немањић-Свети Сава. *Зетски гласник, 8*, 1.

Бабовић Распоповић, С. (2002). *Културна политика у Зетској бановини 1929-1941*. Подгорица.

(1935). Свети Сава, Живот и рад, *Гласник Народног универзитета Боке Которске, 1-3*, 1-4.

(1936). Свети Сава. *Зетски гласник, 8*, 1.

(1941). Свети Сава. *Зетски гласник, 867*, 1.

(1893). Слава зетскијем господарима Ивану и Ђурђу Црнојевићима!. *Глас Црногорца, 28*, 1.

(1935). Слава Милешева. *Зетски гласник, 46*, 1.

Соловјев, А. (1929). Кад је Дечански проглашен за свеца? (Краља Душана повеља лимском манастиру). *Богословље, 4*, 284–298.

(1891). Српска прошлост. *Глас Црногорца, 35*, 2.

(1940). Српски просвјетитељ свети Сава. *Зетски гласник, 815*, 1.

Станојевић, С. (1921). Цар Душан. *Браство, 16*, 3.

Станојевић, С. (1924). *Историја српскога народа : (са прегледом хрватске и словеначке историје : за средње и стручне школе Књ. 1*. Београд.

Станојевић. С. (1937). Краљ Милутин. *ГНЧ, XLVI*, 1–43.

(1902). Стари српски споменик у Италији. *Глас Црногорца*, бр. 34, 2; бр. 35, 2-3.

(1910). Стефан Немања велики, св. о. Симеон Мироточиви. *Бока, календар*, 75.

Суботић, Г. (1958). Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју. *Историјски гласник, 1-2*, 131-148.

(1894). Тристагодишњица спаљења моћи Светога Саве. *Глас Црногорца, 17*, 1.

Томановић, Л. (1931). Теодосијеви погледи на друштвено и државно уређење Србије. *Записи, IX-3*, 179.

(1906). Цар-Душанов град Серез. *Глас Црногорца, 11*, 2-3.

Ш. (1935). Градачка црква, задужбина краљице Јелене. *Глас Боке, 157*, 3.

Шеровић (а), П. (1935). Немањићи и Бока. *Гласник Народног универзитета Боке Которске, 1-3*, 9.

Шеровић (б), П. (1935). Слике св. Саве. *Гласник Народног универзитета Боке Которске, 1-3*, 6-7.

VIII
CULTURE AND LANGUAGE IN PHILOSOPHICAL CONTEXT

Goran Rujević
Filozofski fakultet
Univerziteta u Novom Sadu
zauberberg.ns@gmail.com

UDK: 16:1(=411.21)(091)

SREDNJEVEKOVNI ARAPSKI LOGIČARI I GRAMATIČKE KATEGORIJE LOGIKE

Mediaeval Arab philosophers Al-Farabi and Avicenna frequently used grammatical and linguistic categories while establishing the discourse of a science of valid thinking, what an earlier philosophical tradition would call logic. Here we will attempt to shed light on some of the reasons that contributed to this, which will also allow us insight into the way these thinkers understood the relation between language and logic. Two hypotheses would turn out valid. One postulates that Arab logicians adopted Aristotle's viewpoint, who also stressed the importance of these categories. The second hypothesis postulates that arab logicians possessed an awareness of differences between Arabic and Hellenic languages (in particular regarding certain idiosyncrasies of both languages), which prompted them to analyze their significance for valid thinking. This hypothesis is also useful for understanding the difference between Al-Farabi's and Avicenna's understanding of logic.

Keywords: Al-Farabi, Avicenna, grammar, logic, words.

Uvod

Utvrđivanje uslova mogućnosti logike kao filozofske nauke ne sastoji se toliko u određivanju njenog predmeta, koliko u njenoj demarkaciji unutar kompleksnog misaonog polja. Sve dok se pretpostavka racionalnosti prihvata kao temelj naučnog diskursa, logika kao filozofska nauka ima zagarantovan predmet proučavanja. Pri tom, pod pretpostavkom racionalnosti podrazumevamo fundamentalno ubeđenje u racionalnost naučne misli – ubeđenje da se za bilo koji naučni stav nužno mora moći proizvesti stav razloga, te mogućnost da se taj stav razloga može artikulisati i saopštiti drugome. Čitavo vreme, međutim, operišemo pod idejom da se ova racionalnost može i mora garantovati jedino u naučnom diskursu, čime implicitno dopuštamo mogućnost postojanja zasebnog diskurzivnog polja koje bi bilo održivo i bez navedene pretpostavke racionalnosti. Ostavljanje prostora za ne-racionalno ili nad-racionalno delanje jeste čin ograničavanja, ali to ograničenje treba da posluži kao garant pouzdanog temelja.

Naime, odričući totalnost pretpostavke racionalnosti, smatramo da na najjednostavniji način rehabilitujemo taj veoma koristan pojam, pojam koji je u proteklih stotinu godina ljudske istorije doživljavao nezapamćene trijumfe i nezapamćene debakle.

Pretpostavku racionalnosti možemo analizirati i razložiti na dve proste temeljne ideje: prva je ideja dovoljnog razloga, a druga je ideja komunikabilnosti istog. Uzeta sama po sebi, ideja da svaki naš misaoni stav treba da bude praćen nekakvim stavom dovoljnog razloga samo izgleda složenom i plodnom, a zapravo je do te mere trivijalna i beskorisna da će se pokazati gotovo kao sekundarna u odnosu na ideju komunikabilnosti. Bez ove druge, ideja dovoljnog razloga na sebi može da iznese isključivo jednu solipsističku racionalnost, racionalnost koja tek uslovno može da jemči za svoju samokonzistentnost, ali malo šta drugo. Ideja komunikabilnosti razloga je pravo fokalno mesto filozofskog proučavanja zato što predstavlja čvorište kroz koje moraju proći svi elementi koji nameravaju da budu usklađeni sa pretpostavkom racionalnosti. Mogućnost da se pojedinačni razlog uverenja saopšti drugome i, još bitnije, da za drugog taj isti razlog može da ima isto važenje i funkciju, pravi je smisao racionalnosti za koju pretpostavljamo da leži u osnovi svake nauke i sama predstavlja osnovu za mnoge druge tekovine savremenog naučnog diskursa – objektivnost, proverljivost, opovrgljivost. Efektivno, ideja komunikabilnosti upotrebljava jezik kao način da subjektivno, privatno ubeđenje prevlada intersubjektivni zjap i dobije objektivno značenje u ljudskom društvu.

Mogućnost naučno-kritičkog zahvatanja tih intersubjektivnih pravilnosti pod pretpostavkom racionalnosti zapravo je mogućnost filozofske nauke logike. U tom pogledu, ona često biva specifikovana kao nauka o mišljenju ili nauka o zaključivanju (Blekburn 1999). Ključni momenat svih ovih određenja jeste što se u njima na eksplicitan ili implicitan način uspostavlja relaciono polje između logike i po tematici njoj srodnih nauka. Iz prethodno rečenog, nesumnjivim se pokazuje da nauka logike svoju tematiku izgrađuje u velikoj blizini nauka o jeziku. Pri tom ne ciljamo isključivo na truizam da jezik logike predstavlja zaseban naučni jezik koji završuje proučavanje i regulisanje, već radije ciljamo na tematsku, predmetnu bliskost koja se uočava između jezičkih i logičkih nauka – bliskost za koju ne možemo sasvim pouzdano reći da potiče isključivo od pretpostavke racionalnosti, ali za koju možemo reći da njome biva garantovana. I jezičke i logičke nauke tragaju za onim regularnostima koje služe za uspostavljanje intersubjektivnih veza, regularnostima koje omogućavaju ljudskoj suštinskoj

odredbi duhovnog života da prevaziđe inherentna ograničenja privatnosti i uspostavi bogatstvo duhovnog života. U tom pogledu, pitanje odnosa nauke logike i jezičkih nauka ne mora da služi samo za zadovoljavanje akademske radoznalosti, već može da posluži i kao sredstvo temeljnog proučavanja i normiranja uslova mogućnosti ovih nauka.

U istorijskoj vizuri, već se u inauguralnom logičkom spisu, Aristotelovom *Organonu*, tematizuju odnosi i demarkacije između misli i jezika, forme i reči, logike i gramatike. Duboki beleg aristotelovskog učenja nesumnjivo je prisutan u čitavoj zapadnoj duhovnoj tradiciji. Međutim, dok je univerzalnost logičkih pravila pozicija koja je bila zastupana veoma dugo i koja je pod ozbiljniju kritiku došla tek u poslednjih par vekova, univerzalnost gramatičkih pravila retko kada je tematizovana na takav način. Izvesno, datost različitih jezika je, u najmanju ruku, znatno otežavala bilo kakav proces povlačenja univerzalnih paralela, nešto sa čime se apstraktne misaone forme logičkog zaključivanja nisu morale toliko često sretati. S tim u vezi, uputno je obratiti pažnju na način na koji je aristotelovski logički projekat doživeo bitne transformacije kada je po prvi put prevođen iz jednog jezičkog registra u neki potpuno drugačiji. Pravo mesto takvog događaja može da se nađe u arapskom svetu, u vremenu abasidske dinastije:

> Tokom dva veka, hrišćani su bili zauzeti prevođenjem grčkih tekstova na starosirijski, vrstu aramejskog, koji se bio razvio kao jezik književnosti. Na ovaj je način započet, čak i pre rođenja islama, veliki poduhvat prevođenja koji će stvoriti priliku za nastanak prvih radova arapske filozofije, i koji će rezultirati obezbeđivanjem njenog predmeta i utemeljenja. [...] između petog i sedmog veka nove ere načinjeni [su] prevodi s grčkog na starosirijski, posebno prevodi radova iz medicine, pa čak i prevodi logičkih radova. Prve knjige Aristotelovog *Oranona* bile su, dakle, ne samo prevedene, već su imale i brojne komentare. (Žolive 2006: 55)

Arapski pristup Aristotelovoj logici je prvo opsežno pretumačenje aristotelovskih misaonih kategorija u jednom potpuno novom jezičkom okviru. Samim tim, arapski logičari jesu bili pod uticajem Aristotelovih pojmova, ali, za razliku od svojih hrišćanskih kolega, zahvaljujući brojnim i kompletnijim prevodima *Organona* (Rescher 1963), uživali su, uslovno rečeno, veću slobodu promišljanja zadatog materijala.

U tematskom okviru koji smo već naglasili, a to je okvir odnosa logike i gramatike, arapski pristup Aristotelovoj logici pokazaće se kao veoma plodno

mesto za ispitivanje. U arapskim logičkim spisima, bili oni komentari na Aristotelova dela ili, pak, samostojeći tekstovi, uočljiva je veoma česta upotreba specifično gramatičkih kategorija proučavanja – u odnosu na Aristotela, arapski logičari se mnogo češće pozivaju na distinkcije koje se mogu uspostaviti na osnovu različitih vrsta reči, češće tematizuju strukturne elemente koji svoje temelje imaju u gramatičkim zakonitostima i, uopšte uzev, spremniji su da u svoje analize uključe jezičke kategorije. Ovu opštu sklonost pokazaćemo na primerima dvojice arapskih logičara, Al-Farabija i Avicene, i njihov pristup ćemo kontrastrirati prema uzornom Aristotelovom pristupu, od kojeg oba ova autora nesumnjivo polaze. Teza koju ovom prilikom nameravamo da proverimo jeste da ovi gramatički elementi u arapskoj logici inicijalno potiču iz aristotelovskog diskursa, ali da su kod Al-Farabija i Avicene bitno obogaćeni svešću o jezičkoj distanci između Aristotelovog originala i arapskih interpretacija. Radi ostvarivanja ovog cilja, rad je podeljen u tri celine: u prvoj ćemo razmotriti status gramatičkih kategorija kod Aristotela; u drugoj ćemo analizirati u kojoj meri se kod Al-Farabija mogu uočiti opsežnije primene ovih kategorija, te naznačiti začetke transformacija tih kategorija u nove pojmove logike koji će svoju potpunu primenu oživeti u okvirima srednjevekovne sholastike; najzad, u trećoj celini ćemo ispratiti dalje etabliranje tih kategorija kod Avicene kao pokazatelj da Al-Farabijeva odstupanja ne moraju da se shvataju kao puki interpretacijski otklon, već kao suštinsko pretumačenje predmeta nauke logike.

Aristotel o gramatici

Prve knjige Aristotelovog *Organona* karakteristično počinju složenim analizama, čija svrha na početku nije sasvim jasna i koje izgledaju kao da bi se bolje uklopile u okviru nekakvog strogo lingvističkog spisa. „Kategorije“ počinju specifičnom tipologijom sinonimije i homonimije, te onda prelaze na veoma složenu analizu ontološko-logičkih regija bića, što, kako se naknadno ispostavlja, služi za postavljanje okvira za razmatranje uloge kategorija kako u domenu misli, tako i u domenu bića; „O izrazu“ slično započinje jednom vrlo šturom tipologijom vrsta reči koja se fokusira isključivo na imenice i glagole, a čija je, opet, jedina svrha izgleda u tome da pruži okvir za formiranje ideje apofantičkog logosa kao centralne ideje spisa. Na prvi se pogled čak može učiniti da su ovi počeci samo nužni omaž gramatičarima, Aristotelovo priznavanje srodnosti polja logike i polja jezika ne s namerom da se pored logičke pruži i lingvistička analiza, već radi demarkacije ove dve oblasti i upućivanja onih koji bi se radije bavili gramatičkim

pravilnostima na pravu adresu. Ovakvo tumačenje se ispostavlja kao nedovoljno iz dva razloga: prvo, Aristotel je znatno tolerantniji prema upotrebi gramatičkih kategorija kao što su imenice i glagoli unutar logike nego što dopušta, na primer, retoričke analize – kada je reči bilo o različitim vrstama govora, Aristotel je napravio veoma oštru razliku:

> Svaki složeni iskaz ima značenje, ali ne kao neko oruđe već po dogovoru, kao što je rečeno. Nije svaki priricanje već je to onaj koji je istinit ili lažan; a nije svaki takav, kao što molba jest neki složeni iskaz ali ni istinit ni lažan. Ostavimo po strani druge vrste – jer, takvo ispitivanje je svojstveno za retoriku ili poetiku – a *iskaz priricanja* pripada našem sadašnjem istraživanju. (Aristotel 2008: 80-81)

Drugo, smisao upotrebe tih gramatičkih tipologija sasvim je svrhovit u okviru jednog logičkog istraživanja, što će sada i biti naš neposredni cilj da pokažemo. Ukratko, uvidećemo da ih Aristotel ne koristi sa namerom da izgradi obuhvatnu gramatiku helenskog jezika, već radije koristi gramatičke alate za izražavanje sadržaja i argumentaciju na polju logičkog istraživanja.

Početak „Kategorija“ sastoji se iz Aristotelovog iznošenja razlike između istoimenih, saimenih i paimenih stvari, gde se odmah može uočiti da Aristotel ne sprovodi ovu tipologiju sa namerom potpunog iscrpljivanja pojmovnog polja odnosa stvari i imena. Radije, ova podela služi za uspostavljanje osnovog parametra pod kojim će operisati aristotelovska semantika, a to je jednoznačnost proizvoljnog imenovanja. Iako na prvi pogled to može da izgleda protivrečno, suština ovog dela Aristotelovog učenja je u tome da se pokaže da su imena kao glasovne artikulacije koje reprezentuju misaona stanja po sebi nešto proizvoljno (o čemu će više reči biti u „O izrazu“), ali kao deo već postojećeg prirodnog jezika ipak nešto razložno i s pravilnošću dodeljeno. To ne znači ništa drugo do to da svaki čin imenovanja mora moći pratiti razlog imenovanja u vidu odredbe. Slučajevi koje Aristotel navodi nisu iscrpni svi mogući slučajevi odnosa imena i odredbe, već su u pitanju one okolnosti koje u najvećoj meri mogu uvesti semantičku pometnju pri prostom imenovanju: *istoimene* stvari koje nose isto ime uz različitu odredbu, *suimene* stvari koje su različiti entiteti istog imena i uz istu odredbu, te *paimene* stvari čije se ime i odredba ne razlikuju u potpunosti, već u onoj meri u kojoj to diktiraju zakonitosti promene reči. Ni pomena nema o, recimo, raznoimenim stvarima, iz prostog razloga što se ovde nije težilo da se uspostavi iscrpna lingvistička tipologija, već da se ponudi razložna, naučna

distinkcija između onih aspekata prirodnog jezika koji može stvoriti nepoželjne komplikacije.

Sličnu svrhu ima i početak druge knjige *Organona*, „O izrazu“, gde nas Aristotel upoznaje sa dve vrste reči – imenicama i glagolima. Imajući na umu celinu onoga što je prethodno rečeno u „Kategorijama“, Aristotel određuje imenicu kao „govorni izraz koji ima značenje po dogovoru nezavisno od vremena, i čiji nijedan deo odvojeno ne označava ništa“ (Aristotel 2008: 77), dok je glagol „ono što ima i dodatno značenje vremena, čiji deo odvojeno ne znači ništa, a označava ono što se drugom pridaje“ (Aristotel 2008: 79). Izvesno je da Aristotel nije smatrao da se celokupan helenski jezik može svesti na imenice i glagole, jer se još iz „Kategorija“ može uočiti da je bio upoznat sa drugim vrstama reči, te je morao biti svestan da ovakva raspodela ne može biti kompletna. Šta ga je onda navelo da se u ovom odeljku poziva na ovakvu rudimentarnu tipologiju vrsta reči?

Za bolje razumevanje tog postupka neophodno je ukratko imati na umu koja je to ključna logička delatnost koja je u fokusu istraživanja u „O izrazu“. Ako je u „Kategorijama“ to prevashodno bilo imenovanje i uspostavljanje odnosa između reči, misli i stvari na atomarnom nivou, u drugoj knjizi *Organona* prevashodno je reč o *priricanju*, gde se pod priricanjem razume misaono povezivanje odredbi tako da se jedna od njih tvrdi ili poriče u odnosu na ovu drugu i to na način koji može korelirati sa objektivnim stanjem stvari, to jest, koje može biti istinito ili lažno. Drugim rečima, priricanje, bilo u obliku potvrđivanja ili poricanja, jeste delatnost koja se odvija u dušama, glavama onih koji misle, a koja se zahvaljujući glasovnim izrazima može ospoljiti. Sama delatnost priricanja jeste uslovljena ustrojstvom stvarnosti, ali ne na taj način da stvarnost apsolutno i apriorno diktira šta priricanje treba da odslikava, već tako što od stvarnog stanja stvari zavisi koje od slobodnih priricanja će biti istinito a koje lažno. To, pak, ne znači ni da je priricanje potpuno proizvoljno, i upravo sada nailazimo na mesto gde artikulacija imenica i glagola dobija svoj pun smisao. Za Aristotela, naime, priricanje ima smisla ukoliko se u dušama povezuje jedna imenica sa jednim glagolom, gde glagol igra izrazito važnu ulogu, jer bez njega ne može biti ni priricanja. Razlog tome je što je za priricanje neophodna odredba vremena, a ona je, po Aristotelu, sadržana u glagolu; to nam kazuje da ova podela vrsta reči nije apstraktna, već vrlo funkcionalna – da bi se nešto moglo prireći nečem drugom, ono mora biti vremenovano, ono mora biti glagol, a ako pre toga ne poseduje odgovarajuću formu (na primer, kada jednoj vrsnoj imenici želimo pridodati rodnu imenicu), onda se ona prethodno mora „glagolizovati“. To se može učiniti na nekoliko

načina – na primer, za datu imenicu može se potražiti paimeni glagol, ali ubedljivo najčešći metod jeste pomoću pomoćnog glagola „biti“. Za Aristotela, „biti“ zapravo i nije glagol, ili bar ne glagol punog značenja, jer po sebi ne imenuje ništa:

> Dakle, glagoli, ukoliko se govore sami za sebe, jesu imena i označavaju nešto – jer onaj koji ih izgovara zaustavlja svoju misao a slušalac je u miru – ali još ne označavaju da jest ili nije, jer „biti“ ili „ne biti“ nisu znak stvari pa ni ako se kaže golo „biće“. Jer ono samo nije ništa već prinaznačuje neki stav koji nije moguće zamisliti bez toga što je sastavljeno. (Aristotel 2008: 79-80).

Poslednju stvar koju ovde treba zapamtiti jeste da ovo „biti“/„jeste“/„je“ kod Aristotela ne treba tumačiti kopulativno već modifikabilno. Ono ne povezuje dve odredbe kao posrednik ili sveza, on ih povezuje tako što modifikuje jednu odredbu u oblik koji garantovano može da se pridoda onom prvom. Samo po sebi, to „je“ nema nikakvog značenja, čak ni egzistencijalnog, jer tvrdnja o egzistenciji je sadržana u celom iskazu, a ne u nekom njegovom delu.

Iz ovog kratkog pregleda lako je uočiti da Aristotel nema rezervi prilikom uspostavljanja oštre razlike između logičkih i izvan-logičkih naučnih disciplina. Ali, još bitnije je zapaziti da Aristotel uočava inherentnu povezanost logike i jezika, te da se ne snebiva povodom korišćenja gramatičkih kategorija u formiranju svog logičkog učenja. Pa ipak, ta upotreba je uvek ciljana, gramatičke kategorije se ne koriste da bi se konstruisala komprehenzivna gramatika Aristotelovog jezika, one se koriste samo kao sredstvo zarad što jasnijeg i nedvosmislenijeg saopštavanja sadržaja, i pri tom se vrlo često koriste u svedenim ili bazičnim oblicima, tačno onoliko koliko je potrebno da bi se formiralo dosledno logičko učenje. Sada ćemo se odvojiti od Aristotela i uporediti na koji način arapski logičari tematizuju slična čvorna mesta, te ćemo moći uočiti znatno obuhvatniju upotrebu jezičke nauke.

Al-Farabijeva *Knjiga o slovima*

Nikakva se sumnja ne može imati po pitanju toga da je Aristotelovo logičko učenje imalo presudnog uticaja na Al-Farabija, verovatno prvog filozofa logike arapskog sveta. Jedno od glavnih Al-Farabijevih dela je zapravo veoma opsežan komentar na drugu knjigu Aristotelovog *Organona* – „O izrazu“. Ali, još bitnije od komentara na Aristotela jeste to što je Al-Farabi pisao mnoge samostalne logičke rasprave, koje su, pak, same uticale na formiranje potonje arapske logike. I u tim tekstovima se veoma lako može prepoznati Aristotelov uticaj, ali sa

značajnim promenama. Na primer, interesantno je zapaziti da *Knjiga o slovima* veoma efikasno emulira Aristotelov *Organon*. Kao što „O izrazu“ Aristotel započinje analizirajući imenice, glagole i njihove spojeve, tako i Al-Farabi svoju knjigu započinje razmatranjem čestica (rečci) „da je“ i „kada“ (supstancijalna oznaka i oznaka sa dodatom vremenskom dimenzijom), te povezivanja drugih jezičkih elemenata u obliku priroka (Al-Farabi 1999).

„Primivši poduku od najboljih arapskih logičara i gramatičara svoga vremena, Al-Farabi je problem logike razmatrao u vezi s problemom jezika, ističući sličnosti i razlike između logike i gramatike, razvijajući svojevrsnu ’filozofiju jezika’“ (Bučan 2009: 9). Al-Farabijev stav, naravno, nije bio redukcionistički stav svođenja logike na gramatiku niti obrnuto – obe ove nauke imaju svoje odgovarajuće i određeno polje primene. Ipak, na umu treba imati da je Al-Farabijev pristup u izvesnoj meri utilitaristički: logika potvrdu svoje primene ima u pravnim i teološkim disputima, te stoga ne treba da čudi Al-Farabijeva sklonost da za rešavanje postojeće problematike jedne oblasti posegne u proverenu oblast druge nauke.

U polju formiranja logike na aristotelovskim izvorima, kao jedan od glavnih problema sa kojima se Al-Farabi susreo bio je problem kopule (bolje rečeno, problem glagola „biti“, jer kopulativna upotreba ovog glagola predstavlja kasniju tekovinu). Već smo videli da je kod Aristotela ovaj pomoćni glagol imao veoma specifičnu ulogu, sličnu ali i dalje ne identičnu kasnijoj kopulativnoj ulozi. U arapskom jeziku stvari su nešto složenije: „Arapski su logičari, međutim, upravo s kopulom imali glavni problem, jer arapski glagoli bivanja gramatički ne mogu imati funkciju kopule *jest*/*je*.“ (Bučan 2009: 58). Kada se tome doda Al-Farabijeva ideja da svaki glagol mora imati funkciju povezivanja supstancije i odredbe kao priroka, lako se da uočiti da se arapska jezička struktura nalazi pred veoma velikim izazovom u asimilovanju helenskih jezičko-logičkih formi. Al-Farabijevo rešenje ovog problema sastoji se u posuđivanju posebnih jezičkih konstrukcija čiji je zadatak upravo da nadomeste ovu diskrepancu između dva jezika. Tri su opšta rešenja koja možemo uočiti.

Prvi se sastoji u pretvaranju priroka u konkretan glagol (Al-Farabi 1999: 113 i dalje): umesto gramatički nedopustive forme ’Zaid je čovek’, prirok se može iskazati glagolski u obliku ’Zaid čovekuje’. Drugi oblik rešenja jeste da se u pomoć prizovu odnosne zamenice, te da čitava rečenična struktura dobije izvestan ostenzivni karakter – konkretno ’Ovo, on [je] Zaid’. Međutim, ubedljivo najobuhvatnije Al-Farabijevo rešenje koje se ne oslanja na neobične rečenične

bravuroze jeste ono koje će biti indikativno za njegov vid upotrebe gramatičkih kategorija. Umesto, dakle, da se forma arapskog jezika nasilno prilagođava formi koja je propisana helenskim izvornikom, Al-Farabi favorizuje upotrebu jednog posebnog rečeničnog oblika kojim se logički sadržaj stava iskazuje na prirodan, premda posredan način. Naime, posrednim upućivanjem na predmet iskaza i dodeljivanjem sekundarne odredbe na taj predmet kapitalizuje se inheretna mogućnost jezika da referiše na samog sebe, a u cilju izražavanja onih logičkih sadržaja koji bi u drugim okolnostima ostali samo implicirani. Konkretno, primer sa Zaidom koji je čovek se postavlja u vizuru indirektnog saopštavanja, gde rečenica dobija oblik 'Zaid postoji kao čovek' (Al-Farabi 1999: 178) Situacija je još očiglednija ako za primer transparentno uzmemo posredno stanje duše koje se iskazom želi saopštiti – 'Znam Zaida kao čoveka'. U ovom obliku jasno se vidi kako mogućnost zauzimanja spoljašnje pozicije u odnosu na sadržaj onoga što se želi reći, te njegovo iskazivanje na posredan način najbolje prikazuje onu logičku strukturu koja se želi eksplicitno očuvati, a sve bez nasilnog ukalupljavanja jezika. Za Al-Farabija, ovi posredni sadržaji duše (uma) jesu takozvane „drugotne mišljevine", i one predstavljaju pravi predmet logičke nauke. U ovim drugotnim mišljevinama i njihovom razlikovanju spram prvotnih moguće je prepoznati zametke one doktrine koju će nakon Al-Farabija preuzeti Avicena, a od njega čitava sholastička tradicija, uz odgovarajuće transformacije, a to je razlikovanje sekundarnih i primarnih intencija reči (Gyekye 1971).

Ovo, dakako, nije jedini primer Al-Farabijeve upotrebe gramatičkih sredstava za rešavanje logičkih problema. Primetno je, takođe, da imena prirocima on dodeljuje na osnovu odgovarajućih upitnih rečci kojima se može pitati o tom priroku, a ne treba zanemariti ni činjenicu da on u drugom poglavlju *Knjige o slovima* nudi genealogiju jezika, filozofije i religije. U Al-Farabijevom registru, jezik se pokazuje kao specifična forma iskazivanja koja dodatno određuje sadržaje misli koji su već određeni logičkim formama. U nekim jezicima te se forme prirodno poklapaju, dok su u nekim, kao što je arapski, te forme u izvesnom raskoraku, te umesto da su transparentne, u prirodnom govoru one bivaju tek implicirane. Al-Farabi jeste smatrao da helenski jezik bolje prati logičku formu misli, te da bi arapskom valjalo da ga u tom pogledu bolje podražava; ipak, ono što je uvek bio definitivan uslov toga jeste odgovarajuće poznavanje jezičkih nauka od semantike do gramatike, a sve u cilju efikasnijeg i temeljitijeg odnošenja prema jezičkim specifičnostima.

Avicena i modalnosti logičkog jezika

Za razliku od Al-Farabija, koji je logiku posmatrao kao izvesno korisnu alatku u rešavanju pravnih i teoloških problema, Avicenin stav prema logici i formi njenog iskazivanja bitno je bio određen njegovim lekarskim obrazovanjem. Suptilna je razlika u tome kada se kaže da logika „daje ljudskim bićima kanonsku alatku koja ga, ako se njome bavi, čuva od greške u mišljenju“ (Avicenna 1984: 47); logika, dakle, *pruža* alatku, ali odgovornost upotrebe te alatke i dalje je na samom čoveku. Logika je prvenstveno usmerena na poredak, ostvarivanje i kretanje elemenata u ljudskom umu, a tek onda na pojedinačne primene i upotrebe tih misaonih sadržaja u vidu neke racionalne delatnosti. Kao veoma korisno mesto proučavanja ovih specifičnosti nudi se Avicenino pozno delo *Uputi i primedbe*. Ne samo što je čitav prvi deo tog spisa posvećen pitanjima logike, već je i čitavo ustrojstvo teksta takvo da Avicena iznosi kako valjane i istinite tvrdnje, tako i ona učenja i ideje za koje smatra da su po nečemu pogrešni, te služe kao upozoravajući primeri na putu ka mudrosti. Konkretno Avicenino shvatanje statusa upotrebljivosti logike, kao i suštinski odnos između logike i jezika koji nas ovde interesuje, iskazani su krajnje transparentno u sledećoj rečenici: „Pošto postoji izvestan odnos između izraza i pojma i pošto neka stanja izraza utiču na neka stanja pojma, logičar mora obratiti pažnju na ne-ograničene aspekte izraza – utoliko što aspekt nije ograničen na jezik jedne grupe ljudi...“ (Avicenna 1984: 48). Ovde se pod „ne-ograničenim“ izvesno ne misli na neke proizvoljne ili beskonačne forme (aspekte), već upravo suprotno, na misaone forme koje nisu u svom ispoljenju definitivno ograničene jezikom; drugim rečima, istinski predmet logike su forme koje su univerzalne. Avicenine primedbe o logici uvek podsećaju na to da je neophodno osvrnuti se na proste činioce, elemente koji sačinjavaju složenu strukturu (Avicenna 1984: 50), ali da se pri tom i dalje ne izgubi iz vida baš ta opšta struktura elemenata, uzimajući u obzir i njihovu međusobnu interakciju. Na primer, prilikom razmatranja izvora grešaka pri zaključivanju, Avicena prepoznaje greške koje potiču iz neodgovarajuće upotrebe premisa, pogotovo s obzirom na pojmove u premisama (rekli bismo semantičke greške), kao i greške koje potiču iz samog silogizma, koje se, međutim, ne svode samo na nevaljanu formu (sintaksu), već obuhvataju i greške usled primene neodgovarajućeg tipa silogizma s obzirom na predmet o kojem se govori (Avicenna 1984: 158). Naime, kao neophodan deo učenja o silogizmu, Avicena unosi elemente koji bi kod Aristotela pripadali *Topikama*, kao, na primer, kada govori o demonstrativnim, dijalektičkim, retoričkim, poetskim i sofističkim

silogizmima kao različitim tipovima silogizma u odnosu na to o kojem je predmetu reč, te koji se vid odobravanja očekuje od sagovornika (Avicenna 1984: 148–149). Ovakvo stanovište prema različitim modusima iskazivanja misaonih sadržaja jezičkim sredstvima je u izvesnoj meri druga strana iste medalje koja se može zateći u Al-Farbijevom učenju.

Stoga je sasvim razumljivo zašto se kao najveći Avicenini doprinosi aristotelovskoj logici često pominju njegova proširenja na polju modalne logike (Bäck 1992), gde je bitno primetiti da se modalnost ovde ne uzima isključivo u smislu modaliteta nužnosti i mogućnosti, već čitavog spektra modifikovanja iskaza, kako u pogledu nužnosti, tako i u pogledu vremenskih i načinskih odredbi. Takođe, njegovo učenje o modalitetima se ne svodi isključivo na logičke forme iskaza, već je praćeno opsežnim metafizičkim aparatom, a vredi ga razmotriti u onoj meri u kojoj se iz tog učenja može uočiti Avicenin stav prema opštoj formi jezika logike, ali i uloge jezika u logici uopšte. „Avicenna je [...] filozofijsku logiku oslobodio njezinih grčkih tekstualnih matrica i omogućio njezin pun arapski razvoj.“ (Bučan 2009: 116).

Naime, za Avicenu, opšta kategorička forma iskaza nije prirodna i ne izražava puno bogatstvo sadržaja koje se nalazi u prirodnom jeziku. Aristotelovsko kategoričko zaključivanje, iako poseduje onaj neotuđiv element nužnosti, za Avicenu predstavlja ipak samo jednu graničnu situaciju, i to situaciju koja se gotovo nikada ne javlja u svakodnevnom ophođenju. Kao primer valjanog zaključivanja, Avicena navodi slučajeve iz medicinske prakse, gde se umesto direktnih kategoričkih silogizama javljaju hipotetički sudovi, sudovi sa različitim modalnim odredbama i, uopšte, iskazi koji su po svom sadržaju i obliku mnogo bliži iskazima prirodnog jezika nego apstraktnoj formi logičkih oblika. O tome svedoči posve neobična Avicenina podela iskaza, za koje tvrdi da ih ima tri vrste – prva je klasična, predikatska, dok su druga i treća uslovne ili hipotetičke (ovo ne treba mešati sa poznatom i uticajnom Aviceninom podelom silogizama, sa kojom jeste blisko povezana, ali nije identična (Avicenna 1973: 35)). Neobičnost se sastoji u tome što Avicena prepoznaje da se za hipotetičke iskaze može reći da su sačinjeni od dva uvezana predikatska iskaza, ali eksplicitno odbija da ih na to redukuje, već ih uvrštava kao ravnopravne vrste, rame uz rame sa predikatskom:

Uslovni iskaz sačinjen je od dve tvrdnje, od kojih je svaka izvedena iz svog stanja tvrđenja do ove druge. Njih dve su onda spojene, ne na način da se kaže da jedna jeste druga kao u predikativnim iskazima, već ili na način da jedna nužno proizilazi iz druge ili je za nju bez nužnosti vezana – ovo se zove ’veznim

kondicionalom' ili 'pretpostavljajućim iskazom'; ili na način da je jedna u sukobu i odvojena od druge – ovo se zove 'disjunktivni kondicional'. (Avicenna 1984: 77–78)

Podele se dodatno usložnjavaju kada se uvedu nove dimenzije u razmatranje forme i sadržaja iskaza. Tako se po modalitetu mogu naći apsolutni iskazi ili nužni ili trajanje bez nužnosti ili postojanje bez trajanja ili nužnosti (Avicena 1984: 91). Sve složenije i detaljnije podele koje nakon ovoga slede u Aviceninom delu *Uputi i primedbe* ukazuju na to da ovaj mislilac, iako započinje od opštih formi, uopšte ne preza od toga da tu opštost ispuni pouzdanim sadržajem – kako kroz pertinentne primere i ilustracije, tako i pomoću detaljnih i obrazloženih podela samog opšteg materijala. Izvesno, Avicenin cilj nije bila opštost u smislu sterilne i prazne forme, već opštost koja bi se bolje opisala terminom univerzalnost, opštost koja podrazumeva umešnost rada sa sadržajem.

Upravo ovo proširivanje formale logike novim sadržajima je originalni Avicenin doprinos aristotelovskoj logici, a način na koji je najbolje razumeti to proširenje jeste da se logika tu tretira kao opšta nauka o konkretnom sadržaju. Opštost i konkretnost tu nisu suprotstavljeni; mogućnost greške se upravo krije u nekom oštrom razdvajanju ovih aspekata koji se zapravo nadopunjuju. Avicena je smatrao da se do istinitog i valjanog sadržaja ne može doći isključivo kontempliranjem opšte forme, neophodno je umeti vršiti konkretnu rečenično-jezičku analizu sadržaja: neophodno je umeti prepoznati pod kojim uslovima važi istiniti sadržaj jedne tvrdnje, da li važi u svim vremenima ili samo u nekim, i tako dalje. Nije za čuditi činjenica da je Avicena došao do suprotnog zaključka od Al-Farabija po pitanju uloge jezika u logici. Dok je Al-Farabi smatrao da jezik treba što transparentnije da odslika inherentnu logičku formu, Avicena je od Aristotela odstupio u potpnuno drugom smeru, smatrajući da je opšta forma korisna, ali nipošto konačna, te da jezičko bogatstvo u sebi sadrži toliko spoznaje da je bilo kakvo ukalupljivanje zapravo osiromašenje. Za razliku od Al-Farabija, koji je gramatičke kategorije upotrebljavao u njihovim partikularnim domenima, oslanjajući se na konkretna naučna postignuća, Avicena se odlučio za znatno holističkiji pristup: jezik i jezička analiza se ne zovu u pomoć samo onda kada se logika nađe pred nerešivim problemom, oni treba da čine integralni deo spoznajnog procesa i ispravnog mišljenja.

Zaključak

Smatramo da smo sprovedenim analizama u dovoljnoj meri potkrepili početnu tezu ovog rada. Aristotelovsko izvorište arapskih logičara je sasvim nesumnjivo. Međutim, privilegovana pozicija arapskih logičara koja im je omogućila da u svojim filozofskim refleksijama o logici nadmaše i Aristotelova postignuća, može se ukratko svesti na poziciju da su oni o helenskim logičkim otkrićima govorili na jednom potpuno drugačijem jeziku. Ovaj jezički otklon koji Aristotel nije ni mogao imati nužno se manifestovao time što su i Al-Farabi i Avicena obilato posezali za različitim lingvističkim kategorijama u svojim logičkim analizama. Takođe, imali smo prilike detaljnije da vidimo dva bitno različita načina na koja tematizovanje lingvističkih i gramatičkih kategorija mogu da dovedu do kardinalno različitih pogleda na misaono polje jedne nauke kao što je logika. Al-Farabijeva konkretna upotreba gramatičkih termina kao mehanizam suočavanja sa razlikama između helenskog i arapskog jezika značajno je različita od Aviceninog pristupa koji se ne zasniva toliko na inicijalnoj kategorijalnoj analizi, već na sintetičkom zahvatu celine jezičke delatnosti u kontekstu logičkih formi. Razlika u pristupu neumitno je dovela do razlike u stanovištima kod ova dva logičara (kao i do njihovog opšteg otklona od Aristotela, sa druge strane), no ta je razlika sasvim indikativna za uticaj koji eksplicitna ili implicitna primena gramatičkih kategorija može da ima unutar logičkih učenja.

S obzirom na sve rečeno, Al-Farabi i Avicena su u ovom ispitivanju služili kao paradigmatični primeri i nosioci jedne sveopšte civilizacijske transformacije koja se dogodila u arapskom svetu. Dinamični odnos između pripadnika arapske jezičke tradicije u spekulativnim, teološkim i pravnim pitanjima (*kalam*), kao i proponenata aristotelovskog stanovišta (*falsafa*) znatno je dublji od načelnog neslaganja i zapravo je sukob dva celokupna pogleda na svet (McGinnis 2010: 14). Značaj jezičke dimenzije u tom procesu samo nam pruža novu istorijsku argumentaciju kojom se dodatno podvlači neophodnost tematizovanja odnosa lingvističkog i logičkog pristupa u nauci.

LITERATURA

Al-Farabi (1999). *Knjiga o slovima*. Zagreb: Demetra.

Aristotel (2008). *Analitika 1–2; Kategorije; O izrazu*. Beograd: Paideia.

Avicenna (1973). *Al-Qiyās* u: N. Shehaby (prev.), *Propositional Logic of Avicenna* (str. 30–203). Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.

Avicenna (1984). *Remarks and admonitions: part one: logic*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.

Blekburn, S. (1999). *Oksfordski filozofski rečnik*. Novi Sad: Svetovi.

Bučan, D. (2009). *Kako je filozofija govorila arapski*. Zagreb: Demetra.

Bäck, A. (1992). Avicenna's „Conception of the Modalities", *Vivarium*, Vol. 30, No. 2, 217–255.

Gyekye, K. (1971). The Terms „Prima Intentio" and „Secunda Intentio" in Arabic Logic, *Speculum*, Vol. 46, No. 1, 32–38.

McGinnis, J. (2010). *Avicenna*. Oxford: Oxford University Press.

Rescher, N. (1963). Al-Farabi on Logical Tradition, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 24, No. 1, 127–132.

Žolive, Ž. (2006). Od početaka do Avicene u: Dž. Marenbon (prir.), *Srednjovekovna filozofija* (str. 54–71). Beograd: Plato.

IX
THE INDIVIDUAL, CULTURE, SOCIETY

Ana Bilinović
Filozofski fakultet
Univerziteta u Novom Sadu
anabilinovic@gmail.com

UDK: 141.72-055.26

(DE)KONSTRUKCIJA MATRIJARHALNE TEORIJE*

Matriarchal theory was developed in the framework of nineteenth-century evolutionary paradigm of unilinear socio-cultural development of mankind. Although the majority of evolutionary concepts and assumptions were questioned and rejected in the early 20th century, thanks to a paradigmatic shift in favor of cultural relativism, the idea of (ancient) matriarchy as an elementary stage in the development of human society and the basis for deriving other principles of organization of society has survived in various forms throughout a large part of the history of social theory and anthropology. This work analyzes in the broadest sense the nature of theoretical elaborations made by the proponents of the theory of matriarchy, as well as the development of the debate on the subject of matriarchy.

Keywords: evolutionism, matriarchy, matrilineality, anthropology, family, feminist spirituality movement.

Uvod

Matrijarhalna teorija razvijena je u atmosferi jedne od najznačajnijih devetnaestovekovnih intelektualnih kontroverzi koja se ticala porekla porodice, patrijarhata i položaja žena u predistoriji, istoriji i modernom dobu (Calverton 1931; Bock 1974). Rapidno širenje podataka o ljudskim društvima prošlosti i sadašnjosti sredinom 19. veka dalo je osnov za razvoj (klasičnih) evolucionističkih teorija o poreklu i razvoju ljudskih društava i porodice (Taylor Allen 1999: 1089). U ranim pokušajima razumevanja porekla porodice i osnove „primitivne" društvene i političke organizacije razvijene su dve opšte teorije - „patrijarhalna" i „matrijarhalna". Proponenti matrijarhalne teorije (Bachofen 1861; Morgan 1877/1981; Engels 1884/2004; McLennan 1865; Briffault 1927) izneli su tezu da

* Ovaj rad je rađen u okviru doktorskih studija Sociologije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, na predmetu Antropologija.

su velike, interno nediferencirane i promiskuitetne grupe (horde) predstavljale prvobitni oblik društvene organizacije. Smatrali su da je matrijarhalna horda proistekla iz očigledne reproduktivne uloge žena i da je predstavljala etapu u društvenoj i ljudskoj istoriji tokom koje su žene uživale izuzetan ugled, sve dok „patrijarhalni revolt" nije izmenio situaciju (Ivanović 2010: 24-25). Nuklearnu porodicu „smestili su" na kraj evolucije društava i tumačili je kao odliku civilizacije.[1]

Patrijarhalna teorija o poreklu porodice i osnovi prvobitnog oblika društvene organizacije našla je uporište unutar pravne istorije kao nove naučne discipline sredine 19. veka. U tom kontekstu britanski pravnik Henri Džejms Samner Mejn u delu *Drevno pravo: njegova veza sa ranom istorijom društva i njegov odnos prema modernim idejama* (Maine 1861/1870) uspostavlja osnov društva na patrijarhalnom modelu prikazanom u Starom zavetu i ranom rimskom pravu. Na osnovu analize uporednog prava Indoevropljana, Mejn je tvrdio da je najraniji oblik duštvene organizacije patrilinearna porodica koja se nalazila pod apsolutnim autoritetom muškarca/oca kao „glave" porodice (*patria potestas*). Najraniji stadijum ljudske društvenosti okarakterisao je kao vreme u kojem su postojale izolovane i samodovoljne patrilinearne porodice koje su imale sopstvena dobra i funkcionisale kao korporacije, odnosno grupe osoba koje su u društvenom i pravnom smislu tretirane kao jedna osoba. Ove porodice su ulazile u međusobne odnose, ali još uvek nisu formirale šire društvene grupe do čega će doći tek na narednom stadijumu istorijskog razvoja. Prema Mejnu, razvoj društva i političke organizacije tekao je u pravcu stvaranja sve širih agnatskih (patrilinearnih) grupa

[1] Matrijarhat je definisan na različite načine, ali se kao najadekvatnija definicija smatra ona koja ga određuje kao oblik društvene organizacije u kojem žene imaju centralnu ulogu u političkoj sferi, poseduju moralni autoritet i kontrolu nad vlasništvom, u kojem se poreklo računa po ženskoj liniji, gde je žena/majka „glava" domaćinstva i gde deca pripadaju majčinskom klanu. Aspekt definicije matrijarhata koji se odnosi na računanje porekla po ženskoj liniji je obuhvaćen antropološkim konceptom *matrilinearnosti* i isključuje ideju o ženskoj vladavini, bilo u okviru porodice, bilo u okviru društvene zajednice. *Matrilokalnost* podrazumeva činjenicu da se bračni par nastanjuje u, ili u blizini ženine porodice. *Avankulat* se odnosi na karakteristiku određenih društava u kojima muškarci imaju posebnu ulogu prema deci svojih sestara. Latinski pojam *avunkulus* doslovno znači „majčin brat". U društvima gde je majčinska uloga u odgoju bila izuzetno velika i gde je ona zamenjivala oca (što je proizilazilo iz određene kulturne norme), ulogu oca mogao je preuzeti ujak koji bi tako postao „društveni otac" dece svoje sestre. Moderne feministkinje i arheolozi opisuju matrijarhat kao „*ženocentrična ili matristička društva*" koja su tokom praistorije (paleolitske i neolitske Evrope) obožavala „Veliku Majku/Veliku Boginju". Termin *matrifokalno* implicira da je žena/majka „glava" domaćinstva ili porodice, međutim, ne implicira društvenu dominaciju žena (vidi Grossman 1971; Georgoudi 1992).

(rod, bratstvo, pleme) formiranih oko jedne centralne porodice i zajedničkog pretka, da bi se završio nastankom države (Maine 1861/1870: 304-346).

Mejnove ideje su naišle na široku podršku pravnika, filozofa i društvenih teoretičara 19. veka i doprinele „zatvorenosti" evropske kulture za recepciju teorije o matrijarhalnoj osnovi rane društvene organizacije (Taylor Allen 1999: 1091). Uprkos ovoj „neprijateljskoj" društvenoj klimi, alternativno viđenje društvenog razvoja dolazi od strane bazelskog pravnika Johana Jakoba Bahofena (Bachofen 1861; 1967). Privlačnost Bahofenovog dela leži u radikalnoj ideji koja podriva dominantnu pretpostavku njegovog doba, da dominacija muškaraca nad ženama nije bila neizbežna, već uslovljena specifičnim okolnostima i kulturnim kontekstom.

Matrijarhalna teorija u delu Johana Jakoba Bahofena

Teorija o drevnom matrijarhatu je na specifičan način povez(iv)ana sa suprotstavljanjem glavnoj struji u nauci, kao i sa ideološkim odbijanjem uslova savremenog doba - modernosti (Davies 2005; Valdez 2009; Gossman 1983; 1984; Knight 1924). Ovi uslovi su tumačeni na različite načine, a pozivanje na Bahofenovo delo se obično pojavljuje tamo gde je modernost tumačena kao sistem izgrađen na jednostranom „muškom racionalizmu", uz pokušaj da se podriju patrijarhalne hijerarhije u vreme ubrzane modernizacije društva (Davies 2010).

Bahofen je 1850-ih počeo sa radom na idejama koje će rezultirati prvim sistematičnim, ujedno najpoznatijim delom na temu matrijarhata *Materinsko pravo – istraživanje religiozne i pravne prirode matrijarhata u drevnom svetu* (Bachofen 1861). Nijedno Bahofenovo delo nije bilo široko prihvaćeno za vreme njegovog života, a razlog neuspeha da pridobije pažnju javnosti mnogi teoretičari (Davies 2010; Valdez 2009; Pembroke 1967; Nutt & Jacobs 1891) pripisuju njegovom romantičarskom stilu, stranom pozitivističkim naučnim metodama koje su u to vreme bile na vrhuncu svog uticaja. U svojim autobiografskim zapisima Bahofen ukazuje na novi pravac istraživanja pod uticajem vizionarskog iskustva rimske antike i započinje traganje za drugačijim vrstama dokaza i drugačijim načinima tumačenja izvora od onih koje je dozvoljavala rigorozna, kritička istoriografija povezivana sa velikim imenima poput Teodora Momzena (Gossman 1983; 1984; Davies 2005), čije je autoritativno višetomsko delo *Rimska istorija* (Mommsen, navedeno prema Davies 2010: 22) postavilo standarde koje je Bahofen želeo da ospori. Momzen je bio ključna figura u kritici romantičarskog viđenja mita i istorije, gradeći argument na racionalističkom klasičnom humanizmu vodećeg

nemačkog istoričara antičkog Rima, Bartholda Georga Nibura, čija su rigorozna pravila dokazivanja i kritika izvora isključili mit i legendu iz studija o rimskoj i grčkoj istoriji (Davies 2005: 510). Optužujući Momzena da je iskrivio istoriju analizirajući je onako kako odgovara trenutnim interesima pruskog kapitalizma i razvoja države, umesto da prepozna da su ranije civilizacije funkcionisale po suštinski drugačijim principima za čije razumevanje su potrebna drugačija sredstva (Gossman 1984: 153), Bahofen se okreće pogrebnim natpisima, simbolima i mitovima kao alternativnim izvorima objektivnog pristupa istorijskim istinama (Bachofen 1967; Valdez 2009; Gossman 1983; Pembroke 1967; Nutt & Jacobs 1891). Ovakva „metodologija" je zahtevala intuitivno tumačenje simbola i svodila se na kombinaciju euhemerizma i tipično komparativnog metoda 19. veka okrenutog ka traganju za zajedničkim korenima u širokoj paleti izvora (Davies 2010: 22).

Bahofenu je bilo posebno intrigantno opažanje da veliki broj kultura ima mitove u kojima muški princip odnosi pobedu nad ženskim (Valdez 2009; De Rjenkur 1998). Među primerima iz grčkog sveta navodi atinske mitove iz dramskog ciklusa Orestija i pokoravanje amazonskih naroda od strane apolonskih heroja Tezeja i Ahila (Davies 2005: 506). Verovao je da mitovi predstavljaju asimilaciju sećanja na istorijske događaje, odnosno, priče koje pišu pobednici kroz istoriju kako bi objasnili svoje poreklo. Na tom tragu je tvrdio da atinsko društvo kao najviši izraz partijarhalnog principa nije oblikovano nikakvim večno važećim „klasičnim" vrednostima, već u velikoj meri prevazilaženjem ranije, matrijarhalne kulture (Bachofen 1967).

U skladu sa tradicijom spekulativne istoriografije romantičara, Bahofen izlaže model sociokulturnog razvoja čovečanstva koga sačinjavaju tri faze i prelazni periodi (vidi Bachofen 1861). U najranijem i „najmaterijalnijem" stadijumu razvoja koji Bahofen naziva heterizam, ljudska rasa nije živela u uređenim nuklearnim porodicama, već u stanju apsolutnog seksualnog promiskuiteta pod pokroviteljstvom boginje požude, Afrodite. Kako očinstvo nije bilo poznato, o deci se brinula grupa žena koje su bile podređene jednom muškarcu, a nasleđe i porodična struktura su bili matrilinearni (Bachofen 1861; Davies 2010; Taylor Allen 1999; Schmidt 1935). Bahofen je prikazao ovaj prvi stadijum kao stadijum muške dominacije i seksualne eksploatacije žena. Postepeno, kroz moralni autoritet stečen majčinstvom, žene su primoravale muškarce da stupe u bračne i porodične veze, tako započinjući istinski matrijarhalnu, demetrijansku fazu, u kojoj boginja žita predsedava uređenom ruralnom kulturom u kojoj vladaju

poštovanje prema zemlji i prirodnim procesima, pobožnost, gostoprimstvo i solidarnost (Bachofen 1967: 79). Ovaj klasičan period matrijarhata prekinut je kada su žene počele da pribegavaju oružju i nasilju kako bi odbranile svoju vladavinu od napada muškaraca. Pobeda patrijarhata slavljena je obožavanjem muških bogova poput Apolona, koji je bio simbol „rajskog svetla" razuma (Gossman 1983). Majčinstvo je bilo prirodna, a očinstvo zakonska veza i stoga Bahofen zaključuje da „pobeda očinstva za sobom donosi oslobođenje duha od manifestacija prirode i sublimaciju ljudskog postojanja putem zakona materijalnog života" (Bachofen 1967: 109).

Iako je Bahofen najčešće citirana figura u debati o matrijarhatu, termin matrijarhat se ne pojavljuje u njegovom delu i preciznije je reći da Bahofenova analiza počiva na dva analitički različita koncepta: *materinskom pravu*, koje se odnosi na običaje koji ženama i njihovim kćerkama garantuju određena prava i *ginekokratiji* (vladavini od strane žena) koja se pojavljuje u podnaslovu nemačkog izdanja knjige, ali je prevedena kao matrijarhat u engleskom izdanju iz 1967. godine. Spekuliše se da jedan od razloga pogrešnog prevoda leži u činjenici da je sam Bahofen često, ali ne uvek, „spajao" običaje koji su proizilazili iz materinskog prava sa ginekokratijom, time nagoveštavajući da „nijedno društvo ne može da razvije običaje usmerene ka ženama ukoliko njime ne vladaju žene" (Georgoudi 1992: 450-451; Fluehr-Lobban et al. 1979: 342).

Poimanje matrijarhata u materijalističkoj misli

Dok su opovrgavala Bahofenov naučni okvir i romantičarski stil, nova antropološka istraživanja su, paradoksalno, podizala njegov status i prepoznatljivost kao naučnika potvrđivanjem nekih od njegovih ideja, uključujući promenljivost oblika porodice i postojanja porodičnih i srodničkih struktura čiji je centar žena (vidi Tylor, navedeno prema Stocking 1995; MacLennan 1865). Antropolozi su najpre koristili ove nalaze u svrhu podupiranja tipično viktorijanske paradigme o napretku koja je svrstavala „necivilizovana" društva na najniži, a zapadnjačka „civilizovana" društva na najviši nivo ljudskog razvoja. Tipičan predstavnik ovakvog shvatanja, američki antropolog Luis Henri Morgan u delu *Drevno društvo* (Morgan 1877/1981; Calverton 1931) razvija matrijarhalnu tezu u okviru materijalističkog modela sociokulturne evolucije.[2] Morganov rad je

[2] Morgan je bio upoznat sa Bahofenovim radom (barem) od 25. decembra 1874. godine, o čemu svedoći njihova prepiska čiju je osnovu predstavljao obostrani interes za istraživanjem klase

čvrsto zasnovan na tradiciji evolucionizma 19. veka, a empirijski segment njegovog rada potekao je „iz njegovog dvorišta", odnosno, indijanske konfederacije Irokeza u Njujorku (vidi Morgan 1977/1981; Brown 1970). Stadijumi na koje je podelio ljudski i društveni razvoj (divljaštvo, varvarstvo i civilizacij) prilagođavali su se načelima ideje o društvenoj evoluciji kao univerzalnoj i ljudskim bićima kao suštinski istim uprkos pripadnosti različitim kulturama (Moore 2012). Morganova koncepcija evolucije porodice pratila je njen razvoj kroz pet faza, prvobitno osnovan na konsangvinim odnosima krećući se progresivno ka monogamnoj porodici kao karakteristici civilizacije (Morgan 1877/1981: 436-438; Harris 1968/2001: 181).

Prema Morganu, pre organizovanog društva najstarije od svih stanja bila je horda koju je odlikovao promiskuitet (Morgan 1877/1981: 293-294). Računanje porekla po ženskoj liniji korespondiralo je sa periodom kultivisanja biljaka i pripitomljavanja životinja i najverovatnije je trajalo do stadijuma srednjeg ili višeg varvarstva u određenim oblastima. Sa akumulacijom imovine od strane individua, poreklo po ženskoj liniji potisnuto je u korist patrilinearnog nasleđa, što je obezbedilo isključiva prava između muškarca i njegove dece, posebno njegovih sinova (Morgan 1877/1981).

Tvrdnjom da je matrijarhat (tačnije, matrilinearno nasleđe) prethodi(l)o patrijarhatu, Morgan je uzeo učešće u onome što je Marvin Haris nazvao „jednom od vrućih i najbeskorisnijih diskusija u istoriji društvenih nauka" (Harris 1968/2001: 186-187). Upravo ova Morganova tvrdnja, zajedno sa zaključkom da je najranija društvena organizacija bila egalitaristička, učinila ga je tako „privlačnim" Fridrihu Engelsu i kasnijim generacijama markstičkih teoretičara.

Engels je rezimirao Bahofenovu (Bachofen 1861), Maklenanovu (McLennan 1865) i Morganovu (Morgan 1877/1981) teoriju u predgovoru četvrtom izdanju *Porekla porodice, privatne svojine i države* (Engels 1884/2004). Bio je svestan nedostataka Bahofenovog idealističkog „tretmana" materinskog prava, primetivši da se „takva zamisao, koja čini religiju polugom svetske istorije mora na kraju završiti pukim misticizmom" (Engels 1884/2004: 77). Sa druge strane, izuzetno je poštovao Morgana, smatravši da je u *Drevnom društvu* (Morgan 1877/1981)

činjenica koje su obojica smatrali inspirišućim (Grossman 1971). Njihova prepiska se nastavila sve do 1881. godine, poslednje godine Morganovog života. Dok je gajio veliko divljenje prema Bahofenovom radu, bio je kritički nastrojen prema njegovom manjku razumevanju prvobitne horde, kao i prema njegovom neuspehu da se podrobnije pozabavi pitanjem sistema matrilinearnog porekla (Fluehr-Lobban et al. 1979: 342).

iznova otkrio Marksovu materijalističku koncepciju istorije (Engels 1884/2004: 7). S obzirom da je Morganov rad smatrao tako srodnim Marksovoj kao i sopstvenoj teoriji, nije iznenađujuće što je ekstenzivno koristio Morganove nalaze, uz dodatak objašnjenja zasnovanih na sopstvenom znanju o antici, a sve u cilju prikaza materijalističke hipoteze i rasprave o stadijumu primitivnog komunizma koji je kasnije poistovećivao sa besklasnim društvom. Engels je proširio ovu diskusiju uključivanjem rasta privatne svojine za koju je verovao da je nastupio istovremeno sa pokoravanjem žena i doveo do „svetsko-istorijskog poraza ženskog pola" (Engels 1884/2004: 50). Za Engelsa je Morganovo „veliko otkriće prvobitnog matrijarhata" imalo isti značaj kao Darvinova teorija evolucije (Fluehr-Lobban et al. 1979: 343). Tu je ležao dokaz da vlasnički odnosi nisu oduvek postojali u ljudskom društvu, suprotno konzervativnom mišljenju.

Dok je opšte poznato da se Engels pri pisanju *Porekla porodice, privatne svojine i države* (Engels 1884/2004) u velikoj meri oslanjao na Morganovo delo (Morgan 1877/1981), manje je poznato da je prvi nacrt knjige nastao korišćenjem Marksovih beleški[3] (vidi Krader 1974) u kojima se nalazio veliki broj zapisa iz *Drevnog društva* (Morgan 1877/1981). Marks i Engels su se razlikovali po pitanju evaluacije Bahofena i Morgana na temu istorijskog prioriteta materinskog prava. Marks nije gajio isto poštovanje prema Morganu kao Engels. Bio je skeptičan prema upotrebi podataka o Irokezima prilikom stvaranja generalizacija i interpretacije drugih društava (Krader 1974: 30). Ovom primedbom je implicitno dovodio u pitanje mesto materinskog prava ili matrilinearnosti kao generalne faze sociokulturnog razvoja, samo na osnovu toga što je ustanovljeno u društvu Irokeza (Fluehr-Lobban et al. 1979: 344).

Mnogi radovi socijalističkih teoretičara, među kojima je najčitaniji bio vođa nemačke socijaldemokratske partije August Bebel delili su Engelsovo viđenje istorije porodice. Njihova polemika protiv buržoaskog braka bila je čvrsto zasnovana na Bahofenovoj teoriji prvobitnog promiskuiteta (Taylor Allen 1999). Ovi socijalistički teoretičari smatrali su da brak nije univerzalni aspekt ljudske kulture, već da je proistekao iz potrebe muškaraca da osiguraju uređeno nasleđe, tako što bi uključili i žene među svoja vlasništva. Čvrsto su insistirali na stavu da patrijarhat nije kulminacija istorije napretka, već prolazan stadijum ljudskog

[3] U periodu od 1880-1882. godine Marks je načinio kritičke osvrte i izvode iz etnoloških radova Luisa Morgana, Henrija Mejna, Džona Laboka, Edvarda Tajlora, Johana Bahofena i Teodora Momzena (vidi Krader 1974).

razvoja koji će ustupiti mesto egalitarističkim oblicima braka i društva (Fluehr-Lobban et al. 1979).

Teoretisanje o načinima i uslovima prelaska sa oblika porodice u kojima je žena „glava" porodice na patrijarhalno ustoličenu porodicu nastavljeno je unutar sociologije. Herbert Spenser (Spencer 1898/2003) je koristeći antropološke nalaze u svrhu potpore svoje teorije „socijal-darvinizma" koja je primenjivala zakone prirodne selekcije na društveni razvoj, tvrdio da matrilinearna porodica nije bila adekvatna za brigu o potomstvu. Smatrao je da su samo očevi mogli adekvatno da zaštite žene i decu i da su stoga preovlađujući oblici monogamnog braka bili „prirodan" oblik seksualnih odnosa ljudske rase. Pretpostavka da je patrijarhat sinonim za napredak oštro je osporavana od strane američkog sociologa Lestera Frenka Vorda (Ward 1903) koji je posvetio veliki deo svoje karijere razotkrivanju i osporavanju Spenserove upotrebe darvinističke teorije u službi opravdanja ekonomskog i političkog *status quo* (Taylor Allen 1999: 1094). Vord je kao odlučni socijalista i feminista tvrdio da je evoluciona prednost sticana saradnjom kao i nadmetanjem i da je evolucija mozga podarila ljudskim bićima potencijal za racionalnije oblike društvene organizacije. Preokrenuo je dominantne pretpostavke o rodu dodeljujući ženama moć da „prirodu" prevaziđu racionalnošću. Oslanjajući se na Darvinovu teoriju o polnoj selekciji, Vord je čvrsto zastupao ideju da su u početku kod ljudskih bića, kao i kod drugih životinjskih vrsta, ženske jedinke bile te koje su izražavale svoju nadmoć kroz odabir svojih muških partnera, ali i kroz druge aspekte života. Period matrijarhata, majčinske brige, reda i odsustva nasilja prekinut je muškim prisvajanjem moći iz kog su proistekli svi društveni problemi poput rata, nejednakosti i bolesti. Uprkos „svrgavanju" matrijarhata, Vord je predviđao pomirenje polova kroz nove, egalitarističke oblike romantične ljubavi (Ward 1903: 297).

Mnogi od Bahofenovih centralnih uvida poslužili su kao inspiracija za revolucionarno delo nemačkog sociologa Ferdinanda Tenisa *Zajednica i društvo* (Tönnies 1887/2002). U čuvenom predgovoru prvom izdanju, Tenis je odao prizanje uticaju koji su na njega imali Marks, Mejn i Morgan, posebno se osvrnuvši na neuobičajeno informativni uvid kojim su Bahofen (Bachofen 1861) i Morgan (Morgan 1877/1981) prodrli u istoriju porodice, zajednice i institucija generalno (Salomon 1973: 42). Prema Tenisu, zajednicu karakteriše organska, tradicionalna i emocionalna veza unutar porodice, sela, plemena, u čijoj osnovi je odnos između majke i deteta. Društvo je sa druge strane racionalna, zakonski uređena veza koja spaja članove trgovinskog ili poslovnog udruženja, državne

birokratije, ili druge slične strukture, i njegov suštinski izraz je ugovor (Tönnies 1887/2002). Ove Tenisove kategorije, u kojima je sadržan sav društveni život, bile su polno razgraničene, na način da je zajednica zamišljena kao ženski, a društvo kao muški princip. Prema Tenisu, istorija modernog društva donela je prevlast zajednice nad društvom i samim tim potiskivanje ženskih vrednosti muškim. Tenis je osporavao konvencionalno povezivanje ovakvog razvoja sa napretkom. U istom elegijskom tonu u kom je Bahofen tugovao nad padom matrijarhata, žalio je nad otuđenjem savremenog pojedinca od „pokretačkih energija doma, zemlje i porodice" (Tönnies 1887/2002: 46). Kako je Tenis povezivao stereotipno muške vrednosti društva sa civilizacijom, nije video naročitu mogućnost povratka zajednici, iako se krajem svoje karijere nadao da će socijalizam možda vratiti nešto od izgubljenog duha zajednice.

Polazeći od Tenisovog koncepta alijenacije, nemački sociolog Georg Zimel (Zimel 2008) tvrdio je da je moderno društvo stvorilo kulturne forme i institucije („objektivnu kulturu") koje su, mada im je prvobitna svrha bila da povećaju ljudske mogućnosti, postale odvojene i otuđene od ljudskog duha koji ih je stvorio i počele da funkcionišu u cilju njegovog ograničavanja (Zimel 2008). Kao i u slučaju Tenisovog društva, Zimelova „objektivna kultura" je bila izrazito muška. Potiskujući žene koje su za Zimela bile otelotvorenje subjektivnosti, emocionalnog integriteta i holističkog viđenja stvarnosti, muška objektivna kultura „prekinula je kontakt sa vrelom svoje izvorne energije" (Zimel 2008: 301-303). Premda feminista, Zimel nije smatrao da žene imaju velikog izgleda za društveni napredak, jer, kako je kultura suštinski muška, ne mogu da učestvuju u njenom stvaranju, a da se pre toga ne odreknu svoje osnovne prirode (Simmel 1984).

Matrijarhalna teorija u periodu poslednje decenije 19. veka nadalje

Viđenje matrijarhata kao univerzalnog ranog stadijuma u razvoju ljudskog društva sve je češće dovođeno u pitanje od perioda poslednje decenije 19. veka, novim istraživanjima sprovedenim unutar biologije, antropologije i etnologije (vidi Stocking 1995). Jedan od najuticajnijih darvinističkih teoretičara, finski antropolog Edvard Vestermark (Westermarck 1891/2007: 1936), pokušao je da opovrgne aspekt Bahofenove (Bachofen 1861), Morganove (Morgan 1877/1981) i Maklenanove (McLennan 1865) teorije, duboko uznemirujući za branitelje hrišćanskog morala, koji se ticao tvrdnje da je izvorno i stoga možda „najprirodnije" stanje ljudske seksualnosti, stanje promiskuiteta (Westermarck 1891/2007: 103-104). Vestermark je koristio argumente potekle od Darvina kako

bi odbacio ovu mogućnost i utvrdio univerzalnost porodice i muške dominacije.[4] Jedno od najuticajnijih dela ovog perioda, *Zlatna grana* (Frejzer 1890/1992) u kojem se analizira poreklo religije, sadrži čvrste stavove o tome da uprkos postojanju matrifokalnih srodničkih sistema i postojanju boginja majki, brak i muška dominacija predstavljaju univerzalne aspekte kulture u prošlosti i sadašnjosti.

Posledica novih istraživanja pre su bila nova pitanja nego odgovori. Frejzer (Frejzer 1890/1992), za koga je sličnost između „divljačkih" i hrišćanskih verskih praksi bila uznemirujuće velika, podrivao je poverenje u moralnu nadmoć zapadne religije i kulture. Stoga su ova dela zadala žestok udarac linearnim teorijama o napretku i podstakla okretanje ka kulturnom relativizmu, što je uticalo na mnoge aspekte istraživanja u oblasti društvenih nauka nakon 1900. godine. Kako istoričar socijalne antropologije Džordž Stoking primećuje (Stocking 1995), u ovoj eri došlo je do početka procesa deistorizacije kroz koju su antropologija i druge društvene nauke promenile fokus, od evolucije kroz vreme ka raznovrsnosti između i unutar postojećih kultura.

U ovom periodu zapaža se oštra feministička kritika „patrijarhalne pristrasnosti", posebno od strane anglofonih feminističkih teoretičarki među kojima su najznačajnije američka feministkinja Šarlot Perkins Gilman (Gilman 1911/2011; 1915/2008) i britanska feministkinja Frensis Svajni (Svinei, navedeno prema Taylor Allen 1999). Šarlot Gilman je gajila izuzetno poštovanje prema Frenku Lesteru Vordu (Ward 1903) i njegovoj ginekocentričnoj teoriji, kao i prema delu američkog antropologa Otisa Taftona Mejsona (Mason 1899) koji je iz mnoštva antropoloških podataka o ulozi žene u nezapadnjačkim kulturama zaključio da su žene zapravo te koje su bile tvorci industrije, umetnosti, vlasti, religije i većine drugih aspekata civilizacije. Gilmanova je smatrala da su žene prvobitno bile dominantni pol, kojima su muškarci bili potrebni samo u svrhu reprodukcije. Britanska feministkinja Frensis Svajni (Svinei, navedeno prema Taylor Allen 1999: 1102) bila je na čelu čeltnamskog udruženja za borbu za žensko pravo glasa i često je u svojim delima citirala Bahofena, Morgana, Vorda i

[4] Vestermark pretpostavlja da porodica može biti neophodna za opstanak pojedinih vrsta jer ima tendenciju da sačuva sledeću generaciju, a samim tim i vrstu. U slučaju primata postoje neke očigledne činjenice koje se mogu pripisati potrebi za bračnom i očinskom zaštitom. Jedna je mali broj mladih, a druga je dug period detinjstva. Vestermark je na tom tragu zaključio da su faktori koji su zahtevali bračne i očinske odnose među primatima takođe bili izraženi među najranijim ljudskim precima (Westermarck 1891/2007).

Mejsona kako bi podržala glavnu preokupaciju svojih savremenika, britanskih boraca za žensko pravo glasa – borbu protiv veneričnih bolesti, prostitucije i smrtnosti dece. Svajni je opisala „zlatno doba" kada je muška seksualnost bila zauzdana od strane žena i usmerena ka potrebama uređene reprodukcije i zdravlja. Njen najpoznatiji traktat *Izidin zakon* (Svinei, navedeno prema Taylor Allen 1999: 1102) slavio je odluku ove boginje majke kojom su zabranjeni seksualni odnosi tokom trudnoće i laktacije. Svajni je kršenje ove zabrane „preteranom i podsticanom seksualnošću muškaraca" osuđivala kao štetno po zdravlje žena, dece i populacije uopšte i odgovorno za pretvaranje ženskog tela u „smetlište seksualne patologije" (Svinei, navedeno prema Taylor Allen 1999: 1102).

Rasprava o poreklu i evoluciji porodice postala je toliko sveprožimajuća da je dala osnov za čitavu paletu trendova u filozofiji i književnosti. Najpoznatiji i najuticajniji prijem Bahofena bio je kod pretežno muške nemačke avangarde smeštene u Minhenu i okupljene oko harizmatičnog pesnika Štefana Georgea (Gossman 1984). „Georgeov krug" predstavljao je otelotvorenje intelektualne kontrakulture Nemačkog carstva koja je bila poznata kao *Das Geheime Deutschland* („Tajna Nemačka"). Mnogi članovi ove grupe imali su kontakte sa drugim istaknutim teoretičarima kao što su Maks Veber, Georg Zimel i psihoanalitičar Karl Gustav Jung (Taylor Allen 1999: 1106). Iz ove intelektualne elite Minhena, 1897. godine izdvojila se podgrupa „Kosmički krug" na čelu sa filozofom Ludvigom Klagesom, stručnjakom iz oblasti klasičnih nauka Karlom Volfskelom i pesnikom Alfredom Šulerom (Gossman 1984). Ova grupa intelektualaca pretvorila je Bahofenovo delo u kultni klasik. Bahofenov svet matrijarhata je za „Kosmički krug" bio ono što će Jung kasnije nazvati „kolektivno nesvesno" koje je predugo potiskivano od strane sada dekadentne i propadajuće civilizacije (Klages, navedeno prema Taylor Allen 1999: 1107). Članovi „Kosmičkog kruga" su najavljivali skori povratak matrijarhata koji će staviti tačku na racionalnost, hrišćansku etiku, savremeni tehnološki i društveni napredak i „osloboditi okrepljujuće i pročišćujuće sile polnosti, rase i krvi" (Gossman 1984: 172). Ova vizija podrazumevala je i oslobađanje žena kroz seksualni promiskuitet i matrilinearnu porodičnu strukturu.[5]

[5] „Kosmički krug" se raspao zbog antisemitizma Ludviga Klagesa koji je krivio Jevreje za razvoj patrijarhalne religije i samim tim svih zala civilizacije i okrenuo svoje zajedljive optužbe protiv svog kolege jevrejina Karla Volfskela (Taylor Allen 1999: 1107).

Tokom 1912. godine i 1913. godine, rasprava o poreklu porodice bila je od centralne važnosti za razvoj psihoanalitičkog pokreta koji je bio oblikovan raskolom između sledbenika Sigmunda Frojda i sledbenika njegovog nekadašnjeg štićenika, Karla Gustava Junga.[6] U Jungovom sistemu je primarna vezanost za majku u individualnoj psihi odgovarala prvobitnoj matrijarhalnoj fazi ljudskog razvoja (Jung, navedeno prema Taylor Allen 1999: 1108). Jung je bio odlučan u nameri da ukine seksualnu represiju nametnutu patrijarhalnom verskom i porodičnom strukturom u cilju povratka slobodnijeg morala koga je povezivao sa matrijarhalnom prošlošću (Noll, navedeno prema Taylor Aller 1999: 1109).

Frojdov traktat *Totem i tabu: neke podudarnosti u duševnom životu divljaka i neurotičara* (Freud 1913/1976) sadrži ekstenzivne antropološke nalaze o poreklu patrijarhata. Teorijsku pozadinu ovog dela čini spor o poreklu incest tabua.[7] Frojd (Freud 1913/1976) je predočio „krvožednu" sliku prema kojoj se sinovi adolescenti, vođeni željom za ženama iz svoje grupe udružuju kako bi ubili i proždrli svog oca. Međutim, pogođeni užasnom krivicom, odriču se plena koji su dobili zločinom, odnosno, seksualnog posedovanja žena, i uzdižu ubijenog oca na status Boga (originalno, totema) koga s vremena na vreme odobrovoljavaju pomoću ritualnih prikaza prvobitnog ubistva i kanibalske gozbe. Prema Frojdu, patrijarhat i njegovo sprovođenje kroz Edipov kompleks razvili su se iz ovog nezaboravnog zločinačkog dela sa kojim su počeli društvena organizacija, moralna ograničenja i religija (Freud 1913/1976: 193). Smatrao je da je period ženske dominacije koji odgovara Bahofenovom materinskom pravu mogao postojati nakon očevog ubistva, ali da bi stvaranje novog patrijarhalnog sistema usledilo relativno brzo.

Tokom 1920-ih godina, društveni teoretičari odustali su od istorijskih u korist funkcionalističkih pristupa analizi ljudskih društava koji su se usredsredili na funkcionisanje institucija kao što je patrijarhat, pre nego na njegovo poreklo

[6] Jedna od mnogih tema koje su bile predmet neslaganja Frojda i Junga bila je Frojdova teorija o Edipovom kompleksu kao univerzalnoj osnovi za razvoj ličnosti. U pismu 8. maja 1912. godine Jung je Frojdu uputio pitanje kako se Edipov kompleks mogao razviti tokom „ranog perioda matrijarhata, oslobođenog kulture...tamo, otac je bio slučajan i nebitan, tako da ne bi imao nikakvu želju (uzevši u obzir opšti promiskuitet) da sprovodi bilo kakve zakone nad svojim sinom…zapravo, tada nije ni bilo očevog sina" (Freud, navedeno prema Taylor Allen 1999: 1109). U pismu koje je Frojd uputio Jungu 14. maja 1912. godine, Frojd napominje: „mnogi teoretičari smatraju prvobitno stanje promiskuiteta neizvesnim. Materinsko pravo ne treba mešati sa ginekokratijom...materinsko pravo je sasvim u skladu sa poligamnim uniženjem žena. Čini se da je sve vreme bilo očevih sinova" (Viliam McGuire, navedeno prema Taylor Allen 1999: 1108-1109).

[7] Detaljnije o problemu incest tabua videti u (Škorić 2004).

(Stocking 1995). Međutim, teorije o matrijarhalnom poreklu nastavile su da utiču na mnoga polja nauke kao što su psihijatrija, društvena teorija i politički diskurs levice i desnice (vidi Taylor Allen 1999).

Tokom perioda između dva Svetska rata teorija o prvobitnom matrijarhatu dobila je podršku od umerene levice u Nemačkoj i Austriji. Dva najistrajnija sledbenika ove teorije bili su psihoanalitičari i neomarksistički kritičari evropske kulture i društva, Erih From i Vilhelm Rajh. From i Rajh su bili članovi jedinstvene nemačko-jevrejske simbioze čiji je jedan od rezultata originalna sinteza Marksove i Frojdove perspektive (Greisman 1981: 325). Deo ove sinteze postao je poznat kao „kritička teorija" koju su primenjivali Herbert Markuze, Teodor Adorno, Maks Horkhajmer i Volter Bendžamin. Fromov početni doprinos u oblasti matrijarhalne teorije ostvaren je 1934. godine u zvaničnom časopisu teoretičara kritičke škole *The Zeitschrift far Socialforschung*, dok je rad *Teorija materinskog prava i njeno značenje za socijalnu psihologiju* (Fromm 1970/1980) bio je po svoj prilici podstaknut objavljivanjem Brifoovog dela *Majke* (Briffault 1927) kome je generalno pripisivano ponovno buđenje interesovanja za matrijarhalnu teoriju tokom 1920-ih godina. Fromov rad počinje pregledom Bahofenovog dela (Bachofen 1861) i isticanjem da je muška dominacija u porodici neraskidivo vezana za klasno društvo (Fromm 1970/1980: 79-80). Od centralne važnosti za Fromovo viđenje matrijarhata je ideja, verovatno pozajmljena od Engelsa, da u njemu nije bilo klasnih razlika. From daje „dijagnozu" patrijarhalnom društvu, opisujući je nekom vrstom kolektivnog psihičkog poremećaja pod uticajem „patricentričnog kompleksa" (vidi Greisman 1981: 324). Ovaj kompleks podstiče ponašanje povezano sa potčinjavanjem roditeljskom autoritetu, posvećenosti dužnosti, prihvatanjem patnje, kao i impuls da se kontroliše i dominira. Suprotno, matrijarhat stavlja akcenat na ljudsku sreću, nasuprot apstraktnoj dužnosti u patrijarhatu koja je povezana sa seksualnom isključivošću i kontrolom (Fromm 1970/1980: 99).[8]

[8] U svojim ranim esejima na ovu temu, From je bio neutralan po pitanju toga da li je matrijarhat istorijski zaista postojao. Do 1951. godine kada je napisao *Zaboravljeni jezik* (Fromm 1951/1970) izmenio je svoje stanovište i približio ga prihvatanju istorijskog matrijarhata kao činjenice. Smatrao je da je Bahofen svoju glavnu tezu, da nalazimo stariji sloj matrijarhalne religije ispod skorije patrijarhalne religije Grčke, utvrdio van svake sumnje. Kasnije, u *Anatomiji ljudske destruktivnosti* (Fromm 1973/1980) beleži naročito prapostojanje matrijarhata koje datira od oko 6500. god. p.n.e. From podržava ovu hipotezu skoro isključivim oslanjanjem na arheološke nalaze Džejmsa Melarta koji je predvodio iscrpna iskopavanja u Anatoliji sredinom 1960-ih godina (Mellaart, navedeno prema Greisman 1981: 326).

From je sa sigurnošću govorio o dolazećem usponu matrijarhalnih principa, ako ne i vaskrsenju samog matrijarhata (Fromm 1970/1980). Navodio je neuspeh trenutnog društvenog poretka kao bitan faktor u takvoj promeni (Fromm 1970/1980: 103). Posmatrao je žensku revoluciju i često pominjane pobune mladih 1960-ih i 1970-ih godina kao deo obnove matrijarhata i tumačio je tadašnje interesovanje za grupni seks i uniseks odeću kao usko povezano sa Bahofenovim opisom ranog matrijarhalnog stadijuma čovečanstva (Fromm 1970/1980: 103-105). Ipak, izrazio je zabrinutost da će novi matrijarhat biti regresivan, kombinujući najgore elemente oba sistema (Greisman 1981: 327-328).

U Fromovom nacrtu matrijarhalne teorije uočava se upadljiv nedostatak odgovora na pitanje kako je patrijarhat stekao prevlast. Vilhelm Rajh (Reich 1933/1999) koji je bio predani zastupnik matrijarhalne teorije, dao je odgovor u Frojdovom stilu. Sam Frojd se umnogome oslanjao na dela Edvarda Tajlora (vidi Taylor, navedeno prema Krader 1974) i Džejmsa Frejzera (Frejzer 1890/1992), dok je Rajh koristio izvore koji su do tada postali čvrsto utvrđeni u svet matrijarhalne misli, dela Bahofena (Bachofen 1861), Morgana (Morgan 1877/1981) i Engelsa (Engels 1884/2004). Bespogovorno je prihvatio postojanje stanja prvobitnog komunizma u kom je matrijarhalni klan centralna jedinica. Prema Rajhovim rečima, klanovi su polako potčinjavani od strane patrijarha pojedinačnih porodica. Patrijarhalna porodica je tada počela da pretvara pojedince iz slobodnih članova klana u potčinjene članove porodice (Reich, navedeno prema Greisman 1980). Za Rajha je pad prvobitnog matrijarhata bio „dokazana činjenica" ništa manje katastrofalnih posledica od biblijskog pada čoveka (Reich 1933/1999). Kako je Rajhov glavni predmet interesovanja bila ljudska seksualnost, ne iznenađuje činjenica da je pridavao veliki značaj seksualnim ograničenjima patrijarhata. Smatrao je da neinhibirana seksualnost deteta odgovara nesputanoj seksualnosti matrijarhata. U patrijarhalnom sistemu koji ga smenjuje, seks je pretvoren u robu i ugrađen u širi sistem ekonomskog potčinjavanja, stvarajući neurotičan i asocijalan svet, sa fašizmom kao vrhuncem nasleđa podivljalog patrijarhata (Reich 1933/1999: 88).

Novija feministička tumačenja matrijarhata i pokret feminističke spiritualnosti

Teorije Bahofena i Engelsa doživele su kratko vaskrsenje u osvit „novog" feminističkog pokreta 1960-ih i 1970-ih godina. Zamišljeni nad konvencionalnim idejama biološkog determinizma, kao i nad tvrdnjama Simon de Bovoar (De

Bovoar 1983) da su žene uvek bile „drugi pol", pojedini feministički teoretičari ovog perioda (Dali 1973/1986; 1978/1990; Alpert 1974; Gimbutas 1974/2007; Davies 1971) rekonstruišu istoriju čovečanstva naglašavajući njen matrijarhalni koren.

Predstavnica radikalnog krila feminističke filozofije, Meri Dejli, u delima *Gin/Ekologija: Metaetika radikalnog feminizma* (Dali 1978/1990) i *S one strane Boga oca: ka filozofiji ženskog oslobođenja* (Dali 1973/1986) uspostavlja premise preko kojih izlaže sopstvenu viziju teorije o matrijarhatu. Dejlijeva naglašava da je praistorijsko obožavanje „Velike Boginje" (vidi De Rjenkur 1998) i hrišćanska posvećenost Devici Mariji suštinski ista stvar. Feministički orijentisana američka književnica Elizabet Guld Dejvis, poznata kao autorka knjige *Prvi pol* (Davies 1971) usvojila je klasičnu interpretaciju matrijarhata kao doba suštinski oslobođenog klasa i imovinskih razlika, koje je bilo usmereno ka sticanju sreće pre nego ka sticanju kontrole nad prirodom i drugim ljudima. Dejlijeva smatra da „povratak zlatnog doba matrijarhata neće biti povratak Hrista, već novi dolazak ženskog prisustva" (Dali 1973/1986: 96-97). U antropološkom smislu, žene su te koje moraju da naprave preokret koji će izmeniti naizgled kobni tok ljudske evolucije, što prema Dejlijevoj zahteva veliki skok ka psihičkoj androginiji i novom sistemu vrednosti (Dali 1973/1986).

Džejn Alpert (Alpert 1974), predstavnica radikalnog feminizma, takođe je anticipirala krucijalnu ulogu matrijarhalne teorije u 21. veku. Njen članak objavljen pod naslovom *Majčinsko pravo: nova feministička teorija* (Alpert 1974), predstavlja pokušaj da se stope marksistički i feministički principi unutar koncepta matrijarhata. U njemu je istaknuto da majke, čije roditeljske obaveze i obaveze u domaćinstvu nisu nagrađene kratkoročnim isplatama, zapravo odražavaju nešto duha onog dela istorije kada je neotuđen rad bio posvećen svojim zadacima i unutrašnjim nagradama samog čina rada. Prema Alpertovoj, činjenica da je rad majki danas potcenjen i omalovažavan samo ukazuje na rigidnost i sitničavost patrijarhalnog društva.

Sredinom 1970-ih godina zapaženo je snažno delovanje „Grupe za istraživanje matrijarhata" koju su činile žene stacionirane u Londonu, sa ciljem istraživanja osnovnih pretpostavki koje proizilaze iz kulture osnovane na patrijarhalnoj religiji (Lee 1979: 74). Njihova namera bila je da proniknu u druge oblike društvenih organizacija, mimo patrijarhata, da ukažu na još uvek prisutne dokaze prethodne univerzalne religije „Velike Boginje", kao i da ohrabre žene da

steknu kontrolu nad duhom i telom. Ovo su smatrale suštinskim za prevazilaženje opresije proizašle iz muškog uslovljavanja.[9]

Pretpostavka o matrijarhalnoj praistoriji je podvrgnuta iscrpnoj proveri od strane Sintije Eler, profesorke ženskih studija na Montkler Univerzitetu koja se posebno zanimala za feministički „doprinos" ovoj tematici. Njena knjiga *Mit o matrijarhalnoj praistoriji: Zašto izmišljena prošlost ženama neće pružiti budućnost* (Eller 2000) predstavlja opširan pregled istorije matrijarhalne teorije, literature koja se bavila ovom tematikom kao i feminističkog uticaja na ovom polju proučavanja. Preispitujući arheološke dokaze i mitologiju koji su korišćeni prilikom podržavanja hipotetičkog praistorijskog perioda u kojem se obožavala Boginja, u kojem su žene bile cenjene kao one koje daju život i u kome je društvo bilo egalitarno i u stanju mira (vidi Maksel 2001), Elerova zaključuje da dokazi ne podržavaju teoriju o matrijarhaloj praistoriji i da je treba preimenovati u mit. Nadalje, tvrdi da ovaj mit ograničava žene na uski ideal, izuzetno sličan stereotipima o ženama koje propagiraju tradicionalni konzervativci (žene kao bića bliža prirodi, intuitivna, zadužena za odgoj), dok ujedno gaji predrasude i prema muškarcima (Coleman 2001: 247).

Elerova smatra da je vodeća figura u nastajanju specifične interpretacije dihotomnog modela „Velika Boginja - patrijarhat" arheološkinja Marija Gimbutas (Gimbutas 1974/2007), u čijim radovima je centralna tema shvatanje da je nekada postojao period mira i saradnje u evropskoj kulturi, vreme matrijarhalnog izobilja, koje je bilo uništeno ratnom invazijom patrijarhalnih nomada (Hogenson 1991: 6). Veliku zaslugu pri promovisanju mita o matrijarhalnoj praistoriji Elerova pripisuje i religioznom pokretu feminističke spiritualnosti, razvijenom u Sjedinjenim Američkim Državama 1970-ih (Eller 1991). Najočigledniji element pokreta feminističke spiritualnosti je njegova „sveta" istorija, u suštini revizionistička verzija istorije zapadne civilizacije. Ova rekonstrukcija zapadne istorije postavlja društa u kojima su vladale žene na početak ljudske civilizacije, prateći njihov

[9] Grupa za istraživanje matrijarhata je bila prilično transparentna i istrajna u svojoj feminističkoj orijentaciji (Lee 1979: 75). Sa druge strane, radovi proizašli iz delovanja ove grupe bili su većinom pseudonaučnog karaktera. Uopšteno, nedostaci ovih radova potpadaju u tri oblasti: problem odgovornosti prilikom istraživanja, posebno prilikom odabira dokaza; nerešen konflikt između subjektivnog i formalnog stila izražavanja koji je često rezultovao time da su radovi bili površni i nepristupačni ostalim naučnicima na ovom polju istraživanja i; nemar prema korišćenom jeziku, koji je učinio da veliki broj teoretičara ignoriše pamflete ove grupe. Radovi ove grupe takođe su sadržali izuzetno mali broj referenci od kojih su većinu činili drugi radovi proizašle iz delovanja ove iste grupe (Lee 1979: 74-75).

poraz od strane patrijarhata od 4500. do 2500. godine p.n.e. i naglašava neminovni povratak dobu u kojem će se društvo vratiti ginocentričnim vrednostima (Gimbutas 1974/2007: 67). „Sveta" istorija feminističke spiritualnosti predstavlja pokušaj da se u religijskom kontekstu prevaziđe izazov koji se postavlja pred sve feministe - nalaženje adekvatnog objašnjenja postojanja i istrajnosti muške dominacije. Očigledno je da je ova dominaciji neprihvatljiva za feministe usled čega tragaju za načinom sagledavanja duge istorije partijarhalne vladavine koji ovu vladavinu ne čini normativnom, već ostavlja put za oformljivanje društava u kojima žene dele ili kontrolišu društvenu moć. Sveta istorija pokreta feminističkog spiritualizma je idealno prilagođena ovim potrebama. Smeštanjem muške dominacije u jasno definisane istorijske okvire, ona je relativizuje.

Zaključna razmatranja

Teorijske orijentacije i pristupi koje su društveni teoretičari i antropolozi razvijali od početka 20. veka suštinski su različiti od devetnaestovekovnog evolucionističkog objašnjenja koje se svodilo na prikazivanje društvenog napretka. Postepeno antropološko udaljavanje od evolucionizma i istorijske perspektive se delimično može objasniti i kritikom evolucionističkog metoda kao konjekturalnog. Međutim, iako je paradigma unilinearnog evolucionizma relativno rano prestala da usmerava antropološka i sociološka istraživanja, ne može se reći da je to istovremeno značilo da su se antropolozi i društveni teoretičari u potpunosti oslobodili svih njenih pretpostavki. Određene evolucionističke ideje se i dalje prenose, opstaju i traju u okviru različitih istraživačkih paradigmi i u izmenjenim društvenim i intelektualnim okolnostima (vidi Bilinović 2009).

Evidentno je da je matrijarhat od strane brojnih teoretičara (pogrešno) poistovećivan sa srodnim konceptima matrilinearnosti, matrifokalnosti, matrilokalnosti, avankulata, matricentričnosti i ginekokratijom, što uveliko objašnjava konfuziju koja okružuje ideju o njegovom (ne)postojanju. Ono što je i dalje sporno jeste tačan status žena u praistorijskim vremenima, koji je skriven „mitološkom maglom" i predmet je spora kako u okviru samog pokreta feminističke spiritualnosti, tako i van njega. Pojedini teoretičari (vidi Fluehr-Lobban et al. 1979; Georgoudi 1992) tvrde da obožavanje Boginje ne implicira značajnu društvenu moć žena, odnosno, da društvo može obožavati žensko božanstvo, a i dalje ugnjetavati žene. Takođe je potrebno naglasiti da se „sveta" istorija feminističke spiritualnosti oslanja na partikularističku verziju praistorije

koju svakako ne dele arheolozi i antoropolozi uopšteno, pa čak ni oni arheolozi i antropolozi koji sebe svrstavaju među feministe (Eller 1991: 283).

Poslednja decenija 20. veka svedoči o promeni „ideološke i teorijske matrice" u analizi matrijarhata. Ono što se sve više uviđa jeste da postoji nedovoljno dokaza koji potvrđuju postojanje matrijarhata u ljudskoj istoriji, kao i da „njegovo postojanje ili nepostojanje nije od suštinske važnosti za analizu istorijske potčinjenosti žena" (Fluehr-Lobban et al. 1979: 349).

LITERATURA

Alpert, J. (1974). *Mother Right: A New Feminist Theory*. Pittsburgh: Know, Inc.

Bachofen, J. J. (1861). *Das Mutterrecht: Eine Untersuchung uber die Gynaikokratie der alten Welt naht ihrer religiosen and rechtlichen Natur*. Stuttgart: Krais & Hoffmann.

Bachofen, J.J. (1967). *Myth, Religion, and Mother Right*: *Selected Writings of J. J. Bachofen*. New Jersey: Princeton University Press.

Bilinović, A. (2009). Doprinosi sociobiološke teorije proučavanju porodice. *Sociološki pregled*, 43 (1), 81-101.

Blackwood, E. (1997). Women, Land, and Labor: Negotiating Clientage and Kinship in a Minangkabau Peasant Community. *Ethnology*, 36 (4), 277-293.

Bock, K. E. (1974). Comparison of Histories: The Contribution of Henry Maine. *Comparative Studies in Society and History*, 16 (2), 232-262.

Briffault, R. (1927). *The Mothers: A Study of the Origins of Sentiments and Institutions, Vol.I, II, III*. New York: Macmillan Company.

Brown, J. K. (1970). Economic Organization and the Position of Women among the Iroquois. *Ethnohistory*, 17 (3/4), 151-167.

Calverton, V. F. (1931). The Compulsive Basis of Social Thought: As Illustrated by Varying Doctrines as to the Origins of Marriage and the Family. *The American Journal of Sociology*, 36 (5), 689-734.

Coleman, K. (2001). Matriarchy and Myth. *Religion*, 31, 247-263.

Daly, M. (1973/1986). *Beyond the Father: Toward a Philosophy of Woman's Liberation*. Boston: Beacon Press.

Daly, M. (1978/1990). *Gyn/Ecology: The Metaethics of Radical Feminism*. Boston: Beacon Press.

Davies, P. (2005). Myth and Matemalism in the Work of Johann Jakob Bachofen. *German Studies Review*, 28 (3), 501-518.

Davies, P. (2010). *Myth, Matriarchy and Modernity: Johann Jakob Bachofen in German Culture 1860-194*5. Gottingen: Walter de Gruyter GmbH & Co.

Davis, E. G. (1971). *The First Sex*. New York: G.P. Putnam's Sons.

De Bovoar, S. (1983). *Drugi pol* (I i II). Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

De Rjenkur, A. (1998). *Žena i moć kroz istoriju*. Beograd: VERZAL Press.

Eller, C. (1991). Relativizing the Patriarchy: The Sacred History of the Feminist Spirituality Movement. *History of Religion*, 30 (3), 279-295.

Eller, C. (2000). *The Myth of Matriarchal Prehistory: Why an Invented Past Won't Give Women a Future*. Boston: Beacon Press.

Engels, F. (1884/2004). *The Origin of the Family, Private Property and the State.* Australia: Resistance Books.

Fluehr-Lobban, C.,B. Aptheker, J. De Raedt, L. Krader, J.B. Landes, L.G.Loffler, R. Makarius, N.J. Pollock, R.Schott & E. Smith (1979). A Marxist Reappraisal of the Matriarchate (and Comment and Reply). *Current Anthropology*, 20 (2), 341-359.

Frejzer, Dž. Dž. (1890/1992). *Zlatna grana: proučavanje magije i religije*. Beograd: BIGZ.

Freud, S. (1913/1976). *Totem i tabu: neke podudarnosti u duševnom životu divljaka i neurotičara.* Beograd: „Radiša Timotić".

Fromm, E. S. (1951/1970). *Zaboravljeni jezik*. Zagreb: Matica Hrvatska.

Fromm, E. S. (1970/1980). *Kriza psihoanalize: analitička socijalna psihologija i društvena teorija*. Zagreb: Naprijed.

Fromm, E. S. (1973/1980). *Anatomija ljudske destruktivnosti*. Zagreb: Naprijed.

Georgoudi, S. (1992). Creating a Myth of Matriarchy. In: P. S. Pantel (ed.), *A History of Women in the West: From Ancient Goddesses to Christian Saints*. Cambridge: Harvard University Press, pp.449-463.

Gilman, C. P. (1911/2011). *The Man-Made World: Our Androcentric Culture*. The Floating Press.

Gilman, C. P. (1915/2008). *Herland*. Stilwell, KS: Digireads.com Publishing.

Gimbutas, M. (1974/2007). *The Goddesses and Gods of Old Europe, 6500-3500 B.C.: Myths and Cult Images*. California: University of California Press.

Gossman, L. (1983). Orpheus Philologus Bachofen versus Mommsen on the Study of Antiquity. *Transactions of the American Philosophical Society*, 73(5), 1-89.

Gossman, L. (1984). Basle, Bachofen and the Critique of Modernity in the Second Half of the Nineteenth Century. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 47, 136-185.

Greisman, H. (1981). Matriarchate as Utopia, Myth, and Social Theory. *Sociology*, 15, 321-336.

Grossman, J. A. (1971). Morgan and Bachofen. *American Anthropologists*, 73(4), 986.

Harris, M. (1968/2001). *The Rise of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture*. California: Altamira Press.

Hogenson, G. B. (1991). The Great Goddess Reconsidered: Recent Thinking about the „Old European Goddess Culture" of Marija Gimbutas. *The San Francisco Jung Institute Library Journal*, 10 (1), 5-24.

Ivanović, Z. (2010). Da li su postojala „na srodstvu zasnovana društva"? O (de)konstrukciji jednog antropološkog koncepta. *Etnoantropološki problemi*, 5 (3), 19-42.

Kato, T. (1978). Change and Continuity in the Minangkabau Matrilinear System. *Indonesia*, 25, 1-16.

Knight, M. M. (1924). The Matriarchate and the Perversion of History. *Journal of Social Forces*, 2 (4), 569-574.

Krader, L. (1974). *The ethnological notebooks of Karl Marx (Studies of Morgan, Phear, Maine, Lubbock)* (2nd ed.). The Netherlands: Van Gorcum & Comp. B. V.

Lee, C. (1979). Matriarchy Study Group Papers. *Feminist Review*, 2, 74-81.

Maine, H. S. (1861/1870). *Ancient law: its connection with the early history of society and its relation to modern ideas.* New York: Charles Scribner & Co.

Maksel, R. (2001). The Myth of Matriarchal Prehistory: Why an Invented Past Won't Give Woman a Future by Cynthia Eller. *The Journal of American Folklore*, 114 (454), 508-509.

Mason, O. T. (1899). *Woman's Share in Primitive Culture*. New York: D. Appleton and Company.

McLennan, J. F. (1865). *Primitive Marriage: An Inquiry into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies*. Edinburgh: Adam and Charles Black.

Moore, J. D. (2012). *Visions of Culture: An Introduction to Anthropological Theories and Theorists*. Maryland: Rowman Altamira Press.

Morgan, L. (1877/1981). *Drevno društvo*. Beograd: Prosveta.

Nutt, A. & J. Jacobs (1891). Mr. Stuart-Glennie on the Origins of Matriarchy. *Folklore*, 2 (3), 367-372.

Pembroke, S. (1967). Women in Charge: The Function of Alternatives in Early Greek Tradition and the Ancient Idea of Matriarchy. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 30, 1-35.

Reich, W. (1933/1999). *Masovna psihologija fašizma: Uz seksualnu ekonomiju političke reakcije i proletersku seksualnu politiku.* Zagreb: Naklada Jesenski i Turk-Hrvatsko sociološko društvo.

Runciman, W. G. (1978). *Max Weber: Selections in Translation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Salomon, A. (1973). Im memoriam Ferdinand Tönnies (1855-1936). In: Cahnman, W. J. (ed). *Ferdinand Tönnies: A New Evaluation*. Netherlands: Brill Archive, pp. 33-45.

Schmidt, W. (1935). The Position of Women with Regard to Property in Primitive Society. *American Anthropologist*, 37 (2), 244-256.

Simmel, G. (1984). *Georg Simmel: On Women, Sexuality, and Love*. Michigan: New Heaven and London, Yale University Press.

Spenser, H. (1898/2003). *The Principles of Sociology* (3 vols.). New Jersey: Transactions Publishers.

Stocking, G. W. (1995). *After Tylor: British Social Anthropology: 1888-1951*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Škorić, M. (2004). Biosocijalne teorije incest tabua. *Sociološki pregled*, 38 (4), 527-559.

Taylor Allen, A. (1999). Feminism, Social Science, and the Meaning of Modernity: Debate on the Origin of the Family in Europe and the United States, 1860-1914. *The American Historical review*, 104 (4), 1085-1113.

Tönnies, F. (1887/2002). *Community and Society*. United Kingdom: Courier Dover Publications.

Trautmmann, T. R. (1987). *Lewis Henry Morgan and the Invention of Kinship*. Berkeley: University of California Press.

Valdez, D. (2009). Bachofen's Rome and the Fate of Feminine Orient. *Journal of the History of Ideas*, 70 (3), 421-433.

Ward, L. F. (1903). *Pure Sociologu: A Treatise on the Origin and Spontaneous Development of Society*. London: Macmillan & Co, Ltd.

Westermarck, E. (1891/2007). *The History of Human Marriage: In Three Volumes., Volume I.* New Delhi: Logos Press.

Westermarck, E. (1936). On Primitive Marriage: A Rejoinder to Mr. V. F. Calverton. *The American Journal of Sociology*, 41 (5), 565-584.

Zimel, G. (2008). Ženska i muška kultura: ženska kultura.U: Marinković (ur.). *Georg Zimel 1858-2008.* Novi Sad: Meditterran Publishing, str. 291-327.

X
CULTURAL CONTEXTS AND THE MEDIA

Božana Mirkov
Fakultet političkih nauka
Univerziteta u Beogradu
bozanamirkov@gmail.com

UDK: 004.738.12-053.6

NAČINI UPOTREBE I (SAMO)PROMOCIJE STARIJIH ADOLESCENATA NA DRUŠTVENOJ MREŽI INSTAGRAM

Instagram is a social network which developed out of a smartphone application in 2010, and which is characterised by the visual content as a communication tool. This paper examines attitudes and behaviour od adolescents concerning this social network, them being the main users of Instagram. More precisely, it examines the inclination for exhibitionism and voyeurism on Instagram, as well as the factors that determine the preference for specific visual content on this network. The research included 117 (23.1 % male) high school students who filled out a questionnaire concerning attitudes and behaviour on Instagram. The results show that adolescents use Instagram more for fun and photo editing possibilities than for self-promotion; posting selfies is the most common activity on this network; although most adolescents recognise Instagram as a digital medium, that has no effect on the need for protecting their profile.

Keywords: Instagram, social networks, voyeurism, exhibitionism.

Uvod

Radoznalost i želja za saznavanjem, širenjem informacija, utisaka, događaja, utkana je u čovekovu prirodu i ne čudi da svoje potrebe i navike vešto prenosimo i u virtuelni svet – svet digitalnih medija i digitalne komunikacije, a ponajviše u svet društvenih mreža. Generacija današnjih tinejdžera rođena je u svetu digitalne komunikacije – oni odrastaju uz digitalne medije, pametne telefone, njihove aplikacije, igre i, naravno, društvene mreže koje im otvaraju brojene mogućnosti upoznavanja i komuniciranja. Ipak, njihova svest o tome da su deo globalnog umrežavanja ponekad je vrlo mlagovita.

Društvene mreže su deo virtuelnog prostora[1] na internetu. „Internet kao interpersonalni medij nije uzrok već posledica novih potreba na mrežnom obrascu formirane društvenosti. Potreba svih je da se ostane u permanentnom kontaktu u inače fluidnom i mobilnom društvu" (Petrović 2013: 104). Prve onlajn platforme za društveno umrežavanje (OPDU) nastaju sredinom devedesetih godina 20. veka, po ugledu na sajtove preko kojih su se upoznavali odrasli, kreirajući svoje profile. Godine 1997. nastala je prva platforma koja je imala karakteristike OPDU – *SixDeegres.com*. Ali, procvat društvenih mreža kreće 2003. godine, kulminirajući popularnošću Facebooka (Petrović 2013: 164).

Pitanjima u vezi sa internetom kao novim društvenim prostorom bavio se sociolog Dalibor Petrović u opsežnoj studiji Društvenost u doba interneta. Analizirajući brojna istraživanja u vezi sa osobama koje koriste društvene mreže, Petrović je zaključio da su njihovi rezultati često kontradiktorni – razlog umrežavanja je i društveno obogaćivanje i društvena kompenzacija. Naime, „otvorenim i društvenim osobama prostori interneta nude bezbrojne kontakte koji su lako dostupni i voljni za interakciju. Nepoverljivima nudi mogućnost anonimne interakcije bez straha da njihova privatnost može biti ugrožena. Na kraju, introvertnim i nesigurnim osobama nudi mogućnost usporenije, skrivenije i samim tim manje intenzivne interakcije" (Petrović 2013: 173). Svim društvenim mrežama zajedničko je relativno jednostavno aktiviranje ličnog profila. Reč je o profilima koji mogu da budu javni ili polujavni, poslovni ili privatni; povezujući se sa poznatim i nepznatim osobama, „vlasnici" profila razmenjuju različite sadržaje – tekstove, slike i video-zapise. U vezi sa popularnošću i posledicama aktivnog korišćenja društvenih mreža među tinejdžerima bave se brojne studije, ali jedan od glavnih razloga prenaglašene upotrebe svakako jeste to što mreže potvrđuju „naše postojanje u medijski posredovanom društvu". Kada je reč o upotrebi Instagrama, mogućnosti koje nudi „filtriranje" pojačavaju želju za eksperimentisanjem i ulepšavanjem stvarnosti. „I zato moramo biti što lepši i izazovniji jer nam je samo tako popularnost zagarantovana, imati što više prijatelja koji će vest o nama širiti do rubova mreže i nazad osiguravajući da istina o našem životu nikada neće prestati da postoji" (Petrović 2013: 168).

[1] Hauard Rajgold krajem osamdesetih godina 20. veka prvi put je upotrebio naziv *virtuelna zajednica* - obeležavajući oblik povezivanja ljudi koji se vraćaju idealima druženja, narodne i kulturne tradicije (Petrović: 2013, 176)

Baveći se aktivnostima na društvenim mrežama i virtuelnim životima uopšte, pre svega mladih, Šeri Terkl, američki stručnjak za društvene mreže, ističe da se „još uvek nalazimo u momentu kada stvari počenju" (Terkl 2011: 396). Naime, to što odrastamo sa internetom utiče na nas da ga vidimo kao tehnologiju koja se potpuno razvila, a zapravo je reč o njegovim "prvim koracima". Knjiga ove autorke *Sami zajedno*, zbir je dugogodišnjih istraživanja koja nas podsećaju da od tehnologije često očekujemo više nego što bismo očekivali jedni od drugih, kao i da se prema „pametnim spravama" ponekad ponašamo kao prema stvarnim osobama, sa emocijama i izraženom empatijom. „Ima istine u viđenju interneta kao mesta za eksperimentisanje i za izražavanje sopstvene ličnosti" (Terkl 2011: 351). Kada je reč o mreži Instagram, javno pokazivanje privatnih fotografija pokazuje pojačanu želju za eksponiranjem – „to što vas ljudi gledaju stavlja vas u kontakt sa njima. Čak i kada ste sami, znate da vas ljudi traže. Tinejdžeri deluju kao da osećaju da bi stvari trebalo da budu drugačije, ali su pomireni sa novom vrstom života: života za koji znaju da ga žive slavne ličnosti. Tako počinjete da se navikavate na ideju da ako ste pijani (…) neko će vas uslikati, verovatno koristeći kameru na svom telefonu. A jednom kada se nađete na telefonu te osobe, slika će pronaći svoj put do interneta, gde ćete izgubiti kontrolu nad njenim daljim putešestvijima" (Terkl 2011: 342). Radoznalost i želja za otkrivanjem najintimnijih detalja iz tuđih života, ponekad vodi tinejdžere u nesvesno skrivanje ili uhođenje – „zavirivanje u tuđu privatnost".

Metaforom „serije filtera", koji su posebno zanimljivi korisnicima Instagrama, bavio se Lev Manovič, jedan od vodećih teoretičara medija, u svom delu *Jezik novih medija*. „Tradicionalni umetnik sagledava svet kroz filtere postojećih kulturnih kodova, jezika i predstavljačkih šema" (Manovič 2015: 160). Manovič nam približava interfejs čovek-računar vodeći nas kroz „život" novih medija u kojima „krajnji korisnik oseća da nije samo potrošač, već i 'autor' koji stvara predmete ili doživljaje novih medija" (Manovič 2015: 167).

Od kada je pokrenut u oktobru 2010. godine, Instagram mesečno ima oko 400 miliona aktivnih korisnika, a od toga je 75 miliona korisnika svakodnevno aktivno[2]. Svi oni podelili su na ovoj mreži 16 biliona fotografija. Reč je o društvenoj mreži koja se razvila iz aplikacije za pametni telefon. Na njoj se postavljaju fotografije i video-zapisi koji su od marta ove godine sa ograničenja od 15 sekundi, „proširen" na jedan minut. „Duži klip znači više raznolikih priča na

[2] https://www.instagram.com/about/us/ (pristupljeno 15. 1. 2016)

profilima ljudi koje volite”[3], ističu u saopštenju kompanije. Po dosadašnjim istraživanja i po Instagramovoj bazi o korisnicima, profil na ovoj mreži pretežno otvaraju pripadnici urbane populacije, mlađeg uzrasta. Više od 90% korisnika Instagrama mlađe je od 35 godina; žene trenutno čine 49% korisnika ove mreže, ali dosadašnji trend je bio da one češće koriste ovaj digitalni prostor od muškaraca. Sedamdeset posto korisnika pristupi Instagramu jednom dnevno, a 30% njih aktivira svoj nalog više puta tokom dana. Koristeći ovu društvenu mrežu, u proseku, njeni korisnici provedu 257 minuta mesečno, a to je dovoljno vremena da se prate njihove navike, aktivnosti i vrednosni sistemi.

Osim toga, po poslednjim istraživanjima, Instagram je najpopularnija društvena mreža među tinejdžerima; na drugom mestu je Twitter, potom Snapchat, a tek potom Facebook[4]. S obzirom na to da je Facebook u aprilu 2012. godine kupio Instagram, i tako povećao njegovu “vidljivost”, kao i činjenica da je u našoj sredini FB i dalje najpopularnija mreža, u ovom radu smo obratili pažnju i na vreme koje ispitanici provode i na tom digitalnom prostoru.

Sve je više istraživanja koja se bave društvenim i komunikacionim aspektima Instagrama. Istraživačka pitanja i problemi kreću se u širokom rasponu, od mogućnosti da se kroz analizu fotografija i snimaka koji se postave na Instagram mogu pratiti političke i kulturne aktivnosti ljudi sa određenog prostora u određeno vreme (Nadav Hochman & Lev Manovich 2013), da Instagram preuzima primat u odnosu na druge društvene mreže kroz koje se komunicira fotografijom/video-zapisom (Lydia Manikonda, Yuheng Hu & Subbarao Kambhampati 2014), do analize povezivanja i deljenja sadržaja sa drugim društvenim mrežama koje se međusobno povezuju i prepliću – na primer, Instagram i Twitter ili Instagram i Facebook (Tim Highfield, Tama & Leaver 2015). Takođe se istražuju sklonosti koje se manifestuju korišćenjem ove mreže – „Instagram ne samo da predstavlja društvenu mrežu za razmenu fotografija s oznakom ‘X’, nego je popularno ‘mesto’ za pronalazak seksualnih partnera, te praktikovanje tzv. sajberseksa” (Vuksanović 2014). Naime, „ ‘trend’ fotografisanja tinejdžerki u toaletu te postavljanje takvih fotografija na FB/IN profilu je sve više uzeo maha – nekada je ovaj prostor bio tretiran kao realno mesto intime, dok danas to isto mesto zahvaljujući mreži postaje deo javnog komunikacionog prostora, kao nekakva ‘realna’ fikcija” (Vuksanović 2014).

[3] http://www.digitalonline.rs/info/2709-instagram-omogucio-objavu-video-snimaka-od-60-sekundi (pristupljeno 10.8.2016)
[4] http://www.itvesti.info/2015/10/facebook-tek-na-cetvrtom-mestu-po.html (pristupljeno 15.1.2016)

Dakle, analizirajući Instagram kao sve popularniji novi medij kojim možemo da komuniciramo, istraživači se fokusiraju i na same tvorce sadržaja koji se postavlja na ovoj društvenoj mreži. „Promene u medijima kao posledica novih tehnologija promenile su i način na koji razmišljamo o samima sebi. Posebno je značajno da više nismo pasivni potrošači medija već sve više aktivni stvaraoci“ (Gir 2011). U ovom radu pošli smo od viđenja egzibicionizma kao težnje za vlastitim pokazivanjem, isticanjem sebe, svojih navika – samopromocije, dok smo voajerizam tumačili kao poriv da se posmatraju druge osobe, njihova interesovanja, postupci.

U ovom radu analiziramo na koji način tinejdžeri (gimnazijalci, uzrasta od petnaest do osamnaest godina) doživljavaju svoj profil, da li su svesni da objavljivanjem privatnih fotografija učestvuju u kreiranju digitalnog medijskog sadržaja, koliko vremena provode na mreži, kao i koji sadržaj postavljaju na svom profilu i kakve sadržaje prate na Instagramu.

Jedno od prvih istraživanja u vezi sa Instagramom odnosilo se na sadržaj fotografija koje se postavljaju i profile ljudi koji se kriju „iza” tih fotografija. Fotografije sopstvenog portreta (selfi), kao i sa prijateljima, najčešće su objavljivane; potom slede fotografije sa hranom, raznih gadžeta, citati, svakodnevne aktivnosti, kućni ljubimci i moda (Yuheng Hu, Lydia Manikonda & Subbarao Kambhampati 2010). U ovom radu ispitaćemo da li su samoportreti i želja za samopromocijom najpopularnija „kategorija” i među našim adolescentima koji koriste Instagram, i u kolikoj meri su svesni da tim aktivnostima zadovoljavaju svoju potrebu za voajerizmom i egzibicionizmom.

Problem istraživanja

Problem ovog istraživanja usmeren je na ispitivanje stavova i ponašanja adolescenata-korisnika u vezi s društvenom mrežom Instagram. Cilj istraživanja jeste identifikacija činilaca koji imaju efekat na stavove i ponašanje adolescenata na Instagramu: učestalost i dužina korišćenja, sadržaj koji se prati i postavlja, svest o zaštiti podataka na društvenim mrežama, svest o društvenim mrežama kao digitalnim medijima i slično.

Hipoteze od kojih se u radu polazi:

- Pretpostavljamo da će se pokazati da je sklonost ka egzibicionizmu tj. samopromocija najčešći razlog upotrebe Instagrama među adolescentima.

Ova sklonost bi trebalo da se ispoljava preko učestalog objavljivanja fotografija sopstvenog portreta (selfija);
- Pretpostavljamo da će adolescenti kroz aktivnosti na Instagramu zadovoljavati svoje skolonosti ka voajerizmu, tj. da će više pratiti postove svojih prijatelja i njima poznatih osoba;
- Pretpostavljamo da će se pokazati da adolescenti ne vode računa o zaštiti privatnosti na Instagramu;
- Pretpostavljamo da adolescenti imaju svest o tome da su društvene mreže digitalni medij.

Metod

Uzorak i postupak

Uzorak je činilo 117 učenika gimnazije „Dušan Vasiljev" u Kikindi (27 tj. 23,1% muškog pola). U uzorku su zastupljeni učenici svih razreda škole, uzrasta od 15 do 19 godina (AS = 17,20, SD = 0,86), koji koriste Facebook i Instagram. Ispitivanje je vršeno u okviru školskog časa i učestvovanje u istraživanju je bilo dobrovoljno. Učenicima je naglašeno da je istraživanje anonimno i da će se podaci koristiti isključivo u naučno-istraživačke svrhe.

Instrument

Primenjeni upitnik se sastojao od tri dela (v. Prilog 1). Prva grupa pitanja odnosila se na opšte informacije u vezi s ponašanjem na društvenim mrežama (dužina posedovanja naloga na Instagramu i Facebooku, učestalost korišćenja, vrsta fotografije koja se postavlja na Instagramu…). Pitanja u okviru ovog dela upitnika najčešće su pitanja sa višestrukim izborom, osim pitanja o dužini otvorenosti profila. Druga grupa pitanja se odnosila na određena ponašanja na Instragramu koja mere svest o zaštiti privatnosti i svest o Instagramu kao digitalnom mediju. Pitanja u okviru ovog dela upitnika su dihotomnog tipa (Da/Ne). Treća grupa pitanja se odnosi na stavove prema Instagramu. Uz pitanja na trećem delu priložena je četvorostepena skala Likertovog tipa za odgovaranje (od 1 – u potpunosti netačno do 4 – u potpunosti tačno).

Rezultati

Opšte informacije u vezi sa ponašanjem na društvenim mrežama

Većina ispitanih adolescenata (66,7%) izveštava da od društvenih mreža najviše koristi Facebook, dok Instagram koristi 27,4%. Ostale društvene mreže,

kao što su Twitter, Pinterest i Tumblr, koriste se u manje od 3% (kao najčešće korišćene društvene mreže).

Dužina otvorenog naloga na Facebooku kreće se od manje od godinu dana do 9 godina (AS = 5,53, SD = 1,68), dok se dužina otvorenosti naloga na Instagramu kreće isto od manje od godinu dana do 5,7 godina (AS = 1,31, SD = 0,98). U proseku, adolescenti duže imaju nalog na Facebooku nego na Instagramu ($t(116) = -25,84$, $p < ,001$). Što se učestalosti korišćenja ovih društvenih mreža tiče, adolescenti su značajno češće na Facebooku, nego na Instagramu ($t(116) = -4,17$, $p < ,001$). Iako adolescenti izveštavaju da najčešće i Facebook (57,3%) i Instagram (52,1%) koriste više puta dnevno, više je onih koji su neprestano onlajn na Facebooku (24,8%), nego na Instagramu (13,7%). Generalno, može se zaključiti da su ispitani adolescenti veoma često na ovim društvenim mrežama.

Struktura stavova o Instagramu

U cilju uvida u strukturu stavova o Instagramu, primenjena je analiza glavnih komponenti nad pitanjima iz dela upitnika koji se odnosi na stavove o Instagramu. Na osnovu Scree dijagrama moguće je zadržati tri komponente koje se nalaze iznad tačke preloma (Grafik 1). Komponente objašnjavaju redom 23,09%, 17,31% i 11,48% ukupne varijanse (sve tri komponente zajedno objašnjavaju 51,88% ukupne varijanse).

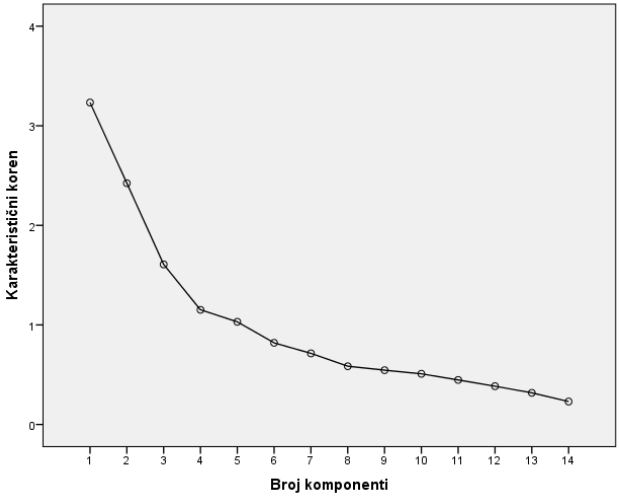

Grafik 1. Scree dijagram

Tabela 1
Matrica sklopa upitnika stavova o Instagramu

Stavka	Komponenta		
	1	2	3
VI Koristim Instagram da bih bio „u trendu”.	,83		
VII Koristim Instagram zato što mislim da ću tako biti popularan.	,82		
VIII Koristim Instagram kao vrstu samopromocije.	,73		
V Koristim Instagram zato što ga koriste moji prijatelji.	,67		
IX Koristim Instagram da bih pratio šta drugi ljudi objavljuju.	,57		
II Smatram da je Instagram koristan.		,83	
III Smatram da je Instagram uzbudljiv i intrigantan.		,77	
I_A Smatram da je Instagram zabavan.		,73	
IV Smatram da Instragram razvija kreativnost.		,57	
XIV Pre nego što objavim fotografiju na Instagramu, obavezno je „obradim”?			,81
XI Fotografije i snimke koji drugi postavljaju više volim da gledam na Instagramu nego na Facebooku.			,60
X Koristim Instagram jer ima dosta opcija za uređivanje slika.			,56
XIII Na Instagramu samo pratim tuđe objave, a ništa ne postavljam (retko postavljam).			-,52
XII Više volim da gledam fotografije i snimke koje drugi postavljaju na Instagramu nego da čitam tekstualne statuse na Facebooku ili Twitteru.		,32	,35

Korelacije između komponenti su niske (Tabela 2), što upućuje na zaključak da je reč o relativno nezavisnim komponentama. S obzirom na to, oprobano je ortogonalna Varimax rotacija u okviru analize glavnih komponenti. Ovo rešenje je rezultiralo istom strukturom komponenti. Budući da je struktura ista, izračunate su prosečne vrednosti za svaku od zadržanih komponenti (Tabela 2). Pouzdanosti ovih komponenti tj. skala su zadovoljavajuće, osim za skalu Preferencija vizuelnog sadržaja koja je na granici prihvatljivosti. S obzirom na to, rezultati u vezi sa ovom skalom će se uzeti s rezervom.

Na osnovu izraženosti izolovanih komponenti može se videti da je na uzorku adolescenata generalno slabo izražena komponenta koja se odnosi na upotrebu Instagrama zarad ostvarivanja popularnosti. Preostale dve komponente su više izražene, i moglo bi se zaključiti da su umereno izražene imajući u vidu teorijski prosek (2,5). Dakle, može se zaključiti da adolescenti više koriste Instagram u cilju zabave i zbog mogućnosti obrade slika, nego u cilju samopromocije. Ovim je prva hipoteza opovrgnuta. Ipak, nameće se dalje ispitati motivaciju za obrađivanjem

slika – da li je ona motivisana samim kreativnim procesom, ili potrebom za egzibicionizmom i predstavljanjem sebe u što boljem izdanju koje ne mora nužno biti povezano sa popularnošću.

Tabela 2

Korelacije između komponenti, njihovi deskriptivni pokazatelji i pouzdanost

Komponenta	1	2	3	*AS*	*SD*	α
Instagam zarad ostvarivanja popularnosti	1	,09	,02	1,85	0,63	,78
Instagam zarad ostvarivanja zabave		1	,22	2,97	0,58	,74
Preferencija vizuelnog sadržaja			1	2,78	0,56	,54

Korelacije između komponenti stava prema Instagramu i dužine i učestalosti korišćenja Instagrama su značajne samo za komponentu Preferencija vizuelnog sadržaja. Naime, oni adolescenti koji imaju viši skor na ovoj komponenti ujedno imaju duže otvoren profil na Instagramu ($r = ,23$, $p < ,01$) i češće ga koriste ($r = ,39$, $p < ,001$), i obrnuto.

Preferencija određenih sadržaja na Instagramu

Trećina ispitanika (35%) navodi da najviše objavljuje fotografije selfija sa prijateljima, kao i selfija na kojima su sami (32,5%). Manji broj njih objavljuje fotografije pejzaža/delova grada (12%), a još manje fotografije hrane, iz izlazaka, šaljive fotografije i slično. Ovaj rezultat je u skladu sa prethodnim istraživanjima u vezi s Instagramom koja su pokazala da je postavljanje selfija najčešća aktivnost na ovoj društvenoj mreži, a potom slede fotografije hrane, raznih gedžeta, citata, svakodnevnih aktivnosti, kućnih ljubimca i mode (Hu, Manikonda & Kambhampati 2010; Manikonda et al. 2014).

Budući da su najčešći postovi oni koji uključuju selfije, selfije sa prijateljima i fotografije pejzaža/delova grada, u daljoj analizi su ispitane razlike između adolescenata koji najčešće postuju jedan od ova tri sadržaja u komponentama stavova prema Instagramu. Rezultati jednosmerne analize varijanse pokazuju da značajnih razlika ima samo u slučaju komponente Preferencija vizuelnog sadržaja ($F(2,90) = 4,45$, $p < ,05$). Bonferronijevim post hoc testom je utvrđeno da značajnih razlika ima samo između adolescenata koji postuju selfije i koji postuju selfije sa prijateljima. Naime, oni koji postuju selfije na kojima su sami imaju više skorove na komponenti Preferencija vizuelnog sadržaja (AS = 3,03, SD = 0,45) u odnosu na one koji postuju selfije sa prijateljima (AS = 2,73, SD = 0,44). Drugim

rečima, oni su više prijemčivi za vizuelni sadržaj, posebno na Instagramu, i više se ulažu u obrađivanje fotografije pre nego što je postave. Kao što je napomenuto ranije, u narednim istraživanjima treba ispitati motivaciju za preferencijom vizuelnog sadržaja i obradom fotografije – da li je motivacija sam kreativni čin, ili tendencija da se osoba prikaže u što boljem izdanju.

Kada je u pitanju praćenje određenog sadržaja na Instagramu, čak 63,2% adolescenata izveštava da najviše prati profile svojih prijatelja, pa u manjoj meri profile javnih ličnosti (11,1%), profile sa umetničkim fotografijama (6,8%) i citate (5,1%), dok se ostali sadržaji, poput hrane, putopisa, sporta/fitnesa i mode, prate u znatno manjem procentu (ispod 3%). Ovaj podatak ukazuje na to da adolescenti vole da prate poznate osobe, što potencijalo može ukazivati na sklonost ka voajerizmu. Prema toma, druga hipoteza je potvrđena.

Postoji značajna povezanost između preferencije sadržaja koji se postavljaju i koji se prate ($\chi^2(2) = 28{,}38$, $p < ,001$) u smeru u kojem oni koji najviše postavljaju svoje selfije ili selfije sa prijateljima, ujedno najviše i prate profile svojih prijatelja, s tim što je ova pojava nešto izraženija kod onih koji najviše postavljaju selfije sa prijateljima, što je očekivano. Oni koji više preferiraju da postuju druge sadržaje, pejzaže i delove grada, češće prate profile koji nisu profili poznatih osoba. Između onih koji najviše prate profile poznatih osoba i onih koji prate drugačiji tip profila, nema značajnih razlika u komponentama stavova prema Instagramu (za sve tri skale $p > ,05$).

Svest o privatnosti

U vezi sa pitanjem o razvijenosti svesti o privatnosti na Instagramu, pa tako i društvenim mrežama uopšte, većina učenika (62,4%) izveštava o tome da ima otključan profil na Instagramu i da njihove fotografije „prate" osobe koje ne poznaju. Oko polovine učenika (56,4%) izveštava da na Instagramu koristi svoje puno ime i prezime, dok 29,9% izveštava da koristi izmišljeno ime. Ipak, velika većina učenika (81,2%) ne deli sa drugima svoj nalog i lozinku za Instagram profil i skoro svi učenici (95,7%) ne ostavljaju lične podatke na društvenim mrežama, kao što su broj telefona, adresa, JMBG. Takođe, većina ispitanika (80,3%) zna da ako obriše podatke sa Facebooka ili Instagrama, oni nisu trajno obrisani sa interneta.

Nisu dobijene značajne razlike u izraženosti komponenti stavova prema Instagramu između učenika koji imaju otključan i koji imaju zatvoren profil ($p > ,05$ za sve tri skale). Ipak, u narednim istraživanjima sugeriše se da se ispitaju

razlozi otključanosti profila – da li je u pitanju nedovoljna razvijenost veštine digitalne komunikacije, manje razvijena svest o privatnosti na društvenim mrežama, ili potreba za samopromocijom. Koristeći Instagram, adolescenti upoznaju nove osobe, „prate" njihove fotografije i mini-video snimke, i u većini slučajeva dozvoljavaju potpunim strancima da „prate" njihov profil. Ovi podaci nam potvrđuju stavove koje iznosi Lin (2006: 543) da su stavovi korisnika prema virtuelnoj zajednici od velikog značaja jer predviđaju vrste ponašanja i namere u virtuelnom prostoru. U ovom slučaju, namera se može shvatiti kao namera za povezivanjem i upoznavanjem, što rezultira otvaranje sopstvenog profila nepoznatim osobama, bez svesti o tome da se time ugrožava sopstvena privatnost ili da se osoba ponaša kao egzibicionista. Takođe, Petrović (2013: 205) zaključuje da su OPDU, iako im to nije primarna funkcija, postale najvažnije mesto na internetu gde se uspostavljaju novi društveni kontakti. U njegovom istraživanju pokazalo se da samo trećina ispitanika (33,4%) odranije poznaje sve svoje prijatelje sa društvenih mreža. Gledano u celini, moglo bi se zaključiti da je hipoteza da adolescenti ne vode računa o zaštiti privatnosti na Instagramu potvrđena.

Svest o društvenim mrežama kao digitalnom mediju

Većina učenika (82,9%) Facebook i Instagram smatra za digitalni medij, dok manji broj njih (20,5%) smatra da su Facebook i Instagram društvene igre. Prema tome, hipoteza u vezi sa identifikacijom društvenih mreža sa digitalnim medijem je potvrđena.

Međutim, ne postoje značajne razlike između onih koji prepoznaju Facebook i Instagram kao digitalni medij i onih koji ih ne prepoznaju kao takve u odnosu na to da li imaju „zaključan" profil ($\chi^2(1) = 0{,}56$, $p > ,05$). Ovakvi rezultati zahtevaju detaljnije ispitivanje parametara digitalne medijske pismenosti po Dženkinsu (Jenkins 2006). Naime, iako većina adolescenata prepoznaje Facebook i Instagram kao digitalni medij, to nema efekta na potrebu za zaštitom njihovog profila.

Zaključak

Iako adolescenti na Instagramu najviše prate sadržaje koji objavljuju osobe iz njihovog okruženja i poznate osobe, a kada postuju – najviše postavljaju svoje fotografije i fotografije sa prijateljima, ne vide to kao vrstu voajerizma i egzibicionizma. Sveobuhvatnim tumačenjem rezultata jasno je da adolescenti gube svest o javnom i privatnom prostoru i prelaženju granica „zavirivanjem kroz

ključaonicu". Zapravo, postavlja se pitanje da li se sa društvenim mrežama razlika privatno-javno gubi i da li uopšte postoji potreba da se ona poštuje.

Rezultati sprovedenog istraživanja otkrili su da adolescenti više koriste Instagram u cilju zabave i zbog mogućnosti obrade slika, nego u cilju samopromocije. Ovim je prva hipoteza opovrgnuta, ali nameće se kao važno pitanje ispitati njihovu motivaciju za obrađivanjem slika. Ovakvi podaci mogli bi ukazivati na različite potrebe adolescenata u vezi sa obradom fotografija koje postavljaju – da li je motivacija samo kreativni čin, ili tendencija da se osoba prikaže u što boljem izdanju. Druga hipoteza – adolescenti kroz aktivnosti na Instagramu zadovoljavaju svoje skolonosti ka voajerizmu – potvrđena je. Čak 63,2% adolescenata izveštava da najviše prati profile svojih prijatelja, pa u manjoj meri profile javnih ličnosti (11,1%). Može se takođe zaključiti da je hipoteza da adolescenti ne vode računa o zaštiti privatnosti na Instagramu potvrđena, a to otvara mogućnosti za nova istraživanja u vezi sa negovanjem i razvijanjem parametara nove digitalne medijske pismenosti. Pogotovo kada se ima u vidu da je i četvrta hipoteza potvrđena – adolescenti identifikuju društvene mreže sa digitalnim medijem. Celokupno istraživanje u vezi sa ponašanjem tinejdžera na društvenoj mreži Instagram potvrđuje Petrovićevu tezu da onlajn platforme za društveno umrežavanje predstavljaju začetke onoga što nazivamo budućim personalnim komunikacionim centrom, odnosno ključnim mestom sa koga će kretati sve naše tehnološki posredovane komunikacije prema drugima (2013: 197).

Osnovno ograničenje ovog rada jeste što su ispitani učenici iz samo jedne škole. Međutim, izborom učenika iz različitih razreda nastojali smo da obezbedimo dovoljnu heterogenost uzorka. Narednim istraživanjima bi trebalo obuhvatiti i učenike drugih škola različitih profila, kako iz urbanih, tako i iz manje urbanih sredina. Za naredna istraživanja preporučuje se da se detaljnije ispita motivacija za postavljanjem različitih sadržaja na Instagramu, kao i povezanost ponašanja na Instagramu sa novom digitalnom medijskom pismenošću.

LITERATURA

Gir, Č. (2011). *Digitalna kultura*. Beograd: Clio

Henry, J. (2006). *Confronting the Challenges of Participatory Culture − Media Education for the 21st Century*. Cambridge: The MIT Press

Highfield, T., Leaver T. (2015). *A methodology for mapping Instagram hashtags*. First Monday, Volume 20, Number 1 - 5 January 2015

Hochman, N., Manovich L. (2013). *Zooming into an Instagram City: Reading the local through social media*. First Monday, Volume 18, Number 7 - 1 July 2013

Linaschke, J. (2011). *Getting the Most from Instagram*. Peachpit Press, Berkeley, CA

Lin, Hsiu-Fen. (2006). *Understanding Behavioral Intention to Participate in Virtual Communities*. Cyberpsychology & Behavior, 9(5), 540-547.

Manikonda, L., Hu Y., Kambhampati S. (2014). *Analyzing User Activities, Demographics, Social Network Structure and User-Generated Content on Instagram.* Computer Science - Social and Information Networks, october

Veen, W., Vrakking, B. (2006). *Homo Zappiens: Growing up in a digital age*. London: Network Continuum Education

Manovič, L. (2015). *Jezik novih medija.* Beograd: Clio

Petrović, D. (2013). *Društvenost u doba internet.* Novi Sad: Akademska knjiga

Terkl, Š. (2011). *Sami zajedno*. Beograd: Clio

Vuksanović, D. (2014). *Pitanje javnosti – pornografija savremenih i novih medija* – In Medias Res, časopis filozofije medija, Vol 3, br. 4, 2014. (430-441)

Wendy Abbott, W., Donaghey J., Hare, J., Hopkins, P. (2013). *An Instagram is worth a thousand words: an industry panel and audience Q&A,* Library Hi Tech News, Vol. 30 Iss: 7, pp.1 – 6

Internet izvori

Hu, Y., Manikonda L., Kambhampati, S. (2010). *What We Instagram: A First Analysis of Instagram Photo Content and User Types*, - http://149.169.27.83/instagram-icwsm.pdf

https://www.instagram.com/about/us/ (pristupljeno 15.1.2016)

http://www.itvesti.info/2015/10/facebook-tek-na-cetvrtom-mestu-po.html (pristupljeno 15.1.2016)

http://www.digitalonline.rs/info/2709-instagram-omogucio-objavu-video-snimaka-od-60-sekundi (pristupljeno 10.8.2016)

Andrea Ratković
Filozofski fakultet
Univerziteta u Novom Sadu
andrearatkovic08@gmail.com

UDK: 316.75:[81'42:316.774
930.1:316.75

ULOGA MEDIJSKOG JEZIKA U IDEOLOŠKIM (RE)KONSTRUKCIJAMA PROŠLOSTI*

In this paper the author strives to rethink the processes of affirmation of the ideological reality conceptions trough misuse of media discourse. Precisely, starting from the media language as the instrument used by ideological groups, the author wants to emphasize its negative impacts on political, social and cultural identity of individuals. Also, the focus is on critical analysis of media discourse in the service of ideological history revision.

Keywords: language, media discourse, political ideologies, history.

Uvodne napomene

U okviru ovog rada polazi se od pretpostavke da su programi ideologizovanih političkih grupacija koje deluju unutar našeg društva neretko zasnovani na revizijama onoga što se zbilo i to isključivo u korist onog ideološkog. S tim u vezi, jedna od primarnih intencija rada ogleda se u rasvetljavanju ideologizovanog jezika kao bitnog instrumenta ideoloških politika i uloge koju ima u procesima (re)produkovanja prošlosti, a radi dokazivanja njegovog izrazito manipulativnog karaktera. Stav koji se zastupa jeste da skoncentrisanost na ideologizovane (re)konstrukcije prošlosti u bitnoj meri sputava kritičko sagledavanje sadašnjeg trenutka, te samim tim doprinosi redukovanju potencijala za konstruktivno planiranje budućnosti. Polazeći od određenja jezika kao bitnog aspekta čovekove socijalizacije, te činjenice da se zahvaljujući njemu čovek konstituiše kao društveni subjekat, ali i uverenja da se moćne ideološke grupacije služe upravo jezikom radi manipulisanja pojedincima/kama, putem ovog rada teži se ka rasvetljavanju negativnih aspekata instrumentalizovanog jezika. Pri tome, naročita

* Ovaj referat je rađen u okviru doktorskih studija Filozofije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu i deo je teorijskih istraživanja koja su sprovedena za potrebe izrade doktorske disertacije pod mentorstvom vanrednog prof. dr Damira Smiljanića.

pažnja posvećuje se ideološkim instrumentalizacijama medijskog jezika radi plasiranja i afirmacije ideološki poželjnih i neretko jedino prihvatljivih predstava stvarnosti. Na ovom mestu je bitno podvući da se pod medijskim jezikom misli na diskurs koji zauzima medijski prostor, te koji se plasira javnosti pomoću medija, ali na čiji sadržaj i formu sami mediji nemaju uvek direktnog udela, naročito ukoliko stoje u službi moćnih ideoloških grupacija.

Takođe, kako bi se predupredile eventualne neadekvatne interpretacije kritike jezika koja će biti sprovedena u okviru ovog teksta, potrebno je ne samo da se ukaže na ključne pojmove sa kojima će se operisati, već i da se oni u najkraćim crtama odrede. Naime, već je na samom početku važno naglasiti da se pod ideologizovanim grupacijama prvenstveno misli na one skupine koje zarad ostvarivanja sopstvenih interesa i ciljeva zloupotrebljavaju društvene subjekte i to putem svega onog za šta su oni vezani i što ih dobrim delom određuje[1]. Bitno je istaći i da ideologizovane grupacije opstaju upravo zahvaljujući društvenim subjektima i to onima koji su uspešno (pre)oblikovani spram njihovih limitiranih idejnih i vrednosnih sistema, te koji kao nosioci/teljke ideološki poželjnih socio-kulturnih identiteta doprinose sprovođenju ideoloških strategija[2]. Ono na šta se putem ovog rada želi ukazati jeste da u takvim ideologizovanim praksama važna uloga pripada jeziku, te s tim u vezi i medijskom diskursu kao jednom od njegovih aspekata manifestovanja.

Pažnja se nastoji skrenuti na to da jezik (medija) koji u svome fokusu ima afirmaciju ideologizovanih koncepcija stvarnosti neretko biva zasnovan na interesnim (re)interpretacijama prošlosti, te da kao takav doprinosi nametanju limitiranih predstava onoga što je bilo ili za šta se pak smatra da pripada prošlosti, a sve to u cilju što uspešnije ideologizacije kako sadašnjosti tako i budućnosti. S tim u vezi, neophodno je podvući da se u okviru ovog rada pravi distinkcija između jezika u službi „istinske" komunikacije i jezika koji je podređen ideološkim strategijama tako da su analize jezika ideologizovanih političkih grupacija usmerene istovremeno ka markiranju njegovih negativnih implikacija

[1] Pogledati Ratković, A. (2015). Mediji u službi ideologizovanih političkih strategija. U Valić Nedeljković, D., Knežević, N., Gruhonjić, D. (Ur.), *Uloga medija u normalizaciji odnosa na Zapadnom Balkanu* (zbornik radova br. 2), (176-192). Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za medijske studije – Centar za istraživanje religije, politike i društva.

[2] Pogledati Ratković, A. (2015). Uloga medija u afirmaciji ideologizovanih socio-kulturnih identiteta. U Ratković, A. (Ur.). *Socijalne (de)konstrukcije identiteta* (129-143). Sremski Karlovci: Centar za afirmaciju slobodne misi.

kako po jezik uopšte tako i po društvene subjekte. U tom smislu, kritička promišljanja jezika ideologizovanih politika i političkih ideologizacija medijskog jezika za svoj cilj imaju markiranje medijskog diskursa kao bitnog instrumenta za ideologizaciju društvenih subjekata to jest njihovo (pre)oblikovanje spram ideoloških idejnih i vrednosnih sistema.

Pored toga što se za iznete tvrdnje nastoji pružiti u teoriji utemeljena argumentacija, u radu se navode i konkretni primeri ideologizovanog jezika medija putem kojeg se nastoje afirmisati ideološke (re)konstrukcije prošlosti. Međutim, ono što je važno istaći jeste da je pomenute primere potrebno posmatrati kao dopunu teorijskim promišljanjima izvedenim u okvirima hermeneutičke kritike medija i njima svojstvenog jezika, a koja predstavlja bitan aspekt filozofije medija za koju je upravo svojstveno prožimanje teorijske i empirijske prakse u nameri da se kritici podvrgnuti problemski fenomeni što bolje razumeju. Na osnovu navedenih primera biće demonstrirano i da između ideologizovanog političkog diskursa i ideološkim interesima podređenog medijskog jezika gotovo i da ne postoji suštinska razlika budući da mediji funkcionišu kao puki transmiteri ideoloških poruka.

Jezik ideologizovanih politika

Polazeći od stava da su prakse ideologizovanih politika odgovorne za nametanje onih oblika mišljenja, osećanja i postupanja koji idu u prilog afirmaciji njima svojstvenih ideja i vrednosti, odnosno, jasno je da se one kao takve mogu samo negativno odraziti po sve one koji se ne mogu ili pak ne žele podvesti pod njihove okvire. Iz tog razloga, neophodno je imati u vidu da ideologizovane politike sve ono što se u odnosu na njima prihvatljive socio-kulturne identitete javlja kao drugo i drugačije neretko nastoje da instrumentalizuju i na taj način uklope u ideološki poželjan kontekst ili pak iz njega isključe ukoliko ga smatraju neprimerenim. Budući da u tome važnu ulogu ima ideološkim interesima podređen diskurs jasno je da jezik zloupotrebljen u pomenute svrhe doprinosi širenju ne samo političkih, već i verskih, etničkih, nacionalnih, seksualnih, rodnih i drugih oblika diskriminacije pa čak i otvorenog animoziteta prema svemu što se ne uklapa u favorizovane konstrukcije stvarnosti. Naime, jezik kao sredstvo ideoloških instrumentalizacija biva upotrebljen kako radi promocije i popularizacije ideoloških predstava stvarnosti tako i radi degradacije svega onog što na bilo koji način odudara od njih.

Negativne posledice ideoloških instrumentalizacija jezika, društvenih subjekata i samoga društva naročito dolaze do izražaja na primeru razgovora kao istinske komunikacije jer upravo na osnovu stepena u kojem se on praktikuje moguće je utvrditi u kolikoj meri su navedeni fenomeni zahvaćeni ideološkim uticajima. Ono što se ne sme ispustiti iz vida jeste da je razgovor jedan od vodećih parametara na osnovu kojeg se može proceniti da li je određeno društvo prožeto ideološkim uticajima s obzirom na to da njegova sadržina, način i svrha upotrebe otkrivaju da li je na delu ideologizujući diskurs[3] ili ne. „Želeli bismo da se susretnemo sa drugim, da kod njega naiđemo na slaganje ili bar na upuštanje u ono što je rečeno, pa neka je to i sporenje ili protivljenje. Jednom reči, hteli bismo da nađemo zajednički jezik. To se zove razgovor." (Gadamer 2000: 244-245) Ali, upravo je to ono što nedostaje ideologizovanom (raz)govoru koji se, pre svega, može posmatrati kao govor u službi manipulisanja društvenim subjektima, a sve to u cilju ostvarivanja limitiranih ideoloških interesa.

Potrebno je naglasiti i da je ideologizovani (raz)govor lišen ne samo sposobnosti razumevanja, već i slušanja. Preciznije, „svakako da je umeće razumevanja, pre no išta drugo, umeće slušanja", ali „tu spada i još nešto, naime da se ostavi otvorenim nije li možda drugi u pravu" jer „ako ovo nije obostrani osećaj, drugi je uvek u rđavom položaju" (Gadamer 2000: 245). A usled toga što je nesposoban da sasluša i da razume, instrumentalizovani diskurs nije u stanju ni da svim stranama koje u njemu učestvuju pruži priliku da otvoreno i bez zadrške izraze svoja mišljenja. To je diskurs putem kojeg se jedino ideološki favorizovanom mišljenju daje mogućnost da bude izraženo budući da se za njega nastoji obezbediti prednost u odnosu na sve ostale vidove rezonovanja. Takođe, potrebno je istaći i da jezik kao instrument ideoloških praksi jeste jezik kojim se nastoje ograničiti spoznajni kapaciteti društvenih subjekata, odnosno, jezik koji „mistificira jer reproducira i učvršćuje obrasce i tako zastire svijet i izbjegava istinski susret s drugim" (Ivas 1988: 28). Polazeći od procene (raz)govora kao mistifikatorskog ono što je neophodno istaći jeste da je on neistinit, nejasan, nepotrebno opširan, irelevantan i/ili suvišan, te da kao takav ima samo upotrebnu vrednost za govornika, dok je za primaoca neupotrebljiv. Međutim, (raz)govor može da bude i mistificiran, te kao takav ne mora da bude nužno neiskren ili namerno lažan budući da je onaj koji se njime služi neretko i sam uveren u

[3] Ideologizujući diskurs jeste diskurs u službi ideologizacije javnosti, a koji i sam mora biti ideologizovan da bi u pomenutim praksama bio uspešan.

osnovanost svega onog što govori. Ipak, ono što je zajedničko i mistifikatorskom i mistificiranom diskursu jeste da, kao što je već i rečeno, oba mistificiraju, odnosno da kontrolisano otkrivajući i prikrivajući stvarnost nastoje da nametnu ideologizovan pogled na svet, sebe i druge. (Ivas 1988) S tim u vezi je potrebno naglasiti da dok se izbori u (raz)govorima događaju mahom nesvesno, u ideološkom govoru „možda više nego drugdje, vidljivo je kako idejni sustav sveprisutnu nuždu izabiranja pretvara u strategiju oblikovanja društva po projektu" (Ivas 1988: 62), kao i da mu je svojstven automatizam koji je rezultat „nedostatka svijesti o sebi i drugima te odsutnosti želje za susretom s drugima" (Ivas 1988: 173).

Iz tog razloga, važno je istaći da svakome „ko u dijalogu nije upućen samo na sebe i svoje misli, već i na misao Drugoga kao svoju, otkrivaju se skrivene mogućnosti sporazumevanja", te da „krećući se prema sebi, on beži od Drugog, pa tako i od sebe", a „idući prema Drugom on se kvalitetnije vraća sebi" (Stanojević 2004: 21). Na osnovu toga je jasno da ideologizovani jezik, kao jezik koji je lišen spremnosti da u onome što se javlja kao drugo i drugačije mišljenje vidi izvor novih saznanja, predstavlja prepreku razvoju dijaloga kao ravnopravne i plodotvorne razmene različitih stavova po pitanju određene stvari. Samim tim, svaki pokušaj potiskivanja različitosti prilikom razmene mišljenja koji se manifestuje u vidu nastojanja da se mišljenje favorizovane strane koja u njemu učestvuje sasluša i prihvati (no, ne nužno i razume!) neminovno vodi ka ukidanju mogućnosti ostalim stranama da uopšte i budu saslušane, kao i da na adekvatan način bude pojmljeno ono o čemu su pokušale da govore. Polazeći od uverenje da istinskog razgovora nema tamo gde se teži isključivo ka obezbeđivanju prevlasti za određeno mišljenje, jasno je da je ideologizovani jezik glavna prepreka interaktivnom, neautroritarnom i konstruktivnom razgovoru koji je usmeren ka (spo)razumevanju, a time i opštoj dobrobiti.

Kada je u pitanju srbijanski socijetet za njega se može reći da su mu trenutno svojstvene ideološke politike koje preko ideologizacije jezika (a to znači i medijskog jezika kao njegovog oblika manifestovanja) nastoje da sprovedu instrumentalizaciju što većeg broja društvenih subjekata u cilju uspostavljana željenog ideološkog poretka, te koje radi toga pokušavaju da nametnu ideološki poželjne socio-kulturne identiteta onemogućavajući artikulisanje individualnih perspektiva, kao i njihovo međusobno usaglašavanje. Usled toga što nisu spremne da prihvate i uvaže pravo pojedinaca i pojedinki na samostalno i slobodno izražavanje njima svojstvenih osobenosti one se neretko služe različitim

mehanizmima kako bi sprovele njihove kontrole i korekcije. U te svrhe one manipulišu i onim fenomenima za koje su predstavnici i predstavnice konteksta koji se nastoji ideologizovati naročito vezani, te koje smatraju bitnim aspektima ne samo onoga što predstavlja opšti društveni identitet, već i njima svojstvene osobene identitete.

Tako se dešava da ideologizovane političke grupacije naročitu pažnju posvećuju (re)interpretacijama prošlosti iz kojih proizilaze (re)konstrukcije onih događaja i ličnosti koji su markirani kao naročito važni za postizanje što uspešnijih ideologizacija kako sadašnjosti tako i budućnosti. No, na ovom mestu je važno naglasiti da iako svako društvo i svaka u njemu zatečena generacija piše svoju istoriju, to ne znači da se ona može radikalno menjati prema potrebama, interesima i ciljevima različitih ideoloških grupacija, nego da treba da kritičkim metodama saznaje prošlost kako bi se pronašli izvori aktuelnih pojava i problema. „Takva kritička preispitivanja mogu omogućiti da se odgonetnu koreni različitih društvenih problema, da se detektuju uzroci današnjih poteškoća, mogu pomoći da se za savremene bolesti prepiše lek." (Stojanović 2010: 156)

Političke ideologizacije medijskog jezika

Ideologizovane političke grupacije neretko pristupaju određenom stvarnom događaju samo kao povodu za (raz)govor, te radi toga veoma često pribegavaju zloupotrebama medija kako bi pomoću njih plasirale sopstvene interpretacije određenih zbivanja. Takođe, njima nije strano ni prikrivanje određenih događaja putem planski iskonstruisanih priča o nečemu posve drugom. Važno je istaći i da ideologizovane politike svoje zloupotrebe medijskog jezika neretko nastoje da prikriju pričama o sistematskim medijskim manipulacijama i kontrolama koje za svoj cilj imaju njihovo osporavanje pa čak i brisanje sa javne scene. Na taj način se građanstvu nastoji skrenuti pažnja s činjenice da se one same služe medijima kako bi putem njihovog što uspešnijeg instrumentalizovanja manipulisale društvenim subjektima.

Govoreći o medijima i njihovoj opasnosti po samoga čoveka Miroljub Radojković ističe: „Komunikaciona tehnika 'radi' narkotizirajuće i pretežno podsvesno, a ne svesno. Zbog uspavljivanja radoznalosti i sumnje, savremenom čoveku se sve manje pruža prilika da protrese drvo saznanja sopstvenim naporom." (Radojković 2006: 55) On tome dodaje i da usled izloženosti takvim medijskim praksama „o dijalogu retko mislimo i retko sebe u njemu zatičemo" jer „tek povremeno, umoreni mnogobrojnim komunikacijama kao ispraznim

govorenjem, zadovoljimo tu iskonsku želju i osetimo radost, tu sreću da ponekad domašimo punoću komunikacije (...)" (Radojković 2006: 68). Međutim, ovaj teoretičar ne naglašava da mediji, iako imaju udela u izazivanju jednodimenzionalnosti u mišljenju, osećanju i postupanju, a time i u potiskivanju istinske komunikacije, kao i čovekovog aktivnog angažovanja u procesima otkrivanja znanja, nikako ne mogu da budu markirani kao glavni krivci za to. Drugim rečima, iako je njegova kritika medija legitimna, stav koji se zastupa u okviru ovoga rada jeste da kritika ne može i ne sme da bude sama sebi dovoljna, te da je znatno važnije utvrditi ne samo da se putem medija manipuliše, već i ko stoji iza medijskih i putem medija sprovedenih manipulacija, kao i na koje načine se one izvode. U tom smislu, izjavu da je „najveći deo našeg stanovništva potpuno (...) onemogućen da doživi i kritički preradi stvarnost koju mu serviraju masovni mediji" (Radojković 2006: 92) neophodno je proširiti time što će se naglasiti da medijska stvarnost nije produkt samih medija, već medijskih radnika i radnica koji (se) njima rukovode, kao i da u zavisnosti od stepena njihovog profesionalizma (a time i nezavisnosti) u pristupu medijskom pozivu zavisi i način na koji će medijski proizvodi delovati na društvene subjekte. Naime, ma koliko se ova argumentacija činila banalnom, ona je više nego neophodna kako bi se stalo na put različitim pokušajima distanciranja od odgovornosti za ne samo zloupotrebe medija, već i za putem medija sprovedene zloupotrebe javnosti.

S tim u vezi, značajno je ukazati na obaveze i odgovornosti medijskih radnika i radnica koje se tiču zaštite javnosti od neadekvatnih i/ili neistinitih medijskih poruka, a sve to kako bi se predupredilo stvaranje pogrešnih predstava o onome što se putem njih prezentuje. Dobrivoje Stanojević naglašava da novinari i novinarke iako „imaju obavezu da u informativnom smislu štite svoje recipijente od nedostatka informacija i od lažnih informacija" oni su, međutim, „ponekad upravo ti koji plasiraju neproverene informacije", te tome dodaje da se time ne samo „povređuje drugi i nanosi svojevrsna nepravda, već se davanjem neproverene ili lažne informacije građanin povređuje upravo na onom mestu na kome se očekuje da bude zaštićen" (Stanojević 2004: 61). Zbog toga se od medija, odnosno, preciznije rečeno, medijskih radnika i radnica prevashodno očekuje da deluju u cilju ostvarivanja javnog interesa, odnosno radi postizanja opšte dobrobiti. Iz tog razloga, od naročite je važnosti pravljenje jasne distinkcije između medija kao tehničko-tehnoloških dostignuća i onih koji se bave medijskim pozivom jer se na osnovu načina na koji oni pristupaju svojoj profesiji može utvrditi da li i u kolikoj meri zloupotrebljavaju svoju poziciju, a time i konkretne

medije kako bi plasirali informacije koje su od pojedinačnog, a ne opšteg interesa. Dakle, pod odgovornošću medija za (in)direktno učestvovanje u afirmaciji ideoloških koncepcija stvarnosti prvenstveno se misli na odgovornost onih koji (se) njima rukovode, a nikako na medije same po sebi.

Promišljajući načine na koji se medijski radnici i radnice odnose prema svome pozivu Lorimer ističe da „glavninu novinara čine idealisti" koji „sebe vide kao neumorne tragače koji teže istini, posvećeni činjenicama i publici", ali tome dodaje da „ispod i iznad opisanog standarda mogu se identifikovati dve podgrupe novinara" od kojih se jedni „zdušno poistovećuju s interesima vlasnika medija i biznisa", dok se drugi poistovećuju „sa širim skupom društvenih i javnih interesa" (Lorimer 1998: 151-152). Međutim, ono o čemu ovaj teoretičar ne govori jeste da pored grupe novinara/ki koja je „spremnija da senzacionalizuje, ističe bizarnosti, da zadire u privatnost preko normalne granice i radi na rubu zakona kako bi došla do dobre priče", kao i grupe onih koji „svoju ulogu vide u tome da raskrinkavaju dominantne ideje i tumačenja društva, ili društvenih sektora, koji favorizuju dominantne, moćne i povlašćene, bilo na levom ili desnom kraju političkog spektra" (Lorimer 1998: 152) postoje i oni koji poistovećujući se sa interesima vlasnika/ca medija ne moraju da se istovremeno poistovete sa interesima biznisa, već primera radi, određene ideološke politike, kao i oni koji pod društvenim i javnim interesima vide upravo ideološke interese. Takođe, medijski radnici i radnice neretko bivaju primorani da postulate svog poziva podrede u korist sprovođenja ideoloških ciljeva, te da deluju kao puki transmiteri ideologizovanih poruka, a što je dovoljno da bi se zaključilo da oni usled potpune ili delimične ideologizacije nisu u stanju da profesionalno obavljaju svoj poziv. Zbog toga, Lorimerova klasifikacija novinara i novinarki smatra se delimično tačnom, a time i nedovoljnom za izvođenje ozbiljnijih kritičkih promišljanja medija.

Govoreći o stanju na aktuelnoj medijskoj sceni u Srbiji[4] Mirko Miletić ističe da „valja podsetiti da je preko 500 radio i 200 televizijskih stanica u Srbiji (isto važi i za oko dve hiljade periodičnih štampanih publikacija) organizovano, za sada bez izuzetka, u partijsko-državnom ili profitno-komercijalnom modelu" to jest da „u informaciono-komunikacionom sistemu Srbije postoje samo ova dva modela organizovanja komunikacionih centara", kao i da niko ne pominje „model javne

[4] Potrebno je istaći da navedeni citat ne predstavlja relevantan izvor kada je reč o broju konkretnih medija koji su zastupljeni unutar našeg društva, već kada su u pitanju modeli njihovog organizovanja.

službe – koji velikim delom prevazilazi ozbiljne nedostatke prethodna dva" (Miletić 2008: 80-81). Na osnovu toga može se zaključiti da unutar srbijanskog socijeteta ne postoji dovoljno snažna (demokratska) politička volja koja bi prekinula dosadašnje prakse kontrole komunikacionih sredstava, ali koja bi istovremeno bila spremna da obezbedi neophodnu materijalno-finansijsku podršku za njihov neometan rad. Drugim rečima, upravo su kontrole medija potvrda njihovih ideologizacija, a aktuelne predstave stvarnosti koje se plasiraju putem jezika koji zauzima medijski prostor nisu ništa drugo do produkti na čijem oblikovanju i proizvodnji bitan, a neretko čak i većinski udeo pripada onim ideologizovanim grupacijama koje su dovoljno moćne da mogu da instrumentalizuju medije, a radi sprovođenja svojih interesa.

Jezik mediji u službi nametanja ideologizovanih koncepcija prošlosti

Kada je reč o ideološkim instrumentalizacijama jezika, te zloupotrebama medijskog prostora kao poligona za plasiranje putem ideologizovanog jezika oblikovanih poruka potrebno je naglasiti da one u svom fokusu imaju, između ostalog, pokretanje, uveravanje i usmeravanje što većeg broja društvenih subjekata da mogu jednostavno i brzo da reše svoje kompleksne probleme. Pomenute ideološke prakse posebno su uspešne u kriznim situacijama kada im polazi od ruke da ono idealizovano predstave kao istinito, izvodljivo, nužno i sl. čime proizvode utisak normalne društvene integrisanosti, te istovremeno pružaju osećaj kolektivne sigurnosti, a sve to radi širenja svojih uticaja i učvršćivanja sopstvenih pozicija. U te svrhe ideologizovane politike oslanjaju se na obmanjujući i zaslepljujući jezik koji neretko operiše nizom apstraktnih pojmova kako bi se izvršila konceptualizacija stvarnost, odnosno kako bi se (pre)oblikovalo i (pre)usmerilo javno mišljenje i postupanje.

Stoga je važno imati na umu da „u upotrebi jezika nije sve komunikacija, saznanje i razumevanje stvarnosti", kao i da „jezik može da se upotrebi i tako da sasvim potroši stvarnost pre nego što se u njoj išta desi ili da stvori privid da se nešto desilo samo zato što se o tome često govorilo" (Šare 2004: 261). Naime, ideološke politike sprovode zamenu stvarne delatnosti onom jezičkom kako bi izbegle suočavanje sa određenim društvenim problemima ili kako bi proizvele utisak među građanstvom da preduzimaju konkretne korake radi njihovog razrešenja, a u tome im je od naročite pomoći ideologizovani jezik (medija). Reči se „često izgovaraju i ispisuju ne zato da bi nešto odredile, opisale i objasnile, nego da bi izrazile stavove prema nečemu", a ovakva upotreba jezika „biće

verovatnija u nesrećnim društvima kada ljudi društvenim problemima prilaze, pre svega, ideološki" s obzirom na to da im upravo ideologije „kao bazični saznajni i vrednosni sistemi tada pomažu [...] da postanu svesni problema i da odrede šta je za njihovu grupu dobro, a šta loše" (Šare 2004: 262). Bitno je podvući i da „reči ne troše stvarnost zato što se prečesto koriste, nego zato što se upotrebljavaju tako da izraze stav i pripadnost grupi, a ne predmetno značenje" (Šare 2004: 263).

U daljem tekstu biće navedeni konkretni primeri ideoloških manipulacija stvarnošću radi što uspešnijih instrumentalizacija društvenih subjekata i to u cilju pribavljanja koristi za samu ideologiju, odnosno za one koji deluju unutar ideoloških okvira, a naročito one koji su u ideološkoj hijerarhiji najviše pozicionirani. Ono što je neophodno naglasiti jeste da se u okviru ovog rada posebna pažnja posvećuje promišljanju ideologizovanih političkih strategija putem kojih se sprovode različiti vidovi instrumentalizacije prošlosti radi manipulisanja građanstvom, a u svrhu sprovođenja ideoloških interesa i ciljeva. Iz tog razloga, za predmet promišljanja uzimaju se primeri ideoloških i putem ideologizovanog medijskog diskursa plasiranih reinterpretacija prošlosti pomoću kojih se nastoji nametnuti ne samo poželjan, već neretko i jedino prihvatljiv nacionalni identitet. Time se želi pokazati kako se putem ideološko-političkih (re)konstrukcija prošlosti nastoji iskreirati i nametnuti željena slika o sopstvenoj naciji, odnosno da su ideološke promene istorijske svesti prvenstveno usmerene ka ideologizaciji nacionalne svesti u cilju jačanja nacionalne arogancije, ali i obezbeđivanja prevlasti za etnocentrički pogled na svet, a čime se stvara pogodno tle za uspešno sprovođenje ideoloških strategija.

Polazeći od analize načina na koji su se ideološkim interesima vođene političke grupacije odnosile prema prošlosti, putem ovog rada želi se pokazati kako je ona neretko bila predmet reinterpretacija podstaknutih potrebama unutrašnje i/ili spoljašnje politike tih istih grupacija. Takođe, imajući u vidu političke prilike u poslednje tri dekade unutar našega društva ono što se želi demonstrirati jeste uloga ideologizovanog medijskog diskursa u afirmaciji ideoloških koncepcija prošlosti, te zloupotreba javnosti radi uspostavljanja ideologizovanog društvenog poretka. U cilju potkrepljivanja iznetih stavova za predmet kritičkih analiza uzimaju se primeri političkih ideologizacija kosovskog pitanja s obzirom na uverenje da se upravo putem njegove instrumentalizacije veoma dugo i uspešno sprovodilo (pre)oblikovanje nacionalnog identiteta, te nametanje ideološki poželjnih društvenih pozicija i funkcija. Ono što je na samom početku kritičkih promišljanja praksi ideologizacije kosovskog pitanja potrebno

istaći jeste da je upravo kosovska kriza ranih osamdesetih godina prošloga veka poslužila zavidnom broju tadašnjih političara/ki (ali i politički aktivnim predstavnicima/ama intelektualnih krugova) kao okosnica ne samo za formulisanje nacionalističkih programa i strategija, već i za njihovo sprovođenje u delo. U to vreme mnogo toga je izgovoreno „u ime naroda", te je tako upravo „glas naroda" veoma brzo prerastao u jedan od najvažnijih političkih argumenata nacionalno orijentisanih grupacija od kojih su neke tokom vremena prerasle i u političke stranke. Kao što će u nastavku rada biti demonstrirano, ovakve prakse prisutne su, u manjoj ili većoj meri (u zavisnosti od okolnosti) kod većine ideologizovanih političkih grupacija koje deluju unutar našega društva.

Sistematsko (medijsko) prezentovanje kosovskog pitanja kao pitanja koje se tiče celog srpskog naroda, odnosno, preciznije rečeno, zloupotrebe tadašnjih prilika na Kosovu radi markiranja glavnih prepreka za njegov politički, ekonomski i uopšte kulturni razvoj i prosperitet, dovelo je ne samo do jačanja nacionalističke svesti i arogancije, već i do sprovođenja nacionalističkim interesima podstaknutih praksi koje su se veoma brzo pokazale kao problematične. Međutim, važno je istaći da su se već krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina XX veka pitanjem Kosova i njegove relevantnosti za srpski narod bavile ne samo Socijalistička partija Srbije i Srpska radikalna stranka, već i Srpski pokret obnove, kao i Demokratska stranka i to na način da su o kosovskom problemu u javnosti govorile na način koji je bio bliži epskom pripovedanju nego realnom suočavanju sa stvarnom situacijom i mogućim političkim merama. Pristupajući kosovskom pitanju na takav način vodeće političke stranke su za veoma kratko vreme uspele da nametnu ideološki (re)konstruisan nacionalni identitet među čijim glavnim aspektima su se izdvajali srpstvo, pravoslavlje, junaštvo, tradicija, heteroseksualna bračna zajednica i porodica. Takođe, dovođenje u vezu srpskog nacionalnog pitanja sa kosovskim pitanjem pokazalo se kao značajno i za prekomponovanje međunacionalnih odnosa najpre u okvirima nekadašnje SFRJ, a potom kako unutar tako i između bivših jugoslovenskih republika. Ono što celu stvar dodatno usložnjava i komplikuje jeste i činjenica da su takve političke prakse još uvek aktuelne, odnosno da se pitanje Kosova i Metohije i dalje pokreće u svrhu promovisanja nacionalističkih ideja i vrednosti.

U prilog prethodno iznetim stavovima svedoči i govor Slobodana Miloševića na Gazimestanu 1989. godine. Tom prilikom on je, između ostalog, rekao sledeće:

> Kosovska bitka sadrži u sebi još jedan veliki simbol – to je simbol junaštva. Njemu su posvećene pesme, igre, literatura i istorija. Kosovsko junaštvo već šest vekova inspiriše naše stvaralaštvo, hrani naš ponos, ne da nam da zaboravimo da smo jednom bili vojska velika, hrabra i ponosita, jedna od retkih koja je u gubitku ostala neporažena. Šest vekova kasnije, danas, opet smo u bitkama i pred bitkama. One nisu oružane, mada ni takve još nisu isključene, ali bez obzira kakve da su, one, bitke, se ne mogu dobiti bez odlučnosti, hrabrosti i požrtvovanosti; bez tih dobrih osobina koje su onda davno bile prisutne na polju Kosovu. (Izvor 1)

Pored toga što navedeni citat ide u prilog prethodno iznetim tvrdnjama, ono što je važno istaći jeste da on predstavlja odličan primer uspešne mobilizacije javnosti i njene pripreme za predstojeće ratne sukobe. Naime, upravo je mitologizirana predstava kosovske bitke poslužila kao moćan mehanizam ideoloških instrumentalizacija građanstva, odnosno u svrhu ne samo afirmacije ideološki iskonstruisanog nacionalističkog identiteta, već i njegove što uspešnije odbrane od svega onog što na bilo koji način može da ga ugrozi. O ozbiljnosti političkih revizija prošlosti svedoče reči da je srpska vojska „jedna od retkih koja je u gubitku ostala neporažena" čime se zapravo demonstrira politička nezrelost i nesposobnost da se deluje izvan okvira politike utemeljene na ideologizovanim predstavama nacije i nacionalnog pitanja.

Početkom devedesetih godina XX veka po svojoj radikalnoj retorici bio je poznat i Vojislav Šešelj koji je u jednom od svojih javnih obraćanja, između ostalog, izjavio:

> Mi se zalažemo da se odmah obustavi svaka finansijska pomoć šiptarskoj nacionalnoj manjini, a nedavno smo saznali iz režimske štampe da je svakog dana iz fonda za pomoć nerazvijenim republikama i pokrajinama na Kosovo i Metohiju Šiptarima upućivano milion i petsto hiljada dolara. Iz tih sredstava je uglavnom finansirano njihovo prekomerno razmnožavanje i proterivanje Srba sa ove naše vitalne i istorijske teritorije. (Izvor 2)

Poput prethodnog, i ovaj citat karakteriše diskurs u službi izazivanja ne samo određenih emocija, već i afirmacije izrazito negativnog mišljenja prema albanskoj manjinskoj zajednici na Kosovu i Metohiji, ali i podstrekavanja na one vidove delovanje putem kojih će se stati na kraj krizi, nezadovoljstvu, frustracijama i

svemu onom što je zadesilo srpski narod usled toga što se našao u ekonomski manje zavidnom položaju u odnosu na albanski narod sa Kosova.

O pitanju Kosova Vuk Drašković je svojevremeno rekao: „Mi (srpska inteligencija) smo zakasnili na Kosovo. Tu našu docnju i nemar za vlastitu sudbinu platićemo fatalno i verovatno bez šansi na istorijsku ispravku, ukoliko što pre, odmah takoreći, programski ne odredimo šta i pod kojim uslovima hoćeno ili nećemo." (Izvor 3) Za razliku od prethodno citiranih izjava, Draškovićeve reči deluju (barem donekle) politički ozbiljno i korektno budući da je akcenat na koncipiranju programa i strategija koje u svom fokusu imaju ispravku onoga što je tokom istorije potvrđeno kao pogrešno. Međutim, „igranje na kartu sudbine" i nemogućnosti da se ona preokrene ukoliko se ne preduzmu neophodni koraci svedoči o nedovoljnoj političkoj zrelosti, te zloupotrebi kosovskog pitanja radi opravdavanja kako onog što je već učinjeno tako i onoga što je propušteno da se učini.

Na mitingu protiv proglašenja nezavisnosti Kosova 2008. godine Tomislav Nikolić je izjavio:

> Ja vam u ime svih građana Srbije koji su pokazali da misle isto kao i ja obećavam: Tako mi Boga, neću se smiriti dok Kosovo i Metohija ne bude pod kontrolom Srbije! Nije mogao ni Hitler da ga uzme, neće ni ovi današnji! I mi to dugujemo sebi da bismo mi živeli i našoj deci da bi naša deca živela i da bi imala razloga da imaju svoju decu. I mi to dugujemo onima koje pominjemo s ponosom da bi nas, kroz više vekova novi Srbi pominjali sa ponosom. (Izvor 4)

Ovim citatom ne samo što se potvrđuje da u Srbiji čak i sredinom dvehiljaditih postoje političke grupacije koje kosovsko pitanje još uvek predstavljaju kao stvar od nacionalnog interesa, kao i da su ideološke (re)interpretacije kosovskog problema otišle toliko daleko da se u njemu ne traži samo izgovor za prošlost i/ili sadašnjost, već da se u njega učitava i ono što se smatra glavnim razlogom za budućnost. Preciznije, ono što se pokazuje kao naročito problematično jeste što se Kosovo predstavlja ne samo kao razlog za život svakog građanina i građanke Srbije, nego i kao glavni razlog zbog kojeg se svako od njih odlučuje na potomstvo.

Imajući u vidu navedene primere[5] ideoloških revizija prošlosti u cilju opravdavanja određenih političkih ciljeva, te ostvarivanja interesa iz kojih proizilaze benefiti prvenstveno po nosioce/teljke samih ideologizovanih političkih strategija jasno je da unutar našega društva postoji ustaljena praksa (re)konstruisanja pojedinih istorijskih događaja radi (re)konstruisanja kako istorije tako i društvenih subjekata, a u cilju nametanja ideološki poželjnog nacionalnog identiteta. S tim u vezi, korisno je citirati i izjavu Zorana Đinđića nekadašnjeg lidera Demokratske stranke i premijera prve demokratske Vlade u Srbiji:

> Naš protivnik je svoj otrov ubrizgao u sve pore našeg društva. Njegova namera od samog početka, nije bila samo to da uspostavi večnu vlast, nego da oblikuje našu nacionalnu antropologiju, da stvori jedan novi nacionalni karakter. On našem društvu nameće poseban tip ličnosti poseban tip ponašanja podaničkog, podmitljivog, neiskrenog, nihilističkog, verolomnog. On po svom liku stvara novog čoveka – moralnog kvazimoda u Srbiji. Zbog toga, dame i gospodo, projekat promena ni u jednom slučaju ne sme se zaustaviti na političkom sistemu. Srbiji je potreban totalni preporod jer Srbija je u totalnoj krizi. U Srbiji mora konačno da preovlada pozitivna energija, normalnost, zdrav razum. (Izvor 5)

Ipak, politika u funkciji elementarne logike života i zdravog razuma ne samo da nije uspela da zaživi, nego je sa smenom režima došlo do smene ideologizovanih politika koje su za svoju zajedničku i najčvršću vezu imale upravu ideju srpskog nacionalizma, a radi koje su bile spremne da pokrenu borbu za (re)konstrukciju prošlosti ali ne u svrhu sprovođenja racionalnih analiza uzroka koji su nas doveli tu gde jesmo i predupređivanja mogućnosti da se nekada napravljene greške ponove, već prvenstveno da bi se pomoću prošlosti proizvela željena sadašnjost. „(Nacionalizirane) političke elite u Srbiji [...] još uvek ne ostvaruju procese transcendiranja sopstvene ideologizovane nacionalne samobitnosti, odn. katarze i građenja novog modernizacijskog nacionalnog identiteta." (Kovačević 2015: 122) A takve političke prakse doprinose prvenstveno ostvarivanju „želja elite da se potpuno zamagli stvarnost, da građani ne dolaze u dodir sa njom, da ne žive svoj život već da budu sudionici tuđih imaginarnih života" (Sejdinović 2015: 146). Međutim, bitno je naglasiti da su u okviru

[5] S obzirom na tehničke propozicije za izradu referata broj navedenih primera je morao da se redukuje, kao i njihova analiza.

ideologizovanih i nacionalističkih političkih praksi koje se sprovode unutar našega društva zastupljene ne samo revizije prošlosti, već i revizije revizija koje se sprovode putem ideoloških zloupotreba kako samog jezika tako i medijskog jezika.

Ono što je očigledno jeste da se aktuelne ideološke instrumentalizacije jezika uopšte i medijskog jezika kao njegovog bitnog aspekta neretko zasnivaju na ideologizovanim (re)konstrukcijama prošlosti, te da iz njih proizilaze negativne implikacije po nama svojstven socio-kulturni kontekst. Afirmacijama nacionalističkog identiteta (pre)oblikovanog spram ideologizovanih koncepcija prošlosti aktuelne ideološke politike svesno potiskuju građanski politički identitet, te doprinose opštoj društvenoj deregulaciji, devalorizaciji i devastaciji. S tim u vezi, „čovek jedva da se može oteti utisku da je u srbijanskom slučaju reč o komplotu (frakcija) političke elite protiv društva, parazitskih koterija protiv produktivnih i inovativnih slojeva" (Domenji 2015: 116). I zaista, putem kritičkog promišljanja prethodno navedenih primera ideologizovanog političkog diskursa u službi popularizacije nacionalističkog identiteta dolazi se do nedvosmislenog zaključka o limitiranosti naših političkih programa, ali i nepostojanju jasno izražene i dovoljno snažne potrebe i volje za konfrontiranjem sa ideologizovanim političkim strategijama.

Imajući u vidu prethodno analizirane primere političkih diskursa u službi ideologizacije prošlosti, kao i činjenicu da su oni bili ispraćeni od strane medija, odnosno da su plasirane ideologizovane poruke stigle do velikog broja društvenih subjekata, evidentno je da su ne samo ideološke politike, već i ideologizovani mediji odgovorni za sprovođenje svojevrsnog nasilja nad identitetima društvenih subjekata. Aktuelne političke prakse zasnovane na revizijama prošlosti radi afirmacije ideologizovanih koncepcija nacionalizma i s njime saglasnog nacionalističkog identiteta ujedno doprinose i potiskivanju identitetskog diverziteta tj. mogućnosti da svaki društveni subjekat samostalno izgrađuje i slobodno ispoljava svoju osobenost, te time potvrđuju svu svoju destruktivnost po celokupi socijetet. „Etnički nacionalizam ne veruje u višestruke identitete, u različitost, u pluralizam interesa, u individualizam, a nacionalnu državu vidi samo kao zaštitnika ekskluzivne nacije, njene jedinstvene i nedeljive 'nacionalne volje' i 'nacionalnog interesa'." (Milosavljević 2015: 31)

Zaključak

Putem ideoloških instrumentalizacija jezika medija u cilju nametanja ideologizovanih koncepcija stvarnosti zasnovanih na revizijama prošlosti teži se ka što uspešnijim manipulacijama društvenih subjekata, a sve to kako bi se uspostavio željeni ideologizovani društveni poredak. Stoga je za ideološke politike od naročitog značaja da se medijski prostor ispuni onom vrstom (raz)govora koji će biti podređen njihovim intencijama, ali na način da samo građanstvo u tome ne vidi ništa što bi moglo da bude problematično, odnosno da bude ubeđeno da je ono što je u interesu ideologije zapravo i u njihovom vlastitom interesu. Međutim, upravo se u tome reflektuje nasilna priroda ideologizovanih političkih praksi tj. ideološka opresija kojom se ugrožavaju autonomija i sloboda društvenih subjekata, kao i njima svojstveni osobeni identiteti. Tako se, primera radi, putem medijskim jezikom predstavljenih ideoloških (re)konstrukcija prošlosti (pre)oblikuju sami društveni subjekti budući da im se nameću identiteti u funkciji ideologizovanog društvenog poretka. Upravo iz tog razloga, društveni subjekti kao nosioci osobenih identiteta, odnosno subjekti kojima je svojstvena individualizacija koja se manifestuje kroz slobodno i kritičko mišljenje i delovanje predstavljaju prepreku po ne samo političke, već i ostale ideološke grupacije zbog čega su one naročito fokusirane na iznalaženje mehanizama za njihovo nadziranje i regulisanje.

Na ovome mestu značajno je pozvati se na Markuzeovu kritiku savremenog društva, odnosno njegovu tvrdnju, parafrazirano rečeno, da iako je tehničko-tehnološki razvoj stvorio (pre)uslove da se čovek oslobodi različitih oblika ograničenja, do tog oslobođenja je gotovo nemoguće doći usled snažne intencije da se sačuva hijerarhija *status quo*-a. Za tematiku ovog rada značajna je i Markuzeova tvrdnja da su pojedinci i pojedinke u postojećim političkim i ekonomskim sistemima socijalizirani, ali da nemaju mogućnosti za individualizaciju. Naime, ovaj filozof smatra da „pod vlašću ekonomskih, političkih i kulturnih monopola, nastanak zrelog superega čini se da preskače stadij individualizacije", a „ego izgleda da se prerano socijalizira putem cijelog sistema vanobiteljskih posrednika i posredstava" budući da „još na predškolskoj razini, družbe, radio i televizija postavljaju obrazac konformnosti i pobune" pri čemu „eksperti za masovne medije prenose potrebne vrijednosti" pružajući na taj način „savršenu poduku u efikasnosti, upornosti, ličnosti, snu i romantici" (Marcuse 1985: 92).

Dakle, Markuze smatra da društvene strategije i mehanizmi sprovode socijalizaciju proizvodeći pri tome lažnu individualizaciju, a upravo je to ono što

dolazi do izražaja na primeru praksi ne samo političkih, već i drugih moćnih ideologizovanih grupacija, te njihovih zloupotreba jezika (medija) radi promovisanja i popularizacije spram ideoloških preferencija iskonstruisanih socio-kulturnih identiteta. No, ukoliko bi se individualizirani/a pojedinac/ka, koji/a se uspostavlja slobodno i autonomno ostvarujući pri tome sebi svojstvene potencijale i odabire, uzeo/la za primer istinskog društvenog subjekta, potrebno je naglasiti da apsolutno individualizirani društveni subjekat ne postoji, kao i da je istinska osobenost bitno ugrožena usled dominacije regulacijskih ideoloških praksi. Budući da nijedna ideologija ne postoji osim putem društvenog subjekta i za društvene subjekte jasno je da ona prvenstveno treba sebi da prilagodi tog istog subjekta, a što ne znači ništa drugo do to da su ideologizovani subjekti zapravo nosioci ideološki poželjnih identiteta, te da je upravo usled toga njihova osobenost bitno potisnuta. „Kategorija subjekta je konstitutivna za svaku ideologiju, ali istovremeno dodajemo da je kategorija subjekta konstitutivna za svaku ideologiju samo ukoliko svaka ideologija ima funkciju (koja je određuje) 'konstituisanja' konkretnih individua kao subjekata" (Altiser 2009: 64) jer upravo u „interakciji ove dvostruke konstitucije egzistira funkcionisanje svake ideologije, s tim što je ideologija upravo vlastito funkcionisanje u materijalnim formama egzistencije tog funkcionisanja" (Altiser 2009: 65).

S obzirom na to da svaka ideologija „interpelira konkretne individue kao konkretne subjekte, putem funkcionisanja kategorije subjekta" (Altiser 2009: 68) jasno je da ideološke pretpostavke priznavanja pojedinaca/ki kao subjekata za svoj cilj imaju njihovo podređivanje ideologijama, a nikako afirmaciju subjektivnosti. Razlog zbog kojeg su ideologije uspešne u svojim praksama je, između ostalog, taj što u svojim promocijama ideološki poželjnih sistema vrednosti istovremeno rade na proizvodnji uverenja da su oni u interesu celokupnoga društva. A s obzirom da je svaki društveni subjekat konstituiran putem jezika i kroz jezik koji ga socijalizuje i uvodi u socio-kulturno postojanje, upravo je to ono što ideologije imaju u vidu i što vešto koriste kako bi uverile društvene subjekte da prihvate određene društvene pozicije i funkcije. Radi toga, one se neretko služe (re)interpretacija prošlosti kako bi pronašle utemeljenje za svoje koncepcije stvarnosti, a time i za okvire mišljenja i delovanja koje teže da nametnu javnosti čime istovremeno sprovode direktne zloupotrebe jezika. Na taj način, ideologije proizvode subjekte koji su uključeni u ideološki poželjan politički, društveni, kulturni, istorijski, pa čak i jezički kontekst, ali na način da su lišeni mogućnosti da u njemu samostalno misle i deluju, kao i da započinju nove procese. Uspešno

ideologizovan društveni subjekat jeste onaj/ona pojedinac/ka koji/a se čvrsto drži ideoloških predstava kako o svetu tako i o sebi i drugima, te koji/a ne samo da nije u stanju da (is)poštuje sve ono što se u odnosu na njega/nju javlja kao drugačije, već je i lišen/a sposobnosti da ga (is)toleriše.

S tim u vezi, ideologizovani jezik medija usled toga što je opterećen identitetskom obavezom nametnutom od strane određene ideologije i to u cilju razlikovanja „nas" od „drugih" , a kao instrument nacionalističke politike identiteta, postaje bitna prepreka onoj vrsti komunikacije u kojoj postoji spremnost da se drugo kao drugačije ne samo uzme u obzir, već i da se uvaži. Imajući to na umu, za aktuelnu medijsku scenu unutar našega društva može se reći da je njena ideologizacija u značajnoj meri doprinela homogenizacijama komunikacijskih procesa, a time i potiskivanju „istinske" kulture dijaloga. Naime, upravo se na primeru diskursa predstavnika/ca ideologizovanih političkih grupacija može videti da oni drže govore umesto da vode konstruktivne razgovore čime afirmišu monolog u službi glorifikovanja ideologizovanog pogleda na stvarnost. Polazeći od toga da je za istinsku komunikaciju „neophodan drugi i to drugi koji se razlikuje, ma kako te razlike bile male" (Stojković 2002: 27) potrebno je imati u vidu i da je „zajednica iskustva ono što predstavlja osnovu za uspostavljanje komunikacije" jer „što je zona zajedničkog iskustva veća u odnosu na ukupno iskustvo svakog od učesnika u komunikaciji, to je ona lakša i obratno" budući da „minimum zajedničkog iskustva znači minimalne mogućnosti komunikacije" (Stojković 2002: 28).

Dakle, komunikacija kao produktivan proces razmene mišljenja jeste situacija u kojoj dolazi do prepoznavanja sebe u drugome, kao i drugoga u sebi, ali i situacija u kojoj nije akcenat na onome ko misli, već na mišljenju koje određena strana zastupa. A jezik kao bitan aspekt komunikacije nije i ne može da bude isključivo kuća bivstvovanja (Hajdeger 1988), nego je i „kuća čoveka u kojoj on živi, smešta se, sreće se, sreće se u drugom" (Gadamer 1999: 117). „Neodložniji nego ikada ranije postao je zadatak da naučimo da u drugom i u drugosti prepoznamo ono-zajedničko" (Gadamer 1997: 83) i „svi mi moramo na ovaj ili onaj način naučiti da slušamo i da se stalno suočavamo sa sopstvenom sputanošću samima sobom, moramo nastojati da u sopstvenu volju i nagon za važenjem uhvatimo svaki duhovni poticaj" (Gadamer 1997: 107-108). Takođe, „ne bi trebalo da verujemo kako je naš zadatak i naša povlastica da drugima namećemo pitanja koja su ponikla iz našeg životnog iskustva i koja su se sačuvala u našem jezičkom iskustvu", jer je čak i u okviru pojmovnog mišljenja neophodno „da štitimo

razgovor između jezika i između mogućnosti sporazumevanja koje se sadrži u svim jezicima" (Gadamer 1997: 83).

Međutim, ono što su pokazali navedeni primeri ideoloških (re)konstrukcija prošlosti radi afirmacije ideologizovanih predstava stvarnosti jeste da unutar našeg društva postoje grupacije među kojima je „istinsko" sporazumevanje nemoguće i to iz razloga što svaka od njih govori iz sopstvenog iskustva. „Nacionalistička ideologija se uspostavila kao (sve)spasavajuća, bez obzira na nepostojanje kapaciteta i aktera", a putem nacionalizma je nemoguće „graditi moderno, uređeno, odgovorno i pristojno društvo" (Kovačević 2015: 121). Na osnovu toga je jasno da sve dok nacionalističke ideologije budu imale primat unutar našega društva njime će dominirati i ideologizovani jezik (medija) etnonacionalnih fiksacija koji za svoj izvor nadahnuća, između ostalog, ima prošlost. Drugim rečima, sve dok unutar našega društva bude preovladavao ideologizovani (medijski) jezik u službi (re)interpretacija prošlosti po meri ideoloških ideja i aktera na delu će, između ostalog, biti nacionalna samobitnost, homogenizacija nacije, kao i njeno stavljanje u funkciju odbrane kako od spoljašnjih tako i od unutrašnjih neprijatelja. U tom smislu, aktuelne političke strategije (kao i njima svojstvene jezičke prakse putem kojih nastoje da se afirmišu) pokazuju se ne samo kao nesposobne da reše krizu kojom je prožeto naše društvo, već i potvrđuju da jedino i mogu da funkcionišu na način da je kontinuirano generišu i produbljuju.

IZVORI:

Miloševićev govor na Kosovu polju, 22.07.2013. <https://www.youtube.com/watch?v=193RnPDwjTA> posećeno 01.11.2015.

Vojislav Šešelj – rešenje za Kosovo 1991, 11.04.2015. <https://www.youtube.com/watch?v=xp-AHOQQCn0> posećeno 01.11.2015.

Književne novine, 15.03.1989. <https://pescanik.net/wp-content/PDF/dubravka_stojanovic-ulje_na_vodi.pdf> posećeno 01.11.2015.

TOMISLAV NIKOLIĆ – KOSOVO JE SRBIJA, 14.06.2012. <https://www.youtube.com/watch?v=NfdbDdJWcUc> posećeno 01.11.2015.

Govor dr Zorana Đinđića na skupštini Demokratske stranke, 17. 08. 1998. <http://www.zorandjindjic.org/govori/govor-dr-zorana-%C4%91in%C4%91i%C4%87-na-skup%C5%A1tini-demokratske-stranke?format=simple> posećeno 01.11.2015.

LITERATURA:

Altiser, L. (2009). *Ideologija i državno ideološki aparat*, Loznica: Karpos.

Gadamer, H. G. (1999). *Evropsko nasleđe*, Beograd: Plato.

Gadamer, H. G. (2000). *Um u doba nauke*, Beograd: Plato.

Ivas, I. (1988). *Ideologija u govoru*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.

Kovačević, B. (2015). Ponavljanje ili promena socijalno-političkog ambijenta društva. U Đurić-Bosnić, A., Đurić, M. (Ur.), *Socio-kulturni aspekti regionalizacije Srbije u kontekstu evrointegracija* (str. 119- 128). Petrovaradin: CINK.

Lorimer, R. (1998). *Masovne komunikacije*, Beograd: Clio.

Marcuse, H. (1985). *Eros i civilizacija: Filozofsko istraživanje Freuda*, Zagreb: Naprijed.

Miletić, M. (2008). *Resetovanje stvarnosti*, Novi Sad: Protocol.

Milosavljević, O. (2015). Nacionalizam i federalizam (Nemogući spoj i jugoslovensko iskustvo). U Đurić-Bosnić, A., Đurić, M. (Ur.), *Socio-kulturni aspekti regionalizacije Srbije u kontekstu evrointegracija* (str. 29-38). Petrovaradin: CINK.

Radojković, M. (2006). *Medium sindrom*, Novi Sad: Protocol.

Sejdinović, N. (2015). Koncentracija moći i bekstvo od slobode i odgovornosti. U Đurić-Bosnić, A., Đurić, M. (Ur.), *Socio-kulturni aspekti regionalizacije Srbije u kontekstu evrointegracija* (str. 139-147). Petrovaradin: CINK.

Stanojević, D. (2004). *Mediji i načela dijaloga*, Pančevo: Mali Nemo.

Stojanović, D. (2010). *Ulje na vodi*, Beograd: Peščanik.

Stojković, B. (2002). *Identitet i komunikacija*, Beograd: Fakultet političkih nauka u Beogradu – Čigoja štampa.

Šare, S. (2004). *Kako pisati za novine. Jezik javne komunikacije*, Beograd: Medijski centar.

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
Dr Zorana Đinđića 2.
21000 Novi Sad
Tel: +381214853900
www.ff.uns.ac.rs

Priprema elektronskog izdanja
Igor Lekić

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3-029:088(082)

МЕЂУНАРОДНИ интердисциплинарни скуп младих научника друштвених и хуманистичких наука Контексти (3 ; 2015 ; Нови Сад)

Zbornik radova [Elektronski izvor] = Book of Proceedings / Treći međunarodni interdisciplinarni skup mladih naučnika društvenih i humanističkih nauka Konteksti, 1. decembar 2015, Novi Sad = The Third International Interdisciplinary Conference for Young Scholars in Social Sciences and Humanities Contexts, December 1st, 2015, Novi Sad ; [urednik Željko Milanović]. - Novi Sad : Filozofski fakultet, 2017

Način dostupa (URL): http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2017/978-86-6065-409-2. - Nasl. sa naslovnog ekrana. - Opis zasnovan na stanju na dan: 16.3.2017. - Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-6065-409-2

a) Друштвене науке - Интердисциплинарни приступ - Зборници b) Културни плурализам - Интердисциплинарни приступ - Зборници
COBISS.SR-ID 313129479